

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ણ-પ્રયાક

૩-૧

પુસ્તકાલય

૯

સાલ ૧૯૩૮

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : સાવનગર

ઇન્ડિયન ગ્લોબ

પોતાનું અગ્રસ્થાન નોંધાવે છે

છઠ્ઠી વાર્ષિક જનરલ સભાએ પ્રકાશમાં મૂકેલ નીચેના આંકડાઓ જ આપોઆપ તેનું મહત્ત્વ સમજાવે છે:—

વસુલ થયેલ થાપણ	રૂ. ૩૧૬૭૮૫-૦-૦
ગ્રેર હોલ્ડરોનો જુમ્મેદારીની રકમ	રૂ. ૬૦૦૦૦૦-૦-૦
પ્રીમીયમની આવક (૧૯૩૬)	રૂ. ૭૨૨૬૭૭-૧૪-૪
અનામત ફંડ	રૂ. ૩૧૦૩૧૯-૭-૨
૧૯૩૬ સુધી લરાયેલ ટકેઇમ	રૂ. ૭૮૫૨૩૫-૮-૮
૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬	
સુધીમાં સ્વતંત્ર મિલકત	રૂ. ૬૪૬૩૪૩-૩-૦

સારા આખરૂદાર, લાગવગ ધરાવનાર અને દરેક સ્થળના સંબંધવાળા ગૃહસ્થોની ઓરગેનાઇઝર, ચીફ એજન્ટ અને એજન્ટની પગાર અગર કમીશનથી કામ કરનારની જરૂર છે.

હેડ ઓફિસ—ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

૩૧૫-૩૨૧ હોનૅબી રોડ, કેન્ટ-સુન્ડ

શાખાઓ—કલકત્તા, લાહોર, અમદાવાદ, રંગૂન,

હૈદરાબાદ(દક્ષિણ), મોમ્બાસા(આફ્રિકા).

વિષયદર્શન

વર્ષ ૩

અંશાંક ૧

સર્જન અને નિબંધો

સસ્ત્રવતી કંઠામરણ્ય	...	...	...	...	૧
રંગભૂમિપરિષદ (વૃત્તાંત અને વિવેચન)	...	...	...	...	...
ડૉ. રમણલાલ કે. પાક્ક	...	...	...	...	૪
સાહિત્ય અને પ્રગતિ (પ્રગતિનાદમીમાંસા)	...	...	...	...	...
પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	...	...	...	...	૧૭
શ્રી ગીતાનો ભક્તિયોગ (ભક્તિધર્મવર્ચા)	...	...	...	...	...
પ્રો. દયાશંકર પો. ભોષી	...	...	...	...	૨૩
મધ્યકાલીન ગુજરાત (ઇતિહાસ)	...	...	...	...	...
ચરાચન્દ્ર શુક્લ	...	...	...	...	૩૭
એક સ્મરણીય દિવસ	...	...	...	...	...
ચ. ચ. રાજ્જી	...	...	...	...	૫૬
સ્વમતીલા (નાટિકા)	...	...	...	...	...
દુર્ગેશ શુક્લ	...	...	...	...	૬૮
નર્મદ (વ્યક્તિ, વાક્યમય, યુગદર્શન)	...	...	...	...	...
રમણલાલ ન. વર્મા	...	...	...	...	૭૬
વ (નિબંધિત)	...	...	...	...	...
ભગવત્ રા. બટ	...	...	...	...	૮૬
મહારાષ્ટ્રના કિલ્લેરો (રા. ડો. કેતકર પ્રિયો)	...	...	...	...	...
નારાયણ ગ. ભોષી	...	...	...	...	૯૫
સ્વ. રા. ભુવનપ્રસાદ શિ. મહેતા (જીવનપરિચય)	...	...	...	...	...
' મહેતા '	...	...	...	...	૧૧૧

દેવનિ

૧. બાબા અને સાહિત્ય (પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદી; વિ;	...	...	...	...	૧૨૪
ડૉ. રમણ વસા)	...	...	...	...	...

૨. પત્રકારત્વ (જ. કૃ. મહેતા)	...	...	...	૧૩૬
૩. વિજ્ઞાન (બ. ક.)	...	...	...	૧૪૦
૪. ધ્વનિપૂર્ણિ: સર પ્ર. પટ્ટણી (વિ.)	...	...	...	૧૪૭
નિકષ: પ્ર.સિ-સ્વીકાર	...	...	...	૧૫૦
મંજુષા: જાંઘિય-સત્તાબદી	...	...	...	૧૫૧
મંદિરનો ધંદનાદ	...	...	...	૧૫૨

માનસી મંગલેગી; મુ.આલક વિજયરાય ક. પેલ... લખાજમ (વાર્ષિક), ૩. ૫; દેસાવર, ૩. ૮); ૧૨૬, ૩. ૧૧...શાખાઓ : (૧) મુ.બાઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંઠ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સુરત, લોકવાણી મુદ્રણમંદિર મોટા પુલ; (૩) વાઘેશ, ૩. ગજપતર મ. ગ. ત્રિવેદી, સાંકડી રોડી; (૪) વડોદરા, પ્રી. ગોવિન્દલાલ દ. બટ, શિયાપુરા; (૫) અમદાવાદ, ગુજરાત મંગરત્ન કાર્યાલય, માંખીરાડ : (૬) કર્વાચી, નૂતન સાહિત્યખંડાર; (૭) રાજકોટ, મ. ન્યુ સ્ટોર્સ, ટાઉન ટોલ સામે; (૮) લતમનગર, ૩. શમચંદ્ર ઓજા, ઓજાનો ડહેલો; (૯) લૂનાગઢ, પ્રી. શંકરલાલ મં. શાઓ, વલુજારી નાલ; (૧૦) પોરબંદર, ૩. જ્યેન્દ્રરાય મ. પાઠક સમટિકરો રોડ.

મધ્યકાલીન ગુજરાત (શુદ્ધિપત્ર)

પૃ. ૪૦: સંમાન્ય ઇતિહાસવિદોનાં; પૃ. ૪૧: નજમંડળ; ને દર્શકતા; પૃ. ૪૩: ગુરૂઓ; પૃ. ૪૫: કુટુંબ; પૃ. ૪૬: ખાદ્યોજા બજાર; પૃ. ૪૮: સામાજિક જીવન ન પલ્લવયું; દ્રાંગલ; ચાલબટ; પૃ. ૫૧: આધારો આપ્યા બંધેબંધે.

જાહેર ખબરો:—(ઉપરનાં પૃષ્ઠો પર): જાણ રાઈસ; થી લાઈસ; સાપુરજ પાલનજ; દરજીવનદાસ મોદનદાસ; સુરજમલ લાલુભાઈ; શ્વરતીવનિવાસ; દ્વિતીયિંબર સિદ્ધિ; રાય એંડ કંપની; બેબે મેન્સ. ઈન્સ્ટ. સોસાયટી; તાંકુર એંડ માદાબાદ રોડ કંપની.

॥ ५ ॥

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૩ _____ અંક ૧

सरस्वतीक्षंडाभरण

[રસાલંકારના એક સંસ્કૃત ગ્રંથના આ નામનો વિનયોગ અહીં એવી રીતે કર્યો છે કે, એ મયાળા હેઠળ, સરસ્વતીનું કંઠાભરણ થવાને પાત્ર એકેક રાષ્ટરત્નહારરૂપ અવતરણ જગતના વાકેમયનિધિમાંથી વીણીને મૂકવું. આ રીતે હમણાં સુધીનાં ધ્યાનમંત્ર તથા પત્રકારસૃષ્ટિ-વાળાં પૃષ્ઠોની ગરજ પણ હવેથી આ મહેલાં બે પૃષ્ઠ સારશે; જેમ, અહીં જે અધ્યાત્મચિન્તનના પ્રયોગ (' પુરાણાં નવલાં તો ચે ' એ લેખમાળામાં) ચતા, તેવું પણ કેટલુંક (પણ પ્રયોગદશાનું નહિ, સિદ્ધિરૂપનું) આવશે.]

૧. સૌથી સાચું સખ્ય

9

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृत्तं परिप्लवजते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य-
नश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥

સુપ્રધાના સત્તેડ સખા બે
એક વ વધે વિદ્યાન્યા-શ્રુતયા છે;

તેમાંથી એક પેપડી^૧ મીઠી ખાય,
ખીન્ને ન ખાતો નીરખી રહ્યો છે.

હમેશ એકઠાં રહેનારાં, પરસ્પરનાં મિત્ર એવાં, બે પક્ષી
(જીવાત્મા અને પરમાત્મા) એક જ વૃક્ષ ઉપર (વિશ્વમાં)
મળીને રહે છે; તેમાંનું એક (જીવાત્મા) રસયુક્ત કર્મકળને
ઉપભોગ લે છે અને ઉપભોગ નહિ લેનાર ખીજું (પક્ષી : પરમાત્મા)
સ્વયંપ્રકાશ-સ્વતંત્ર રહે છે.

૨

સમાને વૃક્ષે પુરુષો તિમગ્નો-
ડનીરાયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।
જુષ્ટં યદા પરયત્યન્યમીશ-
મરય મહિમાનમિતિ ધીતરોકઃ॥

એક જ વૃક્ષે તસ્લીન તે પુરુષ
અનીશતાથી શોચતો મોઢ પામી,
પેખે ન્યારે પૂજ્ય એ અન્ય દીશને,
મદિમાય એનો, ત્યાદરે શોક સામે.

તે (વિશ્વસ્પી) વૃક્ષ પર લુપ્થ થએલ અને પરતંત્રપણાને
લીધે મોઢ પામનાર (જીવાત્મા) દુઃખ પામે છે. તે ન્યારે ઉપા-
સના કરતા ખીજાને (પરમાત્માને) દેખે છે અને તેનું સામર્થ્ય
વિમોહિ છે ત્યારે દુઃખમુક્ત થાય છે.

૩

યદા વદ્યઃ વરયતે રુદ્રમવર્ણં
ઘર્ષારમીરં પુરુષં મદ્મયોનિમ્ ।

૧. પીપરનું ફળ.

તદા વિદ્વાન્પુણ્યપાપે વિઘ્નય
નિરંજનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥

જ્યારે જ્યારે જણે સુવર્ણવસ્ત્રીને,
કર્તા અને ઈશ, પુરુષ, બ્રહ્માનું મૂળ;
ત્યારે વિદ્વાન, ધોવાઈ પુણ્યપાપથી,
નિરંજન થઈ પરમ સામ્ય પામે:

જ્યારે આ જોનાર (જીવાત્મા) તેજોમય, સૃષ્ટિકર્તા, સર્વ-
સત્તાધારી, બ્રહ્માનું એટલે વેદનું હૃતપતિસ્થાન એવા પુરુષને
(પરમાત્માને) જુએ છે, પ્રત્યક્ષ જાણે છે, ત્યારે તે જ્ઞાનવાન થઈ પુણ્ય-
પાપનું નિરસન કરી નિર્દોષ થઈ, (પરમાત્મા સાથે) અત્યંત
સામ્ય એટલે એકરૂપતા પામે છે.

: સુષુક્ટકોપનિષદ્: મુ. ૩, ખં. ૧; શ્લો. ૧-૩૧

૧. પદ્યભાષાંતર રા. ન્હાનાલાલ દ. કવિનું અને ગદ્યભાષાંતર
ગુજ, વ. સોસાયટીએ પ્રકાશિત, રા. મણિલાલ છં. ભટ્ટનું વાપર્યું છે.

રંગભૂમિપરિષદ

અમદાવાદને અભિનંદન

આ પછી રંગભૂમિના પિતા ૨૧. ૨૨ જુલાઈ ઉદયરામની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે અમદાવાદની સાહિત્ય-સમાજે સદ્ગતને આ રીતે અંજલિ આપવાનો નિર્ણય કરી, ઉજ્જવળ રીતે પાર ઉતાર્યો તે માટે એ સંસ્થાને અભિનંદન ધટે છે. ગુજરાતી સાહિત્યની વાર્ષિક અભ્યાસપૂર્ણ સમાલોચના પ્રકટ કરીને એ સંસ્થાએ જે અનોખી જાત પાડી છે તે સર્વવિદિત છે. આ રંગભૂમિ-પરિષદને જન્મ આપવામાં તેણે ખીજ સુંદર સેવા ગુજરાતની સાધી છે. અને, અમદાવાદમાં શું નથી? ગુજરાતના કેન્દ્રસ્થાનમાં વ્યાપારઉદ્યોગનાં પૂર સાથે દેશદેશાવરની સમૃદ્ધિ ઠલવાય છે; સામ્યતાના સાધુએ નવજારતનો ઇતિહાસ ધકનાં એવી ક્રમક્રમ-પગલીઓ પાડી છે કે ત્યાંથી પ્રગ્વપરિમલ પ્રસરે છે; 'લક્ષ્મી-ગદ્યા' લક્ષ્મીનાં ધામ' ત્યાં વિસસે છે. શિક્ષણની વિવિધ સંસ્થાઓ સંસ્કાર સીંચે છે અને અનેક પ્રકારની બુદ્ધિશક્તિની ખોટ નથી. તો પછી ગુજરાત પોતાની રંગભૂમિનો વિકાસ સાધવા એ પાટનગરી તરફ દષ્ટિ કરે તે યોગ્ય છે.

વિભાગતમાં આવી સંસ્થાની વાર્ષિક બેઠકમાં એક પ્રતિ-નિધિ તરીકે જ્ઞાનો આ લેખકને પ્રસન્ન પડેલો તે ઉપરથી એવી કલ્પના બંધાયેલી કે ભાવણે ને દરાવે સાથે પ્રતિનિધિમંડળ સાથે બેસી ચાલ પીએ, જામે, અરમ્પરસ પરિગય કેળવે, વાર્તાલાપમાં ચર્ચા કરે, બાધચારો વધે ને ઇત્સવને અનુકૂળ

વાતાવરણ પ્રસરે; ઉપરાંત આવી પરિપદમાં સવિશેષ આકર્ષણ તો રાત્રિના કલાના નમૂના જેવા મનહર નાટ્યપ્રયોગો જ હોય ને ? ગુજરાતને સદ્ભાગ્યે, શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા કવિ, નાટ્યકાર, નટ અને પ્રોડ્યુસર (Producer) તરીકે મશહૂર હોવાથી તેમની પ્રતિભાની ઝાંખી ' નાગા બાવા 'ના રંગભૂમિ ઉપરના અવતારમાં જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી; પોતે પોતાના નટમંડળ સાથે મુંબાઈથી આવશે ને કલાનો અમત્કાર દાખવશે; સાથે અમદાવાદનું શોખીન મંડળ પોતાના તરફથી-ગયા સાહિત્યસંમેલનની માફક-મનમાં રમી રહે તેવી વાનગી રમૂ કરશે વગેરે આશાનાં ઉડવાં અનંત હતાં. આ દૃષ્ટિથી નિરાશા બધા જ પ્રતિનિધિઓને ધણી જ યઈ. શ્રીયુત ચન્દ્રવદન કલાનો સાક્ષાત્કાર ના કરાવી શક્યા એટલું જ નહિ, પણ પોતે મુદ્દાં હાજર ના રહી શક્યા ! ચાલો, વિધિની ધટના અગમ્ય છે ને ? અલગત, ચાલ પીવા બન્ને દિવસ વીસ-પચીસેક સદ્ગૃહસ્થો ને સન્મારીઓ મળી કંઈક વાર્તાલાપનો સાલ કેળવના પણ જે છૂટથી મોટી સંખ્યામાં મળવાનો ખ્યાલ હતો તે બને તેવું ન હતું; પરંતુ, આપણો સમાજ હજી આવા સાર્વજનિક આનંદ સાથે ગાન કેળવતાં ધીરે ધીરે શીખશે.

આ પરિપદમાં બદારગામથી થોડાક જ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા: રોજપરત્ન શેઠ મહાસુખભાઈ સુનીલાલ તથા શ્રી જયરાંકર શૂધરદાસ (' સુંદરી ') વિસનગરથી આવ્યા હતા; શ્રી નટવરલાલ વિભાવાળા સુરતથી અને શ્રી દર્પદરાય દેસાઈ મુંબાઈથી ખાસ આવ્યા હતા અને આ લેખક ભાવનગરથી. અમદાવાદ તળમાંથી સાહિત્યસભાના જૂના અને જાણીતા કાર્યકર્તાઓ સિવાય એક શ્રીયુત ગદ્યાભાષ દેરાસરી થોડા સમય પધાર્યા હતા અને સો. શારદાબહેન તથા લેડી ત્રિલાલબહેન પ્રસંગવચાત્ દરેકે દીધાં હતાં. શ્રીયુત ચેતન્યપ્રસાદના સમગ્ર કુટુંબે ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો તેની નોંધ લેવી ઘટે છે.

બાકી તો પ્રેક્ષકો મોટે ભાગે કૌલેજના આચાર્યદેવિદ્યાર્થીઓ હતા, અને, નવી રંગભૂમિનું વિધાન તો તેમણે જ કર્યું છૂટકા છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. ધંધાદારી નટમંડળમાંથી શ્રીયુત બાપુલાલે પહેલે દિવસે સારો રસ લીધો હતો ને ફટલાક બોજક નટો થોડીક ચચાનો લાભ લેવા પુરસદે ઝાંખી કરી જતા હતા, એકદરે અમદાવાદે ઠીક શરૂઆત કરી એમ કહી શકાય.

પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ

શ્રીયુત રમણલાલ દેસાઈનું આડત્રીસ પાનાનું ભાષણ જોતાં લાગ્યું કે કદાચ શ્રીતાજનો કંટાળી જશે; પરંતુ પ્રમુખશ્રીએ એક કલાકમાં અત્યંતના ભાગ એવી સરળ સુંદરતાથી વાંચ્યા કે સદુને એક લોકપ્રિય નવલકથા સરખું મોહક લાગ્યું; સદુએ પ્રેમથી વધાવ્યું અને જેઓ આ વક્તાની લાક્ષણિક ખૂબીઓ નહિ સમજતા હોય તેમને પણ દારૂ-કટાક્ષનાં ઇંટણાં આકર્ષક લાગ્યાં. પહેલેથી છેલ્લે મુઠ્ઠી નાટ્યકળાના શોખીન પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિથી રસાયણું એ ભાષણ માર્મિક શુદ્ધિ ને ઉરના ભાવ—ઉત્થાપને મનદર રીતે સ્પર્શનું હતું. શ્રીતાજનોના મનમાં એ અનોખી ભાત પાડી ગયું—આવા પ્રસંગે, પ્રમુખનું ભાષણ આવું મીઠું ને મર્માનું જ જોઈએ એમ લાગ્યું હતું.

નિદ્રાતાની દૃષ્ટિથી જોઈએ, નાટ્યકળાની ચચાં વિશે તેર મુદ્દા પ્રકટ થયા હતા તેના સંબંધમાં વિચાર કરીએ તો કુટલીક ઊંચુપો તરી આવે છે. એક વિષયના તત્ત્વસ્પર્શી અભ્યાસને પરિણામે, જે ગુજરાત, અન્ય પ્રાંતો, અન્ય દેશો તથા કળાનાં તરવો તરફ સૂક્ષ્મ તથા વિપુલ દૃષ્ટિ જોઈએ તે લાગતી ન હતી; પરંતુ બહુ બચસાથી નવલકથાકાર, થોડા દિવસમાં, ઈંગ્રેજી ભાષાનાં થોડાં પુસ્તકોમાંથી સાર ખેંચી, એને પોતાના સમય રસિક અનુભવથી રસી, મોહક ફેલીમાં પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે—તે રીતે ભાષણ વિલસતું હતું. પોતાનું તત્કાળ વાંચન પોતે એવી રીતે પોતાના અનુભવ સાથે વધી દીધું હતું કે ન્યાં સ્પષ્ટ ખીજ વ્યક્તિના

સંશોધનનો લાભ લીધો હોય ત્યાં પણ એ પુસ્તકને પાનાંનો આધાર આપવાની આવશ્યકતા હતી જ એમ કોઈ રીતસર સુરવાર ના કરી શકે. આથી લાપણી કિંગતમાં કંઈક ઘટાડો ચાલે છે.

હતાં આ લાપણે ગુજરાતની રાંક રંગભૂમિની જિંચી અને ત્રિવિધ સેવા સાધી છે—ચિરંજીવ તરવોની ચર્ચા આ સ્થાને કરવાની ઇચ્છા નથી, 'કલા અને નૃત્ય', 'અભિનય અને સમાજ'માં ઠીક ચર્ચા કર્યા પછી, ભરતના નાટ્યગૃહમાંથી અમુક ઈપ્સ-છુપી શીખામણુ-લઈ, આજની રંગભૂમિ સાથે તેને દાસ્યજનક શૈલીમાં વણી દીધી છે (પૃ. ૯). નર અને નારીનો પ્રથમ ગંભીરતાથી ચર્ચા સિવાય, હાલની રંગભૂમિના પુરુષ નટો સ્ત્રીસ્વાંગ ધારણ કરતાં કેવા વિચિત્ર, દાસ્યજનક તથા ધૂણાપ્રેરક લાગે છે તેનું પરિચિત ચિત્ર દોર્યું છે. પરંતુ એમની ભવાઈતરફની તલસ્પર્શી ચર્ચા મનનીય લાગે છે—એ ખીલત્સપણા નીચે “ઘણું દાસ્ય, ઘણો કટાક્ષ, કેટલીક સરસ કવિતા અને માનસચ્ચલોકન ભવાઈમાં નજરે પડે છે.” આ ભવાઈએ સંગીત અને અભિનયની આપડત સૈકાં સુધી અમુક કોમોમાં જળજવી રાખી. “નીતિધર્મને ચમકાવવાની સામાજિક વૃત્તિમાંથી જાગેલો અન્ય સાહિત્યપ્રકાર સરખો આ નાટ્યપ્રકાર...આપણી રંગભૂમિના મદત્તવના અંકોડાને સદાતુભૂતિથી સમજવા” જેવો જરૂર છે.

‘વર્તમાન રંગભૂમિ’ ઉપર છૂટાછવાયા વિચારો જેમ રહ્યાં તેમ બહુ સરસ રીતે રજૂ કર્યાં છે; ખાસ કરી પોતાનાં રમરણોથી રસી કેટલીક દક્ષીકતને સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું છે, અંદરની ‘નાટક અને સંગીત’ ઉપરની ચર્ચામાં, Realism in drama વાસ્તવવાદ-ઉપર બહુ ગ્રીણવટથી પ્રકાશ પડ્યો નથી પણ જાણીતી વાત મનમાં રમી જાય તેમ લાક્ષણિક શૈલીથી આકર્ષક બની છે (‘મરતે મરતે વાઘે એકાદ માસકંસ ગાઈ નાખ્યો કે નહીં’ પૃ. ૨૩). આપણી રંગભૂમિના રાગકાળના અનેક અખતરાઓ માટે તેની પ્રથંસા યોગ્ય છે. પ્રમુખશ્રીએ જે આપણી રંગ-

ભૂમિની ખામીઓ દેખાડી છે અને જે સામા રંગભૂમિને પ્રત્યે પૂછે છે તે શાંતિથી વિચારવા જેવા છે. 'એમેટ્યુર'—શોખીન, અવેતન નટોએ ભજવેલાં નાટકોનો કેટલોક દાસ્તખ્તનક ઉલ્લેખ કરી, શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી છે અને રવ. રજુછોડલાઈ, કાન્ત તથા વિલાકર એ ત્રણ સાહિત્યકારોની નાટ્યસેવા તરફ લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે. સાથે બહુ ઉપયોગી એ સૂચન કર્યું છે કે કવિ રઘુનાથ, વૈરાટી, પાગલ, જામન (અને પ્રભુલાલ, ત્રાપજકર વગેરે)ની ઉપેક્ષા ધટતી નથી કારણ કે તેમનાં નાટકોએ દગ્ગરો સ્ત્રીપુરુષનાં મન-રંજન કર્યાં છે; જે કે એમાંનું એક પણ સાહિત્યની કૃતિ તરીકે સાંગોપાંગ જાપી શકાય નહિ; અને સત્ય છે કે: "સાહિત્ય અને રંગભૂમિ એ બેનો સંવાદ સધાશે ત્યારે આપણે ત્યાં નાટક કલાના ભવ્ય સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થશે." (પૃ. ૩૩) અંતમાં, રંગભૂમિની ઉન્નતિ માટેની યોજનાનાં બારે ખિંદુ અત્યંત ઉપ-યોગી નીવડશે તેમાં શંકા નથી. એકંદરે, આવા સુંદર બાપણુ માટે શ્રી રમણલાલને અભિનંદન ઘટે છે.

ખીજ વક્તાઓ

શ્રી રાસકલાલ પરીખનું બાપણુ તદ્દન ખીજ જ બાત પાડતું હતું. 'શંકિત હૃદય' લોકપ્રિય નાટકના કર્તાને જે કવિ, નટ કે પ્રેક્ષક તરીકેનો રંગભૂમિ સાથે સીધો સંબંધ હોય તેવો આ સ્થાને ન હતો. સારા સંસ્કૃત અભ્યાસીને યોગ્ય તેમજ કેટલીક વિદ્વાલરી ચર્ચા કરી અને રેતોનિસ્લવાસ્તિક ઍમ્પ્લિ ડ્યુક્સ જેવાનો ઉલ્લેખ કર્યો અને છૂટાછવાયા વિચારો રજૂ કર્યા ને નાટ્યવિદ્યામંદિરની બાવના વ્યક્ત કરી; પરંતુ કોઈ જુદી જ સદીમાં જુદા સંયોગોમાં આ ચર્ચા થતી હોય તેવું પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગ્યું; અલગત રીતસર બાપણુ પ્રસિદ્ધ ના થાય ત્યાં લગી તેનું મૂલ્યાંકન બરાબર ના થઈ શકે; છતાં એટલું તો ખરું જ કે બાપણુ એક પ્રાપ્ત ધર્મરૂપે કરીને પોતે

આગળ કરો જ રસ પરિવદમાં લીધો નથી તો પછી આવા મુખ્ય વક્તાની વરણીનો અર્થ શો હશે ! કદાચ પ્રો. રામનારાયણ પાઠક વિશેષ ઉપયોગી નીવડત એમ લાગે છે.

શ્રી હરિપ્રસાદ-દાકતરે પોતાની રીત ગ્રમાણે સુલંદ અવાજે ગુજરાતને હાકલ પાડી હતી કે ' ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર-સ્થાન તમારી રંગભૂમિને બનાવો. ' બહુશ્રુત અને અનુભવી હોવાથી, પ્રકૃતિ આનંદો ને લાવના દેશસૈનિકની હોવાથી, તેમના કહેવામાં તથ્યાંય જણાય છે; છતાં-ઔચિત્યભંગ, આપણી રંગ-ભૂમિમારફ, વ્યાસપીઠ ઉપરથી ઘણી વાર થાય છે. પ્રો. રામનારાયણ પાઠકે ટૂંકું પણ મુદ્દાસર લાપણુ સારું કયું હતું. નાટક જ્યાં લગી રંગભૂમિ ઉપરથી બજવાય નહિ ત્યાંમુધી જીવંત સ્વરૂપ ધારણ કરતું નથી, એ તેમનું મુખ્ય મંતવ્ય હતું.

શેઠ લાલબાઈ કોલેજના પ્રિ. રાવે ઇંગ્લેન્ડમાં એક તત્ત્વ તારવી રતુત્ય ગ્રીણુવટથી તેને જણ્યું હતું. 'અમજીવી વર્ગ' માટે રંગભૂમિ એ એક વિનોદત્વું સુંદર સાધન છે. ખાસ તેમને માટે લખેલાં, બહુ થોડા ખર્ચમાં ઉતારેલાં નાટકો તેમના લક્ષ્યાંગમાં બજવાવાં જોઈએ. થોડી ક્ષણ પોતાના જીવનનું દર્દ બૂલી જાય અને પોતે નાનકડા પાઠો લખવે ત્યારે એક વ્યક્તિ તરીકે, એક માનવ તરીકે, મજૂરને પણ પોતાનું ગૌરવ સમજાય તે મોટી સેવા છે; આતું જવલંત દર્શાવ રશિયા છે. પ્રો. પુરાણિકે ઇંગ્લેન્ડમાં આપણી અત્યારની રંગભૂમિને વિલાયતની ઇલિઝાબેથ રાણીના વખતની નાટકશાળા સાથે સરખાવી હતી. પ્રો. જોષીએ પણ ઇંગ્લેન્ડમાં પોતાના વિલાયતના અનુભવ ઉપરથી ઓગણીસમી સદીમાં રોમન્ટીસમ અને પિનેરો પછી નાટ્યકળાને કેવો ઓક મળ્યો અને કેમિલિન આર્ટ યિયેટરમાં નવું નેપથ્યવિધાન ૧૯૧૩થી કેવું થવા માંડ્યું તે સમજાવ્યું હતું; અને અત્યારના ખુલ્લા મેગાનમાં થતાં નાટકો (રિન્ટ પાકના જેવાં) તરફ સફ

જેંચું હતું. પ્રો. મરચંટે પણ, ઇંગ્રેજીમાં, રશિયામાં બાળનાટકો ને બાળનાટ્યગ્રંથો કેવી રીતે શરૂ થયાં અને ૧૯૧૨થી આ પ્રવૃત્તિ કેવી પ્રગતિ સાધ્યે જાય છે તે સ્પષ્ટ ક્યું હતું; પણ વિલાયતમાં તો હજી નાતાલમાં અમત્કારિક કથાઓનાં દશ્યોથી જ સંતોષ મનાય છે. આ ચારે અધ્યાપકોને વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરવા માટે અભિનંદન ધટે છે.

ધંધાદારી નટોમાંથી શ્રી બાપુલાલ તથા નિવૃત્ત અયેલા શ્રી જયશંકરે હોંસથી ભાગ લીધો હતો-ખીજી કાષ્ટ વ્યક્તિઓ જણાતી ન હતી. શ્રી બાપુલાલ તો રંગભૂમિના વિકાસના માર્ગોથી કંઈક ગભરાયલા લાગ્યા; એમને એવો ભય લાગે છે કે બધા જ આ કલા શીખી જશે તો બિચારા ધંધાદારીનું શું થશે ? કલા કરનારનો અસહ્ય જ વર્ગ જુદો છે માટે તે કામ જ સફળતાથી કરી શકે તેમ માનતા પોતે લાગે છે. ખીજું, શ્રીઓના પાઠ શ્રીઓ કરે તે એમને ગમતું નથી; બાપ કે બાઈ પોતાની દીકરી કે બહેનને ખીજની સાથે શૃંગાર કે એવો અભિનય કરતાં કેમ જોઈ શકે ? અને સંયમ કેમ જળવાય ? અને ચારિત્રનું શું ? ત્રીજું, ધંધાદારીની સહુ ટીકા કરે છે પણ મદદ કોણ કરે છે ? સંસ્કારી સાક્ષરો તો વિનંતિ કરીએ તો મહેમાન તરીકે પધારે-આ ધંધાનો નિર્વાહ તો અસંસ્કારી પ્રેક્ષક જનને જ આભારી છે; અને મુસિક્શિન લેખકો લેખો આપવાની પણ ક્યાં તરદી બે છે ?

બાઈ જયશંકરનામાં સહૃદયતા તથા ધન્ય તરી આવતાં હતાં. તેમણે સ્વ. રણકોડમાઈને સુંદર અંજલિ આપી હતી. પોતાની તરગાથા કામની હતી. વર્ષની સેવા તરફ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સમોદરીતે ધ્યાન જેંચું હતું. અસાદિત હાઝરના વખતથી ભવાઈની સંસ્થા કેવી રીતે ધરાઈ અને આ કામે ત્રાયકો, વાદકો અને અભિનેતાઓ કેવા ઉત્પન્ન કર્યા તે જણાવ્યું હતું. આપણી હાલની રંગભૂમિ કંઈ સ્વતંત્ર સંસ્થા નથી; તેની ઉપર પુષ્કળ

અસર લવાઈની છે (સ્વ. નરોસંહરાવ સાથે તેમને મતભેદ છે); અનેક વેધોનો વિચાર કરતાં, છુદ્ધિ, હૃદય કે કલ્પનાને સ્પર્શે તેનાં ફેટલાં બધાં તરવો નીકળે છે !

શ્રી-પ્રતિનિધિઓમાંથી ફક્ત લેડી વિદ્યાબહેને આ ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો; એક જ બિંદુ ઉપર તેઓ બહુ અસરકારક રીતે બોલ્યાં હતાં; ધંધાદારીની વાત બાળુએ સમજાવતાં, શોખીન યુવાનો ને યુવતીઓ જ્યારે પોતાની સ્વતંત્ર રંગભૂમિ રચે છે ત્યારે બહેનોએ તેમાં સારો ભાગ લીધો સિવાય ઉદ્ધાર થવાનો જ નથી. મુશ્કેલી તો રહેવાની જ; પરંતુ 'દુનિયામાં જોખમો ક્યાં નથી?' કોલેજોમાં છોકરો છોકરી ભેગા બસે છે જ ને? રનેલગનો થાય છે ને કવચિત અધઃપતન થાય છે; છતાં, એ દિશામાં પગલાં બધાં વિના કંઈ થવાનું નથી. જો આજના નાટકની કૃત્રિમતા દૂર કરવી હોય તો પારકા ધરની દીકરીઓ નાચે કે ગાય કે નાટક કરે તે જોઈ દરખાવાનું નથી, પણ પોતાની જ દીકરીઓને ઉતારવાની વૃત્તિ કેળવવી પડશે તે તદ્દન સત્ય છે.

શ્રી નટવરલાલ વીઠાવાળાએ પ્રેક્ષકોની રસવૃત્તિ ઉપર સારું પ્રવચન કર્યું હતું. કહેવાતા શિક્ષિતવર્ગની વૃત્તિ ધણી વાર દલકી લાગે છે અને શિક્ષણની સંસ્થાઓ પણ કેટલીક વાર દલકા પ્રહસનો કરે છે-નાનો વયનાં બાલકો અયોગ્ય એટલા કરે છે. ધંધાદારીમાં જો સ્વંતર્ય ગણાય તે શિક્ષિત ને શોખીનવર્ગમાં લજ્જાસ્પદ બને છે; માટે રસવૃત્તિ કેળવો. ... શ્રી જયંત દલાલે દાક્ષ કરી કે જે ભાગલા પાડી નાંખવાથી કંઈ વળવાનું નથી; ધંધાદારી સાથે પૂરો સહકાર સાંધી, બારેક નટો અને બે-ત્રણ બહેનો મળી એક નાની મંડળી કાઢે ને ગુજરાતમાં રથને રથને ફરી સારા પ્રયોગો બજાવે તો સારી અસર થાય તેમ તેઓ માને છે. લોકસેવક શ્રી વલ્લુભાઈ શાહ, સાત લાખ ગામડાંની શ્રદ્ધિથી, ધનશ્રદ્ધિ, તાળીના ગડગડાટ વચ્ચે બોલ્યા. કરોડોના જીવનમાંથી રસ-કસ ઊડી ગયાં છે તેમના માનસનું પ્રતિબિંબ

પાડે તેવી રંગભૂમિની માગણી તેમણે જાવપૂર્વક કરી હતી ... શ્રી મંગળપ્રસાદ ખુદાલદાસે લોકની સાચી સેવા કરનાર, ભોજક ને ભવાઈની સ્તુતિ કરી હતી. ... શ્રીયુત નવલરામે કેવળ પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિથી આનંદ લેવાનો અનુપમ લદાવો છે તે દૃષ્ટિબિંદુ નહિ બૂલવા આમદ કર્યો હતો. ... શ્રી દિવાનજીએ મંગળ બાપજી ઉચિત શબ્દોમાં ક્યું દત્તું; શ્રી ગૌરીશંકર ('ધૂમકેતુ') જોષી એ અને સેખરે પણ ચર્ચામાં જાગ લીધો હતો ... અને પ્રમુખશ્રીએ અંતમાં, પોતાની લાક્ષણિક મીઠાશથી સહેલી લીધું કે ચર્ચા રસિક થઈ છે.

ઠરાવો : ગુજરાતનાટ્યમંદિર

જે વ્હાઈ ઠરાવો પસાર થયા તેમાં આપણી રંગભૂમિના પિતા રજીછાઈભાઈને સ્મરજીવંતિ આપવાનો ઠરાવ, કલાવિવેચક કનેપાલાલ વકીલને માટે શોકનો ઠરાવ, તથા આ ઠરાવો ઘટતે સ્થાને મોકલવાનો ઠરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી મુકાયા હતા; અને છેલ્લો ઠરાવ તો સ્વાભાવિક રીતે પ્રમુખશ્રીની મીઠાશ ને કુનેદથી કામ કરવાની ચક્તિ માટેનો હતો, જે પ્રસંગે શ્રી 'ધૂમકેતુ', શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી વીમાવાળા ને શ્રી હર્ષદરાય દેસાઈએ ચારાં, પ્રાસંગિક, ટૂંકાં બાપજી કર્યાં હતાં.

સદ્ગુથી મદત્તવનો ઠરાવ તે ગુજરાતમાં નાટ્યમંદિર (Academy) સ્થાપવાનો હતો; એ ઠરાવને રજૂ કરવાનું માન આ સેખરને મળ્યું હતું; તે ઠરાવના શબ્દો આ રહ્યા: "ગુજરાતની અભિનય તરફની રુચિ જોતાં, ગુજરાત માટે આ પરિપાકે કાવ્યમનું સ્વરૂપ આપવાની અને એક નાટ્યમંદિર (Academy) ની કાવ્ય સ્થાપના કરવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. આ પરિપાકે ચાલુ રાખી, નાટ્યમંદિરની કાવ્ય સ્થાપના કરવા માટે તેના ખર્ચ અને કાર્યપ્રદેશની રૂપરેખા ઘડવા, તેમ જ તેને ચાલુ કરવાની સઘળી પ્રવૃત્તિ કરવા, નીચેનું મંડળ, સભ્યો નિર્ધારવાની સત્તા સાથે, સ્થાપનામાં આવે છે: (૧) પ્રમુખ શ્રી

રમણલાલ દેસાઈ; (૨) ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિક; (૩) જ્યેષ્ઠકર (સુંદરી); (૪) શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા; (૫) શ્રી રસિકલાલ પરીખ; (૬) શ્રી ઉમાશંકર જોષી; (૭) શ્રી મનસુખલાલ મહેતા; (૮) શ્રી ચાંપશી; (૯) શ્રી ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા, (૧૦) શ્રી જામન; (૧૧) શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી; (૧૨) શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાન; (૧૩) શ્રી કનુ દેસાઈ; (૧૪) શ્રી કંચનલાલ મામાવાળા; (૧૫) શ્રી ત્રિભુવનદાસ (સુંદરમ); (૧૬) શ્રી જયંત દલાલ; (૧૭) શ્રી વીમાવાળા; (૧૮) રાજ્યરત્ન મહાસુખમાઈ; (૧૯) પ્રો. ડોલરરાય માંકડ; અને, (૨૦) શ્રી શયદા—આ વીસ સભ્યોમાંથી ચાર મંત્રીઓ તરીકે નીમવામાં આવે છે:—

- (૧) ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિક, (કાલેજ બંગ્લો, ભાવનગર),
- (૨) શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાન, (શાહીબાગ, અમદાવાદ);
- (૩) શ્રી ત્રિભુવનદાસ હુદાર (સુંદરમ) (જ્યોતિસંધ, અમદાવાદ);
- ને (૪) શ્રી જયંત દલાલ (ઝવેરીવાડ, રતનપોળ, અમદાવાદ).

આ ઠરાવ રજૂ કરતાં, લેખકે, વિભાગતની ‘સિટિશ ડ્રામા લીગ’ના એક સભ્ય તરીકેનાં પોતાનાં અવલોકન તથા અનુભવમાંથી એક મળંગ યોજના મૂકી હતી. અમદાવાદ અને સમસ્ત ને જુદા જુદા ગુજરાતમાંથી સભ્યો (થોડી વાર્ષિક ફી સાથે) સંખ્યાબંધ નોંધાય; નાટ્યમંદિરના મુખ્ય કાર્યાલયમાં નાટક અને રંગભૂમિને લગતું સાહિત્ય આપણા પ્રાંતનું, સમગ્ર દેશનું ને પરદેશનું ભેગું થાય; સારું પુસ્તકાલય અને સામયિકોનું સંગ્રહસ્થાન અને—Theatre Arts Monthly, Theatre World, Drama જેવાં વિદેશી પત્રોમાંથી ઉપયોગ માહિતી સભ્યો મેળવે; સાંથી. બજાવવાનાં નાટકો વિશે મંડળો કે સંસ્થાઓને ઉપયોગી સૂચના મળે; સભ્યો માટે સારા નાટ્યપ્રયોગો જેવા પ્રયત્નો યોજાય; પ્રતો—ઉત્સવો ઉજવાય અને વિદ્વાનો કે નિષ્ણાતો બધી લલિત કલાઓ ઉપર વાપણો સભ્યો સમક્ષ આવે; કોઈ વાર રંગભૂમિને લગતાં પ્રદર્શનો ગોઠવાય; વિવિધ સંસ્થાઓ અમુક સમયમાં પોતાના નાટ્યપ્રયોગો

રજૂ કરે અને તેમની ઊંચી દરીયાઈમાંથી નિષ્ણાતો અમુક ચન્દ્રો દે પારિતાપિકો અર્પે; અને ક્રમે ક્રમે વાતાવરણ નરી રંગભૂમિને અનુકૂળ થાય.

મુખપત્રની અગત્ય

સાથે આ નાટ્યમંદિરને પોતાનું મુખપત્ર-પછી માસિક કે ત્રિમાસિક-પ્રસિદ્ધ કર્યે જ છૂટકા છે; અમદાવાદમાં અને જદાર તો જ નાટક ને રંગભૂમિના વિકાસ વિશે ઉપયોગી માદિતી તથા પ્રેરણા મળ્યા કરે. સંસ્થા પગલર ચતાં, પોતાની જવાબદારીથી ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાનું માયે લાઇ રહે. ગુજરાતી રંગ-ભૂમિનો જ જેવો છે તેવો ઇતિહાસ રજૂ થાય-તેના નટો, લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, ગાયકો બધાને પૂરતો ન્યાય મળે તેવું માદિતી-પૂર્ણ પુસ્તક (Who is Who) પણ દણુ તૈયાર કરવાનું પણ બાકી જ છે ને ? આપણે જંગાળી અને મરાઠી રંગભૂમિની આવી પરિવેદો ને સંસ્થાઓમાંથી બહુજ ઉપયોગી તરવો તારતી લાભ લેવો પટે છે.

આ તો વાતાવરણ ઊભું કરવામાં અને લોકમત ફેળવવાની મંજગ દિશામાં પ્રથમ કુમકુમ-પગલાં છે. વિવિધ લલિતકલાના મનદર સમુચ્ચય જેવી રંગભૂમિની અનોખી કળા દોવાથી, આપણા નાટ્યમંદિરમાં આપણે શિક્ષણ અને તાલીમ આપતા વિભાગો ખોલતા પડશે; સદૃશી પદેલાં શુદ્ધ ઉચ્ચારની જરૂર છે; આને માટે નિષ્ણાત શિક્ષક જોઈશે; સંગીત અને ચિત્રના, રચાપત્યના વિચારદો, રંગભૂમિની દૃષ્ટિથી, નટો તૈયાર કરે; રંગભૂમિ ઉપર ક્યાં, ક્યારે, ક્યા પાત્રે ફેરવે, ફેટલો ને ફેરા પ્રકારનો પ્રકાશ કઈ રીતે સિદ્ધ કરવો તથા પોતાક કઈ દગથી પદેરવો તેના પણ રસિક જાખ્યકારો જોઈશે; તેથી વધારે અભિનયપદુ દોષ તે અસંખ્ય પ્રકારના અભિનયના દર્પણ સમો બને તો એક પણ કલામાં પારંજન થવું ફેટવું વિચમ છે, વર્ગોની સખન મદેનન પછી કલા કેમ સિદ્ધ થાય છે તેનો આપણાં

હીગર્તા જ ભાઈ-બહેનોને ખ્યાલ આવે, અતિશય કષ્ટસાધ્ય એવી આ કેન્દ્રસ્થ કલા છે. જ્યાં લગી કુલત્રીઓ, ભાગ, વિના સંકોચે, લઈ શકે તેવું વાતાવરણ ના કેળવાય ત્યાં લગી પુરુષો પોતાને માટે જ લખાવેલાં નાટકો આ નાટ્યમંદિરમાં પહેલાં ભજવે-એ નાનકડી શિક્ષણ આપતી રંગભૂમિ (Little Theatre) ઉપર સફળતાથી ભજવાય પછી જ લોક સમક્ષ નવી ભાવના રજૂ કરે અને વિવિધ રચને પોતાનું મંડળ પછી પર્યટન પણ કરી શકે. આવા અવેતન-એમેટ્યુર-નટમંડળમાંથી જેમને સાચો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તે ધંધાદારી યત્ન પોતાની ને દેશની લલિત કલાવિષયક સેવા સાધી શકે. મદ્રાસની 'સુગુણ વિલાસ સભા'એ બહુ સારું કાર્ય ત્યાં કર્યું છે, અને બંગાળાનો નમૂનો આપણી નજીકમાં જ છે; અને આપણે ત્યાં શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા જેવા કવિ, નાટ્યકાર, નટ ને પ્રયોજક પ્રતિભાસંપન્ન ક્યાં નથી. ?

આ ઠરાવને યોગ્ય શબ્દોમાં શ્રી રામનારાયણ પાઠકે, શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાને તથા રાજ્યચરન મહાસુખભાઈએ ટેકા આપ્યો હતો. બીજો ઠરાવ 'નાટકો તથા સિનેમા ઉપરના અંકુશ- Censorship, કાઢી નાંખવાનો હતો. આવા અંકુશથી રંગભૂમિનો વિકાસ કુંઠિત થાય છે. બાદ લટ હરિપ્રસાદે જણાવ્યું તેમ અશ્લીલ વાત ઉપર અંકુશ નથી મુકાતો-ફક્ત રાજકીય ગંધ સહેજ પણ આવી કે નપાસ કરવામાં આવે છે. નવી કોંગ્રેસ સરકાર ધીરે ધીરે સુધારો કરી, કલાને પોષણ આપશે એમ માનવામાં આવે છે. શ્રી નવલરામે પણ અસરકારક રીતે બે શબ્દ કલા હતા ને સજાનું મનરંજન કર્યું હતું. ત્રીજો ઠરાવ નાટકો જે ભજવાય છે તે પ્રસિદ્ધ યતાં નથી તે વિશે શ્રી જયરાંકરે તથા આ લેખકે એવો પેશ કર્યો હતો કે—“ ભજવાતાં નાટકો સંપૂર્ણ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે રંગભૂમિના સંચાલકોને આ પરિપદ આગ્રહ કરે છે.” સ્વ. રણછોડભાઈ સારી જિંદગી સુધી, આ નાટકો પ્રસિદ્ધ થાય ને પછી ભજવાય, અર્થ-

વિનાનું, મૂળ વસ્તુ સાથે સંબંધ વિનાનું, ' કારસ ' આપણાં નાટકોમાંથી નીકળી જાય અને નિઃશૃંગારનો ત્યાગ થાય ને સુરચિ વિકસે તે માટે, નિરંતર, અવિરત શ્રમ સેવતા. આ ત્રણમાંથી પ્રથમ મુદ્દો સિદ્ધ થાય—નાટ્યકારોનાં નામ પ્રસિદ્ધ થાય, તે મંડળીના માલિકોને જવાબદારીનું જ્ઞાન થાય અને તે નાટકો ને રંગભૂમિની ધોરણુસર ચર્ચા થઈ શકે વગેરે અત્યંત આવશ્યક છે—અત્યારની મૂર્ખાઈ તો પારાવાર લાગે છે. અને બાકીનો દરાર તે આમજનતાના ઉદ્ધાર માટે ખાસ આમ-જીવનને સ્પર્શતાં નાટકો રચાય અને લખવાય તે આવશ્યક છે એને લગતો હતો. એ મુદ્દા ઉપર રાજ્યરત્ન મહામુખલાઈ તથા શ્રી વલ્લુભાઈ શાહ ઉત્સાહથી જોડ્યા હતા ને આ યુગને અનુકૂળ ચેતન પ્રસરી રહ્યું હતું.

x

x

x

આમ દરારો થયા—અને નાટ્યમંદિર સ્થાપવા સમિતિ નિર્માણ અને યોગ્ય વાતાવરણ પ્રસરવા માંડ્યું. આથી હવે ગુજરાતમાં નવચેતન પ્રકટે, અને અમદાવાદ એવો સ્તુત્ય પ્રયાસ કરે કે, એ અમર જ્યોતમાંથી બીજી જ્યોતો પ્રસરે અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં ઉજ્જવલ પ્રકાશ પ્રસરી રહે, તેથી શુભ ભાવના સાથે વિરમું છું.

ડૉ. વિષ્ણુપ્રસાદ રજુડાડશાસ્ત્ર વિવેહી

સાહિત્ય અને પ્રગતિ

આ જે 'પ્રગતિશીલ સાહિત્ય'ની છેલ્લામાં છેલ્લી વ્યાખ્યા વાંચી. "આ સંસ્થા (ગ્રજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્ય-મંડળ) માને છે કે જે સાહિત્ય માનવીને વાસ્તવિક જીવન તરફ અભિમુખ બનાવે, સમાજની પ્રગતિ સાધનાર બળોની તરફદારી કરે, મનુષ્યત્વને ખીલવવાનું બળ આપે તે સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે અને તેના ઉદ્દેશપૂર્ણ સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાનું આ સંસ્થાનું ધ્યેય છે." આવી ઊંચત વસ્તુમાં કશી અણગમતી વાત કેમ આવતી હશે? કેટલીક વસ્તુઓ, કેટલાક વિચારો, કેટલાંક માણસો વગરસમ-જણે, વગરપરિચયે, અજાણ્યામણાં લાગે છે. દાખલા તરીકે 'મે' ક્રિસ્ટિંગ વાંચ્યો નથી અને મને વાંચવો ગમતો નથી. ડાહ્યા એમ કહે કે એના દિન્દિવરોપી પૂર્વગ્રહથી આ અણગમો પહેલેથી જ બંધાઈ ગયેલો. એ કારણ હશે. પણ રકોટનું શું? તે વાંચવો પણ ગમતો નથી. પૂતાનાં 'જાહેર' મકાનો પણ ગમતાં નથી, કેમ કે તેનાં મુખ્ય બારણાં પ્રમાણમાં મને પહેલી નજરે સંકડાં જણાયાં, અને બારણાં સિવાય મેં કદાચ કશું જાણ્યું એ મકાનોમાં જોયું પણ નહિ હોય. વેપારીઓ માટે અણગમો છે, જો કે મારા બે-ત્રણ બાળમિત્રો વેપારી છે; વકીલો માટે અણગમો છે, જો કે મારા અભ્યાસસમયના સ્વગભગ બધા જ મિત્રો વકીલો થયા છે અને કોર્ટમાં મારે ડાહ્યા કેસ લડવો પડ્યો નથી. શૈરમાં કમાઈ જવાની લાલચને હું રોકીશકતો નથી, પણ શૈર બજારનો દોલતગતદો અપ્રામાણિક રસ્તો પૈસાને પ્રાપ્ત કરનાર લાગે છે, અને મહેતાજી

માટે મને પક્ષપાત છે. જિંદગીમાં સફળ થનાર નકામો લાગે છે, અને નિષ્ફળ થનાર તો નકામો છે જ !

“પ્રગતિશીલ સાહિત્ય”ના વર્ણકાર પેલી સીતા જેવી શાણી વ્યાખ્યામાં કશું છુપાવે છે એવું મને લાગે છે. એ લાસ ખોટો ઠરે તો મારો અણગમો જતો રહે. પણ એ લાસ ખોટો ઠરે એમ નથી. પ્રગતિશીલ સાહિત્યના વિચારના પ્રચાર પાછળ બેત્રણ ગુપ્ત ભાવનાઓ કામ કરી રહી છે, અને તે ભાવનાઓ આપણા સાહિત્યિક તેમ જ સામાજિક જીવનને યોગ્યક સમયમાં ખૂબ રૂંધી દેશે એમ લાગે છે.

એક તો એવી સમજણ પ્રસરતી જાય છે કે જે સાહિત્ય સમાજવાદને પોતે તે પ્રગતિશીલ, બીજું, જે સાહિત્ય એ રીતે પ્રગતિશીલ તે જ સાહિત્ય નામને લાયક. આ બંનેને પોષતી વ્યાજની બજવાન વ્યાપક ભાવના કે રાજકીય મુક્તિ માટે જે સંસ્થા અવિરત શ્રમ કરતી હોય તેણે દેશની પ્રવૃત્તિમાત્ર ઉપર કબજો મેળવવો, એટલે સુધી કે એ સંસ્થાદ્વારા જ નિપુણતા કે કાર્તિની છાપ મળી રહે. આ ત્રણે ભાવનાઓ રપટ વ્યક્ત નથી, પણ તેમના મિશ્ર પ્રવાહો ‘પ્રગતિશીલ સાહિત્ય’ના નૂતન વાદને પોષી રહ્યા છે. આવી સમજણમાંથી આ વાદ ન જન્મ્યો હોય તો પણ એવી ગેરસમજ તે ઉત્પન્ન કરે એમ છે. તેથી સાહિત્ય વિશે યોગ્યક મુદ્દા રપટ કરવા આવશ્યક છે.

પ્રગતિશીલ સાહિત્યવાદીઓનો ખરો હેતુ તેમની સાહિત્ય-વિષયક વિચારણા કરતાં કેટલીક કલાકૃતિઓ વિશેના તેમના અભિપ્રાયોથી વધારે રપટ થાય, અને તો જ આપણું તેમના તરફનું વલણ સુદ થાય. જેના પરિચયથી સૌન્દર્યદર્શન થાય, રસસ્વાદ થાય, આપણી લાગણીઓ કેળવાય, તે કૃતિ તેથી પ્રગતિપ્રેરક ગણાવી જોઈએ, આવો પ્રગતિનો બહુ ઉચ્ચ અર્થ જતો કરીએ અને સીધો પ્રશ્ન પૂછીએ કે કુમુદ સરસ્વતીચન્દ્રને નથી પરણતી તેથી ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ પ્રત્યાધાતી સાહિત્ય છે? તેથી

તે ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિ મટી જાય છે? બોટાદકરનાં 'પ્રયાણ' જેવાં કેટલાંય કાવ્યોમાં શ્દિના અનુસરણમાંથી રસસર્જન થયું છે, તે કાવ્યો પ્રત્યાધાતી તમને લાગે છે કેમજે એમાં એવા જૂનવાણી આચારને રસનો ગિલેટ આપી પોષણ અપાયું છે? 'પ્રત્યિત્રાવલિ' પ્રત્યાધાતી કલાકૃતિઓ છે? પ્રત્યિત્રાવલિ, બોટાદકરનાં કાવ્યો અને સરસ્વતીચન્દ્ર એ પ્રતિભામી કૃતિઓ છે એમ કહેશે તો મારો વિરોધ છતાં હું તમને સમજાવું શકીશ, કેમ કે કલાકૃતિઓ કલાકૃતિઓ ઉપરાંત સામાજિક કર્મો છે અને તમારા વિવેચનને સામાજિક વિવેચન ગણાશે. પણ તેથી આગળ વધી વિધવા-અવિવાહયી કે કુસુમસરસ્વતીચન્દ્રના લગ્નથી સરસ્વતીચન્દ્ર ઉચ્ચ સાહિત્ય મટી જાય છે એમ તમે ગણાવો તો-ખીજું તો શું કહું-તમે કંઈ ભીંત બૂલ્યા છો.

પ્રારંભમાં આપેલા વ્યાખ્યામાંના શબ્દો એના એ રહેશે અને કાળક્રમે તેમાં જુદો જુદો અર્થ બરવામાં આવશે એ સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં નિશ્ચિત લાગે છે.

"It is a little bewildering to the student of literary history to find that Pope, Johnson and Wordsworth each and all regarded themselves as the champions of a Return to Nature." (Raleigh) આ અંગ્રેજ સાહિત્યની દૃષ્ટિકોણ આ વિષયમાં માર્ગદર્શક થવી જોઈએ. વાસ્તવિક જીવન તરફ આંગળી ચીંધી વ્યક્તિવાદનો પક્ષ ૧૯મી સદીના પ્રારંભમાં ઇંગ્લાંડમાં ફેરી શકાતો, જાણે વાસ્તવિક જીવન ઉપર બાર મુકી સમાજવાદનો પ્રચાર ચાલુ છે. અને સાહિત્ય તો જ્યાં જળવાન બાગણી કે કલ્પનાતું ખાતર મળ્યું-પછી તે આ વાદમાંથી કે તે વાદમાંથી હોય, સખીપ્રેમમાંથી કે દેશપ્રેમમાંથી હોય-ત્યાં ઊગી નીકળે છે. આજના સાહિત્યના ખાતર લેખે સમાજવાદની કિંમત જેવી તેવી નથી.

પ્રગતિશીલ સાહિત્યની ઉપલી વ્યાખ્યા કરતાં કદાચ વધારે લાંબો વગત ટકે એવી, પ્રગતિશીલ સાહિત્યવાદીઓના ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખતી તથાપિ તેમને કદાચ ન રહે એવી એક વ્યાખ્યા સૂચવાય : તત્કાલીન સામાજિક (તેના સર્વાંગી અર્થમાં) ધ્યેય તરફ જે સાહિત્ય વાંચકના, વિચાર ભાવ કે ક્રિયા પ્રેરે તે પ્રગતિ-શીલ, પ્રગતિશીલ શબ્દમાં સમાજના ઉદ્ધારને લક્ષીને ગમે તે અર્થ પૂરે. પણ અમારું રપટ મન્તવ્ય છે કે આ અર્થની ' પ્રગતિશીલતા ' એ સાહિત્યનો સાહિત્ય લેખે ગુણ નથી; તેની હાજરી તેની મહત્તા નથી, તેમ તેનો દોષ પણ નથી. ઊલટ પક્ષે ' પ્રગતિશીલતા 'નો અભાવ એ પણ સાહિત્યકૃતિનો ગુણ વા હિણુપ નથી. સાહિત્યનો આવશ્યક ગુણ તે સાહિત્યત્વ-આનન્દ આપવાની શક્તિ-વાહ્યમય રસસર્જન, તેનો વિષય કેવળ તરંગ, છુટો, હોય, કે નરી નિર્ભેળ અનુભવની હકીકત હોય. સાહિત્યે સમાજને તત્કાલીન ધ્યેય તરફ પ્રેરવું જ જોઈએ, પ્રેરે તો જ સાહિત્ય વા ઉત્તમ સાહિત્ય એ વિચાર વાદ તરીકે કાના પિન ગાના નહીં, કે રામ નામ જેમાં નહીં તે સાહિત્ય નહીં એવી જૂની વિચારણા-ની બહુ નજીક જાય છે. દયારામના અન્નમિલ આખ્યાનને તો શું પણ તેની ધૂનોને પણ સાહિત્યમાં ખપાવનાર ગુજરાતમાં ક્યાં નથી ! તમે એક પ્રકારના ઉદ્દેશને અનુલક્ષીને અમુક સાહિત્ય-કૃતિઓને મહત્તા આપો, તો ખીજો અન્ય ઉદ્દેશોને અનુલક્ષી ખીજા સાહિત્યકૃતિઓને મહત્ત્વ આપશે, તો ઉદ્દેશવિષયક તારતમ્ય-નિર્ણય શી રીતે થવાનો ? વળી એક ઉદ્દેશનું સાહિત્ય વિરુદ્ધ વા બિલ ઉદ્દેશોના સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને પ્રચારનું નિમિત્ત બનવાનું, અને આ ઉદ્દેશોના યુદ્ધમાં પ્રગતિશીલ સાહિત્યવાદીઓની ગમે તેટલી અનિચ્છા હશે તો પણ ધીમે ધીમે આપણા સમગ્ર સાહિત્યમાંથી સાહિત્યત્વ ઓછું થઈ જશે.

અત્યારની પ્રગતિશીલ સાહિત્યની માર્ગણી એ વ્યક્તિવાદ ઉપર સૂક્ષ્મ આક્રમણ છે, આજે નહિ તો કાલે એ આક્રમણ

સ્પષ્ટ સમજશે. દેશની દરેક વ્યક્તિની લાગણી અને કલ્પનાએ અમુક સાર્વાત્રિક ઐયને અર્થે 'વહેવું' પડશે એવી માગણી તેમાં છુપાઈ છે. આપણાં સૌનાં ચિત્ત એ પણ પ્રબળીય મિલકત છે એવા ભાવમાંથી આ નવો વાદ જન્મ્યો છે, તેથી જ તે કાગ્ગરમે સાહિત્યનો પ્રાણ હરી લેનાર યશી, કેમ કે સાહિત્યનાં જીવનતત્ત્વ કલ્પના અને 'ભિન્ન' જોડણું કશું વ્યક્તિગત વ્યક્તિચિત્ત નથી. મનુષ્યનું શુદ્ધ વ્યક્તિત્વ તેના ચિત્તતંત્રમાં. અને એને જ કબજે કરવાની, ગ્રહામ બનાવવાની વાત આ વાદમાં છે.

સમાજવાદનો જ નહિ, દરેક ચંડ નવા વિચારના પ્રવાહનો લય આવો જ હોય છે. એકદેશીય મટી તે અનેકદેશીય બની જાય છે. જીવનનાં અનેક અંગોને સ્પર્શતો દરેક મહાન મૌલિક વિચાર પોતાને હચિત મર્યાદાઓની બહાર પણ ધૂમી વળે છે અને ત્યાં પણ પોતાનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારાવવા હિલુક્ત યાય છે. ચક્ર્યું પૂર જાણે કે દિગ્દિગ્મંત સર કરું, પણ ખેતરે માટે પૌષ્ટિક માટી પાથરી જવામાં જ તેની હિપયોગિતા સમાપ્ત યાય છે, અને ગર્વ-કરેલ ઘોડાપૂર તો જોતજોતામાં ઓસરી જાય છે. પ્રાચીન કાળમાં ભારતમાં અહિંસા એવો દિગ્વિજય કરવા મથેલી; મધ્યકાળમાં આર્તનાથ્યહિત્સુકતા, સ્ત્રી-બહુમાન, ટેક આદિની સ્મૃતિઓએ સળંગને નિર્બળ બનાવ્યા, તેમનો અતિરેક ચવાયી. છેલ્લાં બેત્રણ સૈકાંથી હેતુવાદ સર્વ-સત્તાધીશ ચવા માગે છે, પણ તેનું માપ પણ નીકળવાની તૈયારી છે. ...

આ સાહિત્યની તરફદારી છે, પ્રત્યાઘાતી સાહિત્યની નહિ; કેમ કે અમારી-જોડેલે મારી અને મારા જેવી ધણાકની દૃઢ માન્યતા છે કે સાહિત્ય જન્મતે જ પ્રગતિવિરોધી હોઈ શકે. કેવળ સમાજની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ સામાન્યતઃ સાહિત્ય

નામને પાત્ર સર્વ કૃતિઓ સમાજનો ઉત્કર્ષ કરાવનાર જ હશે. વ્યક્તિના ચિત્તતંત્રની સ્વતંત્રતા એ સાહિત્યનો પ્રાણુવાયુ છે, અને તેને રૂંધે એવું સાહિત્યકાર લાગ્યે જ લખશે. ન જ લખે એવો નિયમ ન બાંધી શકાય: આપણા સામાજિક કે રાજકીય ધ્યેયની વિરુદ્ધ જતું લાગે છતાં સાહિત્ય લેખે જાતું પણ કોઈ લખી જાય. તથાપિ અમારી સમજ છે કે સાચા સાહિત્યનું વલણ સ્વતંત્રતાની, પ્રજાશાસનની કે સર્વોદયની વિરુદ્ધ જવલ્લે જ હશે.

સંગીતનો પ્રભાવ

મનુષ્યના જીવનને ઉત્તતિ અર્પનાર, મનુષ્યના હૃદયને દયાદ્રં અને પ્રેમશીલ બનાવનાર, મનુષ્યના આચારને વિશાલ અને ઉદાર દર્શાવનાર, એકંદર પ્રકૃતિને કોઈક નરમાશ, દયા, બાવિકપણું, શ્રદ્ધા, ઉદારતા આદિનો વિનીત ભાવ અર્પનાર સંગીત જેવી બીજી કોઈ કલા નથી એમ સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. એટલા જ માટે એને દિવ્ય કલામાં ગણી છે, અને બીજી ત્રણ સહચરીઓ ચિત્ર, શિલ્પ, કાવ્ય, તેના કરતાં પણ એ કલાની શ્રેષ્ઠતા મનાઈ છે. દેવતાઓ અને ગંધર્વો સંગીતપ્રિય જણાવ્યા છે એટલું જ નથી, પણ નાદના ધ્વનિને આશ્રુ વિશ્વ વશ છે એમ કહેવાતું આવે છે.

[સુ. ગદ્યા. પૃ. ૬૯૯]

—મ. ન. દ્વિ.

પ્રો. દયાશંકર ચોપટલાલ જોષી

શ્રી ગીતાનો ભક્તિયોગ^૧

વિષયને યથાસ્વરૂપ નિહાળતાં પહેલાં આપણા પ્રાચીન વેદધર્મે ઋગ્વેદથી માંડી ઉપનિષદો સુધીમાં કેવી પ્રગતિ સાધી છે તેનું આશ્ચર્ય જ્ઞાન આપવું અસ્થાને નહિ ગણાય. વેદિક ધર્મનું અત્યંત પ્રાચીન સ્વરૂપ કેવળ કર્મપ્રધાન હતું. આપણા મંત્રદ્રષ્ટાઓએ મંત્રો રચી ઈંદ્ર, વરુણ આદિ દેવોની સ્તુતિ કરી છે અને એ સ્તુતિના બદલામાં ધન, દોરદાખર ઇત્યાદિ દુનિયાની હમેશની જરૂરીઆતમાં ઉપયોગી વસ્તુઓની તે તે દેવો પાસે માગણી કરી છે. એટલે ઋગ્વેદનો ધર્મ આ દૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે કર્મને આપ-લેનો જ ધર્મ કહી શકાય. પ્રાચીન આર્યો યજ્ઞ કરતા, દેવોનું યજ્ઞમાં આવાહન કરતા અને દેવો પાસે જીદી જીદી દુન્યવી સ્ત્રીઓની યાચના કરતા. આ હતો સંદિનાયુગ. ત્યાર પછી આબ્યાં બ્રાહ્મણો, જેમાં યજ્ઞ અને યજ્ઞમાં જોડતી સર્વ વસ્તુઓનું બહુ જ વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન છે. વેદી કેવી હોવી જોઈએ ? ક્યાં જામી કરવી જોઈએ ? જામી કરવામાં ક્યાં સાધનો જોઈએ ? યજ્ઞમાં વપરાતાં જીદાં જીદાં સાધનો ક્યાં દ્રવ્યનાં હોવા જોઈએ ? કેટલાં લાંબાં પહોળાં હોવાં જોઈએ ?—એ સર્વનો વિધિપૂર્વક વિચાર આ બ્રાહ્મણોમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ યજ્ઞ અને સવિસ્તર યજ્ઞવિધિનું કૃષ્ણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવ્યું છે. સમયના વહેવા સાથે આ યજ્ઞ અને તેનાથી પ્રાપ્ત થતું સ્વર્ગ ધીમે ધીમે ભ્રષ્ટ્રાતી આધ્યાત્મિક ભૂખને સંતોળવા

૧. રાજકોટમાં ગીતાજયંતી પ્રસંગે ૧૯૩૫માં આપેલું બ્યાખ્યાન.

અસમર્થ નીવડ્યાં, જેના પરિણામે આરણ્યકો આવ્યાં. તેમાં અત્યાર સુધી કેવળ ક્રિયાત્મક રહેલ વેદધર્મમાં ચિંતનનું તત્ત્વ ભેળવવામાં આવ્યું. આ દિશામાં પ્રગતિ ચતાં છેવટે આવ્યાં ઉપનિષદો, જેને વેદાંત એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. આપણા પૂર્વજોની આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિ આમાં પૂર્ણપણે ખીલેલી દેખાતી છે અને એમાંનું બ્રહ્મજ્ઞાન આજ સેંકડો વર્ષ થયાં ભારત-વર્ષને જ નહિ પરંતુ જડવાદમાં ગળા સુધી ફૂળેલા પાશ્ચાત્ય દેશોને પણ મુગ્ધ કરી રહ્યું છે. શોપનહાવર જેવા પાશ્ચાત્ય પંડિત તો કહે છે કે ઉપનિષદો તો મારો અંતિમ દિલાસો છે.

વેદધર્મના આટલા ઊંડતા અવલોકન પછી આપણે વિચારવાનું એ રહે છે કે ભક્તિમાર્ગનો ઉદય હિંદુતત્ત્વજ્ઞાનમાં ક્યારથી થયો. વેંચર નામનો એક પાશ્ચાત્ય પંડિત એવું કહે છે કે હિંદુસ્થાનમાં ભક્તિતત્ત્વ હિંદુસ્થાન બહારના કોઈ દેશમાંથી આવેલું છે અને ખ્રિસ્તી દેશમાંથી જ ભક્તિની કલ્પના આપ્ત સ્ત્રોતને સૂઝેલી છે. ભાંડારકર, ટિળક આદિ સમર્થ પંડિતોએ નિર્વિવાદ સાબિત કરેલું છે કે આ ભક્તિતત્ત્વ બુદ્ધ પહેલાં અને ઉપનિષદો પછી હિંદમાં જ ઉદ્ભવેલ છે અને પાલીના ક્રેંચ પંડિત સેનાતેં ભક્તિતત્ત્વનું બુદ્ધ ઉપરનું આ ઋણ સ્વીકાર્યું છે. વળી આ તત્ત્વ ભારતવર્ષના સમર્થ વૈયાકરણી પાણ્ણિનિને પણ જાણીતું હતું એ પણ પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે અને બુદ્ધ અને પાણ્ણિનિ ઇસુ ખ્રિસ્તના પુરોગામી છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. પંડિત વેંચરનો મત આ દૃષ્ટિએ પરિપૂર્ણ રીતે ખંડિત થાય છે. વળી બેન્નીફોર્ડનીઆના સંશોધન પરથી હવે કેટલાક વિદ્વાનો પણ એમ માનવા લાગ્યા છે કે ઇસુખ્રિસ્તે પોતાના જીવનનો થોડોક ભાગ બુદ્ધના શિષ્ય તરીકે ગુજારેલો હોવો જોઈએ. ઋગ્વેદનો ઊંડો અભ્યાસ કરતાં એમ પણ જણાઈ આવશે કે ભક્તિનાં કેટલાંક તત્ત્વો તો ઋગ્વેદના જમાનામાં પણ અસ્તિત્વમાં હતાં. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના સાતમા મંડલમાં વરુણને

ઉદ્દેશીને એક ઋષિનું સૂક્ત છે; તેમાં એ ઋષિ વરુણની અકૃપાના ભોગ થઈ પડ્યા છે અને એ અકૃપા દૂર કરાવવા આર્દ્ર સ્વરે વરુણને પ્રાર્થના કરે છે કે “ વરુણદેવ, ખાસ કંઈ પણ ભૂત થઈ ગઈ હોય તો તે સુરાપાનથી કે એવી કોઈ રીતે મર્ષ દશે માટે ક્ષમા કરો તમારા સાન્નિધ્યમાં ફરીથી સ્થાન આપો.” આ આખું યે સૂક્ત ભક્તહૃદયના ભાવથી ભરપૂર છે એમ હરકોઈ વાંચનારને સહેજમાં જણાઈ આવશે.

ભક્તિનું સ્વરૂપ

આમ ગીતામાં બતાવેલ ભક્તિયોગ પ્રાચીન છે એ આપણે જોયું. હવે આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં ભક્તિનું સ્વરૂપ શું બતાવ્યું છે તે જોઈએ. શાંડિલ્યમુત્રમાં (શાં. સુ. ૨) ભક્તિની વ્યાખ્યા “ સા (મક્ષિ) પરાનુરક્તિરીશ્વરે । ” એમ આપેલ છે એટલે પ્રભુ પર નિરતિશય પ્રેમ એનું નામ ભક્તિ. ભક્તિને વધારે પવિત્ર અને સાત્ત્વિક બનાવવા માટે ભાગવત ઉમેરે છે કે ભક્તિ એટલે કેવળ પ્રભુ ઉપર નિરતિશય પ્રેમ નહિ પણ નિરતિશય નિર્હેતુક પ્રેમ. ‘અદેત્તુકવ્યવહિતા યા મક્ષિઃ ।’ (ભા. ૪-૨૯-૧૨). દૂંકામાં, પ્રભુ ઉપર નિસ્વાય પરમ અનુરાગ એનું નામ ભક્તિ. ગીતામાં પણ ભક્તિનું આ સ્વરૂપ માન્ય રાખવામાં આવ્યું છે; જો કે, સકામભાવે ભક્તિ કરનારને પણ ગીતામાં ભક્તનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એમ નીચેના શ્લોકમાં ભક્તના ભગવાને વધુ વેલ ચાર પ્રકાર પરથી જણાઈ આવશે:

ચતુર્વિધા મજન્તે માં જનાઃ છુકૃતિનોઽર્જુન ।

ભાતો જિજ્ઞાસુરર્ષાંયો જ્ઞાની ચ મરતર્પન ॥

(મ. ગી. ૭-૧૧)

ગીતામાં દર્શાવેલ ભક્તિયોગ ઉપનિષદના જ્ઞાનયોગમાંથી ધીમે ધીમે બીતરી આવ્યો છે એ વસ્તુનું હવે આપણે પ્રયત્નશીલ ફરીએ. ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપનિષદકાળમાં પૂર્ણતાના શિખરે

પહેલું હતું. આપણો જીવાત્મા એ જ બ્રહ્મ છે અને એ જીવાત્માનું બ્રહ્મ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ છે એમ તે કાળમાં મનાતું અને આજ સૈકાઓ યર્ષા ભારત-વર્ષમાં હજી મનાતું આવ્યું છે. આ તાદાત્મ્ય સાધવા માટે બ્રહ્મનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય એમાં નવાઈ નહિ. તે કાળમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે કેવળ જ્ઞાન એ જ સાધન ગણાતું, પણ એ જ્ઞાન કેવા બ્રહ્મનું ? પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જ્યાં જોઈશું ત્યાં બ્રહ્મનું વર્ણન નકારાત્મક Negative શૈલીમાં જ છે. 'અશબ્દમ્, અરૂપમ્, અપાણિપદમ્' વગેરે વર્ણનો ઉપલા કથનનું સમર્થન કરે છે. ભલભલા જ્ઞાની પુરુષોને પણ બ્રહ્મનું નિશ્ચયાત્મક વર્ણન મુશ્કેલ પાત હતી એમ ઉપનિષદોમાં ઠેરઠેર આવતી વાતો પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાંના યાગવલ્ક્ય અને ગાર્ગીના સંવાદમાં (ખૂ. ૧૩-૬-૧) યાગવલ્ક્યને આખરે કહેવું પડે છે કે હે ગાર્ગી ! તું આગળ પ્રશ્ન કરીશ તો તારું માથું ધડ પરથી પડી જશે.

એક બીજો ટેકાણો બ્રાહ્મલિ નામના કૃષિને કોઈ બાહ્ય નામના શિષ્યે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બે ત્રણ વાર પૂછ્યું છતાં તેઓ શાંત જ રહ્યા. શિષ્યે આથી આનો ખુલાસો પૂછ્યો ત્યારે બ્રાહ્મલિએ કહ્યું કે "ભાઈ, મેં તો ક્યારનો એ તારા સવાલનો જવાબ આપી દીધો છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શું એ પ્રશ્નનો જવાબ તે માત્ર શાંતિથી ચૂપ રહેવું એ જ, બીજું કંઈ નહિ." કહેવાની મતલબ એ કે ભલભલા જ્ઞાની પુરુષોને બ્રહ્મના ચર્ચાર્થ સ્વરૂપનું વર્ણન એ મુશ્કેલ વસ્તુ હતી, અને એટલે જ છેવટે બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ તેઓએ 'નેતિ નેતિ !' એ શબ્દોમાં જ કર્યું છે. બ્રહ્મનું વર્ણન જ જો આટલી મુશ્કેલીથી ભરપૂર હોય તો જ્ઞાનમાર્ગે એવા અરૂપ, અગમ્ય, અગ્રંથિત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ આનાથી અનેકગણી વધુ મુશ્કેલ હોય તેમાં નવાઈ શું ? મનુષ્ય મનુષ્ય મટી બ્રહ્મ નથી થયો ત્યાં સુધી તો મનુષ્ય જ છે, એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિના

માર્ગે એણે પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિ અનુસાર આગળ વધવું રહ્યું. અપવાદરૂપ કોઈક જ તીવ્ર બુદ્ધિશાળી મનુષ્યને શરૂઆતથી જ નિરવ્યય અવ્યક્ત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર સંભવી શકે છે. પણ ધણા ખરાં મનુષ્યોનો તો, અવ્યક્તને બદલે કંઈક વ્યક્ત, અરૂપને બદલે કંઈક સરૂપ, હોય તો જ રરતો સરળ થાય. ઉપનિષદકારોએ પણ આ વાત સ્વીકારી છે. અને ધણાં ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મનું નિશ્ચયાત્મક (Affirmative) વર્ણન કરેલું છે. "સત્યં જ્ઞાનમ્ ભનંતં બ્રહ્મ ।" એ વર્ણન આ કથનની સાક્ષી પૂરે છે. આ વર્ણન છેવટમાં સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ એવા સગુણ બ્રહ્મના વર્ણનમાં પરિણમે છે. આટલું છતાં એ જ્ઞાનદ્વારા આત્મ-સાક્ષાત્કાર એ કેવળ થોડા બુદ્ધિશાળી પુરુષોના અધિકારની વસ્તુ રહે છે. જો આમ છે તો સામાન્ય જનતાને માટે આત્મ-સાક્ષાત્કારનાં મંદિરો સદા-સર્વદા શું બંધ જ રહેવાનાં ? ના, એમ નથી. ઠેક પ્રાચીનકાળથી કેવળ બુદ્ધિજન્ય જ્ઞાનથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ અતિકઠિન વસ્તુ છે એમ સ્વીકારાઈ ચૂક્યું છે. માથુસને મગજ ઉપરાંત હૃદય છે, અને મગજમાં રહેલી બુદ્ધિ બેટલી જ બદલે વધારે શક્તિ ધરાવતી હૃદયમાં શ્રદ્ધા પણ રહે છે એ સુવિદિત છે. કવિવર ટાગોરે એક ઠેકાણે કહ્યું છે 'A mind all logic is like a knife all blade. It makes the hand bleed that uses it.' કેવળ શ્રદ્ધારહિત બુદ્ધિ એ અરેખર સર્વાંગધારવાળી હશે કે. અને 'અચિંત્યાઃ કલુ તે માવા ન તાસ્તર્કેણ યોજયેત્' એ ઉક્તિ પણ શ્રદ્ધાની આવશ્યકતામાં ડોકિયાં કરતી દેખાય છે. શરૂઆતમાં આ ઉપાસના અવ્યક્ત રૂપની છે પણ વ્યક્ત રૂપની ઉપાસના અનેક દ્રષ્ટિએ કઠિન છે એ નિવિવાદ છે. ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે પણ ગીતાના પારમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં આ વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યો છે.

કેશોઽધિક્તરસ્તેવામવ્યક્તસક્ષતસામ્ ।

અવ્યક્તો હિ મતિર્દુર્લભો દેહવદ્નિરવાપ્યતે ॥

ઉપાસનાનું માહાત્મ્ય

આમ ઉપાસકને ઉપાસ્ય વસ્તુ જેમ વધારે મૂર્ત સ્વરૂપ-વાળી તેમ ઉપાસનનું કાર્ય વધારે સરળ બને છે. આથી કરીને જ ઉપનિષદોમાં પણ કેવળ જ્ઞાનથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરી શકવા અસમર્થ મનુષ્યોને માટે બ્રહ્મનાં જુદાં જુદાં પ્રતીકો દ્વારા ઉપાસના સૂચ-વવામાં આવી છે. કાષ્ઠમાં કૃષ્ણે કાષ્ઠમાં સૂર્યરૂપે, કાષ્ઠમાં આકાશરૂપે તો કાષ્ઠમાં ઉદ્દમીય સામરૂપે. છેવટે ઉપાસ્યનું આ મૂર્ત સ્વરૂપ Personal God એટલે ઇશ્વરમાં પરિણમે છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાંના, “ માયા તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ । ” અને “ જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ । ” વગેરે કથનો આ વસ્તુને પુષ્ટિ આપે છે. છેવટેવટમાં તૃસિંહતાપની. રામતાપની, ગોપાલતાપની વગેરે ઉપનિષદોમાં તો મનુષ્યદેહધારી ઇશ્વરને જ ઉપાસ્ય મણેલ છે. ગીતામાં વર્ણુવેલ ભક્તિયોગનો ઉપાસ્ય દેવ પણ એવો જ છે.

“ ગર્તિર્મર્તા પ્રમુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ । ”

ભક્તિમાર્ગના અવાસીને આમ એકાદ ઉપાસ્ય લઇને મજલ કાપવાની શરૂઆત કરવાની વાત તો આપણે નક્કી કરી. હવે સવાલ એ ઊઠે છે કે ઉપાસ્ય એ વધુ અગત્યની વસ્તુ છે કે તે પાછળ રહેલો ઉપાસકનો ભાવ. ગીતા સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે ઉપાસકનો ભાવ જ વધુ અગત્યનો છે. અલખત, સંસ્કાર પરત્વે આ ભાવ જુદો પડે છે. ગીતા કહે છે:

યજન્તે યારિવકા દેવાન્યશ્વરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્મૂતગણાન્વાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥

મ. ગી. ૧૭-૪

ઉપાસનાનું ફલ પણ એ ભાવને અનુરૂપ હોય છે એમ ગીતા ‘ યાન્તિ દેવમતા દેવાન્ ’ એ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહે છે (મ. ગી. ૬-૨૫). આ જગ્યાએ એક વસ્તુ ખાસ સ્પષ્ટતાથી

ગીતામાં કહેલ છે. દરેક ભક્તને તેની ઉપાસનાનું ફળ તેને ઉપાસ્ય મારફત આપનાર તો પરમાત્મા પોતે જ છે. કેવળ ફળ નહિ પણ ભક્તિમાં જોઈતી અચલ શ્રદ્ધા પણ પ્રભુ પોતે જ આપે છે—

યોયો ગાંધ્યાં તનૂ મક્તઃ શ્રદ્ધયાર્વિતુમિચ્છતિ ।
તસ્ય તસ્માચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યદમ્ ॥

મ. ગી. ૭-૧૧

કારણ કે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને મતે ગમે તે ઉપાસ્યની ભક્તિ અંતમાં તો તેની જ ભક્તિ છે એમ ગીતા કહે છે—

યેડપ્યન્યદેવતા મક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
તેડપિમામિવ કૌન્તેય । યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥

મ. ગી. ૧-૨૩

અર્થ નોંધ લેવા લાયક વસ્તુ એ છે કે જો કે દેવ, યક્ષ વગેરેની ભક્તિ પાછળથી શ્રદ્ધા તથા તે ભક્તિનું દેવપક્ષાકલ્પિત-પ્રાપ્તિરૂપ ફલ પ્રભુ પોતે જ આપે છે છતાં એ તો નિશ્ચિત જ વસ્તુ છે કે આ ફલ વિનાશી છે અને ‘અન્તવત્તુ ફલં તેષામ્ ।’ (મ. ગી. ૭-૨૩) એમ ગીતામાં પણ કહેલ છે. ઉપસૂક્ત ફળમાં પ્રુષ્પનો ક્ષય યતાં પ્રુનઃ શ્રુત્યુલોકમાં આવવું પડે છે એ પણ ‘છીણે પુણ્યે મૃત્યુલોકં વિશન્તિ’ એ શબ્દોમાં ગીતા સ્પષ્ટપણે કહે છે. આ ઉપરથી એક વસ્તુ એ ફલિત યામ છે કે મોક્ષરૂપી શાશ્વત ફલ મેળવવા માટે છેવટ તો બ્રહ્માત્મેકતાનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. એટલે કે વ્યક્તની ઉપાસનાથી શરૂ થતી ભક્તિને અંતમાં તો અવ્યક્ત સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન આવશ્યક છે. પ્રભુ પોતે જ ગીતામાં કહે છે કે વ્યક્ત સ્વરૂપ તે મારું ખરું સ્વરૂપ નથી:

અશ્વઠં વ્યક્તિમાપન્ને મન્યન્તે મામશુદયઃ ।

પરં માવમજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥

મ. ગી. ૭-૨૪

જ્ઞાનમાર્ગનો અંત જેમ પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિ છે તેમ ભક્તિમાર્ગનો પણ આખરી અંત તો તે જ છે. એટલે ભક્તિમાર્ગના પ્રવાસીને પણ આખરે પ્રજ્ઞાત્મૈકતાના જ્ઞાનની જરૂર રહેવાની એમ ગીતા કહે છે:

મક્ત્યા મામભિજાનાતિ ચાવામ્યધ્વાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે ત્વદનન્તરમ્ ॥

મ. ગી. ૧૮-૫૫

આથી જ જે ભક્તને પોતાની ભક્તિથી અંતે જ્ઞાન મળી ચૂક્યું છે તે સર્વપ્રેમ ભક્ત છે અને આથી જ ગીતામાં ભક્તોના ચાર પ્રકાર વર્ણવતી વખતે શ્રી ભગવાને જ્ઞાની ભક્તને પોતાનો પ્રિય એટલું જ નહિ પણ પોતાનો આત્મા કહ્યો છે—

પ્રિયોઽહિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ।
ઉદારા સર્વે દૈર્ઘ્યે જ્ઞાનોઽવાત્મૈવ મે મતમ્ ॥

મ. ગી. ૪-૧૬-૧૭-૧૮

ભક્તિમાર્ગમાં પણ અંતમાં જ્ઞાનની જરૂર પડે છે તો તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ભક્તે ભક્તિમાર્ગમાં અમુક મજલ કર્યા પછી કંઈ વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડે છે કે કેમ તે પ્રશ્ન સહેજે ઉપરિચિત થાય છે અને આ પ્રશ્નનો ખુલાસો પણ શ્રી ભગવાને ગીતામાં કહેલ છે. શ્રી ભગવાન સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ભક્તને આ જાણવતમાં કશો પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો, કારણ કે ભગવાન કહે છે કે હું પોતે જ અંતે ભક્તમાં એવી જ્ઞાનપ્રુદ્ધ મૂકું છું જેથી તે પરમ ગતિને પામે છે:

તેષાં સતતયુક્તાનાં મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ ધુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥

તેષામેવાનુકમ્પાર્યમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।
નારાયણ્યાત્મમાવરયો જ્ઞાનદીપેન ભારવતા ॥

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ભગવદ્દુપાધી

આ ઉપરથી દક્ષિત થાય છે કે દરેક ભક્તને અંતે તો 'સર્વભૂતેષુ યેનૈકં માત્રમવ્યયમીચ્છતે અવિમલકં વિમલેષુ ।' એ ગીતામાં કહેલ સાત્ત્વિક જ્ઞાન સહેજે ઇશ્વરદુપાધી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુના પરમ ભક્તોના જીવન-પ્રતિહાસ તપાસતા આ વસ્તુના સત્ય વિશે આપણને જરા ય શંકા નહિ રહે. ભક્ત નરસિંહનાં પદો સ્વો. અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ જૂજવે રમે અનંત ભાસે' એ 'અવિમલકં વિમલેષુ ।' કે 'એકં સદ્વિપ્રાં બહુધા વદન્તિ ।' પરમજ્ઞાનની જ ઉક્તિ નથી તો બીજી શું છે? આ તો માત્ર એક જ દાખલો લીધો પણ નરસિંહ મહેતાનાં પદોના અભ્યાસીને એક પ્રખર તત્ત્વજ્ઞાનીના જેવું પ્રૌઢ જ્ઞાન એમનાં પદોમાં સહર ભરેલું દેખાઈ આવશે; અને આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે નરસિંહ મહેતાએ શાસ્ત્રીય રીતે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કયો ન હતો. તેઓ તો કેવળ ભક્તિને પંથે પરવર્ષો હતા. ત્યારે આ જ્ઞાન આખું ક્યાંથી? એ પ્રશ્નનો એક જ જવાબ હોઈ શકે કે ગીતામાં શ્રી ભગવાને કોલ આપેલ છે કે દરેક ભક્તને અંતે એ બ્રહ્મજ્ઞાન હું જ આપું છું. અલગત ભક્તિને પંથે પડ્યા પછી એ જ્ઞાન એકાદ જન્મમાં પ્રગટ નથી થતું, કારણ કે ભક્તિમાર્ગની એ છેલ્લી ટૂંક છે અને એક જન્મમાં મનુષ્ય ત્યાં સુધી ન પહોંચી શકે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અનેક જન્મ પછી એ જ્ઞાનનો ઉદય જરૂર થશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી એમ ગીતા કહે છે—

મહુર્તા જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્મા પ્રપચતે ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

મ. ગી. ૭-૧૬

આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં જ મુંડકોપનિષદ કહે છે તેમ 'મિચ્છતે હૃદયપ્રતિષ્ઠઃ દ્વિચન્તે સર્વસંશયાઃ ।' એમ ભક્ત પરમ જ્ઞાને પામે છે.

આમ ભક્તિમાર્ગથી પ્રાપ્ત થતી જ્ઞા 'વાસુદેવઃ સર્વમ્'

અને જ્ઞાનમાર્ગથી પ્રાપ્ત થતી બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં વર્ણવેલી ‘ઈર્ષ્યમ્ આત્મા એવ ઇમૂલ’ એ દશા સરખી જ છે, એમ આપણે સ્વીકારવું પડશે. ગીતાના ખીન્ન અધ્યાયમાં જ્ઞાનમાર્ગે રિયતપ્રત્યુ વર્ણન કરતાં શ્રીકૃષ્ણે તેને સર્વ કામોનો ત્યાગ કરનાર, મુખદુઃખને સમ મણનાર, રાગ, ભય, ક્રોધ એ વસ્તુઓનો પરિત્યાગી, નિઃસ્પૃહ, નિર્મમ અને નિરદંકાર કહેલ છે. (૨-૫૫-૫૬; ૭૧) સગભગ એ જ વિશેષણ બારમા અધ્યાયમાં તેમણે પરમ ભક્તને વિશે પણ વાપર્યાં છે. પરમ ભક્ત પણ તેમને મતે સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કરનાર, દર્શ અને અમર્ષ એ બંને ઉદ્વેગથી મુક્ત, સુખ અને દુઃખમાં સમભુક્તિ રાખનાર, સંતુષ્ટ, નિર્મમ અને નિરદંકાર હોવો જોઈએ (મ. ગી. ૧૨; ૧૩-૧૪-૧૫-૧૬) આમ ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિમાન પુરુષની છેવટની રિયતિનું વર્ણન અને ખીન્ન અધ્યાયમાં રિયતિપ્રત્યુ વર્ણન-એમ બંને વર્ણનો એકસરખાં જ છે એમ તે વર્ણનો વાંચતાં સહેલાઈથી સમજાઈ આવે છે.

ભક્તિ માર્ગની મહત્તા

જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગનું અંતિમ ફળ તો એક જ છે એ આપણે જાણીએ. જ્ઞાનમાર્ગે ભુક્તિમય દેવાથી સામાન્ય જનો મારે તે કલેષમય છે એટલું જ નહિ પણ સગભગ અચકચ છે, જ્યારે ભક્તિમાર્ગ “ શ્રદ્ધામૂલક અને પ્રેમમય ” દોષ વધારે મુક્ત છે. એમ પણ આપણે જાણીએ. ભક્તિમાર્ગની જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં આમ એક વિશિષ્ટ મહત્તા સિદ્ધ થઈ. આ સિવાય એક બીજી એવાયે વધુ વિશિષ્ટ મહત્તા ભક્તિમાર્ગની છે એ હવે આપણે જાણીએ. પૂર્વમીમાંસાના કર્મ-શાસ્ત્રમાં કે ઉત્તરમીમાંસાના વેદાન્તજ્ઞાનમાં ભક્તિ પદેસા ત્રણ વર્ણનો પુરુષવર્ણનો જ અધિકાર સાબિત માન્યો છે એમ વેદાન્ત-સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયનાં કથી ૩૮ સૂત્રો પરના શંકરભાષ્યના વિવેચન પરથી આપણને જણાય છે. આમ કર્મ અને જ્ઞાનનાં દાર કો અને શક્તિને મારે હિંદુ ધર્મે સદાસર્વદા બંધ રાખ્યાં

છે પણ ભક્તિના રાજમાર્ગ ઉપર વિહરવાની તો સર્વ કોઈને
પ્રેર છે, - પછી બલે તે શ્રી હોય કે શ્રદ્ધ હોય એમ ભગવાન
શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:

“ માં દિ પાર્થ વ્યપાશિત્ય ચેડપિ સ્યુ પાપયોનયઃ ।

હિયો વૈશ્યાસ્તથા શક્ષસ્તેડપિ યાન્તિ પરાંગતિમ્ ॥ ”

મ. ગી. ૯-૩૧

આપણા આર્થોના પ્રાચીન વેદધર્મમાં જે શ્રદ્ધિયુક્તતા
હતી તે આમ પહેલી જ વખત ગીતામાં નાશ પામે છે અને
પ્રશ્નનાં દ્વાર સર્વ જનોને માટે, વર્ણુ કે જાતિનાં ભેદ વિના,
ગીતા ખુલ્લા કરે છે. આથી જ શ્રી કૃષ્ણને ‘સર્વોદ્ધાર-
પ્રયત્નતાત્મા’ કહેવામાં આવે છે.

ભક્તિમાર્ગના આટલા અવલોકન પછી આ જ પ્રશ્ન તપા-
સવાનો રહે છે કે ગીતાના મતે ભક્તને છેલ્લી દશા મળ્યા પછી
તેણે કંઈ કાર્યો કરવા કે નહિ. ગીતામાં કેવળ જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ
છે કે કેવળ ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ છે એમ સાંપ્રદાયિક પક્ષ-
માં જઠકાએલાઓ દાલની એક જ બાણુ જુએ છે. જ્ઞાનભક્તિ-
યુક્ત કર્મયોગ એ જ ગીતાનું ખરું તાત્પર્ય છે. લોકમાન્ય
ટિળકના શબ્દોમાં કહીએ તો “ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જ્ઞાનમાર્ગનો
જ વિચાર કરેલ છે અને શાંડિયાદિ સૂત્રો કિંવા ભાગવત
આદિ ગ્રંથો ભક્તિમાર્ગનું જ માહાત્મ્ય ગાય છે પણ જ્ઞાનમાર્ગ
અને ભક્તિમાર્ગ એ બન્નેના સાધન તરીકે અધિકાર પરત્વે ભેદ
બતાવી બન્નેનો આખરે નિઃકામ કર્મમાં મેળાપ કરી આપવાનું
કામ ગીતાની ચેડે સમજીદિધી ખીજ કાઢે પણ પ્રાચીન ધર્મ-
ગ્રંથમાં કરેલું જડી આવડું નથી. ”

ગીતાની રચના પાછળનો ઉદ્દેશ તપાસતાં પણ નિઃકામ
કર્મ એ જ તેનો આખરી સંદેશ છે એમ માલૂમ પડ્યા વગર
રહેશે નહિ. ગીતા શા માટે ઉદ્ભવી એ પ્રશ્નનો જવાબ સૌએ

એક જ આપણે પડી કે અલુનને સ્વધર્મથી પ્રાપ્ત થતાં કર્મ કરવામાં જે દતાશા થઈ તેને નિવારી, અલુનને યોગ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે ગીતા જન્મી છે. અનાસક્તિ અને ફલાણના ત્યાગપૂર્વક કરેલાં કર્મ મનુષ્યને નિર્લિપ્ત રાખે છે માટે અનાસક્તિથી ફલાણનો ત્યાગ કરી આમરણાન્ત મનુષ્યે, પછી તે યાત્રી હોય કે ભક્ત હોય, કર્મ કર્યે જવાં એ ગીતાનો સ્પષ્ટ આદેશ છે. ગીતામાં જ્યાં જ્યાં ત્યાગ શબ્દ આવે છે ત્યાં ત્યાં ત્યાગ એટલે કર્મત્યાગ નહિ પણ કર્મફલત્યાગ એમ શ્રી ભગવાને સ્પષ્ટ બતાવેલ છે—

“ કર્મકર્મફલત્યાગ પ્રાદુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ।

યસ્તુ કર્મફલ્લયાગી ચ ત્યાગીત્વમિષીયતે ॥ ”

(મ. ગી. ૧૮-૧૧)

હારજી કે શ્રી ભગવાન કહે છે કે ‘ ન હિ વેદમૃતાં શક્યં
મરુતું કર્માણ્વશેષતઃ । (૧૮-૧૧) અને માટે જ તેમણે સ્પષ્ટ
શબ્દોમાં કહ્યું છે કે :

“ દુતાન્મયિ કર્માણિ ઇદં લક્ષણં ફલ્લાનિ ચ ।

કર્તૃમ્વાનોતિ એ વાર્યં નિર્વિતતમુક્તમગ્ ”

(મ. ગી. ૧૮-૬)

જે કાંઈ કર્મ આપણે કરીએ છીએ તે ઇશ્વર જ આપણને
નિમિત્ત બનાવી આપણી પાસે કરાવે છે માટે આ મેં ‘કર્મ’ કે
આ ફલ’ કે ‘ફલ’ એ બાવજ સદંતર નહિ થાય એટલે ‘પત્યુ’.
ગીતા આ વસ્તુ બદ્ધ સ્પષ્ટતાથી કહે છે—

“ ફલ્લરઃ કર્મમૂતાનાં ફલ્લેરોઽર્જનં તિષ્ઠતિ ।

ક્રમસ્ત્વ કર્મમૂતાનિ યત્રાશ્વાનિ માયયા ॥ ”

(મ. ગી. ૧૮-૧૫)

અને આટલા માટે જ, ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે
' મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ । નિમિત્તમાત્રં મય સખ્યસાચિન્ન । '
(૧૧-૩૨) ભગવાનનો અર્જુનને ગીતામાં ઠેર ઠેર ઉપદેશ
' તત્માત્ઃ સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય, ચ ' પણ ધ્યાનમાં લેવા
જેવો છે. ગીતાને અંતે પણ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે:—

" નદ્યો મોહઃ સ્મૃતિર્લેન્ધ્યા ત્વત્પ્રાસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥ "

(મ. ગી. ૧૮-૭૩)

અર્જુનને કહેલું આ વચન તે યુદ્ધ કરવાનો આદેશ જ છે,
એ ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર રહે છે. કોઈ અર્થે એ પ્રશ્ન
ઉપસ્થિત કરશે કે શાની કે બકને પરમ દરા પ્રાપ્ત કર્યા પછી
કંઈ જ મેળવવાનું કે કરવાનું રહેતું નથી, તો શા માટે તેણે
કર્મ કર્યું જવાં. આ પ્રશ્નનો જવાબ પણ ભગવાને આપ્યો છે કે
કેવળ લોકસંગ્રહ માટે. ભગવાન પોતે પણ આત્મકાય છે અને
ત્રણ લોકમાં તેમને કંઈ જ કરવાનું નથી છતાં પોતે સકળ જગત-
ની ધડભાંગ ચલાવે છે અને સાધુઓના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટોના
નિમ્મલ માટે વખતોવખત અવતાર સુદ્ધાં ધારણ કરે છે, તો
પછી એ ભગવાનના બક્તોએ કેવળ લોકલિતાયે કર્મો કર્યું જવાં
જોઈએ એમાં શંકાને રચાન નથી.

. અંતમાં સમર્થ શાન્તી યવાની શક્તિ, વાયક, તારામાં કે
મારામાં ન હોય પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિને માગે તો આપણે સૌ
કોઈ પરવરી શકીએ છીએ.

સર્વં ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં પ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષમિપ્સ્યામિ મા શુચ ॥

(મ. ગી. ૧૮-૬૬)

એ પ્રતોક્ષમાં અર્જુન દ્વારા શીઘ્રજૂનો સમય જતલતે કાલ
 છે કે એક વખત મારે યરજે આવે, બાકીનું કું સંભાળી લાઇય
 ' નમે મજઃ પ્રણમસિ ' એ શી ભગવાનનાં વચનમાં થતા રાખી
 બકિનિષંધે પાનાં પરમ મુક્તિ આપણી છે એમાં શંકાને જરા
 પણ સ્થાન નથી.

મધ્યકાલીન ગુજરાત

સામાજિક ને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ

વાસી હિતરાણીની મંજી આકાશને પહેંચવા મયતા કનકવાની મેળ છોડીને ગઈગુજરીને સંભારવા આવેલાં ઇતિહાસશોખીઓને આવકારવાનું મને ખૂબ ગમે છે તેથી પતંગ ચગાવવી મને ગમતી નથી એમ નહિ પણ બાપણ ચગાવવું વધારે ગમે છે એ જ. અને મારા વિષયની છણાવટ કરવા હું મંડી પડું તે પહેલાં થોડાક પ્રસ્તાવવેડા પણ કરી લઉં.

એક સામાન્ય હકીકત છે કે જે વિષયમાં, સૌને વધતો ઓછો પણ રક્ષ નથી પડતો તે વિષય ધરડો મનાય છે અને જેમના વાળ ખરાબ તેલને લીધે નહિ પણ એમ ને એમ સફેદ બની ગયા હોય તેમને જ તે સોંપાઈ જાય છે. મારા એક મિત્ર શ્રી. ભોળીલાલ સાહેબરાને ઇતિહાસ ને પુરાતત્ત્વનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ છે. તેમને વીશ જ વર્ષ થયાં છે એમ આજથી દોઢ વર્ષ પર મેં મારા બીજા એક મિત્રને કહ્યું ત્યારે તેમણે અચંબો પામીને કહ્યું: “મેં તો તેમને હાથન વરસના ધારેલા.” આમ ધરડા વિષય પર પ્રેમ હોવાથી ધરડાપો લદાઈ જાય તેવી દેશાતને લીધે મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે મને ધરડાપો ગમતો નથી. ખરેખર ધરડો થાઉં ત્યારે પણ ‘યયાતિ’ રાજાની માફક

૧. હિતરાણીને બીજે દિવસે (તા. ૧૫-૧-૩૮) સુરતના સાહિત્યમંડળની સભા સમક્ષ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીને પ્રમુખપદે વાંચેલું વ્યાખ્યાન.

મારે મ એકાદ એવો દીકરો હોય જે મારો ધરડાપો સધને તેની જીવાની મને હાજીની આપે તો તેની જીવાની સધ લીધા પછી તેની ધરડી ખોખરી પીઠ પર “ શાબાશ બેટા ” કહી હું હોંસયા મધ્યે મારું. પણ ઇતિદાસ જુદોનો વિયમ. મનાયો. છે તેથી તમારી સમક્ષ રાત્રી રાત્રીની ગાંઠ જેવો હું બિભો છું તો મ મારે ધરડું મગજ દરી એવું માનવાનું તમને મન થાય તો પણ કહી દઉં કે હું ઇતિદાસનો ઊંડો અભ્યાસી છું જ નહિ. એમ માની ભો કે બાપથી કરવાનું મને ગમે છે ને સાદિત્યમંડળે મને તે મારે તક આપી એટલે આકુંબવળું બેમા વિના એ તક મેં ઝડપી, પણ તકની જોડે વિયમ આવેભો તે પણ ઝડપાઈ ગયો. એ વિયમ છે મધ્યકાલીન ગુજરાતઃ ધાર્મિક ને સામાજિક દૃષ્ટિએ. માથે પડેભો બાર બંચકવા મેં મારાથી બનવું કયું છે ને એ બાર તમને પાછો સોંપતી વેળાએ તમે કચરાઈ ન જાઓ. તેની પણ મેં સંભાળ રાખી છે, પણ ધરડું માણસ ગમે તેવું મજાનું હોય તેથી ટાઇ તેના જોડે પ્રેમ કરવા ન જાય એ રેખીવું દોવાથી થોડો કંટાળો આવે તો દરગુજર કરજો. દવે હું આપણા વિયમ પર આવું.

જે સમયનું હું નિરૂપણ કરવાનો છું તે આશરે ઇ. સ. ૧૦૦થી ઇ. સ. ૧૨૦૦ સુધીમાં સમાઈ જાય છે, એટલે કે વસન્તી સમયથી માંડી સિદ્ધરાજ સોલંકીના સમયનું ગુજરાત હું આજે ઓળખાવવાનો છું. વચ્ચે આવડઃઓ, દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો અને કનોજના પ્રતિદારો દેખા દઈ જશે. હું તવારીખના અનુક્રમને વળગી રહીશ પણ સાધવારી ને રાજાઓની વંશાવળીઓ ને રૂબરૂ આપી દઈશ. જ્યાં તેમની ખૂબ જરૂર પડશે ત્યાં જ તેમનું નામ સર્લસ કેમ કે ઇતિદાસ રાજાઓનો કે અગ્નિઓનો નહિ પણ પ્રજાઓનો ને પ્રજાજીવનનો જ દોષ થશે. જ્યારે વ્યક્તિએ પ્રજાજીવન પર અપ્રતિમ ઘાપ સારી કે ખોરી રીતે પાડી દોય ત્યારે જ તેને ઇતિદાસમાં સંભારવાની. આમ હું

મૂળરાજ કે સિદ્ધરાજનાં નામ સમ્રાટ પશુ કહેવામાં આવે છે. પીળાનું કે ગોવિંદ ત્રીજાનું નામ નહોતું જ સમ્રાટ અને હું આશા રાખું છું કે અહીં ચિત્રાદિત્ય જીવાનું કાંઈ સચું આવી ચઢ્યું હશે તો પશુ તે તેનું સગપણ તો હવે બૂલી જ ગયું હશે.

હું નાનો હતો ત્યારે નાના ગોહિલાઓ સાથે કાષ્ઠને ઘેર એકઠા થઈને અમે કામળ, વાંસની ચીપો અને લઢીયા પતંગો ખનાવતા, તેને કૂમતાં લગાવતા અને ગંભીર મોં રાખીને છતાં હિસાહબરપૂર હેયે પતંગમાં કિના બાંધી, ઘેર પાયેલા દોર આપી ચગાવતા. હું જ્યારે જ્યારે માનવસમાજનો કે સમાજજનનો વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યારે નાનાં નાનાં માણસો એકઠાં મળી જાતજાતના ને બાતબાતના પતંગો સરજીને તેને ઉઠાવતા દીસે છે. એ પતંગો તેમનું સર્જન છે ને એ સર્જન ભાવનાના કે પૂણ્યતાના આકાશને ભેટવા જતું હોય તેમ પ્રવૃત્તિદારે જિંદગીમાં જીતે છે. કાષ્ઠની પતંગ જિંદગી ચડે છે તો કાષ્ઠની ક્યાંઈક કારાઈ જાય છે. કાષ્ઠને દોર લાથથી તૂટી જાય છે તો કાષ્ઠની પ્રતિકૂળ પવનથી કે જિનઆવડતથી ચઢતી જ નથી. કાંઈક પતંગો અદ્દર અવકાશમાં પેચ પાડે છે. સર્જન કાષ્ઠનાર આપડે છે. દોરનો મૂંગો વેગ વધે છે ને જખ્ખર કીકીઆરી વચ્ચે “કાષ્ઠોની” જૂમ સંભળાય છે ત્યારે કાષ્ઠનાર સ્વસ્થ ગૌરવથી સહેજ હસે છે, તેના વિજયનો પ્રતિહાસ તે જ જાણતો હોય છે. જમાને જમાને સર્જન થાય છે ને એવું સર્જન વહેતું મુકાય છે. સર્જનના પ્રકારો લુહાલુહા હોય છે પણ પદ્ધતિ ને આશય એ ને એ જ રહે છે. એવા સર્જનપતંગો ને તેની ભાવનાના આકાશનો પરિચય કરવા માટે આપણે પતંગોના તહેવારમાં એકઠા થયા છીએ ત્યારે મારે સહેજ દિલગીરીથી કહેવું પડે છે કે જે જમાનાના પતંગની હું વાત કરું છું તે તો જસહી ગયો છે. તે હવે જીવતો નથી.

૧: 'કાંઈ પો' = 'કાષ્ઠો'નો સુરતી અપવાદ.

તેની એક ચીપ અહીં તો ખીજ ત્યાં એમ - છૂટીજવાઈ રખડે છે. તેના દોરના કટકા ક્યાંક ક્યાંક મળી આવે છે ને તેના ચીરાએલ કાગળની કરચોમાંની ફેટલીક ગૂમ થઈ છે ને ફેટલીક બહુ જ થોડી મળી આવી છે. આટલા સાધનથી આખા પતંગનું ચિત્ર કદપવાનો ઇતિહાસકારનો પ્રયત્ન ખૂબ મુશ્કેલીમાં મૂકે તેવો છે જતાં સામાન્ય ઇતિહાસ વિશેનાં સંશોધને પતંગનું જે કદપનાચિત્ર મને ઊછીનું આપ્યું છે તે હું અહીં પેશ કરું છું.

ઉપમાના પ્રદેશને છોડીને હું સીધી વાત કરું તો આપણો ઇતિહાસ જાણવાનાં સાધનો બહુ જ આછા છે. આપણા બાપદાદાઓને સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ લખતાં મુસલમાનોએ શીખવ્યું, પોતાના અનુયાયીઓ માટે તે જે મૂકતા ગયા છે તે છે: શિલાલેખો, દાનપત્રો, સિલ્લાઓ, પ્રબંધો, દંતકથાઓ ને સમકાલીન સાહિત્ય. ઉપરાંત મળે છે પરદેશી પ્રવાસીઓનાં પ્રવાસવર્ણનો. આ બધું ચાળાચાળીને તેમની સત્યતાની તુલનાત્મક ખાતરી કરીને આજનો ઇતિહાસકાર સર્જન ઇતિહાસ ગોઠવે છે ને ગોઠવતાં ગોઠવતાં મતભેદોનાં તુમુલ યુદ્ધો મચી રહે છે. આમાંથી શિલાલેખો દાનપત્રો ને સિલ્લાઓ સમયાનુક્રમ વિશે તથ્યબધ્ધ ધણું આપી શકે. આપણા ઇતિહાસનો અંધારપડો ઉઘડનારો ક્ષત્રપવંશ આખો ને આખો કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવેલા સિલ્લાઓને આધારે જ ગોઠવાયો છે. અને વલ્લભીવંશ તથા રાષ્ટ્રકૂટો ને સોલંકીવંશ સંબંધી ઘણી માહિતી દાનપત્રો આપી દે છે. ચાવડાઓએ આરાં સંરમરણે મૂક્યાં નથી પણ તેમના વિશે 'પ્રબંધચિંતામણિ,' 'રત્નમાળા' 'વિચારશ્રેણી' જેવા પ્રબંધોએ, અવનિજનાશ્રય પુસ્તકેરીના તાત્પર્યને કે ખીજ અહીંતહીંના ઉદ્દેશોએ આપેલી અધકચરી માહિતી મળે છે. દંતકથાઓ પર તો બરોસો રખાય જ નહિ. તે તો ચૌહાણ-સોલંકીવંશને બ્રહ્માના મુલુક-ખોજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કહે છે ને કૂતરા પર

સસલાએ આક્રમણ કર્યું ત્યાં અણહિલપુર પાટણ વચ્ચે એમ કહે છે; કે પછી શીલગુણસુરિએ જૈન બનાવવા ધારેલા વનરાજે દેવસ્થાન રક્ષતા ઉદરડા મારવા માંડ્યા તથા ક્ષત્રિયગુણવાળો છે એમ કહીને સુરિજી તેને પાછો મૂકી ગયા એમ પણ કહે છે. શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી દંતકથાઓને હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”માં અવિશ્વાસની આખથી લુએ છે તથા શ્રી. જીવેશ્વર મેલાણી ‘કલમ અને કિતાબ’ વિભાગમાં^૧ નારાજ પણ થયા છે. પણ આખરે દંતકથા એ દંતકથા છે ને સારી પેઠે આળીઝાટકીને સાફ કર્યા વિના ઇતિહાસના ખપમાં તે બાજ્યે જ આવી શકે. આ બાજુ દાનપત્રો ને શિલાલેખોમાં આત્મપ્રશંસા ઠાંસીઠાંસીને ભરેલી હોય છે. તેમાં રાજાઓ શત્રુની ગજબઝાનું નિકંદન કરતા હોય છે અથવા “સગળધન વાદળમાંથી બહાર નીકળતા શશિના કિરણથી બગૃત થયેલા શ્વેત કુમુદ જેવી યશની વેલીથી નવમંડળ છાંયી” નાખતા હોય છે. આવા લેખોમાંથી પણ અધિકારીઓનાં નામ, રાજ્યવ્યવસ્થા, અને જીવનક્રમની રીતે હકીકતો મળે છે તે તો નક્કર હોય છે જ અને તારીખો મળવાથી સમયના છૂટ ઓંકોડા સાંધવામાં તે સહાયબૂત થાય છે. વળી પ્રચલિત ધર્મેને રાજાની સત્તા હેઠળનો પ્રદેશ ને ખીજ સંરચાઓ વિશે પણ માહિતી તેમાંથી જ મળી રહે છે. પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક સાધન વરીકે સહાયબૂત ખરા, પરંતુ તેમાં ય સ્વધર્માતુરાગથી ઇતિહાસ ન સ્વીકારે તેવી હકીકતો દાખલ થઈ ગઈ છે. વળી ઇતિહાસદષ્ટિ તે જમાનામાં હતી જ નહિ એટલે મેરુત્તંગની ‘પ્રખંધચિંતામણિ’ કે હેમચંદ્રના ‘દ્વયાશ્રય’ જેવા ગ્રંથોમાં પણ સમયાનુક્રમે કે ઇતિહાસસાત્ત્વ નથી જળવાયાં. શિથિલ શેઠી, રંજનનો હેતુ, દંતકથા પર રાખેલો

૧. ‘જન્મભૂમિ’ વા. ૨૬-૧૨-૩૭ (મુંબઈ બહારની બેની આરતિમાં, તા. ૩૦ મી.)

આધાર, આશ્રયદાતાની રતુતિ ને ઠડવી દડાકતોની અવગણનાથી તેમનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય આંકતાં છતાં પણ તેમને ઇતિહાસમયો કહી શકાય તેમ નથી. આમ છતાં પણ લોકજીવન જાણવા માટે આપણને સાર્યા સાધનો મળી રહ્યાં છે ને આખરે ઇતિહાસ લોકોનો જ છે.

ગુજરાત એ નામ કયારથી ?

એ પ્રદેશ નવમી સદી સુધી ગુજરાત નામ નહોતો પામ્યો. એ વખતે તો દાક્ષિણ ગોધવર રાજ્યના ઉત્તર જીલ્લાઓથી આરંભી મારવાડનો ભાગ ગુર્જરદેશ કહેવાતો. સંસ્કૃતમાં તેને ગુર્જરા કહેતા-પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ગુર્જર રાષ્ટ્ર શબ્દથી ગુજરાત છપાવે છે તે તો શબ્દસામ્યની દ્રષ્ટિ છે. આપણે દાક્ષિણ પ્રદેશ ગુજરાત નામ પામ્યો મૂળરાજ સોલંકીના સમયમાં. તેનો પિતા રાજા દમણાં જેની વાત થઈ તે ગુર્જરદેશનો, કોનોજના પ્રતિદારોના તાબા હેઠળનો, સામંત હતો ને મૂળરાજે અણહિલપુર ખાટણનું રાજ્ય ત્રિ. સં. ૯૯૮ માં લીધું તેથી મૂળરાજે જ ગુજરાતને નામ આપ્યું, પરંતુ તે પહેલાં અને ત્યાર પછી પણ દાક્ષિણ ગુજરાતના જુદા જુદા વિભાગો જુદા જુદા નામથી ઓળખાતા. આર્ય વસાહતોના સમયમાં ગુજરાત દેશ આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર અને અપરાન્તનો બનેલો હતો, પછી વલ્લભી સમયમાં આપણે સુરાષ્ટ્ર આનર્ત અને ભાટ એવા ત્રણ વિભાગોનો પરિચય કરીએ છીએ. વલ્લભી સમયમાં દાક્ષિણ ગોદાવરીની જગ્યાએ વલ્લભી અને દાક્ષિણ સોલંકી પ્રાંતની જગ્યાએ સુરાષ્ટ્ર દશે, અને તે વલ્લભીને તાબે દશે. ભાટની સામાન્ય સીમા મહીથી તાપી મુખીના પ્રદેશ સગી અંકાર્ષ છે છતાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદ મોઘાના દાનપત્રમાં ખેટકમંડલ એટલે કે દાક્ષિણ ખેટકને પણ ભાટમાં લઈ લીધું છે. તથા આનર્ત એટલે કાઠિયાવાડને સામે લઈને મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાતનો આખો પ્રદેશ પણ ખરા

અને ઉત્તર ગુજરાત એકલું પણ આનર્ત જ કહેવાય. યાદ એટલું રાખવાનું કે ઇસવીસનના સાતમા શતક સુધી તો દાક્ષિણ ગુજરાતનો કોઈ પણ પ્રદેશ ગુજરાત નહોતો કહેવાતો. ગુજરાતની દાક્ષિણી વિશાળ સીમા પહેલવહેલી નક્કી કરનાર હતો સિદ્ધરાજ સોલંકી; જે કે તેણે તો જોડે માળવા, ચિતોડ, કચ્છ, છુલેલખંડ અને આખા કાઠિયાવાડને ગુજરાતમાં સમાવી મૂક્યો હતો. પાંછળથી મોગલ સમયમાં ગુજરાતની જે સીમા નક્કી થઈ તે બહુ જ થોડા ફેરફારો સાથે જળવાઈ રહી છે.

આવા ગુજરાત મારે મી. ઉમાશંકર જોષી સાથે આપણે ગાવા લાગીએ છીએ કે, “ગુજરાત મોરી મોરી રે.” પણ જરાક ઝાઝા બનીને આપણે પૂછવા મંડીએ કે ગુજરાત કોની કોની રે? તો બંધુવા પામીશું કે ગુજરાતનો સમાજદેહ તો યાદવો, મૌર્યો, ઇરાનીઓ, મવનો, શકો, ક્ષત્રપો, હેહ્યો, હુણો, મૈત્રકો, ગૂર્જરો, રાષ્ટ્રકૂટો વગેરેએ બાંધ્યો છે અને એ તો બધાં રાજવંશોનાં નામો છે. તેમની સાથે આપણે નથી ઝોળખતા એવી મધ્યી જાતિઓ આવી દશે અને આપણો આજનો ધાટ ધડવામાં પોતાનો દિરસો નોંધાવી ગઈ દશે.

વિષયારંભ વલ્લભી સમયથી

જે સમયથી આપણે શરૂઆત કરવાની છે તે વલ્લભી સમય છે. પણ એમ અદર શરૂઆત કરવાથી આપણે પરિસ્થિતિની સાંચી કલ્પના કદાચ ન કરી શકીએ. વલ્લભીઓના રાજ્યકાળમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પતન થતું ‘ચાલુક્ય’ હતું અને શંકરાચાર્ય અને કુમારિલ ભટ્ટના પ્રયાસોથી પ્રાચીન હિંદુ ધર્મનું પુનરુત્થાન થવા શાક્ય હતું. બૌદ્ધધર્મ વેદ તથા ધર્મ પરની અનાસ્થાને લીધે, વર્ણશ્રમના અનાદરને લીધે અને લોકોની રુચિ પર આક્રમણ કરવાને લીધે અકારો થયો. બૌદ્ધભિક્ષુઓએ માહિમાદિ લઈવા માંડ્યું ને જે શુદ્ધ ધર્મના અસ્તિત્વને નહારતા હતા તેમની જ મૂર્તિઓ પૂજવા લાગી. શંકરાચાર્યે તક ઝડપી ને બૌદ્ધધર્મની

અહિંસાને નવા દિંદુધર્મમાં કાલવી લીધી તેમ જ સંન્યસ્તને મોખરે કરી, અદ્વૈતવાદનો જોશભેર પ્રચાર કર્યો. આ નવો બ્રાહ્મણધર્મ રાજ્યાશ્રય પામ્યો ને જુદા એક વાર વિષ્ણુના અવતારમાં ખપી ગયા કે બૌદ્ધધર્મ દ્વિંદમાંથી બાગવા લાગ્યો. બૌદ્ધધર્મ નષ્ટપ્રાય થયો છે છ. સ. ની બારમી સદીમાં. ત્યાં લગી કરજીપર્ણવસાથી નાટકના નાયકની પેઠે ધીમેધીમે તે તેના અનિવાર્ય બાવિ તરફ ધકેલાઈ રહ્યો. છતાં તેની અસર નવા બ્રાહ્મણ ધર્મ પર જેવી તેવી નહોતી. અહિંસા ને મલ્લમાસનિષેધ, યજ્ઞધર્મને બદલે સમાજોપયોગી પૂર્વધર્મ,^૧ ને છેલ્લે મૂર્તિપૂજા: આટલું બધું તે આપણને સોંપતો ગયો.

જૈન ધર્મ પણ બૌદ્ધ ધર્મની સાથે સાથે જ પાંગરતો હતો. તેનો જન્મ પણ લગભગ સાથે જ થયેલો પરંતુ વધુકંઠજી અને તપસ્યામય હોઈ તે એકદમ સોકાદર પામ્યો નહિ. દક્ષિણ-માં તો શૈવધર્મના પ્રચારકોએ તેને ખૂબ ઘેરો પહોંચાડેલો અને અત્યાચારો પણ થયેલા. ઉવટે તે પશ્ચિમ તરફ આવવા માંડ્યો અને રાજપૂતાના, માળવા અને ગુજરાતમાં લાંબા રાગઓની ધર્મસદ્વિષ્ણુનાથી પોળાયો અને પ્રસર્યો.

ધાર્મિક પુનરુત્થાન

સાતમી સદી એ ધાર્મિક પુનરુત્થાનની સદી હતી. વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, શૈવ સંપ્રદાય, શક્તિપૂજા, ત્રિદેવપૂજા, મણેશપૂજા અને સૂર્યપૂજા ઝડપભેર પ્રસર્યાં, અને મૂર્તિઓની કલ્પનાનો પ્રવાહ એવો ચાલ્યો કે માત્ર દેવતાઓ નહિ પણ મદ, નદાત્ર, સમય, નદી વગેરે સૌની મૂર્તિઓ રચાવા લાગી. આ બધી વિશિષ્ટ શાખાઓમાં તેમ છતાં પણ એકતા હતી. એ બધાંને મોક્ષ મેળવવો હતો. ખુદ કોણેકો જેઓ સ્ત્રીના મોનિમાગની પૂજા કરતા, તેને ધૂપદીપનૈવેદ્ય કરતા અને નૃત્યગીતથી બારે ધમાલ

૧. જજ્ઞાસયો બ્રાહ્મણાનો ધર્મ.

મર્યાદા તેઓ પણ કવિ રાજશેખર આપણને સમજવા દે છે તેમ કહેતા કે “ મજા પિઆમો, મહિલ રમામો, મોકખ અજામો, કુલમગ્ગ લગ્ગા.” મતલબ કે દારૂ પીએ, સ્ત્રીગમન કરીએ ને કુલમાર્ગનું પાલન કરીને મોક્ષ પામીએ. આવો કમકર્મા ખવરાવે તેવો સંપ્રદાય પણ મોક્ષની નિરાંતે આશા કરતો.

આ સમયમાં વેદ બાણાતા પરંતુ તેમનું મહત્ત્વ ન રહ્યું. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો જ વેદ બાણવાલાગ્યા, એટલે કે અલગરૂની લખે છે તેમ સમજ્યા વિના ગોખી જવા લાગ્યા. એટલે વલ્લભીઓનાં દાનપત્રોમાં પણ બ્રાહ્મણોને જમીનનું દાન થતું તે પંચમહાયજ્ઞ માટે એટલે કે, બસિદાન, ચરહોમ, વૈશ્વદેવ, અગ્નિહોત્ર અને અતિથિ નામના પાંચ યજ્ઞ કરવા માટે થતું. આથી પુરાણોનો પ્રચાર થવા લાગ્યો અને શ્રાદ્ધ, તર્પણ અને બૌદ્ધો પાસેથી લીધેલી રથયાત્રાની વિધિ અને બૌદ્ધો તેમ જ જૈનો પાસેથી વ્રત ઉપવાસ કરવાની પ્રથાનો પ્રચાર વધી ગયો. કેટલાક તહેવારો ખાસ સ્ત્રીઓ માટે પણ ઉપસી આવ્યા. નવી સ્મૃતિઓ રચાઈ તેમાં પ્રાંપશ્ચિત્તનાં તત્ત્વો ઉમેરાયાં અને હિંદુધર્મમાં સંકીર્ણતાએ પ્રવેશ કર્યો; તે ધીરે ધીરે વધતી ગઈ.

આમ છતાં ધર્મમાં અસહિષ્ણુતાનાં તત્ત્વો નહોતાં. સર્વધર્મને પોપણ આપવાનું રાજાઓએ પણ કર્તવ્ય માન્યું છે. વલ્લભીરાજાઓ શૈવધર્મના હતા, અને પરમ માહેશ્વર કહેવાતા છતાં એ જ વંશનો ધરસેન પોતાને પરમ ભાગવત (વૈષ્ણવ) કહેવડાવે છે. અને તેનો નાનો ભાઈ ધરપદ પરમાદિત્યભક્ત હોય છે. વળી પરમમાહેશ્વર ધરસેન અપ્પપાદીય વિહારને દાન આપે છે તો મુવસેન ૧ લાની બહેનની દીકરી દુદા વિહાર રયાંપે છે ને સદ્ધર્મનાં પુરતકોનું પુરતકાલય પણ વિહારને સોંપે છે. છુએન્સાંજ કહે છે કે એકલા વલ્લભીદેશમાં જ સેંકડો સંધારાગો છે જેમાં ૭ ૭ દર્ગર બૌદ્ધ સાધુઓ રહે છે.

સામાજિક સ્થિતિ

આવી દત્તી આપણી વસતી સમયની ધાર્મિક સ્થિતિ. સામાજિક સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો વર્તુલ્યવસ્થાની દિવાલ ઉપર સમાજનું ઘર ઊભેલું માલમ પડે છે. બૌદ્ધો અને જૈનોએ વર્ણશ્રમવ્યવસ્થાનો વિરોધ કરેલો, પરંતુ તેઓ કાબ્યા નહિ. દ્વિંદુધર્મના પુનરબુદ્ધયથી આ વ્યવસ્થાનો પણ અબુદ્ધય થયો. પ્રાકૃતો જાણતા અને બજાવતા. તે ન કાવે તો ખેતી કરતા કે કરાવતા. કવચિત શિલ્પી કે દુકાનદાર પણ બનતા. છતાં તેઓ મોભો જાળવવામાં પાછા ન પડતા. મૃચ્છિત્ર ગણ્યતા કામો તેઓ કરતા નહિ એટલે બીજા વર્ણો પર તેમનો પ્રભાવ પણ પડતો.

દાત્રિયોનું પણ સમાજમાં જીંચું સ્થાન હતું. તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રજાપાલન, દાન, યજ્ઞ, અધ્યયન વગેરે હતું; જે કે પાછળથી તેમણે પણ બીજા ધર્માઓમાં બેકારીને લીધે દાય મારેલો ખરો. તેમને ચંદ્રવંશીઓ કે સૂર્યવંશીઓ કહેવાના વવાનો ખૂબ શોખ હોય તેમ દીસે છે. તેઓ જીએન્સાંગ કહે છે તેમ શુદ્ધ, બાબાડંબરથી દૂર, જીવનમાં સરલ, પવિત્ર અને મિતવ્યથી દોષ તેમ લાગે છે. અલમસઉદી પણ લખે છે કે “જે કાંઈ રાજા યરાજ પીએ તો તે શાસન કરવાને યોગ્ય નથી ગણાતો.”

વૈશ્યો પણ પાલન, દાન, યજ્ઞ, અધ્યયન, વાજિન્ય વગેરે કાર્યો કરતા. બૌદ્ધો અને જૈનોએ કૃષિકાર્યને પાપ ગણેલું તથા તેઓએ સાતમી સદીની શરૂઆતથી જ ખેતી કરવી હોડી લીધેલી, છતાં તેઓમાં પણ યુદ્ધપ્રિય વ્યક્તિઓ દત્તી અને રાજમંત્રી કે સેનાપતિનાં કાર્યો ક્યારેક તેઓ પણ ઉપાડી લેતા.

શ્વડો સેવા કરતા, પણ તેઓ અરપૂર્ય ન દતા. તેમને પણ પંચમદાયક કરવાનો શરૂઆતમાં અધિકાર હતો. દાય-કારીતરીનાં કામ જેમ જેમ હોંચા વર્ણોએ નીચ ગણીને હોડી લીધાં તેમ તેમ આ વર્ગ તેમને અપનાવતો ગયો અને ખેડૂત, કુદાર,

કડીઆ, ઘોળી, રંગરેજ, વણકર, કુંભાર આદિનું કામ તેઓ કરવા લાગ્યા.

તેમની પછી અંત્યજો આવે છે અને અક્ષયની કહે છે તેમ ચાર વર્ષથી અલગ રહેતા તેઓ ગામ બહાર વસતા હતા. ઘોળી, અમાર, મહારી, ટોપલી ને હાલ બનાવનારા, નાવિક, ધીવર, પશુઓ ને પક્ષીઓનો શિકાર કરનારા ને વણકર-આસૌ અંત્યજો-માં ખપ્યા ને ચાર વર્ષો સાથે 'તેમનું' જીવન ભેગું છતાં અલગ રહી ગયું. છતાં અસ્પૃશ્યોમાં ખંપતી તો બેજ નીતિઓ હતી. એક ચાંડાલ ને બીજી મૃતપ. ચાંડાલ શહેરની બહાર રહેતા. શહેરમાં આવતી વખતે વાંસની લાકડીને જમીન પર ઠોકતા ને જંગલી પશુપક્ષીઓ ઉપર ગુજરો કરતા; મૃતપ સ્મશાનોની યોગી કરતા ને શબનાં કપડાં લેતા.

જ્ઞાતિના વાડાઓ નહોતા

છતાં પણ દૂતછાત આછી હતી અને ચારે વર્ષ પરસ્પરનું ખાતા. ત્યારે જ્ઞાતિઓના વાડા નહોતા બંધાયા અને લગ્ન અને મોજનને એ વાડાઓમાં નહોતું પૂરા દીધું. બ્રાહ્મણ-તે, વખતે નાગર ઓદીઅ ઇ બેડાવાળ નામથી નહોતો જોળખાતો પણ ગોત્ર, વેદ અને ગામના નામથી જોળખાતો. બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણની દીકરીને પરણી શકતો એટલું જ નહિ જમે તેની દીકરીને પરણી શકતો. તેને બધા ય વર્ણની કન્યાઓ ખપતી. આજે લાણે ખપતી કન્યાઓને પરણવાને પણ જ્યારે ચારે બાળુએથી દિંમન એકડી કરવી પડે છે ત્યારે આપણા આપણાઓ અનુલોભ અને પ્રતિલોભ વિવાહો કરી બેસતા હતા. બ્રાહ્મણ કવિ રાજશેખર ચોદાણુ કન્યા અવંતિસુંદરી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને ખુદ કવિ બાણુ જેવો પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણ થઈ ઓળી ઉત્પત્ત થયેલા પોતાના બે પારશવ લાઈઓનો 'દર્પચરિત' માં ઉલ્લેખ કરે છે. રાજશેખરને આજે જો અવંતિસુંદરી સાથે પરણવું હોત

તો પહેલાં તો સજન કરીને બન્નેએ નાસીને અમદાવાદ જવું પડ્યું હોત ને શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠના બંધનમાં ઝટપટ પરણી જવું પડ્યું હોત.

સમાજનું એક શબ્દચિત્ર

એક વસ્ત્ર પહેરીને ને એક વસ્ત્ર ઓઢીને ઊધાડે પગે ફરતા તે જમાનાના નાગરિકોનું ચિત્ર મારી આંખ આગળ તરવરે છે. હું જોઉં છું બીની ચોટલી એક હાથે ઝાલીને બીજે હાથે ઊટકારતા ને એક કરતાં વધારે પત્નીઓ સાથે વાત કરતાં બહુસન્તાનો; ને જોઉં છું એક વસ્ત્રથી શરીર ઢાંકીને ડાલીએ કાપડું વિટાળેલી પ્રતિભાશીલ સ્ત્રીઓ; ઊધાડે શરીર કે રેશમી, સુતરાઉ કે ઊનનું વસ્ત્ર પહેરીને બેઠેલા દુકાનદારો; ભેંષા જેવું કશુંક પહેરીને નાચતી ઊંચા કુશળી કન્યાઓ; પાઠશાળામાં વેદોપાસ કરતાં કે બીજું ત્રીજું શીખતાં બાળકો; વળી જોઉં છું જંતરમંતર કરતા બુરાઓ કે નાનાં બાળકોનો વિવાદ ગોઠવી રેનાં ચિંતાતુર વડીલો. બધાં ખામ છે, પીએ છે, શ્રવે છે, કામ કરે છે. ધર્મને આવડે તેમ અનુસરે છે : યોગ્ય વહેમ માને છે, યોગ્ય ફરતા પણ બતાવે છે. પણ આખરે તેઓ એક ઓરવસાળી સંસ્કૃતિનાં સર્જકો છે જેઓએ શાસન, વાણિજ્ય, સજન અને ધર્મનો એવો સમન્વય કર્યો કે મરોને નહિ પણ જીવીને તો મોક્ષ મેળવેલો જ. એ જ વિગ્રાહલાયી સોદાગ્રું શ્રવન જોઈ જુએન્સાંમિ ને અલખની તેમનાં વખાણ કરે છે. હા ! ત્યારે દાસપ્રથા હતી પણ દાસ તરફની વર્તણૂક કુટુંબી જેવી હતી. ત્યારે સ્ત્રીઓ સતી થતી પણ તેમાં જગત્સર નહોતી. ત્યારે જ્ઞાનિ, જ્ઞાન વગેરે દિગ્ધોની શાસ્ત્રીઓ ન્યાયપથ મામની અંતે તેનો જવાબ કરવો પાડવો તેમ નયો-જનાં ચારિત્ર્ય ઈશ્યું રાખતાનો તેમનો પ્રયાસ તો આશ્ચર્ય દનો. એ કાપરાનો જમાનો નહોતો. રાત્ર સર્વસત્તાધીશ હતો ઊનાં પંચો અને

મહાજનોને તેણે ય માન આપવું પડ્યું. આટલાં આટલાં પરિવર્તનો છતાં સામાજિક જીવન પલટાયું તેનું કારણ એ મહાજનો ને પંચોની દિવાલોમાં એ જીવન સુરક્ષિત હતું તે.

સ્ત્રીઓનો દરજ્જો તે વખતે પુરુષો જેટલો ઊંચો નહિ હોય તથાપિ તેઓ વારંવાર નીકળી શકતી અને ધાર્મિક ને સામાજિક કાર્યોમાં પુરુષોની જેડાજેડ ઊભી રહેતી. તેઓ વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત કરતી. રાજશૈખરની પત્ની અવંતિસુંદરી વિદુષી પણ હતી. તેઓને નૃત્યવિદ્યા પણ શીખવવામાં આવતી. તેમની સ્વતંત્ર મિલકતના પ્રકારો પણ રમૂતિઓએ નક્કો કર્યા છે અને જો કે તેઓ પુરુષોની હરોળમાં ઊભી નહિ રહી શકી હોય તથાપિ તેમનું મૃદુજીવનમાં માન હતું અને તેમનો પ્રભાવ પણ હતો.

રાજ્યવ્યવસ્થા

વલ્લભી સમયની શાસનવ્યવસ્થા પણ જાણવા સરખી છે. તેમનાં દાનપત્રોથી જ એ કળી શકાઈ છે. એ વખતમાં હકુમતના પ્રદેશને વિષય, આદાર, પથક ને સ્થલીમાં વિભક્ત કરી નાખવામાં આવતો. વિષય એટલે પ્રાંત કે મંડળ, આદાર એટલે જિલ્લો, પથક એટલે તાલુકો અને સ્થલી એટલે ગામ વ્યથવા થોડાંક ગામડાંઓનો સમૂહ. તેમના પર અધિકારીઓ નીમાતા. તેમાંના કેટલાકનો અર્દો ઉલ્લેખ કરીશું:

૧. આયુક્તક કે વિનિયુક્તક રાજ્યે ખાસ નીમેલો અધિકારી.
૨. ફૅંચક નગરરક્ષક, અથવા કોઠવાળ.
૩. મદતર ગામનો મુખી
૪. આદમઠ શેર હમવોરેને પકડનાર સિપાઈઓનો અધિકારી.
૫. મુર તલાલી
૬. અધિકરણિક ન્યાયાધીશ.
૭. હંકપાસિક પોલિસનો વડો.
૮. શેરોહરણિક શેર પકડનાર.

૧૦. રાજસ્થાનીય રાજપ્રતિનિધિ, સૂબો કે તહસીલદાર.
 ૧૧. અમાત્ય મંત્રી.
 ૧૨. અનુત્પન્નાદાનસમુદ્ધાહક—ચઢી ગયેલો રાજહક્ક વસૂલ કરનાર.
 ૧૩. શૌલિકક જકાતખાતાનો ઉપરી.
 ૧૪. ભોગોદ્ધરશ્રુક ભાગખટાર્થ ઉધરાવનાર.
 ૧૫. વર્તમાણ ચોખીઆત.
 ૧૬. પ્રતિસરક રાતની રૌન ફરનાર ચોખીઆત.
 ૧૭. વિષયપતિ કમિશ્નર જેવો સૂબો.
 ૧૮. રાષ્ટ્રપતિ ગવર્નર જેવો સૂબો.

આ પરથી રાજ્યવ્યવસ્થા દોદૃષ્ઠી નહિ હોય તેવી પ્રતીતિ થાય છે. તે વખતે કર લેવાતા ને જમીન મપાતી. જમીન પગલાં બરીને મપાતી કે ઉત્પન્નના ટોપલાના અંદાજથી મપાતી. જમીન ઉપરાંત ખીજા કરો લેવાતા અને રાજ્યની આંતરિક વ્યવસ્થા કરવા ઉપરાંત પરરાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવવા સંધિ-વિગ્રહકો નીમાતા. લશ્કર સાધારણ રીતે હાથી, ઘોડા અને પાયદળનું બનેલું રહેતું. હથિયારમાં ધનુષ્યબાણ તથા તરવાર લાલા વગેરે વપરાતાં.

વિદ્યાકલાની ઉન્નતિ

આ બધું આજની આંખને નયું બાલિશ, નયું અધકચરું લાગે છતાં જ્યાં બધે જ આવું હતું ત્યાં મુકાબલે આ સ્થિતિમાં સુરક્ષિતતા હશે. જો કે પ્રગ્નનું રક્ષણ ચારે કોરથી નહિ થતું હોય છતાં પ્રગ્ન પણ હીરવાળી હશે જ. આમ છતાં પણ આપણને આજેય બાલિશ નહિ લાગે તે છે વિદ્યાકલાની એ સમયની ઉન્નતિ. વિદ્યા ત્યારે રાજ્યાશ્રય પામતી ને કલા પોષાતી. અહીં અતિ વિસ્તાર માટે મોકળાશ નથી છતાં શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝાનું “મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ” નામનું પુસ્તક આના ઉપર ઘણું જ પ્રકાશ નાખે છે. ત્યારે પ્રગ્ન સુખી અને આબાદ હતી. એકલા વલમી શહેરમાં જ સો તો કોટ્યધિ-

પતિઓ હતી. દૂર દેશાવર સાથે વ્યાપારોજગારની જગજગ આપલે યતી ને ભર્ય જોવાં બંદરેથી બળમાગે પશુ વ્યાપાર ચાલુ રહેતો. ઘરો માટીનાં ને લાકડાનાં બનેતાં છતાં તેમાંયે કેાતરકામ કલામય હતું. આપણા આપદાદાઓએ જ્યોતિષ, ગણિત, આયુર્વેદ, કાવ્ય, તર્ક અને દર્શનોમાં અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી હતી એ પણ કહેવું પડશે.

આ બધું લંબાણથી એટલા માટે કહી ગયો કે આ ને આ જ સિયતિ છેક રાષ્ટ્રકૂટોના રાજપકાળ સુધી ચાલુ રહી. અને સોલંકીઓએ પણ આમાં નહિ જોવા જ ફેરફારો કર્યાં. આપણો જીવવાનો આદર્શ સમયના પરિવર્તનથી ધ્રુજ નથી ઉઠ્યો. આપણી જીવનપદ્ધતિમાં કહો કે જીવવાના આદર્શમાં કહો પણ જગરા આધાતો આવ્યા. અંગ્રેજોએ હથિયારોથી નહિ પણ વિચારોથી આપણા જીવન સમક્ષ પ્રશ્નો ધર્મ ને પ્રજા નહોતા પૂછતા ત્યાં લગી જે સાચવી રાખેલું તે ધડાધડ તૂટવા માંડ્યું. આજે આપણી સગાજરચના શિથિલ થઇ ગઈ તે છે, આપણી પ્રજા પૂજવાની ને જવાબ જોળવાની આગ્રહભરી ટેવને લીધે, નહિ તો મારા ઘરની સામે આજથી જસો વર્ષ પહેલાંનું એક જૈન મંદિર છે તેના બંધાવનાર શેઠની પ્રતિમા ધોતિયું ને ખેસ પહેરીને ઊભી છે તે મને બહુ જ સૂચક લાગે છે.

મૈત્રક પછીના રાજવંશો.

વલ્લભીઓનું પતન થયું વિ. સં. ૮૨૨ની આસપાસમાં. એ પતન બહુ જ વિચિત્ર છે. સિંધથી લતરી આવેલાં આરબોનાં ટોળાંએ તેનો વિનાશ કર્યો એવા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો છે. એ વલ્લભીનો મૈત્રકવંશ સેનાપતિ બટ્ટાકે રચાવ્યો વિ. સં. ૫૬૦-માં, ને લગભગ અઢીસો વર્ષ ટક્યો. આ જ અરસામાં વિ. સં. ૧૩૬૫ વિ. સં. ૮૬૪ સુધી ગુજરાતની સત્તા લાટગાં હતી. અને તેગની વચ્ચે રા. શાસ્ત્રી કહે છે તેમ ફાત્તરની પેઠે વિ. સં. ૬૮૮થી ૭૬૬ સુધી દક્ષિણના ચાલુક્યો આવી ગયા. વલ્લભીના

પતન પછી ચાવડાવંશ જોર પર આવ્યો ને વિ. સં. ૮૦૨માં પાટણની રચાપના થઈ. આ ચાવડાઓ મહાન રાજાઓ નહિ પણ નાના ઠાકોરો હતા અને ચોરલૂંટારામાં ખપતા હતા. તેમના મૂળપુરુષ વનરાજથી ચાલેલા વંશે કનોજના પ્રતિહારોની ને પાછળથી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોની સામંતગિરી જ કરી હશે. તેમણે સંરમરણો મૂક્યા નથી ને આડકતરા ઉલ્લેખોથી જ તેમની તવારીખ ધડી શકાય તેમ છે. તેમના જ સમયમાં આવેલા રાષ્ટ્રકૂટોએ પહેલાં તો દક્ષિણમાં સત્તા જમાવી હતી અને ધીરેધીરે ગુજરાતનો દક્ષિણ ભાગ હાથ કરીને લાટ અને ખેડાનો પ્રદેશ પણ હસ્તગત કર્યો હતો. તેમની સત્તાનાં આશરે બસો વર્ષો દરમિયાન તેમણે કનોજના પ્રતિહારો-જેઓને તે ગુર્જરા કહેતા તેમની સાથે લઢ્યા જ કીધું છે. તેઓએ પરસ્પરને હરાવ્યા છે ને પરસ્પરથી હાર પણ ખાધી છે. જીતીને તેઓએ અઢળક દાન આપ્યાં છે ને તેવાં દાનપત્રો આપણને તેઓને ઝાળખવાની તક આપે છે. તેમના સમયમાં લોકોની સ્થિતિ સાવ નર્ચિંત તો નહિ જ હોય, તથાપિ વલ્લભી સમયમાં જે જીવન જીવાતું હતું તેમાં બહુ જ ઝોજા ફેરફારો થયા છે. તેમના વખતમાં ગુજરાત ખૂબ વસી ગયું હતું. પ્રજા સુખી અને સમૃદ્ધ હતી. માત્ર દેશની વિદ્યા ને કલાશક્તિ નીચી ઊતરવા માંડી હોય તેમ લાગે છે; ને કે એલોરાનું કેલાસમંદિર રાષ્ટ્રકૂટ સમયનું કલાકાર્ય છે.

સંસ્કૃત તો ક્યારનું યે જોલાતું બંધ થયું હતું, પરંતુ મહારાષ્ટ્રી કે શૌરસેની જેવી પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ કટાક્ષ ગઈ હતી. એ વખતે અપભ્રંશ જેવી ભાષા જોલાતી હશે એવું વિદ્વાનોનું અનુમાન છે. તથાપિ દાનપત્રો તો સંસ્કૃતમાં જ લખાતાં. આદાર અને પહેરવેશમાં પણ ફરક પડ્યો નથી લાગતો. અલગમુઠી વિ. સં. ૧૦૦૧માં નોંધે છે કે જિંચા વર્ણના હિંદુઓ જેઓ પીળા તાંતણા (જનોઈ) પહેરે છે તેઓ માંસને અડકતા નથી.

રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તાની ઝોમેર ગૌરવવંતી છાપ હશે એમ સમકાલીન ઉલ્લેખોથી સમજાય છે. ચારણ વેપારી મુલેમાન દુનિયાના

આર મોટા બાદશાહોમાં બદલારાને પણ મણુવે છે. વલ્લભરાજ એ રાષ્ટ્રકૂટોનું ગિરફ દત્ત અને આરબોએ તેનું બદ્દારા બનાવી દીધું હતું.

વલભીથી રાષ્ટ્રકૂટ સમયની ખાસ ભિન્નતા કદાચ હોય તો તે એ છે કે વર્ષોત્તર લગ્નમાં મર્યાદાઓ પેસી જવા લાગી છે. બીજું બધું જેમ ને તેમ છે.

સોલંકીકાળ એ સુવર્ણયુગ

પરંતુ ગુજરાતના સુવર્ણયુગનાં પગરણુ તો સોલંકી સમયથી જ મંડાય છે. મૂળરાજ સોલંકીએ અશ્વદિલપુરનું રાજ્ય પકાવ્યું અને તેને આણું અધકચરું વિકસાવ્યું. આગળ કહી ગયો તેમ મૂળરાજનો પિતા રાજિ ગુર્જરદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો અને પ્રતિદારોનો સામંત હતો. સોલંકીઓ ગુર્જરા નહોતા હતાં ગુર્જરા કહેવાયા અને ગુર્જરેશ્વરનું ગિરફ પણ પામ્યા. વિ. સં. ૯૬૮માં મૂળરાજ પાટણની ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેની પાસે જૂજ પ્રદેશ હતો. રાજ્યાતમાં તે ય સ્વતંત્ર નથી લાગતો, પણ મુંજનો સામંત લાગે છે. પરંતુ વિ. સં. ૧૦૩૦માં રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો તૈલપ બીજાએ અંત આણ્યો ને માળગાનો મુંજ વિ. સં. ૧૦૪૮ની આસપાસમાં મરાયો ત્યાર પછી તેણે માથું ઉંચકીને સત્તા વધારી દીધી લાગે છે. ત્યાં લગી તેણે આંતરમ્પરસ્યા જાળવી દશે એવું અનુમાન તારવી શકાય. તેણે સોલંકીવંશનો મજબૂત પાયો નાખ્યો ને સામાન્ય વિસ્તાર્યું. અને તેના વંશજ બીમદેવ પહેલાના સમયમાં વિ. સં. ૧૦૮૦માં ગદમૂઢ ગઝનવીની વટેળસ્વારએ હિંદકાપાત મચાવ્યો, છતાં સામાન્ય તૂટ્યું નહિ, ગદમૂઢ ચાલ્યો ગયો ને બીમે રાજ્યવિસ્તાર તરફ લક્ષ આપ્યું. તેના અનુયાયી ઠણે વડવાણ સુધી પહોંચી જઈ પછી આવનાર સિદ્ધરાજ ગાદે સોરઠની છતનો માર્ગ ગોકળો કર્યો ને લાટ હત્યું. આમ મૂળરાજે ઉત્તર દિશામાં, બીમે પશ્ચિમમાં ને ઠણે દક્ષિણમાં ગુજરાતની સીમા વધારી ને સિદ્ધરાજ જયસિંહે તો

સોરઠ, માળવા, મેવાડ, બુદેલખંડ અને કચ્છને પણ ગુજરાતમાં મેળવી દીધાં. અને તેના અનુયાયીઓએ 'વાઘેલાવંશ' સ્થપાતાં સુધી તે સાચવ્યાં.

પણ વ્યક્તિઓના જયપરાજય સાથે આપણે શી લેવાદેવા હોય ? આપણે તો લોકસ્થિતિ જ અવસોડીશું. ગઝનવીના આક્રમણથી સોમનાથનું ભગ્યમંદિર તૂટ્યું પણ તેના જીર્ણોદ્ધાર (સાકડાને બદલે) પથરનો ઉપયોગ કરીને જીમ પહેલાંએ કરાવ્યો. ગુજરાતની સ્થાપત્ય કળાનું આ નવીનતર પગલું હતું, અને રાજાઓના પૂર્તધર્મે સ્થાપત્યકળાને બારે વેગ આપ્યો. સિદ્ધરાજે સ્થાપત્યો માટે એવી નામના કાઢી કે આજે પણ જેનું મૂળ નજડતું હોય તે સિદ્ધરાજને આરોપાય છે. સોલંકીઓ દાનચૂર ને પ્રજા-વત્સલ હતા. તેઓ શૈવ હતા છતાં જૈનોનું ને છતરધર્મોનું રાજ્યમાં જોર હતું એ તેમની ધર્મસદિષ્ઠતા સૂચવે છે. આથી જૈન ધર્મ જ નહિ પણ ઇસલામ પણ પોપાગો. ખતીબને પજવનારા દ્વિંદ્રુઓનો ન્યાય તોળનાર સિદ્ધરાજ રા. મુનશીને હાથે 'ગુજરાતના નાથ'માં ઠીક ઠીક વિચારયો છે. તેમના વિલાપ્રેમને સીધે દેશ-દેશની સંસ્કૃતિ ગુજરાતમાં આવીને ગુજરાતના લોહીમાં ભળી ગઈ. હેમચંદ્રસૂરિ, વાઝમટ, સોમેશ્વર અને નાઠ્યતેબક રામચંદ્ર આ જ સમયમાં જન્મ્યા ને ગુજરાતને ગણનાપાત્ર કૃતિઓ આપી.

છતાં જો સામાજિક ફેરફારો થયા તે અતિ મહત્ત્વના છે. તેમાં મોટો ફેરફાર એ છે કે આ સમય દરમ્યાન નાતોના વાડા બંધાવા લાગ્યા છે અને જો કે નાગરોનો વિ. સં. ૧૦૦૫માં ઉલ્લેખ માગ છે ને વિ. સં. ૧૦૮૬માં ઔદીચ્યેનો જીમના દાનપત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે તથાપિ તે પછીનાં દેહસો બસો વર્ષોમાં તો રાયકવાળ, પોરવાડ, થીમાળી, મોઢ વગેરે અનેક જાતિઓ ફૂટી નીકળે છે ને પરિણામે લગ્નસંરચાની સ્થિતિ-સ્થાપકતા વજ્રસે છે. વર્ણો વાડા કરે છે ને મંદી લગના ફૂરા

જોડે છે. બાળવિવાહોનો પ્રચાર પણ આની પહેલાં હતો જ એટલે અધૂરું હતું તે પૂરું થાય છે.

છતાં સગ્નમાં રાજિયા જેવા આ કરુણ સૂર ઝાઝીને પણ ઠહેલાવું રહે છે કે ગુજરાત ત્યારે જ તેની સાંસ્કારિક અસ્થિતા પામ્યું ને ઉચ્ચપાઠશાળાની આખી પરંપરા છતાં એજ અસ્થિતા આજે જીવી રહી છે તે માટે સોલંકીઓનો આભાર માનવો રહ્યો.

આવું ગુજરાત જન્મ્યું, વિકસ્યું ને જીવ્યું. તેણે આઘાત ત્રીસ્યા છતાં આદર્શ હોડ્યો નહિ. ને બગ્યતાના ગગનસુખી મિનારા જેવું તે અણનમ જીંચું ને જીંચું જ ગયું. વલમીઓએ તેનામાં જીવ મેલ્યો, રાષ્ટ્રકૂટોએ તેનામાં લોહી ને ખેલદિસી બેળવી ને સોલંકીઓએ તેના શરીરને આત્માનું ગૌરવ આપ્યું. ગુજરાત-એવું સંસ્કારધન પામેલું ગુજરાત આજે ય તેની મદત્તા જાળવી રહ્યું છે; ને આપણે એક વાર શ્રી હિમાશંકરની સાથે ગાઈશું કે,

મળતાં મળા ગઈ માવડી કે,
ગુજરાત મોરી મોરી રે.

એક સ્મરણીય દિવસ

ચાંદીચરી

તા. ૨૧-૨-૧૯૩૭

ઊંઠકાલે બપોરે ચા પીને પાછો ફરતો હતો ત્યારે રસ્તામાં અહીંના મારા ધરધણી રા. કૃ—મળ્યા હતા. ત્યારનું જ તેમને કહી મૂકેલું કે કાલે અમારે શ્રી અરવિન્દનાં દર્શનનો દિવસ છે માટે મને વહેલો ઉઠાડજો. એ વળતે ખબર નહોતી કે મારે દર્શન માટે જવાનો વારો તો બાર વાગ્યા પછી આવશે એટલે રોજની જેમ સાતે ઊઠું (કે આઠ લગી સૂઈ રહું) તો પણ વધી આવવાનો નથી. પણ તેમણે તો ઉઠાડવાનું સ્વીકારેલું તે પ્રમાણે સવારમાં સંભળાયું: “મિષ્ટ્રા ઈટ ઇઝ સિફ્સ ઓફ્લોક.” તેમને જવાબમાં “યસ, આઈ’મ ગેટિંગ અપ” કહીને પાછો સૂઈ ગયો, કેમ કે એટલો વહેલો ઊઠીને શિરામણી માટે ભોજનગૃહે જઈ તો પણ (એ આપવાની શરૂઆત સાત વાગે જ થતી હોવાથી) કોઈ મને કેડો, એક અને ફેળું આપવાનું નહોતું. ઊઠવાનું મોકું ચાલ તો હવે બેફિકર એટલા માટે પણ હતો કે કાલે સાંજે જોએલી યાદી પ્રમાણે, દર્શનકાર તરફનો મારો નંબર હતો ૨૨૪ અને એ તથા આસપાસના નંબરો માટેનો વખત હતો બારથી સાડાબાર દરમ્યાનનો.

એ બેફિકરીને પરિણામે, થોડી વાર પછી બિહાનું છોડીને ધડિયાળ તપાસી તો છ ને આલીસ થએલી. “રોજ કરતાં તો

વહેલો છું” એમ મનમાં બોલી સંતોષ લીધો. જીલ્લા પહેલાં, પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્ર^૧ તો ઉતાવળું ઉતાવળું મનમાં જણી લીધું હતું. એની અસર હેઠળ, “તદ્વક્ત્ર નિષ્કલમદં ન ચ ભૂતસંધઃ” એ એમાંની પંક્તિમાંના સત્યને અનુભવવાની કોશિશ કરતાં કરતાં પેસ્ટની ટચુઅ, ઘસ તથા ઓલ્ય ઉતારવાનું ઓલિયું બારીમાંથી લીધાં; રમની બહાર નીકળી અગાસીમાં ગયો; ત્યાં વરસાદના આછેરા છાંટાથી ભીંજતો ઘાંતઘાંત સાફ કર્યા, કોગળા કર્યા; અંદર પાછો આવી, ટુવાલને ધટતી તસદી આપ્યા બાદ, પહેરણ પર ગરમ કાળું જાકીટ ચંદાબુ અને ગળે નાંખ્યો ગરમ ગુલાબી રમાલ. “જત્રી લઉં કે ન લઉં?” પણ અહીંનો આ કસ્ટોમો વરસાદ ધણી વાર આપણને બનાવી જાય છે તેવું જ આજે પણ થયું હોવાથી, વરસવાનો ગાળો કરીને માથે આવેલી પાતળી શી વાદળી વેરાઈ ગઈ હોવાથી, છાંટા બંધ થયા હતા તે જત્રીએ ઓરડીમાં જ પુરાઈ રહેવાનું નિર્માણ હતું.

૨

નીચે ઊતર્યો તો રા. કૃ—ની સાથે ઓથરીમાં ફાઇક વાત કરતું હતું. ઓળખીતાંની વાતચીતમાં પણ વિનાકારણ ધ્યાન નહિ દેનારો હું અજાણ્યાં વાત કરતાં હોય તેમની સામે પણ શીઃ જોઉં? એટલે નીચું મોઢું રાખીને જ બહાર નીકળી ગયો. ત્યાં, ઓટલેથી નીચે ઊતરી રસ્તે પહોંચવાની સાંખી છીપરે પગ ફાટી છું ત્યાં નજર ખેંચાણી જમણી પાસના આકાશ : “આ શું? સવારમાં ધનુષ્ય?” એ પીગળવા માંડતું

૧. આ સ્તોત્ર ધર્મિષ્ઠ મનોરજિના માણસોને તો પરિચિત છે જઃ અખર્મીઓના લાભાર્થે જણાવવાનું કે તમારાં દિલમાં એ વિશે જિજ્ઞાસા બને, તો સ્તોત્રરત્નાકરના છેલ્લા વિભાગમાં “પ્રાતઃ સ્મરણમિ હૃદિ સંસ્કરણમતત્ત” એ રાખોથી રાફે મળે સ્તોત્ર ભરો.

ઝાંખું ધનુષ્ય હતું. એવો એવો ય એનો કટકો જ દક્ષિણેથી થોડો ઊંચો ચઢી, પશ્ચિમમાંનાં આછાં કાળાં વાદળોમાં મળી જતો હતો. એ દશ્ય સાશ્વત્ જોતો હતો ત્યાં મારી પાછળના બારણામાંથી, પેલી મેં ત્રાદિત ધારેલ વ્યક્તિ બહાર નીકળી, તેણે કરેલો પ્રશ્ન “શું જુઓ છો ?” સંભળનાતાં મેં ડોકું એમની તરફ ફેરવ્યું તો સાધક —ભાઇની પડછંગ આકૃતિ નજરે તરી આવી. “પેલું શું ધનુષ્ય છે કે ?” મેં ખાતરી કરવા તેમને પૂછ્યું; કારણ, ધનુષ્યના આકાર અને રંગોવાળું કોઈ સામાન્ય, વેશધારી વાદળું મને ઉતરે છે એમ હજી લાગ્યા કરતું હતું. પણ તેમણે “હા હા, ધનુષ્ય જ છે” કહી મારો સંશય દાબ્યો.

અમે બંને વાતો કરતા આશ્રમની દિશામાં ચાલવા લાગ્યા. વાતો માટે અહીં સ્વાભાવિક રીતે જ એવું છે કે અધ્યાત્મવિષય હાથમાં આવે ત્યાં લગી અમે એને વિશે જ બોલતા હોઈએ છીએ; અનાત્મવિષયોને ચાલતાં લગી અડકતા નથી. અત્યારે પણ એક અધ્યાત્મવિષયક લેખકની વાત નીકળી, એ લેખક એ વિષય પર લખે છે ઘણું અને સારી રીતે તેથી પ્રખ્યાત બહુ થયો છે પણ અધ્યાત્મનો સ્વાનુભવી કેટલે અંશે છે—એ વિશે મારા સાર્થીએ પોતાની શંકા રજૂ કરીને સૂચવ્યું કે ભોડો આવી બાજતમાં ભ્રમમાં બહુ પડે છે. અમારી કેટલીક વધુ વાતનો નિષ્કર્ષ આ હતો: “શ્રી અરવિન્દ-વ્યક્તિ કરતાં શ્રી અરવિન્દ-તત્ત્વને જાણવાનો વધુ પ્રમાસ આપણે કરવો જોઈએ.” આ એક દૃષ્ટિએ—સામાન્ય ક્રાંતિની વ્યક્તિ-પૂજા એ ઇષ્ટ વસ્તુ નથી એ દૃષ્ટિએ—ખરું છે; ખીજી દૃષ્ટિએ એમ લાગે છે કે તત્ત્વ વ્યક્તિમાં સાક્ષર થયું છે તે એટલા માટે કે એ રીતે જ પૃથ્વી પરના આપણા સૌના સ્થૂલ જીવનને પણ પ્રસ્તુત તત્ત્વનો ખરો અને પૂરો લાભ મળે તેમ હોવાથી, વ્યક્તિને જાણુ ગણુવા કરતાં, આ

દાખલામાં તો, તત્ત્વ અને વ્યક્તિ બેઉને સમાનકક્ષ ગણવા એ વધારે યોગ્ય છે. વિજ્ઞાનમય ('સુપ્રામેટલ') ચેતનાતત્ત્વ ભવિષ્યમાં પાર્થિવ પદાર્થોમાં અને માનવનાં મન-પ્રાણ-દેહમાં આવિર્ભાવ પામી પ્રકટ થવાનું છે. એ ધટનાના પુરોગામી પ્રતીકરૂપે શ્રી અરવિન્દનું વ્યક્તિત્વ, જીવન અને કાર્ય છે. એ તત્ત્વ એમનાં મન, પ્રાણ અને દેહમાં આવિર્ભાવ પામીને પ્રગટ થયું હોવાથી જ, અત્યારે પણ, પૃથ્વીચેતના પૃથ્વીભરતા સાધકોને એમની મહાસિદ્ધિનો લાભ પાત્રતા અને અધિકારાનુસાર મળતો હોય છે; તો પછી, તત્ત્વની સરખામણીએ પણ વ્યક્તિને (અને તે, આ શબ્દના ઉચ્ચતમ શુદ્ધતમ અર્થમાં) ઓછામાં કેમ લેખવાય ?

આશ્રમનું મુખ્ય મકાન તો વચ્ચે આવી ગયેલ, એટલે હવે — લાઇનું રહેકાણુ આવતાં તેઓ છૂટા પડ્યા અને હું, ગયો ભોજનગૃહે. ત્યાં, આજે જમવા આવવાનું મોકુફ છે એ ધ્યાનમાં રાખી, યાજ્ઞીમાંની બધી વસ્તુઓ આરોગાવા દીધી-રાજ તેમાં પહેલેથી ઘટાડો કરું છું તેમ કર્યા વિના.

૩

ત્યાંથી બહાર નીકળી, ઉતારે પાછો પહોંચ્યા પહેલાં આજનું એક આવશ્યક કામ આટોપવા વચ્ચે રોકાયો સાધક જ્યો-ના સ્થાનકે. એ ધરતી બંને મોટી ઓશરીઓમાં છ-આઠ માળીઓ ખૂબ કામમાં રોકાયેલા હતા-આજે શ્રી અરવિન્દ તથા શ્રી માતાજીને અમે સૌ અર્પવાના છીએ એ ફૂલહાર ગૂંચતા હતા: ગુલાબતા, જસમાષ્ટના, કમળના, અંપો હાંતરી ગાટા અને બારમાસીના મિશ્રિત-એમ રંગરંગના અને સુગંધેસુગંધના દાર. મારા દાર માટેની વરદી નોંધાવી બાર આના કાલે ભર્ગા હોવાથી, મારે લેવાના જસમાષ્ટનના બે દાર મને આપવાનું મેં ત્યાં બેઠેલા ઉપર કલા સાધકબંધુને કહ્યું. તેમણે પોતાની પાસેની યાદીમાં જોઈ, મારું નામ તેમાંથી

ઉચ્ચાર્યું અને મેં જવાબમાં “યસ” કહેતાં પોતાંની પાસેનાં માણી-
ને તામિલમાં કેક કહ્યું એટલે બંને હાર મારી પાસે આવી પહોંચ્યા.

મેં હાર ખીજ કાઢ નહિ ને જસમાનના જ શા માટે
પસંદ કર્યાં? પહેલો વિચાર તો ‘ન્યુ બર્થ’ નામે ફૂલોના હાર
લેવાનો હતો કેમ કે અહીંથી અભિનવ દિવસ બનીને જવાની
આશા સેવું છું, એ હકીકતનું પ્રતીક એ ફૂલોનો હાર બને.
પણ એ વિચાર ફેરવવાનું કારણ હતું. કાલે હારની વરદી
આપવા જતી વખતે, ક્યો હાર મારે લેવો એ વિશેની
વાત સાધકમિત્ર વિ—સાથે થતી હતી ત્યારે તેમણે “જસમાનન
છઠ્ઠા ફોર પ્યુરિટી” એમ કહેલું. એ ફૂલનું એવું ગુણલક્ષણ
જાણવામાં આવતાં મેં આમ વિચારેલું: “હું જસમાનન જ
લઈશ, ‘ન્યુ બર્થ’ નહિ: પાવિત્ર્યની મારે પહેલી જરૂર છે.
મન પર મેલના કેટલા બધા અને કેટલા ધાડા થર જામ્યા છે
તે એકલો હું જાણું; કે, હુંએ નહિ જાણતો હોઉં. માટે,
જસમાનના અર્પણ દ્વારા પહેલો થાઉં પવિત્ર; નવો જન્મ
થાય એ જો પાવિત્ર્ય પામ્યા પછી ને? માટે ન્યુ બર્થનાં ફૂલોનો
હાર લઈશ ખીજ વખત આવીશ તો ત્યારે.”

હારો લઈને એ મહાનમાથી બહાર નીકળતો હતો ત્યાં
ડેલેલીમાં સામા મળ્યા, જેમની ઝોળખાણ અહીંજ પહેલી વાર
બે દિવસ પર થઈ છે, તે મોંસ્યો જે. એચ. એકમેકને આમ
દરવાજે અચાનક જોતાં જ અમે બંને ‘દરયા જરાક-મારાથી
“ગુડ મોર્નિંગ” પણ બોલાઈ ગયું. તેમણે જવાબમાં, કશું
મોંઝેથી બોલ્યા વિના, નમસ્કાર કર્યા; એટલે મેં પણ સામે
એ આપણે સ્વદેશી વિધિ એમના પ્રયે કરીને એમને સંતુષ્ટ
ક્યાં. પછી તેઓ અંદર ગયા અને હું બહાર.

૪

એ મહાન આશ્રમની પાસે જ, તેથી મારા હાર મારી રમ

સુધી લઈ જવા-લાવવાની જરૂર નહોતી કેમ કે એનું કામ પડવાનું હતું આશ્રમે જ. એટલે આશ્રમમાંની અં—ની રમમાં પહેલો ગયો, હાર ઠેકાણાસર ત્યાં મૂક્યા અને પછી પહોંચ્યો ઉતારે. પોણાઆઠ થયા હતા. જે બાકી હતું તે બધું નિત્યકર્મ બનતી ઝડપે ક્યું તો પણ પરવારતાં લગભગ નવ થયા, આ બધો ય વખત મારો જીવ ઊંચો ને ઊંચો હતો, આજનો દર્શનનો મહાપ્રસંગ કેવો જશે તેની નકામી નકામી પણ વિમાસણમાં. મનમાં અચારનવાર ફૂટી નીકળતા અમુક વિચારો પણ સ્વચ્છ હતા કે નિર્દોષ હતા એમ ન કહી શકું. જીવાત્મા જ્યારે પરમાત્મા બણી વળવાનો પ્રયાસ શરૂ કરે છે—એ પ્રયાસને તે ઠેઠ લગી એના બોધ સુધી, બલે તુર્તમાં કે થોડાધણા સમયમાં પહોંચાડી શકે નહિ, પણ જ્યારે શરૂ કરે છે—ત્યારે જે તોફાનો જીવાત્મામાં મચે છે, તેમાંના કેટલાંક એ હતાં. એને શમાવવાનો યત્ન મેં 'એસેસ ઓફ યોગ', ગીતા તથા ગજેન્દ્રમોક્ષમાંની સ્તુતિ વાંચીને કર્યો. એમાં થોડીક સફળતા તત્કાળપૂરતી તો મળી એમ પણ કહેવાય. 'એસેસ'નાં શરૂઆતનાં પાનાંમાં, સાધનાપ્રારંભે મનોમય ચેતનાને અંકુશમાં લેવાની તથા વ્યક્તિગત ચેતનાને બ્રહ્માંડગત વિરાટચેતનામાં એકાકાર કરવામાં ઉતાવળ નહિ કરવાની સલાહ આપેલી છે તે પરથી, ખીજું કે કયાં પહેલાં, મનને જ સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન બપોર લગીના વખતના ધણાખરા ભાગમાં કર્યો. તેમાં, "સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યં-ગાત્મા શિવોઽહં" એ એક વેદાન્તસ્તોત્રમાંની પંક્તિનું રટણ કરતાં કરતાં, 'એસેસ'માં જેને "સાયલન્ટ પુરુષ" કહ્યો છે તેની હાજરી અનુભવવા મથતાં, જે યત્ન થઈ શક્યો તેનાથી થોડી મદદ મન શાંત થવામાં મળી પણ ખરી.

વાંચી રહ્યા પછી, ઉપર કહી તેવી જ મનોવૃત્તિમાં ઓછું-વધુ હતો ત્યારે ખ્યાન ધરવામાં મનને પરોવવાનું કરી બેસું; એ છેક નકામું નથી ગયું. એમ અનુભવે જણાયું.

પછી ઊભો થઈને ધોએલું ઇંજીન'ધ પહેરણુ તૈયાર કર્યું. તેની હેઠળ, અંદર, ધોળા કોલર ને એવી જ બગલપટ્ટીનું લીલું બોડિસ પહેર્યું. તેની ઉપર પહેરણુ. શાલ્યાલને રૂખસદ આ ટાંકણે. છત્રી લઈ, જોડા પહેરી, ઊતરી, બહાર પડ્યો તો જમણા હાથના ખાંચાને નાકે ગાય ઊભી હતી. એ શુભ શુકનથી આનંદ થયો.

ચાલવા માંલું. મનમાં એ વખતે બાલિશ અને અર્ધ-બાલિશ સવાલો થયા કરતા હતા: "ત્યારે અંતે ચાલ્યો છું શ્રી અરવિન્દનાં દર્શન કરવા? ત્યાં શું થશે? ત્યાંથી પાછો આવોશ ત્યારે આ બધું-આ રસ્તો, આ ગરનાળું, આ જૂનાજપનાં લાગ્યાંતૂંધ્યાં મકાન, આ 'હાંસા કાર્સ'નું પાટિયું, બધું-હશે તો અહીં જ ને? આવું ને આવું જ ને? હોવાનું એ તો. પણ મને એ ત્યારે કેવું દેખાશે? કોઈ જુદી રીતનું બનીને? જુદી રીતના બનવાનું છે તે તો તેણે કે મારે? એમ દર્શનમાત્રથી નવો અવતાર ઘોડો જ પમાય છે? સિવાય કે અસાધારણુ પ્રભુપ્રસાદ પામીએ અને આ આપણી હાલની મેક્ષીધેક્ષી ચેતનાનું આમૂલામ રૂપાન્તર કરીએ."

૫

એવા વિચારો કરતો આશ્રમે પહોંચ્યો. એના લંબચોરસ ઊંચા મજબૂત સાગલાકડાંના પિત્તળકડાંના દરવાજામાંથી એના સુઘડ પથ્થરખંધ ફળિયામાં; ત્યાંથી એ પગથિયા ચઢી ઓશરીમાં; જમણે હાથે વળીને એ ત્રણ ડગલાં આગળ; ત્યાં ડાબે હાથે છે બારણું, સ્વાગતખંડમાં પ્રવેશવાનું; પણ પ્રવેશની જરૂર નહિ; અંદર સામેની ભીંત પાસે અને લાકડાની એક ઘોડી-('સ્ટેન્ડ')પર શ્રી અરવિન્દની 'બરટ'રૂપ છબિ ગાંભીર્ય અને શાન્તિ કેવાં વહાવે છે; અહીં ઓશરીમાં બહાર જ ફાળેક થોભી, એ છબિને નમન; પછી ત્યાંથી આગળ આગળ અને આગળ; સાંકડો ચોક્કસ; મોટો ખુસ્તો ચોક્કસ; ચોપાસ ફૂંડાંમાંના

ફૂલરોપની આહ્વાદક મનોહરતા; એક નાની શી ગલી જેવી ચાલ, જે ઝારડીઓ વચ્ચેની; એમાં યજ્ઞને વધુ આગળ, સુવિશાળ સૌથી મોટા ચોકમાં, જેને સામે ખુલ્લું છે પથ્થરની સીડી. આ સીડીને પગથિયે બેઠેલા વિ-એ ખગર આપ્યા કે મારે ઠરાવેલા સમય કરતાં મોડું થશે કેમ કે 'દર્શનકારોને, તેમને માટે ઠરાવેલી એકેક મિનિટ કરતાં જરા વધુ વાર દર્શન કરવામાં સ્વાભાવિક રીતે લાગતી હોવાથી, હવે જનારાં બીજાંની જેમ મારો વારો બાર ને સાડાબાર વચ્ચે નહિ પણ એક વાગ્યાની આસપાસ આવશે. આ બાણી, મેં વચ્ચે જમી આવવાનું ધાર્યું. પણ ત્યાંનાં કમાડ ખૂલવાને હજી લગભગ કલાક હતો. એટલે સીડી આગળ ડાબે હાથ વળી, ત્યાં આવેલી અં—ની રૂમમાં ગયો. ત્યાં પડેલાં છાપાંમાં જરાક ડોકિયું કર્યું પણ વાંચવામાં મન લાગ્યું નહિ. બહાર નીકળ્યો. ચોકમાં આગળ વધ્યો. ત્યાંથી ધ્યાનશાળાની બહારલી ઓશરીમાં દાખલ થઈ, ધ્યાન ધરતા અને બીજા સાધકોની વચ્ચેથી આગળ વધી, એક ખાલી જગ્યા બેઠ, ત્યાં બેસી ધ્યાનમાં પડેલાવાનો પ્રયાસ કર્યો. ત્યાંથી પોણી કલાક બાદ ઊડી, જમવા ગયો.

ધ્યાનનો પ્રયાસ તો કર્યો, પણ એ એકાગ્રતાથી થાય શેનું ? સામેની સીડી પરની દર્શનકારો તથા અંતેવાસી સાધકોની અક-
ષિતર વગેરે પ્રત્યે દૃષ્ટિ, અને એ જગ્યાએ કામ કરતી ન હોય ત્યારે શ્રુતિ, જતી હતી. આવું થતું. છતાં, યથોચિત શ્લોકપંક્તિઓ બોલતાં બોલતાં, ભમતા ભાવો-વિચારોને સુવરાવી દેવાનું ક્યાં કરેલું: (અથવા, આપણો એક દેશનેબલ વાક્યપ્રચાર વાપરું તો, સુવરાવી દેવાનું કરી રહ્યો હતો.)

૬

એમ આશ્રમે એવું બન્યું કે હું દર્શન માટે તૈયાર હતો પણ દર્શન મારે માટે તૈયાર નહોતાં તો ભોજનગૃહે એવું બન્યું કે હું ભોજન માટે તૈયાર હતો પણ ભોજનપ્રાપ્તિ હજી મારે માટે નહોતી. ત્યાં

પહોંચીને અંદરના ખંડમાં પ્રવેશીને આત્મ વધવા બેઠું હતું.
 “કટિંગ નોટ યટ ટાઇમ, પ્લીઝ!” સંભળાયું. પાતળા બિંદુ નર
 ભાવી જરા ‘બોબ્સ’ જેવા પશુ ભર્યામર્યા કેથરાળા સ્વર તં
 ‘કાઉન્ટર’ જેવા હિંચા ટેગલ પાસે બિભા રસીને કાઢે
 અને આમન્યુકેના ભોજનકાર્યનું તંત્રવહન કરતા હોવ છે, તેનું
 એ વાક્ય. “આઈ’મ સોરી” કહીને ઢું પાછો ફર્યો; પશુ તર
 ઝોટલે પહોંચ્યો. ત્યાર લગીની અમારી વાતની જામ
 ખુલાસો થઈ ગયેલો કે મારી ધડિયાળ કેટલીક મિનિટ વહેઈ જ
 ને તેથી ખરી રીતે જમવા આવવાની શરૂઆત જે થઈ
 અગિયારે યાવ તેને હજી બે મિનિટની વાર છે; માટે વજ
 જરાજર થયાની ધંટડી વાગે ત્યારે મારે અંદર આવવું. મારે
 પ્રસંગ બે બીજી કોઈ સંસ્થામાં બન્યો હોત તો પશુ કંઈ
 એવું ચાત કે ઓછીવધુ અતડાઈ તોડડાઈ કે ઘુમ્મટ
 જમવા આવનાર સાથે વાત થઈ હોત; અહીં, પૂરી નમન એ
 સાત્ત્વિક મનોવૃત્તિથી મને સ્થિતિ સમભવવામાં આવી.

બહાર બિભા રહેવું પડ્યું જરાક જ વાર પસિલે
 ટકારો અને ધંટડી, બંને એક જ ફાલે સંભળાતાં ઢું જાત
 ગયો. કખાટમાંથી મારા નામ ઉપરની યાળી લઈ, જરૂર
 બેસવાની જગ્યાએ જઈ “વતકરોપિ વદન્નાસિ” એ ફોટો
 રાઈ થતા ગીતાશ્લોકમાંનો ભાવ અનુભવવાના, તદ્વચાર માં
 આચરણ કરવાના, પ્રયાસસહિતના મારા નિયમ પ્રમાણે વજ
 શક્ય વર્તા, ધીમેધીમે જમી લીધું.

૭

હવે સવા બારે પાછો આઘમે પહોંચ્યો ત્યારે
 અંની રૂમને ઉજરે બેઠેલાં એમનાં પુત્રી—અંને કહીને
 છડીયો મારે માટે ઉમળકાભેર આણી આપી અને મેં કપડે
 મારે અર્પણ કરવાના બે દાર એ રૂમમાં મૂક્યા હતા તે હાં

લીલા, એટલે “આસો હું તમને બતાવું તમારે કોની પછી જવાનું છે એ” કહીને તેઓ મને ધ્યાનશાળાની અંદરની ઓશરીમાં દારખંધ બેઠેલાં દર્શનાતુર નરનારીઓ હતી, ત્યાં લઇ ગયાં. (દર્શને જનારાંની યાદીમાં મારું નામ ક્યાં છે, કોની પછી છે, એ તેમણે પોતાની મેળે જ જોઇ રાખેલું; કદાચ, માત્ર કુતૂહલથી જોઇને યાદ રાખ્યું હશે, પણ એનો આમ સરસ ઉપયોગ સ્વેચ્છાએ કર્યો; બાકી, મને દોરીને લઇ જાઓ એવી માગણી મેં તો કરી નહોતી. જે થયું તે બધું એમના બાલોચિત મીઠા સદ્ભાવનું, હૃદયગત અનુભૂતાનું પરિણામ.)

જે પંગતમાં મારે ગોઠવાઈને મારા પારાની રાહ જોવાની હતી તેમાં ચાર જણુ હતી : ત્રણેક આંગળ પહોળા, સોનેરી પટ્ટાની કોરવાળા, ધેરા લીલા રંગના સાળુમાં સજ્જ એક યુજરાતી યુવતી; તેમની પછી, ટૂંકા ગોરા અને શાંત, અતડા લાગે એટલા બધા શરમાળ, વાળમાં સેંથો માયાની વચમાં પાડેલા, સ્વેત રેશમી ખમીસધારી, મુંબાઈવાળા — બાઈ; કાષ્ઠક ખીજો પુરુષ; રૂપેરી વાળવાળા, થોડી ટાલવાળા, જૂઠ્ઠા ચવા માંડેલા ડો. બ — એમની બધી આંગળી સીધી — બહેને મને કહ્યું : “તમારે આમની પછી જવાનું; અહીં બેસો.” ઠાલે મારે બ — ની થોડી ઝાળખાણ થએલી, તેથી એમની પ્રત્યે સહેજ રિમત કરી, એમની પડખેની ખાલી જગ્યાને મેં બરી; બેસીને મોં આગળ બંને હાર, ફૂલની છડીઓ અને માતાજીને અર્પવાનું (ખીસામાંથી હમણાં જ કાઢેલું) એક રૂપિયા સહિતનું પરખીડિયું — એમ બધું મૂક્યું.

૮૫

એમ થોડી વાર બેઠો, મનેમાં હજી કેટલીક અચળતા અનુભવતો. ઉપર દર્શને જવાની સીડી મારી બરાબર સામે અને પાસે જ હતી. તેની પર ચઢતાંઉતરતાં દર્શનાભિલાષીઓને બેઠો બેઠો જોવા કરતો હતો. થોડી વાર પછી બ — બઠ્યા

અને મને નિશાની કરી સાથે આવવા. ઊભો થતાં પેહુ' બધું હાથમાં લઇ, અર્ધી મિનિટ ત્યાંને ત્યાં જ ઊભીને સ્થિર થવામાં ગાળી, દાદર ચઢ્યો બ—ની પાછળ પાછળ. એનો પહેરો બાગ પૂરો ચર્ધ, વાંક વળે છે ત્યાં પહોંચ્યો તો અમારી આગળ જનારાની હાર દેખાઈ. એ લોકો આગળ વધ્યાં તેમ તેમ હાર ધીમે ધીમે ટૂંકી બની. ઉપરે પગથિયે અમે પહોંચ્યા ત્યારે બ—એ પડખે ખસી મને જરા આગળ કર્યો એટલે, વચ્ચેના લાંબા અજવાળે ભર્યા ખંડની ચેલી પાર, સામે, થોડે દૂરના ઓછા અજવાળાવાળા ખંડમાંના સોફા પર, વિવિધરંગી ફૂલપાને શોભાપમાન મંડપિકા નીચેના સોફા પર, શ્રી અરવિન્દનું લગ્ન અને પ્રશાન્ત, ડૉ. અધિવરસમોવડ, સ્મશ્રુવન્ત, છૂટા પ્રલંબકેશવન્ત પ્રદગલ દષ્ટિપથમાં આવ્યું. ... ..

મારો વારો આવતાં હું પથ્થુ, વચ્ચેના લાંબા ખંડ ઓળંગી, એ અંદરના ખંડના ઉંબરે પહોંચ્યો. વાતાવરણમાં એક ભતની પરમ શાન્ત વિદુત્ત અનુભવાતી હતી; મનની ચંચળતા આપમેળે જ ઓસરે તેણું હતું.... ..

બ— દર્શન કરી આસતા થતાં, હું જઈ ઊભો શ્રી અરવિન્દ અને તેમની જમણી પાસ બિરાજતાં શ્રી માતાજીની સમક્ષ.... ..

શ્રી અરવિન્દનાં વિશાળ પ્રેમઝરતાં નમન અને હોઠે આધું પ્રેમલ સ્મિત; માતાજી ધ્યાનરથ.

મેં એકેક ફલજડી બનેને એક પછી એક આપી. એનો સ્વીકાર થયો—અદ્વિત આહ્વાદક શાન્તિથી. એ લઇને માતાજી ફરીથી ધ્યાનલીન.... ..

હું બને હાર વારાફરતી બનેની બાલુમાં મૂકું છું (શ્રી અરવિન્દનાં ચરણે એમનો હાર અડકાવવો જોઈએ, એ કરવાનું વીસરીને); અને માથું એમની મુવિશાલ ઉર પર નાંખું છું.

કેટલો સમતીત્રેરક સ્પર્શ !... ... એમનો હાથ મારા નમેલા માથાને અડે છે, ઊપડે છે ... ...

હવે મસ્તક માતાજીની પસોડી પર; ત્યાર પહેલાં એમનાં દુઃસહયજી તેજીમાં નેત્રામાં—નેત્ર એવાં પશુ એમને વંદને સ્મિતજ હતું— મારાં નેત્ર પરોવવાનો કાચેકાચો પ્રયાસ કરીને. તેઓ પશુ મને મારે નમેલે મસ્તકે સ્પર્શ, આશીર્વાદ આપે છે.

ફરીથી શ્રી અરવિન્દને નમન, જાને એમનાં ચરણ આસીને; ફરીથી આશીર્વાદ.

મિનિટ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ. ઊભો થઈ, સહેજ પાછળ ખસી, જાને હાથ જોડી ઊભો રહું છું. આંખો ખંધ કરીને.... ... એવી પગે પછી, હાથે હાથે વળીને પડખેના ખીળા ખંડમાં— અધ-મારે, અધ-હળવે હેયે ચાલતો ચાઉં છું.

શ્રી ગીતા—ભક્તિયોગ (મુખ્ય છાપબૂલો)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭	૨૪	બ્યક્ત	અબ્યક્ત
૩૩	૧૧	પ્રયતન્તાત્મા	પ્રયત્નત્મા
૩૫	૧૧	ભક્તને	ભક્તને
૩૫	૧૪	આસકામ	આસકામ

સ્વ પ્ર લી લા

[નૈમિષારણ્યની પવિત્ર ભૂમિ પાછલી રાત્રિને અંકે શાન્તિપૂર્વક નિદ્રા લે છે. ઋષિઓના જીવન-રહસ્ય બહેલવા આત્મસ્વરે ગવાયલા મંત્રો પણ બહુ ધીમર જગ્યા લાગે છે. આકાશપટમાં પલકતા તારલા વિરાટ પૃથ્વીના તમસનીન હૈયે, પ્રકાશ રેડવા મયતા ટમટમે છે. સરિતાની સપાટીને સ્પર્શી, હળવે સાટે રડતી તરુડાળનાં નયનને સરિતા પાણીની આછી છાલક મારી સ્વચ્છ કરતી હોય છે. દિવસભર પોતાની જડતા બદલ પરિતાપ કરતા પર્યટો યે અત્યારે શાન્ત છે. ઘોષિતા અને પૃથ્વીમાતા વિશ્વપુત્રને વઢાલથી પોઢાડી રહ્યાં છે.]

એવે સમયે એક અશાન્ત પુરુષ જમીન પર પદ્માસન લગાવી બેઠો છે; ત્રિવિરાજના ગુહાહૃદયમાંથી ભકતા અગમ્ય ધ્વનિ સાંભળી રહ્યો છે. એનાં લોચનમાં નિદ્રા નથી, હૃદયમાં શાન્તિ નથી, કરાલ પ્રશ્નમાલા ભૂતગણ સમી સામે ભભી ભભી એને ડરાવતી હોય છે.]

પુરુષ-રજનીનું અંધારું તો મારા જીવનની પગેપગ ભરી રહ્યું છે. દાગમૂર્તિ અંધકારે મારા જીવનચંદ્રના પ્રકાશને સદંતર ખૂંટી નાખ્યો છે. ત્રણ યોજન પ્રકાશ પાથરતો મણિ મૂકીને ચારે ચરવા જતા નાગરાજ જેમ, કોઈ રાજપૂત કુમારે ઢાંકેલી દાસ જેવી આ ભયાનક અંધકાર-દાસ ઉપર, ફેણ પછાડી પછાડી મરવું રહ્યું. હવે તો. (પળભર યંત્રી) કૃપાનિધાન ! જીવનનો ચેતનઅણુ તે કયાં સુધી રજનીની અંધકારઝાપટ ઝીંકે ? હૃદયપુષ્પની સુકુમાર પાંખડી દરદમ ફૂચકદમ કયે જતા આ કરાલ પ્રશ્નમાલાના કઠોર પદાધાત તે કયાં સુધી ખમે ? (નિરાશાપૂર્વક ચિર દલાવી) આશાપંખીની પાંખોમાં જોર રહ્યું નહિ, તે બીચારું તરુડી ટેકું પડ્યું. શું થાય બીજું ?

(દિશાએના અંધકારમાં દષ્ટિપાત કરી)

દિગ્ગમેના હૃદયનું આધિપત્ય લઈ બેઠેલા અંધકારની જિહ્વા અસ્પૃશ્ય એવું કંઈક ઉચ્ચારી રહી છે. શું હશે એ ? કાંઈ વિરાટ પુરુષતા પદાધારે અંધકૃતિપ્રથા અવકાશમાં નિયંત્રિત ગતિ કરી રહી છે; એ કોણ નર્તન કરી રહ્યું હશે ? પ્રકૃતિના સુંદરીવર્ગને છેડતા નદ્દકટ અનિલકુમારથી ત્રાસેલી જલકન્યા, શીર્ષે જીલી હેમે ચાંપવા ઇચ્છતા હિમગિરિની યે અવગણના કરી, સાગરતાલમાં શંભી જવા દોડી રહી છે; શું શુંજતી જાય છે એ ? તાત ! ભેદ ગહન બને છે, સાથેસાથે જીવન પણ અસહ્ય બનતું જાય છે.

(શાન્તિના સરવરમાં ધડીબાર ફૂળી)

મારું જીવનસ્વપ્ન ક્યાં વિકસે છે, એ મને સમજતું નથી. ઉધડતી કલિકા સમા બાળકની વદનપાંખડી પર પથરાતી લાલિમાને મારા સ્વપ્નોદયની સુરેખ રક્તિમા માની દરખાઉં, ત્યાં તો વૌવનસૂર્યના અયાગ પરિશ્રમતાપે એ લાલિમા લુપ્ત કરી! પ્રિયાનાં નયનહૃદયથી ઝમતાં અમૃતવર્ષણો જીલવામાં સ્વપ્ન-સિદ્ધિ માની રાત્રી ત્યાં તો અકલ્પ્ય એવા કે વિષાદભારે મૃદુ પાંદડી સમાં પોપચાં તળે પ્રિયાનાં લોચનપદ્મ છુપાયાં. અને સાથે મારા સ્વપ્નકુસુમ પણ વેરાયાં ! વિવિધ અનુભવે જાહેલી વ્યવહારબુદ્ધિને જીવનમંદિરના શિખરે ઝળહળતા સુવર્ણ કળશ સમ માનું, ભાં તો રે ! કરાલ મૃત્યુરાહની જાયામાં એ સુવર્ણ-કળશો મ્હાન પડતા નજરે પડ્યાં !

(નયનમાં નીર વધે છે)

આ અગમ્ય પ્રશ્નમાળા, આ તીવ્રમંથન, આ પારાવાર વેદના, આ અતલના તાગ લેવાતી અદમ્ય કંપના મારા હૃદય-સાગરને હેલે ચડાવે છે. કાયાના કાંઠે ભીપણ મોઝાંની વજ્રછાંટ પછાડાય છે, અંગાંગ એ ખારાં પાણીમાં ગળતાં જાય છે. જતાં હજીયે તારાં કૃપાકિરણ મારા અંધકારને શાને નથી અજવાળતાં ?

તારી સ્મિતછટા મારા વિપાદપૂર્ણ અંતરમાં કેમ નથી અવતરતી!

(પુરુષના પ્રશ્નો અવકાશમાં છવાઈ, વેરાઈ રાખી બચ છે; પાળી નીરવ શાન્તિ. થોડી વારે જમણી બાજુએ પદસંચાર થતાં પુરુષ એ દિશામાં દૃષ્ટિપાત કરે છે. એક યુવતી હાથમાં નાની એવી દીપિકા લઈ, દીવડીવાળી સાતનો સાણુ પટેરી ધીમે પગલે પ્રવેશે છે; બહે વારકની દીવડીસાતના સાણુમાં રજનીરાણી.)

પુરુષ-(ચમકી) કોણુ છે એ?

રજની-(ચમકતી ચંબી ઊભી રહી) તમે કોણુ છો?

પુરુષ-તમે જ કહોને પ્રથમ?

રજની-(એની હાંતે હસીને) હું રજની!

પુરુષ-(વિચારમાં પડી) રજની!

રજની-(સસ્મિત) કેમ કેવું નામ છે? ન ગમ્યું?

પુરુષ-(ઝાળખાણુ પડતાં હોઠ ખીંડે છે) હં! ક્યાંથી ગમે? 'સતદસ પદ્મમાં પોદેસો પરિમલ' ખીડાયલી પાંખડીઓમાં ગૂંચળાઈ રહે, તેમ તમારી અંધારછાયાને પ્રતાપે મારા જીવનપ્રશ્નની ઉપાને ઊગવાનોએ અવકાશ નથી મળતો. તમને તો વર્યોથી ઝાળખું છું.

રજની-(મધુર દસની) ઝાળખો છો એટલું બસ છે. બાકી એ તો મારા વિશે તમારા ખોટી કલ્પના છે. દૃષ્ટિ બદલાશે ત્યારે અધકારની નાડીમાં એ એતનની ધબક સંભળાશે. આટલું નથી સમજતા ત્યાંલગી કાચા.

પુરુષ-(પોતાને કાચો કહેનાર યુવતી તરફ જરા રાપથી) હું ચું કહું છું તે તમે બલો છો કંઈ?

રજની-સારી રીતે.

પુરુષ-(જરા ચીડાઈ) આટલું ખોટું ચા માટે ખોલતાં દેશો! મારા અંતરની તમને યી ખબર પડી મઝ તે?

રજની-રજનીરાણીને અંકે તો માનવનું અંતઃકરણ સ્વચ્છ-
નિર્મળ બની રહે છે. એની મધુરતમ કે અધમ બધી વાંછના
એ હલવી દે છે, પછી મારાથી શું અભાવ્યું રહે, કેવ !

પુરુષ-(સહજ ગર્વથી) મારી અંખના કેટલી ઉદાત્ત, લગ્ન
અપૂર્વ છે એ તમને કેમ સમજાવું ?

રજની-એની હું ક્યાં ના કહું છું ? હું તો તમે રજનીને
શાપો છો તેથી કહું છું, કે જરા ક્ષમાશીલ થાવ. અધિકારની
ગર્ભામાં જાડે પડજાયા વિના પ્રદીપ ખામવાના ક્યાંથી હતા ?

પુરુષ-(નિરાશાપૂર્વક) પછડાઈ પછડાઈને હું તો અકળાઈ ગયો.

રજની-(વહાલથી) એમ અકળાયે કામ લાગશે ?

પુરુષ-(ઉકળતો) નહિ તો શું કરું ? મારાં લોચનમાં કૃષ્ણ
નથી, હૃદયમાં હામ નથી, મારા ઉમળકામાં ઉખા નથી, ખાકુમાં
એતન નથી. અકળાઈ નહિ તો શું કરું ? મને જીવનનું રહસ્ય
સમજવું નથી. એ સમજવા વિના જીવન એવું નિરર્થક, અશક્ય
બની ગયું છે.

રજની-સમજશે. એ તો ધીરે ધીરે. આમ અધિકારથી
અકળાયે કંઈ જ વળવાનું નથી. લ્યો ચાલો, હું જાઉં.

પુરુષ-(ચમકી) ક્યાં ? ક્યાં જશો ?

રજની-ભગવાન શેષશાયીની સેવામાં જ તો. મોડું થશે તો
ઉપાને એટલી મોડી ઊગવું પડશે, જખને છૂટી કરીશ ત્યારે
આવી શકશે ને !

પુરુષ-કેટલી વાર હશે પ્રાતઃકાળને ?

રજની-આ જીવ્યો સમજો ને. (સસ્મિત) સાથે તમારા
જીવનનો એ પ્રાતઃકાળ જિગે એમ છમકું છું.

(રજની આગળ ચાલી ન્ય છે. પુરુષનાં
અંતરમાં આશાનો સંચાર થાય છે.)

પુરુષ-શી ઘટના ! રજની જિતરી આવી, પણ એ તો

અધિકારને બદલે તેજોદિધિ રેલાવતી ગઈ. આચાર્યની પાખોમાં નવોત્સાહ ઊરતી ગઈ. તિમિરને પેને-પાર વસતી તેજો-મૂર્તિના દર્શનની કંખના જગવતી ગઈ. શી દૈવની વિચિત્ર ઘટના! (પગરવ સાંભળી) આ કોણુ આગ્યું વળી ?

(એક સોનેક વર્ષની કન્યા યનગનતી આવે છે, રજની ગઈ હતી એ ડાખી બાળુએથી. આછા થતા અધિકારમાં એની સુરૂપ દેહવેશ રૂપ જણાય છે. પ્રતાપ અને રમતિયાળ રવભાવનો સંગમ એની ટકાર લાગામાં જણાય છે. એ ભાવના, રાત્રિના ખોળે અંતરમાં ઊગે છે તે, પુરુષ આકર્ષાય છે.)

ભાવના-(નજીક આવી) તમે મને ખોલાવી, નહિ !

પુરુષ-(વિસ્મયમુગ્ધ) કોણુ છો તમે ?

ભાવના-મને ન ઝાળખી ? હું ભાવના. તમને બતાવી બાએ કહ્યું કે જા, એમના હૃદયની ઝાંખી પડતી કલા સતેજ કરી આવ. એટલે અહીં દોડી આવી.

પુરુષ-મારી જીવનકલા સતેજ થશે તો તમારે ચરણે ઢળીય, બાળા, પણ તમારાં માતા કોણુ ?

ભાવના-રજનીબાને નથી ઝાળખતા ? હજી હમણું જ અહીં દતાં તે ? હું એમની લાડખી છું. એમને ખોળે મારું જોર પણ વધારે.

પુરુષ-અહીં ખેલ્યા જ કરો છો કે ?

ભાવના-(ઊંજળતી) હાં ! બસ ખેલ્યા જ કરવાનું.

પુરુષ-તમારી તો મને ઇર્ષ્યા આવે છે. કેવી અવિરામ શાન્તિ. કેવી સનાતન સાશ્વત જીવનસંરતા ! અમારે મનુષ્યોને તો બધું જ અશાશ્વત, ખંડિત, જીવવાનું તો યે સમજ્યા વિના.

ભાવના-(દસતી) સમજ્યા વિના તે કોઈ જીવનું દરો !

પુરુષ-એ જ દુદેવ છે ને ? સમજાવો, તમે કશોએ છતાં એ અગમ્ય રહે છે, પ્રયત્ન કરીએ તો નિષ્ફળાનુભવો છીએ. જીવન જાણે દુઃખ, નિરાશા, નિષ્ફળતા, વેદનાની પરપરા ન હોય ? તું જાણે છે, ભાવના ? શેષશાયી વિષ્ણુ કારનિંદરમાં પડ્યા હશે અને કદાચ વિષ પ્રસારતાં શેષનાગે અમારા જીવનનું આધિપત્ય લીધું હશે.

ભાવના-(હસી પડી) જૂહું રે જૂહું ! ભગવાન શેષ-શાયીનાં પોપચાં તો ખીંડાતાં હશે ? આ વિશ્વસ્વપ્નની જન્મજમાંથી એને વળી મુક્તિ કેવી ?

પુરુષ-(હસી કાઢી) ને એને વળી સ્વપ્ન કેવું, ભાવના ?

ભાવના-(રૂપાણું શ્રેં મલકાવી) ના, ત્યારે આપણે જ સ્વપ્નની સોડે ઢળતાં હશું. (સ્વપ્નનું ગાંભીર્ય લાવી) નિયંત્રાનું અવકાશદેયું એકલતાથી યાદી ગયું; અને એના પ્રણયકુસુમની સુકુમાર પાંખડીએ નિર્જનતાના કરાલ હિમભારે ગળતી ચાલી, ત્યારે 'એક છું, બધું ચાલું છે,' એવી જાંખના એને દૈયે જાગી. તેણે એક સુમધુર વિશ્વ રચ્યું.

પુરુષ-(ભાવના પ્રતિ આકર્ષાતો, અંજાતો) સુમધુર કેવું એ ?

ભાવના-(મધુર કવિતાપંક્તિ ગાતી જાણે) સુમધુર, અપૂર્વ, ઉપાના રિમત સમું તાઝગીભર્યું એ વિશ્વ ! એના એ વિશ્વમાં, આકળની ફરફર પૃથ્વીના અંકમાં ઊગતાં અંકુરોને સ્વપ્નતાં કરી રહી. માતાનાં નયનોમાંથી ફૂટતું અમીઝરણ નિષ્પાષ ખાળકને નિંદમાં ચે હસાવી રહ્યું. પ્રિયતમના પદરવે કન્યાના અગ્નિન અંતરમાં વ્યક્ત થવા અથતી વાહુ જન્મી, નિષ્પ્રાણ પડેલા વૃદ્ધના હૈયામૃદંગે ગતસ્મરણનો હાથ પડતાં મીઠાશબ્દો ધ્વનિ પ્રગટાવ્યા.

પુરુષ-વિશ્વની સુંદર બાજુનું તમે દર્શન કરાવ્યું. કહો તો, અસુંદરનું દર્શન કરાવવાનું દુર્ભાગ્ય હું માથે લઉં.

ભાવના-અસુંદર લાગે છે, એટલું તમારું ભાવનાબળ
ઓછું. પ્રચંડ ભાવનાશાળી માનવ તો રુદ્રમાં શિવસ્વરૂપ, દુર્ગતિમાં
ગતિ, અસુંદરમાં સૌન્દર્યતત્ત્વનું દર્શન કરે.

પુરુષ-(નિરાશાપૂર્વક) અંતરિક્ષ સ્થાને રહ્યાં રહ્યાં એમ
લાગે ભાવના. બાકી અહીં પૃથ્વીમાં પગ માંડી જોજો કોઈ વાર.
કાળાં કાળાં મેઘદલ જેવી અસુંદરતત્ત્વોની ઝડી જીવનાકાશ કેવું
ભરી દે છે એ સમજાશે.

ભાવના-બૂલો છો તમે. પ્રત્યેક મનુષ્યજીવન પરમાત્માની
સુખદ સ્વપ્નલીલા છે. જેટલે અંશે આપણી જીવનકલાનો વિકાસ
આપણે પ્રયત્નપૂર્વક આદરીએ તેટલે અંશે પ્રભુના ઓછે
સ્વપ્નસિદ્ધિનું આનંદસ્મિત પ્રગટશે. નિષ્ક્રિયતાના આ સૃષ્ટિસ્વપ્નને
સફળ બનાવવું એ માનવીને હાથ છે.

પુરુષ-(વિચારમાં ડૂબતો) જીવન શું ત્યારે શેષશાપીની
સુખદ સ્વપ્નલીલા હશે ?

[એક સાતેક વર્ષનો કૂલસમો કુમાર દોડતો આવે છે, અને
પુરુષની સામે આવી ઊભો રહે છે. પુરુષ વિસ્મયપૂર્વક એના પ્રતિ
નિદાને છે. આકાશ ધીમે ધીમે અધકારથી સ્વચ્છ થઈ હોય છે.]

ભાવના-કેમ આગ્યો, સ્વપ્ન ?

સ્વપ્ન-મને બાએ મોકલ્યો (પુરુષનાં નેત્ર બતાવી) મારે
આમાં સમાઈ જવાનું છે. (કૂદતો) એવી મજા આવશે ને ?
(ભાવનાને) પણ હાં! તું અહીં ક્યાંથી, બહેન ?

ભાવના-(પુરુષના હૃદય પ્રતિ અંગુલીનિર્દેશ કરી) મારે
ત્યાં સમાઈ જવાનું છે. ખીચારું એકાકી રહી રહી સાવ
અકળાઈ રહ્યું છે.

કેવી સનાતન માર જેવું થાય છે. ભાવનાના હૃદયમાંથી અને સ્વપ્ન-
અસાધ્યતામાંથી તેજબિંદુ નીકળી પુરુષમાં પ્રવેશે છે. પુરુષ બ્યાકુલ
સા થઈ જાય છે, એનાં નેત્રો સ્વપ્ન ભેટાં બંધ છે, એનો હાથ

લગભગ હૃદય નજરે છે. લાગ નોઈ સ્વપ્ન લાવનાનો હાથ પકડી એને ધીમે પગલે રંગભૂમિ પરથી લઈ નમ છે.]

પુરુષ—(સ્વપ્નમાં હર્ષ અને ભક્તિભાવનો રજુકાર છે.)
લાવના ! સ્વપ્નકુમાર ! ક્યાં છે ? જુઓ તો, મારું હૃદય લાવના-
ભરતી અનુભવે છે, મારાં લોચન અકલિત લીલા નિહાળે છે.
જીવનના બે ય કાંઠા ભીંજવતી સાક્ષ્યની સરિતા કિલકિલ નિનાદ
કરતી, જાણે વહી જતી હોય એવો મુખદ અનુભવ થાય છે.

(આંખો જાણી, ચોતરફ વિસ્મયપૂર્વક નોઈ વળે છે.)

આલ્યાં ગયાં બને ? ત્યારે મારા અંતરમાં વસી રહી છે,
એ પ્રસન્ન મૂર્તિઓ કોની ? મારા હૈયાને સજર ભરી રહી છે એ
પ્રાણુદા પ્રમા કોને પ્રતાપે ? તમારે જ તો, આવી વંસ્યા, તો
ચિરકાળ વસજો મારા અંતરમાં, લાવના ! સ્વપ્નકુમાર !
કે તમારે બળે, શેષશાયીની સ્વપ્નલીલા સમું આ જીવન : સફળ
રીતે જીવી રહું ; અને પિતાને મુખકમળે સ્વપ્નસિદ્ધિના રિમતની
સુરેખ રેખ પ્રગટાવવા શક્તિમંત બનું.

[આકાશમાં શ્લોક ગાતો મહર્ષિ પ્રાતઃકાલ નગે છે. પુરુષ
કર નેડે છે.]

શી તારી દયા, દેવાધિદેવ ! રજનીની અંધારપછેડીએ
ન્યારે ગગનનું ગૌરાંગ આવરી લીધું ત્યારે પેલાં તેજગિંદુઓ
ક્યોથીએ જીપસી આગ્યાં. પૃથ્વીમાતાના પ્રાગલ્ભ્યકાળે ન્યારે
તમસલીન વિશ્વ હતું, ત્યારે પેલી મહાતેજોગથી પૂર્ણ પ્રપુલ્લ
પ્રજાની મૂર્તિ સાકાર થઈ. ગર્વિષ્ઠ રાષ્ટ્રના સત્તામદે પડતા મૃત્યુ-
દાયી ચરણો તળે યુદ્ધાગ્ર આત્મા કચરાવા લાગ્યા, ત્યારે પેલી
નવોત્સાહ પ્રેરતી જીવનકલા શી કાન્તિ પ્રગટ થઈ. મારા હૃદયે
ન્યારે નૈરાશ્યઝડી અનુભવી ત્યારે આશામયી કિરણાવલીનો હૃદય
થયો. શી તારી કૃપા, કૃપાનિધાન !

[સ્થળે સ્થળે ચેતન-જડે, પ્રાતઃકાલના પ્રકાશમંત્રો પથરાય છે
કૂહડાં પર અમેઠું આકળ પ્રકાશ બીલી જગમગવા લાગે છે.]

૧૬ : ૧ : ૩૬

નર્મદ : વ્યક્તિ

વાઙ્મય અને યુગદર્શન

[ચાલુ ચરણમાં-૬મી ફેબ્રુઆરીએ-કવિ નર્મદાશંકરની બાવનમી પુણ્યતિથિ હતી. એ પ્રસંગને કારણે આ લેખનું આકર્ષણ સવિશેષ છે. સં. માનસી.]

ૐ વિ નર્મદાશંકરની ટોઠ પણ કૃતિનું મૂલ્યવિધાન કરતાં એક વાત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવાનું છે. નર્મદના સમયની અવગણના કરી ટોઠ પણ એને પૂરતો ન્યાય ન જ આપી શકે. નર્મદ જન્મ્યો, જીવ્યો અને ધૂમ્યો તે કાળ ગુજરાતના સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક અને સાહિત્યવિષયક જીવનનો મન્યનકાળ હતો. ઉપાનાં સુવર્ણકિરણો ફૂટતાં માંડ્યાં દર્ના; અને ઉપાના આગમન સાથે અન્યકારના ઓળા ઓગળના હતા. આમ બે યુગની સન્ધ્યાએ એ મદાપુરુષ જન્મ્યો. હજી એ મન્યનકાળ પૂરો થયો નથી. જે મન્યનયુગના મધ્યાન્હે આપણે જીવીએ છીએ, તે યુગના ઉપકાલે નર્મદ જન્મ્યો હતો.

જેટલે અંશે સમય મદાપુરુષને ધડે છે, તેટલે અંશે મદાપુરુષ સમયને દોરે છે, ધડે છે. જેમ રાષ્ટ્ર કે સમાજનું જાતિય મદાપુરુષોના જીવન અને કાર્ય ઉપર અવસર છે તેમ મદાપુરુષના જીવનનું પગલર જીવનકાળના સંપર્ક અને આગળ-પાછળના સંયોગ અને સાધન-ઉપર આધાર રાખે છે. એ રીતે

સમય અને મહાપુરુષ બંને એકમેકના મિત્ર છે. આમ જો
યુગને નર્મદ ઉપદેશતો, દોરતો તે જ યુગે-કે તેની આગળના
યુગે-નર્મદને ધડકો હતો.

પાશ્ચાત્ય સંપર્ક સાથે એ સંસ્કૃતિની ભરતી ધીમે ધીમે
ગુજરાતના સંકુચિત જીવનમાં સરતી હતી. વહેમનાં વાદળ બેઠી
જ્ઞાનસૂર્યે ડોકિયાં કરવા માંડ્યાં હતાં. કુરુદિઓનો આજો ખ્યાલ
લોકોને આવવા માંડ્યો હતો. ભારતવર્ષના જીવનમાં નવચેતન
ઉતારનાર પ્રથમ સુધારક રાજા રામમોહન રાય ખ્રિસ્તીમાં
સનાતન તેજ ઝંખતા મૃત્યુની તૈયારી કરતા હતા. દયારામ
જીવનની સન્ધ્યાએ પોતાનું 'હંસગીત' (Hans-Song)
લલકારતા હતા. નવયુગને પ્રભોમિવા દલપતરામ પોતાના પ્રથમ
પાઠ શીખી રહ્યા હતા. કેળવણીકારોએ કંપનીસરકારને કારકુનો
પૂરા પાડવા અંગ્રેજી ભણાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ
પોતાના ધર્મના પ્રચારાર્થે બાઇબલના ગુજરાતી ભાષાન્તરની
ચોજનાઓ ધડી રહ્યા હતા. જગતના વિશાળ જીવન સાથે
ગુજરાતના જીવનને જોડવા પ્રથમ ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર કઢાઈ
ચૂક્યું હતું. ઘેર ઘેર અક્ષરજ્ઞાનના પ્રચાર માટે જાપખાનાં
નંખાવા માંડ્યાં હતાં. સતી વગેરે સામાજિક કુધારાઓ દાખી
દેવા સરકારી પગલાં લેવાઈ ચૂક્યાં હતાં. આન્તરપ્રાંતીય કજીઆ
પતાવી પોતાના મહેનતાણા તરીકે અંગ્રેજોએ લગભગ આખું
હિન્દ સ્વાધીન કરી લીધું હતું, ગુજરાતમાંથી મરાઠા અને નવાબી
સત્તાની જોહુકમી અદશ્ય થતાં, સૌ કોઈ શાન્તિની આશા
સેવતા—“એ ઉપકાર ગણી ધન્યરનો”—અંગ્રેજો સામે ઉપકાર-
ભરી દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા હતા. રેલ્વેથી ભારતનાં તન્દનવન ઉઘાડે-
વાના મનસૂઆ થઈ ચૂક્યા હતા. પરદેશી આગબોટો
ભારતની સમૃદ્ધિ સ્વદેશ ભણી ધસડી જવા મુખાઈના બારામાં
હંમેશાં હાજર રહેતી.....આમ, ભારતવર્ષના અને ગુજ-
રાતના સમસ્ત જીવનમાં પસંદો થઈ રહ્યો હતો ત્યારે (૧૮૭૩)

એક વીર નરને : ગુજરાતે ગુજરાતને નવે જન્મે જન્માવવા જન્મ આપ્યો.

મહાપુરુષને જન્મ આપતા ગુજરાતનો એ અધ્યાગ પ્રસવશ્રમ-સેંકડો વર્ષોની ગુલામગીરી, અવનત દશામાંથી ઊઠવાને મંડાએલી તપશ્ચર્યા કે પ્રાયશ્ચિતસત્ર-નિરર્થક ન જ નીવડ્યો. આજે આપણે એનાં ફળ પામીએ છીએ બલિષ્ઠની પ્રજા એથીએ વિશેષ પ્રમાણમાં એના ફળ પામશે. ગુજરાતના અનેકવિધ સન્તાપ ટાળવાના નિશ્ચય સાથે જ જન્મ્યો હોય એવા એ અનિરુદ્ધે (સૂર્ય) ચિત્રલેખા (રાત્રિ)નો ઓળો અદસ્ય થતાં જ કામાતુર ઉપા સાથે સંવનન શરૂ કર્યું. ભાવીમાં શું બધું છે તે તે કાળે તે ન જાણતો, છતાં જાણ્યું ત્યારે ભોગળ લેતાં ચૂકે. એવો એ ન હતો. ભોગળ લઈ ઝૂમવા માટે જ એ ભડવીરનો જન્મ નિર્માયો હતો. ઉપા સાથેના પ્રાયમિક ભોગવિલાસ એ ભાવી જીવનસંગ્રામની તૈયારી હતી. પ્રેરણા હતી, દશ તો મૂછનો દોરો ચે નહોતો ફૂટ્યો હતો. એકલો અને અસહાય, સામે ચતુરંગી સેના ગોઠવાઈ ગઈ હતી, છતાં એ યુવાન ડરો નહિ. પોતાના ગુજરાતના અનેક રિપુને સંહારવા એ એક જ હથિયાર લઈ સામે ધસ્યો. જીવનના પ્રથમ સંગ્રામે પણ એ મહારથી જ ઠર્યો. એની કલમના પ્રદાર ઝીલી શકે એવી અભેદ દાલ દશ સર્ગઈ ન હતી. એની વીરહાડે ન કમ્પી બેઠે એવાં હૈયાં દશ ભાવીના ગર્ભમાં ચૂતાં હતાં. એ એક જ અસહાય યોદ્ધાએ એક જ હથિયાર લઈ દમ્ભર કરીને “યા હોમ” કરી ઝૂમવ્યું. “જય જય ગરવી ગુજરાત” ના પ્રચ્છડ ધ્વનિએ વાતાવરણ ગાંઠ રહ્યું.

હા, કેસરી તો ચે અસહાય-એકલો. કાળથી તે પણ પર ન હતો. એનાં અમિત યજ્ઞ અને શૌર્યની ચે અનિશ્ચિત સીમાઓ હતી. એની જીવનશક્તિને ચે ભરતી ને ઓટ દતી. એની મર્જના હતી બીજાં પણ તે બધિર ગુદામાં અથડાઈ પાછી આવતી—એને ક્ષયભર ડારતી. એની પ્રતિજ્ઞા હતી બીજાં, પણ

પોષનાર પ્રેરણાજલ કર્યાં જે ન હતાં. એકલો, અટ્ટલો એ 'રણ' (desert) -કેસરી જૂખમરાથી ને ટાઢતડકાથી નારયો, તો જે છેક હતાશ ન થયો. જીવ્યો ત્યાંસુધી એણે ઘેરું ગર્જન કર્યું. મરતાં પોતાના પ્રાણે ગુજરાતને સજીવન કર્યું.

સારા જે ગુજરાતી લેખકમંડળમાં નર્મદનું વ્યક્તિત્વ નોખું છે. એની ઉદ્ધતાઈ, બેપરવાઈ, બંડવૃત્તિ, અશક્ય ટેક; યુવાની-સહજ જૂથો, અતિતીવ્ર રસવૃત્તિ અને સાહસનો શોખ એને ધીર-ગંભીર સ્વરૂપ ન આપવા દે. પણ એ સર્વ એના વ્યક્તિત્વને વધુ માનવભાવી બનાવી વધુ જવર્ણત બનાવે છે. યુવાનીનો સહજ અને વ્યાપક સ્વભાવ એટલે ઉદ્ધતાઈ; એ વગર નર્મદ કદપી ન જ શકાય. એ નીડર વીરનાં યશોગાન ગુજરાત યુગોના યુગો સુધી ગાશે. કાલક્રમે એનાં લખાણુ વિરમરાર્ધ જશે, પણ તેણે ગુજરાતના જીવનમાં રેડેલાં ભાવના અને જોમ ગુજરાતના જીવનમાં એવાં તો ઓતપ્રોત યષ્ટ ગયાં છે, કે કાળ પણ એ બેને છૂટાં પાડવા અસમર્થ નીવડશે. એનું સ્પષ્ટ વક્તવ્ય અને એની સહૃદયતા સમય આવતાં વધુ સમજાશે. વિચાર અને પરિશીલન માણસને કાર્ય કરતાં અટકાવે છે. નર્મદ મહાવિચારક. હોત તો નર્મદ નર્મદ! યષ્ટ શક્યો હોત નહિ. એના પૂર્વજીવન અને ઉત્તરજીવનના વિચારોમાં આપણને અસંગતતા લાગેજ, કારણ નર્મદના સાહિત્યજીવનનો નદ એના મનમાંથી નહિ પણ એના હૃદયમાંથી જન્મ્યો હતો; ખીજે પક્ષે, દલપતરામનો સાહિત્યપ્રવાહ એમના મનમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો.

પશ્ચિમના સંપર્કે, નવીન વિદ્યાના પ્રતાપે આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ બદલાયું. દેશમાં સુધારાની ધગશ જાગૃત થઈ. રાજ રામચંદ્રન રાયે ભારતવર્ષનાં બંધ નેત્રો ઉઘાડ્યાં, સહુને દિશા સૂચવી. તેમના સમકાલીન અને અનુગામી વિચારશીલ પુરુષોને એ નવીન જાગૃતિ સ્પર્શી શકી. પણ સૌના પન્થથી નર્મદનો પન્થ જુદો હતો. તે ૧૮૫૭ના ભારતીય રાજકીય સ્વતન્ત્રતાના પ્રથમ

યુદ્ધના પૂર્વગામી વાતાવરણમાં ઊછયો હતો. તાત્કાલિક સાહેબ, નાનાસાહેબ, ઝાંસીની રાણીનો અંશ તેણે જીવનમાં ઉતાર્યો હતો, કે આપોઆપ ઊતર્યો હતો. તેણે જગતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ અથાગ શ્રમે કર્યો. હતો. એ ઇતિહાસે એને અનેકવિધ પ્રેરણા પાઠ; એની દ્રષ્ટિ વિશાળ બનાવી અને તેને ભારતીય રાજકીય સ્વતંત્રતાના પ્રથમ ગુજરાતી દ્રષ્ટાને પદે સ્થાપ્યો. ભારતની નાહી તે પારખી શક્યો, જે કે સમયની સંકુચિતતાએ માર્ગદર્શક યવાનાં સાધન એને પૂરા ન પાડ્યાં.

નર્મદના સમકાલીન-ટેટલેક અંશે પૂર્વગામી-દલપતરામની પ્રેરણા શ્રદ્ધા અને સન્તોષમાં હતી. નર્મદની પ્રેરણા અશ્રદ્ધા અને અસન્તોષમાંથી જન્મી હતી. દલપતરામ એ જમાનાની માફક અંગ્રેજો તરફ દયાની અને સહાયતાની આશાથી જોતા. નર્મદા-શંકર દ્રષ્ટા હતા, આજના રાજકારણનું નેતાઓ માફક તે સ્વાશ્રયી હતા, એનું બળ આત્મશ્રદ્ધામાં હતું. એના માનસનું ધક્કર જ ક્રાન્તિકારી હતું. “સજ્જન સંભળાવજો રે ! ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર.” એ દલપતરામના ઉપદેશમાં એની સાહસવૃત્તિ શ્રદ્ધા ન મૂકી શકે. એને એમાં એક પ્રકારની નૈતિક નિર્જલતા દેખાય, સદનશીલતા અને પ્રયત્નશીલતાની ઊણપ દેખાય, એમાં શી નવાઈ ? “યા હોમ કરી” એક જ અંગદૂદકે બચંકર સિન્ધુ ફૂટી જવાની એના હૃદયમાં મહેઝા જાગી હતી. કારણ એની અસન્તોષજન્ય ધગશ અતિશયતાએ પહોંચી ગઈ હતી.

રાજકીય, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક કે સામાજિક સુધારણામાં નર્મદ અને દલપતનું જ્યેષ્ઠ તો એક જ હતું. બન્નેનાં માર્ગ અને સાધન જુદાં હતા, પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને રુચિ અનુસાર એક સામાન્ય જ્યેષ્ઠ સાધવા બન્નેએ વિભિન્ન પંથ સ્વીકાર્યા. દરેક, અનુભવવૃદ્ધ દલપતરામે કાંતો પથ સુગમ રસ્તો આયોજ્યો, મરત અને સદાયુવાન નર્મદે વિકટ પથ દૂર પંથ પસંદ કર્યો. જીવનખેડને પંથે પળતા આ બન્ને અમર યાત્રાળુઓ પોત-

પોલીકા સંઘના વિધાતા હતા. જીવનની બે દશાઓ યૌવન અને વાર્ધક્ય, જુસ્સો અને ડહાપણ, એનાં એ એ પ્રતિનિધિ-નેતા હતા. બન્નેનો સુયોગ વિરલ હોય છે. બન્ને દશા અને ભાવ વિરોધીપણાનો આભાસ ઉત્પન્ન કરે છે; છતાં બિન દશામાં એક જ છબીમાંથી જન્મેલા એક જ ભાવના એ એ વિરોધાભાસી વ્યક્તિ રૂપે છે.

સાહિત્યકારની સર્વ પ્રવૃત્તિનું મૂળ સુધારણાની અંતઃસ્ફુરણમાં છે. માનવજીવન-સુધારણા એ સાહિત્યનું 'કેવળ' નહિ પણ પરમ ધ્યેય છે, એ સહુ યથાશક્તિ યથામતિ સાધે છે. સહુના માર્ગ અને સાધન બિન હોર્ષ શકે. વ્યક્તિ પ્રમાણે એ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણુ પણ વધે ઘટે. શ્રી. કવિ-ન્હાનાલાલે સાચું જ કહ્યું છે—'દલપતરામે મંગળાતી આરતી ગાત સૂતેલા જગતને કહ્યું પ્રજાત થયું હવે જોડો ! નર્મદે દોલ ધાયુધણાવ્યું'—ગુજરાત હવે ક્યાં સુધી ચાલ શકે. નર્મદ જાણે એમ નહતું; એણે ગુજરાતને જોડ્યું. એ ગુજરાતને ગોવર્ધનરામે વિચારવ-તું કયું; મ. ગાંધીજીએ એ ગુજરાતને કર્તવ્યનિષ્ઠ થવા ઉપદેશ્યું—વાણી અને વિચારનો બેદ ટાળી દેવાનો બોધપાઠ આપ્યો. અત્યારે રા. ન્હાનાલાલ ને રા. મુનશી જુદી જુદી રીતે જીવનને સુન્દર ને કલામય બનાવવાનો પ્રત્યક્ષ (direct) કે પરોક્ષ (indirect) બોધ આપી રહ્યા છે. આમ આ બંધાન સાહિત્યકારોમાં જીવનસુધારણાની ધગશ વત્તા કે ઓછા અંશે છે.

x

x

x

અર્વાચીન ગુજરાતના ત્રણ મહાજ્યોતિષરે તે નર્મદાચંકર, દયાનન્દ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી. સમસ્ત ગુજરાતના સમગ્ર જીવનને ઉદ્ધારવાનું એકે સ્વરન 'સેવ્યું'. બીજાએ ભારતવર્ષની

* કવિશ્રીનું આ અક્ષરસઃ અવતરણ નથી. પુસ્તકના અભાવે મેં માત્ર રાબદોમાં એ શ્લોક ઉતારવા ચત્ત કર્યો છે.

રચનાબદ્ધ થએલી આર્યસંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર કરી ધાર્મિક પુનર્ધર્ટનાનું સ્વપ્ન સેવ્યું. ત્રીજા જગતના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારનું સ્વપ્ન સેવે છે. નિરવધિ કાલમાં ક્યારેક પણ એવો સમય આવશે જ્યારે આ ત્રણે સ્વપ્નદ્રષ્ટા સત્યદ્રષ્ટા ઠરશે.

ગાંધીજીને સાહિત્યકાર કહેતાં ઘણાં સાક્ષરો ખેંચાય છે. સાહિત્ય એ જેનું ધ્યેય ન હોય, સાહિત્યના પ્રચલિત નિયમને અવગણી સમાજની જરૂરિયાત પ્રમાણે લખનારા સાહિત્યકાર થયાના દાખલા ઠંધ જોઈતા નથી. બીજો પક્ષે ગાંધીજીના લખાણમાં કેટલાક ‘ગાંધીભક્તો’ સાક્ષરત્વ અને જ્ઞાનની પરિસીમા જુએ છે, આવાં બે વિરોધી મન્ત્રોએનું મૂળ દૃષ્ટિબેદમાં જ છે. આવું જ કાંઈક નર્મદાચંકર માટે પણ છે. (એટલે જ આ ટંખીતું વિષયાન્તર) ગાંધીજી અને નર્મદ એ બંનેની કૃતિઓનું સાચું મૂલ્યવિધાન કરવા આપણે શુદ્ધ સાહિત્યવિષયક વિવેચન(pure literary criticism)નું ધારણ થોડી વાર બાજુએ ધૂકી ઐતિહાસિક વિવેચનનો આશરો લેવો રહ્યો. એ બંનેના સમયનું માનસ, સમયની જરૂરિયાત અને એમનાં જીવનધ્યેય કે હેતુ આપણે તપાસીએ નહિ તો ઉભયને અન્યાય થાય. બંને સાહિત્યવિષયમાં રૂઢિપૂજક કે રૂઢિપોષક નથી. વત્તે કે જોઈએ અશે નવીન સાહિત્યપ્રવાહના બંને ઝરા છે.

શુદ્ધ સાહિત્યમાં લેખક સત્યને સુંદર રીતે મૂકવા યત્ન કરે છે. ગાંધીજી સત્યને સાદી અને સ્પષ્ટ રીતે મૂકે છે. ગાંધી-કૃતિઓનું સૌન્દર્ય એ સાદાઈમાં જ રહેલું છે. એમનાં પ્રત્યેક લખાણમાંથી સરળતા અને સત્યપ્રિયતાનું સૌન્દર્ય નીતરે છે. એ સૌન્દર્ય અતિ સૂક્ષ્મ પ્રકારનું છે એટલે સામાન્યજન-ગમ્ય નથી. મૂળ અર્થમાં સૌન્દર્ય-સર્જન એ સાહિત્યનું ધ્યેય છે. સાક્ષણિક અર્થમાં જીવનને ઉજત બનાવવું એ કર્તવ્ય છે. જીવનને ઉજત બનાવવું એ જીવનને સુંદર બનાવવા જરાબર નથી !

સાહિત્યનું આ ધ્યેય જોડે અંશે સ્વીકારાયે તેટલે અંશે ગાંધીજી સાહિત્યકાર છે.

ઘેર-ઘેર સંસ્કારિતાનો હીવો પ્રકટાવવો, હૃદયે-હૃદયમાં નવ-ચેતન રેડવું એ નર્મદ અને ગાંધીજી બન્નેનું ધ્યેય. લોકોમાં જ્ઞાન અને પ્રયત્નની તૃષ્ણા જગાડવા બન્નેએ જીવન સમર્પણ કર્યો. અપૂર્વ પ્રેરણા જલ પાવા બન્નેએ પરબ માંડી. સત્ય જ કહેવાનો અભિલાષ એ બન્નેનો સમાનધર્મ. સહૃદયતા, સ્પષ્ટતા અને સરળતા એ ઉભયના વિચારો અને શૈલીની વિશિષ્ટતા, સંવેદ્યતાની વર્તમાન-હીનતા અને પ્રાચીન ગૌરવનો વિરોધ એ બન્નેના પ્રેરક બળ ... એ યુગમાં રાજકીય પુનર્ધારનાનો વિચાર નર્મદને આવવો છેક અશક્ય ન હતો; પણ એને સાધન અને સહકાર ન મળત. એટલે આણુ વસ્તુચિતિના મૂળમાં જઈ એ વિચાર-વિશ્લેષ ન કરાવી શક્યો. એની ભાવના સંકુચિત ન હતી; એનાં શક્તિ સાધન અને કાર્ય સંકુચિત હતાં. નર્મદે માત્ર સાહિત્યવિષયક સંસ્કૃતિદ્વારા જીવનમાં સંસ્કારિતા લાવવા યત્ન કર્યો. ગાંધીજી સમયાનુકૂળતાને લીધે સમગ્ર જીવનને સંપર્શી શક્યા, પ્રાચીન આધ્યાત્મિક સંસ્કાર સચેતન કરી શક્યા.

નર્મદની સાહિત્યભાવનામાં, સમાજભાવનામાં, રાષ્ટ્ર-ભાવનામાં સૌન્દર્યના અંશે વિશેષ છે. ગાંધીજીની એ ભાવનાઓમાં બળવતાના અંશે વિશેષ છે. એકલા સૌન્દર્યની સાધનાએ આપણને ચંચળતા લાધે, એકલી બળવતા આપણને લૂપ્તી લાગે. બન્નેનો સંપૂર્ણ-સમપ્રમાણ-યોગ સાધી શકે એ ઉત્તમ સાહિત્યકાર. પણ થોડે વત્તે અંશે જેની કૃતિઓમાંથી આપણને આ બન્ને તરફો મળી આવે એ સાહિત્યકાર તો ખરા જ. બીજો ભેદ એ કે: નર્મદની સર્વ શક્તિ એક પ્રયત્ન જ્યોતિષે પ્રકટ પાવ છે. એટલે ધણી શક્તિ (energy) નિરર્થક જતી લાગે છે. ગાંધીજીની શક્તિ બાહ્યરતી નીચેની ભઠ્ઠી માફક બળે છે. કોથી (વરાળ) બળ ઉત્પન્ન કરવામાં એના પ્રત્યેક

આપરમાળુનું રૂપાન્તર થાય છે અને તે ઉપયોગમાં આવે છે. બીજું મરત નર્મદના પાને પાનેથી જીવનનો ઉદ્ધાસ નીતરે છે; ગાંધીજીના પ્રત્યેક શબ્દથી સંસ્કારી સંયમ ઝરે છે.

સાક્ષર શ્રી. નરહરામે નર્મદને 'સમયમૂર્તિ'નું નામ આપ્યું છે એ સર્વોંશે યથાર્થ નથી. એના યુગનું જીવન-ભાવના, રહેણીકરણી, રીતરિવાજો, ધાર્મિક-રાજકીય-સામાજિક વસ્તુસ્થિતિ—એના સાહિતામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, એ ખરું; પણ એ સર્વંશ નર્મદના તિરસ્કાર ને વિરોધના રંગથી રંગાએલું છે. સમયમૂર્તિ કરતાં વિશેષોંશે નર્મદ દ્રષ્ટા (seer-prophet) હતો. એણે “જય જય ગરવી ગુજરાત” ગાયું; એને સમકાલીન ગુજરાત રચતું હતું એ કારણે નહિ, પણ ગુજરાતની વસ્તુસ્થિતિ જોઈ દયા કે ધુણાના ભાવથી જે આદર્શ ગુજરાત એણે જોયું એ જ ગુજરાતની પ્રતિમા એણે હૃદયમાં રચાવી. એના આદર્શનું ગુજરાત સમકાલીન ગુજરાતથી તદ્દન વિલ દત્ત એટલું જ નહિ રૂઢિપુત્રક દત્ત એ અને ગુજરાત વિરોધી દતાં. એનું સમકાલીન ગુજરાત નમાલું દત્ત, અજ્ઞાન અન્ધકારથી છવાએલું દત્ત, એના આદર્શના ગુજરાતને કોઈ પરદેશી રાજસત્તા દબાવી શકે એમ ન હતું; એના સતત વહેતા સદાચિત જીવનપ્રવાહને વહેમ કે કુરદિ ઠકુપિત કરી શકે એમ ન હતું. એ ગુજરાતનું આકાશ શદાએ અરુણા પ્રભાતના રંગોથી મહેલું હતું. એ ગુજરાતમાં વ્યક્તિ-સ્વતન્ત્રતા સન્માનાતી ને યોગાતી, એ ગુજરાત એક અને અખંડિત હતું. એ હિન્દુ, મુસલમાન કે પારસીનું ગુજરાત ન હતું, એ મદનું ગુજરાત હતું.—ટૂંકમાં એ ગરવું ભવ્ય ગુજરાત હતું. સમકાલીન ગુજરાતને પોતાના આદર્શનું ગુજરાત બનાવવું એ એનું જીવન ભ્રમ; એની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ એ જ દિશા મૂકે છે. એ માટે એને આજીવન બગીચ પ્રયત્નો કર્યા, સર્વ દિશામાં ધૂમી વજ્યો. સર્વ ક્ષેત્રમાં બાવી ગુજરાતના, એના આદર્શના ગુજરાત-

ના, પાયા નાંખ્યા. એના આદર્શની ધમારત તો ક્યારનીએ એણે કદપી હતી. પણ સહુને તેમ એને પણ આદ્યુ અધૂરું મૂકી જવું પડ્યું (૧૮૮૬). આવી ભગીરથ કાર્યસાધના માટે તો સો જીવન ઓછાં પડે. એ કાર્ય આ વીરે એક જ જીવનમાં આદરવા ઇચ્છ્યું, એ માટે અઆધિત પ્રયત્ન કર્યા, શક્ય તેટલા સાધન એકઠાં કર્યાં. એટલું એને માટે પૂરતું હતું. એના પ્રત્યેક અપૂર્ણ કાર્યમાં જ્યાં ને ત્યાં એની સ્મૃતિ છે, એનો વિજયધ્વજ છે. અનન્ત ઇચ્છા અને પરિમિત શક્તિ એ માનવતાની અપૂર્ણતાથી કોર પર છે ?

નર્મદ એ આધુનિક ગુજરાતી-જીવનની જીવન-ભાવનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. નર્મદ વિશેષાંશે યુગપ્રવર્તક છે, યુગપ્રતિનિધિ નથી. આ અર્થમાં "સમયમૂર્તિ" એ વિશેષણ દલપતરામને વિશેષ લાગુ પડે. હજી નર્મદ-યુગ આવે છે, એથી જ આજનો યુવાન નર્મદને પોતાનો કહેવડાવે, પણ હજી નર્મદ-યુગ પૂરો થશે તે પહેલાં આજનો યુવાન જુદો થશે, એટલે હજી નર્મદ તો આવતી કાલ માટે છે. એને રેડેલું નવચેતન, જીવન જુરસો, જીવનસુધારણાની ધીગતી ધગશ, કરુંબી ધ્વજનો -ઝળહળતો પ્રકાશ એ નર્મદનાં હતાં, આજનાં છે કાલ માટે પણ હજી રહેશે. વર્તમાન વસ્તુચિત્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો અસન્તોષ એ હજી આપણાં માનસિક અને હાર્દિક જીવનનો વિષય છે. એ અસન્તોષનાં વાદળ સર્વ દિશાથી ફૂંકાતા પ્રચંડ પવનથી વિખરાઈ જશે, શાન્તિનો સૂર્ય મધ્યાહને પ્રકાશશે ત્યારે નર્મદયુગ પૂરો થશે. અસ્તુ !!

કંઈ ગાણિતિક કે ભવિષ્યપારખુ જ્યોતિષી નથી, પરંતુ મારા ખ્યાલ મુજબ જ્યોતિષશાસ્ત્રાનુસાર સમાન અક્ષરથી શરૂ થનાર એક જ નક્ષત્ર કે એક જ ચરણની લક્ષણાવાળાં નામનાં મુશ્કેલકર્મધર્મ એકસરખાં સમાન હોય છે. સાહિત્યમાં દ્વયી શરૂ થનાર શબ્દો વિશે પણ આવો જ કંઈક મત પ્રદર્શિત કરી શકાય. મેં જન્મી અનેક પ્રકારના જાદુ દીકા હશે : કુદરતના, માણસના, વિજ્ઞાનના, આત્મ-બળ અને પરબળના, પણ અક્ષરોના ય જાદુ યતા હશે એમ અત્યાર સગી જાણવામાં આગ્યું ન હતું દ્વયી શરૂ થતા સધળા શબ્દો જેટલા બધા અપ્રિય, અધોષ, કર્ણકંદુ અને અસ્તિગમ્ય હોય છે કે એના જેવો બીજો શબ્દ ક્યાંય નિરખવામાં આવ્યો નથી. સાહિત્યચારિકામાં નજર દોડાવ્યાથી દ્વયી શરૂ થનાર જેટલા શબ્દો જોવામાં આવે છે તે સધળા ક્યાં તો પ્રત્યક્ષ વિષયવત્ હશે યા પરંપરાદ્વારા કંઈને કંઈ નાશકારક જ દેખા દે છે. દ્વની આ દુષ્ટતા કોઈએ નિદાણી છે ? ગમે તે દષ્ટિકાણથી જુઓ, એનો અંતર્ગત અર્થ તો એકનો એક જ માલમ પડે છે. શું આ શબ્દોનો એક અકરમાત હશે ?

દુઃખ, દુષ્ટ, દુર્દેશ, દારૂ, દૌર્બલ્ય, દંડ, દર્પ, દ્વેષ, દાનવ, દર્દ, દગો, દાગ, દેવ, દંદ, દોજખ, દમ, દુરમન ઇત્યાદિ એવાં વૈચિત્ર્યવાળા સેંકડો શબ્દો જોવામાં આવે છે, જે વાંચવામાં અમક-

દાર હોવા છતાં દિલ ઉશ્કેરનાર હોઈ શરીરનાં રૂંવાડાં ખડાં કરી ક્રામળ હૈયાં કંપાવી નાંખે છે.

આ રીતે દ્વ પોતાની પરંપરા સાચવી દુષ્ટતાની હદ સુધી પહોંચ્યો છે તેથી જ તે તુચ્છ સંગ્રાવાચક, તિરસ્કારયુક્ત અને દુઃખદાયી નીવડે છે. દાદર કેવો ખરાબ રોગ છે? સુંદર અજવાળા ઉજાળા કરેલાં વાસણો પર ચમાઈ પાડી ચામડીને બગાડી નાંખે છે. દ્વ પણ દરાજ જેવો જ છે. તેને જેમ વધારે ખણે તેમ વધારે રસ ઉપજાવે છે, અને વધારે રસ આવે તેમ વિકૃત બનતો જાય છે તે દ્વ અક્ષરથી બંધાવલા શબ્દોના પ્રાણમાં પરોવાઈ જઈ તેની મન, શરીર અને આત્મા પર ચતી માઠી અસર તથા વિનાશકારક શક્તિનું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન થાય તો સ્પષ્ટ પરખાઈ આવે એમ છે. કક્કાવારીના મૂળાક્ષરોમાં આવતા દ્વ વિશે પછી બહેનવાં વિચાર, નવું ખંડ, કે નવી ક્રાન્તિ થવા અવકાશ હોય, એમાં વિકાસનાં તરવો દાખલ કરી શ્રેષ્ઠતામાં ફેરવાય, વ્યાપ્તિ બહેતાવાય, વારંવાર સુઅર્થમાં લેવાય, સુકાર્યોમાં સડોવાય પણ દ્વ દુષ્ટ છે એની કોણું ના પાડી શકશે? એમ તો હવે સુપ્રજનન-શાસ્ત્રાનુસાર ચીનાના નાકનું ચીઆપણું કે હબસીના ઓઠની જાડાશ મટાડી શકાય છે; તેમ દ્વની દુષ્ટતા દંડાડે દંડાડે દૂર કરી શકાશે. શબ્દના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને ધ્વજનારને વિરોધાભાસનું પારખું થવું આવશ્યક છે; દારિદ્ર કેવી દુઃખદાયક દશા છે? દામ દુનિયામાં શું પાપ નથી કરાવતું?

“આપબળ, તપબળ, ઔર બાહુબલ, ચીથા બલ હૈ દામ.” એમ સુરદાસજી પણ કહી ગયા છે. જ્યાં સૌ હાથ ખંખેરી ખાખી બાવા બની જાય છે ત્યાં-રાજદળારમાં લાઇ જવામાં દામ કદી પાછી પાની ન કાઢે. દામનું બળ ધરબાર વેચી દરબાર જતાં શીખવે છે. ‘સર્વે ગુણાઃ કાચનમાશ્રયન્તે’ એ એક જ સૂત્રમાં દામ પરનો ભેકોનો વિશ્વાસ જળવાતો આવ્યો છે. એ તો જેમ પપૈયું

અતિ મીઠું પણ છોતરે ને ખીચે - કડવું તેમ દામ, બહુ લોભામણુ પણ કાર્ય તો પાછું તેનું કારમું-દલકું, દગો કોઇનો સગો થતો નથી. દંશ કેટલો બધો પ્રાણનાશક છે ? સર્પદંશ, વૃશ્ચિકદંશ, વગેરે એના અનેક પ્રકાર જ જુઓ ને !

દ્ દાસત્વસૂચક પણ છે. તેથી બ્રાહ્મણોનું મંગળવાચક, ક્ષત્રિયનું બલાયુક્ત, વૈશ્યનું ધનવાચક પણ બિચારા ચંદ્રનું તો દાસત્વવાચક નામ હોય છે. જોયું, સમાજવ્યવસ્થામાં દ્ પહોંચી જમ કેવી ગરબડ કરી મૂકે છે તે ? આજે કામદાર-વર્ગના નેતાઓ કે દલિતોદ્ધારક ગાંધીજીને ત્રાહિ ત્રાહિ ચોકરાવે છે.

ત્યાં ત્યાં દુનો પ્રચાર આમ બાધક કેમ હશે એ એક પ્રશ્ન છે, જ્યાં ત્યાં દુનિયામાં લેવડદેવડનો જ વ્યવહાર ચાલે છે. અર્થ-શાસ્ત્રીઓ માને છે કે એના વિના આ વિશાળ વિશ્વનો વ્યવહાર અટકી પડે. પ્રગતિ ત્યાં ને ત્યાં જ થંભી જાય. નામને ખાતર, યશને ખાતર, સુંદર મનગમતી સામગ્રીને ખાતર, પિતરો-ને ખાતર, રાજ્યને ખાતર, કન્યાને ખાતર પણ ઘી ઘોની વાત ! પૂર્વે ઋષિમુનિઓ દયા, દાન, દમનને પાછું ધર્મનું પ્રથમ અંગ લેખી તેની બાળવણી કરવાનું કહી ગયા છે. ઉપ-નિષદમાં પણ વાત આવે છે કે એક સમયે દેવતા, મનુષ્ય અને અસુરો પ્રજાપતિ બ્રહ્માજી પાસે શિષ્યભાવે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા ગયા. પ્રજાપતિએ ઉત્તરમાં એકાક્ષર વ્રમાં ત્રણે ક્રાંતિને ઉપદેશ દીધો. કદી વૃદ્ધ ન થનાર અને તેથી ઇન્દ્રિયાદિ વિષયોમાં ચકચૂર રહેનાર દેવતાઓએ એનો અર્થ દમન-ઇન્દ્રિયસંયમ કયો. લોભવશ યમ અર્થસંગ્રહ કરનાર કમયોનિ મનુષ્યે એનો અર્થ દાન અને હિંસકવૃત્તિવાળા અસુરોએ દયા અર્થ મનિ-અનુસાર કયો.

देव दनुज मानव सभी लहैं परम कल्याण ।
पाजैं जो 'द' अर्थको वमन दया जरु दान ॥

દમન વિનાનો પુરુષ અસંયમી કે વિલાસી કહેવાય, દાન વિનાનો નર કંજુસ, ગડિ બાંધનાર ગણાય, દયા વિનાનો નર રાક્ષસ પિશાચ લેખાય. દરેક વસ્તુના મૂળ અર્થમાં દેવાની વાત; અને બદલામાં લેવાનું શું ? કે નહિ પછી દેશ દરિદ્ર કેમ ન થાય ?

આ પ્રકારે ઘનું જોર વધી પડવાથી તો જો હારતવર્ષનાં સંસ્કાર, ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મીને મુસતમાનો સાતસો વર્ષથી અનેક ઉન્માદ, ઉત્પાદ કર્યા કરી પણ લાભ જર્મ ન શક્યા, તેને માત્ર સો વર્ષમાં બીજાઓ ધીરેધીરે મળથી હાંસીખેલમાં જીર્ણોજીર્ણ નામોના ઝોડા નીચે સુશોભનતા અને વ્યવસ્થાના સામ્રાજ્યની શીતળ છાંયડી ઓરાડી ઘેનમાં-ગદલતમાં રાખી લાઇ ગયા. ખરું કહ્યું છે, “ જ્યાં દાતા વસે ત્યાં ધૂતારા બૂખે ન મરે. ”

સર્વદા બંધનરહિત હોવા છતાં પણ ભગવાનનું નામ દામોદર કેમ રાખ્યું હશે ? કારણ કે તેઓ પણ દોરડાવડે બંધાયા હતા. સ્વર્ગવિહારી દેવતાઓમાં જગતને હથેલીમાં મૂકી નાચવાની શક્તિ અને ચપટીમાં લાઇ મસળી જગતનો શ્વાસ રંધવાનું સામર્થ્ય હોવા છતાં તેમને સદા દુનુજકુળથી કેમ નાસવું પડતું હતું ? આ જ પણ નારિતકવાદથી દેવતાઓને દૂર ભાગવું પડે છે ને ?

દુનિયાની નબળાઇની નિશાનીરૂપ હાથમાં સમશેર ધારણ કરનાર દેવીમાં દુર્ગોજી, સંયમવિહોળા ઋષિઓમાં દુર્વાસા, ઉછીની ખુદિ પર રાચનાર રાજાઓમાં દુર્યોધન ; આ સૌ મહાન હોવા છતાં પણ બધાનક છે. એ બધામાં મને તો ઘની પુરાણપરિચિત દુષ્ટતા જ માલૂમ પડે છે.

દંપતી એ વેદશાસ્ત્રપુરાણના મન્યોમાં, આખ્યાયિકા, નાટક, વાતી, કાવ્ય વગેરે સાહિત્યનાં અંગોમાં, પરસ્પર સુખદાયક જોડું લેખાય છે. પરસ્પર સુદૃઢ પ્રીતિનું અદ્વૈત સાધી રસસાયુજ્ય અનુભવતાં

ખતાબ્યા છે. આપણા સ્વ. સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈ પણ એનાં ગુણગાન ગાતાં કવે છે:

અન્યોન્ય કરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગ્રણ દંપતી,
વિનિમય કરી નિજ રસતણો ઉરઉર આગળ ઉધડી;
સંસાર સ્વાર્થ અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણ નહિ,
તેથી જ જગમાં સ્ત્રીપુરુષની મિત્રતા ઉત્તમ કહી. ”

છતાં દના પ્રાપ્ત્યને લીધે આજે એ ભાવનાસૃષ્ટિની ખાયા બની તેમાં દુઃખનો દરિયો ફેલાય છે.

દૂધ, દહીં ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ, બલયુક્ત સાત્ત્વિક પદાર્થો, ‘અમૃત પે’ અદકાં’ છતાં આજે શહેરમાંથી ગામડાંમાંથી નષ્ટ કેમ થઈ જવા લાગ્યાં હશે? સાનાં આદિમાં કે અગ્રભાગે ફુરક દકાર જ છે.

હમામમાં તો બહા! લોકો સમુજમા જ દખાઈ ગયા. તેણે એમનું ક્રિયાગળ લુપ્ત કરાવી માનબળ રુંધાવી દીધું. જ્યાં મોટી જામદાદ અને માલમિલકતો હતી તે આજ અભરાઈએ ચઢી ગઈ. દોર કરવાથી તો નોકરચાકર પણ ત્રાસી જાય છે. પ્રજા રાજની સામું થાય છે. આથી દોરને એક રીતે લોહીનિગાળ વિનાનું યુદ્ધ કે ક્રિંસકવૃત્તિ કહી છે તે અક્ષરશઃ સાચું છે.

દુકાનદારોએ વેપાર બગાડ્યો. સુંદર રીતે દેશની ચીજોનો વેપાર કરી ન જાણવાથી પરદેશી ચીજોના વેપારથી દેશના વેપારનું ખૂન થયું” ત્યારે પરદેશીઓને પોતાની વસ્તુઓનો વેપાર કરવાની તક મળી ને ? ‘કાટલા ખાસડામાં સૌ કોઈ પગ ધાલે’ તેમ વેપારને નામે રાજ્યઅવસ્થા, સમાજઅવસ્થા અને ધર્મનીતિમાં પણ ડખલ ધાલી પગપેમારો કરી લીધો.

દલાલોએ પરદેશીઓ સાથે દેશના વેપારની દલાલી કરી વેપારને અવળે રસ્તે દોર્યો. આપણે ત્યાં ઉપજતી કાચી જથ્થાસ નીતિબદ્ધ થઈ પાછી આવી ત્યારે પણ પાછી દેશના દલાલોએ તેને સત્કારી અને પ્રચારી. ‘વડ પડો, વડોદર પડો, પણ ગોરનું તરભાણું ભરો’-

તેમ દેશનું દારિદ્ર્ય છે વધી પડે, આર્થિક કે ઔદ્યોગિક રીતે બલે પીછેહઠ કરે, વેપારવાણિજ્યનું ગમે તે થાઓ પણ પોતાનું તળિયાઈ ટાકું રાખે એટલે બસ. પંછી દેશની પડી છે કાને ?

x

x

x

ભાષાશાસ્ત્રીઓ અજ્ઞાન, વેગ, અભ્યાસ, જિહ્વાદોષને શબ્દ-અગાડના મુખ્ય કારણરૂપ લેખે છે, પરંતુ દ વિશે વિચાર કરતાં એની ઉપર વર્ણુવેલી દુઃસહ અસરને અંજો અને કેટલાક વાયડા સાહિત્યકારોએ કેટલીક જગ્યાએ તેને જમાં ફેરવી દીધો હોય એમ લાગે છે. દા. ત. દંશનું ડંખ, દાગનું ડાઘ; કારણ કે આપણા કક્ષામાં દૈવ જાણે દ વર્ગ સર્વત્ર અને સર્વદા તિરસ્કારપાત્ર હોય છે. એમ મનાય છે કે મૂર્ધન્ય વણી મૂળની આર્યભાષાઓમાં ન હતા પણ દ્રાવિડ ભાષાઓમાંથી લેવામાં આવ્યા હતા; તેથી તો એ તિરસ્કાર-પાત્ર નહિ હોય ? ટટ્ટુના ટમાં ટટ્ટુ હલકા ધોડાના અર્થમાં વાપરવા ઉપરાંત અછલહીનતાના અર્થમાં વપરાય છે. બેર ખાધા પછી ઠળાઆની શી ગતિ કરીએ છીએ એ સૌ કોઈ જાણે છે. તેવી જ ઠળાઆના ઠની ગતિ શબ્દબદ્ધારમાં મુખ્યત્વે થતી નિહાળવામાં આવે છે. હતું કંઈ ઠેકાણું જ નહિ. ડગલાની એ બોંય જેવો બન્ને બાજુની ઢાલકી વગાડતો હોય તેમ કદી દ તરીકે કદી પોતાના મૂળ સ્વરૂપ દ તરીકે વપરાશમાં લેવાય છે. અને જો કદિ મુદ્રારાક્ષસ (Printer's Devil) ની વિનાશક પ્રવૃત્તિને હાથ ચઢી ગયો ને હતું જમણી બાજુનું મોઢું ન રાખતાં ડબ્બી બાજુનું ફેરવી દે તો તે વિચિત્ર રીતે દ જેવો પણ વંચાય છે. દ નો અર્થ મૂર્ખ તરીકે થાય છે. જ કોઈને નહિ. એટલે તટસ્થતા જાળવી બધા આપદ્ધર્મોમાંથી વેગળા છટકી જવા તરફીય રચનામાં પારંગત થવા જાય છે. આથી દની પુરાણપારચિત દુષ્ટતા છુપાવવા એના સઘળા દોષનું આરોપણ તિરસ્કારયુક્ત દ વર્ગના અલ્પાંશે સમાન ઉચ્ચાર-વાળા સ્થિત્યંતરસંલભ એકમાત્ર હપર કરી દેવામાં આવ્યું

દોષ એવું રપટ કાવતરું આજે પકડાયું હાથે છે. જેમ ચુસ્ત ધર્મીય વૈષ્ણવો દરજીદારણે સુદાં શિવજીના નામની ગથ ટાળવા આ કપડું સીવ ન કહેતાં જોડી આપ કે ટાંકા દઈ આપ કહે છે તેમ દની દુહતા નિવારવા તેના મસિયાઈ વાઈ જેવા અધર્મી સમાન ઉચ્ચારવાળા હતા ઉચ્ચાર કરવાનું પ્રચલિત થયું દોષ એ જનવાજ્ઞેય છે. ક્ષત્રપો અને આંધો, રાષ્ટ્રકૂટો અને ચાલુક્યોનાં રાજ્ય દક્ષિણ અને ગુજરાતની સીમાને અનેક વખત એક જનાવી દેતાં દતાં; તેમ અજ્ઞાન મનુષ્યોને મન હ અને દના ઉચ્ચારભેદની પરસ્પર અડતી સરદદ સમાતી ગઈ છે. જિંદિં, જિંદાં, જાંદાં, જાંદાં, એમ જાંદાંના પદોચિત અનેક રૂપ જની થકે તો હ પણ દનું જિહ્વોચિત રૂપ જને એમાં શી નવાઈ ?

પણ આથી ધીરા ભગત જેવા રાજદના ચોક્કીદાર કવિએ દને વારતે ધણે કેકાણે હતો ઉપયોગ નિદાણી જેમ ઇન્દ્ર સત્તુ વૃક્ષાસુર અશુદ્ધ બખ્ખનાં દજાથો દતો; તેમ અનર્થવાળી બોલનારને દણે છે એમ માની બાપાનું રક્ષણ કરનાર દદ પાળ બાંધતા દોષ એમ પ્રાણીમાત્રને મૃત્યુથી ડારનાર કવિએ દને પણ ડારી વખોવવામાં-જાટકણી ટાટવામાં મખ્ખા રાખી નથી :

દદા દદોને ધું દદાપખ્ રે, દાચો દાસો ધઈ; આને ?
દાયા દુઃખા દદલા રે તેનું, એય નવ લાગે.

આ કવિએ ખીચારા કહી પર દામાનો જરાય ગુણ કેળવ્યો દોષ એમ લાગતું નથી. વેદકાલીન ઋષિમુનિઓ અશુદ્ધ બોલનારને જાણ હતી વેદ બખ્ખાવના નદિ, તેમની સંગાથે બેસી જગતા પણ નદિ, પરંતુ સેવા કરાવી દંડ કરવાનો ધર્મ કેરવ્યો હતો. એટલી દદ સુખી આ કવિ પદોચ્ચા નધો એટલી સંતોષની વાત છે. એ તો દોષા પરદેહીઓ પારખી બોલી બોલે છે ત્યારે સેજમેજ ખીચટી ખૂન થની દોષ છે. આથી જ દશળી લોક, પારસી લોક, ઉર્દુ-શાહી બોલનાર મુમલમાન ગિરાદરો ગુજરાતી

બોલે છે, ત્યારે ધણી રમૂજ પડે છે. એક ઘાટી ચાકર રહેવા આવ્યો ત્યારે પગાર ઢિપરાત બીજી સગવડ માગતાં તેમાં એમ પણ ઉમેર્યું કે “મારી હજમત શેઠ તમારે કરવી.” કહેવાની મતલબ એમ હતી કે હજમતનો ખર્ચ પણ તમારે આપવો.

મૂળાક્ષરના મારા જ્ઞાનની શરૂઆતના સમયે મેં આ દુઃખદાયક દ્વન્દ્વ જ્ઞાન દરવાજાના પ્રતીકચક્રી પ્રાપ્ત કરેલું. દરરોજ દરવાજાનો દ્વન્દ્વ ગોખતાં ગોખતાં આ દ્વન્દ્વ વિશે તો મેં એ વખત દરવાજા જેવા કેટલાયે ઉધાડા, જંગી, લગ્ન અને ઉમદા ખ્યાલો બાધેલા. ત્યાર બાદ અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં પડતાં સંસ્કૃતનું પ્રાથમિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં સુખપ્રદ શબ્દ સાંલગીને પણ શબ્દને છેડે આવતા દ્વન્દ્વ થી દેવાની-આત્મત્યાગની ભાવના જાગૃત થયેલી ત્યારે તો દ્વન્દ્વ મારું શિર નમી પડતું; કારણ કે વિચારસૌંદર્ય તરફ ન આકર્ષાઈ એટલો બધો હું વિદ્વાન ન હતો. અતિજ્ઞાન કષ્ટપ્રદ છે, તેમ દ્વન્દ્વ અક્ષરથી બંધાયેલા ધણા શબ્દ-સમૂહોનું અતિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે તેમણે જ દ્વન્દ્વ દુષ્ટતા વિશે ચાલી ખાધી, અને હું છોલીત્રો પડ્યો. મેં જોયું એમ પ્રથમ વહાલી લાગી આખરે કલંકરૂપ લાગે છે, તેમ દ્વન્દ્વ પણ જે મને પ્રથમ સોહામણો અને સખ્ય દીસતો તે હવે શબ્દસમાજના કલંકરૂપ પ્રતીત થયો, અને ભૂતિયા મહેલ જેમ મનમાં અનેક બિહામણ્યાં ભૂત જીપજવા માંડ્યાં. દ્વન્દ્વના સુંદર ભાવથી અંગ્રાધ જતી આંખને ટાઢાં ચરમા વળ્યાં. એથી એનો પ્રભાવ મને પાતળો, આડંબરી અને તેજહીન લાગતો ગયો. શબ્દો પણ કેટલીક વાર વિચાર મકેટ કરવાને બદલે તે છુપાવવા પ્રયત્ન કરે છે તેની જાણ તો ત્યારે જ થઈ, ને ત્યારથી જ વિકારી સ્ત્રીપુરુષો જેમ વિકારી શબ્દોનો પતીજ મારે મન ઘટવા લાગી.

ક્યાં લગી ગણ્યાન્યા કરીએ? ખાટલાની પાટી કે પાઘડીના પાલવનો વળ જેમ છેડે આવી જોતો રહે, તેમ દુનિયાભરની દંતકઠાકટ દર્મા આવી સમાધ જાય છે. અને સૌથી વિશેષ

દુઃખદાયક તો આપણે સૌ દેશીઓ પરદેશીઓની આંખે ધુણિત, કાળી ચામડીવાળા, અભણ, જંગલી વગેરે અનેક અપમાનિત વિશેષણો દ્વારા બદનામ થઈ રહ્યા છીએ એ કાણુ ના પાડી શકે એમ છે? અને તે છતાં પણ મરણ કરતાં ચ આ વિષમ પરિચિતિ મૂંગી ધીરજથી ભોગવી રહેલાં જોઈ પાછી ખાતરી થતી ગઈ છે કે દ થી રા ર :ચનાર દરેક અક્ષર વ્તી પુરાણ પરિચિત દુષ્ટતાના જ પ્રતિનિધિ છે. દમાં તોફાન, મંથન અને દર્દનો આવી કેટલીએ કરુણકથની સમાવલી છે!*

* સૂચિત.

ખાદી—મહિમા

દુષ્ક્રમગતનાના પ્હેરવાના પીતાંબર થકી પુનિત ગાંધીની ખાદી, રાજ-મદારાજ-સમ્રાટના તાજથી સોગણી હીમતી સાદી ખાદી; દેરા-આબાદીનું મૂળ મરાઠૂર સ્વાતંત્ર્યને જન્મ દેનાર ખાદી, સર્વ સામાન્ય ઢાંકણ ધનીગરી બનું. દિનદિન રાજની રાજખાદી.

[ભાવનગરની સાહિત્ય-
પરિષદમાં: (૧૯૨૪)]

રા. પ્ર. પટ્ટણી

મહારાષ્ટ્રના દિદેરો

અર્થાત્ જ્ઞાનકોશકાર કેતકર

અં ધારી રાત્રે વિસ્તીર્ણ આકાશમાં શુક્ર, મંગળ અને બુધ એવા ત્રણ મહાગ્રહોની યુતિ ફાઇ વાર થાય છે કે નહિ, એ ન્યોતિવિદો જાણે, પણ એવી યુતિ ક્રાન્તિપૂર્વ ક્રાન્તિમાં થઈ હતી અને બુદ્ધપૂર્વ મહારાષ્ટ્રમાં થવાની સંધિ આવેલી હતી. શુક્ર જેવા તરલપ્રકાશી રસો, મંગળસમા તણખા ઊડાડી દેનાર પોલ્ટેઅર અને બુધની જેમ જ્ઞાનમૂર્તિ દિદેરો (Diderot) એવા જ્ઞાનકોશપ્રતિભા (Encyclopaedists) મહાગ્રહોએ જ જ્ઞાનજગતમાં યુતિ કરીને ક્રાન્તને “સ્વતંત્રતા-સમતા-અનુધતા”-નો અમરસંદેશ આપ્યો. એવો જ યોગ મહારાષ્ટ્રમાં પણ આવત. પણ ‘વૈવમન્યન્ન ચિન્તયેત્!’ એ જ ખડ્ડ!

નહિ તો સોક્રમાન્ય ટિળક જેવા પ્રકાશધન શુક્ર, સ્વ. રાંજવાડે સમાન પ્રેક્ષોભક ને તીક્ષ્ણધી અંગારક અને મૂર્તિમતી જ્ઞાનદેવતાસમ મહાપંડિત ડૉ. કેતકર વિદ્યુર્ધા ચરા-એવા ત્રણના બુદ્ધિકૌશલનો સંગમ ‘મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ’માં થવાનો હતો તે કેમ રહી ગયો! ‘પ્રમુખ રાષ્ટ્રાભિમાન,’ ‘પ્રખર બુદ્ધિમતા’ ને ‘પ્રચંડ હિંમોગ’ આ બધાનો ત્રિવેણીસંયોગ જોયાત તો અખિલ ભારતને જ નહિ પણ સકલ જગતને આકૃષ્ટ કરે એવી અમર નિર્મિતિ થઈ જાત. ભો. ટિળકે વેદવિદ્યા

ઉપર લખવાનું માથે લીધું હતું અને સંશોધનમૂર્તિ રાજવાડેએ
 ઇતિહાસસાગરનું મંથન કરવાની સિદ્ધતા બતાવી હતી. પછી
 સોક્રાતીસ માંડલેએના યાત્રાળુ થયા ને રાજવાડે પણ 'હું' સંકલન
 કરવા માટે નથી, સંશોધન કરવા માટે હું,' એમ કહી દુરન્ત
 સંશોધનસાગરમાં ડૂબી ગયા.

પણ આ સંજોગથી જેમ નિરોધરૂપ (negative)
 ગુકશાન થયું તેમ જ એક વિધિરૂપ (positive) કાયદો પણ
 થયો. એવી સુતિ યાત તો વેદવિદ્યા, ઇતિહાસ, અને સમાજ-
 શાસ્ત્ર વિશક્ત થઈ ગત. ડૉ. કેતકરના કાયદામાં આ અંગો
 રહેવાથી જ્ઞાનકોશના ચરીરમાં પ્રમાણગદના આવી ગઈ અને
 વેદોનો અભ્યાસ એક જુદા જ દૃષ્ટિબિંદુથી થવા માંડ્યો. આ
 દૃષ્ટિકોણ જ ડૉ. કેતકરના જીવનકાળનો પ્રાણ છે. "સમાજ-
 શાસ્ત્રીય સંશોધન" એ છે એનું નામ.

હતાં ઉપરિનિર્દિષ્ટ ક્રિમૂર્તિની જેમ ડૉ. કેતકર (જન્મ
 સને ૧૮૮૪) 'મરમ' રાષ્ટ્રાભિમાની જ હતા-જીવનના પૂર્વાર્ધમાં
 તો હતા જ હતા, પછી પોતે જાણે કહે. "મારો ધંધો જ્ઞાનસંશોધન
 અને જ્ઞાનસંવર્ધન આ જ છે." જીવનના પરોઢિયે ડૉક્ટર
 મદાચય ત્યારે અમરાવતીમાં નિયામકમાં હતા, ત્યારે બદુશ્ચૃત-
 પણ માટે એના પંતોજ ને રહેલી એને "જ્ઞાનકોશ" "Ency-
 clopaedia" નામથી ઓળખના. પછી માતા ને બામિનીના
 મરણ પછી ત્યારે મુંબઈની વિદ્યમંડલ કોલેજના સ્વાતંત્ર્યયુક્ત
 વાતાવરણમાં તેઓ પ્રવેશ્યા ત્યારે પણ એમનું હૃતરવાચન જ
 વધારે ચાલતું, - એટલું જણું કે મદાચય ઈંટર ને બી. એ.ની પરી-
 ક્ષામાં અપવર્ણ થયા. બી. એ.માં રામનજીનિવાસ ને કાયદો એ
 એમિલક વિષય રાખ્યો હતો. પ્રસિદ્ધ પ્રાચ્યવિદ્યાપંડિત સ્વ. ડૉ.
 પાં. દા. ગુણે એમના સદાખ્યાયી હતા ને મુંબઈના વિખ્યાત સંસ્કૃત
 પંડિત પ્રો. પાં. તા. કાણે એમની જરા આમજ હતા.

આમ કેતકરનું જ્ઞાનસિતિન પ્રથમથી જ બદુ વિશાળ

થયું હતું, છતાં તેઓ સન ૧૯૦૬માં અમેરિકા જતાં પહેલાં
લોકમાન્યપંથીય ગરમ રાષ્ટ્રવાદી જ નહિ પણ સશસ્ત્ર
ક્રાન્તિવાદી જેવા હતા. અમેરિકા જવામાં મુખ્ય ઉદ્દેશ લશ્કરી
શિક્ષણનો હતો એમ શ્રી. શેજવલકર (સદાદ્રિ જુન) આપણને
કહે છે. જ્ઞાન તરફ-વિશેષતઃ સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન તરફ-એમનું
ધ્યાન પશ્ચિમમાં ગયા પછી ખેંચાયું. ત્યાં કોર્નેલ વિદ્યાપીઠમાં
દાખલ થઇને સમાજશાસ્ત્ર-વિષય લીધો. ઉપરાંત સ્વતંત્ર રીતે
જૂસ્નરશાસ્ત્ર, જીવાણુશાસ્ત્ર, ઇતિહાસસંશોધન, પુરાવસ્તુસંશોધન,
અંધસંદર્ભશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. છેવટે
કોર્નેલ વિદ્યાપીઠમાંથી જ પી-એચ. ડી.ની પદવી લીધી. સંશોધન-
વિષય " History of Caste in India " " ભારતીય જાતિ
સંસ્થાનો ઇતિહાસ " એવો હતો. એનો પ્રથમ ભાગ ૧૯૦૬માં
અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થયો; બીજો ભાગ An Essay on Hin-
doism નામનો ઇંગ્લંડમાં ૧૯૧૧માં છપાયો. પદવી ૧૯૧૨માં
મળી. અમેરિકામાં હતા ત્યારે શ્રી કેતકરને મહારાજ શ્રી ગાયકવાડ
શિષ્યવૃત્તિ આપતા. ઇંગ્લંડમાં તેઓ " એથીનીઅમ્ " પત્રમાં
અંધાવસોકન કરતા, ત્યારે જ " આંગ્લશાસ્ત્રીયમંડળ " Statist-
ical Association, રોયલ એસિએટિક સોસાયટી, એવી સંસ્થા-
ઓની બેઠકોમાં જતા; તેથી ઘણા વિદ્વાનો સાથે એમનો ખૂબ
પરિચય થયો.

મણિકાંચનયોગ

દરમિયાન આ જ આંગ્લજૂમિમાં એક મંગલ ઘટના થઇ.
ત્યારનાં " કુમારી કોલન " સાથે The Nobodies Clubમાં
ડૉ. કેતકરની ઓળખાણ થઇ. પરિચયનો વિકાસ પ્રશ્નપ્રમાં
થવા લાગ્યો. કેતકરે ઇંગ્લંડ છોડ્યું ત્યારે કુ. કોલનના વિયોગથી
એમને દુઃખ થવા માંડ્યું, છતાં પ્રેમની પરિણતિ વિવાદમાં થશે
કે કેમ એ ત્યારે નહીં થયું નહિ. દિંદુસ્તાનમાં આવ્યા બાદ
ગોનકેશનું કાર્ય નહીં થવા પછી જ્યારે જર્મન વાપાંતરની જરૂર

પણ ત્યારે કુ. કોહન હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં. એંડુઝ વિદ્યાપીઠના પદવીધર કુ. કોહને “ દુસનાતમક ધર્મશાસ્ત્ર ” વિષય સીધો હતો. અને તેઓએ મંડનમાંની “પ્રાચ્યવિદ્યાસંસ્થા”ની કિશોભા પણ સીધી હતી. જાનકોશમંડળમાં કુ. કોહન પોતે જર્મન હોવાથી જર્મન અંગેનું સરસ અગ્રેજી ભાષાંતરો કરતાં. કલકત્તા વિદ્યાપીઠે પ્રકાશિત કરેલા ખ્યાતકીર્તિ પંડિત વિંટરનિટઝના “ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ”ના પ્રથમ ખંડનું ભાષાંતર એમાંનો જ એક અન્ય છે. પછી ડૉ. કેતકર સાથે વિવાદ કરવાનું નક્કી થયું. પણ હિંદુસંસ્કૃતિના અભિમાની કેતકરે કુ. કોહનને ત્રાત્પરતોમવિધિપૂર્વક હિંદુધર્મની દીક્ષા આપી, ને વધુનું નામ ‘ શીસવતી ’ રાખ્યું. એમ કુમારી કોહન સૌ. શીસવતી કેતકર બન્યાં ને અપૂર્વ એવો મુશ્કિયાંનસંયોગ મદારાખૂના સાહિત્ય-જગતમાં થયો.

મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશની રચના તરફ યથા પછી કેતકરનું જીવન સંશોધન-સાહિત્યમય બન્યું. ઉત્તરાર્ધમાં પ્રચંડ કાર્ય તરીકે ‘પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર’ નામના સંશોધિત ઇતિહાસનું લેખન અને એક ખંડનું પ્રકાશન થયું. જ્ઞાનકોશ મંડળાચા ઇતિહાસ, વિદ્યામેયક માસિક અને મૌસિક સમાજશાસ્ત્રીય વિવેચનથી પરિપૂર્ણ એવી નવસકયાઓ એનાં ઉપાગમૂત કાર્યો છે. એમનો સોધો છેલ્લો પ્રકાશિત મંથ ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર છે. ઉપરાત ‘નિઃશાસ્ત્રાચે રાજકરણ’ નામની એક ચોપડીમાં પોતાની રાજકીય વિચારપ્રણાલી રજૂ કરી, જે બહુ વિચિત્ર (માટે અઅવધારી) છે. અપ્રકાશિત મંથોમાં ‘પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રના ત્રણ ભાગ અને

છે કેમ કે જ્ઞાનકોશમાં આપેલા એ જ વિષયના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસથી કાયસ્થ પ્રભુએ બહુ જ ગરમ થઈ ગયા હતા. એટલામાં જ ડૉ. કેતકર "ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ"ના પથ્ય સંપાદક થયા. અને એમનું કાર્યક્ષેત્ર વધવા માંડ્યું. બીજું ધણું જ લખાણ કેતકરે કર્યું છે, જેની નોંધ કરવા 'પ્રતિભા'ના કેતકર-વિશેષાંકનાં બે મોટાં પાનાં પથ્ય પૂરાં પડ્યાં નથી. મહારાષ્ટ્રે આવા સાહિત્યક્ષેત્રીય કર્તૃત્વની કૃતચતા એવ્ય રીતે બતાવી છે. પહેલાં પૂનામાં શારદોપાસક સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે ૧૯૨૯માં શ્રી કેતકર નિભાયા. અને ૧૯૩૧માં 'મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલનનું' પ્રમુખત્વ તેમને આપીતે મહારાષ્ટ્રે એમનું સૌથી મોટું સન્માન કર્યું. ડૉ. કેતકરનું હૈદરાબાદ-(દક્ષિણ)-સંમેલનનું અધ્યક્ષીય બાપણ સ્વલાવાબિમાનના રાજકારણથી જોતજોત બરેહું છે. ખરેખર આ મરાઠાએ અક્ષા હજરત નિઝામસાહેબની ભાગાનગરી (હૈદરાબાદ) ફરી વાર કંપિત કરી.

મહુત્વના ચાર અંથો

ડૉ. કેતકરના ગંભીર શાસ્ત્રીય અંથોમાં કે અંધાવ-હીઓમાં-ચારનો વિચાર ખાસ કરવો જોઈએ. ખાસ 'સમાજ-શાસ્ત્રીય બે-"હિંદુસ્તાનમાંની જાતિસંસ્થાનો ઇતિહાસ"(બે ભાગો) અને "ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર"ત્રીજો. સંકલનરૂપ સંદર્ભાંશમાં જ્ઞાનકોશના પાંચ પ્રસ્તાવનાખંડો; અને એથો અંથ પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર. અંગ્રેજી "જાતિસંસ્થાનો ઇતિહાસ"માં જે સંશોધન થયું, તેનો જ વિસ્તાર-ધણી વાર પુનરુદ્ધાર પથ્ય-જ્ઞાનકોશમાં થયો છે, અને આ બધાનો સિદ્ધાંતરૂપ પુનરવતાર ભારતીય સમાજશાસ્ત્રમાં થયો. પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર પથ્ય એક રીતે સામાજિક ઇતિહાસ જ છે.

"જાતિસંસ્થાનો ઇતિહાસ"માં વિશેષતઃ મનુસ્મૃતિમાં જાતિસંસ્થા વિશે જે હાલેજો આબ્યા છે તેનું વિવેચન અને પરીપથી અર્વાચીન જાતિસંસ્થા અને પ્રાચીન વર્ણસંસ્થા, એના

ઉપરના ઉદ્દેશોષક વિચારોનું પ્રથમ છે. કેતકર કહે છે: “ચાતુ-
ર્વૃષ્ય” એ જાતિસંસ્થાથી જિન છે. તેનો જાતિસંસ્થા સાથે
જનકત્વનો સંબંધ છે નહિ. અર્વાચીન જાતિઓ ધંધા, દેશ,
સંપ્રદાય ઇત્યાદિ ઉપરથી થઈ છે. જાતિસંસ્થાની રચના લગ-
ભગ પવિત્રાપવિત્રતાની દૃષ્ટિના ઉપર થયેલી છે. જાતિઓ
બ્રાહ્મણોએ પેદા કરી નથી એટલું જ નહિ, પણ વેદ-વેદગીથી
સુપરિચિત મનુને જાતિસંસ્થાના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થયું, પરંતુ
તેનો વિસ્તાર કે કારણમીમાંસા માત્ર તેઓ જાણી શક્યા નહિ....

એમને ચાતુર્વૃષ્યનું જ્ઞાન હતું, અને જાત્યુત્પત્તિ આપતી
વખતે તેમણે આ બે જ્ઞાનપટનાનો ઉપયોગ કરીને કારણમીમાંસાનું
પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને તે જ બૂલભરી મીમાંસા હજી સુધી હિંદુ
સમાજમાં કરવામાં આવે છે.” આ મંથનું વૈચિત્ર્ય એ છે કે એમાં
કેતકરની હિંદુ સંસ્કૃતિ સંબંધી ભૂમિકા રપટ થઈ છે. હિંદુ-
સમાજવ્યવસ્થાનું અધૂરું સમર્થન ને અધૂરું નિર્મૂલસન, તેમાં
જોવામાં આવે છે. જાતિસંસ્થાને એક ધાનક રોગ તરીકે ગણ્યો છે.
પણ પછી અભિમાન વધ્યું કહો કે સિદ્ધાંત રિયરરૂપ એમ થયો
કહો, ડૉ. કેતકર અંતે હિંદુ સમાજવ્યવસ્થાના પક્ષપાતી બન્યા.

. આ જ તર્કશુદ્ધ શાસ્ત્રીય મંથનમાં માનવવંશશાસ્ત્ર ઉપર
એક પરિચિત છે. એમાં જણાવ્યું છે કે વર્ણવ્યવસ્થા માનવવંશની
શિખરતા ઉપર રચેલી નથી, તેથી જ જુદા જુદા માનવવંશનાં
ને વંશજાખાનાં નામો ‘આર્ય’, ‘મેસિટિક’, ‘ક્રિટિક’ એવાં ત્રણ દોવાં
જોવામાં આવે; તે પ્રદેશદ્વંદ્વે દોવાં જોવામાં આવે, જેમ કે ‘ઉત્તરીય’ Notalic,
બૃમધ્યસમુદ્રીય Mediterranean. આ તરત જ્ઞાનમાં ન
રાખીને ‘આર્ય’ સંજ્ઞા મેક્સમુલરે વાપરી ને પછી એ મંથનને
‘સર્મંવથ’ (Germany) દેશમાં આવે છે કેટલી મામૂલ્ય કરી
મૂડી છે, એ જોઈને ડૉ. કેતકરની મુદ્દમ મોખક ને વિચારી
દર્શનું આપણને જ્ઞાન માલ છે.

“ હિંદુધર્મ : એની ધટના અને લવિવ્યક્ષણ ”-ખરી રીતે ઉપરના “ ઇતિહાસ ”નો ખીજો ભાગ-માં એમ જ એક પરિશિષ્ટમાં “ ધર્મ ” સંસ્થાનું સામ્રીય દૃષ્ટિયા કેવી રીતે પરીક્ષણ કરવું તે કહ્યું છે. જિનદેશીય સંપ્રદાયોનાં પૃથક્કરણની આવશ્યકતા શા માટે છે, અને “ ધર્મ ” કેને કહેવો, કેને ન કહેવો એ વિશે તેમાં વિવેચન છે. ખ્રિસ્તી ‘ ધર્મ ’ અને હિંદુ ‘ ધર્મ ’ આ બે શબ્દોમાં “ ધર્મ ” શબ્દના જિન અર્થ યવાથી તે તે સમાજમાં ધર્મનું સ્વરૂપ શું શું છે એ નિશ્ચિત કરવાની આવશ્યકતા બતાવાઈ છે. “ ધર્મ ” માટે સમાનાર્થક અંગ્રેજી સંજ્ઞા છે જ નહિ. Religion શબ્દ સંકુચિત અર્થ બતાવે છે. “ ધર્મ ” સંજ્ઞાનો મૂળ અર્થ પ્રકૃતિધર્મ એવી ભાવના છે, જે અર્થ “ પદાર્થોનો ધર્મ ” આ શબ્દસમૂહમાં પ્રતીત થાય છે. Religion શબ્દ ‘ સંપ્રદાય ’ ‘ મત ’, ‘ પંથ ’, ‘ માર્ગ ’ ઇત્યાદિનો સમાનાર્થી છે.

‘ ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર ’

પણ એવી સૂક્ષ્મ અને સમતોલ તર્કપદ્ધતિ ભારતીય સમાજ-શાસ્ત્રમાં રહી છે કે નહિ એની વિશે બેમત છે. પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિવાળા સમાજશાસ્ત્રીઓ આ મંથ જોઈને વિષાદ પામે છે. તેઓ એની અંદર બે દોષો જુએ છે; એક ‘ આર્ય-રક્ત ’ જેવા શબ્દો-માંનું ભાષાશૈથિલ્ય અને બીજો પ્રાચીન ભારત માટેના અતિ-રંજિત અભિમાનની સાગણી. એ દોષોને લીધે બીજા તરફ નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિ રહેતી નથી. મિસરની (ઇજિપ્તની) સંસ્કૃતિ પ્રાચીનતમ છે, તેમ જ આસુરી-અસીરિયાની સેમાઇટ-સંસ્કૃતિ પણ પ્રાચીન છે, છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ગુણગાનમાં શ્રી. કેતકરને તેનું વિસ્મરણ થાય છે. આ દોષમાં ડોક્ટર મહાશય અને સર ઇલિયટ

૧. પ્રો. ડો. હસાવતી કેવે જેવાં; જુઓ લોકશિવણ વિશેષાંકમાંના એ વિદ્યુતીનો લેખ.

જ્ઞાનકોશ-એમનું જીવનકાર્ય

“મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ” ડૉ. કેતકરનું જીવનકાર્ય છે. એની રચના ‘આંગ્લ જ્ઞાનકોશ’ Encyclopaedia Britannica જેવી હશે, પણ જ્ઞાનકોશ “વન. ટ્રિટ.”ની સંક્ષિપ્તરૂપિણી છે નહિ: એનો નમૂનો (pattern) પાશ્ચાત્ય, હશે, છતાં અંદરની માહિતી પ્રાપ્ય જ છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિ ગ્રીક અને ગ્રીકપૂર્વ ગ્રંથ એશિયાની સંસ્કૃતિનું જાળક છે. એટલે યુરોપીય જ્ઞાનકોશોમાં તેનો વિસ્તાર હશે. ભારતીય જ્ઞાનકોશોમાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનો જ વિચાર કરવો પડે. તેનો વિચાર નવીન દૃષ્ટિયા-એટલે સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિયા કેતકરજીએ કર્યો છે. પાંચ પ્રસ્તાવના-ખંડોમાંના ચાર ખંડો—“હિંદુસ્થાન ય જગ” “ધર્મવિષા” “યુદ્ધપૂર્વ જગ” અને ‘યુદ્ધોત્તર જગ’-એક જુદો અજ્ઞાત પ્રદેશ ખતાવે છે. પાંચમો વિમાનેતિહાસનો ખંડ બીજી રીતે બહુ જ શોધક નીવડ્યો છે. સમાજશાસ્ત્રીય માહિતી માટે-જેમાં બીજાં ધણાં સામાજિક શાસ્ત્રોનો (Social Sciences) અંતર્ભાવ થાય છે-મહાયુદ્ધોત્તર જગના બે અપ્રકાશિત ખંડો અગત્યના છે. પૂરણિકા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો હિંદુસ્થાન ખંડ એ જ રીતે મહત્વનો છે. આ બધું જોઈને એમ લાગે છે કે આ પ્રસ્તાવના-ખંડ ને પૂરણિકાખંડોની સરખામણી હમણાં પ્રકાશિત થયેલા અમેરિકાના Encyclopaedia of Social Sciences સામાજિક શાસ્ત્રોના જ્ઞાનકોશ સાથે જ થઈ શકે, “એન. ટ્રિટ.” સાથે નહિ.

પ્રત્યક્ષ સંદર્ભખંડોને “ગ્રીસલેન્ડ” સંગ્રહ આપી છે. તે પંદર છે. તેમાં પણ વિશેષ: દિંદુરતાન અને મહારાષ્ટ્રને ઉપયોગી થાય એવી માહિતીને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. “ગુજરાતી જ્ઞાનકોશમાં” ગુજરાતને વિશેષ ઉપયોગી થાય એવા સંદર્ભો આપ્યા છે. હિંદુસ્થાન ટાંક ઘરીરખંડોનો જ ભાગ છે. એક બાવીસમો મહારાષ્ટ્ર-

શ્રેષ્ઠ કાઢવાનો વિચાર હતો પણ એ પૂરું થયો નહિ. તેને માટે બેગી કરેલી બધી સંશોધનસામગ્રી પછી પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર માટે ઉપયોગી થઈ.

ઉપર મેં કહ્યું છે તેમ કેતકરજીનું ભારતીય સમાજ-રચના માટેનું અભિગાન બહુ જ પ્રબળ હતું, છતાં તેઓ વૃલનાત્મક સમાજશાસ્ત્રમાં માનતા હતા. "હિન્દુસ્થાન ઘ જગ" માં એવું વૃલનાત્મક વિવેચન છે. "ઝતિ-પ્રતિહાસ" ના બધા સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ તેમાં છે. તેમણે કેવળ વિશેષીકરણ (particularization) નથી. હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં આવી વિવેચનપદ્ધતિ નથી હતી. વેદવિદ્યામાં ઘણું નવું વૈદિક સંશોધન થયું અને યજુસંસ્થાનો અભ્યાસ સામાજિક માહિતી માટે કેવો અમૂલ્યનો છે તે તેમાં ખતાવેલું છે. જૂના ઉપેક્ષિત શાસ્ત્રી-પંડિતોનો નવી રીતે ઉપયોગ કરી કેતકરજીએ ભારતના સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનમાં બહુ જ વધારો કર્યો છે. બુદ્ધપૂર્વ જગમાં પણ ઐતિહાસિક સંશોધન ઘણું થયું છે તે ઘણા નવા વિચારો રજૂ થયા છે.

જ્ઞાનકોશની બીજી કામગીરી એક જુદા જ ક્ષેત્રમાં છે. અખિલ વિજ્ઞાન જગતની માહિતી તદ્દન અસંતન (up to date) રૂપે આપવામાં સૌથી મોટો વાંધો શાસ્ત્રીય પરિભાષાનો હતો. જ્ઞાન-કોશમાંડળે સહસ્રાવધિ નવા શબ્દો રચ્યા, અને રસાયન-પરિ-ભાષા જુદી જ છદ્દ ખાંડના પ્રારંભમાં આપી દીધી. જ્ઞાનકોશની એ પરિભાષા પ્રમાણ્યુત શબ્દ બસે ન હોય પણ તે માર્ગદર્શક અવશ્ય થઈ છે અને યશ.

હવે જ્ઞાનકોશની અંદરની બાજુ છોડી જે તેની નિર્મિ-તિનો ઇતિહાસ જોશો તો મેં કહ્યું છે તેમ "પ્રચંડ" ઉદ્યોગની સાચી ખબર પડશે. જ્ઞાનકોશરચનાની કલ્પના ડૉ. કેતકર જ્યારે પ્રકટ રીતે રજૂ કરવા લાગ્યા ત્યારે ઘણા કાર્યકર્તાઓ અને સંશોધકો તેને અશક્ય કહી છોડી દેતા. ડૉ. ટિળકે

પણ એવી જ થંઠા પ્રદર્શિત કરી હતી. ત્યારનો ડો. કેતકરનો હિતર જેમ આત્મવિશ્વાસ બતાવે છે તેમ જ એક વિચિત્ર વ્યક્તિવિશેષ સૂચવે છે. કેતકરજીએ કહ્યું: “હું જ્ઞાનકાશની ચોળના સફલ થશે કે નહિ, એમ પૂછવા નથી આવ્યો; એ તો થશે જ. હું પૂછવા આવ્યો છું તેએ કે આપ કંઈ મદદ આપશો.” પછી લોકમાન્યે વેદવિદ્યા ઉમર લખવાનું સ્વીકાર્યું. ભારતના કુર્બાન્યે લોકમાન્ય માંડલે ગયા અને પછી લખી શક્યા નહિ. ઈતિહાસાચાર્ય રાજવાડેએ પણ એમ જ સંશય બતાવ્યો. તેઓએ પૈસાનો અંદાજ કરી દસ લાખ રૂપિયા સાગશે એમ કહ્યું. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનકોશમંદલ લિમિટેડ ન્યારે રથપામું ત્યારે એક લાખના ભાગો (શેર) બહાર કાઢેલા હતા. પછી ખર્ચ ચાર લાખ સુધી વધ્યો. એકથી ચાર લાખ સુધીનો અણધાર્યો વધારો ડો. કેતકર કેવી રીતે પૂરો પાડશે એ વિચારમાં તેમના રોહીઓ અને ભાગીદારો હતા. પણ ડો. કેતકરનું પ્રચારસામર્થ્ય આ સંકટમાં સહાયક નીવડ્યું.

ઉત્તેજન કોનું ? કેટલું ?

મદારાષ્ટ્રેતર પ્રાંતમાં ઉત્તેજન કોનું ? કેટલું ? એમ સાગતું હશે કે મરાઠી સંસ્થાનો ડો. કેતકરને મદદ કરતાં હશે. સરકારી વિદ્યાપીઠ પણ કદાચ સાહાય્ય આપવા તત્પર હશે. ચાર લાખ-માંથી પાંચ હજાર રૂપિયા વડોદરાનરેશે વીસ પ્રતો વેચાતી લઈ આપ્યા. એક હજાર એવી રીતે જ હદોર દરબારે આપવાનું નક્કી કર્યું. પછી એટલા પણ આવ્યા નહિ. !! મુંબઈ સરકારે પંદર સેટો (૧૦૬૦) લીધા. એવી રીતે કેવળ દસ હજારની મદદ મળી. બાકી રહેલા તથા લાખ નેવું હજાર રૂપિયા મદારાષ્ટ્રના ગરીબ મધ્યમ વર્ગે આપી દીધા !

આ મધ્યમવર્ગીય આદ્યોમાં વકીલો, ડોક્ટરો, પ્રાધ્યાપકો તો આધારસ્તંભ જ હતા. પણ ડો. કેતકરે ઉપાદાર્યદર્ના માલિકો, ધોળી-કુકાનવાળા, એક મુસલમાન સન્નત, અને એક

કેશકર્તનાલયના માલિકઃ એવાને પણ આહક ક્યાં!! જ્ઞાનકોશમાં મહંમદ પેગંબર વિશે આપેલા લેખ માટે વાદવિવાદ શરૂ થયા પછી એક એવી નિષેધસભાના પ્રમુખને કેતરજીએ આહક બનાવ્યો, અને એક ઈસલામી પંથના ધર્મગુરુ પાસેથી એક ચાલતું પારિતોષિક મેળવી લીધું. તેઓ મોતે કહેતા કે “હું એકચતુર્થાંશ સંપાદક અને ત્રણચતુર્થાંશ વ્યવસ્થાપક કે પ્રચારક છું,” અને એ સાચું જ છે. આશાવાદ અને પ્રયત્નવાદ તેમના સ્વભાવ-ધર્મો હતા. તેમાં જ સાહસગુણનો સંયોગ થયો હતો, નહિ તો ફક્ત સૌ રૂપિયા ખીસામાં હતા ત્યારે જ્ઞાનકોશ માટે ચાર હજારનું મુદ્રણખર્ચ કેવી રીતે લીધું હોત ?

પૈસાની જેમ તદ્દવિદ લેખકોની તૈયારી પણ ડો. કેતકરે જ કરી લીધી. મંડળમાં ધણાખરા નવા ઉદ્યોગમુખ લેખકો જ હતા, છતાં આ લેખકવર્ગમાંથી જ જ્ઞાનકોશકારો પેદા થયા છે. જ્ઞાનકોશ પછી મહારાષ્ટ્રમાં એક કોશયુગની શરૂઆત થઈ છે. અને તે કોશોના સંપાદકો પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ રીતે જ્ઞાનકોશ સાથે સંબંધ છે. ‘મહારાષ્ટ્ર શબ્દકોશ’ જેવા મરાઠી બાષાના બૃહદ્કોશના; * “ઑલ ઇન્ડિયા રિપોર્ટર” નામની નાગપુરની કાયદાવિષયક વૃત્તસંસ્થાના^૧ “પ્રાચીન ચરિત્રકોશ”ના^૨ (જેની સરખો કોશ ખીજી બાષાઓમાં થયો જ નથી એમ તદ્દવિદો કહે છે), ‘સ્વાધ્યાય’ સંસ્થાના શ્રી બાપટ શાસ્ત્રીઃ એવા પંડિતવરોની શિક્ષણભૂમિ જ્ઞાનકોશસંસ્થા અને આચાર્ય ડો. શ્રીધર વધંકટેશ કેતકર જ હતા.

ઉપર એક ઠેકાણે એમ ઉલ્લેખ આવ્યો છે કે જ્ઞાનકોશનો એક મહારાષ્ટ્રપ્રંક નીકળવાનો હતો, પણ રચાયો નહિ. પણ

* સંપાદક શ્રી દાતે ને કવે.

૧. શ્રી ચિતળે, ૨. શ્રી ચિત્રાવ શાસ્ત્રી, “જગ્વેદ : મરાઠી બાષાંતર”ના કર્તા.

ઇતિહાસની અમૂલ્ય માહિતી છે, તેની સાથે સમકાલીન પરદેશી મ પ્રવાસીઓના વૃત્તો, પુરાણવસ્તુચાન, જૂના સિક્કાઓ, શિલા-લેખો, તામ્રપટ્ટો ઇત્યાદિ સાધનોથી કાંટો મેળવીને નિશ્ચિત કરેલા સિદ્ધાંતો હવે સર્વમાન્ય થયા છે. એવું જ એક ખીજું મોટું સાધન 'બૃહત્કથા' છે. વિશેષતઃ તેની જ સાહાય્યથી ડૉ. કેતકરે આ કાળના ઐતિહાસિક સાધનો મેળવી એક અખંડ શૃંખલા તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે."

મહારાષ્ટ્રની પ્રાચીન વસાહતો વિષે ત્રણ મતો છે. એમાં શ્રી રાજવાડે મહારાષ્ટ્રિક કેરાષ્ટ્રિક લોકોની વસાહત થયા પછી 'મહારાષ્ટ્ર' નામ મળ્યું એવો મત આપે છે. ઓપર્ટસાહેબ 'મસ્ત' કિંવા 'મારા' લોકોનું રાષ્ટ્ર એવી વ્યુત્પત્તિ કરે છે. ઓપર્ટ જેવો જ મત શ્રી કેતકરે આપ્યો છે. પણ ઓપર્ટની વ્યુત્પત્તિ સામે શ્રી પાં. વા. કાણેએ વાંધો લીધો હતો. તેઓ 'મહારાષ્ટ્રનો' 'વિસ્તૃત રાષ્ટ્ર' એવો અર્થ કરે છે. ઓપર્ટનો મત માન્ય કરી કેતકર 'મહાર' વસાહતનો કાળ વરરુચિ સુધી પાછળ લેવો પડશે એમ માને છે. પણ 'મહારોનું રાષ્ટ્ર' એવી વ્યુત્પત્તિ નહિ, તો 'મહાર' અને 'રઠ્ઠ' એ બે પ્રાચીન જાતિઓની વસાહત એવી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરે છે, અને કહે છે: "તેનું પછી મહારાષ્ટ્રિક અને કાલાંતરે 'મહારાષ્ટ્ર' એમ સંસ્કૃતીકરણ થયું."

તે વખતે 'મહારાષ્ટ્ર'માં અશ્વમેધોનું પ્રતિષ્ઠાન, ચંદ્રહાસનો કુંતલ દેશ, બીખમકનો વિદર્ભ દેશ, અને કાચ એટલે વર્ધા નદીનો પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ એટલા રાષ્ટ્રકોનો સમાવેશ થતો એમ 'બૃહત્કથા' ઉપરથી જણાય છે. છતાં આ ગ્રંથમાં રાજ્યોની નોંધ કે હકીકતો જડતાં નથી એમ ડૉ. કેતકર પણ કહે છે. પણ એનું કારણ એમ છે કે બ્રાહ્મણવર્ગ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર હતો, રાજ્યસંસ્થા નહિ. તેથી રાજ્યવિષયક ઉદ્દેશો બાંધે જ મળે એમાં વિચિત્રતા નથી. બિલટાની, ભારતીય-સંસ્કૃતિ બ્રાહ્મણોએ વિકસિત કરી, રાજ્યોએ નહિ; તેનું રક્ષણ પણ બ્રાહ્મણોએ જ

કયું. " ... પૂજનવિષયક અત્યંત સ્વાતંત્ર્ય આપનારી, મત-વિષયક વૈવિધ્યમાં આનંદ માનવાવાળા સંસ્કૃતિ બ્રાહ્મણોએ પ્રયત્ન-પૂર્વક નિર્માણ કરી, અને એ સંસ્કૃતિ જેટલી ઉદાર (tolerant) સંસ્કૃતિ જગતમાં બીજી છે જ નહિ" (પૃ. ૩૦૦).

એવી રીતે જોતાં જથ્થાશે કે પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર કેવળ રાજકીય ઇતિહાસગ્રંથ જ નથી, પણ સામાજિક અને સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પણ છે. * "તેમાં 'મહાર-રઠુ' જાતિઓનું વિવેચન, સેમેટિક કે આર્ય સંસ્કૃતિની કલ્પના, આસુરી ને ભારતીય સાહિત્ય ઉપરથી નીકળતાં અનુમાનો, વિદ્યાધર-સંસ્કૃતિ અને જૈનસંપ્રદાય, કીકટ અને મગધ દેશોની ચિકિત્સા, બ્રાહ્મણો અને પાંચાલ બ્રાહ્મણોનું વર્ણન, કેકય ને યવન સંબંધમાં વિવરણ, બ્રાહ્મણોની સમાજવિસ્તારક વિદ્યાનું સ્વરૂપ, પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રનું જાતિવિષયક સ્વરૂપ અને કૌલિક, બોજ, મહાબોજ અને કુંતિભોજની સામાજિક સ્થિતિની ખીર્માંસા, મહારાષ્ટ્રીઓનું શૃંગમંડળશાસ્ત્ર, તત્કાલીન રાજકીય વિવિધતા, ગણરાજ્યોની યટના, અને શાસનસંસ્થાઓની પ્રજ્ઞાસિકા ઇત્યાદિ સેંકડો સમાજશાસ્ત્રીય ને રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચા આ જ્ઞાનવાહનપર્વમાં આવી છે. તેથી તે તત્કાલીન ને તત્પ્રદેશીય લોકો વિશે અને લોકો માટે એક નાનો સરખો 'જ્ઞાનકોશ' જ બન્યો છે" x x x છતાં લેખનવિષયક દોષો પણ રહી ગયા છે. "વ્યાકરણીય અશુદ્ધતા, ક્લિષ્ટ અને દુષ્ટ વાક્યપ્રયોગો, વિસંગત વિવેચન, પુરાવાની વિહીર્ણતા અને નિષ્કૃષ્ટિની સંદિગ્ધતા તેમ જ પ્રજ્ઞાત્મક અનુમાનપદ્ધતિ" એવા શાસ્ત્રીય લેખનમાં ન ચાલે એવા દોષો તેમાં છે. પણ દોષો કરતાં ગુણસમુચ્ચય ઘણો જ મોટો હોવાથી "एकेर हि दीपेर गुणस्तंनिपाते निमज्जतीन्द्राः किरणेष्विव" (કિરણોપ્વિયાંકુઃ)

* શ્રી દા. ના. આપટે, લોકદિગ્ગ વિરોધાંક.

લલિત વાઙ્મયની રચનાઓ

અત્યાર સુધી ડૉ. કેતકરના શાસ્ત્રીય અને ગંભીર લખાણની ટૂંકી નોંધ લીધી. હવે ઉપાંગમૂત એવા લલિત વાઙ્મય તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો પડશે. કેતકરે લખેલું એક અધૂરું નોટક 'હ્રીસત્તાપરામવ'; 'વસંતવર્ણન' (પ્રસિદ્ધ) અને 'આંગિરસાંર્વે સત્ર' (અપ્રકાશિત મહાકાવ્ય) નામનાં કાવ્યો લલિતલેખન તરીકે સરસ નથી. તેમાં સામાજિક પ્રશ્નોની જ ચર્ચા છે. તેમની નવલકથા વિશે પણ એવો જ મત મહારાષ્ટ્રીય વિવેચકોમાં પ્રચલિત છે. 'બહિરંગ વિવેચન' (Formal criticism) ની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં "ભાષા રક્ષ, રચના શિથિલ અને કૃતિઓ પાંડિત્યના બારથી જામ્ય અને ઉગ્રતા પામેલી" છે. "તથાપિ નવલકથા-ક્ષેત્રમાં પણ ડૉ. કેતકરે નામવંત કામગીરી કરી છે. મરાઠી 'કાદંબરી' વાઙ્મયમાં તેઓએ સરસ વધારો કર્યો છે, અને નવલકથાના વિવેચકોને પોતાના જૂના કલાવિષયક વિચારો તપાસી લેવા ફરજ પાડી છે એમાં જરાયે શંકા નથી." એવો અસંદિગ્ધ મત મરાઠી નવલકથાના સર્વશ્રેષ્ઠ *સર્જકે આપી દીધો છે.

શ્રી કેતકરે કુલ છ નવલકથાઓ લખી છે. મોંઢવનાંતીજ પ્રિયંબવા, પરાગંબા, આશાચાવી, ગાંવસાસુ-બ્રાહ્મણકન્યા અને વિચક્ષણા. આ બધામાં 'તત્ત્વપ્રતિપાદન અતિશય છે; વિશિષ્ટ (જ્યતા કે મૃત) વ્યક્તિઓના આલેખો, આસ્થાવિષયી-મૂત પ્રતિપાદનનો અથવા તત્ત્વધટનાની કે કાર્યની એકતાનો (Unity of Interest) અભાવ, લોકવિલક્ષણ નીતિપ્રતિપાદન' એવા વિશેષો છે, કે જે દોષરૂપે લેવામાં આવે છે. વિશેષતઃ છેવટનો વિશેષ પ્રક્ષોબક થયો છે, છતાં જો આપણે તટસ્થ-પણે સ્વીકારીશું તો એવા વિશેષો પણ ખાસ તિરસ્કાર્ય નહિ લાગે.

* પ્રો. વા. મ. ભેરડા: લોકશિષ્ટણ વિશેષાંક; હવે પછીનાં બધાં અવતરણો તેમનાં જ છે.

પ્રિયંવદામાં દરિબટમાં એક કુલીન સ્ત્રી સાથે અતિપ્રસંગ કરે છે, છતાં એની ઉપર રીસ આવતી નથી. ગાંધસ્તાસ્તુમાં તે પ્રણયારાધનની આવશ્યકતા જ બતાવેલી છે; સૌથી વધારે વિલક્ષણ પ્રસંગો ને પ્રતિપાદનો ગ્રાહ્યનકન્યામાં દેખાય છે, અને છતાં આ જ નવલકથા સૌથી વધારે સરસ લાગે છે. એમાં વેશ્યાસંતતિના વિવાહનો પ્રશ્ન આવે છે. ‘બ્રાહ્મણકન્યા’ કાલિંદીની માતા કલાવંત જાતિમાં જન્મેલી હતી. તે કાલિંદીના પિતાશ્રી સાથે વિવાહિત જીવનમાં આનંદ પામી. પણ પછી પ્રશ્ન આવ્યો તેઓની સંતતિના વિવાહનો. કાલિંદી એ છે બ્રાહ્મણકન્યા, તેનો ભાઈ આગા પણ બ્રાહ્મણપુત્ર જ છે, છતાં બ્રાહ્મણ જાતિમાં કાંઈ પણ એની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર નથી. એથી કુદ્ધ થઈ કાલિંદી વિવાહ સંસ્થા વિશે જ સારાંક ચાલે છે, ને પુરુષોની જોમ અવિવાહિત રહીને પણ ઢોટુ બિંક સુખોની આશા કરે છે. તે એક વેપારી સાથે રહે છે-પોતાની તત્ત્વમીમાંસા માટે-પ્રયોગ કરે છે. એટલે તેની યોગ્યતા ખરી રીતે એક સમાજશાસ્ત્રીય પ્રયોગકર્તાની છે. પણ પ્રત્યક્ષમાં વેપારી શીવચરણપ્પા તેમ જ આગો સમાજ તેને વેશ્યા તરીકે સમજે છે. એટલે પશ્ચાત્ત થઈ કાલિંદી એક મજૂર નેતા સાથે વિવાહ કરી લગ્નસંસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે. આવું લંબાણ કરવાનું કારણ એ છે કે તેથી ડો. કેતકરની વિચારપદ્ધતિ લક્ષણો આવશે. આ નવલકથામાં જ ધણી પ્રસંગો ને પાત્રો ખરેખર મુંદર છે. મહારાષ્ટ્રીય એને ઇસ્માયલ મહુદી સમાજનું પહેલું સાહિત્યવિષયક વિવેચન, એક સંસ્કૃત મહુદી કુમારીનો કાલિંદીના ભાઈ આગા સાથે મુખ્યપ્રણય, અને એનો દિંદુ પ્રિયારાધન કરતાં વધારે મોહક પ્રેમ-પરિણામ એટલે તેઓનો સુયોગ્ય વિવાહ કાલિંદીનું માનસમંથન, ઇત્યાદિ ઉપરથી આપણને ખબર પડશે કે કેતકરની કલામુંદરી કાંઈ કેવળ “શૈવલેનાપિ રમ્ય” નથી, અમુક જાતના ચણગારો તે કરે છે, પણ તે ચણગારો પ્રચલિત નથી એટલે ધણીને વિચિત્ર લાગે છે.

એમ ડો. કેતકરે ૧૯૨૬માં નવલકથાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી તેને વિધવિધ વેશદેશો બતાવ્યા, અને સારાં કે ખરાખર કલ્પનાવિચારભાવનાનું અંતરંગ સૌથી વધારે સૂક્ષ્મતાથી અને વ્યાપક દષ્ટિથી જોવાનું શીખવ્યું.... કેતકરે કલાતરુષ તરફ થોડું વધારે ધ્યાન દીધું હોત તો વિચારપ્રવર્તક અને ઉદાર ભાવનાના પોષણની દષ્ટિથી તેની નવલકથાઓની યોગ્યતા ધણી વધી જાત.” કેતકરની નવલ સુંદરી નગરોદ્યાન જેવી પ્રમાણ્યુદ્ધ અને અનવદ્યકુળી નથી. પણ કેવળ બહારથી સુંદર રંગવાળી નિર્ગંધ ફૂલવેલડીઓની કુંજભૂમિ કરતાં તેની ઢોંકણની વાડીઓ જેવી નિર્સર્ગમયી, વૃક્ષાની, પવનથી દોલાયમાન, થંડા જલ-પ્રવાહોથી શીતલસ્પર્શ અને ધણી વાર કુખ્ધ સાગરનું દર્શન કરાવનારી કે કવચિત સંધ્યાનું રમણીય પ્રતિબિંબ જોવા દેનારી એવી ‘કાદંબરી’ (નવલકથા) અધિક આદરણીય છે.

સ્વદેશપ્રેમ, સ્વભાષાપ્રેમ

આવી રીતે સાહિત્યશ્રીની ધારણા શ્રી. શ્રીધરે કરી છે. આ વિવિધ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં એનું વૈશિષ્ટ્ય ચોખ્ખું દેખાય છે. પ્રૌઢતા અને પ્રચંડતા તો પગલે પગલે દષ્ટિગોચર થાય છે. પણ કેતકરના સ્વભાવમાં એક જાતનો બાલભાવ સદાનો હતો. શ્રી શીલવતી કેતકરે એક હૃદયસ્પર્શી લેખ લખીને વિગતપત્તિનું ‘વ્યક્તિદર્શન’ કરાવ્યું છે. તેમાં તે કહે છે, “તમે એક મોટું બાળક છો,” એમ અમે એને ધણી વાર કહેતા.” બાલસ્વભાવમાં જ સ્પષ્ટવક્તાપણાનો જન્મ થયો હતો, તેથી ધણી લોકો એના ઉપર નાખુશ થયા હતા. છતાં પોતાનો અપરાધ હોય તો માન્ય કરવા જેટલું પ્રમાણિકપણું પણ તેમનામાં હતું, એટલે જ તરત સમજીતી થઈ જતી. બીજો સ્વભાવવિશેષ સ્વદેશ અને સ્વભાષાનો પ્રેમ. તમે તેમનો પૂનાના વિદ્યાર્થીઓને આપેલા સંદેશ જુઓ એટલે તરત જ ખબર પડશે.

“ x x x આપણા આગળના આયુષ્યક્રમમાં મરાઠી વાક્યમને અપકર્ષક થાય એની સરકાર તમે ટકવા દેશો નહિ. આપણે જે ભોંકોના હાથમાં રાજ્યસૂત્રો આપવાનાં તે ભોંકો મરાઠી વાક્યમને હિતજન આપે એવા જ હોવા જોઈએ, એની કાળજી અવશ્ય છે. સુશિક્ષિતોએ જંગલી સરકાર સહન કરવી જોઈએ નહિ. તેમ જ વાક્યમપ્રેમી અને સ્વભાષાપ્રેમી ભોંકોએ, જે સરકાર અને જે રાજ્યતંત્ર પોતાની બાધાને અપકર્ષક થવું હોય તેને ટકવા દેવાં નહિ. ....

“ મરાઠી બાષામાં મહારાષ્ટ્રનો (તેવી રીતે જ બીજી દેશી બાષાઓમાં બીજા પ્રાંતોનો) રાજ્યકારભાર ચલાવવો, એને જ હું ‘સ્વરાજ્ય’ માનું છું. ...દેશી બાષામાં રાજ્ય ચલાવનાર સરકાર જેટલી ત્વરિત સ્થપાય તેટલી ત્વરિત સ્થાપિત કરો. આ કામ જો તમારી પેઢી કરી શકશે તો તમારી પેઢીએ પોતાનું કર્તવ્ય ઠયું ગણાશે, નહિ તો નહિ. ”

એવા સર્વકથા સાહિત્યવિધાતાનું નિધનવૃત્ત જ્યારે એકાએક ૧૧મી એપ્રિલના સવારનાં વૃત્તપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે મહારાષ્ટ્રીય જનતાને એક ધરતીકંપનો ધક્કો જ લાગ્યો. અને તેવો જ ધક્કો તેમના મૃતદેહના અંત્યસંસ્કારની વાતો સાંભળી તેને લાગ્યો હતો. *દિંકુસંસ્કૃતિના પરમ અભિમાની કેતકરજીનો મૃતદેહ અમિસાત કરવામાં ન આવતાં, ખ્રિસ્તસંપ્રદાયોક્ત મંજૂષામાં સ્થાપવામાં આવ્યો. તેમનાં ધર્મપત્નીએ શ્રી. કેતકરની

[• પ્રો. પારસનીસ, લોકશિષ્ય, વિરોધાંક.

ટીપ : આ લેખમાં લોકશિષ્ય માસિકના બે ‘કેતકર-વિરોધાંકો’નો પૂરો ઉપયોગ મેં કર્યો છે, તેમ જ સદ્માત્રિ માસિકમાનો શ્રી. રોજવલ્લભના લેખનો પણ મને યજ્ઞો ઉપયોગ થયો. તે માટે હું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભારી છું; છતાં મેં નારિયેળો પ્રપલ્લ કર્યાં જ છે, એમ અણકાર વાચકોને માહુમ પડશે. —લેખક.]

એવી તીવ્ર ધમ્મા હતી એમ આમહૂપૂર્વક કહ્યું. ઉપાડી મંજૂષા પ્રથમ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદના નૂતનમંદિરમાં દર્શનાર્થે રાખવામાં આવી, અને અનેક સાહિત્યસેવકો ને સંસ્થાઓએ વાહુમુખનો અને સુમનમાલાઓ અર્પણ કર્યા પછી મોટી પ્રેત-યાત્રા હિંદુસ્થાનભૂમિ તરફ ગઈ અને રાત્રે ૮ વાગે વેદોક્ત મંત્રો સાથે સ્તદેહને મૃત્તિકાર્પણ કર્યો. એવી રીતે મહારાષ્ટ્રનો આ હૃદય મહાપંડિત અને મહાવીર હવે પ્રશાંત ચિત્તથી વિશ્રાન્તિ સે છે !

દિલસૂઝ રાજા તરીકે

ત્યાં સુધી દિલસૂઝો રાજાઓ ન થાય, અને આ દુનિયાના રાજાઓમાં દિલસૂઝીનાં પ્રાણ અને શક્તિ ન વસે, તથા રાજપ્રકરણી મહત્તા અને દિલસૂઝીનો વિવેક એક વ્યક્તિમાં ન મળે, અને જે સામાન્ય સ્વભાવના લોકો જેમાંથી એકને છાદીને માત્ર ખીન્નને અવ્યાસ કરે છે તેમને બાહ્ય પર ભ્રમા રહેવાની (અંદર ડખલ ન કરવાની) ફરજ પાડવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી નગરરાજ્યોને અનિષ્ટામાંથી કદી શાંતિ નહિ મળે—નહિ જ, મારી માન્યતા અનુસાર આખી માનવ ભતને પણ નહિ; અને ત્યારે જ આપણું આ રાજ્ય છવંત ઝળે—અસ્તિત્વમાં આવે.

[રા. પ્રાણજીવન
પાઠકર્ત્ત્વે જાણાંતર]

—પ્લેટો : ' રીપબ્લિક '

સ્વ. શંભુપ્રસાદ શિ. મહેતા

(મળેલું)

વિ. સં. ૧૯૨૬ના અષાઢ શુદ્ધિ ૧૩ને દિવસે સ્વ. શ્રીયુત શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતાનો જન્મ ભાવનગરમાં વડનગરા નાગર કુટુંબમાં થયો હતો. સાધારણ રિયતિમાંથી આપણને જ પોતાની બુદ્ધિમત્તાથી તે સમયના રાજપુરોમાં પ્રકાશ પામેલા પિતાનું તેમ જ બેંક ડાપણ તથા અડગ કાર્યદક્ષતાની ઉજન ભાત પડેલ વત્સલ માતાનું સદ્ગત પ્રથમ સંતાન હોઈ, સુસંસ્કારનાં બીજ તેમને ગળથુ-થીમાંથી જ સાંપડ્યાં હતાં એમ કહી શકાય. તેમનો બાલ્યકાળ ઘણાખરો મોશાળમાં સંયુક્ત કુટુંબમાં વ્યતીત થયેલ.

સદ્ગત શ્રીયુત “ગગા ઝોઝા”ના કારભારનો એ વિલક્ષણ સમય ! ભાવનગરનો પ્રચંડ સૂર્ય મધ્યાહને આવવા મંચી રહ્યો હતો અને શંભુપ્રસાદના જન્મથી ફક્ત વર્ષ એકના અલ્પ ગમગમાં જ એટલે ૪. સ. ૧૮૭૦ અને પછીની નગમંડળમાંથી સંયુક્ત કારભારરૂપી ભાવનગરના સુવર્ણકળશમાં તેજ-તેજના અંબાર સમી વિભૂતિઓ ત્રીલાષ ! આવી વસ્તુરિયતિમાં કેટલી-એક વખત સામાન્ય વ્યક્તિઓને અંધકારનાં પડળ સાંપડે છે. પરંતુ સદ્ગાગ્યે ભાવનગરના સુવર્ણકળશમાંથી નીતરતાં પ્રજા-વત્સલ રશિમઓએ પ્રજાના ઉત્કર્ષની અનેકવિધ સજવરો સજી ઉત્તમ બીજોમાં ઠંઈ અનેક પ્રાણમંચાર કર્યા હતા.

તે સમયના વિદ્યાર્થી શંભુપ્રસાદ તો “સાદિત્યસંગીત-દક્ષાવિહીનઃ” ઇત્યાદિ પદને પર્ય સમજી પોતાના અભ્યાસ-

ક્રમમાં સોંપડતાં સાહિત્યનાં જ્યોતિ-કણો વીણી તેનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ કરવામાં પોતાનું સાર્થક સમજતા. તેમના તે કાર્યમાં પ્રેતસાહેન આપનારા સમગ્ર ઇલાકાના નામાંકિત અને અગ્રગણ્ય કેળવણીકારો તથા અધ્યાપકો જેઓની ભાવનગરમાં સુખદ અને સુમેળ વરણી તે શહેરના સુવશનો પમરાટ છતર રથજોએ ફેલાવતી હતી તેઓમાંના કેટલાએક જેવા કે શ્રીયુત જમશેદજી નવરોજજી ઉનવાળા, પ્રિન્સીપલ કે. જે. સંજના, ગનીઅન સાહેબ, આગા સાહેબ, પ્રોફેસર દરગુરજી વગેરે વિદ્યાગુરુઓ હતા, અને તેઓના સદ્ગત પ્રિય શિષ્યોમાંના એક હતા.

સદ્ગત શંભુપ્રસાદના સમવયરકો જેઓ અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેઓમાંથી ધણી કહી શકે કે તેમની સંસ્કૃત ભાષા તરફની અકૌટિક પ્રેમભક્તિ તે ભાષા ઉપરના તેમના સચોટ કાજૂમાં પરિણમી હતી. સંસ્કૃત ભાષામાં એવું એક મહાકાવ્ય કે નાટક નહિ હોય અથવા વેદ, ઉપનિષદો, ન્યાય, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણો ઇત્યાદિ એવું એક ઉપયોગી પુસ્તક નહિ હોય કે જે શંભુપ્રસાદે પોતાના પાઠશાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન અને પછીથી પોતાના “જ્ઞાન-સત્ર”માં ખંતપૂર્વક અપનાવ્યું નહિ હોય. કંઈક નિસર્ગપ્રેરિત અનેક સંસ્કૃત શ્લોકો તો તેમને મુખપાઠ જ હતા અને અનેક રણિયામણી સાંઝિએ ભાવનગરમાં શ્રીયુત ઉનવાળા સાહેબને ઘેર સદ્ગતના સંસ્કૃતપ્રેમી મિત્રો અને અધ્યાપકો એકઠા થઈ, આંત્યાશ્રી હરીદાસ રચી, તેની અરખલિત ધારાની ઝડીઓ વર્ષાવતા ! શંભુપ્રસાદનો જેટલો કાજૂ સંસ્કૃત ભાષા ઉપર હતો તેટલો જ બધે તેનાથી કંઈક અંશે વિશેષ કાજૂ અંગ્રેજી ભાષા ઉપર પણ હતો. અંગ્રેજી ભાષાના શિષ્ટ સાહિત્યનું પણ એવું એકે પુસ્તક નહિ હોય કે જે તેમણે વિચારપૂર્વક વાંચી પચાવ્યું નહિ હોય. પોતાના પાઠશાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન અનેક પ્રકારના વાચનથી સુગિત અભ્યાસ-પૂર્ણ લેખો લખવાનું તેમણે શરૂ કર્યું હતું. અને સદ્ગત સાક્ષર-

વર્ષ મજિલાલભાઈના “ સુદર્શન ” પત્રમાં તે સેવો પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમને અનુકૂળ તક મળી હતી.

બી. એ.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓની નિમણૂક ગોંડલ રાજ્યની હાઈસ્કૂલમાં મદદનીશ શિક્ષક તરીકે પ્રથમ થયેલી પરંતુ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તે જગ્યા તેમને અલ્પ સમયમાં છોડવી પડી. તેમના ગુણોમાં જેવી સેવા, સહ-કૃપા તથા અત્યપરાયણતાની છાપ પડી હતી તેવી સ્વભાવમાં ઉમ્મતા અને ઉતાવળી પ્રકૃતિ તરીકે આવતી. ગોંડલ રાજ્યની નોકરી છોડ્યા પછી વડવાજી શહેરમાં “દાજીરાજ હાઈસ્કૂલ”માં તેઓ મદદનીશ શિક્ષક તરીકે નિભાયા. ત્યાંની શાળાના હેડમાસ્ટર સ્વ. શ્રીયુત કૃષ્ણચંદર પંડ્યા બી. એ. હતા. તેઓ વિદ્વાન, પ્રતિભાશાળી તથા સાહિત્યરસિક હોઈ, સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે તેમને અનુરાગ પણ અપૂર્વ હતો. અને “ સમાનશીલ ” વ્યક્તિત્વ સખ્યમ ” એ ન્યાયે એક જ શાળામાં બન્ને સંસ્કૃતપ્રેમીઓનો સુમેળ-સમન્વય ચર્તા વડવાજીનું વાતાવરણ તેમને માટે બહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યું. તેમના બહેનના શિષ્યસમુદાયમાં તેઓ માનીતા હતા અને તેઓમાંથી કેટલાએક જેઓ અત્યારે પ્રસિદ્ધ પુરોહિત તરીકે ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે તેઓ વિશ્વાસથી કહી શકશે કે તેમના આ બન્ને વિદ્યારુઓ કદી ન જૂંસાય તેવી જાંડી વિદ્વાતાની છાપ તેઓ ઉપર પાડી શક્યા હતા. વ્યાયામના શંભુપ્રસાદ અચાક ઉપાસક હતા. ખેતરોમાં ફરતા, નાનાં નાનાં જાડો ફેરતા. “ શંભુભાઈ મારતર ”નું રહસ્ય હજી અત્યારે પણ તેમના અનેક શિષ્યોની રમૂતિ તાજી કરી વિનોદ આપશે. પ્રખ્યાત ક્રિકેટર બોપચંદર તે વખતે શાળાના મુખ્ય વ્યાયામ-શિક્ષક હતા. તેમને યાદ દશે કે શાળાના શિક્ષકોમાં કોઈ પણ “ક્રિકેટ”ની રમતમાં રસ લેતા હોય તો તે “શંભુભાઈ મારતર” જ હતા. અને એક દાયે નેટ પકડી રમત રમતાં શિષ્યોની વિનોદરતિ ઉત્તેજતાં અનેક સાંજો તેમજે વ્યતીત કરેલી.

વઢવાણમાં નોકરી કરતાં ભાગ્યે દોઢેક વર્ષ વીતેલ હશે, ત્યાં શાળાના વર્ગોમાં શિખવાતા “ અન્ન-વિલાપ ”ના શ્લોકોનું સુંદર શૈલીમાં ભાષાન્તર કરી રહરપ સમજવનાર ભારતર શંભુપ્રસાદને કેમ જાણે વિધિએ પોતાના જીવનમાં જ તે કરણ ચિત્ર ઉતારવાનું સંજ્ઞું ન હોય તેવી રીતે ૩૧ વર્ષની કુમળી પોતાની સહધર્મચારિણી ખોવાનો દુર્ઘટ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. વજના પ્રહાર સમો સખ્ત આઘાત તેમને લાગેલો. એ નાના પુત્ર અને તેનાથી પણ નાની એ પુત્રીઓ ઉછેરવાની જવાબદારી પોતાને શિર આવી પડી! “ લાવે અને ચાવે ” તેવી સામાન્ય રિયતિવાળાઓના જીવનવ્યવસાયમાં આવી કમનસીબી કેવી દુઃખદ નિવડે છે તે તો તેનાં અનુભવીઓ જ સમજી શકે. શંભુપ્રસાદ પોતાની રિયતિ જરોખર સમજી નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે ગમે તે થાય પણ ફરી પરણવું નહિ અને વડીલો, મિત્રો, આત્મજનો વગેરેના પૂરા દયાણુ છતાં પોતાના અડંગ નિશ્ચયને વળગી રહી, જીવનના અંત સુધી તેઓએ વિધુરજીવન ગાળ્યું, ઇ. સ. ૧૯૦૬ની સાલમાં પિતાર્પી છત્ર તેમણે ગુમાવ્યું અને કુટુંબના વડીલ તરીકે ભાવનગરના પોતાના બહેણા કુટુંબનો ભાર તેમને માથે પડ્યો. આર્થિક સંકડોમણ, વ્યવહારની ગુંચવણો વગેરે વિટંબણા તે વખતે તેમના માટે વિષમ ધર્મ પડેલી, છતાં કર્તવ્યજ્ઞાન અને સત્સનિધાનાં પ્રેરક બળોવડે તેનો જીકેલ સફળતાથી તેઓ લાવી શક્યા હતા.

વિધુરજીવન દરમ્યાન સાહિત્યસેવા કરવાની અનેરી તક તેમને મળી. પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય પર્યેષણોના અભ્યાસ તેમણે સારા પ્રમાણમાં વધાર્યો અને પરિણામે આ વિષય ઉપર તેઓ એક પુસ્તક રચી શક્યા, જેની નોંધ નીચે લેવાશે. ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેનું તેઓનું ઋણ તેમણે વસન્ત, બુદ્ધિપ્રકાશ સમાલોચક, “ કાવ્યપ્રેમી ” વગેરે માસિક સામયિકોમાં લેખોદ્ધારા ટેટલેક

અંશે અદા કરેલ છે.* નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ, અખો, દયારામ, સામળભટ્ટ, વલ્લભભટ્ટ વગેરે કવિઓની કૃતિઓમાંથી અર્થગાંભીર્યવાળી જે કૃતિઓ તેમને લાગતી તે ચૂંટી પોતાના શિષ્યો સમક્ષ તે મૂકી તેમની પરીક્ષા લેવાનો તેમનો શોખ અજળ હતો. અને તે જો શિષ્યોને સુગમ ન થઈ પડે તો મણી સાદી સરળ શૈલીમાં સમજાવી તેઓનો આશીર્વાદ લેતા. આવો પરીક્ષા લેવાનો તેમનો શોખ શિષ્યવર્ગમાં જ મર્યાદિત નહોતો. ધરમા, કુટુમ્બમાં કે આપ્તમંડળમાં ગમે ત્યાં ગીત ગવાતાં હોય ત્યાં અશુદ્ધ ઉચ્ચાર થતાં એ ન સુધારે તો ચંદ્રપ્રસાદ નહિ અને તે સુધારે તેટલું જ નહિ પરંતુ તે ગીતનું મહત્ત્વ તથા સૂક્ષ્મતમ અવલોકન તેના શ્રોતાઓ પાસે ક્યાં વિના તેઓ જાણે નહિ. એક દર્શાત યાદ આવે છે. મુંબઈમાં ઇ. સ. ૧૯૧૫ કે ૧૯૧૬ની સાલ હતી. નવરાત્રીના ગરબાની રમઝટ બોલતી હતી. રણછોડજી દિવાનકૃત ચંડીપાઠના ગરબામાં “શુંબે બાતનો પાત અવલોકીને” એ લીંટીયા શરૂ થતું કડતું ગવાતું હતું. શ્રોતાઓ તથા ગાવાવાળાં અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી બાષા ઉપર સારો એવો કાબૂ ધરાવવાવાળાં હતાં. ઓઓ તથા પુરો બન્ને સાથે ગાતાં હતાં. નીચેની લીંટીઓ ગવાતી હતી:

“નામે વારિદધારાની પેરે, રાત્ર દાનવકુળ-રાગ્ન રે
દે વિખડે થયા જગવાદને, ચર-નમ-સંભવ બગવાન રે.”

ઉપરાંત

રવિનંદન તો અનુરૂપ થયો, પ્રતિકૂળ નગેશ-હૃદયારી રે
એ લીંટી પલ્લુ ગવાઈ. ગરબો પૂરો થયો. દબે ચંદ્ર-
પ્રસાદનો વારો આવ્યો. બધાંને સંબોધી કહ્યું કે ‘તમે ગરબો

* સદૃશ સાક્ષરવર્ધનવર્ધનસમ માધવસમ વિપાત્રીનો ચંદ્રપ્રસાદના ગુજરાતી બાષાના જ્ઞાન માટે હવે અભિપ્રાય દેનો. જે તેમણે પોતાની દયાલીમાં તેમની ઉપર લખેલ પત્રોમાં ૨૫૪ વ્યક્ત કરેલ છે.

તો ગાઇ રહ્યાં પણ અર્થ સમજીને કે સમજ્યા વગર ?" સૌએ જવાબ આપ્યો અર્થ સહેલો હોય સહુ સમજ્યાં છે. ઉપરની લોટીઓનો પૂરો અર્થ સમજાવનારને તેમણે પાંચ રૂપીઆ ઈનામ આપવાના નક્કી કર્યા. મહેનત કરવામાં ટ્રાઇએ બાકી ન રાખી પણ પરિણામ તો થન્ય જ રહ્યું ! છેવટે તેનો અર્થ સર્વેને સુગમ થાય તેવી રીતે સમજાવ્યો અને પોપટીઆ ઘાનની નિરર્થકતા સાબિત કરી. આવા અનેક રમરણો તેમની જીવનચર્ચા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનારને યાદ હશે.

ઇ. સ. ૧૯૧૦માં તેઓ મુંબઈના વિશાળ ક્ષેત્રમાં પડ્યા પછી અનેક સાહિત્યકારો, કેળવણીકારો, પંડિતો, અંગ્રેજી તથા દેશી અમલ-દારો, વેપારીઓ વગેરેના બહોળા સહવાસમાં આવ્યા હતા. પોતાની પ્રવૃત્તિ પણ તેમણે ઘણી વધારી હતી. ગુજરાતી દૈનિક, અઠવાડિક તથા માસિકના તંત્રીઓને "S. S. Mehta" નાં લખાણોનો પરિચય કંઈ નવા નહોતો. રુડુડંટસ બધરહુડ, સોસાયલ સર્વિસ લીગ, કો-ઓપરેટિવ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી, બુદ્ધ સોસાયટી વગેરે સંસ્થાઓમાં તેઓ સારો રસ લઈ સક્રિય ભાગ લેતા. એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી સમક્ષ તેમણે કરેલ બાપજોના ઘણા લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

કાશીમાં Oriental Conference ભરાવાની હતી. શંભુ-પ્રસાદે "Value of Sanskrit literature in India" નો અપૂર્વ વિદ્વાતપૂર્ણ લેખ તે પરિપદ માટે તૈયાર કરી મોકલાવ્યો. ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયાને એ લેખ મળ્યો કે તરત જ તેની પ્રશંસાનો તાર શંભુ-પ્રસાદને મોકલાવ્યો તથા કાશી આવવાનું આગ્રહપૂર્વક તેમણે તેમને આમંત્રણ આપ્યું. શંભુપ્રસાદ કાશી ગયા. લેખ વાંચ્યો અને સભાજનોમાં વિદ્વાનોએ તે વખાણ્યો. ખાસ કરી કાશીમાં નિવૃત્તિનિવાસ કરી રહેલ તેમના જૂના વિદ્યાગુરુ ૨૫. જ. ન. ઉનવાળા જોએ ત્યાં હાજર હતા તેમણે પોતાના એક વખતના

શિબની આવી સરળતા જોઈ ચંબુપ્રસાદને ત્યાં ને ત્યાં બેઠી અનેક અભિનંદનો આપેલાં.

મુંબઈમાં તેમની આર્થિક સ્થિતિ પણ બહુ સંતોષકારક થઈ હતી. પોતાની પાકટ વય-૬૫ વર્ષ-સુધી તેઓ કેળવણી-કાર તરીકે બજાવવાનો સ્વતંત્ર ધંધો કરતા હતા. અંગ્રેજોને દિન્દી બાપા તથા કેટલાએક આંગલ વિદ્વાનોને “Indian Philosophy” શીખવવાનો તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતા. વિસ્તૃત કોલેજના પ્રિન્સીપલ ડૉ. મેકીકન, ડૉ. મેકેન્ઝી, એવીઅર કોલેજના અધ્યાપકો, ન્યુ હાઇસ્કૂલના મહાન પ્રિન્સીપાલ મી. બરડા તથા મર્જબાન, ઇન્દોરના એક વખતના Excise Minister Sardar Kibe, સ્વ. ડૉ. જીવનજી જમશેદજી મોદી, મિ. રાણીના તથા અનેક હિંદુ તથા મારવાડી વેપારીઓના તેઓ સારા પરિચયમાં આવી તેઓની વચ્ચે માનપૂર્વક સ્થાન ભોગવતા હતા. મારવાડી એમ્બર તથા દેશી વેપારી એમ્બરના સેક્રેટરી તરીકે તેઓએ અમુક મુદ્દન સુધી કામ કર્યું હતું. તેઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પુસ્તકોની યાદી નીચે મુજબ:

૧. રૂઝ દાઈલ
૨. મેન્યુઅલ ઓફ સોસાયટીસ ૧૮૨૨ થી
૩. મેન્યુઅલ ઓફ વેદાન્ત શીલોસોફી ઓફ સોનીસ ઈન ધી ઇપિપ્લોગ એન્ડ બેનગ્રુમીના
૪. મીરાબાઈ
૫. એ હાઈસ-પ્રીફીગ રીમ ઈન ધી ઇન્દોર સીટી
૬. એ બાયોગ્રાફિકલ સ્કેચ ઓફ વિજયરાજ મારોશંકર યોગા
૭. મારી માનસિક મૂર્તિઓ (મૈયાસીન ગ્રા. સાહિત્ય વિશેષ પુસ્તક)

બેઠાં ત્રણ વર્ષથી તેઓ ભાવનગરમાં, મુંબઈના પ્રતિભા જીવનમાંથી પ્રમાણમાં ચાન્તિમય વાતાવરણમાં, વસવાટ

કરવાની ઇચ્છાથી આવેલા. ત્યાં તેમને શાન્તિ તથા અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ બંને સાંપડ્યાં હતાં.

શ્રીયુત વિદુલરાય મહીપતરામ મહેતા એમ. એ. એલ. એલ. બી. જેઓ ટૂંક મુદત ઉપર જ ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ વિદ્યાધિકારીના ઉચ્ચ સ્થાનેથી નિવૃત્ત થયા છે તેમના સહવાસથી શંભુપ્રસાદને પ્રવૃત્તિ મળી, શ્રીયુત વિદુલરાયભાઈના સદ્ગત જોટલા પૂજક હતા તેટલા જ શ્રીયુત વિદુલરાયભાઈ શંભુપ્રસાદની સંગીન વિકૃત્તા માટે મુક્તકંઠે પ્રશંસકે રહ્યા છે; તેટલું જ નહિ પરંતુ સદ્ગતને પોતાના મુરખી તરીકે માન આપી “શિષ્યસ્તેષાં શાષિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્”ની ઉત્તર ભાવનાથી તેમના પ્રત્યે સંભાવના અનેક વખત લેખકે લેખ્યા છે. બંને જણાએ સાથે મળી પોતાની ગાતિના બી. એ, ઇન્ટર, પ્રીવિયસ તથા મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને કંઈ પણ પુરસ્કારલીલા વિના સેવાભાવે અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત શિખવવાના વર્ગો કાઢ્યા અને સદ્ગતના જીવનના અંત સુધી આ કાર્યક્રમ તેઓએ કાળજીપૂર્વક જળવી રાખ્યો.

કહ્યું છે કે “ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્ દુર્ગતિં તાત ! ગચ્છતિ અને “Man exists, Man is rational and is the abode of knowledge and man has an in-born love for happiness.” સદ્ગત શંભુપ્રસાદ નિઃસ્વાર્થ સેવા એ જ ઔદિક સુખ સમજતા. પ્રભુ તેમના આત્માને શાન્તિ અર્પો !

દેવનિ

ભાષા અને સાહિત્ય

સ્વ. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા

અ. જે પાંચ-પચીસ શ્રોતાઓ અહીં બેઠા થયા છે, પરંતુ જે કોઈ વક્તા અને ચન્દ્રશંકર જેવો હોત તો સો તો હાજર રહેત. ધરદીવડા તરીકે એમને મદત્ત આપીએ એ ઠીક છે, પરંતુ ધરદીવડા કરતાં તેમને વિશેષ મદત્ત ઘટે, કેમ કે આપણા વાતાવરણ ઉપર ચન્દ્રશંકરે વ્યાપક અસર કરી હતી. ધણી વખત એવું બને છે કે લેખકો રાજકારણની ઓથને કારણે જલદી પ્રતિષ્ઠિત થઈ પડે છે ને તે મજવાનું ચાલુ રહે તો તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ ટકી રહે છે. ધણીને આવી ઓથ નથી મળતી. ઓથ પામેલા કવચિત્ જમાનાને અનુકૂળ થઈ શકતા નથી તો લોકપ્રિય મટી જાય છે. ચન્દ્રશંકરને રાજકારણની ઓથ તેમના જીવનના પાછલા ભાગમાં ઓછી થઈ ગઈ અને તેમની વૈયક્તિક ખાસિયતો વધતી ગઈ, જે નવા જમાનાને તેમ જ મિત્રોને ન રચી. તેમનાં વાપણેમાં ધણી અંગત સંસ્પર્શો આવવા માંડ્યાં ને એથી યે આગળ વધીને પોતે જ તેમાં નામક દોષ એવું થવા માંડ્યું. આવા લેખકોની સક્તિઓ વેદાય છે. જે મદાન થવા સમર્થલા છે તેઓ પોતાના જીવનનું ધ્યેય સ્પષ્ટ

---

૧. સૂરતના સાહિત્યમંડળ વરકૃષ્ણ મહેતા શેઠશ્રીના પ્રમુખ-
સ્થાનેથી પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીએ વા. ૨૩-૧-૧૯૩૮ને રાજ
આપેલું ભાષણ.

રીતે જીવનની શરૂઆતમાં ઓળખી જાય છે, અને તે તરફ અવિરત વહા જાય છે. એવાને સિદ્ધિ આવી મળે છે.

ચન્દ્રશંકર man of all jobs થઈ રહ્યા. તેમણે બધામાં જ રસ લેવા માંખ્યો. તેઓ વક્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા એટલે બધા જ તેમને બોલાવે. સાહિત્યમંડળ હોય, સેવામંડળ હોય, કોઈ ભગતની ઓળખાણ કરાવવાની હોય, કોઈ ગઢવીનો પરિચય કરાવવાનો હોય કે પુનાના કોઈ વિદ્યાવાચસ્પતિને ગૂંજરાતમાં ફેરવવા હોય તો એ બધામાં ચન્દ્રશંકર આગળ. આમ એમની શક્તિ વેડફાઈ ગઈ ને પાછલા ભાગમાં તો વિશેષે કરીને વેડફાઈ. અને જે અધૂરું હતું તે રોગે પૂરું કર્યું. આ જ કારણથી જીવનના પાછલા ભાગમાં તેઓ સોકોને તેમ જ શિષ્ટ વર્ગને રુચતા નહીં. ૧૯૧૭થી ૧૯૨૫ના ગાળામાં અને ખાસ કરીને ૧૯૧૭-૧૮ના ચન્દ્રશંકરને જોઈએ તો તેમની પ્રવૃત્તિ તરફ આદરથી જોઈ શકાય એમ છે.

તેઓ કવિ તરીકે નિબંધ હતા. તેમના જીવનનો એક હૃદયદ્રાવક પ્રસંગ એ તેમના પ્રથમ પત્નીનું મરણ. એ મરણ નિમિત્તે તેમણે જે કાવ્યો લખ્યાં તેમાં પશુ બરાબર ભાવ ઊઠતો નથી. ખીન્ને કોઈ સારો કવિ આવા પ્રસંગે તો ઉત્તમ કાવ્ય આપી શકત.

મઘકાર તરીકે તે વખતની શૈલી પ્રમાણે તેઓ સુંદર ને સુરપટ લખતા. એમનાં લખાણોમાં ચોક્કસ મુદ્દા, વિષયનું પૃથક્કરણ; સુરલિપ્તતા, અવતરણો, રસ પડે એવી અલંકારયુક્ત વાણી ને અમતકારી શૈલી જણાય છે. એ ઉપરાંત સ્વતંત્ર મતદર્શન પણ દેખા દે છે. દોહતરામ કૃપારામ પંચા, ઝમડિયાપાડાની નજીક રહેતા ને જાતે નાગર, એટલે નાગર તરીકે પદપાત છતાં એક સેખમાં 'ચન્દ્રશંકરે લખ્યું' કે દોહતરામમાં રાજનૈતિક દીર્ઘ-

દૃષ્ટિનો અભાવ દતો અને તેમજ તેમની ધણી સક્તિ સાદેજ લોકોને ખુશ કરવામાં વેડછી દતી. ચન્દ્રશંકરના ધણા લેખોમાં સ્વતંત્ર વિચારો આપવાની છ્વ્હા ને સક્તિ દેખાય છે. એમનાં મલકખાણોમાંથી થોડાં ચૂંટાય ને પુસ્તકાકારે સંગ્રહાય તો ચન્દ્ર-શંકરની સક્તિનો ખ્યાલ આવે-વધારે સારો ખ્યાલ આવે.

એમનાં લખાણોમાં પણ વક્રવૃત્તના શુભ દેખાતા. તેઓ મલકમાં પણ વક્તાની માફક લખતા, એટલે વક્તા તરીકે સૌથી વિશેષ સફળ થયા. નિર્ગંધકાર કરતાં વક્તાની સફળતાનો આધાર વિષયની રજુઆત અને ભાષણની તત્કાલીન અસરકારકતા ઉપર રહે છે. વક્તવ્યને રજૂ કરવામાં તેમને તેમની વાણીનું માધુર્ય, વિષયને સરળ કરવાની રીત, મુદ્દા સુરપટ કરવાની આવડત અને સંસ્મરણોનો કથારસ ખૂબ હાથ આવતો. તેઓ મલકાર કરતાં વક્તા તરીકે વધારે સફળ થયા તેનું સ્વરસ આ. કેટલાક મલક-રાખ્યોએની એવી માન્યતા છે કે મંરકારો, સુપડ અને સંમાર્જિત શૈલીમાં જેવું મરાઠી બોલાય છે તેવું ગુજરાતી કાષ્ટ બોલવું નથી. આવી માન્યતાવાળા એક ભાષ્યએ ચન્દ્રશંકરને સાંભળી મત ફેરવ્યો દતો. ચન્દ્રશંકર સુરપટ, મધુર, સંસ્કારી ને સં-માર્જિતશૈલીમાં બોલતા અને તેમનાં ભાષણો પાંખાં રસપ્રદ નીવડતાં. તેમનાં ભાષણોની હાથ ઓતાએ ઉપર મારો પડતી-હું માનું છું કે એમનામાં વક્તાના શુભો પાળા મોટા પ્રમાણમાં દતો ને તેમના જેવા વક્તા ગુજરાતમાં જોવા છે. મેં સુરતમાં એક જ એવા વક્તા જોયા છે તે રવ. બોમ્બેચન્દ્ર પાંડેજી. વક્તવ્ય રહસ્યમાં રાખતા દંતુ આપણે યથા નથી ને જનારાના સખ્દો સાંભળવા મળતા નથી.

ચન્દ્રશંકરનું મૂલ્યાંકન કરવાનું હાથ વિકટ છે. તેઓ

એ લેખ મન્દ્ર સક્રિય દોવાદી, આ અપવા આપણ અંકની 'મંદ્ર'માં એ પુનઃપ્રિય થશે-સં. 'મા.'

વાર્તાલાપી હતા; વાતાવરણ ઉપર અસર કરનારા હતા. એવાની અસર સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે થાય છે, તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ હોતું નથી. સામાન્ય રીતે જનસમાજ સાહિત્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવે છે. વકીલ-દાક્તરો જેવાં પણ સાહિત્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા રાખે છે. એવા કોઈકે ને સાહિત્યકારોના વર્ગ વચ્ચે ચન્દ્રશંકર દાંડી જેવા-સાંકળ જેવા હતા. ઘણી વાર ચન્દ્રશંકર સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરનારાઓને સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોની કિંમત સમજાવતા. તેઓ સાક્ષરો વચ્ચે પણ દાંડીરૂપ હતા. નરસિંહરાવ ને ન્હાનાલાલ, ન્હાનાલાલ ને બળવંતરાય, આનંદશંકર અને ગાંધીજી વચ્ચે પણ તેઓ દાંડી જેવા બનતા ને સાંકળની ગરજ સારતા. એમ છતાં તેઓ man of letters કરતાં leader of a literary coffee-house જેવા મને લાગે છે. એ રથાને એ શાબે. એમણે એ પ્રકારનું કાર્ય વધારે કયું છે. અને એ રીતે આપણા સાહિત્ય ઉપર કાયમની અસર કરી છે.

હવે એક અંગત વાત કહું. આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં મેં કડવું ને કંઈક અપમાન લાગે એવું કહેલું, છતાં તેમણે મારા પ્રત્યે એકધારી મીઠાશ ને સદ્ભાવ બતાવ્યાં છે. એક સભામાં એક વૃદ્ધજન પ્રમુખસ્થાને હતા. તેમના ભાષણ સંબંધી મેં એક બે શબ્દ એવા કહેલા કે તેમને ખોટું લાગે-નાગર-બંધુઓને તો બધાને ખોટું લાગે, એમ છતાં ચન્દ્રશંકરે મારા પ્રત્યે અણુગમે બતાવ્યો નથી કે સદ્ભાવમાં ઊણુપ બતાવી નથી. સાહિત્યકારોનો એક વર્ગ અતડો હોય છે. એવી અતડાશ કાંતિ-લાલમાં હશે, પરંતુ ચન્દ્રશંકર તો હંમેશાં ઉત્સાહ ને હૃદયી નવાજૂના સાહિત્યકારોને મળતા. ઊગતા અને આશ્રમતા સાહિત્ય-કારોના એ ખાસ પ્રશંસક હતા. સાહિત્યની તેઓ જ્યાં ત્યાં વકીલાત કરતા. સાહિત્ય માત્ર, ગુજરાતી સાહિત્યકારો, અને ગુજરાતી સાહિત્ય એ ત્રણેના વકીલ તરીકે તેમણે ઘણી સારી

સેવા કરી છે. દલપત જેમ શાણી ગુજરાતી વાણીનો વકીલ હતો તેમ તેઓ આ ત્રણેના વકીલ તરીકે કામ કરતા.

જે રીતે એમણે ગૂજરાતની અમૂલ્ય સેવા કરી છે એમ નિઃસંદેહ કહી શકાય: ગૂજરાતી સાહિત્યના વકીલ તરીકે અને બહુ સરસ વક્તા તરીકે.^૧

૨૨

રાજકવિ બારકરરાવ તાંબે

[આ પરિચયનોંધમાં કવિશ્રી વિશે આપેલી ઘણીખરી માહિતી અમને એક ખાસ મરાઠી લેખ દ્વારા પૂરી પાડવા માટે અમે કોલ્હાપુર કોલેજના ફાર્સીના પ્રાધ્યાપક રા. માધવરાવ પટવર્ધનના ત્રણી છીએ. 'માનસી'ના ગયા વર્ષના બીજા અંકમાંના રા. મનુભાઈ ક. દેસાઈના જળગામ સાહિત્યસંમેલનના લેખ દ્વારા, એ સંમેલનના આ વિદ્વાન પ્રમુખના નામથી તથા કેટલેક અંશે કાયંથી વાચકો પરિચિત છે જ. ઉપરાંત, હમણાં જન્યુઆરીમાં જ તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યું હશે કે ૧૯૩૭ના સર્વોચ્ચ મરાઠી ગ્રંથ કરેલા 'છંદોરચના' માટે પ્રા. પટવર્ધનને મુંબાઈ યુનિવર્સિટી હસ્તક રા. ૨૫૦)નું તરખડપ્રાઇઝ પણ મળ્યું છે. જે સમર્થ કવિ અને વિવેચક મહારાષ્ટ્રના સમકાલીન સાહિત્ય-સેવકોમાં એ ગ્રંથ વડે, એમના ફાર્સી-મરાઠી સંબંધોના વડે તથા બીજા વિદ્વાતાયુક્ત મોટાં નાના લખાણો વડે આગળ પડતું અને માનવંત સ્થાન ભોગવે છે, તેમની વિવેચનશક્તિનો લાભ 'માનસી' દ્વારા ગુજરાતને આપી શકાય છે એ અમારે માટે હર્ષનો વિષય છે. કવિશ્રી

૧. તા. ૩૦-૧-૩૮ના 'લોકવાણી'માં પ્રસ્તુત લાપણનો જે વૃત્તાંત આવેલો તે 'માનસી' માટે લાપણકર્તાએ અમારી વિનંતિ પરથી, ઉપર પ્રમાણે ઉત્તરના રૂપમાં, તૈયાર કરી આપ્યો છે. આ લખાણ માટે તેમના અને 'લોકવાણી'ના અમે આભારી છીએ. —સં. 'મા.'

૨. અહીંથી માંડીને ઉવટ સુધીની (નં. ૨ થી નં. ૫) નોંધો ગતાંકમાંથી મુલતવવાં પડેલાં લખાણો છે. એ માત્ર કાલદષ્ટિએ જરા જૂનાં થયાં હોય તો પણ એમાંના વિરિષ્ટ સત્ત્વની દૃષ્ટિએ નવાં છે એની ખાતરી એ વાંચતાં ધરો જ.

તાંજે વિશેનો પૂર્વોક્ત લેખ 'માનસી' માટે પ્રેમની આપવામાં તેમ જ પ્રસ્તુત નોંધ તૈયાર કરવામાં સૂરતની એમ. ટી. બી. કોલેજના ઇતિહાસ-અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તથા મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદના એક સભ્ય, અને 'માનસી'ના એક શુભચિન્તક, અમારા મિત્ર રા. મનોહર રા. પાળદેના આપણે સા અત્યંત આભારી છીએ.]

પ્રસિદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ મહારાષ્ટ્રી કવિ રા. ભારકરરાવ રામચન્દ્ર તાંજેને ના. ગ્વાલિયરનરેશે રાજકવિપદ અર્પણ કર્યાના ખબર વાચકોએ નવેંબરમાં વર્તમાનપત્રોમાંથી જાણ્યા હશે જ. એ માનપૂર્ણ પદાર્પણને માટે અમે સમસ્ત કાવ્યપ્રેમી ગુજરાત તરફથી તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ; સાથેસાથે, એમની લાક્ષણિક અને ગૌરવશીલ કાવ્યકલાનો ચર્તિકચિત્ત પરિચય પણ આ પ્રસંગે વાચકોને કરાવવાની તક લઇએ છીએ.

રા. ભારકરરાવ તાંજે પ્રેમના એક અગ્રગણ્ય કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેમનું પ્રેમકવન શૃંગારપ્રધાન છે પરંતુ એ શૃંગાર વ્યાપક સ્વરૂપનો છે. એમની કવિતા જે પ્રેમભાવનાનું સંકીર્તન અને આલેખન કરે છે તે ભાવનામાં યૌવનસુલભ પ્રેમ કરતાં કેંક વિશેષ તરવ છે. એમની વ્યાપક પ્રેમભાવનામાં દાંપત્યપ્રેમ ઉપરાંત વાતસલ્ય અને ભક્તિને પણ ઊંચું સ્થાન છે. સને ૧૮૯૧થી ૧૯૩૫ સુધીનાં તેમનાં સર્વ કાવ્યો એક કે બીજી રીતે પ્રેમવિષયક જ રચાયાં છે. એ કાવ્યોમાં જ્યાં જ્યાં ઈશ્વર-ભક્તિ હોય, સૃષ્ટિવર્ણન હોય કે વિનોદ પણ હોય, ત્યાં જ એ જ તાંજેકવિતા ઉત્તમપણે શૃંગારાશ્રયી રહી છે.

૧. દાંપત્યપ્રેમનું એમનું એક મધુરકોમલ ગીત " ઠાળે હે : જુસ્મિ ગડે રોપ્તુનિ મજ પાહું નકા " તે સવિશેષ લોકપ્રિય બન્યું હોવાથી, આમોદાન રૂકડમાં પણ ઉતારાયું છે.

૨. તેમની ભક્તિભાવના પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. પરાધકોટિ પર પહોંચેલી અનુરક્તિ અને નિર્વાણની પ્રીતિ એટલે જ ભક્તિ એવી તેમની માન્યતા છે.

પોતાની કવિતા પરના પ્રેમસામ્રાજ્ય સંબંધી કવિએ એક સ્થળે દર્શાવેલા સુવિશદ અભિપ્રાયનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે: શૃંગાર અ જગતનાં સાહિત્યોમાં હંમેશ મુખ્ય રસ મનાયો છે; તેણે ઇતિહાસનું સ્વરૂપ ધડ્યું છે; તેનાથી જગતનો પ્રસવ અને વિસ્તાર છે. આ વાત જેમને માન્ય હોય નહિ તેમણે કલાનું ક્ષેત્ર છોડી ખીખ ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા જવું: જેમને ફૂલની સુગંધ નહિ પણ કાંટા જોઈએ, તેમણે કાંટાનો મુગટ કરી પહેરવેા; બાકી બુલબુલ તો શુભાખ્યા જ મુગ્ધ થશે અને તેને ચલાશે.

કાવ્યો પ્રેમસુખનાં તેમ પ્રેમદુઃખનાં ય અરાં, જે કે માત્ર અસંતોષ વ્યક્ત કરનારાં કે ભૂમિલ નહિ; પ્રેમગાન માત્ર તારુણ્યકાળના પ્રેમનું નહિ પણ વિવાહિત જીવનના પ્રેમનું પણ —અને તેથી સ્વકીયાવિષયક, પરકીયા કે સામાન્યા વિશેનું નહિ; પ્રેમવિષયક વર્ણનો કરતાં કવિ નયનવર્ણનમાં જ, એને શ્રેષ્ઠ અનુભવી, એટલા તદ્દલીન અને છે કે શરીરનાં સામાન્યતઃ ઉન્માદક મનાતાં અન્ન અગોને લગભગ હંમેશાં ઉવેળે છે; કાવ્ય એટલે જીવનસદરી પણ આયુષ્યપ્રસંગના કેવળ પડછાયા નહિ; કાવ્યો જીવનરપણી, પણ હૃદયના અરા ઉમળકા વિના રાષ્ટ્રીય પ્રસંગો પર કાવ્યરચના કરે નહિ; આત્મસદ્વી પણ અહંમન્ય નહિ; બાષા બાવાનુકૂળ—વ્યાકરણદૃષ્ટિયા અતિ ચોક્કસ ને નહિ તેા શબ્દસૌહવવાળા ખરી પરંતુ કૃત્રિમપણે દામજ નહિ: આ સર્વ તાંબેકવિતાનાં કેટલાંક વિચિત્ર લક્ષણ છે.

પ્રેમના આ સમર્થ કવિએ મહાપ્રરથાન નામ મૃત્યુને પણ સ્વવિષય તરીકે સ્વીકારીને એની પર મરાઈ સાહિત્યમાં અપૂર્વ, અશ્રુભાવી, મર્મગામી રચનાઓ કરી છે. પોતે આ વિષય બણી ફરી રીતે વખ્યા તેનો ચિતાર આપતાં તેમણે એક મિત્ર^૧ પરના પત્રમાં જે ઉદયકથન ક્યું છે તે એમના શબ્દોમાં જ ઉતારવું મોગ્ય લાગે છે:

૧. પ્રો. માયટેવ, કર્વે-વિદ્યાપીઠના પ્રાધ્યાપક.

"... It is a remarkable feature of my poetry; it has grown with my life. It babbled like a child when I was below fifteen. ... It dwelt upon love after wedding till children sprang up around me. Then it sang of children. It became moody and pathetic when death visited my doors, carrying away my children. Then came out મધ્યરાત્રિયા નિવાન્તસમયી રે મારયા દ્વદયા and the Orphans etc. Reconciliation to the realities of life brought in a fresh crop of love-poetry, deeper in note and more universal in character. .... Now when literary persons have dropped round me like petals of a blown rose, when disease and distress and debility have established their quarters in me; when like a canoe caught in a whirl of storm my family-affairs are tossed hither and thither, is it any wonder that my eyes should dwell upon the distant skirts of the life beyond, the great To Be ? I almost hear the mellow lin-lone-lane of far away bells of a magic romantic world, far and far away beyond the bourne of time and space ...

કવિના મનોવિકાસનું દિગ્દર્શન કરાવતાં આ વચનો સ્પષ્ટપણે બતાવે છે કે વિશુદ્ધ પ્રેમનો ઉત્કર્ષ અને મહાપ્રરથાનનો મુક્તિ-બોધ કરી લેવાની, સામનો કરવાની, આત્મિક સિદ્ધતા-એ બંને વિષયોની રાજકવિ તામેની કવિતા એટલી સુસ્થ અને ઉત્તમ-કર છે કે સામાન્ય કવિઓને એ અલભ્ય જ રહે છે. આ કારણે જ, એમના એક કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખતાં રા.

નરસિંહ ચિં. કળકરે જે કહ્યું છે તે યથાર્થ લાગે છે કે રા. તાંબેમાં કવિનું પ્રેમલપણું છે તેમ તત્ત્વસંશોધકની જિજ્ઞાસા પણ છે. એવા આજન્મ સત્કવિને, બારતીય સંસ્કારિતાને જીવનવલતર કરવા, પ્રભુ હીધાયું કરો એવી પ્રાર્થનાસહ વિરમીશું.

૩

માર્તેં દુ ગાર

[૧૯૩૭નું સાહિત્યનું “ નોબેલ પ્રાધ્ય ” છતી જનાર ફ્રેંચ નવલકથાકાર રોજે (Roger) માર્તેં દુ ગાર પરનો નીચેનો રસભર્યો લઘુ લેખ અમારી વિનંતિને માન આપી, સૂરતની એ. ટી. બી. કોલેજના ફ્રેંચ : તથા જગત-ઈતિહાસના પ્રાધ્યાપક ડૉ. રમણ વસાએ ‘ મુવેલ લિતેરેર ’ ‘ માલિયન ’ વગેરે પત્રોમાંની મૂળ ફ્રેંચ સાધનસામગ્રી પરથી લખી આપ્યો હોઈ, એ માટે તેમના ખાસ આભારી છીએ.—સં. ‘ મા. ’]

૧૨મી નવેમ્બર ૧૯૩૭ના સવારે ફ્રેંચ દ રીવીયેરાના કિનારા ઉપરના નીસ નગરની પાસેના એક વિલામાંથી બહાર નીકળતા પુરુષ અને દરવાજા આગળ જિભેલી એક યુવાન સ્ત્રી-પત્રકાર વચ્ચે નીચેના શબ્દોની આપલે થઈ હતી :

સ્ત્રી: મોશીય, મારે ફક્ત પાંચ જ મિનિટ વાત માટે જોઈએ છે.

પુરુષ: દિલગીર છું, તેમ નહિ બની શકે; ના, કદી નહિ.

સ્ત્રી: પણ એમ કેમ ?

પુરુષ: “ પણ એમ કેમ ? ” વારુ, માદામ, (એક પણ ચોબી) મારે સાત વરસનો એક બાળક છે. તે એક દિવસ મને નહાવાની ઓરડીમાં સ્નાન કરવા જતો જોઈ, બારણા આગળ આવી, હઠ લઈ જિભો, ‘ બાપુ. મને તારી સાથે અંદર આવવા દે. મારે તને આજે તફન નાગો જોવો છે—મમી મને નવરાવે છે તેમ. ” —“ ના, એમ ન થાય, બાઈ. ” એ કહ્યું. ત્યારે તેણે તમારા જેટલી જ સરળતા અને હાથ હેઠા પાડી નાંખે તેટલા જ માયાળુ

અવાજે મને પૂછ્યું. “પણ એમ કેમ ?” તે બાળક મારી
“ના” થી તાલુબ થયો એટલું જ નહિ પણ તેની
ઉત્કંઠાએ પેદા કરેલી મારી મૂંઝવણ સમજવા તે તદ્દન
અસંકત જણાયો.

જાહેરાત અને પ્રસિદ્ધિથી દૂર નાસતો આ પુરુષ તે ૧૯૩૭ના
“નોબેલ પ્રાઇઝ” નો વિજેતા ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર રોજે
માર્તે દુ ગાર. માર્તે દુ ગાર બહુ શરમાળ છે એટલું જ નહિ
પરંતુ અસંખ્ય યુવાન વાચકોનાં આદર્શ સ્વપ્નાનો સર્જક એ
નવલકથાકાર પત્રકારોએ ઉપજાવેલી પ્રસિદ્ધિથી બહુ દૂર રહે છે.
પારિસનાં ઝગઝગતાં રેસ્ટોરાંના ખાણાના મેળાવડા કે જાણીતી
નાય-પાર્ટીઓમાં તેની ગેરહાજરી સામાન્ય રીતે વરતાઈ આવે છે.
આ કારણને લીધે આ સાહિત્યકાર વિશે અંગત માહિતી બહુ
લુપ્ત મળે છે.

જન્મતને માર્તે દુ ગારનો પરિચય સ્વીડીશ એકેડેમીએ
“નોબેલ પ્રાઇઝ” દ્વારા કરાવ્યો તે પહેલાં રત્નપરીક્ષક પારિસે,
પોતાના આ સાહિત્યરત્નની કદર એક માસ પહેલાં જ તેને
“પારિસનું” ઉત્તમ સાહિત્ય-પારિતોષિક—“Le Grand Prix
litteraire de Paris” આપી કરી હતી.

‘પ્રસ્થાન’ થી કારકિર્દી શરૂ

૧૯૦૮માં “પ્રસ્થાન”—‘Le Devenir’—પ્રસિદ્ધ કરી
યુવાન રોજે માર્તે દુ ગારે પોતાની સાહિત્યકારની કારકિર્દી શરૂ
કરી. પાંચ વર્ષ બાદ યુરોપ ઉપર મહાન યુદ્ધનું પ્રચંડ વાવાઝોડું
આવી રહ્યું હતું ત્યારે તેણે ‘જાં બારવા Jean Barrois’
નામની નવલકથા લખી ફ્રાન્સનાં પ્રથમ પંક્તિના અમરગણ
ગણાતા લેખકો સાથે પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું. આ નવલકથા
લખાઈ એટલું જ નહિ પણ તે તેના કર્તાની આર્પદષ્ટિ
(prophetic vision)ને લીધે મહાન નવલકથા ગણાઈ.

આ નવલકથા તે કાળના યુરોપના નૈતિક અને સામાજિક જીવનના સંયોગીકરણ(bynthesis)રૂપ છે. કથાનો નાયક-જેનાનામ ઉપરથી નવલકથાનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે-તે જગતમાં "ક્રાંતક" કરવાની તમજાથી અકળાય છે. તેની ભાવના, શ્રદ્ધા અને આદર્શનો ચિતાર એક પારંગત કલાકારની સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવ્યો છે. આ યુવક તે સમયના સામાજિક અને વૈજ્ઞાનિક વિચારોનું પ્રતિબિંબ છે. તેના જીવનમાં સામાજિક જીવનની અનેક શાખાઓમાં પ્રગટ થતાં સંવેદનો મૂર્ત થતાં જણાય છે. વિલાસના જીવનનો ત્યાગ કરી, સંન્યસ્ત સ્વીકારી, પુનઃ તેને સાત મારી, stoic scepticism સ્વીકારી, જીવનની વિવિધ સાગણીઓના અનુભવ લઈ છેવટે એકલો પોતાની યુવાવસ્થામાં સેવેલી ભાવના અને શ્રદ્ધાથી ભરિત (disillusioned) ધર્ષ, અર્ધ ગડિ બની, મૃત્યુના અંકમાં ઢળે છે. આ સાહિત્યકૃતિમાં નવાં અને ક્રાંતિકારક તત્ત્વોનું તદ્દન નવીન સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. એક પ્રતિભામય નવલ-સ્વરૂપમાં આલેખાયેલી આ વાર્તા છે.

વર્તમાન અને જાવિનો ચિતાર

૧૯૧૩માં લખાયેલા આ પુસ્તકમાં તેણે જગતમાં આજે પ્રવર્તી રહેલાં સામાજિક બળો અને આંદોલનોનો ભાવિ ચિતાર આપ્યો છે. શ્રમજીવી માનવસમૂહો ઉપર થતાં આક્રમણોની આગાહી તેણે કરી છે.

૧૯૨૨માં " લે થિબોલ્ડ " Les Thibaultsની નવલકથાની હારમાળાનું પ્રથમ પુસ્તક પ્રગટ થયું. ત્યારબાદ ૧૯૨૨થી ૧૯૨૭ સુધી દર વર્ષે આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી વ્યવસ્થિત રીતે પ્રત્યેક પુસ્તક પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવતું. સંપૂર્ણ ચીવટ અને ઝીણવટથી, પુસ્તકમાં સંપૂર્ણતા આવે તેવું પુસ્તક લખાય ત્યાં સુધી મોં. માટે દુ ગાર સતત પરિશ્રમ કરતા. તેમની આકાંક્ષા ફેવળ એક જાણીતા અને 'પ્રખ્યાત' નવલકથાકાર થવાની ન હોવાથી, તેમને પોતાની

આકાંક્ષા મુજબની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો કાંઈ ન પ્રાપ્ત થવાથી પોતાની આ નવલકથાની હારમાળા (cycle of novels) તેમણે મુદ્દતરી રાખી. ૧૯૩૦-૧૯૩૫ સુધીમાં ક્રાન્સના આમ-જીવનના પ્રતિબિંબરૂપ " વૃદ્ધ ક્રાન્સ " Vieille France તેમ જ કિસાનજીવનને વિશાળ ફલક પર આલેખતી Un Taciturne અને બીજાં જે નાટ્ય-ફારસો તેણે આપ્યાં છે. આ જ સમયે તેણે Les confidences africaines લખી સંસ્થાનોના જીવનના દુઃખી ભાગનો નમ્ર સ્વરૂપે પરિચય કરાવ્યો.

હારમાળાનો ફાલ

ત્યારપછી ૧૯૩૬માં ત્રણ વર્ષથી મુદ્દતરી રહેલ " લે થોબોલ "ની હારમાળાના ફાલરૂપ " L'été 1914 " " ૧૯૧૪ની ગ્રીષ્મ "નાં ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં. આ સર્જન માટે તો તેને " નોબેલ પ્રાપ્ત " આપવામાં આવ્યું છે, સાહિત્યના વિવેચકો સર્વાનુમતે તેને એક મહાન સાહિત્યકૃતિ તરીકે ઓળખાવે છે. આ કથા " લે થોબોલ " કુટુંબની ઐતિહાસિક નવલ તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ પર રચાયેલ અર્વાચીન કુટુંબની એક સામાજિક નવલકથા છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તે શાશ્વત અને વિરાટ વ્યક્તિ-માનવનો ઇતિહાસ છે- પ્રતિનિધી છે. સામાજિક દ્વંદ્વો અને નવીન રૂપાંતર લાવવાના વિજયને મૂર્ત કરવા આ નવલકથા પ્રયત્ન કરે છે. વળી આ નવલકથા " Les Thibaults " કુટુંબનો ઇતિહાસ છે ને સત્ય નથી કારણ કે Le Fontanille કુટુંબનું વારસત્વ દર્શન પણ તેમાં થાય છે. આ કથામાં જે કુટુંબોનું વર્ણન છે: એક રોમન કેથોલિક અને બીજું પ્રોટેસ્ટન્ટ, એ કુટુંબોમાંનાં પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાધાતી તરવો વચ્ચેના દ્વંદ્વનું આલેખન સચોટ રીતે કરવામાં આવેલ છે. આ પુસ્તકના લેખકે તો એક નિષ્ણાત ઇતિહાસકારના સમી ચીવટ અને વ્યાવહારિક, આતુર્યપૂર્ણ કળા વાપરી છે. જાણે કે ટાઈ સર્જન-અપર ધન્વંતરી-સંજોગ વર્તાને

પ્રગટતાથી પોતાનું કાર્ય કરતો હોય. વેદનામાં પ્રગળતા માનવ આત્માઓનાં સંવેદનોનું માર્ગતામ્યું પૃથક્કરણ આ નવલકથામાં સ્પષ્ટ થાય છે. જગતમાં શાંતિ સ્થાપવા મથતાં બળોમાં યુવાનોનાં કર્તવ્યક્ષેત્રનું નિરૂપણ આ નવલકથા સૌન્દર્યથી રીતે પ્રગટ કરે છે.

આ વાર્તાનું આલેખન એટલું કલાત્મક રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે વાચકને આ નવલકથાની સૃષ્ટિ પોતાની જ હોય તથા પોતાના જીવનના પર અવલંબિત થયેલ હોય તેમ જણાય છે. અસ્પષ્ટ કે અવ્યક્ત રહેતી હોય તેવી એકેય સંજ્ઞા કે એકેય ભૂમિ આ નવલકથામાં પ્રગટતી નથી. ભાષાની સરળતા અને સાદાઈ આ નવલકથાની અપૂર્વ વિશિષ્ટતા છે અને આ વિશિષ્ટતામાં તો નવલકથાકારની પ્રતિભા પ્રગટ થાય છે.

રમણ વસા

પત્રકારત્વ

૪

શ્રી. નટરાજન^૧

સમય કેવો પવનવેગી છે ! મને પચાસ ઉપર થયાં. શ્રી નટરાજન અને મારી વચ્ચે એક પેઢીનું અંતર છે. છતાં મને હજી યાદ છે કે એ બે સદાસદચર મૂર્તિઓ, સદ્ગત સર નારાયણ ચંદાવરકર અને શ્રી નટરાજન, રોજ સાંજે ટવીન્સ રોડ પર ફરવા આવતા; ને ત્યારે કોલેજકાળમાં ટું તેમના તરફ પ્રશંસા અને માનની, અરે, પૂજ્યભાવની નગરે કેવો જોષ રહેતો ! તે દિવસોમાં અમારામાં પૂજ્યભાવનો ઉછાળો હતો. કાશુ જાણે કેમ, શું પુરુષમાં કે શું સ્ત્રીમાં, આપણા જુવાન મિત્રોમાં હવે

૧. એમને સિત્તેર વર્ષ થોડા સમય પર પૂરાં થયાં તે પ્રસંગે, અમારો વિનંતિ પત્રથી, આ લેખ ૧૯૭૫ મુખવાસ ૬. મહેવાએ ખાસ લખી આપી આભારી થયાં છે. સં. 'મા.'

એવો ઉછાળો શા માટે જણાતો નથી, તે માત્ર મસ્તિષ્કવિદ્વાનો અભ્યાસીઓ જ કહી શકે. તે સમયના જાહેર જીવનમાં મોટે ભાગે સર નારાયણ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવતા. પ્રાર્થનાસમાજમાં ને અન્યત્ર એમનાં પ્રવચનો અમને નવી દૃષ્ટિ આપતાં; ને અમે હજી તો નાના હતા, તો પણ સામાજિક ક્ષેત્રમાં અમારાં લાઘ્યજહેનોની મુક્તિ સાધવાની તમન્ના અમારી રોજરોજ વ્યાપી જતી. જીવનમાં અમને થપ્પડો પડી, ને જીવાનીનાં અમારાં કેટલાંક માયાદર્શન અદશ્ય થયાં છે. પણ એમના ઉપદેશનું જળ એવું હતું—એમના પેગામ એટલી સત્યનિષ્ઠાથી એ પોતાના જીવનમાં ઉતારતા ને ખીજાને ઉપદેશતા કે હજી પણ એ સૌ હરધડી અમને પ્રત્યક્ષ થાય છે, ને તે દિવસોના અમારા આદર્શોની ગ્રેરણા ફરીથી પાય છે.

તે જ સમયે શ્રી નટરાજને પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી દીધી હતી. 'ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર'ના તંત્રી તરીકે શાણપણ-વાળા પુરુષ દાખલ એ સર્વત્ર ઓળખાતા; સાથે સાથે એ હંમેશ અજોય હિંમત પણ દર્શાવતા. તેમના ક્ષેત્રોમાં આત્મસમર્પણ ને કવિત્વનો રણકાર ગાજી રહેતો. હમણાંહમણાં કવચિત્ મારાથી એમના ક્ષેત્રો વાંચી શકાતા નથી; પરંતુ 'સોશિયલ રિફોર્મર' તો આ સઘળાં ય વર્ષો દરમિયાન યાન અને આક્રીનની માર્ગદર્શી જ્યોતસ્પે ઝગઝગતું જ આવ્યું છે. સમાજસુધારો તે દિવસોમાં આજ જેવો સહેલો નહોતો. હવે તો તે રોજની વાત જતી ગયો છે. અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન બાદ કરતાં તે દિવસોના સામાજિક સુધારાના કાર્યક્રમમાંથી લગભગ દરેક બાબત હાલ તો જાહેર જીવનમાં સ્વીકારાર્હ ગઇ છે. પણ તે વેળા વાત જુદી હતી. સમાજસુધારક થયા એટલે જાણે તમે વિરોધક અને કદાચ બંડકતો પણ થઇ ચૂક્યા. સમાજસુધારક થવા માટે ધણા ય જીવાનોને ચઢીદ જતી શીશસમર્પણ કરવું પડતું; કારણ કે જેમ તે વખતે સરકાર, રાજદ્રોહીઓ પર અપાટો ચલાવતી, તેમ સમાજ પણ પોતાના દ્રોહીઓ સાથે સખ્તાઈ

બાંધી વતીવ રાખતો. મારા કેટલાક વડીલો આગળ શ્રી નંદરાજનના લેખો વિશે પ્રશ્નસાના મારા ઉદ્દગાર હું બોલી શકતો નહિ તે મને હજી યાદ છે. સમાજસુધારક થવું એટલે સમજવું કે તમારી સહાનુભૂતિ પીડિત વર્ગ માટે છે અને ખાસ કરીને સ્ત્રી-વર્ગ તરફ સમાજ જે અપ્રમાણિકતા, અન્યાય અને ધાતકીપણ દાખવી રહ્યો હતો તેની વિરુદ્ધ તમે બેઠા ઉઠાવ્યું છે. ધણી ય કોલેજિયતને સમાજસુધારક કહેવરાવવામાં મજા આવતી, જેમ હમણું થોડા સમય પર ધણી ય કોલેજિયતોને સવિનય ભંગવાળા ગણાવવામાં આવતી તેમ. ઇશુ ખ્રિસ્ત કહેતા કે મારા સિદ્ધાંતો બાઈને બાઈ વચ્ચે, મિત્ર ને મિત્ર વચ્ચે, કુટુંબી ને કુટુંબી વચ્ચે તરવાર ઉછળાવે એવા છે. આ સત્ય પુરવાર કરતા હોય તેમ તે સમયના સામાજિક સુધારકો લડત ચલાવતા ને પરિણામે સમાજસુધારાની કલમો સંબંધી મતભેદના કારણે કેટલાં ય કુટુંબોમાં કડવાશ રેલાતી, અસંતોષ બ્યાપતો, છાનાં વેર વટાતાં.

આ વેળા અમને આશા ને હિંમતના સંદેશ શ્રી નંદરાજન એમના 'સોશિયલ રિફોર્મર' દ્વારા આપતા. ત્યારે 'સોશિયલ રિફોર્મર' એ સમાજસુધારાનું પત્ર માત્ર ન હતું પણ એક ઉદાર વિશ્વધર્મનું પત્ર હતું. શ્રી નંદરાજનના જીવનકાળમાં કદ એક જ વસ્તુ મારા મન પર જીવાઈ ગયું છે એમ પૂછો તો તે વિશાળ પાયા પર રચાયેલી એમની ઉદાર ધર્મભાવના અને હરકોઈ જાત કે રૂપની માનસિક સંકુચિતતાની અસદિબ્ધિતા. જેને ઉદામવાદી તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ તેવા ઉદામવાદી એ નથી; પણ તે દિવસોમાં તો અધ્યતિ કે અન્યાયી લાગતાં સરકારનાં કામ પણ પમસાને એ નભાવતા નહિ. આ દેશની રાજકીય પ્રગતિ માટે એ સદા ય લડતા આવ્યા છે. એમને મન પ્રગતિ તે ઉત્કાન્તિ છે-કાન્તિ નહિ, એટલે જ તદ્દાવત. તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વચિંતનમાંથી

નીપજતી શાંતિની મુદ્રા એમના જીવનમાં જડાઇ ગઇ છે; તમે કદી એમને કુલ્લે કે કુપિત અગર ક્ષત્રિક જળવમળમાં તણાતા નદિ જુઓ. ચિંતન, શાંતિપૂર્ણ પ્રાર્થના, એના બળવડે મહાપુરુષોમાં જે શાંત વિકાસ તિલ્લ થાય છે તેનું દૃષ્ટાંત શ્રી નટરાજનનું જીવન છે.

ધીરેથી પણ સ્થિર પગલે હિંદુધર્મ લાણી—પોતે સમજ્યા પ્રમાણેનાં તેનાં પવિત્ર તત્ત્વો લાણી એ પાછા વળ્યા છે. બાઇબલની એમના પર ભારે અસર થઇ હતી. એમનાં લખાણોના સ્વચ્છત્વથી ને કવિત્વથી સ્પષ્ટ જણાતું કે ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટની કેટલી બધી અસર થઇ હતી—જેમ એમના મિત્ર સર નારાયણ પર ઓફ તથા ન્યુ જાને ટેસ્ટમેન્ટની થઇ હતી તેમ. એક આત્મવૃત્તાન્તના લેખમાં એમણે કહ્યું છે તે મુજબ હમણાં તો એમણે બાઇબલને અમરાઇએ ચઢાવ્યું છે ને ગીતાજીનું વધારે ને વધારે સેવન કરવા માંડ્યું છે. ધણા ય હિંદુ ધર્મગ્રંથો તરફ વધતો જતો પૂજ્યભાવ, પ્રેમ ને પ્રશંસા હમણાનાં એમનાં લખાણોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે ને હવે એ માનવા લાગ્યા છે કે હિંદુ પ્રયાગો તથા પ્રજ્ઞાસિકાઓનો નાશ થાય એમ નથી કે એમને સમૂલ ઉખેડાય એમ નથી. જૂતકાળના કેટલાક સમાજસુધારકોની બાબતમાં બન્યું છે તેમ શ્રી નટરાજન પ્રત્યાષાતી બન્યા છે, એવો આનો અર્થ નથી. એમના જૂના સિદ્ધાંતો બધા એમના એમ છે. વ્યક્તિત્વવાર્ત્ત્ય વિશે એમનો જૂનો અજ્ઞેય પ્રેમ છે. તે માટે કે સામાજિક પ્રગતિ માટે એમને કદી શંકા ઊડી નથી. હું તો એટલું જ કહું છું કે હમરે કરીને એ સૌ પરિપક્વ બન્યું છે, ને હિંદુ ધર્મના એક સિદ્ધાંતો પૈકી પસંદ કરેલાં તત્ત્વોના સંખ્યાતેજે એને અજવાળ્યું છે, એને ઓપ ચઢાવ્યો છે.

મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યેના એમનો ભક્તિભાવ અને ગાંધીજીના સૌ રાજકીય સિદ્ધાંતોનો એમનો સ્વીકાર બેતાં એમની ઉત્કાન્તિનું જ દર્શન થાય છે. આ બધું છતાં જ્યારે એમને

જથ્થાનું હશે કે મહાત્માજી કાંઈ અવળી દિશા લણી દોરી રહ્યા છે ત્યારે તેમની પશુ ટીકા કરવામાં પાછાં પચ્યા નથી. શ્રી નટરાજન માટે મહાત્માજી બહુ જિંમું માન ધરાવે છે અને પોતાના જીવનમાં એમને એવી કેટલીક કટોકટીની ક્ષણો આવી ગઈ હતી કે જ્યારે બીજા સલાહકારો સાથે શ્રી નટરાજનની પશુ એમણે સલાહ લીધેલી. આવા કુટુંબમાંથી મહાત્માજીને એકાદ સેવક મળ્યા રહે તે તદ્દન સ્વાભાવિક હતું. એ સેવક તે શ્રી નટરાજનનાં પુત્રી શ્રીમતી કામાક્ષી નટરાજન, જે પોતે મુંબઈ વિદ્યાપીઠનાં એમ. એ. છે ને એક અદના સ્વયંસેવક તરીકે હસતે મોંએ જેલ જઈ આવેલાં છે.

પિતાપુત્રી હમણાં અમેરિકા ને યુરોપની સફર કરી આવ્યાં છે. પોતાની સફરની એમની વાસરિકા બતાવી આપે છે કે શ્રી નટરાજન કેવા નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિબિન્દુથી ને છતાં શીખવાવાળા વિદ્યાર્થીની નજરે બધું નિહાળે છે. શ્રી નટરાજન ચોખલીઆ ('પ્યુરિટન') છે પણ એમના ચોખલીઆપણામાં કટાણા મોઢાને સ્થાન નથી, એમને હાસ્યરસની કદર છે. એમના હસવામાં હાસ્યરસની છોળા હોય છે. હાસ્યોચિત પ્રસંગોએ એમનું હસવું એક યુવાન કોલે-જિયનના હસવા જેવું નિર્મળ સજીવ હોય છે. હું ઇચ્છું છું કે પોતાની માતૃભૂમિને અધિકતર ઉપયોગનું—સમર્પણ, સ્વા-ધ્યામ ને લિખિત પ્રવગનોનું ભરેલું—લાંબું આયુષ્ય એમને પ્રાપ્ત થાઓ.

જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

વિજ્ઞાન

માર્કેની—રૂથરફર્ડ—જગદીશ

ગયા પાંચ સાત મહિનાના દૂંઠ સમયમાં જગતના ત્રણ નામાંકિત વૈજ્ઞાનિકોનાં જીવન પડદા પાછળ અદસ્ય થયાં. તા. ૨૦મી

જીવાણુઓ વાયરસો અને રેડીઓના અવિચીન યુગ્મવર્તક માર્ચીઝ માર્કોની ઇટલીમાં, પરમાણુના દુર્બળ કોટને તોડનાર લોડ રેથરફર્ડ ઑફ નેલ્સન ઇંગ્લંડમાં ઓકટોબરના અંતમાં, અને લૌતિકશાસ્ત્રનાં સાધનોની સહાયથી વનસ્પતિમાત્રમાં પ્રાણી-શરીર સરખી ક્રિયાઓ પારખનાર સર જગદીશચંદ્ર બોઝ તા. ૨૪મી નવેમ્બર હિંદમાં, એમ ત્રણે મહાન સંશોધકો એક પછી એક વિદાય થયા.

૧૮૭૫ના એપ્રિલ માસની ૨૫મી તારીખે માર્કોનીનો જોલાના શહેરમાં જન્મ થયો. તેનો પિતા ઇટાલીઅન અને મા આયરિશ હતી. નાનપણમાં જ એણે પ્રોફેસર રાજાનાં વ્યાખ્યાનો અને રીઘીનાં પુસ્તકોમાંથી, અંતરિક્ષમાં ઉત્પન્ન કરી શકાતી વિદ્યુતપ્રવાહની ઊર્મિઓ જેને હટકે પહેલવહેલા ઓગખી હતી, તે વિશે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. સૂર્યના પ્રકાશને ઈર્ષ્યની સહાયતાથી ગમે તે દિશામાં મોકલી શકાય તે જ પ્રમાણે કાષ્ઠક રીતે વિદ્યુતની ઊર્મિઓ પણ ફેંકી દૂર સંદેશ મોકલી શકાય એવાં તેનાં વાહકાળનાં સ્વમો હતાં. એકવીશ વર્ષની વયે એણે જૂજ સાધનોથી પ્રયોગો આદર્યા અને એક વર્ષમાં તારની મદદ વગર વિદ્યુતપ્રવાહ ત્રીશ મિટરના અંતર સુધી પહોંચી શક્યો. એરીઅલ અને બીજાં સાધનોમાં સુધારા કરતાં ઉત્તરોત્તર ૧૦૦ મિટર, ૪૦૦ મિટર અને દોઢ માઈલ સુધી વિદ્યુત-ઊર્મિઓ જવા લાગી. આ ક્ષેત્રથી ઉત્તેજિત થઈ માર્કોની ઇંગ્લંડમાં આવ્યો, નવી શોધ માટે ' પેટન્ટ ' લીધું અને ૧૮૯૬-માં લશ્કરી, નૌકાખાતાના અને પોસ્ટ ઑફિસના ઇન્જનેરો સમક્ષ, ટેમ્સ નદીને કિનારેથી પોસ્ટઑફિસ સુધી આઠ માઈલને અંતરે, તારની મોર્સલિપિનાં ચિહ્નોનો ' બીનતારી '-વાયરલેસ સંદેશ પહેલવહેલો પાઠવ્યો.

પછી તો ૧૮૯૭માં ' માર્કોની વાયરલેસ કંપની 'ની સ્થાપના થઈ અને ૧૮૯૯માં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે, ૮૫ માઈલને

અંતરે, વાયરલેસ વ્યવહાર શરૂ થઈ ગયો. આમ અંતરના ઘટવા સાથે માર્કોનીને પ્રતીતિ થઈ કે પૃથ્વીનો વર્ણાક્ર. ઊર્મિની ગતિમાં કશો અવરોધ કરતો નથી. (અંતરિક્ષમાં ૫૦ થી ૧૫૦ જીએ હેલેકેટ્રોન પટ ઉપરથી ઊર્મિઓનું પરાવર્તન થઈ પૃથ્વી ઉપર આવે છે તેની માર્કોનીને તે વખતે ખગર નહોતી) તેના સ્વપ્ન વધુ ઉલટ થયાં. આટલાંટિક મહાસાગરની પાર વાયરલેસની મદદથી પહોંચી શકાય કે નહિ? ઇંગ્લંડમાં કોનવોલને કિનારે આવેલું પોલ્થુ ગામ અને અમેરિકામાં મેસેચુસેટ પરગણાને કિનારે કેપ કોડ એ બે સ્થળ વચ્ચે પ્રયોગ કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું. બધી તૈયારી થઈ ગયા પછી એક સાથે બંને સ્થળે પવનનું તોફાન થતાં એરિયલ સ્ટેશન તૂટી પડ્યા. પોલ્થુ સ્ટેશન ફરી વાર ઊભું થઈ જતાં, માર્કોનીની ધીરજ ટકી નહિ. તે અમેરિકા ગયો ને ન્યુક્લેરિયસને કિનારે સેન્ટગોન પહોંચી બલૂનની મદદથી એરિયલ તાર જીએ ચઢાવ્યો. ફરી વાર કુદરત તેની સામે થઈ અને બલૂનને ખેંચી ગઈ. માર્કોનીએ પતંગની મદદ લીધી અને સખ્ત વાવાઝોડમાં પણ ૪૦૦ ફુટની જાંચાઈએ તેને ચઢાવ્યું. આમ ગોઠવણ કરી તેણે ઇંગ્લંડ તારથી સંદેશો મોકલી સૂચના આપી કે પોલ્થુ મુકામેથી દરરોજ બપોરે ત્રણ અને છ વાગ્યાની વચ્ચે 'એસ' (S) અક્ષરનાં ત્રણ ટપકાનાં મોર્સ ચિહ્નો વારંવાર વાયરલેસથી મોકલ્યા કરવાં. આમ કરતાં ૧૯૦૧ના ડિસેમ્બરની ૧૨મી તારીખની બપોરે માર્કોની અને તેના મદદનીશને ઉપરાઉપરી ત્રણ ત્રણ ટકારા સંભળાવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચેનું આટલાંટિક મહાસાગર ઉપરનું ૧૮૦૦ માઇલનું વાતાવરણ, પ્રકાશવેગે વહતી વિદ્યુતની ધુમરીઓથી જીજ્ઞાસુ રહ્યું હતું. તે દિવસથી પૃથ્વી ઉપર વાયરલેસયુગનું મંડાણ થયું.

પછીના છત્રીસ વર્ષના ગાળામાં તો વાયરલેસવિજ્ઞાનને અનેક વૈજ્ઞાનિક તરફથી સદાયતા મળી, રેડીઓ રીસીવરમાંનો અત્યારે સાધારણ થઈ પડેલો ફ્લેમીંગનો અદ્ભુત વાલ્વ શોધાયો, પૃથ્વીના

ખૂણેખૂણા વાયરલેસથી સંકળાઈ ગયા, દિશા અને કાળના અંતરે અડપભેર છુસાવા લાગ્યા અને બોડકોસ્ટિંગ, વાયરલેસ ટેલિફોની, અને ટેલિવિઝનથી માનવસંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ થઈ.

અંત સુધી માર્કોનીએ યૌવનનો ઉત્સાહ અને શક્તિ જાળવી રાખ્યાં. નવીન પ્રયોગો ઉપરનો તેનો પ્રેમ જેવો તે તેવો જ રહ્યો. પોતાના મદદનીશોને પછુ તે ઉત્સાહ અને પ્રેરણાની મૂર્તિરૂપે હતો. દરેક કામ પાછળ તે અચાક પરિશ્રમ લેતો અને પોતે માનેલા સિદ્ધાંતોને હિમ્મતથી આચરણમાં મૂકવા હમેશાં ઉત્સુક રહેતો.

ન્યૂઝીલેન્ડના એક ખેડૂત કુટુંબમાં ૧૮૭૧ના ઓગસ્ટની ૩૦મી તારીખે અનેરેટ રથરફર્ડનો જન્મ નેફસન ગામમાં થયો. વીસ વર્ષની વય ચતાં સુધી સ્થાનિક વિદ્યાલયમાં શિક્ષણ લઈ, અનેરેટ ઇંગ્લેન્ડ ગયો અને ૧૮૯૩માં તેણે કેમ્બ્રિજ વિદ્યાલયની એમ.એ. ડીગ્રી ગણિત અને વાસ્તવશાસ્ત્રના (ફિઝિક્સના) વિષયમાં પહેલા વર્ગમાં સીધી, અને ૧૮૯૪માં નવા સંશોધનો માટે તેને શિવ્યવૃત્તિ મળી. કેમ્બ્રિજનું તે વખતનું વૈજ્ઞાનિક વાતાવરણ ઉશ્કેરાટથી ભરપૂર હતું. કેવેન્ડિશ પ્રોફેસર સર જે. જે. ટોમસને વિશ્વના પદાર્થ-માત્રમાં છુપાઈ રહેલા એક આદિતત્ત્વ ઇલેક્ટ્રોનને જોણી કાઢ્યું હતું. પછીનાં બે પાંચ વર્ષમાં જ, જર્મનીમાં રૉશને અપાર-બેદક શક્તિના 'એક્સ રેઝ' ઉત્પન્ન કર્યાં અને ક્રાન્સમાં ક્યુરી દંપતીને હાથે અખૂટ શક્તિસ્પુરક રેડીઅમ શોધાયું. વીસમી સદીના વૈજ્ઞાનિક યુગના આગમનકારણરૂપ આ મહાન શોધોએ રથરફર્ડના મગજ ઉપર પ્રબળ અસર કરી. તેને લાગ્યું કે ઇલેક્ટ્રોન, એક્સરેઝ અને રેડીઅમમાંથી પ્રસરતી શક્તિ, તે સર્વ પરમાણુના કેંદ્ર ગૂઢ લાગમાંથી જ ઉત્પન્ન થતું હશે. પણ પરમાણુ અથવા તો તે વખતે જાણમાં હતાં તે વિશ્વનાં કહેવાતાં મૂળતત્ત્વોનાં સિદ્ધાંતિય પ્રકારનાં સમૂહમાં હો પરમાણુઓ તો અભેદ હતાં. પર-

માણુ જ ને પદાર્થમાત્રનો અંતિમ ભાગ હોય તો પછી તેમાંથી ઇલેક્ટ્રોન કેમ સંભવે ? છતાં રેડિયમનું પરમાણુ અમુક પ્રકારનાં કિરણો ઉત્પન્ન કરી આઠ દસ પ્રકારનાં ખીન્ન ' મૂળતત્ત્વો 'નાં પરમાણુઓને જન્મ આપી શકતું હતું. આ કિરણો તેમ જ રેડિયમ થોરીઅમ અને યુરેનીઅમમાંથી ઉત્પન્ન થતાં નવા અલ્પ-જીવી પરમાણુઓ જેવું છેવટે સીસા અને તે સરખી ધાતુઓમાં રૂપાન્તર થતું હતું, તે સર્વનો અભ્યાસ કરી રથરફર્ડે રેડિયમ-શક્તિના નિયમો ધ્યા. આ વખત દરમ્યાન સર જે. જે ટોમસનના નવા પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયું હતું કે દરેક પરમાણુની આજુ-બાજુ નેગેટીવ વિદ્યુતનાં ઇલેક્ટ્રોન કણો વિટાયલાં હોય છે અને મધ્ય ભાગમાં પરમાણુનો સર્વ ભાર વહતું ઊલટા પ્રકારની પોઝીટીવ વિદ્યુતનું ગુંચળું-કેન્દ્ર આવેલું છે.

૧૮૯૮થી ૧૯૦૭ સુધીનાં દશ વર્ષો રથરફર્ડે કેનેડામાં મોન્ટરીલીની મેકલમ યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે ગાળ્યા. ત્યારપછી માન્ચેસ્ટર યુનિવર્સિટીના લેંગવર્થી પ્રોફેસર તરીકેનાં બાર વર્ષો દરમ્યાન, તેના નામથી આકર્ષાઈ આવેલ ડેનમાર્કના પ્રોફેસર નીલ્સ બોરનો સમાગમ રથરફર્ડને થયો. ગણિત-પારંગત બોર અને પ્રયોગકુશળ રથરફર્ડે બંનેના સહ-કારથી પરમાણુરચનાનો નવો સિદ્ધાંત રચાયો. વિજ્ઞાન-જગતમાં આ સિદ્ધાંત ક્રાંતિકારી હતો. પહેલાંનાં ૯૦ વિશ્વતત્ત્વો હવે મૂળતત્ત્વોરૂપે રહી શકે એમ નહોતાં. તે સર્વ માત્ર બે જ તત્ત્વો-પોઝીટીવ કણ અથવા પ્રોટોન અને નેગેટીવ કણ અથવા ઇલેક્ટ્રોન-નાં બનેલાં હતાં. પોઝીટીવ કણોનાં બનેલા કેન્દ્રની ફરતાં નેગેટીવ કણો ફરતાં હતાં. નેગેટીવ કણોની સંખ્યા એકથી નેવું સુધીની થતાં નેવું પ્રકારનાં ' મૂળતત્ત્વો ' બની શકતાં હતાં.

રથરફર્ડનું લક્ષ હવે પરમાણુના કેન્દ્ર તરફ દોરાયું. કાંઈ પણ પરમાણુની રચનામાં ફેરફાર કરવો હોય તો કેન્દ્રને છેદવું આવશ્યક હતું કારણ કે મધ્ય રચના તૂટતાં સધળું જ ચલુતર

તૂટી પડે. રેડિયમમાંથી આલ્કા. કિરણોરૂપે નીકળતાં વેગવાન હીલીઅમનાં પરમાણુઓથી તેણે હલકા વજનનાં પરમાણુઓ ઉપર આક્રમણપ્રયોગો આદર્યા. લગભગ બે વર્ષના સતત પરિશ્રમને અંતે ૧૯૧૯માં બોરાન અને નાઇટ્રોજનનાં પરમાણુ વીંધાતાં તેમાંથી હાઇડ્રોજન પરમાણુ ઉત્પન્ન થયાં અને તે રીતે મનુષ્યને હાથે એક પરમાણુનું ખંડન અને તેનું બીજામાં રૂપાંતર એ પહેલવહેલું થયું.

સર જે. જે. ટોમસન કેમ્બ્રિજમાંથી ૧૯૧૯માં નિવૃત્ત થતાં તેનું સ્થાન તેના ભૂતકાળના શિષ્યે લીધું. કેવેન્ડિશ પ્રયોગશાળા હવે વૈજ્ઞાનિકોના તીર્થરૂપ બની. પરમાણુ વિશે જેને કાંઈ જાણવું હોય તે સૌ અહીં આવી પ્રેરણા લઈ જતા. પરમાણુનો અભ્યાસ નવાં નવાં સાધનોથી અનેક દિશામાં થવા લાગ્યાં, અને ૧૯૩૦-૪૨નાં વર્ષોમાં પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોનનું બંનેનું નવું કણ ન્યૂટ્રોન એકવિકે શોધ્યું અને કોરોસ્ટ અને પોલ્ટને અતિશય વેગવાન પ્રોટોન કણોથી અનેક પરમાણુઓને છેઘાં.

૧૯૩૮ના વર્ષની શરૂઆતમાં કલકત્તામાં ચએલી હિન્દી વિજ્ઞાન-પરિષદના જયુબીલી મહોત્સવ પ્રસંગે લોડ રથરફોર્ડે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું, પણ દૈવની ઇચ્છા જુદી જ હતી. એકાએક કરાએલું એપરેશન નિષ્ફળ નિવડતાં બે દિવસના ટૂંક સમયમાં તેણે છેલ્લો શ્વાસ લીધો અને વેસ્ટમીન્સ્ટર એબેની આરામગાદમાં અખંડ નિદ્રા લીધી.

જગદીશચંદ્ર બોઝનો જન્મ ૧૮૫૮ના નવેમ્બરના અંતમાં, કલકત્તા પાસે થયો હતો. કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી, પ્રકાશના વિષયમાં અનેક નવાં સંશોધન કરી રહેલ વાંસ્તવશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક લોડ રથેની સાથે જગદીશચંદ્રે કેમ્બ્રિજ વિદ્યાલયમાં, મેક્સવેલના પ્રકાશગિર્મિ-સિદ્ધાંતનો અને હર્ટ્ઝે શોધેલ નવીન વિદ્યુતગિર્મિઓ-જે પ્રકાશની સરખી જ હતી તેનો-

ગ્રીષ્મવર્ષથી અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૮૫માં દિંદ પાછા ફરતાં તેમની કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાં વાસ્તવશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થઈ. અહીં હર્ટઝની વિદ્યુતઊર્મિઓ ઉપર તેમણે પ્રયોગો આગળ ચાલુ કરી ૧૮૮૬ થી ૧૮૮૭ દર્શન-જેના ઉપર ગાઈની પણ તે વખતે પ્રયોગો કરતો હતો, તે-અને પ્રકાશઊર્મિઓ અને એકસરખા જ શ્રેણી ધરાવતી હતી, અને ફેરમાત્ર તે ઊર્મિઓની લંબાઈમાં જ હતો. જગદીશના આ સંશોધનોનો અહેવાલ ૧૮૮૫માં લંડનની રોયલ સોસાયટીના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયો. ૧૮૮૬માં લીવરપુલમાં મળેલા બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિક સંમેલનમાં ભાગ લેવા તેને આમંત્રણ મળ્યું અને ત્યાં, ગાઈનીએ રચ્યું હતું તેના કરતાં વધુ શક્તિમાન, હર્ટઝીઅન વાયરલેસઊર્મિનું આગમન અને અસ્તિત્વ સહેલાઈથી દાખવવું નવું રીસીવર પહેલવહેલું, વૈજ્ઞાનિકો સમક્ષ મૂકી તેની ક્રિયા સમજાવી. આમ વાયરલેસના જ ક્ષેત્રમાં રહીને જગદીશે તેનાં સંશોધનોને આગળ ગતિ આપી હોત તો કદાચ ગાઈનીના અવસાનના નોંધ આજે લીધી ન હોત. પણ દિંદીજીવનનું આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય જગદીશચંદ્રને જુદી જ દિશા તરફ હવે સાદ કરી રહ્યું હતું. વિદ્યુતઊર્મિથી જડપદાર્થો ધ્રુજી ઊઠતા. શું તેમનામાં ચેતન હશે? વનસ્પતિ તો જરૂર ચેતનમય છે. ખીજમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે ને પ્રાણીશરીરની જેમ વિકાસ પામી અંતે મૃત્યુશય થાય છે. આમ હોય તો વનસ્પતિમાં પણ મનુષ્ય સરખી સામર્થ્યો હશે? હા, રસામણીના ઊડને કાંઈનો સ્પર્શ ગમતો નથી. જરૂર વનસ્પતિમાં પણ સામર્થ્ય-વાદક નર્વસ-સીસ્ટમ હશે. તે ઊંઘતી પણ હશે અને દારૂ પીને મન્દોભત પણ થતી હશે. હૃદય જેવું પણ તેમને કંઈક હશે અને સોડી સરખું કામ કરતો વનસ્પતિરસ તેનાં શાષેશાખા અને પાનપાનમાં સિંચાતો હશે. આ સર્વ માન્યતા દદ થતાં ૧૮૯૫માં તેમણે પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાંથી નિવૃત્ત થઈ, વનસ્પતિ-જીવનનાં નવાં અન્વેષણો શરૂ કર્યાં. જે હાથોએ વાયરલેસનો

નાલુક રીસીવર રમ્યો હતો તે જ હાથે હવે વનસ્પતિની જુદી જુદી સ્થિતિઓ, તેમની દિલચાલ અને સાગજીઓ બતાવનાર. અત્યંત નાલુક યંત્રો બનાવવા પ્રવૃત્ત થયા.

પછીનાં ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ તો હિંદમાં સર્વકાર્ષ જાણે છે. વનસ્પતિજીવનમાં સંજળાતો નાદ તેણે સર્વત્ર હિંદમાં અને યુરોપમાં સંજળાવવા પ્રયત્નો કર્યા. હંગરો લોકોની મેદની સમક્ષ આરામ લેતા, ઉછરતા કે ઉ-મત્ત થએલા રાખાઓની દિલચાલ કેરકોમાફ યંત્રથી તેમણે પકડા ઉપર અનેક વાર બતાવી.

સર જગદીશચંદ્રના પ્રયોગોના મહત્ત્વ વિશે અત્યારે કશો ઉત્તેજ કરવો અશક્ય છે. યુરોપી વૈજ્ઞાનિકોથી તેમના સરખા પ્રયોગો તેમની જ પદ્ધતિથી ફરી વાર થઈ શક્યા નહિ. કોઈ કહે છે કે યુરોપીઓ જડવાદી એટલે તેઓ વનસ્પતિમાં પણ ચૈતન્ય ન જોળખે, ખીજાઓ કહે કે કેરકોમાફ વગેરે યંત્રો વનસ્પતિની દિલચાલ ખરેખર બતાવનાં હતાં કે કોઈ ખીજા જ કારણથી ઉત્તેજિત થઈ આંદોલનો બતાવતાં હતાં તે વિશે હજી કોઈને પૂરતી જાણ નથી. આ સર્વ કદાચ ખોટું હશે અને ભવિષ્યનો કોઈ સમય વનસ્પતિશાસ્ત્રી સર જગદીશના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરશે એમ આપણે આશા રાખીએ.

ભ. ક.

દ્વનિ-પૂર્તિ

૨૫. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી

ભાવનગરની પાડોશમાં આવેલું સિહોર (સિંહપુર) સમરત ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પણ સ્થાન પામ્યું છે; ભાવનગરના રાજવંશની તો મૂળ ગાદી જ સિહોરમાં હતી; રાજ્યમાં આવેલાં અગત્યનાં શૈવ તીર્થોમાંનું એક એ છે; હિંદુશરની જૈન જનતા સિદ્ધક્ષેત્ર યત્રુજયે પાપ ધોવા અને પુણ્ય કમાવા ચડે

છે, તે પણ મિદોર વટાવીને જ આગળ વધે છે. આમ ઇતિહાસ અને ધર્મની ઝંકાર જ્યાં દિનરાત લીડતી જ રહે છે ત્યાં સર્વ-સામાન્યપણે સમકક્ષીન સૌરાષ્ટ્રના તથા વિશેષપણે બાવનગરના ઇતિહાસના અનેક રીતે વિધાતા, ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહેનાર, અને, નૃપતિ તથા જનપદ ઉત્થપના, દરકાષ્ટ દેશકાળે ફુલંભ એવા, મર્મન્ત કલ્યાણકારી કાર્યકર્તા સર પ્રભાચંદ્ર ફલપતરામ પટ્ટણીનો દેહ ગમ્ભીર. ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ પશ્ચો. એ અષ્ટધારી કુઃખદ ધટનાએ સૌનાં દિલને પ્રતીતિ કરાવી કે સર પ્રભાચંદ્રના જન્મ સાથે સૌરાષ્ટ્રનાં, કેટલેક અંશે દિલનાં, રાજરથાનોના અર્વાચીન ઇતિહાસનું એક સીમાચિહ્ન આવી રહે છે; અને એમના જવાથી બાવનગરરાજ્યને પડેલી ખોટ તો, વસુન્ધરા નાનારત્ના છે એ ન્યાયે કદીક પુરાવાની હશે તો પણ, એ 'કદીક' આપણી કાષ્ઠની હયાતીમાં તો આવવાનું જ નથી તેની શોકપૂર્ણ પ્રતીતિ પણ આપણ સૌને સદેજે યાય છે.

રાજ (અથવા કાર્ષ્ણ પણ પ્રકારના ચામુનકનો) ફિલસૂફ પણ હોય એ હંદ છે એવું 'પ્લેટોનું' ^૧ મતન્ય હતું. એ હંદ પણ અતિવિરલ સુયોગ સ્વર્ગરથમાં થયો હતો અને વ્યાપક, માનજનક પ્રમાણમાં થયો હતો : તેમનામાં ચામુનકનોની પ્રથમ પંક્તિની તીક્ષ્ણ સદગત્યુદ્ધિ હતી તેમ ફિલસૂફની ધીરમંજીર મનોવૃત્તિ પણ હતી. એ ઉમદા ગુણોએ જ તેમને હાથે ખેડૂતોને ઋણમુક્તિ જેવા પ્રજ્ઞના બાદ વ્યાવહારિક જીવનની અગ્રેષ્ઠ એક યોગ્યતા વિચારાવી અને અમલમાં મુકાવી તેમ હિન્નતર વિદ્યાપોષણનાં અનેક કાર્યો-પ્રજ્ઞના આંતરજીવનને રપર્યાનાર અને વિકસાવનાર કાર્યો-પણ કરાવ્યાં. આ બીજા પ્રકારના જે સંખ્યાજનક સેવાકાર્યો તેમનો લાંબો અને લાલસંત

૧. એનાં એ વિશેષ વાક્યો આ અંકમાં અન્યત્ર ઉલ્લેખી છે.

કારકિર્દી દરમ્યાન લાવનગરરાજ્યમાં થયાં છે તેમાં રાજ્યે અવી-
ચીન પદ્ધતિના ઉચ્ચતર વિદ્યાભ્યાસ માટે ઉદાર હાથે વારંવાર
પોતાના યોગ્ય પ્રગ્નજનોને આપેલી મદદ, શામળદાસ કોલેજના
કનકવર્તી પ્રસંગે જાહેર થયા, પ્રમાણે તેને અપાતા વાર્ષિક
રૂપિયા પોણા લાખ, છએક વર્ષ પર ના. લાવનગરનરેશના
રાજ્યારોહણ અને લગ્નપ્રસંગે જાહેર થયેલી અંથોતેજનની
સ્તુત્ય યોજના તથા આર્ટન લાઈબ્રેરીને અપાયેલી કેટલીક
નિશિષ્ટ સહાયતા ઇત્યાદિ ગણાવી શકાય. આ લખનારને હાથે
ચાલતા ત્રેમાસિક 'કૌમુદી'ને પણ એમની જ કૃપાથી સને
૧૯૨૪-૨૬ દરમ્યાન જુદે જુદે વખતે શ્રી. આઠસો મળ્યા હતા
એ હકીકતની પણ આજે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લેવી ઉચિત છે.

૨૫. સર પ્રભાશંકરની અસાધારણ રાજદારી કુનેહ અને
વ્યક્તિ તરીકેના મૂલ્યવાન અનુકરણીય સદ્ગુણોના ધણા અનુભવો
અને પ્રસંગો અંચસ્થ થવાને પાત્ર છે. એ પ્રકારનો સંસ્મરણાત્મક
(તેમ જ ચરિત્રાત્મક) સ્મારકગ્રંથ તેમના જ સમકાલીન
સમવયસ્કે વિદ્વાનોમાંથી એક-બેના કુશળ સંપાદન હેઠળ, ભારત-
ના તેમ જ ગુજરાતના સંખ્યાબંધ રાજપુરુષો અને ખીજા
લેખકોના સહકાર વડે, તૈયાર થઈ શકે. એમનું એ આવશ્યક
અક્ષરશ્રાદ્ધ યોગ્ય રીતે યોગ્ય દિશામાંથી થશે જ એવી આશા
સ્વાભાવિક રીતે જ આ વિષયમાં રસ લેનાર સૌને રહે છે. એ
યથાસમય ખર આવે એમ ઇચ્છીશું.

—વિ.

નિક્ષ

પ્રાપ્તિસ્વીકાર

૧. અદ્વિજ્ઞા: વિનોદરાય ડ. ભટ્ટ (નૂતન સાહિત્યમંડાલ, અમદાવાદ; ૩. ૧૧).—૨ ખારમા ગુજ. સાહિત્યસંમેશનનો અદે-
વાલ અને નિબંધસંગ્રહ (મંત્રી, ગુજ. સા. પરિ. અમદાવાદ; ૩.
૫).—૩. સાહિત્યસમીક્ષા: વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ (નૂતન પ્ર. મંદિર,
અમદાવાદ; ૩. ૨૧).—૪. ટાઉન પ્લેનિંગ: વીરેન્દ્રરાય ચં. મહેતા
(૧૮મી એન્જીનીઅરિંગ કોન્ફરન્સમાં (નાગપુર) વાંચેલો નિવેદન-
પત્ર).—૫. ધરતીમાતા (બાલવિનોદભાણા, પુ. ૧૬): નાગરદાસ
ઈ. પટેલ, મધાડ (૩ આના).—૬. જીવનભારતી, સાહિત્યવિષયક
લેખો: દનાત્રેય બા. કાલેલકર (નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; ૩.
અટી).—૭. ટિંકલુ રાત્ર્યખંધારણ: બિ. જ. અક્કડ, મ. ઝી.
નાયક (મંગલદાસ સન્ઠ, સુરત; ૧૧ આના).—૮. રાસવિદ્યાસ:
ખડેરાવ મા. પનાર, સુરત (જિ આના).—૯. યોગ પર દીપ્તિઓ,
શ્રી અરવિંદકૃત: અંબાલાલ બા. પુરાણી (શ્રી અરવિંદ કાર્યા. આણંદ;
દસ આના).—૧૦. ગવરી છીર્તનમાતા: સં. મસ્ત (ક. ગો. ભગેચ,
અમદાવાદ; ૩. ૨).—૧૧ તંબૂરાનો તાર: મોરારજી મ. કામદાર
(સો. રમીબાઈ મો. કામદાર, મુંબાઈ; ૩. ૨૧).—૧૨ લાંસીની રાણી:
ખં. મા. પવાર, સુરત (જિ આના).—૧૩ નામાનાં તરવો : કિ. ધ.
મરાઠવાળા, જે. જી. ગાંધી (નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; ૩.
૨૧).—૧૪ ઉબર-બદાર, પ્રિ. અત્રેદૃત : મૂગરાંકર પાખ્યા (અત્રે મં.
મા. કાર્યા. પૂના; ૩. ૦૧૧).—૧૫થી ૧૭. ઉદયપુર-ગેવાડ : ન. પ્ર.
બુચ; વિવિધ માહિતીસંગ્રહ : તિષ્ણુભાઈ; ગિરીશભાઈની
વાર્તાઓ, સા. ૨ (શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્ર. મંદિર, બાવનગર; દરેકના
આના પાંચ).—૧૮, ૧૯. રોયનાં ઠાંપો, સ્વૈરવિદ્યાર : રા. વિ.
પાઠક (પ્રસ્થાન કાર્યા. અમદાવાદ; ૩. ૨ ને ૩).—૨૦ કરાંચીય.
ગો. દોરાએરિદ્રયન એસો.નો 'રેપરી મદોત્સવ મંચ. '—વિશે-

પાકો : ' પ્રતાપ ' અને ' બે ધરીમોજ 'ના મહાસભા અંકો; ' ભર્મિ 'ના નવલકથા અને છવનસાહિત્ય અંકો; ' સ્ત્રી-ગોધ '—ખાસ સ્ત્રી અંક; ' ગુણસુંદરી ' મહિલા પરિ. અંક; ' સારદા '—તંત્રી અંક; ' પુસ્તકાલય '—ગ્રામ પુસ્તકપ્રવૃત્તિ અંક; ' વિહંગમ ' (મરાઠી)—ગુજરાત અંક; ' સાહિત્યકાર 'નો પ્રિમાનંદ-અંક.

વૃત્તાંતો વગેરે

૧. ધ સુરવ સિટી કોઓપરેટિવ મિલક સંસ્થાચ સો. લિ. ડું ૧૯૩૮નું કોલેક્ટર.—૧. ભારત વિદ્યાલય, ;કરાલીનું ૧૯૩૩નું નિવેદન.—૩. રંગૂન ગુજ. સાહિત્યસભાનું રજૂહોડબાઈ ઉદયરામ શતાબ્દી ઉત્સવનું નિવેદન, નિબંધો સહિત.—૪. કલકત્તા ગુજ. સાહિત્યમંડળનો ૧૯૩૩નો વાર્ષિક વૃત્તાંત.— ૫. રશિય : (સેન્ટ ડેવિયસ કોલેજનું ગુજ. વાર્ષિક, અં. ૪ થો).—૬. વિજય, નવું માસિક : પુ. ૧ અં. ૧.—૭. ધી ઇન્ડીઅન હોમ (માસિક), મુંબાઈ.

મંજૂષા

અંકિમ-શતાબ્દી

' આનંદમઠ ' વગેરેના વિખ્યાત કર્તા અંગાળી સાહિત્યકાર અંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો જન્મ ૧૮૩૮ના જુનની સત્તાવીશમીએ કાતાપાડા (જિ. ચોવીસ પરગણાં) ગામમાં થયો હતો, તેથી આ વર્ષે એ તારીખે એમના જન્મને સો વર્ષ થાય છે. આ શતાબ્દી-ઉત્સવ અંગાળમાં તેમ જ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ઉજવવા માટે, પી. ઇ. એન.ના ભારતોન્દ્રની અંગાળશાખાના તથા અંગીય સાહિત્યપરિષદના સંયુક્ત આશ્રય હેઠળ, રવિઆયુ. ' આચાર્ય ' રાધાકૃષ્ણન, મેડમ વાડિયા વગેરેની સમિતિ નીમવામાં આવી છે. અવોચીન ભારતીય ભાષાઓમાં અંકિમકૃતિઓનાં ભાષાંતરો થયાં હોય તેની અંચ-સૂચી તૈયાર કરવી એ પણ ઉત્સવના કાર્યક્રમનું અંગ છે. (ફેબ્ર. '૩૮ના ' ધી ઇન્ડીઅન પી. ઇ. એન. 'ને આધારે, જન્મનો સ્થમકાલ વિશેનો ઉમેરો કરીને.)

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. ગયા અંક પછી મળેલી નાએ પ્રભાતેની વિશેષ મદદનો આભારસહ સ્વીકાર કરીએ છીએ.

૧. શેઠ અભેયંદ ગિરધર, પોરબંદર ૩૧. ૨૫

૨. શ્રી. પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ વેદ્ય મુંબઈ ૨૨. ૧૦
કુલ ૩૧. ૩૫

૨. કોનો ગયા અંક વખતે ૩. સાડાનવસોની દત્તી તેમાંના ૩. પચાસ ભરી શકાયા છે એટલે હવે ૩. નવસો બાકી રહે છે.

૩. એ બાકી રહેતી આખી રકમ અથવા તેનો મોટા ભાગ આ વર્ષમાં ભરાઈ જાય એ ઈષ્ટ છે. તેમ થઈ શકે માટે અંકનાં પાનાં, છૂટાં માટે, આ વખતે પણ વધવા દીધાં નથી. કર-કસર માટે અનિવાર્ય એવા આ પગલાની સમભાવી ગ્રાહકજાંધુઓ કદર કરશે એવી આશા છે.

૪. તેઓમાંના બધા કે ઘણાખરા આ અંકનું તેમને યજ્ઞેષુ' વી. પી. સ્વીકારી લેશે તથા બને તેટલા વધુ નવા ગ્રાહકો મેળવશે તો ફરીથી ૨૫૦-૩૦૦ પાનાંના અંકો આપવા માટે અમારી તો તૈયારી છે જ.

૫. કરકસરની તેમ નિયમિતપણાની પણ વેદી પર ગયે વખતે ધ્વનિ અને મંજૂરાના વિભાગોનું બહિષ્કારન અપાઈ ગયેલું. આ વખતે એવી જ દશા નિકષ અને મંજૂરાની ધાય છે એ માટે દુઃખી તો દિલગીરી દર્શાવવા સિવાય બીજું શું થઈ શકે ? આવતા અંકમાં નિકષનું બહિષ્કાર સુધરવાની તો પાણી આશા બધાય છે. મંજૂરાનાં પણ મોટાં પાનાં આપીશું.

૬. આ અંકમાં અપાયલા ત્રણ વિભાગો માટે પણ બે લખાણ કંપોઝ કરેલાં રહેવા દેવાં પડ્યાં છે, કેટલાક ગ્રેસમાં

આપી જ શકાયાં નથી; અને ધણાં લખાણ એને માટે જગ્યા નથી જ મળવાની એવી બાબત હોય, લખ્યાં જ નથી. એ સર્વને યથાશક્તિ ન્યાય આવતા (જુનમાં પ્રગટનાર) અંકમાં અપાશે.

૭. બીજા વર્ષની વર્ણાનુક્રમણી તૈયાર થાય છે. તે આવતા અંક સાથે મોકલી શકાશે.

૮. પૃ. ૬૭માં પરના શુદ્ધિપત્રકમાં બીજી શુદ્ધિ પ્રયત્નાત્મા એ રીતે છપાવી બેઠાં. ‘મધ્યકાલીન ગુજરાત’ માંની કેટલીક ગંભીર છાપ ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક, જગ્યા મળશે તો આ અંકના વિષયદર્શન હેતુ આવશે.

લાખનગર : ૧-૩-૧૯૩૮

ધી તાંદુર એન્ડ શાહાબાદ સ્ટોન ક્વાં

સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગોળા ટેવળ પાસે મુંબઈ નં. ૪

ટેલીફોન નં. ૪૧૨૭૫

ટેલીગ્રામ્સ “Stoneslab”

સેલીંગ એજન્ટ:-

ધી એસોસિએટેડ સીમેન્ટ કંપની લીમીટેડ

સર્વ પ્રકારના સ્વદેશી સીમેન્ટ જેવા કે, કટની,

સ્વસ્તિકા, લંગર, ગણપતિ, ચારમિનાર, વગેરે.

સ્ટોકીસ્ટ:

બોમ્બે પોર્ટરીઝ એન્ડ ટાઇલ્સ લીમીટેડ

સીરેમીક ફ્લોરીંગ ટાઇલ્સ, સેનીટરી વેર, ફાયરકર્બ

શુલ્સ તથા સર્વ પ્રકારના પોર્સેલેનવેર તથા પોર્ટરીઝ.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

SINGLE IDEA—*ays* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formulae and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY,
-PINCESS STREET, OMBY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

ધી બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઈન્સ્યુરન્સ

સોસાયટી, લીમીડ.

ચેરમેન દિ. બ. યુનીલાલ મા. ગાંધી B. A. LL. B.
The Pioneer Co-operative Insurance
Society In India.

આ સોસાયટીમાં તમારી જિંદગીના વિભો શા
માટે ઉતરાવશો ? કારણ કે—

- (૧) રૂ. ૧૫૦ ની નાની રકમ તેમ જ મોટી રકમોના
વિમાની સગવડ.
- (૨) શેર હોલ્ડરો ન હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરોમાં
નફાની વહેંચણી.
- (૩) ગવર્નમેન્ટ સહકારી ખાતાની હેબરેજ અને
ગવર્નમેન્ટ એડિટ.
- (૪) રૂ. ૧૫૦ થી રૂ. ૫૦૦ સુધીની પોલિસી માટે
દાકતરી તપાસની જરૂર હોતી નથી.
- (૫) બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં ગવર્નમેન્ટના પ્રતિ-
નિધઓ, નામાંકિત સહકારીઓ અને વિમાના
ધંધામાં કુશળ સફળદુરથો.

જોમ્બે છ એજન્ટો—ઉદાર શરતો.

બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટીની
એજન્સી લેવાથી તમને ફાયદો થશે.
વધુ વિગત માટે લખો:—

યુનીલાલ ડી. બરશીવાલા

મેનેજીંગ ડીરેક્ટર.

૯, બેમ્બક હાઉસ લેમન; કોટ, મુંબઈ.

શાપુરજી પાલણજી-

ની

કંપની

તમારે બીજી વખત જ્યારે કોઈ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે જાંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફીસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંજ્ઞા-
ધેનું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઇન્ફોર્ડ કોંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગે-
રેની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રેક્ટરો

મેડાક સ્ટ્રીટ, હોર, મુંબઈ

તારણું સરનામું—‘ ‘ જનક્રેમ ’

પેનશન પોલિસી

વીસ વરસની મુદતમાં મૃત્યુ થતાં વીમાની રકમનો ચોથો ભાગ તુરત આપવામાં આવશે. તે ઉપરાંત 'ફેમીલી પેનશન' દર તથા માંડને બાકીની મુદત સુધી આપવામાં આવે છે અને વીમાની રકમનો બાકી રહેલો ભાગ મુદત ખલાસ થતાં ચૂકવી આપવામાં આવે છે. વીસ વરસની હયાતી બાદ પ્રીમિયમ ઓછું ભરવું પડે છે.

વિગત માટે લખો:

શ્રી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું.

લીમીટેડ, મુંબઈ.

૬-૧૦, ડીનલેન ફોર્ટ; મુંબઈ.

ભારત ટાઇટલ્સ

એન્ડ

અપોલો સ્ટ્રીટ,

મારબલ કંપની

કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઆનો સૌથી મોટો કંટ્રાક્ટ
આપવા માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે;
કારણ કે ધરધણી, ઈજનેરી અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરો વિશ્વાસ છે કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઆ જવી જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેરનના રહેણાક અને આફ્રીસો માટે બંધાએલ
'ધતરાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર બે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઆ બેસારવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જણા-
વશો તો મુકાબલે ફાયદો થશે. અજમાયશ
ખાતર એક ઓર્ડર આપી જુઓ.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ-નાં પુસ્તકો

જાણા-પાઠશાળાઓ-ને ઈનામ માટે તેમ જ પુસ્તકાલયોના સંબંધ માટે અડધી
કિંમતની ગોઠવણ

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાએ સરકારી, દેશી સંસ્થાનાં તેમ જ મ્યુનિસિપલ અને હોટલ બોર્ડોનાં કેળવણી ખાતાં, અભ્યાસ તથા વાચનદ્વારા અને ઇનામો દ્વારા, તેમ જ તેમની નિશાળો તથા સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રચાર બહોળા પ્રમાણમાં સહેલાઈ અને સમ્પત્તિથી કરી શકે તે માટે એ સહુ સંસ્થાઓને પોતાનાં નીચે જાણવેલાં પુસ્તકો માત્ર અર્ધા કિંમતે વેચાતાં આપવાની અનુદેશતા કરી છે. પરંતુ સરકારી ભાગ ૧-૨, એ બે ગ્રંથો તો ૨૦ ટકાના કમીશનથી મળશે છોક પોસ્ટ કે પાર્સલનો ખર્ચ જુદો આપવો પડશે

આ બાબત પત્રવ્યવહાર કરવાનું કે અંખાલાલ છુ. જાની, બી એ મદાપક મનો, શ્રી. કા. ગુ. મલા, ઉદય, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી મહામંદિર, કોથેન ડાઉન નજીક, વિદ્યવાહ પોસ્ટ મેડ, મુંબઈ નં ૪

સૂચના: મલાનો પગલ કિંમતે પુસ્તકો વેચવાનો નિયમ હોવાથી મૂળ કિંમત વાળી છતાંયે ગોઠી રાખેલી છે.

મુંબઈ, સરકારી કેળવણી ખાતાની મંજૂરી મળેલાં ૩૦ પુસ્તકો

ઉત્તર વિષય ગતા કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તરફથી અમદાવાદથી તા. ૨-૨-૨૭ ના પત્ર નં ૧૦૭૩/૪ થી, તથા તા. ૮-૧૦-૨૭ના પત્ર નં. ૧૦૫૬ થી જણાવવામાં આવે છે કે, ‘માથેની (નોથેની) યાદીમાં જાણવેલા પુસ્તકો, વિભાગી (ગુજરાતી) મુદ્રિત છોક કમીટીની ભલામણ ઉપરથી યાદીમાં જણાવવાલા હેતુસર આ ઇતિહાસમાં મંજૂર કરવામાં આવ્યાં છે; અને એ મંજૂરી “ગુજરાત શાળાપત્ર”માં મુખ્યમંત્રી બહેન કરવામાં આવશે.’

(૧) મહાભારત (ગુજરાતી પદ્ય) ભાગ ૧ લો: કવિદામનુ આદિપર્વ અને વિષ્ણુવંશનુ મળાપર્વ, ઉપોદ્યાત અને દીકા માથે, મ ગ. ગ. કેશવગમ કા શાસ્ત્રી. મૂ. રૂ. ૧-૪-૦.

(૨) મહાભારત (ગુજરાતી પદ્ય) ભાગ ૨ લો: (આગળ પર્વ નાંકદૂત, દીકા-ઉપોદ્યાત સાથે), મૂ. ગ. ગ. કેશવગમ કાશીરામ શાસ્ત્રી, મૂ. રૂ. ૧-૦-૦.

(૩) મહાભારત ભાગ ૩લો વિગ્રાપર્વ અને ઉલોમપર્વ દીકા અને ઉપોદ્યાત સાથે મૂ. ગ. ગ. કેશવગમ કાશીરામ શાસ્ત્રી મૂ. રૂ. ૧

(૪) ગુજરાતના ઐતિહાસિક દિલીજ લેખો, (“કિંગ્ડમ ઇન્સ્ટીટ્યુશન્સ ઓફ ગુજરાત” ભાગ ૧લો) (પ્રાચીન કુમથી અગાઉથી ગુર્જર નામ પર્વત) મે. રા. રા. જિગતસકર વ. આચાર્ય, એમ એ પાકુ પૂર્ણ: કાપલ ૪પેટ ૪૦૦ થી વધુ

અન્ય વાંચવા-વિચારવા યોગ્ય ગ્રંથો

- (૧) દ્રોણેશ હયનચરિત્ર : રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી મૂ. રૂ. ૦-૪-૦.
 (૨-૩) શ્રી દે. ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સચિત્તર નામાવલિ ભાગ ૧. ભા. તથા ૨ જો-દરેકનું મૂ. રૂ. ૨.
 (૩-૧) શ્રી. દે. ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની વિગતવાર યાદી- મૂ. રૂ. ૦-૪-૦.
 (૪) રાજ્યસંગ ભાગ ૨ જો-જગતનો ઇતિહાસ, નિરૂપક કવિ નર્મદાચંદ્ર લાલચંદ્ર દવે, નર્મદાજી પછીનો કવિના અભ્યાસના પરિપાકરૂપ ગ્રંથ મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦.
 (૫) કંબીરસંપ્રદાય : સિદ્ધાન્તો, તેનો ગુજરાતમાં પ્રચાર, અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર : લે. રા. રા. કિશનસિંહ ગો. ચાવડા. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦.

થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનારાં પુસ્તકો

- ૧ વૈષ્ણવ ધર્મ : ઇતિહાસ, સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર : શોધિતવર્ધિત દ્વિતીય આવૃત્તિ. લે. રા. રા. દુર્ગાચંદ્ર કે. શાસ્ત્રી. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦.
 ૨ મહાભારત ભાગ ૪થો; બીજા પર્વ અને કલ્પપર્વ : મં. ઉપેન્દ્રદાસ અને ટીકા દ્વારા સં. રા. રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦
 ૩ ગુજરાતના એતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો : ભાગ ૩ જો વાવેલા વંશ અને ખગોળ આપેલા વચોના બીજા વધારે લેખો. મં. આચાર્ય ગિરજાસેકર પ. આચાર્ય, એમ. એ. મૂલ્ય : રૂ. ૪-૮-૦

ત્રૈમાસિક

શ્રી દે. ગુ. સભાના આ મુખપત્રનું લગભગ રૂ. ૩-૦-૦ છે. તેનું કદ રોયલ આઠ ઇંચ પાનાં ૧૨૪નું છે. તે સચિત્ર છે. સંશોધન અને વિવેચનપુરઃસર લખાવવા મોટા લેખ એક સળંગ પત્રિકારૂપે આપાય છે. વરસ એકાદ તા. ૧લી થી મળાય છે. પત્રવ્યવહાર નં. ૧લાને કેકાણે કરે.

મળવાનું કેકાણે:-

૨૧. અંબાલાલ છુ. જાની, બી. એ. ૩ મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની દુકાન
 ૨૬૫, શ્રી હાર્મસ ગુજરાતી સભા મંદિર બુકસેલર્સ અને રજીસ્ટ્રારી
 વિશ્વભાર્ગી રોડ, કો-એજ લેબન. મુંબઈ નં. ૪. પ્રિન્સેમ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.
 મેસર્સ આર. આર. શેઠ ૪ ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
 પ્રિન્સેમ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨ ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

બુકસેલરોને જમ્યાપ્યવ ખરીદતાં ૨૫ ટકા કમીશન મળશે, પરંતુ બુક પોસ્ટનો

—સ્વદેશી વિના સ્વરાજ્ય અશક્ય છે—

“યુ નિ વર્સ લ”

એક સંપૂર્ણ સ્વદેશી વીમા કંપની હોવાથી અને છેલ્લાં
૧૭ વર્ષમાં તેણે હિન્દી પ્રજાના ટેકા માટેની પોતાની
લાયકાત પુરવાર કરેલ હોવાથી તમારા

જિંદગી

આગ, મોટર, દરીઆઈ, હુલ્લડ, વહાણ, ચોરી,
ધંધાની ખોટ, કામદારોને ઇંજા પામતાં વળતર
વગેરે અનેક પ્રકારના વીમાનું કામ ‘યુનિવર્સલ’-
ને જ આપો.

“યુનિવર્સલ,” જિંદગીના વીમા મટે ગરીબ,
મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગોને જેવી જાનની સગવડ જોઈએ
તેવી પોજનઓ સુચવી શકે છે. તમારા વડાપા આળસની
કેળવણી અને વજન, તમારા હુલ્લડના નિર્ભર અને પ્રદા-
વસ્થામાં શુભરાત માટે પૂરતી સગવડ વગેરે તમને
“યુનિવર્સલ” ની ખોલિસી લેતાં મળી શકશે
હાલના વેપારી મદીના સમયમાં ‘યુનિવર્સલ’ની એજન્સી
તમને ચારી આવડતું સાધન થઈ પડશે

લખો:—ધી યુનિવર્સલ ક્વાયર એન્ડ
જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લિ.

—એનેઈંગ એજન્સી:—

એમ. કાનઈ એન્ડ કું.

—હેડ ઓફિસ:—

યુનિવર્સલ બિલ્ડિંગ, કોટ, મુંબઈ.

માનસા

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૩, ગ્રંથાંક ૨

જુન ૧૯૩૮

આ અંકમાં

અણવન્તરાય ઠાકોર

ધનસુખલાલ મહેતા

ન્યોતીદ્ર દવે

ભદ્રમુખ વૈદ્ય

મન્દુલાલ ગાંધી

ભોળીલાલ સાંડેસર

જેઠલાલ જોષી

રતિભાઈ પટેલ

લાંબુ આયુષ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંડુ કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંદુર, અબ્રહ
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઔષધો મેળવેલાં છે.

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુંબઈ નં. ૧૪

લાવનગર રોડ

એસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફં. આંખાચોક,

સહકારી વીમાપદ્ધતિની એક વધારે ક્રતેહ

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુદતે કરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પારણાએ, ધ બોમ્બે કોઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'બોનસ' જાહેર કર્યું છે.

આખી જિલ્લાની પોલિસી પર દર હજારે રૂ. ૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની " " " " " ૩૩

અમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા એ લાખ કરતાં પણ વધુ રકમની જામીનગીરી મૂકેલી છે.
૨. નાણાંશિકાણની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સસ્તા છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં પોલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ તપાસણી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને

ખાસ સગવડ આપવામાં આવે છે

વિગત માટે લખો

જી. એલ. દેસાઈ, બી. એ.

મેનેજર

ધ કો-ઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ

કંપની લિમિટેડ

નં. ૯, બેકહાઉસ લેન, કોટ, મુંબાઈ

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ-ગ્રંથાંક
૩-૨

પૂર્ણસંખ્યા
૧૦

જુન ૧૯૩૮

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર .

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—says EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the Materia Medica, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request :

**ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.**

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ માટે

મુંબઈમાં સુવિખ્યાત સ્થળ

ભારતીય નિવાસ

ક્ર હિન્દુ સોજ ક્ર

૨૧૫, કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

ટે. નં. ૨૧૧૧૦.

તાર : કમ્પ્ટી.

શ્રી દિનિદી ટિંબર સિંડીકેટ

ઇમારતી લાકડાના વેપારી

સરકારી જાહેર બાંધકામખાતાએ પસંદ

કરેલા કંટ્રાક્ટરો પૈકીના એક

નં. ૫૭, ખડક, મુંબઈ ૬.

વિષયદર્શન

વર્ગ ૩

અંશાંક ૨

સર્જન અને નિબંધો

સરસ્વતીકંઠાબારણુ	... ૧૫૫
ઉન્મેષ (કાવ્ય)	
ઈન્દુલાલ ગાંધી	... ૧૫૭
વસંતોત્સવ નિમિત્તે (રમતો અને નૃત્ય વિશે)	
પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	... ૧૬૨
એક ધરિપતાલનો કિસ્સો (નવલિકા)	
‘ ચકોર ’	... ૧૬૮
નવલરામ (સાહિત્યવિવેચન)	
નયોતીન્દ્ર હ. દવે	... ૧૮૧
રંગભૂમિ (નાટ્યવિવેચન)	
ધનંતુબલાલ કૃ. મહેતા	... ૨૦૩
સહગત નરસિંહરાવ (સરમરણ)	
વિજયરાય ક. પેઠા	... ૨૧૫
બે જમાના પહેલાં (ભૂત પત્રકારત્વ)	... ૨૨૪

નિ ક ષ

રસોત્તમ મંદિર (‘ નર્મદા મંદિર ’ : ગદ્ય)	
વિ.	... ૨૩૩
રણછોડલાલ-સ્મારકગ્રંથ	
વિ.	... ૨૩૮
સર્જન અને મુદ્ધબોવ (‘ જીવનભારતી ’)	
રતિભાઈ ડ. પટેલ	... ૨૪૨
બસો પાંચસો શબ્દોમાં (ચાર ટૂંકાં અપલોકન)	
વિ.	... ૨૪૬
પરિચાલિકા : ૨ (આઠ અંકપરિચય)	
પ્રો. રાવરાય રે. માંકડ	... ૨૫૧
પ્રાસિન્ધીકાર	... ૨૫૮

‘વિનોદકાન્ત’નો
નવો રસીલો
નિબંધિકાસંગ્રહ

નાનુક સવારી

૨૪ નિબંધિકા. મર્માળ, મનોહર, કટાક્ષમય.
બધી અત્યાર પહેલાં અપ્રગટ. એ રા. દોઢની (ટ. ખં.
વગેરે રા. ૦૧ જુદું) ચોપડી માત્ર એક રૂપિયામાં મેળવવી
હોય તો નીચેનું કુપન આનંદ પ્રેસ, ભાવનગરને રકમ
સહિત મોકલો. મુંબાઇ, સૂરત ને અમદાવાદની શાખામાં
પણ મળશે. વધુ વિગત ‘મંદિરનો ઘંટનાદ’ માં.

‘નાનુક સવારી’નું કુપન

શ્રી. સંચાલક, ‘માનસી’

હું ‘માનસી’નો ૧૯૩૮નો આદક છું અને તમારી તરફથી
પ્રગટ થએલું નવું પુસ્તક ‘નાનુક સવારી’ એ હકથી એક
રૂપિયામાં મેળવવા ઇચ્છું છું. એ રકમ આ સાથે છે તો પુસ્તક
મોકલાવશો.

પૂરી સહી _____

ટેકાણું _____

સ્થળ અને તારીખ _____

કેશનિ

૧. ક્ષાપા અને સાહિત્ય (ધ. ક. મહેતા : જે. ભેંધી)...	...	...	૨૫૬
૨. ઇતિહાસ અને પ્રત્નતત્ત્વ (વિ.)	...	...	૨૭૨
૩. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (વિ.)	...	...	૨૭૪
૪. વિજ્ઞાન (ડૉ. ભદ્રમુખ ક. વૈદ્ય)	...	...	૨૭૬
૫. ક્ષૂલ અને પક્ષ્વર (ગચ્ચાધનો)	...	...	૨૮૧
૬. વારાહિકા (વિ.)	...	...	૨૮૫
૭. ઉપક્રમણિ (,)	...	...	૨૮૨
૮. મંદિરનો ઇતિહાસ	...	...	૨૮૩
મંત્રાધ્યા (અંગરથ સમ્પન્ન-ચિંતના)	...	...	૨૮૫

આનસી અંગ્રેજી; સામ્બાલિક વિજ્ઞાનક ક. વૈદ્ય દરજ
મહોદયો, ઈનાનપરા; સુરત ... ... લવાજમ (વાર્ષિક), રૂ. ૫;
દેશાવર, રૂ. ૮); કટક, રૂ. ૧૧ ... શાખાઓનાં નામ હવેખત
માફક.

ધી તાંદુર એન્ડ શાહાખાદ સ્ટોન હાં

સેન્ડહર્ટ રોડ, ગોળ દેવળ પાસે સુગંધ નં. ૪

ટલીફોન નં. ૪૨૭૫

ટેલીગ્રામ્સ "Stoneslab"

સેલીંગ એજન્ટ:-

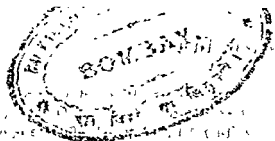
ધી એસોસિએટેડ સીમેન્ટ કંપની લીમીટેડ

સર્વ પ્રકારના સ્વદેશી સીમેન્ટ જેવા કે, કટની,
સ્વસ્તિકા, લંગર, ગણપતિ, ચારમિનાર, વગેરે.

સ્ટોપીસ્ટ:

ખોમ્બે પોટરીઝ એન્ડ ટાઇલ્સ લીમીટેડ

સીરમીક ફ્લોરોંગ ટાઇલ્સ, સેનીટરી વેર, ક્ષાયરકર્ષ
શુદ્ધ તથા સર્વ પ્રકારના પોર્સેલેનવેર તથા પોટરીઝ.

માન રા

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

પ્રકાશન : ગ્રંથશ્રેણી

સરસ્વતીકંઠાભરણ

૨. નીતિ કલાને આવશ્યક

પરંતુ આપણા અધિકાર શું આથી વધારે આગળ નહિ જાય, અને કપિઓ, નોકરો, ખીજાં [લાલિય, અને સંપાદિતા વિનાયુ] લખે તો તેમને આપણા રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવશે એ બીકે તેઓ એમની કૃતિઓમાં માત્ર ઈશ્વરી પ્રતિકૃતિને જ વ્યક્ત કરે એટલી જ શું આપણે એમની પાસેથી અપેક્ષા રાખીશું ? અથવા બીજા કલાકારોને પણ આ જ નિયમન લાગુ પાડવાનું છે, અને મૂર્તિવિધાન સ્થાપત્ય તથા બીજા સર્જનાત્મક કલાઓમાં દુર્ગુણ અને અસંયમ તથા નીચતા અને અમલીતતાને વ્યક્ત કરવાની શું એમને પણ મનાઈ કરવાની; અને રખેને આપણા પુરવાસીઓની રસકૃતિને એ હીન કરી મૂકે એ બીકે જે કોઈ આપણા આ

૧. The image of the good-દરેક વસ્તુને પોતાનું વિશિષ્ટ ઈદ હોય છે, દરેક કલાને પણ પોતાનું ઈદ અને દરેક આત્માને આત્મા તરીકે પોતાનું ઈદ હોય છે; એ ઈદ તે આદર્શરૂપ હોય છે; અને પોતાના ઈદને આદર્શરૂપ સ્વીકારીને એની પ્રતિકૃતિને વ્યક્ત કરવી એવું નામ કલા.

નિયમનું પાલન ન કરી શકે એને શું આપણા રાજ્યમાં એની કલાની પ્રવૃત્તિ કરતાં અટકાવવાનો છે ? જલ્લે કાઈ વિધાતક ગૌચરમાં (એમને રાખ્યા હોય તેમ) આપણા પાલકોને^૧ નૈતિક કુરૂપતાની પ્રતિકૃતિઓમાં મોટા યવા દઈશું નહિ, અને ત્યાં કેટલીયે હાનિકારક વનસ્પતિ અને ફૂલો તેઓ ઘોરમોઝે અને દિવસો જતાં ખાય અને તેના પર નિશાચ કરે, તે એટલે મુઘી કે એમના પોતાના આત્મામાં પાપનો સડતો સમૂહ ગ્રસ્ત રીતે એકો યાય-એમ આપણે નહિ યવા દઈએ. આપણા કલાકારો તો એવા હશે કે એમનામાં સૌન્દર્ય અને લાલિત્યના ખરા સ્વરૂપને પિછાનવા લેટલી રાક્ષિ હશે; એમ હશે ત્યારે આપણો^૨ યુવાન આરોગ્યની ભૂમિમાં, સુંદર દરેશો અને સંગીતમાં વસશે અને દરેક વસ્તુમાંથી એને ઈષ્ટ મળી રહેશે અને પરિવ્રતર પ્રદેશમાંથી આવતા આરોગ્યપ્રદ પવનના જેવું સારી કૃતિઓમાંથી નીકળતા પ્રવાહરૂપ સૌન્દર્ય (એના) કણ અને નેત્રમાં વહેશે અને ટેક નાનપણનાં વર્ષોથી બુદ્ધિના સૌન્દર્ય પ્રત્યેની સદાનુભૂતિ તરફ અને (એ સૌન્દર્યના) સાદર્ય તરફ આત્માને પરોક્ષ રીતે ખેંચશે.^૩

: ૧૨૯ :

૧. પુરના પાલક વડાઓ કે મુખીઓને—Guardiansને.—સં. 'મા.'

૨. આપાંતર રા. પ્રાણજીવન વિ. પાઠકનું : 'ધ્યેટોનું આદર્શ-
[૩૫] નગર' પૃ. ૧૪૩ (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રકાશિત).
—સં. 'મા.'

ઉન્મેષ^૧

૧

અમે બધાયાં'તો પરસપર લૈ કાલ, વચને
ન મેં પાળા એણે જીવનભર રક્ષી શરતને :

લખ્યું'તું મેં એને,—

‘રહે છે શા માટે ! દિલ દીધું હતું તે પાછું લઇ લે
નથી ચોરી કેરું ચકરહું ધુમ્યાં અગ્નિપરખે :
નથી હૈયેહૈયું વણી મધુર એકાંત ઉગ્મી
અમારા પ્રારબ્ધે લખ્યું નિત પ્રીતિવચનના
કરાડામાંહીથી છઠ્ઠી, કઠણામાં લય પડું.’

તરત જ મને ઉત્તર મળ્યો :

‘મને નહોતી લગતણી હૃદયમાં લેશ લગની
ત'તું તારે હૈયે વિગળી બની મારે સળંગબુઃ
કરારો શું ? તારાં પ્રીતિવચન સુદ્ધાં તરકરી,
હતી હૈયલા મારે વિરહવસનું ગાન બનતું
ઠરેલા હૈયાનું.’

ગયાં વર્ષો, મધુતણી પરમ એકાંત પણ ગૈ,
હવે રૂપખાં-ચાળે રમીરમો ક્યાઓ સરજવી.

---

૧. કાવ્યો નહિ છાપીએ એવું અમે જાહેર કર્યા પહેલાં ‘માનસી’
માટે જ લખાવા માંડેલું આ કઠણ-મધુર સુંદર કાવ્ય અમારા નિયમનો
અપવાદ ઉપલબ્ધ કરીને છાપતાં આનંદ ધાવે છે. — સ્વ. સ્વાલોક ‘માનસી’

૨

ફરી ફરી એ જ કથા રમરીને
ભીની કહું અંતરની દિવાલોઃ
ગુંછ રહું છવનગાન બૂનાં
છંકારવા તાર નવી વીણાનો.

બગો, સુતાં સ્વપ્ન તમામ બગોઃ
આજે મહાકૃત્સવ વાણી-રાગનોઃ
ઉઘાડી દો દ્વાર દિશાદિશાનાં
છે આજ રૂંગાર ધુતિ-પરાગનો.
સાથી અમે એક જ દીપખંડના
ન્યાતિ યશે હું યદ્ય એ દિવેટઃ
મારી પ્રતિમા અજવાળવાને
એણે કર્યાં પ્રાણ-પ્રકાશ બેટ.
બગો સ્વરો પથ્થરની રોરમે,
ભગો નવાં દર્શન રાન્ય મારમે.

૩

ચિથિરના સુપ્રસન્ન ઉઘાડમાં
જગતસંત કલાક્ષ ભરી રહીઃ
લહરીએ લહરી નદી-નીરની
મૂક તિમંત્રાલમંત્ર બની રહી.
વિજન જંગલ કોયલ ફૂજતી
બસુર બોન મુધાજવતી યદ્યઃ
અમર સ્વપ્ન ઉઘા ચીતરી મધ
અકલ ભાવિ ઉભસની આરતી.
કિરણના મૃદુકોમલ સ્પર્શથી
ઉઘડી આભની લાલ અટારીઓઃ
ઉરથું આંગળીઓ અડધી જતાં-
ઉભયની - ખીલી અંતરકચારીઓ.

૪

નગર આગળ સાગરનતનો
હૃદયમાં મધુરી ભરતી હતીઃ
પગલું સાચવું તો ય અમણતાં
સરીરવેલ પ્રિયાની નમી જતી.
હજી જરાક ધીમે, ધરતી સ્વયં
તીરછી આંખ કરો નિરખે મનેઃ
હજી જરાક ધીમે જલરોષના !
કકણ માટી ન આમ ભીની બને
પણ કલામ, ન વેગ સરીરનો,
નવ ઝીલોય અધીર મધુરતાઃ
દિવસ ને રજનીતણી ભર્મિઓ,
ભરીતી શું ઉરપાલવમાં રમા ?

૫

અજર યૌવનની પગદંડીએ
રજની આજ બની અભિસારિકાઃ
પ્રણયકૃત્સવની પ્રથમારતી
પ્રગટી નારીસરોર અનામિકા.
વિરાદ મંદ્રકલાતણી મધ્યમાં
નયનશું નયનો વિજળી રમેઃ
ઉભય અંતરના મૃદુ તારના
મંદુલજ્વાલ યતા ધરદ્વારમાં.
પણ સ્વાઈ પૃથગ્જનને મુખે,
અવનવીન કથા નવીનો તણી.
સંગમતા પથ ઉપરથી અમે
રથ, ચલાવી ગયેલ મુધાભણી.
મિલનની પડખે ક્રેણુતણી
લગીર દોડી રહી હતી વેગમાંઃ
જગસમસ્ત દીધા મૃતસાપથી
બની ગયેલ અમે, પર-એતમા.

૬

કથલું શું ? ઉપમા ય નથી હવે
 નથી નવીન કરાં મુવિરોપણાઃ
 પ્રિય, સખિ રસસંજ્ઞની વળી
 અધિક એકંથી એક બીજાં મલ્લો.
 ગલ્પ શું ? અગણાયલ કોટિધા
 રિમતથી હાવરી દીધ સમસ્તનેઃ
 પગથિયાં, નદી-ભેખડ મંદિરે
 ધરપર પરિતા ધરતી મુખાં.
 પગલીએ પગલીએ પ્રભુતા ધરી
 જીવનમાં સરતી, કેટલાં-કેટલાં
 નયન સાંત, અપૂર્ણમોચાયલાં
 અરુણની, મધુરી કિરણાકારી.
 તિમિરમંથતણી રસચાંદની
 રજનીની પથપલ્લવ તારિકાઃ
 અજિતને જીવતું નથી, દોહાદું
 અહીં અજીત હતી રૂપમાલિકા.
 કવનની હળવી ચરણાવલિ
 સકલગીતતણી મુકુમારતાઃ
 પરમ સંગીતની સ્વરવારતા
 ઉરની એક અખંડ દીપાવલિ.

૭

તિમિર આવી વસ્યું અવની વિરો
 પવનને મળ્યું રૂપ વિનાશતું
 ધન ચડચો-મત્ત વિજળીઓ ફરી
 કિરણવેલ વીખાઈ-શું તરશે ?
 નહિં અવાજ, ન ઉતાર, ના મના
 જલપ્રપાત અખંડ પડ્યે જતોઃ

પવન કાળ-સિતાર વગાડતો
 મુખી રહ્યો ધર-ખેતર-ખીલમાં.
 હૃદયદાર અધિક ન જમડે
 નવ જાણાય દીવેલ ગયું ખૂરીઃ
 સકલ ચેતન કોણ ગયું લૂંટી ?
 પ્રબળ શીત વીંટાઈ ગયું હરે.
 વદનના રિમતમાં પ્રગટી મુખા,
 નયન નયોત જરીક પડી બીમીઃ
 સ્મરણ ધાર જાણેલું રેલું સુખી,
 પ્રગટવું દિન એક ઠરી જવા.

૮

નવ પ્રકારા હતો, નવ છાંયડી,
 સકલ શબ્દ હતું રમૂતિયનમાંઃ
 અંકલ દર્દ હતું તુજ નેનમાં,
 રામવવી કથમ એ દુઃખની ધરી ?
 નયન અશ્રુ સુમેલ પ્રિયા, પછી
 ગગનતારક એ નિરખી રહ્યા.
 કિરણરિમત ધીમું, વરસી રહ્યાં,
 સ્મરણમાં સખિ, છે મુખની રમૂતિ ?
 પછી જરીક મીઠું-મીઠું હતું હંસી
 વદન નિર્મળતા નીતરી રહી.
 દ્રવ્ય દ્રવ્યેથી તણી રચી અંજલી,
 અકથ દુઃખ મહીં હટેતા કરી.

૯

જીવન આમ વહ્યું તિમિરે તંત્રી
 પણ પ્રકાશતણી ન સુઝે દિશાઃ
 મધુર-સાંત હનસ કરી હયા,
 શીદ અલક્ષ્યગે જામવા સરી ?

જરીક વાર-જરા અરધી ઘડી
લગી રહે નથી પૂર્ણ થઈ કલા:
મર વાણી વિચારતણી કડી
નહિ તરે-તરશે નહિ શૃંગલા.
પણ હજી ય શું? પાંપણનળમાં
હૃદયબિંદુ ઓલાઈ રહ્યાં નવાં:
નવ હતો ક્યવાટ, ન વેદના,
સ્મૃતિ પ્રસન્ન હતી મુખલાલિમા.
ગત પરિસ્થિતિમાં જ પ્રસન્નતુ
ગમતું શીદ તને હજી યે સખિ!
મુખ અગ્રોલ છતાં રડવાતણું
કશું ન કારણ કેમ મને કહ્યું?

૧૦

યાકેલ હોડે કયવી કયા શી ?
શુ દદને દર્પણ આપતું પડે ?
પમદાય, મોં, ગાલ, કપાળ, કુંકમે
રંગાયલાં ભેઈ કહ્યું હતું કે,
'જવાની છું સાસરિયે સવિતા ?'
પગ દાય, મોં, ગાલ, કપાળ ઉપરે
નિદાળીને કુંકમરંગીથી કલા:
તને ય આવું અશુભ સૂચ્યું ?
શું બહુ કે લગન લશે કઈ બલા ?
તને ય ત્યાં ત્યાં ગમતી કવિતા !
અને કવિતા ગમતીતી વાંચતી
તું તો કવિતા જ હતી સ્વયં, હલા !
મયી રહી રાખતું રૂપ શોધવા
આકાશમાંથી વાણેલ ચંચલા.

૧૧

વદનતું ગયું તેજ ઝળું ફરી
મુઠ્ઠિએ કરી સાંત પ્રદક્ષિણા:

કમલડાંડલી શી નળણી છતાં
શરીરવેલ જરાક પ્રકુલ યે.
'ગમતું આજ જરાક મને અહીં
વિચરું જગઅંતરઆશ્રમે.'
શિથિલ સર્વ શરીરક્રિયા છતાં
ખડખડાટ હસી-કરુણાભયું.
કરુણ એ જ અવાજ-અધીરતા
લયડી જાણ, શરીરની માંડણી;
સ્વર ગયો, સ્થિરતા ય ગઈ સરી
જટિલ ધૂમસના વરતુલમાં.
વિશદ સ્ત્રીત્વતણી પ્રતિમા-પ્રભા
તિમિરમારગમાં જઈને પડી.

પૃથિવીના અણુયે અણુયે ભળી
યઈ હતી પ્રકૃતિતણી પ્રેરણા.
લગીલગી ખિલતું-ખરતું-જતું
સુભગ એ પણ પ્રાણવિકાસની:
રુદનગીત બની અળયું યતું
સરજવા દુઃખની અદકી કરી.
કરુણ અંતરગીતની શૂન્યતા
મહીં નિદાળી રહે નયનો કશું:
કંઈક શોધી રહે મન શૂન્યતું
બધિર માનવ કેમ સુણે કયા ?
જનનલક્ષ્મી બધી ય લૂંટાઈને
મરણપંથ વિશે જઈને પડી:
રુદન અશ્રુ વિના જ ગયું સરી
ગીત ગયું કરી છેક કુંટાઈને.

૧૨

સ્મરણદસ્ય તરે દૂર વ્યોમમાં
વિશદ માનસ સ્તબ્ધ બની રહે:

દુઃખ અખોલ દિશા નિરખી રહે
અતળ ચિંતન અંતરભોમનાં,
દુઃખ મધુસહકાર વિના સખિ !
જટિલ આ ભવપંથ રાકું ફરી ?
કથમ અગાધ હોડાણ રાકું તરી ?
સારીરખાંખ ખરી પડતાં પછી,
હસયના વચમાં વિધિએ નકી
કનકદોર ગુચેલ અલક્ષ્ય કો'
અહહ, આજ અચાનક એ તૂટી,
અડકતાં કર કૂર વિનાશનો.

૧૩

રમરણનાં પ્રતિબિમ્બ પડીપડી
નયનપાંપણ કોમલ કંપતીઃ
શગનપંથમહી હોડવા જતાંઃ
હૃદયપાંખ અચેત બની જતી.
નરમ ચિત્ત, હૃદય કહોર યા,
જગતનાં કંઈ ધા ખમવા, તનેઃ
નિજ કરાગમુખે ગળવા તને
નિરખ બાવી હલેલ અધાર ત્યાં.
રીતલ કિરણપુજની મધ્યમાં,
જડયપી મહી કોણ ગયું ભળી ?
પગજીઓ રજ ઉપર પાથરી
અમર રવખ ગયું ધૂળમાં મળી.
જગતના અવિરામ વિનાશમાં,
જીવનધૂપ કરી વિચરી ઉપાઃ
પ્રલયના પ્રગટલ હુતાશમાં
પરમ રૂપ જળી-વિરમી ઉપા,
નયનનીર કદી નવ ખૂટશે
વિમલ ચિંતનનો કદી અંત નાઃ
કદી ય વિરમૂતિમાં નહિ રૂબશે
જીવનમગ્ન સનાતન જંખનાઃ

૧૪

સમાસઃ હલ્લો પડદો પડી ગયો
ભળી ગયું અંતર અધકારમાંઃ
અંકાર હલ્લો કરી શૂન્ય તારમાં
પડી ગઈ વાગતી બંધ, વીણા.
બીરુ, અવિશ્વાસની હિમકેડીએ
કરી ગયો શ્વાસ-પ્રકારા પ્રેમનોઃ
શું શોધતો મૂરખ ઠંડી રાખમાં ?
હલ્લો તિખારો મળશે ન એમાં.
તારા વિનાની ધનધાર રાત્રિ
જેવું લઈ અંતર જીવણું શું ?
એકાન્તના સાગરમાં પડીને
હું સંધરું મોનનું રૂપ મીઠું.
વિરાટની રંગકટોરીમાંથી-
કાઈ નવો રંગ ઉપાડ સંધ્યા ?
ક્ષણિક તારાં નવદર્શનો સખિ,
બની જશે અંગિત આયુ-રેખા.
શાને ગયેલી ધડીઓ ગણી ગણી
શ્રદ્ધાની અંધારકથા ઉકેલવી ?
આકાશના તારકનો જમાવતે,
તરંગની દોરથી શે' ઉતારવી ?
સંધ્યા, સરિતા, પ્રતિબિમ્બની ક્ષણો
આવે અને નય અનંતકાળથીઃ
હું યે બરી સંસ્મરણોનું કાર્ય
ભરમા કરું દિવસ સત એકલો.
આવો અધીરાઈ, ઉમંગ-રૂપનો.
આશા-નિરાશા; પરિતાપ, આંધીઃ
અશુની વર્ષા, કરુણાસમાધિ
તમામને અંતિમ વાણીવંદનો.

.. ઇન્દુલાલ ગાંધી

પ્રો. બળવન્તરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

વસન્તોત્સવ નિમિત્તે

બહેનો અને બાપઓ

શ્રી ગોકુળભાઈ ભટ્ટ અને ત્હમારા ખીજા સ્વયં-
સેવકાની પસંદગી થોડાં વર્ષ ઉપર પછુ મ્હને આવા
સમારંભમાં તાણી આવેલી, તે વખતે આપણી
હાલની શારીરિક અવદશા અને તેના વ્યવહાર ઉપાયો વિષે
સુઝાયાં તેવાં સૂચનો કર્યાં હતાં. પછી વડોદરામાં એક અખાડાના
જર્વામંદોને પછુ બે બોલ કહેવા પછુ પ્રાપ્ત થયા હતા. તે વખતે
કહેણું આજે ત્હમારી આગળ ફરી કહેવાય. ખરું, ત્હમારામાંથી જે
થોડાંએ તે સાંભળેણું વાંચેણું તેમાંના દોષને તે યાદ હોવાની ચ
ધારતી નથી, પછુ મ્હને પોતાને યાદ છે ને, એટલે મ્હને જ તે
વારસી પડે, તે અત્યારે કેમ પીરસાય ? વિષય તો આવે પ્રસંગે
એ જ રાખવો થયે, તથાપિ સુભાગ્યે એ વિષય એટલો તો વિશાળ
છે કે તેના એક જુદા જ અંગ ઉપર બનતો વિચાર કરવા આજે
ત્હમને આમંત્રીશ. પ્રથમ લઉં છું આપણામાં વધુ વધુ ફેલાતી જતી
ક્રેટલીક વિદેશી રમતોઃ ક્રિકેટ, ટેનિસ, ફૂટબોલ, હૉકી વગેરે. આ
વિષે હું ક્રેટલાંક સ્વતંત્રવિચારણા રથાને ત્હમારી આગળ મુકીશ.

ટેનિસ ક્રિકેટ ક્રેટલાં તો ખરયાળ છે તે જાણીતું છે. આપણા
ગરીબ દેશને માત્ર રમતોમાં એટલો ખર્ચ પોવાય ખરો ? આપણે

૧. ૧૯૬૪ના ફાગણ શુદ્ધ ૧૪ની રાતે, વસન્તોત્સવ નિમિત્તે મુંબાઈ-
નાં પરાંઓની મિજલસમાં આપેલા ભાષણનું વ્યાખ્યાનરૂપ. બેડણી મૂળ
'પ્રમાણે જ' રાખી છે.-સં. 'મા.'

કેટલા તો ગરીબ છીએ તે તદ્દભારમાં સૌથી વધારે અવિચારીને ય એકદમ લાગી આવે એટલા સારુ આપારે હું ગયા ઝમાનાના આપણા જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી અંબાલાલ સાકરલાલનું જ એક વચનામૃત ટાંકીશ. એઓ ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા, પ્રાંતિક સરકારો, મોટી સુધારાખંચો, મોટા બંદરો, નહેરો, આંગગાડીઓ, તગાવી, આદિ માટે વખતોવખત આપણે કરવા પડેલાં કર્મોની ગંજાવર રકમોનો મહાભારત સરવાળો સંભળાવતા, લાખ, મિલિયન, કોટિ, બિલિયન, આદિ સંભળાવતાં એમનું મોં બહુ-બહુ ધર્મ જતું, અવાજ પણ એવો પહાડી કહાડતા કે કાચા પોચા કાનના પડદા ફૂજી લીકતા, "એટલે, ભાઈઓ, શું સમજ્યા, હુંઉ !—આપણે તો દેવાદારના દીકરા !". વીશ વર્ષનો પુત્ર ક્રિકેટશોખી હોય, અદારની પુત્રી ટેનિસશોખી હોય અને બાપની આવક માસિક બસોની હોય, તો એ કુટુંબમાં બેત્રણ ન્દાનાં છોકરાં બી હોય તેમની કેળવણી માટે બાપ કેટલી સવડ કરી શકે, એનો અડસદો પણ કરી જોશો. વળી બીજી રીતે જુવો. ક્રિકેટ મેટિંગ ઉપર બરાબર ખેલાય જ નહિ : એને સારુ તો હરિયાણી કિત્તી જોઈએ. આપણા ઉબ્બુ અને શુબ્ક હવાનાં ખંડમાં બારે માસ હરિયાણી કિત્તો કેટલા થોડા ભાગમાં માફકસર ખર્ચે મળી શકશે ? રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં હું ૧૯૦૪થી ૧૯૧૨-૧૩ લગી શિક્ષક હતો, ત્યાં અમે અમારો ક્રિકેટનો કિત્તો કાયમ દુર્વીચ્છા-હિત રાખવાને સારું નદીકાંઠે લાંબો લીલોપટ રાખ્યો, એક ગાહું બે જોડ બળદ અને બે સાથી રાખ્યા, રાજ ને રાજ પોડાં નદીકાંઠેથી ઉપાડી ગાહું ભરી અમારો ક્રિકેટ કિત્તા ઉપર જમાવતા તથા આખી રાત પાણીમાં તરબોળ રાખતા, પરંતુ ફેણવારી મહિનો પૂરો ચતાં પહેલાં તો પ્રખર સૂર્યદેવ અમારા આ બધા ય કારસા માત્ર કાંધાં છે, એમ સિદ્ધ કરી દેતા.

ગીજી આ ધ્યાનમાં લ્યોઃ ક્રિકેટ મેચ એટલે બે ત્રણ કે પાંચ દિવસ લગી આખા દિવસનું આધરણ. રમત પાછળ કસાક

અપાય, બે કલાક અપાય, પરંતુ એક ઉપર એક આખા ને આખા દિવસ ? આપણા ઉત્પાદનમાં અતિશય પછાત દેશનું એ ગણું બી ખરું ? છગ્લાંડ અને તેની વસાહતો સિવાય દુનિયામાં બીજે કોઈ રથે ક્રિકેટનો એવો મહિમા નથી મુખ્યત્વે આ કારણથી. અને ક્રિકેટ સામે મ્હારો સૌથી મોટો વધો તો ફિલ-સફીની અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ છે. ક્રિકેટ કેવી એકતર્ફી અને અન્યાયી રમત છે તે તો જરા જાણીએ. એમાં દર ક્ષણે દરેકેદરેક દરે એક માણસની સામે અગિયાર જણની ધાડ ! જેવી આપણા હૃડવૃત્તની રમત જંગલી છે તેવી જ આ ! એકની સામે અગિયારમાં તે થી ખેલદિલી sportsmanship હોઈ શકે વાર ?

હા, ફૂટબોલ રમો, હોકી રમો, તે એટલી ખર્ચાળ રમતો નથી, આવી અન્યાયી પણ નથી, આપણા આબોહવાને ક્રિકેટ જેટલી પ્રતિકૂળ પણ નથી. એ રમતો હિંદના કોઈ પણ ભાગમાં કોઈ પણ ઝૂતમાં સવારે અગર સાંજે રમી શકાય છે. અને એ રમતો માટે એક કલાક જ જોઈએ; એટલા થોડા સમયમાં પણ અંગરક્તિ, અગમ્બળ, દાવપેચ, ધસારા અને સંરક્ષણની કલાઓ, ચમૂની સંઘસક્તિ, ખેલદિલી, બધાં જ શુભ લક્ષણો પૂરતાં કસાય છે, અને વળી એ રમતો જ છે.

વિદેશી હોય તે વિદેશી હોવાના સખળે જ વર્જનું એમ હું તો નહિ કહું. વિદેશી હોય તે પણ સારું હોય અને આપણને માફક આવી જાય તો અપનાવવામાં જરા પણ અંદેશો ન રાખવો એમ જ હું તો કહું છું. સ્વદેશીવાદનું પોતાનું સામર્થ્ય પણ વિદેશી વસ્તુઓને સ્વદેશી બનાવતા જઈએ તેમ તેમ જ વધી શકે. વળી હોકી આપણા અસલ ગેડીદડાના ગોપ-ખેલનું જ રૂપાંતર; તે ગેડીદડાની રમત આપણા દેશમાં ગોકુળમાં અને જમનાજીને ઠાઠે શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીબલરામ એમના ગોપ ગોઠિયાઓ સાથે ભમતા રમતા અને વાંસળાઓ વગાડતા હતા તોટલી જૂતી તો છે જ. અને ફૂટબોલ જેવી દડાઓની રમતોનાં

પ્રાચીન રૂપ તો લગભગ દરેક દેશ અને ધણી પ્રજાઓનાં ભૂતકાળમાંથી જડી આવવા સંભવ છે, તો એ રમતોને માત્ર યુરોપીય શાને ગણવી ? હોકીમાં આપણા હિંદી ખેલાડીઓએ આખી દુનિયામાં નામના ઠહાડી છે, ફૂટબોલમાં બંગાળીઓએ વખાણવા લાયક પ્રગતિ કરી તેને પોતાની પ્રમુખીય રમત જેવી બનાવી લીધી છે, એ સર્વથી હું રાજી રાજી છું. ગુજરાતી પ્રજામાં પણ હોકી અને ફૂટબોલ સર્વત્ર પ્રસારે એમ હું તો ધમ્મું છું.

અને બીજું હું તો આપણાં જીગીને મોટાં મતાં બાલકો માટે નૃત્યની લોકપ્રિયતા વધે તેથી લાભ છે એમ માનનારો છું. આપણામાંના કેટલાક ધરડિયા અને ધરડિયા નહીં તો ચોખલિયા અને ચોખલિયા નહીં તો બહેમી અને કુતર્કિયા, શાળાઓ વગેરેના ઉત્સવોમાં નૃત્યને વધારે વધારે સ્થાન અને મહત્ત્વ મળતું જોઈને છેડાઈ પડે છે; નસકોરાં ઝુલાવે છે; બમ્મર ચડાવે છે; અને સવાલ કરે છે—“આ કાચી વયમાંથી આવા શોખ, આવી લત અને આ ચેષ્ટાઓ અને ચાળાઓ વળગશે તેનાં આગળ ચાલતાં કેવાં તો માઠાં ધીર અનીતિમય વિનાશકારક પરિણામ આવવાનાં તેને તો જરા વિચાર કરશે ને ?” “છોકરાઓને શું નટનટ્ટી જ બનાવવાં છે ?” “એમનાં ચારિત્ર શુદ્ધ બનાવવાં છે કે પતિત, દદ કે શિથિલ, બંધવહારોપયોગી કે સ્વપ્નાલુ, સમાજસેવી કે વિલાસી અપ્સરંગી ?”

નીતિ ! નીતિ ! નીતિ ! એમ ઘેલાની જેમ જપનારાઓ માનવી માનસની રિચિત્રરચાપક્તા અને વિવેકિતાને અન્યાય કરે છે. શ્રીગણેશ પૂજ્ય છે, વિદ્વાનોનો દેવ છે, તેથી શું એ મહાબેઠાકું અને હાથી જેવડું અતિકાચ માથું વધારનારાની હુંડને હસાય જ નહીં ? એ ફાંદામાં આપણી પાતળા કુમળા આંગળીઓ અહીંતહીં જરી ઘોચવાની મઝા જરા માણિયે, તે શું નાસ્તિકતા અને પાતકીપણું ગણાય ? જોના રે એવી અતિ-તાર્કિકતા ! માનવી માનસમાં તર્ક logic અગત્યને આસને છે

પરંતુ તક જ માનવી માનસનો આપખૂદી સર્વસત્તાધર શુભમાર રાગધિરાજ નથી. નીતિ વિનાનું માણસ માણસ જ નથી તે કબૂલ, પણ શરીરનાં સ્વાસ્થ્ય રક્ષિત અને બળ વિનાનું માણસ પણ શી ધાડ મારશે ? અતિશૃંગારી કે અતિવિલાસી સાહિત્યને તદ્દમે કુમળાં મગજોમાં પેસવા ન દેવા બનતા સાવધ રહો છો તેમ અતિશૃંગાર કે વિલાસી નૃત્યને માટે ય સાવધ રહો; બલે, અમારી ના નથી. પરંતુ અતિશૃંગારી ખીખતસ અને નીચ સાહિત્યને વાંકે સાહિત્યમાત્ર વચ્ચે ગજવાની બૂલ કાઠ કરતું નથી, તેમ જા વિષયમાં પણ વિવેક રાખવાનો છે. શાળાઓના કે ખીખ સંમેલનમાં જેમ ઉતરતું સાહિત્ય આવી જાય તે શાળાશિક્ષકોનો દોષ ગણાવાને પાત્ર, તેમ તેમાં ઉતરતું નૃત્ય આવી જાય તે ય તેમનો જ દોષ. પરંતુ ઉતરતી વૃત્તિપ્રવૃત્તિઓ, નિર્દોષ વૃત્તિપ્રવૃત્તિઓ, અને વિકાસોત્તરિયોષક વૃત્તિપ્રવૃત્તિઓ: ત્રણે વર્ગને એક સાકડીએ દાંકે એક જ તોળાવડે તોળે એવો અંધારો વેદાબ્યાસજડ કિંવા યોગાબ્યાસજડ એકેન્દ્રિયધરને જ વરે.

આવે પ્રસંગે અનુચિત ગણાય એવી જરા મંબીર ચચી પણ આવી ગઈ તે દરમિયાન કરશો. ખરી રીતે શરીરસ્વાસ્થ્યની રક્ષિતની અને શરીરગતની સાધક પ્રવૃત્તિઓમાંની એક રૂપે જ નૃત્યનો વિચાર કરિયે તેમાં નીતિબીતિ સામવિલાસ દહતા-શિથિલતા આદિ મંબીર પ્રશ્નો આવતા જ નથી. અને આપણા દેશનાં દવાપાણીનો વિચાર કરો, આપણી ગામડિયા અને વન્ય વનતીઓમાં દહ પણ, પણ પણ પમાઈ મણ છે તથાપિ, નૃત્યને કેતું અને કેટલું સ્થાન છે તે જુવો. આપણા ઓળંગમાં રામ ગરબો મરખા આદિ માટે કેટકેટલો આવ છે તે પણ ખાનમાં જો. નિર્દોષ નૃત્યને, રક્ષિત અને બળ આપનાર નૃત્યને, કામ પણ વખોડી શકે નહીં. નૃત્ય એકલ દોષ, દંદનું દોષ, બે પુરોનું કે બે ઓનું કે સીપુરનું દોષ, સંખ્યાજન્ય વ્યક્તિઓનું દોષ ત્યારે પણ તે ઓનું જ ના પુરોનું જ ના મિથ દોષ. મિથ નૃત્યમાં

ઠંઠક વિશેષ જોખમ સંભવે તે દલીલની ખાતર સ્વીકારિયે, પણ અમિત્ર નૃત્યનો શો વાંધો વારુ ? અને આપણાં શહેરોમાં અને ગામડાઓમાં ઘરનાં ચોકમાં કે હિપર અગાસીમાં કે શેરો ચોટામાં તરુઘટાતળે, વાવના પગથારમાં, કે નદીનાળાંકાંઠે, ગમે ત્યાં ગમે તે ઝાતુમાં ગમે તે સમયે નૃત્ય થઈ શકે. હું જોઈને રાજી છું કે આપણા હિપલા વર્ગોમાં નૃત્યકલા પેસતી જાય છે નિશાળમાં ડ્રિલ આદિને નાંખે જે લમબદ્ધ શરીરસંચલનો વધતાં જાય છે, કન્યાશાળાઓમાં ગાન સાથે અને ચક્કર ફરતાં ગોંડેા ગુંથાય છે, તે પણ નૃત્યના પ્રકાર છે. ગામડાની અને વન્ય વસતીનાં નૃત્યોનાં અભ્યાસ અને સંસ્કરણ જનતી ઝડપે થવાં જોઈએ. છેવટ, મ્હારાં ઉછરતાં બહેનો અને લાઈઓ, હું ત્હમને ધન્યવાદ દઉં છું. હોપી, ફૂટબોલ, ટગ ઓફ વોર, અને નૃત્ય પ્રતિ ત્હમારાં વધતાં જતાં વલણ જોઈને રાજી થાઉં છું અને ત્હમે એ ત્હમારાં વલણો દિનપ્રતિદિન નિર્દોષ દિશાઓમાં ખીલવતાં જશો તો ત્હમને હરેકને તેમ આખી પ્રજાને લાભ છે, એમ હું તો દઢ માનનારો છું, એટલું જ કહીને આપ સૌએ આટલા ગડગચ્છામાં પણ શાંતિ જાળવી બોલવાનું મ્હારે માટે સુગમ કરી આપ્યું, તે સારુ ત્હમારો સૌનો આભાર માનું છું.

એક ઈસ્પતાલની સ્થાપનાનો કિસ્સો

ટૂંકી વાર્તા

છતાં થોડાં વર્ષ દિન્દિહાર રખડતો હતો. પાછો આવ્યો ત્યાં લાટ સાહેબ બહાદુરની ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં મોહિમ શરૂ થઈ એટલે તેમનાં બધાનો ચિત્રો બાપણો સલામી-એ આતશખાજ પ્રદર્શન ઉદ્ઘાટનક્રિયા ખાતમુહત્ત આદિ સમારંભો વગેરેમાં મૂકી રસ પાડ્યો. (ગાંડી ગુજરાત માત્ર સવારી તમાશા આતશખાજ રોશની આદિના મોહમાં ધાડાં ને ધાડાં ફેરી દોડી પડે એ છે અને પોતાના ઇચ્છુ વિલાસો માટે ફેટસી તો તગડ અને દાડમારી વેદી શકે છે, તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ આવ્યો.) પંદરવીશ દિવસ રોજ પ્રાતઃકાળથી જન્મતાં લગી આ પ્રશસ્તિ-સૂરો જ મમજમાં ગુંજતા રહ્યા. વચ્ચેવચ્ચે છાપાંના “ વધારા ” અને સાંજનાં છાપાં એ જ સૂર ફરીને છેડી જાય તે નક્કીમાં. એટલે એ સર્વની મિશ્ર છબિ લેખે મદારા દિલ ઉપર ગુજરાત-કાઠિયાવાડ પણ અર્વાચીન બની રહ્યું છે, ઝડપથી આમળ આગળ વધે છે, રાજમદારાજઓની સદાનુભાવી મદાનુભાવી હવેલાયા તમે સ્વરાજ્ય સુરાજ્ય બેય ખીલતાં આવે છે, પ્રજા સુખીમતોથી છે, રમે છે, ખાવપીએ છે, બહેગણે છે, અવનવા ધંધા અને ક્ષેત્ર અને કમાણીમાર્ગ દીર્ઘદૃષ્ટિએ ઉલોગે બુદ્ધિએ અને રાજનયના મીઠા સદકારે ખાટતી જાય છે, રમત-ગમત વિદ્યારવિનોદ અને લમજમતી આદિ સમારંભો ને ઉત્સવો

પણ નર્મિત પ્રશમિગ્નજે માણી શકે છે, - એવી એવી છાપ પડતી ગઈ અને વર્ણી વધારે ઉજ્જવલ નવરંગી લવિષ્યનાં કંઈ ને કંઈ સ્વપ્નો પણ કુદરતી રીતે ચિદાકાશમાં આહ્વાપાતળાં તેમ વિધવિધ ડાળમાં આલેખાઈ, આ સુખી આનંદવૃત્તિને ઝોર બઢાવવા લાગ્યાં.

ત્યાં એક વૃદ્ધ મુરખ્ખીના આગ્રહથી હું થોડી રાત એમની હૂંફ અને ગોદના શાંત બોધક અનુભવને માંટે એમને ત્યાં ગયો. એઓ એક મોટા રાજ્યોમાં વપો લગી અધિકાર ભોગવીને નિવૃત્ત થયેલા, હવે પોતાના કુટુંબ મિત્રમંડળ વાડીવજીરમાં અને હીરા-મોતી લગડીના ભાવતાલમાં જ ગુંથાઈ રહેતા થોડાબોલા સગ્ગજન હતા. મિત્રો પણ એવણની મિતભાગિતાથી ન્યારે વધારે કંટાળા જમ્મને ટોકાર કરતા, ત્યારે પોતે એક જ છાપેલો પ્રત્યુત્તર દેતા: "ભાઈ, ત્હમેય સાચું જ બોલવાના આગ્રહી બનશો, તો ત્હમારો આરો પણ આ મિતભાગિતાનો જ વાડો છે. આવો, ભલે આવો મ્હારા વાડામાં: અહીં બીડાબીડ હોવાની જ નહીં. બીડા-બીડ તો હોય પ્રશામદખોરોના યોગાનમાં."

હું જે ઉપર દર્શાવેલ સુખાનંદની સ્વપ્નલહરોમાં હતો, તે આ વિચક્ષણ અનુભવી-વડીલથી અગ્નપથું ન રહ્યું. બે દિવસ એમણે મ્હને બોલ્યા કરવા દીધો. હું વધુ વધુ ખીલું એવા જ કોઈ કોઈ મમરા મૂકે, અને હું 'મ્હારું' ગાડું 'મ્હારી' મોટર 'મ્હારું' વિમાન પાછું હાંક્યે રાખ્યું, અને પોતે સાંભળ્યા કરે, એમ જ ચાલ્યું. સુભાષ્યે એમને ત્યાં આ વખતે ખીજો મેમાન પણ હતો નહીં.

ત્રીજી રહવારે જ પોતે મ્હને લઈ ગયા પોતાની ફાઇલોના કબાટ પાસે: "ભાઈ ચક્રાર, અમે ઘરડા ત્હમારા જેવાના આનંદ-હાસથી નથી પલળતા તેનું કારણ અમે તો ઘરડા થઈ ગયા એટલું જ નથી. ત્હમને આ પ્રથમ પ્હેલી છાપો પડે છે, ન્યારે અમારી સ્મૃતિ ઉપર આ પ્હેલાંના આવા અનેક સમારંભો

આલેખાયલા છે, અને એ જૂની અને નવી છાપોને અમે તો સરખાવિયે; એ જ અમારે માટે કુદરતી. એવી એવી સરખામણીઓ શું દેખાડે છે તેના પદાર્થપાઠ માટે ધ્વજા ચતી દોષ ને, તો એક પદાર્થપાઠ તદ્દમને આજે જ આપું. જુવો પ્રથમ આ ન્દાની સરખી ફાઇલમાંના કાગળો. ”

એ ફાઇલને ગયાલે મોટા અક્ષરે ચિહ્ન દતી. “ની ઇરિપ-તાલ, ખાતમુદ્દત ઇ. સ. : અને પછીનો ગોટાળો.”

એ ફાઇલમાં છાપાંઓની કેટલીક કાપલીઓ, એક જરા લાંબી દરતલિખિત નોંધ અને છેવટે પાછી મોટી કાપલીઓ, એટલું હતું.

લાટ સાદેજ —નાં બપ્તાવર પગલાંની સ્મૃતિ અમર રહે એવું લેખપ્રકારક રચાયી અને મોટા ખર્ચનું શું નવવિધાન સંયોજનું, તે પ્રશ્ન નીકળતાં જૂના અમાનાના વેલરાજે બીકું ઝડપેલું, “જાણ, ઇરિપતાલનો પાયો નાંખાવો. આપણા માંદમલજ, નિદારીલાલજ, આદિ ઝવેરીઓ અને રોઠિયા છે તેમની કને સારી રકમો ભરાવી ચકાશે.” દિવાન કહે, “હા, જાણ, એવી સુધરેલી સંરચાની સગવડ આંગણે આણી ચકાતી હોય, તો આપણા જડજ સાદેજ અને એમને પગલે ચહેરના વક્રીલ મુખપારો પણ નાખ્યાં દાલવરો.” હાઇરૂલના દેડમારતર કહે, “આપણી દેવતમાંથી પણ મિત્રોઓ બિટિયામાં કન્દ્રાકટો રાખે છે, મોઝી દરજી સોની કાપડિયા દળમ બોધ અને ગવલી મુંજાઇમાં મોટી મોટી ફુકાનો નાખી માગાવાળા બન્ધા છે, તે સર્વને દરજારમાં ન્દોતરવા. બાધાત જમીનદાર મુતસદ્દા અમલદારોની દારમાં જ ખુરસીઓ મળતાં એ બાઈઓ પણ આપણી રાજધાનીનું નામ રાખવામાં પાછી પાની નહીં કરે.” જાણએ દિવાનને પૂછ્યું. “અને, ગલામાઈ, તદ્દમે ? તદ્દમારે પણ રાખશે બેસાડવો ન્તેરો.” “અરે અમદાતા” ગલામાઈ ગળી જઈને ઘૂરત હાજરજવાળી-યા કહે, “એ તે સવાલ ? આપ ખુદ ને આંકટો કાવે તે

મહારા નામ સામે મૂકી દેજોને; બાપુ ! આ હુંબે ક્યાં કહી ચે ના' પાડી છે ? આપની કીર્તિ એ જ અમ રાંકની લક્ષ્મી !” પેચ એસશે ખરો, એમ વિચાર કરતા કરતા બાપુ મૂછ ઉંપર તો દેવામાં અને હુછો ગડગડાવવામાં પડ્યા.

બેરાક, જનાના બહારને ઓટો મંસોલોની મિજલસમાં આં પ્રમાણે સંવાલજવાળાં થયેલાં તેમાંનું ‘કંથુ’ મેં ફાઇલમાં જોયેલું નહીં. આ તો વડીલશ્રી જૂની સમયના રજવાડાની રીતભાતોની વાતો છૂટથી કરતા તે ઉપરથી મેં ઉપજાવેલી બનાવટી જાળિ જેવી એસી ગદ્ય લેવી બાપુ હું અને પૂર્વપીઠિકા લેખે એ ખોટી પંથુ નથી, કેમ જે એ ઇસ્પતાલવાળા બનાવની તારીખ એટલી જૂની પથુ હતી. ફાઇલની કાપેલીઓમાં તો ખાતમુહર્ત વખતે લાટસાહેબના હસ્તક્રમમાં પ્રગ્નના આગેવાનોનાં કેટલો સહકાર અને ટેકો છે તેના પુરાવા લેખે સવા લાખનો ફાળો આઠ દિવસમાં જ થઈ ગયેલો તેની ટીપ હતી, મુંબાઈમાં મજબૂત કંપનીએ દોરી આપેલો ઇસ્પતાલનું મકાન ચંચાવાનું તેનો નકશો હતો (આ શહેરના મુખ્ય મિસ્ત્રીએ જ પોતે કન્ડ્રાક્ટો રાખતા કંપનીના ડાયરેક્ટમેનની સહી સાથે કરાવેલો હતો), લાટસાહેબના દાક્તરનો મકાનનો ઘાટધુટ અમુછો છે એવો દિવાન ઉપરનો કાગળ હતો, આસપાસનું જેટલું જોગાન રાજસાહેબે પોતે એ શુભ સંરચા સારુ કહાડી આપેલું તેનાં ક્ષેત્રફળ અને હલહલ્લ હતો, રાજસાહેબ અને લાટસાહેબનાં ભાષણો પથુ હતાં, (રાજસાહેબના ભાષણમાં હેડમાસ્તરના પુસ્તકિયા અંગ્રેજોનો વાંચકો મરોડ પથુ એક કે બે ઠંકાણે રહી ગયો હતો; જે કે એ ભાષણ ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના કોઈ સભ્ય એડિટર કને “સેટલ” કરાવવાનું મલાલાઈ ચૂક્યા નહોતા.)

સમારંભની કાપલીઓ પૂરી થયા પછી, થોડા માસ પછીની તારીખની અંગ્રેજ દૈનિક પત્રમાંની એક કાપલી હતી. તેમાં મયાળા નીચે જ નગરના અમારા ખાસ ખાબરપત્રી તરફથી એમ

ઠોંસમાં ટીપ દતી. સાર આ હતો. —ના રાગએ લાટસાહેબના નામથી ધરિપતાલ માટે જે જમીન આપેલી, તેનો એક ભાગ ધણું વર્ષ જૂનાં ગીરોખતની રૂએ વૈષ્ણવ મંદિરની માલેકીનો થઇ ગયો છે. મંદિરના આચાર્ય કોમત સેવા ના પાડે છે, ઊજળા વસતી એ તરફ વધે છે તો ત્યાં નવું મંદિર ચણવા ઇચ્છે છે. પરંતુ નવું મંદિર ત્યાં જ કરવા આગ્રહી નથી, ઊજળા વસતીને ફાવે એવો ખીન્ને એટલો કટકો રાગસાહેબ કઢાડી આપવા કૃપા કરે, તો ધરિપતાલ પણ લોકોપયોગી અને ધર્મનું કાર્ય છે, તેની આડે આવવાનું કશુંક બેઠારવા બિલકુલ રાજ નથી, ખુશીથી સાડું સ્વીકારશે. એટલે આ મુશ્કેલી તો મોટી ના ગણાય. પરંતુ ખીજી મુશ્કેલી જનનામાંથી ઊભી થઇ છે. પટ્ટરાણી સાહેબાના મામાએને અહીં લગભગ દર વર્ષે આવવાનું અને રહેવાનું થાય છે તેમને ઉતરવાને રજવાડી મકાન પૂરતી સોઇ અને દરબારી મહાજનવાળું જોઇએ, તે નિમિત્તે આજ ચોમાસાનો ફેટલોક ભાગ રાગસાહેબે કહેલું કે આપીશું, રાણીસાહેબાએ માગણી કરેલી જે ચણાવી આપો, એમ પ્રકરણ લંબાવું હતું, તે બધું લાટ-સાહેબનું પધારવાનું અચાનક થતાં તેની તકામારમાં યાદ રહ્યું નહીં, અને આ ધરિપતાલનું વચન તો અપાઇ ગયું. રાગસાહેબ પોતે રજા એકવચની. એટલે આવા ધર્મસંકટમાં એમણે પ્રાંત-સાહેબને કાને વાત નાખી અને તેમની સલાહ માગી. રાગસાહેબે જ ઉદાર દિલે આપેલી છૂટનો લાભ લઇને આચાર્યજી અને રાણીસાહેબાના વડીલોએ પ્રાંતસાહેબને પોતપોતાના દાવાના સ્વરૂપથી પુરાવા વગેરે રજૂ કરીને વાકેફ થયાં. અને પ્રાંતસાહેબે બધું ન્યાયદષ્ટિએ તોળીને મેં અવાગિયે દરાવ આપી દીધો છે કે જલે રાગસાહેબ ધરિપતાલના મકાનને માટે આવા વાંધા વિનાની ખીજી જમીન પસંદ કરે. —તો ધરિપતાલ ચણવાનું કામ કેમ મુસતવી રાખવું પડ્યું છે તેની આ ખરી દકીકન વિગતવાર જાહેર કરવાનો સજ્જ, કે એ વિષે નવરા ભોલ તરેદવાર મેં ઉરાડે છે, અને ગુલજાનો ફેલાવે છે, તે સર્વ દલે શાંત પડી

જશે એવી આશા છે. એ જ યોગાનમાં દરબારી બિતારા ચણાવા માંડે તેથી કોઈએ દેખી લોકનું સાંભળીને રાજસાહેબના તંત્રની નિંદા કરવી પણ ન થયે. કદાચ આ અણધારેલા ધર્મસંકટથી ઇસ્પતાલ જરા મોડી પણ ત્યારે બંધાશે ત્યારે પ્રજાને વધારે અનુકૂળ લાગે. અને પૂરેપૂરી અર્વાચીન સગવડોવાળી પણ બંધાવા પામશે એમ રાજસાહેબની પ્રગતિપ્રિયતા અને દૈયતની સુખસગવડો માટેની કાળજી જોતાં અમારી તો ખાતરી છે. માટ-સાહેબના બખ્તાવર નામ સાથે જે શુભ કાંમ જોડાવા પામ્યું છે તે અટકી તો નહીં જ પડે.

પછી આ શાંતિમાં આવે છે તે મોંઘનો અર્થ ઉપરાંત ભાગ અક્ષરેઅક્ષર છે તે પ્રમાણે ઉતારું છું. એની ઉપર તારીખ છે છેલ્લી કાપલીની તારીખથી ત્રણેક માસ મોડી.

—ની બેન્કના મેનેજર રજા ઉપર ગયેલા તેના અગિયારમા જ દિવસે વખતોવખત અમે મુંબાઈમાં મળતાહળતા તે મિત્રતાને નાતે એકાએક આવી યડયા અને અહીં જ મેમાન થયા. જાતે પારસી એટલે રાજસાહેબ એમને કોઈ કોઈ વાર શિકારમાં સાથે રાખતાં. એમના કુટુંબીઓ લંગતપ્રસંગે બીજે ગયેલાં અને પોતે પણ બીજે અડવાડ્યે રજા ઉપર જવાના હતા, તે જ સંજોગમાં રાજસાહેબે મોડી રાતે કહેવડાવી મળરકે જ એમને શિકારમાં સાથે લીધા. શિકારગાહે જ જમી લઈ જરા આરામ કરી નમતે સુરજે પાછો આવવા નીકળતાં પાડોશી રાજજી હજી કેમ ન પધાર્યા તેની બાળ મેળવવા રાજસાહેબ સાંકલસવારને મોકલવાનો વિચાર કરતાંતા, ત્યાં એ મિત્ર રાજજીનાં જ સાંકલસવારે આવી લશ્કરી સજામ ભરી રાજ સાહેબને ચિઠ્ઠી આપી. રાજજીની શિકારગાહનો બંગલો પોતાની સરહદ ઉપર, ત્યાં આગળ થઈને આ હદમાં રાજસાહેબને બંગલો આવવા નવી ગોટર-સડક બે વર્ષથી જ પૂરી થઈ હતી. રાજજી પાંદનગરથી અહીં આવવા પણ નીકળેલા પરંતુ

રસ્તે પોતાને બંગલે સારી ખાતમી મળતાં ત્યાં જ રોકાઈ જઈને રાજસાહેબને ત્યાં તેડવા આ ચિઠ્ઠી મોકલી હતી. રાજસાહેબ તુર્ત પોતાની મોટરમાં ત્યાં જવા બિપડ્યા, ને શેઠને કહેતા ગયા, અહીં જ મદાપાણી લેશે ત્યાં આપને માટે મોટર આવી જશે. આવેલા સાયકલસ્વારને પોતાના પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઉપર ચિઠ્ઠી આપી પોતાને પાટનગર દોડાવ્યો. શેઠ આરામખુરસીમાં લેટતાં છાપાઓ વાંચતાં ન વાંચતાં કલાક સવાકલાક ગાળ્યો હતો, ત્યાં પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પોતે મોટર લઈને આવી પહોંચ્યા. કૂટનો કંડિયો મોટી ટિફિન બારકેટ બરીને ખીજ સામગ્રી પણ જોડે લેતા આવ્યા અને શેઠને કહે, આપ ચિકારે પધાર્યા પછી ટપાલમાં આવેલ આપના ઉપરનો કાગળ લાવી તે સોંપતાં આપનો ખાનસામા કહે મારા ઉપર પણ બાપસાહેબનો કાગળ છે તેમાં મને શા હુકમ કરે છે આપ જરા જુવો. આ રહ્યો એ, અને આ તહમારો બંધ કાગળ. ખાનસામા ઉપરનો કાગળ વાંચીને મેં એને તે મુજબ આપનો બંગલો બરાબર બંધ કરવા અને સાથે લઈ જવાનો આપનો સામાન તેમ બાપસાહેબે મંગાવેલો સામાન બરાબર તૈયાર કરી રાખવા કહી પાછો બંગલે મોકલ્યો છે. અને રાજસાહેબની આપના ઉપર મહેરબાની પૂરેપૂરી એટલે આજ રાતે જ આપ જઈ શકશે એમ માની લઈને એને કહી રાખેલું છે, આપ બંગલે ન પધારો તો બહારોબહાર ગાડી વળતે સ્ટેશને પધારશો, એમ એણે ખાતરી રાખવી અને એને તથા સામાનને સ્ટેશન ઉપર વખતસર પહોંચાડવા માટે પણ વચન લઈને એને પાછો મોકલ્યો હતો. રાજસાહેબની ચિઠ્ઠી મળતાં તે જ સાયકલસ્વાર જોડે દિવાનસાહેબની ખુદ ઉપર ચિઠ્ઠી આપની રજમંજૂરી મંગાવવા મોકલી છે, આપને બંગલેથી ખાનસામાને તથા સામાનસુમન આજુવાને સારી મોકલી છે, તેમાં એ બધું આપણે મદા પી રહીશું ત્યાં આવી પહોંચશે, અને હું આપની તહેનાતમાં આ જરા બહેલો આવ્યો. ટિફિન

આરક્ટ વગેરે. જોઈને શેઠ પૂછતા જતા હતા ત્યાં પોલિસ અમલદાર વળી કહે : આપને આપને બંગલે કવખતે બેસું જમી લેવું પડે કેમ જે બંગલો બંધ કરવાનો; તે કરતાં આપ અહીં જ જમીને સીધા રોશને વખતસર પમારો એમ રાખ્યું છે. ખાનસામાને બંગલો બેસો બંધ કરી દઈને અહીં આવી જવાનો બદોબસ્ત કર્યો છે પણ આપની સુગમતાઓ જાળવવા માટે જ. પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ જમાનાનો ખાધેલો ગામગપાટા હાંકવામાં, આસપાસના રાજાઓ અધિકારીઓ આદિની કુચલી કરવામાં ઉસ્તાદ, તેમ જાનનાનનો પણ શોખી જીવડો, એટલે (એણે ધારી મુકેલું તેમ) શેઠ ખાણ ખાઈને જ રોશને જવાનું પસંદ કર્યું.

વતન પહોંચ્યા તે ત્રીજે દિવસે રજામંજૂરી પણ આવી ગઈ, તેમાં સાથે દિવાનનો લખેલો અતિમાયાળુ કાગળે ચ હતો. શેઠ રજા માગેલી અમુક તારીખથી પંદર દિવસની તથાપિ, દિવાન કહે, મેં જોયું કે વહેલા પધાર્યા તે તારીખથી ત્રણ અઠવાડિયાની રજા આપવી જોઈએ; અને રાજાજી તો કહે, શેઠને જે કમા ખૂબ ગોંધાઈ રહેવું પડે છે, દરને ટકોરે હાજર હોય જ અને કોઈ દિવસ સવા સાત પહેલાં ત્યાંથી ઉઠતા નથી. રજા આપિયે જ છિયે તો બલે ને થોડી આશાએસ પણ લે, એટલે આ ત્રણ હફતાની બહાલી આપી દીધી છે.

શેઠ જે લક્ષ્યસંગ માટે ગયેલા તે પૂરો ચર્તા જ દિવાનનો ખીજો કાગળ એમને મળ્યો, અત્યંત ધરવટનો અને લાંબો. તેનો સાર એટલો કે રજા વધારીને ત્રણ માસની કરી છે અને તેમાં રાજાસાહેબનો હેતુ આપને આશાએસ મળે તે ઉપરાંત ખીજો પણ પોતે બોલી ગયા એટલે જાણવામાં આવે છે. પોતાનું રાજ કંટલું નંહાનું છે તે રાજાસાહેબ સારી પેઠે જાણે છે. આપની લાયકી પ્રતિષ્ઠા આદિ પ્રમાણે આપને તો બમણા ત્રમણા પગાર અધિકાર આદિવાળી જગા કોઈ અબ્બલ દરજ્જાની

બેન્ક કે કંપનીમાં જોઈએ. આપ એવી કાંઈ તજવીજ કરી શકો. એમ આપનું સલાતું લેતું વાંચીને જ રાજસાહેબે આપને આ ત્રણ માસની ચડતે પગારે રખાનો જોગ કરી આપ્યો છે. આવા અસરકારક રાજની નોકરી કરવાને કાણુ રાજ ન હોય ? વગેરે.

શેઠે આ કાગળનો જવાબ એવા જ ભાવથી લાંબો લખેલો તેમાં લગ્નની અને બીજી આડીઅવળી બાબતો પૂરેપૂરે ધરવટથી ચીતરી. ખાનદાની પારસી લાયકતમાં ખામી રાખી જ નહીં, પણ આ મુદ્દા વિષે પછી લખીશ એમ મહેતલ મેળવીને જરા અવકાશ મળતાં જ અહીં સલાહ માટે શેઠ દોડી આવ્યા.

કશો વહેમ જાય છે ખરો, એ સવાલના જવાબમાં શેઠ કહે, કંઈ જ સૂઝતું નથી. ટ્રસ્ટફંડોનાં નાણાં બેન્કમાં કેટલાં જમા હશે, એ સવાલનો શેઠે જવાબ દીધો, ઇસ્તિલાલતું ફંડ બેન્કમાં ઇસ્તિલાલતું ખાતું ખોલીને જમા લીધું, ને પછી જ બીજાં ટ્રસ્ટફંડોનાં ખાતાં ચરૂ ચતાં જાય છે, હજી કુલ દશ પણ નહીં હશે. લોક પછાત છે.

“ શેઠ, પછાત કે સાવચેત ? ”

“ અરે બેન્કમાંથી ટ્રસ્ટફંડ ઉપડી જાય, ને બેન્ક મેનેજર, બેન્ક ડિરેક્ટરો, બેન્ક અને રાજની પોતાની શાખ પણ રહે ખરી ? શી વાત કરો છો ! ”

“ માટે જ ત્હમને ત્રણ માસની રજા અને બીજો સૂઝતું કરી લેવાની નોટિસ, એમ કેમ નહીં, મ્હારા શેઠ ? ”

“ માટે જ એટલે ? ”

“ ત્હમે એમાં કાંટિ ઉપાયે સામેલ નજ થાવ, માટે કેમ હજી વહેમ નથી જતો ? ”

“ શું બધા ચોપડા ખોટા બિલા ચર્ચ ચક્રે ? ”

“ કેટલી મુદતના ? ત્હમે જ કહો છો ઇસ્તિલાલતું તે જ રહેલું ટ્રસ્ટ. ”

શેક માથું ખજવાળવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે કહે “જે છ-
માસીના જ ચોપડા ફેરવવા પડે; બીજી તો હજી ચાલે છે.”

“અને રકમ કેટલી મળી જાય ?”

“ઇસ્પતાલની નેવું હજાર; બીજી પછી એટલી કે લગભગ
એક લાખ.”

“કેમ નેવું હજાર જ ?”

“રાજસાહેબના પોતાના પચીસ અને દિવાનના દસ
હજાર હજી મળ્યા નથી. ખાનગી રહે એમણે સંભળાવી પછી
દીધું છે કે આવા મોટા ખાતાને ચલણી ખર્ચ માટે થાપણ
જોઈએ જ, તો માત્ર બ્યાજ ખર્ચી શકાય એ શરતે એ રકમો જ
થાપણ લેખે રાખવાને ઇસ્પતાલ ઉધડવાની ક્ષણે રોકડી આપી
દેવાશે : પરચુરણ ચલણી ખર્ચના માસિક સોની નિરાંત.”

તો પછી શેકને ગળે વાત બીતરે નહીં. આ ઓગણીસમી
સદીમાં અને બેન્ક જેવા ખાતામાં આવેલી રકમો વિશે આવું
તરકટ રાખતી પડે કરવા ચાલ્ય તે નવલોની દુનિયામાં જ સંભ-
વિત, વાસ્તવિક દુનિયામાં કદાપિ નહીં; એ એમનું મન ચલિત
થાય નહીં.

“બ્રિટિશ એજન્સીનો કે બ્રિટિશ હદમાં રહેતો એક પછી
માણસ બેન્ક ડિરેક્ટરોમાં છે ખરો ?”

એમને નન્નો કહેવો પડ્યો. તો પછી ઉમેર્યું, “બીજી
કાંઈ જાણે ન હોય, હું છું ને ? મહારી સહીની રસીદો ઉપરથી
તે તે આસામી દાવા માંડી શકે અને મહેને જીખાની દેવા
ખોલાવી શકે.”

“દાવા ક્યાં મારે ? બેન્કની ઓફિસ બ્રિટિશ હદમાં
છે ખરી ?”

“હું તો પ્રથમથી માગ્યા કરું છું કે કરવી જોઈએ, પ્રતિજ્ઞા
વધશે તેને બદલે આટલા ખર્ચવધારાનો કરો જ હિસાબ નથી.

પરંતુ ડિરેક્ટરો સામે પડે છે અને હજુ બેન્કનું કામકાજ એટલું વધ્યું નથી, વધશે ત્યારે વાત, એ જ નાહું પકડી રહ્યા છે.”

“વારુ, બેન્કને ચોપડે જમા ના હોય અને તદ્દમારી સહીની રસીદો કોરટમાં રજૂ થાય એનો કાયદેસર અર્થ નાણાં તદ્દમને તો મળેલાં અને તદ્દમે બેંકમાં નથી આપેલાં, એ જ કની ?”

“વાહવાહ ! તે શું હું જ ખામ ગયો ?”

“તદ્દમે ખીજને ખાવા ન દ્યો તો તે ખીજે જ તદ્દમારા ઉપર એવું તદ્દમત આણી શકે ખરો કે નહીં ?”

શેઠ કાંઈક દગ્ગાયા ખરા. “પન-પન-એ રસીદો ખદારી-ખૂરીને બધી એ બડા બદમાશે પોતાને હાથ કરી લીધી હોય જ ત્યારે કની ?”

“બધીની શી જરૂર ? વાલે પચાસ ખદાર રહેતી, પાંચ પોતાને હાથ કરી એ તદ્દમારા ઉપર તદ્દમત મૂકી નહીં શકતો હોય કે ? અને તદ્દમે રહ્યા મુંઝાઈગરા. અગે દેશી રાજનાં માણસ તો બાબાશાહ : રાજસત્તા કેવી કેવી રીતે વેર લઈ શકે, રંજડી શકે, અમને ખરાબ કરી શકે તે અમે તો માના ધાવણુ સાંચે ધાવેલા. એ પચાસે રાજસાહેબની રૈયત, વંશપરંપરાથી રાજસાહેબની હકુમત તજે, ત્યાં એમનાં ધરખાર, સર્ગાબદાલાં, નાતગત, અને શાખનાતો. એમને વળગેલાં બધાં જ એમને શી સલાહ આપશે, શી વિનવણી કરશે ? દરેકને એટલી ન્હાની રકમ નાહી નાખવી એવી, કે ના પ્રમાણિકતા, સિદ્ધાંત અને એક સાચો માણસ નારાજ ન થાય તેટલા સારુ રાજસાહેબ જેવો મોટો અને ફૂર જૂંડામાં જૂંડો શત્રુ માથે કરવાની ? શેઠ, આટલાં વર્ષ રજવાડામા રહ્યા તે બંધ આંખે જ ગાળ્યાં લાગે છે ! તદ્દમે ભલા અને તદ્દમારી બેન્ક બાકી !”

શેઠ ખરેખરા મુંઝાયા. ઘડીમાં લાલચોળ થાય, ઘડીમાં રોવા જેવા થઈ જાય, કોઈ કોઈ નામ મોંએ આવી જાય, અને તેના વિશે વિચારમાં પડી જાય. આવો ખેલ જોઈ તે રાતે ચર્ચા

બંધ પાડી દીધી. "હવે કાલે વાત, શેઠ, કાલે : પણ જો જો ચિંતામાં ને ચિંતામાં આપી રાતની ઊંઘ ન ખોશો. બ્રિટિશ હદમાં ઓફિસ નખાવીને પછી જ તમારે તમારી પ્રતિષ્ઠાનો લાભ કોઇ પણ રાજમાંની બેન્કને આપવો હતો. આમાં તમે ભૂલ્યા, તો હવે તમે બલે પૂરેપૂરા સાચા, તમારા સાચની રક્ષા માટે તમારી કને એક પણ રસ્તો છે ખરો ?-જડે તો સવારે કહેજો."

હાતાં હાતાં બીજી વાત પણ શેઠને સંભળાવી દીધી. "આજે જ તમે પ્રાન્તસાહેબ પાસે જઈ શકતા નથી. રાજ્યએ આમ કયું" છે એમ તમે જ ન કહી શકો; આમ કરવાનો છે એમ કહેવાને પણ શો આધાર ? આધાર વગર માત્ર વહેમ ઉપર રાજ સામે ડગલાં ભરવાં એ બ્રિટિશ નીતિ જ નથી. વળી તમે ખાનદાન; તમે આબરુજનિજતવાળા, આ રાજ્યએ તમને બની તેટલી મમતા અને દોસ્તી બતાવીને તમને પોતાના સ્નેહી બનાવેલા છે. આ રૂપિયાની બાબતમાં ગમે તે કરે, તથાપિ પોતાનો પાસો સવળો પડશે, તો એ તો આપો જન્મશે તમને પોતાના આપ્તમંડળમાં ખૂબ હાથે દરજ્જે જ રાખવાનો. તમે આવી વર્તણૂકને દંભ કહો, નીચતા ગણો, છળપ્રપંચનું શિખર માનો, પરંતુ અમારા રાજ્યોની નીતિના સામ દામ ભેદ અને દંડ એ ચાર પાયામાંથી પહેલો પાયો જે સામોપચાર, તે આ જાતનો છે, શું સમજ્યા, મારા શેઠ ? માણસ સામો થઈ બેસે તે પછી જ દામ ભેદ કે દંડ અજમાવવાની જરૂર હોય ચાપ ને ? માણસને ગોળ ખાંડ સાકર મધ માખણે કે તેની કોઇ એળ-કટેવ જે હોય તે પોષીને પોતાનો જ રાખવાની દરેક રીત સામોપચાર કરવાનાં અંગ. તમે મુંબાઈગરા અને આજકાલના વેદિયા વગેરે નહિ માનો, તે તમારી જ ભૂલ છે.

અમારા રાજ -ભક્તને અલગ તો ય-હાંડ પાણીના ખેલાડી મગરમઝછો હોય છે. રાજ માત્ર આપમતલખી પૂતળાં, અણીને

વખતે કોઈના પથુ નહિ એ સલ અનુભવ થયે જ તમારા જેવાને સમજાવાનું. લ્યો સાહેબજી. અત્યારે તો સૂઈ જ જાઓ. ”

આ પછી આગળની નોંધ દૂંડી છે. તે તથા પથુ ડુંકાવીને ઉતારે છે. બીજો કોઈ રસ્તો ન સૂઝતાં શેઠને સલાહ માનવી પડી. અમુક કાગળિયાંની જરૂર પડતાં તે લેવા આવું છે રાત રહેવાનો નથી, એવે બહાને શેઠ — નગર ગયા, દિવાન જ રોશનેથી એમને “ બાપુનો હુકમ ” કહીને રાજસાહેબ કને લઈ ગયા, અને તેમણે ધણું હેત દેખાડી એમને પોતાના જ મેમાન બનાવ્યા. બેન્કના નવા મેનેજર રાજસાહેબની સલામે આવી ચમ્મા, તેઓ શેઠ રાતે જ પાછા સિધાવવાના બહાને ખાનગીમાં લઈ જઈને કહે, “ આપે નહિ સાંભળ્યું હોય, પથુ અહીં તો ભારે મોટી આફત આવી. બલાડીદલાડીની ઝડપથી કે કોણુ જાણે શાથી કેટલાક ચોપડા સળગી ઉઠ્યા. ”

શેઠ પૂછે, “ પછી ? ”

“ પછી શું, તમારાં જ કેન્ડ્રિડેન્શિયલ ટાંચણો હતાં ને, તે અત્યંત ખપ લાગ્યાં. રાજસાહેબને તમારા માટેનું માન ખૂબ જ વધી ગયું. સાડાચારે બેન્ક બંધ થાય તથાપિ સવાસાત સાડાસાત પહેલાં તમે બહાર નીકળતા જ નહિ તે તમારું વિરલ ઉલ્લેખીપણું પોતાને એ ટાંચણો ઉપરથી જ સમજાયું. ભારે ધનામ આપવું જોઈએ એમ ડિરેક્ટરોને કહ્યા કરે છે. ”

“ તે શું તમે નવા ચોપડા કરી લીધા ? ”

“ હા, જી; જ્યાં જેની સહીઓ જોઈએ તે બધી સહીઓ સાથે કમ્પ્લીટલી ઓલ રાઇટ. આરંભમાં અને અંતે તમામ ડિરેક્ટરોની સહીઓવાળો હોનારતનો સમગ્ર પથુ સામેલ. — અને તમારી દાગીનાની પેટી આજ રાતે જ સાથે લઈ જવાની હોય તો બેન્કમાં બે વાગ્યા પહેલાં પધારશો. ”

રિવાજ એવો હતો કે રોકડ લગડીઓ અને ઇવેરાતના

જોખમની પેટીઓ, તીજેરી અને બેન્ક સાથે સાથે તો ય તીજેરી કિલ્લામાં અને બેન્ક કિલ્લાં બહાર હોવાથી, તીજેરીમાં એટલે કે રાજસાહેબના ખાસ બોડિંગાર્ડના ચોકીપહેરામાં રહેતી. તીજેરીના ત્રણ એરડા જ જાણે ત્રેવડી મોટી સેફ હોય એવા, તેમાંનો એક આમ બેન્ક હસ્તકની આ પેટીઓ સાથે રાખેલો. બેન્ક ઉપર (કિલ્લાની બહાર) ચોકીપહેરા પોલિસ પાર્ટીનો જ રહેતો, અને બેન્કની સેફમાં કામતી શેયરો કરન્સી નોટો દસ્તાવેજો લેણુદેણુ ચિઠ્ઠીઓ આદિ કાગળિયાં જ રાખવામાં આવતાં હતાં.

આ વિષે શકતે ચેતવીને જ મોકલેલા. એમણે તુર્ત કહ્યું, “ના, રે. એ માટે હું નથી આવ્યો. મારે બંગલે જુની કાષ્ઠો છે અહીં દાખલ થયો તે પહેલાંની મારી નોકરીચાકરીની, તે માટે જ આવેલો છું. મને કંઈક લાભ યાય એવી વધુ સારી નોકરી મળતી હોય તો બાપુ જવા દેશે ખરા કે ?”

“એ તો તમે જ પોતાને પૂછી લ્યો ને. પણ બે વાગ્યા પહેલાં જરૂર આવજો, બે મિનિટ પણ આવજો ખરા. તમારી પેટીની સીસો તપાસી નવી સીલ કરી જવ. કાલનો દિવસ પણ રોકાતા હો તો વળી ઉત્તમ. આજ બાપુના મેમાન છો. આવતી કાલ અમારી મેમાની ચાખો.” આખા સ્ટાફનો તમારા ઉપર શો ભાવ છે જો !”

ચાર વાગે વ્હામાં દિવાને પણ હાજરી આપી. એઓને રાજજીના ટેબલ ઉપર બેસવાનો વાંધો નહોતો; પણ ફળ જ ખાતાં. દાડિમ ખાય ત્યારે રાજજી એમની મનક પણ કહે ને દાડિમ એમ ના ખવાય, સુધરેલી રીત શીખો. દિવાન તેને ગણુકારે જ નહિ. એમણે જ વાત કહાડીઃ વ્હા પહેલાં થોડી મિનિટ એમણે શેઠ બંગલો ઉઘાડીને પોતાની આગલી નોકરી-ચાકરીની કાષ્ઠો લઈ આવેલા તે જોઈ લીધેલી તે ઉપરથી.

“જુવો ને શેઠ, આ રાજ્ય તમારા જેવા માટે. ધણું જ નાનું. નહિ મિલો, નહિ કારખાનાં. વેપાર પણ એવો જ. માંડવીનો જે લાખ રૂપિયો પણ બેન્ક કઢાયા પછી થયો. હું અહીં આવ્યો, મોટા બાપુએ મને આ લપ સોંપી, ત્યારે તો પચીશ ત્રીશ હજાર જ ઉપજતા. તમારા જેવાને તો અહીંથી અઢી ત્રણગણા પગારની નોકરી જોઈએ.

રાજાજી કહે, “મારો ખપ પડે એવું હોય તો કહેજો, બેશક શરમાશો નહિ. મારા નીવડેલ માણસને આગળ વધારવા એ તો મારો ધર્મ.”

શેઠ કહે, “આ ક્ષાપ્તો લખ જાઉં છું ખરો, પણ સુધરેલો વહીવટ બધે જ આવો છે કે ઉમેદવારે પોતાની છેલ્લી નોકરી વિશેનું પ્રમાણપત્ર રજૂ કરવું જ પડે. કંઈક રસ્તો સૂત્રો ને તુર્ત આપસાહેબની સહીવાળા પ્રમાણપત્રની જરૂર પડશે.”

દિવાન કહે, “અરે મારા શેઠ, આવા કુશળ અને હોશિયાર, પણ આખરે વેદિયા ! પ્રમાણપત્ર શું ? બાર-પંદર દિવસમાં સ્વારો મુંબાઈ પધારવાની છે, અને અઠવાડિયું તો રહેશે. તમે સૂચના કરો એટલી જ વાર, કહેશો તેને જાતે મળવા કે મુકાકાતે બોલાવવા તૈયાર છે. પોતે જ કહ્યું ને, કે તમે તમારે શરમાશો નહિ. હું પણ કહું છું કે આ ખૂણે પડેલી બેન્ક આટલા થોડા વખતમાં આટલી આગળ આવી શકે, તે બધો પ્રતાપ તમારો. બેન્કને પાયામાંથી ઊભી કરવી એ તે કંઈ જે તે વાત ! અમે જૂના ઝમાનાના પણ જાણિયે કે એ અમારું ગળું નહિ.”

વળી રાજાજીએ ઉમેર્યું, “તમને રાખશે તે બેન્ક કે કંપનીના શેયરો ખરીદવા પણ રાજી છું,” આમાં પણ દિવાને તુર્ત તાપસી પૂરી : વળી બાપુ શેયર બારે તો હું એમને પોતાના મોભા પ્રમાણે મોટી સંખ્યા લેવાની જ સલાહ આપું. રેટટથી જુદા ખાનગી રિઝર્વ માટે સરકારી નોટનું વ્યાજ પણ બહુ ઓછું પડે.

આપણે વાર્ષિક હજારની ત્રેવડ કરવી હોય તો ત્રીસગણી રકમ રોકવી પડે."

ખીજો મહિનો પૂરો ચતામાં જ રહેતો નોકરી મળી ગઈ. રાજસાહેબ મુંબઈ આવેલા ત્યારે ત્રીજેરીમાંથી રહેતી પેટી પણ જોડે લેતા આવેલા અને એમને સોંપી દીધી. એ એક લાખ નેતું હજાર રાજસાહેબને પચી ગયા. એ રસિદો અને કોન્ટ્રીડેન્શિયલ ટાચર કાળના એથી પણ વિશાળ જહાજમાં પચી ગયા. મામા-સાહેબોના ઉતારાને બદલે એ યોગાન ઉપર થયો પાટવીકુમારનો મહેલ, અને પછી કેટલેક વર્ષે નવા યોગાનમાં નવે નામે અને વધારે મોટા પાયા ઉપર ઇરિપતાલ પણ રાજધાનીને મળી, આ જ રાજસાહેબના સમયમાં. આ બાબતોને લગતી પણ કેટલીક કાપલીઓ એ કાઢવામાં હતી. હા, પાટવી મહારાજકુમારસાહેબના મહેલ પાછળ ખર્ચામલા આશરે બે લાખ, લાટ સાહેબ કે મોટા મહારાજ જેવા મેમાન પધારે ત્યારે તેમનો ઉતારો પણ એ જ ખર્ચાના તંબુઓમાં થતો.

એ કાઢતો તો તે જ સવારે પૂરી થઈ. મેં ખીજ કાઢ જોવાને ઇચ્છા કરી, ત્યારે વડીલ કહે, શી ઉતાવળ છે? જુવોને આ ત્રણ હારો છે યોગણુચાળીય કાઢતી. ઉપરાંત નીચેના અર્ધિયાને લાકડાનાં કમાડ અને તાણું છે, તેનાં બે મોટાં ખાનામાં રાજાઓના જનાનામાં કિસ્સા બને છે, બિગતી કળી જેવી સુંદરોઓના અપહરણ વગેરે થાય છે, કાઢ કાઢ નરી શક્તિના અવતાર સમી ગણિકાને હાથે રાજમહારાજ ધોલધપડાક પણ ખાય છે. નવી ઝેર બને ખીજનાં ખૂન કરવા કરાવવાના કાપલાય બને છે. અને નાટકકારોને જડતા નથી એવા અદ્ભુત રોમાંચક બનાવોની શ્રેણી બની જાય છે, એવી એવી કાઢલો પણ સંચલી છે. બેદરમ વખતે ગાંડા જેવા રાજાઓની કરુણપરિણામી કહાણીઓ પણ કેટલીક છે. પરંતુ દગલેદગલા વિગતો અને

પુરાવાથી શો કામદો ? વધુ વધુ જાણિયે તેમ જીવ વધુ જીવશે તેમાં શો લાભ ? સાચા માર્ગ શોધવાનું તો અનુભવ બુદ્ધિનું જ કર્તવ્ય ને ? વિરલ બનાવોને કુદરતી જેવા નિરૂપવાની મગજમારીથી સાહિત્ય ખેડાય અને ચોષાય, કવિઓ અને સર્જકોની પ્રતિભાને સામગ્રી મળે, ભાવનાઓ સમૃદ્ધ બને; પણ બંધારણી સુધારા તો સામાન્ય અને રોજિંદા બને એવા બનાવો ઉપરથી જ તેમની સામે લોકરક્ષણની ઢાળ કે પાળ, જેવા જ રચવાના, ખરૂં ને ?

મુદ્દાને પકડવા જોઈએ, અને તેના આબાદ ઉપાય યોજવા જોઈએ. પરંતુ એવા મહાકાવ્ય માટે હજી આપણાં લોકમાં બુદ્ધિ ક્યાં, સંઘબળ ક્યાં, ચારિત્ર ક્યાં ! બેશક, આ ક્ષામલની એટલે આ કિસ્સાની તારીખ તો સારી ચેટે જૂની છે. અને વેપાર વધે છે, રાજને સીધેસીધા રસ્તાના લાભ પણ પૂરતા મળતા થઈ ગયા છે તેમ તેમ રાજ્યો પણ પ્રગાથિકતાથી જ રચાયા લાભ છે, બે ત્રણ લાખ હાથ મારીને લઈ તો લેવાય, પરંતુ એમ રોજિંદી મોટી આવકની સેર વસૂલી જાય છે, તે પણ રાજ્યો સમૃદ્ધતા જાય છે ખરા. મોટાં કારખાનાં અને મોટી કંપનીઓ રજવાડામાં પણ થવા લાગી છે ખરી, જો કે હજી આમ છૂટથી તો બહુ થોડાં રાજ્યોમાં જ બને છે.

પ્રગતિ બહુ મંદગતિએ થતી દેખાય છે તેનું સાચું કારણ ભોક પછાન છે તે નથી; બંધારણ અનુગતું છે તે છે. દેશી રાજ્યોના અમલમાં-સારામાં સારા દેશી રાજ્યમાં જ જનમાલ આગર આદિની સહીસલામતી ખિટિય છત્ર તળે છે, તેટલી હજી પણ નથી. કાયદેસર સુરાજ્યની ખામી છે એ મોટી ખામી જ ખરૂં કારણ છે. આપણું સત્તા સર્વોપરિ છે એ મોટી ખોડ જ ખરૂં કારણ છે. વળી આ સહીસલામતી પ્રજા જતે માયું ફેરવી સંગઠન કરીને બંધારણી રીતે મેળવશે તો જ મળી શકશે. ખિટિય સાર્વજનિક સત્તા દબાવુ કરીને રજવાડામાં પણ કાયદેસર સુરાજ્યની સહીસલામતીઓ સ્થાપી અપાશે, અથવા તો રાજ્યો

જાતે સુધરી જઈને કાયદેસર મુરાબ્બની સહીસલામતીઓ પ્રજાને પિતાભાવે બેટ ધરશે, એવી એવી આશા મિથ્યા છે. કંઈ નહીં તો એકબે મોટા રાજાઓ સાથે બંધારણી રીતે ઝઘડીને તેમની કને જાનમાલ આળશ છાપાંછટ સલાહટ આદિની પૂરતી સહી-સલામતીના ચોખ્ખા કાયદા પડાવી શકાશે, એમની એ આપખુદ વજ્રમુદ્રિના સાંધેસાંધા ઢીલા કરી શકાશે, તે પછી જ આપણે ઇચ્છીએ, છીએ-જંખી રહ્યા છીએ તેવો નવો યુગ રજવાડામાં મંડાશે. આ વસ્તુસ્થિતિને અવગણીતા આશાવાદ તે તો નરી ભીમિલતા જ."

એક સ્વરાજ્ય ભાવના

પરતંત્રતા સ્વતંત્રતા એ કાળને આધીન છે. સરકારની મતિ અતિ વિપરીત થશે, એટલે તે પાપે પડશે; વળી યોગ આવ્યેથી પ્રજાશક્તિ પ્રગટી, દેશમાં સ્વરાજ્યતા આણશે. બૂંડા સમયનું પણ દુઃખ સહેલું તથા લાલ સંતોષે રહેલું ને જાણી આશાએ ધર્મપાલન કરવું.

ગણમંદિર, પૃ. ૫૫૬.

—નર્મદ

ન વ લ રા મ'

કવિ અને નાટકકાર

૧. કવિ

૧ જરાતી તેમ જ દત્તર દેશના સાહિત્યની પેઠે નવલરામે પણ શરૂઆત કવિતાથી કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૨માં મહારાજ લાયબલ કેસ વિશે એમણે ઇનામી કવિતા લખી મોકલી હતી. એ એમનો પ્રથમ પ્રયાસ હતો. ધારેલું ઇનામ મળ્યું નહિ; અર્ધું જ ઇનામ આપવાનો ઠરાવ થયો ને નવલરામે એ ઇનામનો અસ્વીકાર કરી પોતાની કવિતા મંગાવી લીધી; પોતે એને છપાવવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ આખરે તે માંડી વાળ્યો હોય એમ જણાય છે.

૧૮૬૫-૬૬માં શૃંગાર સંબંધી તેમ જ અન્ય પ્રકારની કવિતાઓ એમણે લખી હતી, પરંતુ એ કવિતાઓ 'છિન્નભિન્ન' અને અપૂર્ણ હોવાથી 'નવલમંથાવલિ'માં તેને સ્થાન મળ્યું નથી. છતાં નવલરામના જીવનચરિતમાં સ્વ. ગોવર્ધનરામે એ સમયમાં લખાએલી એમની કવિતામાંથી કેટલાક ઉતારા આપ્યા છે. તે

૧. આ વિષય પરની કર્તાની અધિકાર પહેલું પ્રકરણ અગાઉ એક માસિકમાં ('કૌમુદી': જન્યુ. '૩૫) છપાયેલું; બીજા પ્રકરણથી એ અર્ધા આગળ આવે છે; 'નવલરામ વિવેચક તરીકે' વગેરે બાકીનાં પ્રકરણો બનતાં સુધી આ વર્ષમાં જ આપવા વિચાર છે—આસ કરી, આ વર્ષે એાગસ્ટમાં એમની પગમી પુણ્યતિથિ આવે છે એ પ્રસંગે અભ્યાસીઓની મુનમતા વધે માટે. —સ', 'મા.'

ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે હૃદય ને મનનો ઝઘડો નવલરામ તે સમયે અનુભવી રહ્યા હશે. એ કહે છે:

પ્રભુ; પ્રેમ અપૂર્વ મને પીડતો, કરું હું કેમ ?

ખાપ ગણી રખે 'તું' માઠતો, કરું હું કેમ ?

x x

હજી શુદ્ધ સમાધી રાખ્યો દેહને, કરું હું કેમ ?

પછી ખાપ ગણો તો કહું કર્મને, કરું હું કેમ ?

x x

જાયો ટેકી નવલ. ભલો નીચો કદાપિ ન યાય,

ઈશ્વર નીતિ ને ધર્મની તથી ઉંદ્ર પશુ નહોં ગણાય.

x x

ન શંકરશત્રુ રે ! કોપ તું ! હુખ દે તુંજથી જે દેવાય;

તાપે આપે રસ માઠડો, આંખો આંખથી નવ યાય.

આ નવલરામના આરંભકાળના પ્રયત્નનું ફળ છે. એમાં પણ હૃદયના વેગ પર મનનો અંકુશ રાખવાની એમની તત્પરતા જણાઈ આવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૭માં એમનું 'ભટતું જોપાણું' પ્રસિદ્ધ થયું. તેમાં થોડીક કવિતાઓ છે; પરંતુ તેં માત્ર હાસ્ય ઉપજાવવાને અર્થે જ લખાએલી હોય એવી છે. કાવ્યત્વ જેવું એમાં કશું પણ નથી.

ઈ. સ. ૧૮૬૯માં એમનું 'વીરમતી નાટક' બહાર પડ્યું. એમાંની ધણીખરી કવિતાઓ પ્રાસાદિક કહી શકાય એવી છે. કરુણ ને શૃંગાર રસની કેટલીક સુંદર પંક્તિઓ એ નાટકમાં જોવામાં આવે છે. એમાંનો એક શિખરિણી વાંચી નર્મદાસંકર એટલા ખુશ થઈ ગયા હતા કે તેની 'ખૂબી કહેવાને ખાટે જ' જાતે નવલરામને ઘેર ગયા હતા. નાટકના આરંભમાં કરુણ-રસિક કવિતા છે. તેમાં પણ એમનો વિચારપ્રધાન સ્વભાવ આખરે દુઃખનો તોડ કાઢે છે:

પાણીપાણી વાલિયા, રણપાણી રણપાણી,
મુખપાણી જનપાણી કા, પાણી કુખપાણી અધુર

x

x

x

અસ્થિર જનમાં સ્થિર કરી, ને સંધિ સિત રોક,
કેવો તે નર મૂરખો ? રે ! નર કહેવો કાક. ૧

એ નાટકમાં શુંગાર-વિપ્રલંબ તેમ જ સંયોગની કેટલીક
મનોરમ કાવ્યપંક્તિઓ છે. હાખલા તરીકે:

અરર પ્રીતી બાંધી, પ્રાણ જ્યાં એક જીવા;
તન મન ધન જ્યાં એકઠને અપી રીવા;
છળ કપાળ કરી ધાએ ? ભૂક કોને જ કહેવું ?
શું નિજ જીવ બનેથી, ઉતરી મુખ લેવું ?
મધુર મુખ પ્રિયાનું, ચેષ્ટતાં મન પ્રીત,
જીવણ વચન ભૂકાં, જાણશે શી જ રીત ?
કરી જીવણી મળે તો, પ્રીતિ તે આપણી શું ?
નદિ જ ! નદિ જ ! તે, કલિપત બીજા ધણી શું. ૨

નિરંતર વિયોગિની રહેવા સરજાએથી મુખગા કહે છે:

શુંગાર કાવ્ય, કડવું જ શું આજ લાગે;
પાંચી જાણું કું નવની અતિ મેદ આગે.
સંયોગ કુલપણ ! રે ! કપાલે સી સારો;
મીમાંસા જેમર મુજે શિર સિધુ ન્દાલે ? ૩

x

x

x

x

x

x

x

x

x

કાંઈ એક જ એ જાણ, બીજી નવનમું બાણ;
રેખું નિશાન એ જ તો, દોષ કુર કે સુખ,

૧. નવજ પ્રવાવણી, કા. ૧, નીરમની-નવજ.

૨.

"

૩.

"

X X X
X X X

નયણે એક જ મુખડું, મવણે એક જ સાદ;
આ નાગજી જીભસડીને, એક જ અધરે સર્વાદ.
આ ધુજંતા ધાણુને, એક જ અમૃત રસેદ,
તનખે તનડું દમદમે, એક જ કરી ઉમેદ.
ચિતડું ચિતવન એકડું, ચરચરી કરતું નિત્ય;
બાલા છેક નમેરડા, મધએ નહીં જ્યાં પ્રીત. ૪

હિપસી છ પંક્તિઓમાં પ્રેમીની મનોવેદના ને તેના પ્રિયજન માટેના તલસાટનું બહુ જ સુંદર ને સફળ વર્ણન છે. આપણા આખા સાહિત્યમાં આના કરતાં વધારે સરસ પંક્તિઓ હશે તો તે ધણી જ વિરલ હશે.

અન્ન એની સંયોગાવરથા ને પોતાની વિરહાવરથાનું વર્ણન કરતાં કહે છે:

સંયોગિણી ! હસી કર મન, રાજ વિયોગિણી રે,
એણે એણે નિત અરગન, વરમ હું તો ધણી રે.
નાંહે રનેહે પરિમળ જળે, હું જન્હાં આંસુનીરે,
ભગે રાત્રે સરસ રસમાં, હું ચ રાચ્યા સુની રે !
'મ્હેલો મ્હેલો પિયુજ' વદેતી (કાલી બહાલે બની તું)
'મેલો મેલો' બણતી રડતી, વજ જીવું હજી હું !
આલે બહાલે લયડી પડતી, હું હજી રે ચ / તેમ;—
બણે રો છે ફરક સરવે, તો ન હું ધર્મ કેમ ?

અન્નને મુખે પોતાનાં રૂપનાં વખાણુ સાંભળી પ્રિયેષુ સૌમાન્યકલા દિ જાણતર । એ કાલિદાસની પંક્તિનું સ્મરણ કરાવતાં કહે છે:

રૂપે શાલ્ય લગાડની, આ કર રૂપની વાત;
રૂપે પ્રીતમ ન રાચિયો, તો કુબડી સાક્ષાત.

મુખમાં નિરખી મળતી, કીકલિયો ડિક્કાપ; તપી અમા જે ચિત્ત કરે, તે નદિ પામી દુઃખં મં.

ઉપસાં અવતરણો પરથી માલૂમ પડશે કે નવલરામ રનેદ ને રનેદીના હૃદયની ભિંમિઓનું સુંદર, કલ્પનાભર્યું, તાદૃશ વર્ણન કરી શકે છે. એ યુગના અન્ય કોઇ પણ કવિએ પ્રણય ને પ્રણયીનું એના જેવું બાવભર્યું ને સચોટ વર્ણન કર્યું નથી-કયાં તો પ્રણયને રથાને માત્ર કામનું તેઓએ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે, અથવા તો અતિશયોક્તિભરી કૃત્રિમતા દાખવી છે.

કવિવર કાલિદાસના 'મેઘદૂત'ને એમણે ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ પ્રયાસ જોઈએ તેટલો સફળ થયો નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એમની હૃદની પસંદગી છે. મૂળનો પ્રોહ, ગંભીર ને સુમધુર મંદાકાન્તા એમને કેમ ન ગમ્યો તે સમજાતું નથી. એમણે દેશી ધોળ પસંદ કર્યો છે. ને એ હૃદનું નામ એમણે 'મેઘહૃદ' રાખ્યું છે. તેમ જ મૂળનો સુદમ ને ઉચ્ચ રસ કેટલેક રથો યથાવત્ જતરી શક્યો નથી. છતાં મૂળનું જ્ઞાન કરાવે એટલી સફળતા તો એ મેળવી શક્યા છે એમાં સંશય નથી.

આ સિવાયના એમના કાવ્યમયો તે બાળલગ્નગત્રીશી, બાળગરબાવલિ અને અકળરખીરળલ નિમિત્તે દિંદી કાવ્ય-તરંગ છે.

બાળલગ્નગત્રીશી ઉપદેશપ્રમાન છે એટલે એમાં કાવ્યત્વ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં જણાતું નથી. મુરુચિનો જંગ થાય એવી લીટીઓ પણ કેટલેક રથો છે. છતાં એમાં પણ નવલરામની રસિકતા શ્રદ્ધા ને સાગળી ટાંક્યાં રહેતાં નથી.

સુંદર સોનું મુખદું, સુંદર સોનું વનં;
સુંદર સીના જોલણ, સુંદર રીતું મનં.
ગોરી કુલ રુણાનું રુકે કે કરમાપ;
કે કોદે વજ્રાનલ, તોએ અભિમુખી ન બપ.

એવી પંક્તિઓ એની રસિકતા ને બાધા પરની પ્રભુતાનાં ઉદાહરણરૂપ છે.

બાળગરબાવળી બાળાઓને માટે રચાએલી હોવા છતાં પ્રૌઢ પુરુષોને પણ એમાં રસ પડે એવી છે. વિવિધોત્તર વૈવિધ્ય રસક્ષતિના કારણરૂપ ન થતાં બિલટી રસવૃદ્ધિ કરે છે. વસંતવર્ણનના અંત ભાગમાં નવલરામ કહે છે:

સંત સ્તવે ભગવંત વસંતે જાએ સ્વરે લલકારી;
જેલે જગતમાં યોગમ કરતી આવી અનુપ ઉપકારી:
લલિત લીલા વિસ્તારી !
દીપે કુદરત આ રતે ન્યારી .

એ આખી ગરબીમાં એમનો પ્રકૃતિપ્રેમ જણાઈ આવે છે.

ગરબીદ્વારા કન્યાઓને રસિક રીતે પ્રતિહાસ શીખવવાનો પણ એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ગરબીમાં એમની દેશદાઝની ભાગણીતું તાદશ દર્શન થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૦૦માં પાટણ પડયું, હિંદુઓની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થઈ અને મુસલમાનો દેશમાં પેઠા તેવું વર્ણન કરતાં એ કહે છે:

પેઠા મુલકમાં મુસલમાન, 'મારું મારું' કરતા,
લૂંટ લૂંટ, વડાએ, લે જન, વહુનીકરી હરતા.
લડયા પડયા હજારો શૂર, કહેતા 'મરીએ મરીએ.'
વહુ લોહી જેમ જલપૂર, રૂબરૂ દેશ તે દરીએ !
એ દિવસ પડી જે પેઠા હજી ગમને ગળે !
એ દિવસ દેશીઓ રોક કરોને મળી જાળે !

એમાં પાંચમી પંક્તિની હૃદયંગમતા એમની દેશપ્રીતિની ભાગણી એમના હૃદયમાં કેટલી જાંડી હતી તે દર્શાવવા પૂરતી છે. પરંતુ આખરે એ રોક ઘટે છે—

વધો રોક ધંધ્યું મુજ ગાન, આ એક જ રે,
વિના ધર્મ, નવલ, આ સ્માન ચલિત સૌ છેક જ રે !

ઉપર કહ્યું તેમ એ દૂદાઓમાં કવિત્વ નથી, ચાતુર્ય છે. એક દૂદામાંથી બે ત્રણ અર્થ નીકળે એ ઉદ્દેશ નવલરામનો આ લેખ લખવામાં હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અને એમનો એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં લેતાં નવલરામને આ કૃતિમાં સફળતા મળી છે એમ કહી શકાય.

ચિત્રકાવ્યોને કાવ્યશાસ્ત્રમાં ઉત્તમ ક્રેટિનાં કવ્યો તરીકે ગણવામાં આવતાં નથી, કારણ કે તેમાં ભાવ અને રસ અદ્ય પ્રમાણમાં હોય છે. તે રીતે જોતાં સ્વ. ગોવર્ધનરામ કહે છે કે “વીરમતી જેવા અપકવ પણ આશાજનક ઊગતા કામળ રોપા-ઓની જૂમિમાં આખરે અકળર ખીરખલ કાવ્ય જેવું સજડ થડવાળું અને સારાં ફૂલ-ફળના ફાલવાળું વૃક્ષ ઊગ્યું. એ વૃક્ષ વગર નવલપ્રધાવલિનો પ્રથમ ભાગ એવો કીર્તનીય ન થાત, અને નવલરામની સાક્ષરગણના એક તેમની પુસ્તકપરીક્ષકબુદ્ધિ ઉપર જ રહેત. ”^૧ તે ધણું વધારે પડતું, એમના આ લેખની અતિ પ્રશંસા અને અન્ય લેખોને અન્યાય કરનારું લાગે છે.

વીરમતી નાટકની કવિતામાં આના દૂદાઓ કરતાં ધણું વધારે કાવ્યત્વ છે એ કાંઈ પણ સહૃદય વાચક સમજી શકે એમ છે.

એમ છતાં ચિત્રકાવ્યોમાં એનું સ્થાન ધણું ઉચ્ચ છે એમાં સંશય નથી. દલપતરામ, જુલાખીરામ, પંડિત ગડુલાલ, નર્મદા-શંકર વગેરેએ આવા ચિત્રકાવ્યો રચ્યાં છે; પણ તે સર્વમાં નવલરામના આ દિંદી દૂદાઓનું સ્થાન પ્રથમ છે. એક દૂદા-માંથી બે કે ત્રણ અર્થ નીકળવા છતાં તે ભારીમગ્ગડી બેસાડ્યા હોય એવા હારચારપદ કે નિર્જીવ લાગતા નથી. એક બે, ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ.

અકળરની પ્રશંસા કરતા મુલા ફેંઝીએ કહ્યું:

૧. નવલરામનું અવનચરિત્ર, પૃ. ૬૬.

ચલત ચમક શમશેર સત, જલજા જડ હો જાત,
 એવી જિસ્કી સૈન રૂક, કહા વૈનકી વાત. ૧

“ (“જેની માત્ર એક નજરથી હજારો તરવારો ચમકીને ચાલવા લાગે છે, અને લક્ષ્મી ત્યાં જ સ્થિર થઈને વાસો વસે છે, તે પાદશાહના મોમાંથી એક બોલ નીકળે અને તે પ્રભાણે તેના કરબારીઓ અમલ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ”) ૧

જગન્નાથ પંડિત આમાંથી શું ગારનો : અર્થ કાઢતાં કહે છે, “આ સ્ત્રીની એક કટાક્ષ એવી છે કે તેમાંથી હજારો ચક્રચક્રી તલવારો નીકળે છે અને ચાલી જાય છે, એટલે ચોતરફ બિભેલા સધળાની કતલ કરી નાંખે છે ! એ કટાક્ષનું મનોહરત્વ જોતાં જ લક્ષ્મી જે રૂપનો ભંડાર છે તે પોતાને કદરૂપી સમજી જડ થઈને જ બિભી રહે છે. એવી જેની એક જ કટાક્ષ છે તે જો બોલે તો, તો પછી તેની ખુબી જ શી ! ” ૨

ધીરબલ, આમાં જગન્નાથની બુદ્ધિનું વર્ણન કર્યું છે એમ દર્શાવતાં કહે છે કે જગન્નાથની બુદ્ધિ “ચલત ચમક શમશેર સત સત નામ સાયું, સાયું નામ શાસ્ત્ર, એવા જે કઠિણ વિષયો તેમાં તરવારની માફક ચળકતી ચાલે છે—એટલે કોઈ પણ વિષયનું કઠિન્ય એને નડતું નથી જલજાજર હો જાત એટલે સંધિ તોડતાં જલજ કહેતાં કમળ, અજર થઈ જાય છે, એટલે તેની કોમળતા કદી જતી નથી. એવી જિસ્કી સૈન રૂક એવી જેની બુદ્ધિરૂપી સરસ્વતીની એક નજર છે તે સરસ્વતી કહા વૈનકી વાત બૈન એટલે વીણા લઈને જ્યારે સંગીત જ કરવા બેસે ત્યારે તેની કોમળતા કેટલી જાણુવી ? ” ૨

સ્વકીયા અને પરકીયાની પ્રીતિનો બેઠ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ક્રિયાઓના પરિણામમાં ફેર છે તેટલો જ છે એમ બતાવતાં જગન્નાથ કહે છે :

૨. અકબરધીરબલ નિમિત્તે દિંદી કાવ્યતરંગ નવલમંથાવલી શા.૧

સંસ્કૃતસ્વક્રીયાસ્નેહસુખ, અચલ શૌચકર, સાંત;
પ્રાકૃતપરક્રીયપ્રીતિપુનિ, અચર સોચકર * સાંત *

પરંતુ નવલરામના કાવ્ય સંબંધીના વિચારો જાણુવા માટે એ લેખ ધણો મહત્વનો છે. એમાં નવલરામે ભિન્નભિન્ન પાત્રો દ્વારા 'ખરું' કાવ્યત્વ શેમાં છે, વ્યંગ્યથી કાવ્યત્વ સૌંદર્ય શી રીતે વધે છે, રસ એટલે શું અને તેનો આવિર્ભાવ શી રીતે થાય છે ઇત્યાદિ વિષયોની ચર્ચા કરી છે અને તે ધણી ઉપયોગી છે.

નવલરામે કાવ્યો ધણાં આછાં લખ્યાં છે. છતાં જેટલાં એમણે લખ્યાં છે તેમાંનાં ધણાં સારાં કહી શકાય એવાં છે. નર્મદાશંકરની પેઠે એમની કાવ્યશૈલી કિલ્લટ કે શ્રુતિકટ્ટુ નથી. તેમ જ નર્મદની પેઠે લાગણીનો અનિયંત્રિત પ્રવાહ તેમાં દેખાતો નથી. દલપતરામની શૈલી જેટલી એમની શૈલી સરળ નથી, તેમ જ દલપતરામની પેઠે એમનાં કાવ્યોમાં માત્ર ચાતુર્ય, ઉત્પ્રેક્ષાઓ, કે વ્યવહારની વાતો જ આવતી નથી. સાધારણ રીતે એમની શૈલી સરળ, શુદ્ધ અને સંક્ષિપ્ત હોય છે. કેટલીક વખત સંક્ષિપ્તતા સાધવા જતાં એમની શૈલી કિલ્લટ પણ થઈ જાય છે. ઝડઝમક અને ચળદાભંગારનો એમને ઝાઝો મોહ નથી છતાં કાંઈ કાંઈ વખત—

પૂહું હું પ્રશ્ન પ્રેમે, પૂછું તુજ પદ દે । પડિતા રાસી સાણા;
ધારા સારા હું તારા, ચલન ચળનના, ને બધાં કાર્ય રાનાં—
યાએ છે તે હું બણે, સકળ અકલ્પી, જેમ ગાંધી વસાણાં;
હાંકોટિ કોટિ કોટિ, ગડ મુક મુકની, ખોટી રે । સર્વ સાણા. ૧

* 'સ્વક્રીયાના સ્નેહનું સુખ સંસ્કૃત હોવાથી તે કેવું છે. તો કે' અચળ. 'સૌચકર કહેતાં પવિત્ર કરનારું', અને 'સાંત એટલે ઉદ્વેગ કે ચિંતા વિનાનું'—પરક્રીયાની પ્રીતિ પણ એવી જ છે, પરંતુ પ્રાકૃત હોવાથી તેના ગુણ પણ પ્રાકૃત થઈ જાય છે એટલે અચળને દેકાણે અચર કહેતાં આચરવા યોગ્ય નહિ, સૌચકર એટલે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર અને સાંત કહેતાં અંતવાન એટલે તેનો જલદીથી છોડો આવી જાય એવી છે.'-૧, પીરમતી નાટક : નવલચંચાવલિ ભાગ ૧.

જેવી કિલ્લ પાંક્તિઓ તેમ જ “ જેમ ગાંધી વસાણા ” જેવી હિતોપમાઓ માલુમ પડે છે. ✕

નવલરામ કવિ તરીકે જાણીતા નથી તેનાં બે કારણો છે: (૧) ઉપર કહ્યું તેમ એમણે કાવ્યો બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં લખ્યાં છે, અને (૨) વિવેચક નવલરામની પ્રખર ન્યોતિમાં કવિ નવલરામ ઝંખવાઈ ગયા છે.

૨. નાટકકાર

નવલરામે બે નાટકો લખ્યાં છે: ‘ ભટ્ટનું મોપાણું ’ અને ‘ વીરમતી નાટક ’. ‘ ભટ્ટનું મોપાણું ’ ઇ. સ. ૧૮૬૭માં પ્રસિદ્ધ થયું અને ‘ વીરમતી નાટક ’ ૧૮૬૯માં બહાર પડ્યું. પરંતુ ‘ વીરમતી ’ ‘ ભટ્ટનું મોપાણું ’ કરતાં પહેલું લખાયું હતું; પણ એ એમની મૌલિક કૃતિ હોવાથી ધારમાળ સ્વભાવને લીધે એમણે મોલિયેરના ‘ મોક ડૉક્ટર ’નું અનુકરણ કરી રચેલું ‘ ભટ્ટનું મોપાણું ’ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું.

‘ ભટ્ટનું મોપાણું ’ એ માત્ર અનુવાદ નથી. નવલરામે મોલિયેરનું ‘ મોક ડૉક્ટર ’ વાંચી તે પરથી સ્વતંત્ર નાટક રચ્યું હોય એવું એ છે. નવલરામે હાસ્યરસનો આ એક જ ગ્રંથ લખ્યો છે (એ સિવાય ‘ અકબર બીરબલ નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ ’માં મુદ્દાં ઝનૂનદીનનું પાત્ર હાસ્ય પ્રેરે એવું છે); છતાં હાસ્યરસના એ સિદ્ધહરત લેખક છે એમ આ નાટક વાંચતારને જણાયા વિના રહેશે નહિ. એમાં કોઈક કોઈક રચને આમ્યતા જેવામાં આવે છે, છતાં એ ગ્રંથ દસપતરામના ‘ મિથ્યા-ભિમાન ’ નાટકના કરતાં અનેક રીતે ચઢીઆતો છે. મૂળનું અનુકરણ એટલું સફળ અને આપણા સંસારને અનુકૂળ છે કે એ નાટક મૌલિક હોય એમ જ લાગે છે. એમાંના હાસ્યરસ સૂક્ષ્મ નથી, પરંતુ અદ્દહાસ્ય પ્રેરે એવો છે; કારણ કે એ ‘ દાસી ’ છે. છતાં હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા જતાં, કેટલાક લેખકો થાય છે તેમ, નવલરામ એકે રચને હાસ્યારપદ યથ જતા નથી. રચને રચને

જગદેવ પરમાર આદર્શરૂપ રજપૂત છે. અપર માના દુઃખથી કંટાળી વતન છોડી એ પરરાજ્યમાં સેવા અર્થે જાય છે; કંટારી આડમાં મૂકી ખાવા માટે અન્ન આણે છે. ગુર્જરનરેશ સિદ્ધરાજ જેવાને ચે લય પ્રમાડનાર વ્યાધનો વધ કરી તેની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે ને દરબારમાં દાખલ થાય છે, ને સિદ્ધપુરના રાજા રાજા-રાજની પુત્રી વીરમતીના પ્રાણનું રક્ષણ કરી તેનો હૃદયવલ્લભ બને છે. સિદ્ધરાજને ખાતર પોતાના પ્રાણ ને પ્રાણથી ચે પ્રિય એવી વીરમતીનો ભોગ આપવાની તત્પરતા દર્શાવે છે ને આખરે અંબાની કૃપાથી બચી જાય છે.

વીરમતી આદર્શરૂપ રજપૂતાણી છે. જગદેવને જોષને એના હૃદયમાં રનેહભાવના પ્રગટે છે; પરંતુ લાલરાજને પરણવાનું વચન આપ્યું હોવાથી એ વિગાસણમાં પડે છે. આખરે લાલરાજ ગોલકજાતિનો છે અને એણે પોતાને છેતરી છે એમ ખબર પડતાં તે તેનો તિરસ્કાર કરે છે અને જગદેવ સાથે લગ્ન કરે છે. વારાંગનાના કપટનો ભોગ થઈ પડી એ લાલરાજના પંજમાં ફસાય છે ત્યારે ક્ષત્રિયાણીને ઉચિત એવી વીરતાથી એ પોતાના શીલનું રક્ષણ કરે છે. સ્વામિસેવામાં જગદેવ પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તે પણ પોતાના દેહની આહુતિ આપવા તત્પરતા દર્શાવે છે.

પરંતુ સર્વ પાત્રોમાં ખાસ ધ્યાન એ'એ એવું પાત્ર સુભગાનું છે. એ વારાંગનાની પુત્રી છે. છતાં લાલરાજ સિવાય એના હૃદય-માં કાંઈ અન્યને રચાન મળી શકતું નથી. લાલરાજને વીરમતી સાથે પરણવું છે. એટલે સુભગાનો પ્રેમ એકતરશી નીવડે છે. સિદ્ધરાજ મહારાજની આજ્ઞાનો અનાદર કરી એ રાજસભામાં નૃત્ય કરવા જતી નથી અને પરિણામે એને તથા એની માતા જામોતીને દેશવટો મળે છે. આખા નાટકનાં સૌથી કરુણ પાત્ર સુભગાનું જ છે.

લાલરાજ અને જ્ઞાનવિજયસરિ એ બે નાટકનાં દુષ્ટ પાત્રો છે. લાલરાજ માટે તો કંઈક અંશે પશુ દયા ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ જ્ઞાનવિજય તો તિરસ્કાર જ ઉત્પન્ન કરે છે. યુક્તિપ્રયુક્તિથી તે પોતાનું કાર્ય સાધવાનો યત્ન કર્યા જ કરે છે. જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરવાને એ ગમે તેવાં ફૂડકપટ કરતાં અચકાતો નથી. લાલરાજ અને હેમચંદ્રને સમજાવવા હિંસા અને અહિંસાનું તત્ત્વ-જ્ઞાન દર્શાવી પોતે જૈન છતાં, હિંસાની તરફદારી કરે છે. બાબરા-જૂતને સાધીને સિદ્ધરાજને તેનું ભક્ષ્ય બનાવે છે ને તેમાં બાબરા-ને જગદેવ, વીરમતી ને સિદ્ધરાજ ત્રણ ભક્ષ્યો મળે છે. પરંતુ અતે અંગિકાની કૃપાથી એ ત્રણેના જીવ બચે છે ને જ્ઞાનવિજય જ બાબરાનું ભક્ષ્ય બને છે.

માનવહૃદયના બાવોનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ, વિરોધી બાવોનું સુમુલ યુક્ત, ઝીણવટભર્યું પાત્રલેખન કે અદ્ભુત ને અપૂર્વ વસ્તુ-સંવિધાન આ નાટકમાં જોવામાં આવતું નથી. છતાં પાત્રલેખન તેમ જ વસ્તુસંવિધાનમાં કાંઈ પશુ ગંભીર દોષ જોવામાં આવતો નથી. સદ્ગત ગોવર્ધનરામ કહે છે કે 'રસિક નાટકમાં "જ્ઞાન" ને "જ્ઞાનીઓ" અપ્રસંગે છે,'^૧ તે યોગ્ય લાગતું નથી. 'જ્ઞાન' અને 'જ્ઞાનીઓ'નું દર્શન માત્ર પહેલાં અંકના ખીજા પ્રવેશમાં થાય છે અને તેમાં કંટાળો આપે એવી લાંબી કે નિર્થક ચર્ચા જોવામાં આવતી નથી. જ્ઞાનવિજયનું ધ્યેય તેમ જ એનો સ્વભાવ સમજવાને માટે એ પ્રસંગ આવશ્યક છે. 'જ્ઞાન' અને 'જ્ઞાનીઓ'ની વાત નથી નાટકની રસિકતામાં ક્ષતિ પહોંચાડતી કે નથી અપ્રાસંગિક.

આ નાટક પરથી નવલરામની વિદ્વતા, જનરવભાવ આ-લેખવાની કુશળતા, સર્વોત્તમવરસિકતા, તેમ જ વ્યવહારક્ષતા બહુ સારી રીતે માલૂમ પડી આવે છે.

આપણા આખા નાટ્યસાહિત્યમાં 'વીરમતી નાટક' ને

પ્રથમ કે અતિ ઉચ્ચ સ્થાન આપી શકાય એમ નથી; છતાં, એ એમની પ્રથમ કૃતિ હતી અને તે પણ ૧૮૬૯માં પ્રગટ થઈ હતી એ ધ્યાનમાં લેતાં એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે નવલ-રામે એકાદ બે નાટક રચીને એસી ન રહેતાં નાટ્યરચના પાછળ વધારે ધ્યાન આપ્યું હોત તો આપણા નાટ્યસાહિત્યમાં એ ઘણું સુંદર નાટકોનો ઉમેરો કરી શક્યા હોત.

નવલરામની ગદ્યલેખના

... અને નવલરામ પોતાની વિધવિધ વિદ્યાઓની દૃઢ અવિશ્રાન્ત ઉપાસનામાંથી જ ગદ્યમાં તો ઠરેલપાણું, સાચી સમજ, વ્યવહારતા તેમ અર્થ કે આરાય વિશે રા'કા પણ ન ભડે એવી વિશદતાને જ સાચી મોટા ગુણ ગણતાં રહીએલા. નર્મદની ગદ્યકલા નવલરામનાથી, જાયા યરમાંથી ભિતરેલી ખરી ... [પણ] ગદ્ય એટલે સરલ શારોચ્છવાસવાળો બેઠો પ્રવાહ, વિષયનાં દાન્યદાણો પ્રમાણે ગતિ કરતો, એ જીવનાનો આપણો પહેલો નમૂનો નર્મદ નહિ ને શી નવલરામ છે.

નવલ-રાતાખટી-વ્યાખ્યાન

—પ્રો. ઠાકોર

ધનસુખલાલ (કૃષ્ણલાલ) મહતા

રંગભૂમિ

ધંધાર્થી, રંગભૂમિ

વર્તમાન સમય, સંયોગો અને વિચારપરિવર્તનના પ્રમાણમાં આપણી ગુજરાતી ધંધાર્થી રંગભૂમિ બિતરતી કક્ષાની છે એ સત્ય સૌ કોઈ સ્વીકારે છે અને એટલા માટે જ એ રંગભૂમિની સ્થિતિની સુધારણા અર્થે આપણે યત્નો કરવા જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ. આટલે સુધી આપણી ધારણા સાચી છે અને એમાં મતભેદને સ્થાન નથી. પણ તે પછી રંગભૂમિ કેવી રીતે અને કયાં કયાં અંગોમાં બિતરતી છે અને તેને કેવી રીતે બંધી કક્ષાએ લઈ જવી એની વિચારણામાં અનેક મતભેદ છે; તે ઉપરાંત એ વિશેના વિચારોમાં સ્પષ્ટતા જણાતી નથી તેમ જ એ વિષયનું બંધું જ્ઞાન પણ જણાતું નથી એમ સંભેદ જણાવવું પડે છે.

ઉપર હું કહી ગયો તેમ રંગભૂમિની આધુનિક સ્થિતિ આપણા સમાજને અનુકૂળ નથી એટલું તો કબૂલ કરવા જેવું જ છે. પણ એનાં કેટલાક વિવેચકો-અલબત્ત, કોં તો નાટકો જોયા વિના અને કોં તો માત્ર અમુક દૃષ્ટિએ જ જોયા પછી-એમ કહે છે કે એ રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતાં નાટકો જ્યાં જ મનુષ્યોની ખરાબ વૃત્તિઓને પોષાનારા છે અને એમાંનાં હારસો

૧. પેદામયાળાં તથા અંગ્રેજના ગુજરાતી રાષ્ટ્રો અમે મુક્યાં છે. સ. 'મા.'

કેવળ અરસીલ છે. એ ટીકા અનેક રીતે માત્ર બિનજવાબદાર અને અતિશયોક્તિભરેલી છે. વિગતોના બહુ ઊંડાણમાં જવાને બદલે આપણે નીતિની ભાવના અને આપણાં ધંધાર્થી નાટકો લખએ. એમની નીતિની ભાવના આપણે ત્યાં ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં સર્વસ્વીકાર્ય જે ભાવના હતી તે આજ પણ છે. દુષ્ટ માણસો નાટકને અતે દુઃખી થવાના જ, બ્યભિચારીઓને એમના બ્યભિચાર બદલ સજા થવાની જ.

અત્યારે જ્યારે લેખકો અને વાચકો વારતવદર્શી સાહિત્ય ઉપર મરી શીટ છે ત્યારે આવા દૈવી ન્યાય આલેખવા એ કદાચ નજરે ઊતરતું હશે, પણ નીતિની ભાવનાની એ નાટકો વિરુદ્ધ છે એમ કહેવું એ તો કેવળ અસત્ય છે. અત્યારે જ્યારે 'કંપેનીઓનેટમેરેજ,' છૂટાછેડા, સંતતિનિયમન વગેરે પ્રશ્નો સમાજમાં છૂટથી ચર્ચા થાય છે ત્યારે એ નાટકોમાં અસહની જ ભાવનાઓ ચીતર્યા કરવી, પતિભક્તિને જ-પતિની આરતી ઉતારવા સુધી-અહસાવ્યા કરવી એ સમાજને પ્રતિકૂળ છે એમ કબૂલ કરી પછી પણ એથી જ એ નાટકો આપણને અધોગતિને પંચે લઈ જનારાં છે એમ તો કઈ રીતે કદી ચકાવ ? દારૂપરસ સિવાયના ખીળ રસોવાળાં નાટકો વિશે આટલું બસ થશે.

ધંધાર્થી નાટકોના 'હારસો' એ પણ આપણા વિવેચકોના દુર્મહાનું એક અગત્યનું 'Target' (નિશાન) છે. " આપણાં નાટકોમાં હારસો 'Vulgar' (મામ્ય) છે, ખીમત્સ છે અને કોઈ પણ રીતે ચિદ્રસમાજથી જોઈ ચકાવ તેમ નથી એવાં વાક્યો સામાજીય ચર્ચામાં છે. પણ એ હારસો ક્યાં નાટકોમાં આવે છે અને એમાં એવું અનિષ્ટ તત્ત્વ કયું છે એવું સ્પષ્ટીકરણ એ વિવેચકોના કોઈ પણ લેખમાં નથી. કબૂલ, કોઈ કોઈ નાટક કંપનીના કોઈ કોઈ નાટકમાં એ વ્યતનો અનિષ્ટ પ્રકાર છે જ પણ એથી દરેક નાટકમાં એવું જ હારસ દોષ છે એ કેવી રીતે હલિત થયું ? અને આવાં હારસોમાં આવા ઘુણરૂપ અંશે માત્ર ધંધાર્થી

રંગભૂમિનાં નાટકોમાં જ આવે છે ? આપણા શિષ્ટ, સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓની વાતોઓમાં, નાટકોમાં, પ્રહસનોમાં એ અંશો છે જ નહિ ? આ ઉપરથી કોઈ એમ ન માની લે કે હું આ અંશોનું વાજખીપણું અથવા તેમની અનિવાર્યતા સ્વીકારું છું. મારું કહેવું માત્ર એ છે કે આવા દોષો છૂટા પાડી એમના ઉપર ટીકા કરવી એ વાજખી છે. પણ એને લઈને તમામ ધંધાર્થી નાટકો પ્રત્યે High brow (ચઢેલ ભવાં)ની નજરે જોવું એ ગેરવાજખી છે. મોરબી નાટક કંપની 'રાજતરંગ' નામનું નાટક ભજવતી. એ નાટક આખું ય કાઠિયાવાડી રજવાડાનું અતિશયોક્તિભર્યું કટાક્ષચિત્ર જ છે છતાં એમાં અશ્લીલતા નહોતી. મોહન અને વલ્લભ નાયક 'ધરતીકંપ' નામનું હાર્ય-રસિક નાટક જેમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી એ નાટક પ્રેક્ષકોને અને શ્રોતાઓને મહિનાના મહિના સુધી ખડખડાટ હસાવવાની તાકાત હતી, તે નાટકમાં આપણા શિષ્ટ બિનધંધાર્થી નાટકોનાં કારસોમાં જે અશ્લીલતા અને Vulgarities જેવામાં આવે છે તે નહોતાં. દૂકામાં આ નાટકોમાં ઉચ્ચ, સંસ્કારી હાસ્યરસ નથી એટલું કહેવું વધુ ઉચિત થઈ પડશે.

નાટકોમાંનું સંગીત

“આપણા નાટકોમાં સંગીત કેવા અધમ પ્રકારનું છે !” એ વાક્ય એ ગ્રાંટરોડીયા રંગભૂમિને હસનારા વિવેચકો બહુ છૂટથી વાપરે છે. શાંત રીતે વિચારતાં જણાશે કે મરાઠી રંગભૂમિના સંગીતની સરખામણીમાં એ ઊતરતું છે એ કબૂલ છે છતાં જે વિવેચકો આ ભતની ટીકા કરે છે તે જ વિવેચકો આપણા બિનધંધાર્થી રંગભૂમિ ઉપરનાં નાટકો તેમજ કોનસર્ટોમાં ગવાતા બેસૂરા અને બેતાલ ગરબાં તેમ જ આરંભનાં ગીતો અને બેતાલાં એમેલ્યોર તૃત્યોને જાળમ વખાણતા જણાય છે સારે એ વિવેચકો પોતે ખરેખર સંગીતનું જ્ઞાન ધરાવે છે કે નહિ એ વિશે શંકા જોડે છે; અને આવા એમેલ્યોર સંગીતકારો ધંધાર્થી નહ.

નટીઓને સંગીતમાં હૃદયતર માર્ગે બતાવશે એવી આશા રાખવી પણ અરથાને લાગે છે.

હવે અભિનય વિશેનો વિચાર કરીએ. આપણી રંગભૂમિના અભિનયની સામાન્ય ભૂમિકા પશ્ચિમનાં નટનટીઓના અભિનયની તુલનામાં ઘણી નીચી છે એ નિઃસંશય છે પરંતુ એથી જ માત્ર આપણાં એમેલ્યોર નટનટીઓ એમનાં શિક્ષક બની શકે એ વાત સાબિત થઈ શકતી નથી. હું પોતે પણ એમેલ્યોર નટ હોવાનો દાવો ધરાવું છું છતાં હું પોતે તો કબૂલ કરી લઉં છું કે ધંધાધીં રંગભૂમિનાં ઉત્તમ નટનટીઓની અભિનયકળા એમેટ્યોર અભિનયકળાનાં ઉત્તમ નટનટીઓની કળા કરતાં કાંઈ પણ પ્રકારે ઊતરતી નથી એટલું જ નહિ પણ ઘણી અધિયાતી છે. નરસિંહ મહેતાના પાત્રમાં નાના ત્રંબકની અભિનયકળા મેં જોઈ હતી લગભગ આઠથી દસ વખત. ભક્તિરસમાં એના જેવી અભિનયકળા એમેલ્યોરોના વર્ગમાં જોવાની હજી બાકી જ છે! દાસ્પરસમાં વલ્લભ નાયક, બાલીવાલા, હરિશંકર વગેરે મથૂર નટોને હાલનાર બિનધંધાધીં નટો હજી હવે પાકવાના છે. શૃંગાર, કરુણ આદિ રસોમાં કાતક, જમશંકર, પ્રભાશંકર, મોહન મારવાડી અને મોહન લાલા વગેરે ઉત્તમ પ્રકારના અભિનયકાર હતા. પછી તો તુલના કરવા ખાતર જ્યારે કાબોની તુલના કરવી હોય ત્યારે દલપતરામનાં ખરાબમાં ખરાબ જોડકણાં શોધીને નરસિંહરાવનાં ઉત્તમ કાબોની સાથે સરખામણી કરવાનો આરોપ રવ. રમણભાઈ ઉપર હતો એ જ રીત અખત્યાર કરીને આપણે ધંધાધીં રંગભૂમિમાંથી હલકાં નટનટીઓ શોધીએ અને તેમની સાથે બિનધંધાધીં જાયામાં જાયાં નટનટીઓની તુલના કરીએ તો જુદી વાત છે.

એમેટ્યોર્સની અપાત્રતા

આ ઉપરથી એટલું તો જોઈ શકાશે કે ધંધાધીં રંગભૂમિને નાલ્યકળાનાં અમુક અંગોમાં બિનધંધાધીં નટ ને નટીઓ મારું

શીખવી શકે એમ નથી. માત્ર એટલું છે કે ત્યાં ભજવાતાં નાટકો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કલાત્મક નથી, નાટ્યશાસ્ત્રના વિધાનાનુસાર જિંવી પ્રતિનાં નથી અને આધુનિક સમયના સમાજને આનંદકર્તા અને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવાં નથી અને એટલા માટે જ હમણાંનો સંસ્કારી સમાજ ધીમે ધીમે એ ક્ષેત્રમાં રસ લેતો આછો થતો ગયો છે અને એની નજર બિનધંધાર્થી રંગભૂમિ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ ઠરી રહી છે. ધંધાર્થી રંગભૂમિ ઉપર શેક્ષ-પીઅરથી માંડીને નોએલ-કેમ્ડે જેવા નાટ્યકારોની નાટ્યકૃતિઓના જેવી નાટ્યકૃતિઓ જેવા એ સમાજ તક્તસી રહ્યો છે. અને એટલે જ એમ કરવાના યત્નો કરવા એ સમાજ આત્મારે કટિબદ્ધ થતો જણાય છે.

અમદાવાદખાતે ભરાયેલ રંગભૂમિપરિષદ એ આવો જ એક યત્ન હતો. એટલાપૂરતું એના સંચાલકોને અભિનંદન થટે, પરંતુ આવો કોઈપણ યત્ન જાહેરમાં કરવામાં આવે તે પહેલાં એ ક્ષેત્રમાં રસ-લેતાં માણસો વચ્ચે જોઈએ તેટલી ચર્ચા કરવામાં આવી નહોતી. તે ઉપરાંત આપણે ત્યાં ધણીવાર બને છે એમ એની મર્યાદા એટલી વિશાળ અને વ્યાપક રાખવામાં આવી કે વ્યવહારમાં એ સફળ થઈ શકે જ નહિ. મુંબઈમાં જોઈટ રોક કંપનીઓના આર્ટીકલ્સ એન્ડ એસોસિએશન અને મેમોરંડમ જેટલાં વ્યાપક અને વિશાળ રાખવામાં આવે છે, મિલ-બીજા કરવાની હોય તો ખેતરોમાં ૩ બિગાડવાનું, સાંચાકામને માટે ભોદાની ખાણો ખોદવાનું વગેરેથી માંડીને, મિલમાં તૈયાર થયેલ ઠાપક માટે મનુષ્યો ઉત્પન્ન કરવા સુધીની સત્તા એના સંચાલકો રાખી લે છે-તેટલી વ્યાપક અને વિશાળ ભાવનાઓ અને હેતુથી ખોલાવવામાં આવેલ પરિષદ વ્યવહારમાં કશું જ ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. એ પરિષદમાં એક કરતાં વધારે વક્તાઓએ પોતાનાં ભાષણોમાં જણાવ્યું હતું કે ધંધાર્થી રંગભૂમિ પૈસાના ભોભે ચલાવવામાં આવે છે એટલે એમાં કલોનો વિકાસ થઈ શકે જ

નહિ ! પશ્ચિમમાં ચાલતી નાટક કંપનીઓ, મરાઠી અને બંગાલી નાટક કંપનીઓમાંથી કોઇ પણ કંપની, માત્ર પરોપકારાર્થે આ કાર્ય કરી રહી છે ખરી ? ઉદયશંકર, પાવતોવા વગેરે ઉત્તમ નૃત્યકારો કમાણીને અર્થે પોતાની કળાનો વિકાસ સાધતાં નહોતાં ? ઊલટાનું, આપણે ત્યાં નટ-નટીઓ, ચિત્રકારો, નૃત્યકારો, ચિત્રપીઓ, લેખકો વગેરેને કમાણી ઓછી છે એ જ આપણી લલિત કળાઓના વિકાસના માર્ગમાં મોટામાં મોટું વિઘ્ન છે.

ફરિયાદીની બૂલ

ચિષ્ટ નાટ્યકારોનાં નાટકો આપણી ધંધાધોં નાટક કંપનીઓ બજવતી નથી એવી ફરિયાદ કરનારાઓ બૂલી જાય છે કે એ ચિષ્ટ નાટકો બિનધંધાધોં નટ-નટીઓ માત્ર એકાદ બે વેળા બજવી શકે છે અને તે વેળા એમનો ખર્ચ પાંચસો રૂપિયા કરતાં વધારે થતો નથી. જ્યારે ધંધાધોં નાટક કંપનીઓ પોતાના એકેક નાટક પાછળ સાઠ-સીતેર હજાર સુધીના રૂપિયા ખર્ચે છે અને પરિણામે એ નાટક પાંચ સાત વર્ષ તો ચાલવું જ જોઈએ. તે ઉપરાંત એ ચિષ્ટ નાટકોની નિષ્પક્ષપાત તપાસ કરશું તો જણાશે કે તેનામાં પાંચ સાત વર્ષ સુધી પ્રેક્ષકોને ખેંચવાની તાકાત નથી જ, વળી દાલમાં એક ખીંજો પ્રશ્ન ઉઠેલ માગી રહ્યો છે. દાલમાં આપણી ધંધાધોં રંગભૂમિ ઉપર 'ઓપેરા' (સંગીત નાટક) અને 'કેવળ નાટક'નું મિશ્રણ આપવામાં આવે છે. યુરોપમાં આ બે અંગો જુદા જ પાડી નાખવામાં આવ્યાં છે એટલે 'ઓપેરા' માં તેઓ ઊંચા પ્રકારનું સંગીત આપે છે અને નાટકમાં તેઓ ઊંચા પ્રકારની કળા દેખાડી શકે છે. હજી અહીં એ વસ્તુસ્થિતિ નથી એટલે સંગીત ઊંચા પ્રકારનું રહી શકતું નથી તેમ જ નાટ્યકળા પણ સંગીતની દાબરીને લીધે, પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લઇ શકતી નથી.

ધંધાધોં અને બિનધંધાધોં વચ્ચેનો સદાકાર આ સમયે સાધવો એ કેવી રીતે મુશ્કેલ છે તે થોડે ધણે અંશે ઉપર

ખતાવવાનો પ્રયાસ કયો છે. આ સિવાય, બિનધંધાર્થીઓ ધંધાર્થીઓને સુધારવા માગે છે એ પ્રકારની ભાવના જ ધંધાર્થીઓને બિનધંધાર્થીઓની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા માટે પૂરતી છે. મલબાર હિલના લબ્ય મકાનમાં રહેનારાં બોધવાડાની ગંદી ચાલોમાં રહેનારાંને સુધારવાના ચત્નો કરે છે તેના જેવી કેંક ગંધ બિનધંધાર્થી નટ-નટીઓ ધંધાર્થી નટ-નટીઓને સુધારવાની ભાવના સેવે છે ત્યારે આવતી જણાય છે એની આપણાથી ના પાડી શકાય તેમ નથી, એટલે હમણાં ધંધાર્થીઓ જોડે સહકાર કરવાના ચત્નો નિષ્ફળ જ, જપાનાં કારણ કે આપણો એ કાર્ય તરફનો approach (ઉપગમ) જ ખોટો છે. અને એથી જ, અત્યારે આપણે એ સહકારના વિચાર છોડી દઈ આપણે પોતે બિનધંધાર્થીઓ : આ બાબતમાં શું કરી શકીએ એ પ્રશ્ન જ વિચારવા જેવો છે.

એક વાર આપણે એટલું સ્વીકારી લઈએ કે અત્યારના સંજોગો જોતાં ધંધાર્થી અને બિનધંધાર્થી રંગભૂમિ વચ્ચે ગાઢ સહકાર અશક્ય છે તો પછી આપણે બિનધંધાર્થી રંગભૂમિનું લક્ષ્ય શું એ નક્કી કરવું જોઈએ. અમદાવાદમાં કારાયેલ રંગભૂમિ પરિપદે આ જ પ્રશ્ન ઉપર ભાર મૂકીને એને વિવેકપુરઃસર છડ્યો હોત તો વધુ દાયદો થાત.

થોડી એમેંટર-મીમાંસા

બિનધંધાર્થી રંગભૂમિના લક્ષ્યનો આધાર જુદા જુદા સમાજ અને સંયોગો ઉપર છે. યુરોપમાં ધંધાર્થી રંગભૂમિ બહુ વિકસિત થયેલી છે. અનેક ઉત્તમોત્તમ નટ-નટીઓ તેમાં કામ કરે છે. એટલે ત્યાંનાં બિનધંધાર્થી નટ-નટીઓનું લક્ષ્ય જુદું જ હોય. કેટલાંક મનુષ્યો ધંધા તરીકે રંગભૂમિમાં જોડાવાને ઇચ્છતાં ન હોય છતાં 'પ્રિય વિનોદ' તરીકે તેનો ઉપયોગ કરે છે. કેટલાંક એવી બિનધંધાર્થી રંગભૂમિ ઉપર તાલીમ લઈ

પછી ધંધાર્થી રંગભૂમિમાં જોડાય છે. કેટલાક લિંગતા નાટ્યકારોને રંગભૂમિ ઉપર તક નહિ મળતી હોય તો તેમને જિનધંધાર્થી રંગભૂમિદ્વારા એ તક સાંપડે છે. આપું એમનું—યુરોપનાં જિનધંધાર્થી નટ-નટીઓનું લક્ષ્ય છે, આ લક્ષ્ય એ ને એ જ ૨૫-૩૫ આપણને માલ્ય થઈ શકે તેમ નથી. તેમાં અમુક ફેરફાર આવશ્યક છે. આપણે ત્યાં એ રીતે જિનધંધાર્થીઓ ધંધાર્થીઓના 'શીડર' તરીકે કામ કરવાને તૈયાર નથી. તેમ જ એ પ્રમાણે બનવું હાલના સંયોગો જોતાં અશક્ય છે; જો કે જિનધંધાર્થી નટ-નટીઓ દિલ્હના ઉદ્યોગોમાં જોડાવાને હમણાં હમણાં આતુર થાય છે અને એ રીતે એ જિનધંધાર્થીઓ દિલ્હ કંપનીઓના 'શીડર' તરીકે અલ્પ સમયમાં કામ કરે તો આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

નાટકોની જ વાત લઈએ તો આપણે ત્યાંનાં જિનધંધાર્થી નાટકો અને ધંધાર્થી નાટકોમાં જરા પણ સામ્ય નથી એટલે લિંગતા નાટ્યકારોને ઉત્તેજન આપવાની જાવના પણ જિનધંધાર્થીઓ સેવે એ નકામું છે. એટલે આપણે જિનધંધાર્થીઓ તો આ સમયે એક જ કાર્ય કરી શકીએ: આપણા જિનધંધાર્થી નાટ્યકારો ને પ્રદારનાં નાટકો લખે-એક એકાંકી, કલાકથી દોઢ કલાક ચાલે તેવાં અને બીજાં ત્રિઅંકી કે ચાર કે પાંચ અંકનાં, પણ અઢીથી ત્રણ કલાક ચાલે તેવાં. આ નાટકો જિનધંધાર્થીઓ નિયમિત રીતે બજાવે અને એ રીતે પ્રેક્ષકવર્ગને આકર્ષે, તેમને આ જમાનાને અનુસરતાં નાટકો જોવાની પિપાસા જગાડે અને પરિણામે એ પિપાસા તૃપ્ત કરવા અર્થે ધંધાર્થી નાટક કંપનીઓને પોતાના જૂના ગીલાનો ત્યાગ કરીને નવા પ્રયોગો કરવાની ઇચ્છા થાય-અમુક પ્રમાણમાં તેમ કરવાની તેમને દરજ્જ પણ પડે.

રંગભૂમિપરિવહના ઠરાવો

અમદાવાદ રંગભૂમિપરિષદે અમુક ઠરાવો પસાર કર્યા છે તેમાં મુખ્ય ઠરાવ આ પ્રમાણે છે :

“ ગુજરાતની અલિનય તરફની રુચિ જોતાં ગુજરાત માટે આ પરિષદને કાયમનું સ્વરૂપ આપવાની અને એક નાટ્ય-મંદિર (academy) ની કાયમ સ્થાપના કરવાની જરૂર ઉભી થઈ છે. આ પરિષદને ચાલુ રાખી નાટ્યમંદિરની કાયમ સ્થાપના કરવા માટે તેના જોય અને કાર્યપ્રદેશની રૂપરેખા ઘડવા તેમ જ તેને ચાલુ કરવાની સઘળી પ્રવૃત્તિ કરવા નીચેનું મંડળ સભ્યો વધારવાની સત્તા સાથે સ્થાપવામાં આવે છે: ”

૧. શ્રી રમણુલાલ, વ. દેસાઈ. ૨. શ્રી ડૉ. યાજ્ઞિક. ૩. શ્રી જયશંકર. ૪. શ્રી ચંદ્રવદન. ૫. શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ. ૬. શ્રી હિમાશંકર જોશી. ૭. શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા. ૮. શ્રી ચાંપશી. ૯. શ્રી ગજેન્દ્રશંકર. ૧૦. શ્રી જામન. ૧૧. શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી. ૧૨. શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજી. ૧૩. શ્રી કનુભાઈ દેસાઈ. ૧૪. શ્રી કંચનલાલ મામાવાળા. ૧૫. શ્રી ત્રિભુવનદાસ લુહાર (સુન્દરમ). ૧૬. શ્રી જયંત દલાલ. ૧૭. શ્રી વીમાવાળા. ૧૮. શ્રી મહાસુખભાઈ સુનીલાલ. ૧૯. શ્રી ડાહરરાય માંકડ. ૨૦. શ્રી રામદા. આમાંથી ૧. શ્રી ડૉ. યાજ્ઞિક. ૨. શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજી. ૩. શ્રી ત્રિભુવનદાસ લુહાર (સુન્દરમ). ૪. શ્રી જયંત દલાલને મંત્રીઓ તરીકે નીમવામાં આવે છે.

આ મુખ્ય ઠરાવ વિશેની ચર્ચા કરતાં પહેલાં બીજા ઠરાવો ઉપર નજર ફેરવી લઈએ. પહેલા બે ઠરાવો સ્વ. રણુછાડભાઈ ઉદયરામ અને સ્વ. કનૈયાલાલ વઢીલ સંબંધે હોષરોગ્ય જ હતા. નાટક તથા સિનેમા ઉપર અંકુશ વિશેનો ઠરાવ વાંધા-ભયો નથી છતાં એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે એ અંકુશ રચિયાથી માંડીને દરેકદરેક દેશમાં અમુક સ્વરૂપે છે જ અને રહેવાનો જ એટલે એનાથી જ આપણી રંગભૂમિ કે બોલપટનો વિકાસ સધાતો નથી એમ કહેવું અતિશયોક્તિયુક્ત જ કહેવાય.

ભજવાતાં નાટકો સંપૂર્ણ રૂપે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રયા

સારી અને ફાયદાકારક છે. મરાઠી નાટક કંપનીઓ તો એ પ્રધાને કચારની અનુસરતી આવી છે અને હું બૂલતો ન હોઉં તો ગુજરાતી કંપનીઓમાંથી પણ અમુક કંપનીઓએ અમુક નાટકો આ રીતે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પણ ખરાં. પણ આ પ્રયા સર્વમાન્ય થાય તો નાટ્યસાહિત્યને અવશ્ય ઉત્તેજન મળે.

નાટ્યમંદિરની અશક્યતા ઉઘાડી છે

હવે મુખ્ય ઠરાવ જોઈએ : નાટ્યમંદિરની સ્થાપના અત્યારે શક્ય છે? આવી સંસ્થાઓ રાજ્ય ચલાવતું હોય તો જનરો જીવી વાત છે પણ પ્રજા તરફથી આવી સંસ્થાઓ ત્યારે ચાલી શકે જ્યારે કાં તો એ ધંધાર્થી પાયા ઉપર ચલાવવી શક્ય હોય; કાં તો એ સંસ્થાની જરૂરીઆત ખરેખર પુરવાર થઈ હોય અને તેનાથી સામાજિક લાભની શક્યતા હોય. અત્યારે વિચારશું તો એ ધંધાના ધોરણ ઉપર તો ચાલી શકે એમ જ નથી. એટલે ચલાવવી હોય તો સામાજિક લાભાર્થે મણા મોટા ખર્ચ કરીને એ ચલાવવી રહી.

આ કરવા ધારેલ નાટ્યમંદિરની બાવના પણ અતિ વિશાળ અને અવ્યવહાર છે. તેમાં અગ્નિનયકળા ઉપરાંત, સંગીત તેમ જ નૃત્યની ઠગાનો સમાવેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે. સંગીત-મંદિર સ્થાપવાનો યત્ન સ્વ. પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરે મુંબઈ જેવા શહેરમાં કરેલો અને તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. નૃત્યકળાના મંદિર-ને સફળતા મળવાની શક્યતા એથી પણ ઓછી. માત્ર અભિનય માટે એવા મંદિરની વ્યવહાર યોજના થઈ શકે તેમ માની શકાતું નથી, કારણ કે તેમાં શીખીને ઉત્તીર્ણ થએલ યુવકયુવતી-ઓ માટે ક્ષેત્ર ક્યાં છે? સંગીત અને નૃત્યકળા ને ખરાખર સાધવી હોય તો અભ્યાસક્રમ ઓછામાં ઓછો પાંચથી આઠ વર્ષનો રાખવો જોઈએ જ.

સંગીતકળાના શિક્ષણ કરતાં પણ વર્તમાન સમયમાં નૃત્ય-
કળાના શિક્ષણની યોજના કરવાના માર્ગમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ
આવે એમ છે. અત્યારે નાની નાની પદ્ધતિ બાદ કરીએ તો આપણે
ત્યાં ત્રણ નૃત્યવિધાન મુખ્ય ગણાય— કચક, કચકલી અને મણિ-
ધુરી. ઉદ્યમચંદ્ર વગેરેના નૃત્યવિધાન જોનારને જણાશે કે એઓ
ત્રણમાંથી એકને વળગી રહેવાને બદલે ત્રણેનું સંમિશ્રણ સાધી
જોઈતો રસ ઉત્પન્ન કરે છે. આવા સંક્રાંતિકાળમાં એ નૃત્યકળાનો
શિક્ષણક્રમ યોજવો એ સહેલું કાર્ય નથી. ટૂંકામાં, અત્યારે
નાટ્યમંદિરની યોજના શક્ય જણાતી નથી.

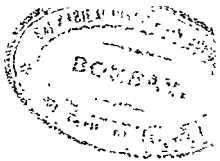
બિનધંધાર્થી શું કરી શકે ?

ત્યારે હવે બિનધંધાર્થીઓ રંગભૂમિના વિકાસાર્થે અત્યારે
શું કરી શકે એ પ્રશ્ન વિચારવાનો રહ્યો. મને તો એમ લાગે છે
કે રંગભૂમિપરિષદે એક મધ્યસ્થ સભા બની કરવી. ગામે મામે
નાનાં બિનધંધાર્થી રંગભૂમિમંડળો બનાવવાં. અમુક ગામમાં
એકથી વધારે મંડળો થાય તો તેમ પણ કરવામાં વાધા નેવું
નથી. આવાં ગામોમાં મુંબાઈ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ,
બાવનગર, ઠરાચી, પૂના વગેરે રથજો ગણાવી શકાય. મુંબાઈમાં
તેમ જ પરાંઓમાં મળીને ચાર પાંચ મંડળો પણ રથાપી શકાય.

આપણે ત્યાં અત્યારે બિનધંધાર્થી નાટકો પ્રસિદ્ધ થયા છે
એની એક નાની સમિતિદારા Society (અવેક્ષણ, નિરીક્ષા)
સેવકાવવી. તેમાંથી જે નાટકો રંગભૂમિ માટે યોગ્ય જણાય તે
નાટકોની યાદી તૈયાર કરી, સ્થાપિત મંડળો પાસે જુદાં જુદાં
ગામોમાં તે ભજવાવવાં. એક ગામનું મંડળ બીજો ગામ જાય એવી
યોજના પણ થઈ શકે તો કરવી. પણ જે પણ કાર્ય થઈ શકે
તેવું હોય તે નિયમિતપણે થાય એવું કરવું. ગામેગામ ભજવાતાં
ધંધાર્થી તેમ જ બિનધંધાર્થી નાટકો, કોન્સર્ટો વગેરેની વાર્ષિક
નોંધ લેવાવવી.

ભજવી શકાય તેવાં દ્રવ્યો તેમ જ લાખો નાટ્યોનાં પુસ્તકો, તે નાટ્યકારોની રંગ લષ્ટ, તેમને તે બદલ અમુક રકમ આપી સ્વતંત્ર રીતે 'Omnibuses' યોગ્ય લાગે તો તેમનહિ તો અમુક સરખા કદની પુસ્તકમાળા તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાં. તેમાં અમુક નાટક કેવી રીતે ભજવવું એની, શક્ય હોય તો, સલાહ સૂચના પણ આપવી.

આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું co-ordination (પરસ્પર સાદ-અર્થ) તેમ જ record (કાર્યવહી) રહે તે માટે મધ્યસ્થ મંડળે હમણા તો એક વાર્ષિક માત્ર કાઢવું. જેમ જેમ કાર્ય આગળ વધતું જાય તેમ તેમ આપણું લક્ષ્ય આપણે વિશાળતર કરતા જઈએ તો અલ્પ સમયમાં આપણે સારો જેવો વિકાસ સાધી શકીએ એ નિઃસંશય છે. અને બિનધંધાર્થી રંગભૂમિનાં આવાં વ્યવહાર પગલાંથી, દિલ્હની કલામાં દિનપ્રતિદિન જે અપૂર્વ વિકાસ સધાતો જાય છે એથી અને પ્રજાના ફેરવાતા જતા માનસની અસરથી, ધંધાર્થી રંગભૂમિની શ્રદ્ધિગ્રસ્ત સંસ્થામાં પણ નવાં ચેતન, નવાં પ્રાણ પુરાશે જ અને એ સમયે બિનધંધાર્થી રંગભૂમિ અને ધંધાર્થી રંગભૂમિ પરસ્પર વધુ નિકટ આવશે તેમ જ પરસ્પર સહકાર સાધશે એવી આશા રાખીએ તો ખોટું નથી.

વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

સદ્ગત નરસિંહરાવ

: સ્મરણના સુકરમાં :

[ગિસેંબર ૧૯૩૭ના અંકથી અધૂરું રહેલું આ લખાણ અહીં પૂરું થાય છે. એ દપતામાં રહી ગયેલા બે મહત્વના મુદ્રણદોષ દમણાં જ ભેવામાં આવ્યા. તેના સુધારા નોંધીને જ આગળ ચાલીએ: (૧) ત્યાં પૃ. ૭૦૨અની પહેલી લીટીમાં 'ચર્યાત્મક ચર્યાપત્ર' છે તેને બદલે 'મર્યાત્મક ચર્યાપત્ર' જોઈએ; અને, (૨) પૃ. ૭૦૫માંની છેલ્લી લીટીમાં 'જોએ ગેઝેટ' છે તેને બદલે 'જોએ ગવર્નમેંટ ગેઝેટ' એમ જોઈએ, કેમ કે પેલું તો જુદું ખાનગી છાપું હતું ને કરેલો ઉલ્લેખ છે સરકારી ગેઝેટનો.]

૧૦

તીક્ષ્ણ વિવેકશક્તિ અને 'દુરારાધ્ય રસેન્દ્રિય ૧: સ્વ. નરસિંહરાવના પ્રભાવી વ્યક્તિત્વને સદંત્ર એવા આ બે ગુણોનાં બળતરે બળતા અમિકુંડમાં તમે એમના સમાગમમાં આવતાં જ, આપોઆપ અને દ્રોષ અગમ્ય કુદરતી ક્રમે, નંખાઈ જતા; અને, ગાગું બળ્યાજળ્યા વિના જો તમે એમાંથી જીવતા પાછા નીકળ્યા, તો જીવનભર એમના ઉબાવંત રનેદના પાત્ર બનતા; જો કે એ ઉબા પછુ કોઈક વાર પ્રસંગ આવ્યે પાછી સાક્ષાત

૧. આ પદ 'સ્વ. કાન્તકૃત' શિદ્ધાણનો ઇતિહાસ માંથી છે; દુરારાધ્ય 'કાર્તિકિયસ.'

અમિનારાયણનું સ્વરૂપ (ઘોડી મિનિટ કે ધણા માસ સુધી)
ધારણ કરીને, પોતાની સદસ્ય નિહવાઓ વડે તમને ચીવટથી
ચાટવા પણ મંડી જતી.

હું તો ઉપયુક્ત અગ્નિપરીક્ષા એમની સાથેના મારા
'એતન' તથા 'ગુજરાત'ના સમયવાળા સંબંધ વખતે પસાર
કરી ચૂક્યો હતો, 'ગુજરાત' યુગને અંતે એમની મીઠી મમતા
પણ પામી ચૂક્યો હતો, એટલે મરદુમ 'કોમુદી'ના (ત્રિમાસિક)
પહેલા જ અંકથી 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીતકાવ્ય' એ એમનો
ઐતિહાસિક નદિ એટલો ઇતિહાસવિધાયક લેખ પામવા
તે બાગ્યચાળા યયું. લેખ માટેની વિનંતિ કરવા એમને ક્યાં
મળેશે વગેરે તો યાદ નથી, પણ ધારું છું કે, ત્રિમાસિકનો જાણે
કે 'ન જૂતો ન લાવિધ્યતિ' જેવો વિગતવાર કાર્યક્રમ આંકતો,
જગતસાહિત્યના મહારવામીઓનાં નામાભિધાનાદિકે અલંકૃત
એવો, જે દમામદાર પહેલો પરિપત્ર તૈયાર કયો હતો તેની યથા-
યોગ્ય અસર તેમની પર થઈ દશે; અને તેથી, ત્રીજા કે ચોથા હપતા
વખતે તો રાતના ત્રણ વાગ્યા સુધી જાગીને તેમ જ એ લેવા
હું બીતાબીતો એફિન્ડન કોલેજના એમના વર્ગની બહાર ખડો

૨. આ બંને વિશેષણો સામિપ્રાય છે. એ લેખ સાધારણ-સારો
હતો પણ તેમાં ખરેખર અસાધારણ કશું નહિ હોવાથી એ ઐતિહાસિક
નહોતો; અને એ ઇતિહાસવિધાયક નીવડ્યો તે આ રીતે: (૧)
નરસિંહરાવ સરખા સુપ્રતિષ્ઠિત વાક્યમયોચનો સાથ ત્રિમાસિકને સરખાવ-
થી જ મગવાયો, બીજી કોઈ રીતે બાગ્યે મળ્યો હોત તેથી કેટલીક પ્રતિજ્ઞા તેને
તુર્ગ મળ્યો. (૨) એ અલ્પસૂત્ર લેખોએ પ્રો. કાકરને સત્વમયું 'વિરિક'
લખવા પ્રેર્યા મા તો ઉશ્કેર્યા; (૩) એ 'વિરિક'ના મંથાકાર વખતે અર્ધજુ-
રિપય વરીકે મારા પર એના વિદ્વાન અને મમતાળુ કર્તાની કૃપા લિટરી;
(૪) આ દલીલ 'દેડમની પાંચોરી'ના તોફાની કર્તાને પણ એ પોતાની
અમર રચના જલ્લાવવામાં ખપ લાગી; અને, (૫) એ જ 'વિરિક'નું
પૂર્વકારણ વગેરે મારે હાથે, એમ. ટી. બી. કોલેજના એમ. એ. વિદ્યાર્થી-
ઓને મદદ લેખે, ૧૯૩૭-૩૮ના પહેલા સપ્તમાં થયું.

હતો ત્યાં સુધી પણ ત્યાંના બાંસપીઠનાં બિંચાં ખુરશીદેખશે
બિરાજી એકચિત્તે એ લખ્યા કરીને તેમણે એ લખી આપવા
કૃપા કરી હશે.

૧૧

‘માનસી’ના પ્રાકટ્ય (૧૯૩૫) છતાં, એના
પહેલા ચાર અઠાના કેટલેક અંશે વિશિષ્ટ કાર્ય છતાં, છેક
આજના દિવસ સુધી બહુરી રીતે અદિતીય રહેલા એવા આપણા પેલા
જૂના ‘સાહિત્ય અને વિવેચનનાં ત્રૈમાસિક’ (૧૯૨૪-૧૯૨૬)
પર ૨૧. નરસિંહરાવની કૃપાદષ્ટિ એમ પહેલેથી જ ઢળેલી તે
લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહી. પોતે એમાં જ આપેલા ‘જપજી’
વિશેના ચર્ચાપત્રમાં એને ‘રસિક પાંડિત્યની દીપ્તિથી દીપ્ત’
કહ્યું હતું; ત્રૈમાસિક રહ્યું ત્યાં સુધી તો-જાણ્યમાં, માસિકા-
વતારનાં પણ એકાદ બે વર્ષ-નિયમસર લવાજમ ભરીને ગ્રાહક
પણ થતા; અમે જને એક વાર રવિવારે સાંતાકુંઝમાં રા. બાઇ
રામબાઇ બક્ષીને ત્યાં ભેગા થઇ જતાં, એ વખતની ત્રૈમાસિકની
સવિશેષ નાણાંબીડની વાત જાણીને, એ ને એ જ વખતે ગાડી
બાંડે કરીને એટલામાં જ એક પરામાં વસતા, પોતાના ઓળ-
ખીતા એક બારિસ્ટરને ત્યાં મને લઇ ગયા હતા અને પચાસ
રૂપિયા પત્રને અપાવ્યા હતા. આટલા તો સૌથી ચાદગાર દાખલા,
મારી જાતમાહિતીના; એ સિવાય પણ તેમણે એ ત્રૈમાસિકપ્રવૃત્તિ
વિશે રચે રચે પોતાની ભોંઠી પણ લાક્ષણિક ગુણુમાહિતા
દર્શાવતાં, અનુકૂળ અભિપ્રાય આપીને પરોક્ષ સહાયતા પણ
સારા પ્રમાણમાં કરી હશે એમ વિનાસકોટાય કહી શકાય.

બાઇશ્રી રામબાઇને ત્યાં જ જતેલો એક બીજો નાનો
પ્રસંગ ભોંઠી લેવાનું ચોખ્ખું રચણ પણ આ જ છે.

મારા કેાઇક લખાણમાં ‘મોહિની’ ચબ્દ વપરાઇ ગયો
હતો. ચબ્દનું એ રૂપ પાણિનિ (કે એવા કેાઇક) અનુસાર સાચું

નથી એવું નરસિંહરાવભાઈને લાગતાં, તેમણે પોતાની રીતે પહેલાં તો ફેટલાંક પ્રમાણુપ્રમાણુ શોધી કાઢી પોતે પોતાને ખરા કરાવ્યા. પછી, એવામાં 'તિરાહિત' ઉપનામે મુંબાઈના એક સાપ્તાહિકમાં વાઙ્મયયયો કરનાર પોતાના એક સૂક્ષ્મ અને ચિરલ્લિખિતાવન્ત પારસી મિત્ર (તેઓ હમણાં જ જિંચા સરકારી હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા છે.) પાસે એ અન્વેષણસંભાર રજૂ કરી, તેમનો મત પોતે પૂછ્યો હશે. મારે સદ્ગાગ્યે એ મત એમના મતને પ્રતિકૂળ હતો, કેમ કે એમને ઉપયુક્ત વિદ્યાન તરફથી સપ્રમાણ જાહેર કરવામાં આવેલ કે 'મોહની' અને 'મોહિની' બંને રૂપ જુદી જુદી રીતે ખરાં છે. પોતાની વિરુદ્ધનો આવો મત દાલની ચાલતી પેઢીના 'વિદ્વાનો'માંથી બાગ્યે જ કાઢ પોતાના પ્રતિપક્ષીને કહે, પણ સત્યપરાયણ નરસિંહરાવે તો પોતે જ આખી સંશોધનવાતી અમારી પાસે વર્જીવી હતી; એ વિશેનો 'તિરાહિત'નો પત્ર પણ અમને વાંચી સંભળાવેલો.

૧૨

'મુકુરો-ગેનિયા' અને 'એક મહત્વપૂર્ણ પ્રાચીન ગ્રન્થ' : એ અવલોકનોનાં આ મથાગાં ફેટલાક વાચકોને યાદ દશે. એમાંનું 'પહેલું' 'રમરજુમુકુર' વિશેનું હતું અને બીજું 'અભિ-નયકલા' વિશેનું.

મજાખરા નવસોહિયા જીવાનો મૂર્તિમંજક દોષ છે-વિચાર-પૂર્વક કે પછી અવિચારીપણે. અમારું ૧૯૨૫-૧૯૩૦નું 'કોમુદી' મંડળ એમાંના પહેલા પ્રકારનું હતું, એટલે અમારામાંના એકે 'હમનીપરામ ત્રિપાઠી' બનીને 'રમરજુમુકુર' પર વક્રજાવના વલ્લિથી બજાજગતું અવલોકન લખ્યું. એમાંનાં ત્રિપાઠીએ પોતાં નહિ તેટલાં એકતરફી દનાં અને રેલી તથા જમાનાના વાચકોના મનમાં ઘસાવણી નરસિંહરાવની મૂર્તિ તોડવાના જ કામમાં આવે તેવી યગાધ હતી. એ વલ્લિન્યાસ 'રમરજુમુકુર'કારને ફેટલા દાઢી મૂકે એ સમજી છઠ્ઠાવ તેવું છે. તેમણે એ પીડાના

જેર હેઠળ એમ પણ માની લીધું-તેમની કને એવું મનાવવાનો
પ્રસાદો જ લેખકનો હશે-કે 'કમનોમરામ ત્રિપાઠી' સુદરરામ
ત્રિપાઠી 'અદુભાષ ઉમરવાડિયા. પણ હકીકત તેવી નહોતી;
એટલે, એવામાં અદુભાષએ જ એ લખ્યું છે એવી ફરિયાદ જ્યાં ત્યાં
કરતા કરતા નરસિંહરાવની પ્રતીતિ, અદુભાષની જ ઇચ્છાથી અને
હાજરીમાં, મારે એક વાર મારવાડી વિદ્યાલયમાંની કોષિક સભા વખતે
કરાવી આપવી પડેલી કે એ અવસોકન અદુભાષનું લખેલું નથી
પણ પેલા ઉપનામ (ક. ત્રિ.) પાછળ છુપાયેલા ખીજ લેખકનું છે.

૧૩

'અભિનયકલા'નો કિસ્સો જરા જુદો જાતનો છે. સંગીત-
કાવ્યવાળો એમનો લેખ પૂરો થતાં, આ વિસ્તૃત નિબંધ એમની
પાસે અપ્રમદ ને તૈયાર છે એવી જાણ હોવાથી, મેં ત્રિમાસિકમાં
કમચઃ છાપવા એ માગેલો. તેમણે થોડા જ દિવસમાં એ મોક-
લ્યો હતો. મળતાં જ, એ નિબંધ નથી પણ ગ્રંથ છે એમ જોઈને
હું ગભરાઈ ગએલો કે આને તો કોણ જાણે કેટલે વર્ષે પૂરો છાપી
રહેવાશે. એવી મનોદયા છતાં, એને શરૂ કરવાની તક શોધ્યા
કરતો હતો. એ મારી શોધ પૂરી થાય સારપહેલાં તેમની ધીરજ
પૂરી થઈ ગઈ. એમ બને એ સ્વાભાવિક પણ ખરું. તેથી, તેમણે
અંગત નહિ પણ ઔપચારિક પત્ર મને અમદાવાદ લખીને
એ પાછો મગાવ્યો ત્યારે 'રજિસ્ટર કરીને તુર્ત મોકલી દીધો.
એ મારા હાથમાંથી જવા સાથે, ત્રિમાસિકમાંના કમિક પ્રકાશન
વખતે એની વધુ નંકલો એમને મંથાકાર માટે છપાવી આપવાની
એમની ઇચ્છા અને મારી આશા પણ ગઈ.

મંથાકાર સંબંધી એ કૃતિનું નિર્માણ જુદું હતું, પણ
એની અમારા પત્ર સાથેની લહેણાદેણી જુદી નહોતી. પત્રે

૧. સને ૧૯૨૫ દરમ્યાન 'ગુજરાત'માં આવેલી 'આપણા
મહાજનો' એ લેખમાળાના લેખકનું ઉપનામ. એમનું ખરું નામ
(અદુભાષ) એ જ માસિકના તંત્રીશ્રીએ એમાં પડીથી બહાર કરેલ.

સામેથી ચલાવીને માગેલી કૃતિ ઉપર કહ્યું એ રીતે પરત
કરીને એમને પહેલી વાર માફું સગાડ્યું, તો એના પ્રે. ડાસર-
ચાયે સખેલા 'એક મહત્વપૂર્ણ પ્રાચીન ગ્રંથ' નામક અવલોકને
એમને બીજી વાર માફું સગાડ્યું. અવલોકનનું સખાણુ તો બહુ
વિરોધમય નહોતું; ઉમ તો નહોતું જ. પણ એનું મેં બાંધેલું
મથાળું બપોર હતું. એ રીતે, જગતમાં કદાચ પહેલી જ વાર,
The sting was not in the tail, but in the head.
એવું વિવાદ માયું અવલોકનને અર્પવાની જવાબદારી અવલોકન-
કારની નહિ પણ તંત્રીસાહેબની છે એવો ખુલાસો રા. બાઈ
ડાસરાયે કોપાવિષ્ટ નરસિંહરાવભાઈને સખી લખ્યાંયો ત્યારે જ
તેમનો તેમની પ્રત્યેનો ક્રોધ ચમેલો.

સ્વ. સૌ. ભવંગિકાવદેનની 'સુવર્ણકેશી' વાળી દુઃખદ ધટના
પર વિસ્તારથી નહિ સખું. જેમણે એ જાણવી હોય તેમણે
સંવત્ ૧૯૮૨-૮૩ના "કો." અને 'વસંત'ની શાષ્ઠી જોવી.
અહીં એટલું જ કહેવું જસ યશ કે વાતો સંનેગરચાત્ર
દુઃખાળા વિના તો મારે ચાહે તેમ નહોતું પણ એને અંગેની
ચર્ચામાં મારું વલણ આખર સુધી ગેરવાજબી બંદે ચર્ચનાક
હતું. એ સંજોઈ સ્વ. નરસિંહરાવના 'વસંત'માંના સાંજા
ભેખ પછી મેં એ જ પત્રમાં દાખા લાગીને ચર્ચાને વાળી લીધી
હતી. આ મારા પગલાની 'સાહિત્યપ્રિયે' કદર કરેલી અને
એક બે સાત્ત્વિક વૃત્તિના મિત્રાએ પણ; એક કે બે મુરબીઓને
વળા એ નહોતું અમ્યું ને દું મોટાં માણસોથી લેવાઈ ગયો એમ
પણ તેમણે મને સંભળાવી દીધું હતું. "તુલસી બદ સંસારમે
ભાતભાતો લોગ."

૧. અ.; મને લાગે છે, વધારે કુદરતી-ચામીય-૨૫૭, જેને આપણાં
બાપાં રાજ લીને "ચરમજનક" (કેવો નાંદનો વજ્રસંકર!)
કહેનાં દીખ્યાં છે તે ચબડું.

જાહેરમાં ક્ષમામાયના છતાં મને પુરો પશ્ચાત્તાપ નહિ થયો હોય એમ પણ પોતાને લાગ્યું હોવા સંભવ છે; કારણ, સૌ. સર્વાંગિકાળહેન સ્વર્ગવાસી યમાં ત્યારે મેં લખેલા દિલાસા-પત્રથી પોતાને “કેંક આશ્ચર્ય” થયું છે એમ પણ, આભાર-દર્શનની સાથે, પોતાના ઉત્તરમાં ઉમેરેલું. આ પણ મારું કુતોગ્ય, ખીલું શું ?

૧૪

અસલ ‘સ્મરણમુકુર’માં કાષ્ઠ પણ એક વિવચને અપાર્થા હશે તેથી ધણી વધુ પાનાં આ નક્કલ ‘સ્મરણમુકુર’ સેતું જવું નથી ? આ કદાચ (વાળખી તો નહિ પણ) કુદરતી ગણાય, કેમ કે અસલની ગુણવત્તાનો મોટો આડંબર એવું જ નામ નક્કલ. પણ આ દોષને એ જણાયા પછી તો લંબાવા દેવો ન જ જોઈએ ને ? તેથી જ, હવે હેતુપૂર્વકની મિતાક્ષરીએ મુકુરમાં પડતાં પ્રતિબિંબો વર્ણવે જઈશ કે : મને તે નરસિંહરાવ પણ સ્મરણે ચડે છે, ને—

—સોરઠી સાહિત્ય-રસપાનની એક સલામાં મારી પડખે બિરાળ્યા છે; એ વખતના એક ગીતમાંની ‘લોહી થી સુમાર્ષ બી, “ આ તમારી સોરઠી સંસ્કૃતિ ! સંસ્કૃતિ કે કુષ્ઠૃતિ ? ” પૂછે છે; હું એ એક બિનાપૂરતું રિમત કરી એમની ટીકાને અનુમોદન આપું છું; એ પ્રસંગની સમગ્રદર્શી મનનનોંધમાં એ સાહિત્યને વખાણું છું; મારા એ વલણને પોતે દ્વિધીભાવી માની સહ ત્યાર પછીની અમારી મુલાકાત વેળા તડૂકે છે : “તમે ય કેવા છો ! ખાતગીમાં એક મત અને જાહેરમાં ખીલો ? ”

— ‘અસ્તાચલે “ વસન્ત ” ’ વાળી મારી ટીકાથી એટલા છેડાયા છે કે એના રજત-મહોત્સવમંચના પોતાના સેખમાં એ પહેને વારંવાર, એમના ધણી વાર કાચા બની જતા કટાક્ષ-પૂર્વક, માદ કથોનું માત આપે છે; અને એટલી જહેમત છતાં યે, એ પત્રને ૨૫-૨૬મે વર્ષે પોતાને દેખાવા કરતો ‘વસન્ત’નો ઉદ્ઘાટન (કે મખ્યાદ) આપણને બતાવી શકતા નથી.

—“ સાહિત્ય વિરુદ્ધ વાસ્તવ ”વાળા ઐતિહાસિક યુદ્ધમાં મારી સામે મેદાને પડે છે અને એ વિવાદનો અંતિમ શબ્દ, એમની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ જામને, પોતે બોલી શકતા નથી પણ મને બોલવા દે છે.

—ઉચ્ચારે છે “ કલ્ચરમ્ ”, જ્યારે તેઓ ઓફિસમાં દાખલ થતાં જ, સંસદના નેતૃપદે બિરાજતા એક બે જ્ઞાનતરસ્યા શિખાઉ બાપાશાસ્ત્રીઓ ત્યાં વિચારાતા કાંઈ લખાણને અંગે તેમની આગળ સવાલ નાંખે છે કે “ અરે, લાઇ આ કડવું—કડવું ક્યાંથી આવ્યું ? એનો ‘ડેરિવેશન’ શું ? ” ત્યારે. (જવાબ તો પછી આપ્યો; ત્યાર પહેલાં અધકૃત્રિમ કોધથી આવું બોલેલા: “ મને શી ખબર ? તમે ક્યાં જોયા બાપાવિચારક છો ? ”)

—વળા અન્ય એક પ્રસંગે મોટરમાંથી ઊતરી ‘ સાહિત્ય-પ્રેસ’માં પેસતાં કોધપૂર્વક ઉચ્ચારે છે, “Two blacks don’t make one white”, “ જ્યારે એ જ શાસ્ત્રીમદારાન્તે આઠમી સાહિત્યપરિષદના પુરોહિતો તરીકે કાંઈ નાલાયક નિબંધ, વસ્ત્ર-વસીલાને કારણે, તેમની કંને સ્વીકારાવવા માંગે છે ત્યારે—એવી દલીલ કરીને કે આપણે સૌએ બીજા પણ એવા નબળા નિબંધ-ને સખળા કદમી સ્વીકાર્યાં છે.

—૧૯૨૫માં, માયું ઉપાડું મૂક્યા પછી પહેલી જ વાર તેમને ફં હરેબ કે ફરેબ એવી કાંઈક સુરવાળ, છાતી પર આડી ઓઢેલ ચાલ વગેરેથી મનજ એવો એમને કોલેજમાં મળ્યું હતું ત્યારે, એ વેપ પ્રત્યેના ઉપાદા અબજમમાંથી, જાણે મને પિછાનતા ન હોય તેમ પૂછે છે “ કોણ—વિજયરામ ? ”

—૧૯૨૬માં બીજા વિદ્વાનોથી જુદાપદી ગુજરાત કોલેજમાંની પ્રોફેસરી માટેની મારી અરજીને જોડવા પ્રમાણપત્ર આપવાની સંધ્યમી દડતાથી છતાં એકંદર મીઠાચથી ના લગે છે; ૧૯૩૨માં મને એમ. એ. બનવાના ફાઇ જાનનાં, મારા પ્રાધ્યાપક બનતા સદેજમાં રહી

જાય છે. તે એવી રીતે કે એ બાળતની વાત કરવા માટે મેળાપનો સમય પૂછવા હું ગયો ત્યારે જરાક મોડો પડેલો, તેઓ વૃત્તના વર્ગમાં જઈ ચૂક્યા હતા અને તેમ છતાં ત્યાં જઈ મેં સમય પૂછ્યો ત્યારે તેમને વરેલી અતડાઇથી એવી રીતનો જવાબ, ડોકું સરખું ચોપડીમાંથી મારી બહુ ફેરવ્યા વિના, આપે છે “ તે અહીં, અત્યારે કહું તમને ? ”—કે એમના શિષ્ય બનવાની મારી હોંશ ત્યાં ને ત્યાં મરી જાય છે.

—૧૯૩૪ના માર્ચની એક સાંજે, તાજા જ નીપજેલ દૌહિત્રમૃત્યુના જખમે જખમી, ખારમાંના મરિન વિલામાં બેઠા છે. અમો પાંચેકજણની સાથે બીજા વિષયોની વાત સ્વસ્થતાથી કરે છે; મને પણ, હેખિકાઓની યાદી અંગેના અમારે થએલ પત્રવહેવારને સંભારી એ સંબંધી અમદાવાદનું કૈંક કામ સોંપે છે: ‘ હૃદય-વીથા ’ના ચિત્રની વાતમાં એ દૌહિત્ર સ્વ. પ્રેમકુમારનું નામ આવે છે ત્યારે પણ સમત્વ લેશમાત્ર ખેાતા નથી. તે જીવન્ત જ હોય તેવી સ્વાભાવિકતાથી, અડોલ શાંતિથી, એને વિશે વાત કરે છે; વાતને બદલવાનો યત્ન કર્યા વિના એને એની મેળે વહી જવા દે છે.

રસ એટલે શું ?

રસજ્ઞ સામાજિકતા [વાચક કે પ્રેક્ષકના] અંતઃકરણમાં રહેલા જે વાસનાત્મક રત્નાદિક અપ્રત્યક્ સ્થાયિભાવ, તે કાવ્યનાટકાદિથી ઉપરથાપિત થએલા વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારી ભાવનાયોગે કરી પ્રત્યક્ષતાને પ્રાપ્ત થાય, એટલે કે અનુભવ શોધ્ય થાય, ત્યારે રસ કહેવાય છે.

(શતાબ્દી મંચ, પૃ. ૧૨)

—રણછોડભાઈ

બે જમાના પહેલાં

[વાકાનિર(મહિમાવાડ)વાળા શ. હાદાસાલ મા. કામદારના સંપ્રદમાંના 'અમદાવાદ સમાચાર'ના સુને ૧૮૭૬ના અંકમાંથી વધુ ઉતારા. બેઝળી વગેરે મૂળ પ્રમાણે છે. પાંચ નંબરનો ઉતારો ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭ના અંકમાં (સળંગ અંક છઠ્ઠો) છપાયો હતો.]

૬. સ્વદેશ ઉદ્યોગ પ્રધિક્ષ સભા

અ સભાએ ઠેકાણે ઠેકાણે યએ જાય છે પણ દંતુ ઠાપ ઠેકાણે બાપણોમાં ફેરવાય છે તેવું કૃત કરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આપણા દિંદુરતાનની દાસતનું સારાપણું સ્વદેશમાં ઉદ્યોગની વરધી થવા ઉપર છે એમાં જરા શક નથી. અને એ વાત બધાના સમજવામાં સારી પેઠે આવી ગઇ છે પણ દંતુ સુધી એની એ વાતો કરવાથી શો કામદો થવાનો છે તે હમારા સમજ્યામાં આવતું નથી. કેદવા કરતાં કરી જતાવતું એ વધારે સાર છે પણ ગુજરાતી-યો તો શું કરશે કેટલાક જણ એવો ટાંગ કરે છે કે અમે તો સ્વદેશ અભીમાની છીએ. પણ જેમના મોઢો ઉપર તેમના બાવલાપજાની બાજનમાં ગાંઠો પડે છે તે સાંભળી મનમાં દીસગીરી ઉત્પન્ન થવાને બદલે ત.ળીયો પાડી રાજીયો જતાવે છે તેવા સ્વદેશઅભીમાની પુરો સ્વદેશને દીક્ષપત થતી વાત સાંભળી સ્વદેશનું શું રહી શકવાના છે ! સજાના સજાસજો બાવણ કરતાં તમને જે કેદ છે તે તમારા વિચારમાં શો અને વિદ્વાન કવી નર્મદાચંદરના શબ્દ " મા-દોષ કરીને પડો હોતેદે આગે "ને સ્વીકારો ત્યારે જ દેશની ચંદાતી થશે, તાળીયો પાક્યાથી થવાની નથી. બોટા કામનો હપટો મળે

ત્યારે રાજ યુવં એથી સુધારો થશે કે તેના પશ્ચાત્તાપથી એનો વિચાર કરો.

આ શહેરમાં દ્રવ્યવાન તથા વિદ્વાન બંને પ્રકારના માણસો છે, શહેરમાં આગેવાની કરતાં પણ તેવા જ માણસો છે. તેઓ જ બ્યારે સ્વદેશકારીગરીના નમુના પસંદ કરવાને સરમાય તો ખીજા પાછા દહે તેમાં શી નવાઇ.

દુનીયામાં સારૂ અને નરતું જે કેહેવાય છે તે વસ્તુઓની બાબતમાં પસંદતા ઉપર છે. વસ્તુઓમાં જે ધુળ જેવી વસ્તુ આગેવાનો અને મરતબાવાળા પસંદ કરે તો હલકા પણ પસંદ કરે. કેમકે મોટા જે કરે તે છાજે એમ કેહેવત છે. હવે મોટાનો નમુનો લેખને ન્હાનાં હમેશ એમ કરે છે. જે ધરનાં ધરડેરા અમુક વસ્તુ પાપીષ્ટ છે એમ સમજે છે તે ધરનાં નાનકડાં પણ તેમજ સમજે છે. કેહેવત છે કે વડ એવા ટેટા ને બાપ તેવા બેટા. જેનો બાપ બચની તેનો દીકરો તેવો થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું. સાવાય ન્હાના તો જેવું દેખે તેવું વરતે. માટે પેહેલ-કાદાડવી એ ન્હાના કરતાં મોટાને જરૂર છે.

સજાના સજાસદ યુવં પણ વિલાયતી કાપડને પેહેરવામાંથી વેગલું ના કરવું ને ખીજાને સમજાવવું કે દેશી કારીગરોને હિતેજન આપો તે કેમ અપાશે. દેશી વસ્તુઓ પરદેશ કરતાં મેહિંદી અને થોડી શુસોખિત હોય છે ત્યારે હેવો કાણ મુખ હોય કે જાદે ખરચ કરી દેશી વસ્તુ હોરે, પણ બ્યારે સરવેના વિચાર કરે ત્યારે તો તેમ થાય. હાલમાં આપણી ખાદી કે ગજીયું વાપરેથી સુધરેલ લોક જેમ મસ્કરી કરે છે, તેમ આજાં ને પરદેશી કપડાં પેરનારની મશકરી થાય તો તે હિતેજન થાય ખરૂં. દક્ષિણમાં સોજન ખાઇ પોતાનો તમામ ડરેસ ફેરવી નાંખી દેશી વસ્તુઓ સજાના અંદર જ અંગીકાર કરી હેવા બાદાદુર પુરપો આપડા શહેરમાં નીકળશે ખરા શું નિકળે. કરવું ને મરવું તો સરખું સમજે છે. પારકાં હાકરને જતી કરવા હમેશ આગેવાન

થાય છે. આપડે જોતા નથી કે હવે પુનરલગ્ન કેમ સુધ ગયાં પારકાં મળતાં નથી તેમાં પણ સારા સારા માણસનો શો ધર્મ છે, કરી બતાવવું પણ એ તે સમજવાને ઘણી દેર છે. ગરીબ અને ન્હાના લોકોને તમારા દાખલા લેવાને મન થાય તેવા ડગલાં હવે બરો. તમારી મુડી નકામાં ખરચોમાં વપરાતી હોય તેમાંનો થોડો ભાગ દેશકલ્યાણમતિ સ્વદેશના ઉદ્યોગની પ્રધીમાં વાપરો. અતરે સારાં કારખાનાં કાઢાડો, પરદેશી માલથી અતરેનો કાંઈ માલ મોંઘી પડે તો તમારી મુડીમાંથી એ તકાવત પુરો કરો અમીય લાગવા જેવી વસ્તુઓ હોય તે સુધરાવો. પોતાના બાઈયોના સુખને માટે તમારા પપ્પસાનું કાંઈ બલીદાન આપવું પડે તો તેમાં તમે નુકશાન સમજો નહીં. એ તમારા પૈસા વવાયા સમજવું તે ઊગશે, તેના હેવા સારા ફળ લાગશે કે તમારો પરિવાર સુખથી ભોગવશે અને તમને આશરવાદ દેશે

તમને ઇશ્વરે જ્યાંહાં સુધી સાધન આપ્યું છે ત્યાંહાં સુધી હાવા ખરચનાં કામ નહીં કરો ત્યારે લક્ષ્મીમાતા તમારાથી રીસાઈ જશે, ત્યારે તો તમે શું જ કરશો અને નક્કી માનજો કે હાલની વરતણુંક મુજબ તો લક્ષ્મીબાઈ રીસાયા વગર રહેવાનાં નથી. હાથ ચાલે ત્યારે જ ના કરી થકે તે નિરબળ થએ શું કરશે માટે જાગો અને મોહોડે બોલી જીમને તસદી આપી વખત ગુમાવો છો તે હવે બંધ રાખો. તમારી સભામાં બરાતાં ન્હાના ન્હાના છોકરાં સુધાં બધા સમજ્યા કે તમારું બાપણમાં કેહેવું બ્યાજબી છે પણ તેઓ પોથીમાંના રેગણીની કહેવત જેવું સમજે છે. માટે તમે કરી બતાવો કે હમે કહેનાર નથી પણ કરનાર છીએ. કરવાના સાથે કહેવું થશે તેમાં વધારે ફાયદો થશે. માટે હવે સુસતાઈ કાઢાડી નાખો ને આપડા દેશની ચડતીના ઉપાય લો. ઇશ્વર આપણને સાચુંકુળ છે એમ સમજવું. આપડાં મન તો ફેરવાં છે પણ મોહોટાની આગેવાની નીચે ન્હાનાં માહોમ કરશેજ. માટે હવે જાગો ને તમારા કૃત દલીલો થશે.—અસ્ત

૭. બાળલગ્નનિવેધક મંડળી

(તા. ૧૧મી જુન સન ૧૮૭૬ના 'અમદાવાદ સંભાર'માંથી ઉધ્ધૃત)

આ મંડળીએ અમદાવાદમાં લાંબી મુદતથી જન્મ લીધો છે. પણ તેનું કામકાજ કાંઈ તેજી ઉપર આવેલું જણાતું નથી. ટૂટલીક વખત બાપણો યર્ષા ને સહાઓ ભરાઈયે। પણ તેના ધારાને અનુસરીને કાણુ કાણુ ચાલ્યા તે માલમ પડતું નથી. ધારા ઘડવામાં તો ડાહ્યાપણુ વપરાયું છે પણ જ્યારે તે મુજબ ચાલે ત્યારે તેની ખુબી તો જણાય.

કહેવા કરતાં કરવું એ વધારે 'દોહીલું' છે. પુનરલગ્ન સારું છે. દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું, નવા ઉદ્યોગ શોધી ડાહ્યાડવા, પારકા દેશનો સામન ન રાખવો, બાળલગ્ન નીવેધ છે. ઢેઢ જોડે એસવું વિગેરે વિગેરે બોલનાર બહુ થઈ ગયા છે. અમે સુધરેલમાં, અમે સ્વદેશઅભીમાની, અમે વિદ્વાન, એમ પણ હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં સેંકડો બોલનાર સાંભળીએ છીએ. પણ તેવા બોલનારે કાણે કાંઈ દાખલો કરીને બતાવ્યો ! ચાલ તથા ધરમના રીતથી કાંઈ હલદુ કર્યુ અને છુટ રટાકીન પેહેરી ચાલો બુથી, ચીરટ પીધી, ને પાંચડી હલકી કરી કે ટાપી પહેરી એને સુધારો કહેવો કે અનાદીક ખાણું અણુગમતુ કહી મટનહાર કરવો ને છાંટા-પાણી લેવા તેને સુધારો કહેવો કે શેને સુધારો કહેવો તે હજી સમજ્યામાં આવતું નથી. આ સુધારાના બાપણુ સાંભળવા તથા જાણવાની અમને ઉતકંઠા છે. કાંઈ ખરો સુધારક જાહેર રીતે તેનું બાપણુ કરી બતાવશે એમ ઉમેદ છે.

ભાઈઓ આપણે સરવે એક માળાપના છીએ માટે ભાંકુ છીએ, એમ કહેનાર મળે છે પણ ગરીબ બીખારીયો ને ખાવાપીવાને હેરાન છે ને જોને છુનાળામાં જોડા કે શીયાળામાં અંબ ઢાંકવાને કપડું નથી તેને કીયા સુધારકે મલત કરી ?

પોતે ગાડી-ઘોડે બેઠેલા છતાં હેવા કીચાલાઈને બળતા પગથી બચાવી સાથે લીધો ? કે કીચા સાક્ષ-દુશાળાવાળાએ જીનુ લુગડું પણ આપ્યું ? બાઈયો કેહેવું સહેલું છે પણ કરવું તો દોહલું જ. પરદેશનો માલ ના લાવવો એવું કેહેવાયું પણ કોણે તેવો દાખલો કરી આ દેશી સામન સંગ્રહ કર્યો. શું દેશી કાપડથી તમને એજ લાગવાની છે શું તમારા શરીર કુખાવવાના છે, શું તેના ટકાઉપણાને હરકત થવાની છે શું ખીન્ને દેશી માલ તમારા ચલાઉ કામમાં આવે એવો નથી ? આ બધી વાત ખરી છે પણ બાઈઓ કેહેવું સહેલું પણ કરવું દોહલું છે. :

વરસો વરસ વાઈન ને ખીજી જાતની મદીરાની આવક વધારે થાય છે તે સ્વદેશઅભીમાનનો મ્હેટો દાખલો છે પણ ભુલ્યા આપડું સ્વદેશ કીધું આપડે તો બ્રહ્મરૂપ છીએ, કોઈ કોઈનું નથી. બ્રહ્માંડ એજ આપડું સ્વદેશ, તો તે સ્વદેશનું અભીમાન રાખવા ઉપર હવે તો મચવાનો છલાજ લેવો રહ્યો છે. આવી આવી બાળતો ઘણી છે પણ અમારો મુળ હેતુ બાળસન્નિપેદકના મેમ્બર થવાનો છે તો અમે જાણુવા છીએ છીએ, કે નીચેના ગ્રંથરથોએ સભાના સભાસદમાં છે કે કેમ અને તેમણે પોતાના છોકરાના વીહીવા, લગ્ન તેના ધારાને અનુસરીને કર્યાં છે કે થી રીતે કેમકે કહ્યા કરતાં કરેલું જોવાની અમારો બહુ મરજી છે તે ચતું હોય તો અમે કરવાનો વિચાર રાખીએ નીકર કેહે છે પણ કરતા નથી હેવાની ગણતરીમાં હમારું નામ દાખલ થવાથી અમે ઘણા પાછા હડીએ છીએ.

૧ રાવબહાદુર ગોપાળરાવજી

૨ રાવસાહેબ મહીપતરામજી

૩ રાજેશ્રી રણછોડભાઈ ડોટાલાલ

૪ રાજેશ્રી અંબાલાલ સાકરલાલ

જો એ ગ્રંથરથો મેમ્બર છે તો અમે ખુશીએ છીએ કે ના. ૧ ના સાહેબે પોતાની દીકરીઓ કેટલી ઉમરે પરણાવી છે,

ના. ૨ના સાહેબે પોતાના દીકરાના વીહીવા તેનાથી કેટલી નાની ઉમરની છોકરી સાથે કર્યા છે, ના. ૩ના સાહેબે પોતાના પૌત્રનું લગ્ન તેનાથી કેટલા વરસની ન્હાની છોકરી સાથે કર્યું છે, ને ના. ૪ ના સાહેબે પોતાની ન્હાની દીકરીનો વીહીવા તેનાથી કેવડા મોહોટા છોકરા સાથે કર્યો છે. એ સાહેબો ફક્તે તોડે એવા તો નથી પણ હગારા ફરતા ભુતને કાંઈ ગપાટો મળ્યો તેથી તે અમને તજવીજ કરવા ફરમાવે છે ત્યારે અમારે તજવીજ કરીને તેનો જગ્યા આપવો જોઈએ છીએ.

૮. યુ. મી.ના 'ચાંદીના લાવમાં ઘટાડો'માંથી

હાલનો વખત જોતાં હિંદુસ્તાનનો દીવસ કાંઈક ચઢવાનો વખત પાસે આવે છે પણ જો દેશી કારીગરીને અતીશય જોર પર લાવવામાં આવે તોજ. જો દેશી કારીગરીનો તગમ માલ હિંદુસ્તાનમાં વપરાય તો વિલાયતી માલની આવક આપણા દેશમાં ધણીજ થાડી થાય, અને જલ્દી તો એર જેમની તેમ જ રહે. કેમકે હિંદુસ્તાનથી અનેક જાતનો કાચો માલ વિલાયત જાય છે અને તે પાકા બનીને અહીં પણ આવે છે અને ત્યાં પણ વપરાય છે. દેશી કારીગરી જો હિંદુસ્તાનમાં જોર પર આવે તો અહીંથી ગએલો કાચો માલ પાછો હિંદુસ્તાનનો કીનારો જોવા પામે જ નહીં તો પછી તેઓ આપણા સોળ આનાનો રૂપીયો બાર આનામાં શી રીતે ભેદ શકે ? પણ માત્ર અતરેથી જ તે દેશમાં માલ જાય તો તેમનો સોળ આનાનો રૂપીયો બાર [બાર] આનામાં લાવી શકીએ. માટે કાંઈ પણ રીતે દેશી કારીગરી પાછળ હિતાવળ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

(તા. ૨૬-૭-૧૮૭૬)

૯. ખેડા

લગ્ન કરવાની નવી રીત-ઉમરેઠ ગામના હિંદુ ભોંડાએ પોતામાં હેવો બંદોબસ્ત કરેલો છે કે લગ્ન સોરતી અથવા

મીઠી કાઢાડી કરવાં. છોકરાં જથ્થુનાર સ્ત્રીઓએ પોતાના બાળકો
છ મહીનાનાં થતાં તેના લગ્નનો તેઓએ જ પોતપોતામાં સમજી
કરવાં એવો હરાવ ત્યાંહાંના ઘરડાઓએ કરેલો છે. જેઓ આ
ધારાને તાબે થશે નહીં તેઓને ગાંત બાહાર હાંકી મુકવામાં
આવશે. આ બાબતનો ત્યાં એક દસ્તાવેજ થયેલો છે. [૬-૯-૭૬]

૧૦. પ્રાર્થના-સમાજનું વારસું

આજરોજ સવારના ૮ વાગે અતરેતી પ્રાર્થના-સમાજનું
વારસું હતું તે વખતે તે સમાજના મેમ્બરો મી० સત્યદ્રનાથ
ટાગોર રા. ગોપાળરાવ હરી. રા. મહીપતરામ રૂપરામ, રા. રણુ-
છોડલાઈ છોટાલાલ, રાવ. બોળાનાથ વગેરે મેમ્બરો તે કેટલાક
બીજા હાજર થયા હતા. તેમ કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હાજર થઈ
હતી. બાદ રા. બોળાનાથ સલાપતિની ખુરશીએ બીરાજ્યા
પછી ગવમ્મઆને, કડીઆને, તથા સિપાઈ વગેરેને સીરપાવ આપ્યો.

બાદ રા. મહીપતરામે સમાજનો રીપોર્ટ વાંચ્યો. તે પછી
આ અવસરને વારસે રા. બોળાનાથે કરેલી કવિતા ગાંધને મંથર
પ્રાર્થના કરી હતી. રાતના રોશની થઈ હતી. અને કેટલાક
ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓ એકલા મળીને પ્રાર્થના કરી હતી.

આ પ્રાર્થના સમાજનો પંથ થોડી મુદતથી નવો નીકળ્યો
છે. તે કાઢાડનાર મુખ્ય રા. મહીપતરામ અને રાવબાહાદુર
બોળાનાથ છે. તેમનો હેતુ એવો છે કે મુરતી પુજા કરવી એ
બધું વેદમ છે, પણ જગકરતા એક છે તેને બાજવો. આ
વાતમાં કેટલાક મેમ્બર થયા છે, જેમાંના કેટલાકને અમે ઘર
આગળ મુરતી પુજતાં અને સમાજમાં મુરતી ન પુજવાની વાતો
કરતા જેમએ અને સંભળીએ છીએ. તથા અમે ધારીએ
છીએ કે સમાજના રૂઢ પ્રમાણે આલનારા ભાગે જ રૂપીએ એક
આની હશે નહીં તો બીજા તો દેખે તેવું બજાવનારા છે.

(તા. ૩-૫-૧૮૭૬)

૧૧. વડોદરા વર્નાક્યુલર કોલેજ એન્ડ સાયન્સ

(તા. ૯ મી ઓગસ્ટ સન ૧૮૭૬ના ' અમદાવાદ સમાચાર ' માંથી ઉદ્ધૃત)

અમે જાણીને ધણા ખુશી થયા છીએ કે રોહેર વડોદરામાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના આશ્રય તળે ત્યાંના ચાલાક દિવાન સાહેબ એક દેશી ભાષામાં જાંચી વિદ્યાઓ શિખવનારી પાઠશાળા કાઢાડનાર છે એ જાણતે છપાએલી નોટીસો જોવાથી તથા અમને જે કાંઈ ખાનગી ખબર મળી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એ કોલેજથી આપણા દેશને ઘણોજ લાભ છે. અમારો મત એવો છે કે આપણા દેશની વિદ્યાવૃદ્ધિ સારી પેઠે કરવી હોય તો જાંચી વિદ્યાની ફેળવણી દેશી ભાષામાં જ અપાવવી જોઈએ. કેમકે ઇંગ્રેજ ભાષામાં ફેળવણી લેવાનું ધણાથી જની આવડું નથી. કારણ કે તેમાં ખરચ બહુ થાય છે તથા વખત ઘણો જાય છે. ઇંગ્રેજ કોલેજોમાં શિખનારાને માલમ દરે કે તેમને વિદ્યા શિખવા કરતાં ભાષા શિખવામાં ઘણો વખત જાય છે ને બહુ શ્રમ લેવો પડે છે. કારણ ઇંગ્રેજ જેવી પ્રૌઢ ભાષાની સામે એક કલાસીક અથવા જુની મદાન ભાષા શિખવી પડે છે. વળી ઇંગ્રેજ ભાષાનું જાંચું જ્ઞાન મેળવ્યા વગર વિદ્યાની બારિક જાણતોને પારકી ભાષામાં સંપૂર્ણ પણે શીખી ન શકાય. આવાં આવાં કારણોથી કદાચ ઇંગ્રેજ પાઠશાળાઓનો લાભ મુકાબલે થોડાક જ લેઈ શકે છે અને તેમાંથી પણ ઘણાજ થોડા કાંઈપણ વિદ્યા યુષ્ઠ રીતે અને સંસારિક કામોમાં ઉપયોગી પડે એવી રીતે શિખી શકે છે. કેટલાક લોકોનું એવું મત છે કે ગુજરાતી મરાઠી આદી દેશી ભાષાઓ એટલી નાની છે અને તેમાં વિદ્યાના મંથો એટલા જુજ છે કે એવી પ્રાકૃત ભાષાની મારફત જાંચી ફેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન સફળ થવો મુશ્કેલ છે પણ અમારું દેહેનું એમ છે કે આ અજમાએસ જરૂર કરી જોવાની છે. આપણી પ્રાકૃત ભાષાઓને પ્રૌઢ કરવી અને તેમાં વિદ્યાના જાંચા મંથો તૈયાર કરવા એ આપણા વિદ્વાન જુવાનીઓનું

કામ છે. અને આપણી ભાષામાં એવા ગ્રંથો જ્યાં સુધી થશે નહીં અને જ્યાં સુધી જાયી વિદ્યાઓને દેશી ભાષાઓને મારફતે કારીગરો અને ગરીબ લોકોની પાસે જશે નહીં ત્યાં સુધી દેશમાં આપ્તાદી થવાની આશા થોડી છે. આ માટે અમે વડોદરામાં નિકળેલી કોલેજને માટે બહુ આનંદ પામીએ છીએ. અને ત્યાંના દિવાન સાહેબનાં વખાણ કરીએ છીએ.

લી૦ લોકહિતેન્દ્ર

નાટકદ્વારા ઉન્નતિ

નાટકસાહિત્યની દોરી એ રીતે રા. રા. રણુછોડભાઈના હાથમાં આવી ... નાટકોની રચનામાં તેમનો એક દૃઢ આગ્રહ હતો કે પ્રાકૃત-વર્ગની અધમ રૂચિને ખાતર નાટકમાં અધમતા આણવી નહિ, પણ, લોકસમાજ કેન્દ્રિત ગ્રહણ કરી શકે માટે ઉન્નતિસાધક અંશે નાટકમાં દાખલ કરવા. આ નિયમ ધણે સ્તુત્ય હતો, અને પાછળથી થયેલા ખીન્ન લેખકોએ તે જળવેળા નહિ, તથા નાટકમંડળીઓએ એ પ્રયોગ રચાવેલાં નાટકોમાં તેનો કેવળ અનાદર જ થયો એ બહુ શોચનીય છે. (શતાબ્દી ગ્રંથ પૃ. ૮૩)

—સ્વ. રમણભાઈ

નિકષ

રસોજ્જવલ મંદિર

નર્મદાનું ૧મંદિર (ગદ્યવિભાગ)

સંયોજક

વિશ્વનાથ મગનલાલ બટ્ટ

૧

આવો, ગુજરાતનાં સૌ ગદ્યપ્રેમીઓ! આં રસોજ્જવલ મંદિરે આવો; શિષ્ટ ગદ્યના આપણા સર્વપ્રથમ સ્વામીને એ વિશાળ મંદિરે આવો અને એના ગોખેગોખમાં પધરાવેલી તેજસ્વી પ્રેરણાવાહી મૂર્તિઓ નયણાં ભરીભરીને ન્યાળો.

પહેલા ગોખનું નામ છે 'સુધારો'. નર્મદનો રાષ્ટ્રપ્રેમ ફેટલો ઉત્કટ હતો, તેણે ગુજરાતની સ્ત્રીશક્તિ વિશે કેવી મર્મગામી વિચારણા કરેલી, તે કામચૂંતિ અને લાભ અને પુનર્વિવાહ વિશે શું ધારતો, તેની ધર્મની સામાન્ય દૃષ્ટિની અગત્યથી માંડીને બદ્ધનૃપા સુધીની ભાવનાઓ શી શી હતી, એ સર્વનાં દર્શન અહીં ઘરો તમને.

બીજો ગોખ એટલે 'ભાષાસાહિત્યવિચાર.' અહીંની તેર મૂર્તિઓમાં જેટલું જેટલું સુરેખ અને મનોહર તમારી દૃષ્ટે કવિ કવિતા અને વિવેચન વિશે પડશે, તે તમને યાદ આપશે પ્રો. હાકારના અદ્યપ્રસિદ્ધ પદ્ય સુપ્રસિદ્ધિને પાંચ મતની કે આપણે

૧. અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભાએ પ્રકાશિત (૩. રા.)

સૌથી પહેલો ગણનીય વિવેચક તે નર્મદ છે, નવલરામ નથી; વળી અહીં તમે નર્મદનાં ભાષાવિષયક તેમ જ બૃહત્કાવ્યોનાં પાત્રવિષયક ધીરગમ્भीરાં વિમર્શન પણ નીરખીને નયન દારશો.

‘ચરિત્રકીર્તન’ અને ‘આત્મકથા’ એ ત્યાર પછીના બે ગોખ તરીકે ગોઠવાયાં છે. એમાંના પહેલાની અંદર જેમ, જે પોતે જ એક વીરેન્દ્ર હતો, મહાપુરુષ હતો, તેની વીરિન્દ્ર-ભાવનાને રજુદ થતી તમે જોશો તેમ સૌકેટીસ અને પ્લેટોથી માંડીને પોશિંગ્ટન ને નેપોલિયન સુધીના વિધવિધ ક્ષેત્રના તેર યુરમેરિકાના ચિરંજીવોની પ્રતાપી મૂર્તિઓ પેખશો; અને બીજામાં એની લાક્ષણિક ‘મારી હકીકત’ની, એવી જ પત્રધારાની, પત્ની સાથેના નિરલ, વૈચિત્ર્યવન્ત એક સંવાદની તથા એના ચોજેલ ધર્મતંત્રની ઝાખી રસપૂર્વક કરશો.

મંદિરના બાકીના સ્વચ્છ અને સુરચિત ગોખોમાં તમે અવલોકશો નીડર પત્રકાર નર્મદની, ઉત્સાહી નાટકકાર નર્મદની, ઉઘોગી ઈતિહાસવિચારક નર્મદની અને દષ્ટિપરિવર્તની ધર્મચિન્તક નર્મદની નાનીમોટી સંખ્યાજ્ઞંધ સિદ્ધિઓનાં સ્વરૂપ; અને એ અવલોકનાન્તે મંદિરાન્ત પણ આવી જતાં, વિદ્વાન સંયોજક પ્રત્યે જરા ધોખો પણ કરશો કે અમારા નર્મદજૂખી આંખોને, અમારા નર્મદતરસ્યાં દેખાને, આવી સિન્જતદાર મિજબાના પીરસીપીરસીને વળી અધૂરી કેમ રાખી ? હજી બીજું કેટલું મ પીરસવાનું તમે ચિંતવેલું એ સંતાડી ધીર રાખ્યું ? વિનવવાંતાને મંદિરના રચાવનાર નર્મદજ્ઞક્રોન કે, આમે ને તેમે, રચાવે જ છે તો મંદિર રચાવે બે ભાગે-વિશાળ જ નાંદ, વિશાળતર; અને પહેલો ભાગ પતે આગણપચાતમી મૂર્તિએ એમ-એટલે રચનાર ને ન્યાયનાર, બંન્થોની અજગખા કદી રદી ન જાય ને સદાના ઋણી સૌ જ પૂરેપૂરા બને ... એવી દિવાળી રચના સાપડી દેત તો અમે અધેલો ગણુ ખુદાથી આવરી નાંખત-તમારાં નામ પરથી,

નર્મદના નામ પરથી અને સૌથી વધુ તો, ત્યારે ભરીપૂરી સંતોખાવલ
અમારી મોઢેરી એ અજળખાના નામ પરથી.

૨

અને, નર્મદગદના પ્રેમીઓ ! તમારામાંથી જેમને કપાળે
વિવેચકપણું કોતરાયું હશે (' લખાયું ' નહિ કેમ કે તો તો સહેજે
ભૂંસાઈ જાય; અનુભવ એવો છે કે એ જાંઠું ઊતરેલ ને
લાંબું ટકેલ હોય છે; તેથી જ)-કોતરાયું હશે, તેઓ તો
પોતાના ડાહપણ સવાડાહપણ અને દોડડાહપણ—સર્વનો સાવ
વણુમાઓ પણ પોતાના દિલદિમાગમાં ક્યાંયે નહિ માતો—સમાતો
લાલ પણ સંમાન્ય સંયોજકને આપ્યા વિના રહેશે નહિ.
તે કહેશે:

૧. આવા અંધ બને તેટલો સસ્તો યવો જોઈએ એ
બરાબર, પણ એ કારણે તમે ધીચ મુદ્રણની તરફદારી કરો છો,
તે અમલમાં આવે તો અબ્યાસીઓને માથે એવી આપદા આવી
પડવાની કે એવા મુદ્રણમાં હાસિયામાંસિયા સાંકડા બની જતાં,
આવા અંધમાં તો સ્થળે સ્થળે કરવી પડતી નોંધ માટેની જગ્યાનો
દુકાળ પડવાનો. એ ચોગ્ય છે ?

૨. સ્થળસંક્રાંત્યને કારણે કેટલાક લખાણો પર જે કાપ
મૂક્યો છે તે વિચારપ્રવાહ જાળવીને મૂક્યો છે એ કબૂલ;
પણ એવું દરેકે દરેક સ્થળે ટપકાં કે ફૂદડી મૂકી દર્શાવવાની
જરૂર હતી કેમ કે એમ ક્યું હોય તો વિદ્વાનો ઓછી તકલીફ
મૂળમાંથી શું ક્યાં છોડી દીધું છે તે શોધી શકે અને વિદ્યાર્થીઓ
તદન અજાનમાં ન રહે કે નર્મદનું ક્યું લખાણ તેમને સંજોગ
અને ક્યું અનિવાર્યપણે ખંડિત બનીને મળ્યું છે.

૩. મૂળલખાણની સાલ જળે સ્થળે છે, પણ કયા પરિચ્છેદો
કયા મૂળ અંધમાંથી લીધા છે એ બિલકુલ કપાઈ, પરિચ્છેદવાર
વિગતથી, દર્શાવ્યું નથી. તેને બદલે આમ કરવું વધારે ઉચિત

હવું કે સાલ અનુક્રમણીમાં અને મૂળ અંચતું નામ હરેક લખાણ-
ને છેડે આપવું. પોતાને વધુ ગમી ગએલા પરિચ્છેદોવાળા
આખા અંચ લખી, આવી સમગ્ર વિના, વિદ્યાર્થી કે સામાન્ય
શિક્ષક વાચક શી રીતે વળી શકે ?

૪. ટિપ્પણ : એમાં નર્મદમાંથી ઉતારા આપીને જ સંતોષ
વાળો છે. આમ પણ રચણસંકાયને કારણે કયું હશે. પણ પરિણામ
એ થયું છે કે પાનાછેડે ટીપમાં કે અંચછેડે ટિપ્પણમાં જે
અમુક ઘોતક માહિતી વાંચનાર કેટલેક રચણે વાંચે જ છે, તે
આપી શકાઈ નથી. દાખલા તરીકે, પૃ. ૪૧૭માં પર 'મનો-
રંજક'નો ઉલ્લેખ નર્મદ કરે છે તેની જાણ નર્મદયુગના ખાસ
અભ્યાસી વિના કેટલાને હશે ? આવી જોડ આ સંગ્રહ વાંચ-
નાર જિજ્ઞાસુઓમાંથી કેટલાકને સાલશે.

૫. લાંબા લેખ પર આ જમાનાનો સમજી તંત્રી તંત્રીપણું
અજમાવે છે એની અંદર વચ્ચે વચ્ચે યોગ્ય પેટામથાળાં
આમેજ કરીને, તેવું અહીં છપાયલાં લાંબાં લખાણોને અંગે
જરૂરપૂરતું અને વિવેકસર થયું હોત તો એથી પણ આજના
વાચકને વધારે પ્રમાણમાં સંતોષી શકાત. (આ સૂચનાનો
અમલ એટલે મૂળ લખાણ સાથે અમુક જાતની છૂટ :લેવી,
એ તો દેખીતું છે; પણ, સામે પક્ષે પૂરતો લાભ દેખાતો હોય
તો, કાપ મૂક્યાની છૂટ કરતાં વધારે ગંભીર તો આ નથી
એટલું સ્વીકારશે એવી આશા છે.)

૬. પત્રધારા(નં. ૫૪)નાં પેટામથાળાં અંચમાં છે પણ
કાંઈ કારણે અનુક્રમણીમાં નથી; હોત, તો એકજ નજરે
તેમાંના વિષયો જાણી લેવાની સુગમતા થાત.

૭. 'રાજ્યરંગ' ગોખના મુખપૃષ્ઠે એના મૂળ આરંભ-
માંથી બે જ કંડિકા લીધી છે, આખો આરંભ નર્મદમાનસતું

લાક્ષણિક પ્રતિબિંબ પાકનાર હોવા ઉપરાંત ટૂંકા પણ હોવાથી, એ અખંડ રૂપે લેવાયો હોત તો સારું.

૮. 'ઉપોદ્ધાત' અનુક્રમણીમાં પોતાની સામેના કોરાણ સામે મીટ માંડીને આતુરતાપૂર્વક કેટલી કરુણતાથી બેઠો છે; એની પૃથક્કાયાની વાંટડી એ જોયા કરે છે પણ એને એ એના આ અવતારમાં તો મળી નહિ, મળવાની નહિ. પણ હવે તો, થવાકાળ થઈ ગયું એટલે "તે તણો ખરખરો ફાંક કરવો." પ્રાર્થાએ કે તે હવે અનુકૂળ હવામાનમાં નવો અવતાર સત્વર ધરશે.

૩

પણ—ગજમતિહાદવજેન । એ છેલ્લી એક મોટી અને ખીજી પાંચસાત નાની (કે નાની કરી લઈ જોતા જોતી) બીણપો છતાં, વિસ્તૃત અને ઘણી ઉપયોગી ગ્રંથસૂચી સહિતના, આશરે છસો પાનાંના સદ્વાચને ભરપૂર આ ગ્રંથમાંથી નર્મદના ઊર્મિ-સાગરનો વિચારવૈભવનો બહુવિધ શૈલીનો-સૌથી વધુ તો એના સદાચ આકર્ષક મહાકાવ્ય વ્યક્તિત્વનો-જે સરસ પરિચય આપણને થઈ શકે છે તે માટે આપણે તેના રસવિવેકી અને ઉદ્યોગ-પરાયણ સંયોજકના તથા ખીજી સંસ્થાઓ કરતાં નર્મદ પ્રત્યે સર્વિશેષ અનુરાગી અને કતવ્યશીલ પ્રકાશક સંસ્થાના ધણા ઝણી છીએ. તેમના આ સત્પ્રયાસને પરિણામે, નર્મદનું આજે નેવું'ક વર્ષે પણ પાનેપાને પ્રાચ્ય-ધર્મકલ્પ ગદ્ય વધારે વંચાઈ યાઓ, વધારે વ્યાપક અને ઊંડાં એના અભ્યાસ યાઓ; અને એ રીતે, જેમને વિનાવિરોધભય આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યમાન નર્મદનિષ્ણાત કહી શકાય. તેમ છે, તે એના સંયોજકની આ અભિવાંછના ફોલો:

આવા સંબંધનો વિશિષ્ટ સેવા તો કોઈ લેખક કાળબને વીસરાઈ નહોતો હોય તો તેની-કૃતિઓને નવાં લેખાસમાં રજૂ કરી તેના પ્રત્યેનો રસ વાંચે કરી-શકાય, તેનાં ગેરવિચેર પડેલાં સર્વ પ્રકાર-

નાં લખાણોને એક જ દષ્ટિક્ષકમાં કેન્દ્રિત કરી શકાય અને એ દ્વારા એની સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિ, તેની પાછળનું એનું માનસ, અને તેમાં પ્રકટ થયેલી એની શૈલી આદિનું એકી સાથે સમગ્ર દર્શન કરી શકાય એમાં જ રહેલી છે. —વિ.

રણુછોડભાઈ-સ્મારકઅંથ^૧

૧

૨૧. રણુછોડભાઈની જન્મશતાબ્દી બિજવવાની વાત પહેલી વાર જાહેર કરવામાં આવી ત્યારે એક પ્રખ્યાત ટીકાકારે એવા ભાવાર્થનું લખેલું કે એ ખજરથી પોતાનું હૈયું ઢરખે ભરાવું નથી, રણુછોડભાઈએ એવું તે શું મોટું કામ કર્યું છે, એમનાં નાટકોમાં શો દમ છે. ... વગેરે. ૨ એ પ્રકારની બિર્મિદાસ્યવાળી અસમતોલ ટીકાઓને પહેલો કડકડતો જવાબ જેમ ગયા વર્ષના ઉત્સવે આપ્યો, તેમ બીજો તેવો જવાબ આ સ્મારકઅંથ આપે છે. એકંદરે સુસંપાદિત અને આનુપૂર્વે વગેરે સહિતના આ સુધક પ્રકાશન દ્વારા શતાબ્દીસમિતિએ રણુછોડભાઈને ગુજરાતભરની વતી જે ભાવભર્યો અર્ધ અર્ધો છે, અન્ય-વિષય સંબંધી કેટલીક માહિતી પહેલી જ વાર પ્રકાશમાં લાવવા ઉપરાંત સર્વસામાન્ય દષ્ટિએ તત્કાલીન વાહ્યમયના અને વિશેષ દષ્ટિએ ગુજરાતની રંગભૂમિના ઇતિહાસની જે દુષ્પ્રાપ્ય સામગ્રી પણ સચવાઈ રહે તેવા રૂપમાં રજૂ કરી છે તેને માટે, દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના અનુભવી પ્રમુખપદે તથા રા. અંબાલાલ બુ. જાનીના કાર્યદક્ષ મુખ્યમંત્રીપદે આ સત્કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર

૧. '૨૧. સાક્ષર શ્રી દિવાનબહાદુર રણુછોડભાઈ ઉદયરામ શતાબ્દીસ્મારકઅંથ.' (શ્રી ૨. ઉ. શ. સમિતિ, મુંબઈ; ૩. ૨ા).

૨. સાંભરે છે કે એ જ ટીકાકારને, શતાબ્દીઉત્સવનું સંચલન બાપક બનતાં, પોતાની બહુ વંચાતી કઠારોના વાચકોને સંતોષવા પાછળથી, ઉત્સવ વિશે લખાણો લખવાં પડેલાં.

સમિતિની તથા પ્રકાશનના રાજવી અને ધનિક આશ્રયદાતાઓની શ્રદ્ધા ચાલુ તથા ભાવિ પેઢીઓ રહેશે.

તથા વિભાગે વહેંચાયેલા આ ગ્રંથનાં સોથી ૫ વધુ પાનાંના પહેલા વિભાગના વિષય-લેખક તથા લેખ્ય તરીકે-રણછોડભાઈ પોતે છે. આમાં તેમનાં કાવ્યો? ઉપરાંત, અગ્રગટ 'રસપ્રકાશ'નાં તથા અવ્યાસપાત્ર 'પ્રકરણો' છે; એમનાં પ્રગટ થયે ગયેલાં લખાણોમાંથી થએલું કેટલુંક અત્યારે પણ વાંચવાળેગ અને ભવિષ્યમાં સાચવવાળેગ અખંડ કે આશિક પુનર્મુદ્રણ છે; અને તેમની હયાતીમાં જ તેમનાં કૃતિકાર્ય પર થએલાં વિવિધ દષ્ટિના વિવેચકોએ કદરશનાસીધી લખેલાં વિવેચનો છે.

'નિવાપાંજલિ' નામે પચીસેક પાનાંના ખીજા વિભાગમાં મુખ્યત્વે એમને વિશેની અવસાનનોંધો લુદ્ધાંશુદ્ધાં સામયિકોમાંથી પુનર્મુદ્રિત કરી છે, જેની પરથી એ સમયે સંસ્કારી ગુજરાત કેટલા મમત્વથી એમની પ્રત્યે જોતું તેનો સારો ખ્યાલ આપણને આવે છે.

૨

ત્રીજો વિભાગ સવાસોથી વધુ પાનાંનો 'શ્વતાખ્લર્ધ' નામનો છે. આવે પ્રસંગે 'બન્યા વિના રહેતું' નથી તેમ, આ વિભાગમાંના કેટલાંક લખાણ અર્ધ હોવાને જ કારણે લેવાં પડ્યાં હાગે છે; અને કેટલીક હકીકતો, વિચારો વગેરેની ઓછીવધુ પુનરુક્તિ જે પહેલા જે વિભાગમાં છૂટક હતી તે અહીં જરૂરયામંથ બને છે. આ પણ થોડે અંશે તો અનિવાર્ય પણ એમાંનું કેટલુંક તો આ રીતે ટાળી શકાતઃ ગ્રંથના સંપાદકે તૈયારી શરૂ કરતાં જ લખાણોના વિષયમાં લેખકો સાથે નક્કી

૧. જિજ્ઞાસુઓની પણ માટે નોંધીએ કે તેમાંનું 'જિંદગી વિશે' (જે વાચનમાળામાં પણ છે તે) લેંગ્વેજોદ્ધૃત વિખ્યાત 'સામ એક લાઇફ'ના મુક્ત ભાષાંતર તરીકે રચાયેલું છે.

કરવું જોઈએ કે કોણે સ્મારકવિધ્યની કષ્ટ કૃતિ વિશે અથવા તો એમના જીવન કે પ્રવૃત્તિના કયા સ્વરૂપ વિશે લખવાનું છે; અને એ પદ્ધતિએ કામ ન થયું હોય કે ઓછું થયું હોય ત્યારે, આવેલાં લખાણો પર વિવેકપૂર્વક કાતર ચલાવીને—એમ કરવામાં જરૂર હોય ત્યાં ત્યાં લેખકની સંગતિ મેળવીને પણ. પરંતુ અંધ-સંપાદનનાં શાસ્ત્રકલા જે દેશમાં હજી ઊગતી વયમાં જ હોય તેમાં, સુયોગ્ય સંપાદકો પણ જ્યાં સંજોગવશ હોય કે તેના પોતાને માની લેતા હોય ત્યાં, કેટલુંક તો નસાવવું પડે જેવું હોય તેવું.

૩

એ મર્યાદાઓ પર નહીંટકે ફરજઅંગે આટલું ધ્યાન ખેંચ્યા બાદ એમ કહેવું જોઈએ કે ત્રીજો વિભાગ એ કેટલીક રીતે અંધનું હિતમાંગ છે. તેમાં સમાવાયેલાં ૩૯ લખાણોમાંથી ૧ કેટલાંક જો ઔપચારિક પણ આવશ્યક છે અને કેટલાંક ખીજાં જો માત્ર મધ્યમ ક્ષાત્રિનાં (કે એથીયે ઊંચાં) છે, તો આ આઠ જુદીજુદી દૃષ્ટિએ સવિશેષ મૂલ્યવાન છે: નાટકકાર રણછોડભાઈ વિશેનાં ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિક, પ્રો. અનંતરાય રાવળ અને સ્વ. નારાયણ હંકુરનાં; ‘ રણપિંગળ ’ વિશેનું પ્રો. ડોહરરાય માંડડનું; ‘ રાસમાળા ’ વિશેનાં રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી અને રા. ધનપ્રસાદ મુનશીનાં; સંસ્મરણાત્મક અને ચરિત્રાત્મક રા. જયસુખરાય જોષીપુરા અને રા. હર્ષદરાય દેસાઈનાં. વિસ્તારભરે બહુ તો નહિ પણ વિગતે એમાંનાં મુખ્ય વિશે કહીએ તો: ડૉ. યાજ્ઞિક અને પ્રો. રાવળના અપૂર્વ સ્વાધ્યાય-લેખો (‘ સ્ટડીઝ ’) જેમ રણછોડભાઈનાં સર્વ મુખ્ય નાટકો પર સમગ્ર દૃષ્ટિએ યએલાં પહેલાં જ વિવેચનો છે, તેમ, અને શ્રમસાધ્ય

૧. એમાંથી જેનો ઉલ્લેખ થઈ શક્યો નથી એ બધાંય હીનસત્ત્વ નથી; ઉલ્લેખ્યાં છે તે સૌથી આગળપડતાં છે ને જગ્યા મળી હોત તો ખીજાં વિશે પણ લખત એટલું સ્પષ્ટ કરીએ.

અભ્યાસના ફળ હોઈ વધુ અભ્યાસઅવેપણનાં ગ્રેરક પણ બને તેવાં છે; સ્વ. ઠકુરજી લખાણુ એમની રીતે સુકલિષ્ટ^૧ અને દીર્ઘશ્રુતી છે. તો પણ રણછોડભાઈ અને જૂના જમાનાની રંગ-ભૂમિ વિશે કેટલીક નવી રસપ્રદ માહિતી આપે છે; પ્રો. ડાહરરાય 'રણપિંગલ'નો પરિચય, આવા સ્વાધ્યાયલેખમાં કરાવી શકાય તેટલા વિસ્તારથી કરાવી, ગુજરાતી કે અન્ય ભારતીય શાસ્ત્રીય વાક્યમયમાં^૨ એની અપૂર્વતા અને ઉપયોગિતા દર્શાવી, એને આધારે નાનો હાથવગો છન્દકોશ રચાવવાની કીમતી સૂચના કરે છે; રા. દુર્ગાશંકર ફોર્બ્સ સાહેબના કાર્યની શુદ્ધિશુદ્ધિ રણછોડભાઈએ ભાષાંતર કરતાં કરતાં ટિપ્પણીમાં કેવી જાતની અને કેટલી અતુકરણીય જીણવટ તેમાં કર્તવ્યબુદ્ધિથી સાધી છે તે પ્રતિનિધરૂપ દૃષ્ટાંતો-થી સારી રીતે સમજાવ્યું છે અને રા. ધનપ્રસાદે 'રાસમાળા' પછીનાં એતદ્વિવિષયક અવેપણોનો ઉપયોગી સારાંશ આપી નવા અભ્યાસીઓને સગવડ કરી આપી છે; રણછોડભાઈ ચતુથ સાહિત્યપરિવર્ણ રંગભૂમિ પર યથાવિધિ ગિરાન્યા ત્યાર પહેલાં એની જનનિકા પાછળ કેવી કેવી વ્યૂહરચના કરવી પડેલી તેના રસિક ઇનિદાસ રા. જોષીપુરાએ પોતાના લેખમાં પહેલી વાર પ્રકાશમાં મૂકી, જાતાવી આપ્યું છે કે વાક્યમયવિષયક પ્રવૃત્તિને પણ પોતાકું જ એવું અગવલ દરજ્જાનું એક રાજકારણ હોય છે ખરું; અને રા. હર્ષદરાયે અન્યને અલબ્ય એવી કેટલીક સામગ્રી વાપરીને રણછોડભાઈનાં

૧. આ રાખદપ્રયોગ 'સુકલિષ્ટ' ની ધાટી પર કર્યો છે-સારી રીતે કે સારા પ્રમાણમાં કિલ્લ, એવા અર્થમાં.

૨. જો કે, 'રણપિંગલ' અને 'પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક સમા- [૧ આ] લેખના 'જેવા મથો અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં પણ નથી એ એમનું' વિધાન સેન્ટરખરીના 'એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન પ્રોસોડી'ના બજા- મરીને પ્રસ્તરપદ લાગશે.

ચારિત્ર સ્વભાવ શુશ્રુક્ષણો ઉપરાંત જીવનની કટલીક નાની નાની રસમય વિગતો રજૂ કરી પ્રશંસાપાત્ર સેવા બજાવી છે.

અર્વાચીન ગુજરાતના એક રમરણીય અને તેથી સ્મારક-યોગ્ય વાઙ્મયપુરુષને અપાયેલી આ અક્ષરાંજલિ આમ બધી રીતે સત્કારપાત્ર અને સંગ્રહણીય બની છે, એમ કહેતાં આનંદ થાય છે. —વિ.

સર્જન અને મુગ્ધભાવ^૧

લોકસાહિત્યની સ્વાભાવિકતા અને તાજગી મારામાં હોય કે ન હોય અને શિષ્ટ સાહિત્યની અસર મારા ઉપર પડી હોય કે ન હોય પણ હું તો પોતાને સ્વાભાવિક લેખકના વર્ગમાં મૂકું છું. અનુભવ અને ચિંતનમાંથી જે કંઈ સૂઝે અને જેવું સૂઝે તે જ [તેણું] તે તે વખતે લખી નાખવાનું મેં પસંદ કર્યું છે.

કાકા કાલેલકરના એ કથનમાં એમની સર્જકપ્રતિભામાં રહેલ સન્માર્થ, સહૃદયતા વ્યક્ત થઈ છે. અને એક પ્રખર વિચારકને મતે તો “Sincerity is the exclusive source of genius” અને આ સૂત્રને ચારતાર્થ કરતા શ્રી. કાલેલકરના શબ્દો જ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના ‘જીવનવિહાર’માં જણાવે છે કે :

પ્રયત્નપૂર્વક સાહિત્યસેવા મારે હાથે થઈ જ નથી. શિષ્ટ સમાજમાં વિચારવા છતાં હું શિષ્ટ સમાજનો યઈ રાક્યો નથી. જેવો અનધક હતો તેવો ને તેવો જ રહ્યો છું. મને એનું દુઃખ નથી કેમકે એ વાટેજ હું મારું પોતાપણું, પછી બધે એ ગમે તેટલું સ્વરૂપ હોય, બજાવી રાક્યો છું.

શાળાજીવનમાં જ જંમની પ્રતિભાને પોપક મરાડી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટ મંથે વાંચવાનું સદ્બોધ્ય પ્રાપ્ત થયેલું એવા શ્રી. કાલેલકર પર આધુનિકોમાંથી લાંડારકર, રાનડે,

૧. જીવનમારતી (સાહિત્યવિષયક લેખો) દ. બા. કાલેલકર પૃ. ૭૬૬, નવજીવન પ્રકાશનમંદિર ડા. ૨-૮-૦

સ્વામી વિવેકાનંદ, ભગિની વિવેદિતા, લાલા હરદયાળ, આનંદ-કુમાર સ્વામી, બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલ, શ્રી અરવિંદ, સ્વીદનાથ હાકુર અને ગાંધીજી જેવી વિભૂતિઓની પ્રતિભાના પડછાંયા પડેલા, સર્જનશીલ પ્રતિભાને આટલું મળે એટલે એ સ્વાભા-વિક રીતે જ અણુમોલ્માં સર્જન ઉપજાવે. પરિણામે કાલેલકરે 'જીવનવિકાસ' દ્વારા કેળવણીને આદર્શ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, કેળવણીનાં અનેકવિધ અંગો, જાતજીવન, શિક્ષકોનો આદર્શ વગેરે અનેક પ્રશ્નોની જણાવટ કરી. વળી તેમણે 'જીવનનો આનંદ' વ્યક્ત કરવા કળા અને કુદરતવિષયક લેખોનો સંગ્રહ બહાર પાડતાં પહેલાં 'દિમાલયનો પ્રવાસ' 'અલ્પદેશનો પ્રવાસ,' 'આત-રાતી દીવાલો,' 'લોકમાતા' વગેરે કૃતિઓ ઉપરાંત 'સ્મરણયાત્રા' દ્વારા જીવનયાત્રાનાં સ્મરણો પોતાની લાક્ષણિક રીતે રજૂ કરેલ છે. એમની પ્રત્યેક કૃતિ પાંચતાં આપણને લાગે છે કે "I was a hidden treasure and I wished to be known, so I created creation that I might be known." એ ભાવના એમાં તરવરતી રહે છે.

એમના સાહિત્યવિષયક નિબંધોના સંગ્રહ 'જીવનભારતી' નાં ૭૬૬ પૃષ્ઠો ફેરવતાં મારા સમયનો જે સદ્ઉપયોગ થયો, એવું ચિંતન અને મનન કરતાં મને જે આનંદ થયો તે વર્ણવવા કરતાં એમની પ્રતિભાના વિજયને સ્વીકારનારા 'Each work of genius is the tyrant of the hour' એ વાક્યદ્વારા મારો મુગ્ધભાવ પ્રદર્શિત કરવામાં હું મારું અહો-ભાગ્ય માનું છું.

'ગુજરાતને ચરણે' ધરેલ 'જીવનભારતી'માં પાંચ ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં પહેલો ખંડ 'સાહિત્યવિવેચન' એ શીર્ષકથી ૨૨ નિબંધો રજૂ કરે છે. "સાહિત્યસેવા." "પત્ર-હારતી દીક્ષા," "જીવનવિકાસી સંગ્રહન." "રસસમીક્ષા" એ ચાર નિબંધો આ વિભાગના આબૂપણરૂપે છે.

‘જીવનભારતી’નો સૌથી અગત્યનો અને કાલેલકરને ગુજરાતી સાહિત્યમાં માનભર્યું સ્થાન અપાવે એવો વિભાગ તે ખંડ ખીજો. ૬૭ નિબંધોના આ સંગ્રહમાં ૨૬ જેટલી પ્રસ્તાવનાઓનો સંચય અહીં દેખા દે છે. જુદા જુદા અનેક સાહિત્યકારોની કૃતિનું સાચું મૂલ્યાંકન અને પરિચય કરાવનારી આ પ્રસ્તાવનાઓમાંથી સૌથી અગત્યની પ્રસ્તાવના વિશે જ અંતે તો ઉલ્લેખ થઈ શકે. અને એ કાર્ય પણ એટલું જ કપરું છે; કારણ કે પૂરતા અભ્યાસ અને પરિશીલન વિનાની એમની એક પણ પ્રસ્તાવના લખાયેલ નથી. એટલે એ ૨૬ પ્રસ્તાવનાઓમાંથી ચૂંટણી કરવી એ પણ અહીં તો લોટરીની વ્યવસ્થા જેવી કલ્પના કરીને જ હું અહીં રજૂ કરવા ધારું છું. છતાં લોટરીમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોની હાજરીમાં ચૂંટણી થાય છે તેમ અહીં પણ મારા માનસની સૌંદર્યગ્રાહકશ્રુદ્ધિનું સંચાલન તો રહેશે જ. એટલે અમુક સારી પ્રસ્તાવનાઓ વિશે અહીં નિર્દેશ ન થાય તો તેથી એ પ્રસ્તાવનાઓ ઊતરતી છે એમ માની લેવા કરતાં મારું ચૂંટણીનું ધોરણ એટલું ક્ષતિભર્યું છે એમ જ માની લેવું વધુ ઉચિત ગણાશે.

‘આમંત્રણ’ એ વિશ્વશાંતિ નામના શ્રી ઉમાશંકર જોષીના ખંડકાવ્યની પ્રસ્તાવના આ વિભાગમાં પહેલી નજરે ચડે છે. આ પ્રસ્તાવનામાં ‘વિશ્વશાંતિ’ના સર્જકે કયા સંયોગોમાં આ કાવ્ય રચ્યું, તેમાં પ્રધાનવર્તી ભાવના કઈ છે, ઉદાત્તરસલાળી કવિતામાં વૃત્તવૈચિત્ર્ય આવશ્યક છે કે નહિ વગેરે પ્રશ્નો કાઢા કાલેલકરે વિસ્તારથી ચર્ચ્યા છે.

કેટલીક વખત કૃતિ કરતાં કૃતિનો પરિચય બહુ મહત્ત્વનો લાભ લાજવે છે. એને પરિણામે જ નરસિંહરાવે બોટાદકરને બહાર આણ્યા અને ‘પૂર્વાભાષ’નાં કાવ્યો ઉત્તમ પંક્તિનાં છે એની કાંઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી, પરંતુ શ્રી રામનારાયણ પાઠકની પ્રસ્તાવનાથી એનું મૂલ્યાંકન ચોક્કસ વધ્યું છે. આવું જ

'વડો'ની પ્રસ્તાવના જોતાં અને 'વડો' વાંચતાં આપણને લાગે છે. અહીં એક પિતા તરીકે કાકા કાલેલકર આશીર્વાદ આપવાનો દાવો કરીને આ કૃતિનો પરિચય કરાવે છે. અને એ આશીર્વાદથી જ ખરેખર આ કૃતિ સ્મરણીય બની છે.

રાષ્ટ્રોદ્ધારક નવલકથા 'ધરે બાંહિરે'નો અનુવાદ શ્રી નગીનદાસ પારેખ કરે છે ત્યારે એની પ્રસ્તાવના લખતાં તો કાલેલકર આ કૃતિ પર આક્રશ્ન થઈ ગયે છે. અને તેમાં જણાવે છે કે :

સંભવ છે કે કાકુરની બંધી કૃતિઓમાં આ ચડી નય. કાવ્યનાં મોટી તો આ નવલકથામાં એમણે છૂટે હાથે વેચી છે, મનુષ્યસ્વભાવનાં પરીક્ષણના નાનામોટા અરીસા જ્યાં ત્યાં જગમગે છે, અને છતાં સંસ્કારપૂર્ણ સાદાર્થ ઉપર આક્રમણ થવાનો ક્યાંય અનુભવ થતો નથી.

આ ઉપરાંત 'લોકગીત'ની પ્રસ્તાવનામાં એમનો આ સાહિત્યનો જીડો અભ્યાસ અને પ્રેમ રજૂ થાય છે. "બાળ-વાર્તાની ખૂબી"માં ગિલ્લુભાઈના બાળવાર્તા ભાગ ૧-૨ની પ્રસ્તાવના વાંચતાં બાળસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનો સંબંધ કેવો છે, બાળકોળવણીમાં તે કેટલો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, વગેરે જણાવ્યા પછી એ વાર્તાનો પરિચય પણ પોતાની આકર્ષક ઢબે કરાવીને આ સંગ્રહનું મૂલ્ય વધાર્યું છે, "ચિત્રાંગદા તથા વિદાય અભિશાપ"ની પ્રસ્તાવના, "ખોવાપલા તારા"ની પ્રસ્તાવના, "ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ"ની પ્રસ્તાવના, "જૈન દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્યવિચાર"ની પ્રસ્તાવના, નાનાભાઈકૃત 'હિંદુ ધર્મની આખ્યાયિકાઓ'ની પ્રસ્તાવના, "સંત જ્ઞાન્નિસ"ની પ્રસ્તાવના, "ત્યારે કરીશું શું?"ની પ્રસ્તાવના વગેરે ખાસ અભ્યાસપૂર્ણ અને ગુણુદર્શી પ્રસ્તાવનાઓ અવશ્ય એ કૃતિઓનો અગ્રહો પરિચય કરાવે છે.

પ્રસ્તાવના ઉપરાંત આ વિભાગમાં બીજા આકર્ષક નિબંધો-માં 'ત્રણ કરુણ કાવ્યો'માં કલાપી, રોબર્ટ બર્ન્સ અને નારાયણ

લામન ટિળકનાં લગભગ એક જ વિષય પરનાં કાવ્યોમાં રહેલ કરુણ તત્ત્વની કલાત્મક સરખામણી કરેલ છે. ‘શ્રી મુનશીની બે નવલ-કથાઓ’ એ નિબંધમાં ‘પાટણની પ્રભુતા’ અને ‘શુજરાતનો નાથ’ વડે થએલી મુનશીની સેવા અને મહત્ત્વ સ્વીકાર્યા પછી એ કૃતિમાં રહેલા દોષોનો નિર્દેશ પણ કરેલ છે; “નવલકથા”: ‘ભિમિ’માં એક વખત પ્રસિદ્ધ થએલ આ નિબંધ અહીં ફરી પ્રસિદ્ધ થાય છે. અહીં “નવલકથા” દ્વારા જો યોગ્ય ધ્યાન આપવામાં આવે તો જનહિત કેવી રીતે થઈ શકે એ દર્શાવ્યા પછી એમાં રહેલ ગંભીર મર્યાદા નીતિરુખલનની શક્યતા પરનું એમનું મંતવ્ય એટલું જ મહત્ત્વનું છે; “ગૃહદાદ” શરદ્યાશુની એ નવલકથા ઉપરનો નિબંધ પણ એ કૃતિને આપણી સમક્ષ ખડી કરી દે છે; આજથી ૧૬ વર્ષ પૂર્વે શુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં આપેલ વ્યાખ્યાન “લોકમાન્યનું ગીતારહસ્ય” એ જોટલું વિદ્વાતપૂર્ણ છે એટલું જ રસિક છે; “કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ” નિબંધમાં કવિના જીવનની આછી રેખા પણ સ્પષ્ટ રૂપે રજૂ કર્યા પછી લોકસાહિત્ય, બંગસાહિત્ય, આધુનિક સાહિત્ય-નવલકથા, નાટક, પ્રાચીન સાહિત્ય, કાવ્યો, નવલિકાઓ વગેરે અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રતિભાશીલ કવિ કેવી રીતે દેખા દે છે તે એક લાંબા નિબંધરૂપે આપેલ છે; “ટોલ્સ્ટોય: શિક્ષક તરીકે”-૪૩ પૃષ્ઠોના આ લાંબા નિબંધમાં ટોલ્સ્ટોયની સમસ્ત જીવનની ફિલ-સુશીનો નિચોડ આવી જાય છે. આર્ટ્સ બોડાઇનના Tolstoi: The Teacher નામના પુસ્તક ઉપર મનન અને વિવેચન આ નિબંધમાં આવે છે.

આ રીતે આ ખંડમાં પ્રસ્તાવનાઓ અને વિવેચનાત્મક નિબંધો અને કેટલાક અભ્યાસપૂર્ણ સ્વતંત્ર નિબંધોનો સંગ્રહ છે. એ બધા વિશે વિસ્તારથી અહીં લખી શકાય નહિ. આ વિભાગમાં આવેલ પ્રત્યેક કૃતિમાં સાહિત્યકાર કાલેલકર દેખા દે છે. સ્વેચ્છાએ સાહિત્ય સર્જવાનો જે પ્રયત્ન નથી કરતા તેમનાથી

અહીં અદ્ભુત પ્રકારનું કલાદર્શન સાહિત્યપરિચય કરાવતાં યમ ગયું છે. એમની પ્રતિભાની જ્યોત પ્રત્યેક પંક્તિમાં અંકુરિત થઈ છે. એક પણ નિર્મલ વાંચ્યા વિના છોડવાની કૃષ્ણતા કોઈ પણ વાચક અહીં કરી શકે એમ નથી. એટલે રમ તેમાં સંપ્રદનાર અને વ્યક્ત કરનારનું ભાષા પરનું પ્રભુત્વ પણ કેટલું સ્વાભાવિક અને અદ્ભુત હશે તે તેની કલાના પિપાસુને મુગ્ધ-ભાવે સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી.

‘જીવનભારતી’ના ત્રીજા ખંડમાં ભાષાચર્યાના ૬ નિર્મલો આપેલ છે. તેમાંથી ધ્યાન ખેંચે એવા નિર્મલ ‘જોડણીકાશ’ છે. ‘સાચ’ ગુજરાતી જોડણીકાશ’ની પહેલી બે આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના-જોમાંથી જ પરિચ્છેદોને (‘પેરેઆફસને’) વ્યવસ્થિત નવે સ્વરૂપે ગોઠવીને’ એ બનાવેલ છે. તેમાં જોડણીકાશની ઉપયોગિતા અને તેનો ઇતિહાસ આપેલ છે. ગુજરાતી ભાષામાં નવીન શબ્દો કઈ દિશાએ અને કેટલા પ્રમાણમાં અપનાવવા એ માટે કાલેજકર કહે છે કે:

કોઈ પણ ભાષાનો શબ્દકોશ એ તે ભાષાના એટલે કે તે ભાષા બોલનાર સમાજના પુરુષાર્થનું પ્રતીક હોય છે. એવા સમાજમાં દરેક નવી વસ્તુનો જલ્દિયાર કરવાની સંકુચિત વૃત્તિ નથી હોતી, અને જે જુઓ તેનો સ્વીકાર કરે. એની ભિખારી વૃત્તિ પણ નથી હોતી. પોતાપણું સાચવીને, ઝારવ વધારીને જેટલી નવી વસ્તુ લઈ શકાય અને આબાદ રીતે પોતાનામાં ભેગવી શકાય તેટલાનો સ્વીકાર કરતાં તે આંચકો નહિ ખાય;

આ આદર્શ જેટલો મદાન છે તેટલો જ કઠિન છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ અને શુદ્ધ રાખવા માટે એ ધ્યેયને વળગી રહેવામાં જ હિત રહેલું છે.

“રાષ્ટ્રભાષા” એ શીર્ષકથી ‘જીવનભારતી’નો ચોથો ખંડ શરૂ થાય છે. આ વિભાગમાં કુલ ૧૧ નિર્મલો છે. તેમાં પુનરુક્તિ ખૂબ છે. “દિન્દીનો પ્રચાર-શામાટે અને શી રીતે ?” મૂળ

હિંદી ઉપરથી તૈયાર કરેલ આ નિર્ગંધમાં ૪૫ કંડિકાઓ આપી છે. રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદીને ફેટલું મહત્ત્વ આપી શકાય અને તે શી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્નની વિસ્તારથી ચર્ચા અહીં કરેલ છે. પ્રાંતીય ભાષાઓ ક્ષીણ થઈ જાય એ રીતે રાષ્ટ્રભાષા અપનાવવાનો એમનો આગ્રહ નથી. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં હિંદી ફેવી રીતે અનુકૂળ થઈ પડે એમ છે તે જતાવ્યા પછી પણ હિંદી તરફ કોઈ પ્રકારનો પક્ષપાત તેઓ જતાવતા નથી અને કહે છે. “અમારો એવો દાવો નથી કે ભારતની બધી ભાષાઓમાં હિંદી જ એક સારી ભાષા છે અને તેનું સાહિત્ય બીજાં સાહિત્યો કરતાં ધણું ચઢિયાતું છે. ...”

‘જીવનભારતી’ના પાંચ ખંડમાં ‘એક લિપિ’ વિશેના આઠ નિર્ગંધો છે. તેમાં પણ પુનરુક્તિ વારંવાર દેખાય છે. યુરોપ જેવા દેશમાં કે જ્યાં ૧૮ કરતાં પણ વધારે ભાષાઓ છે, છતાં ત્યાં લિપિ તો છે એક. આપણે ત્યાં એક લિપિનો પ્રયાસ શા માટે ન કરવો એ આ વિભાગના નિર્ગંધોનો મુખ્ય જ્વનિ છે. રાષ્ટ્ર-લિપિ તરીકે નાગરી લિપિ ફેટલે અંશે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે એ પણ ચર્ચા જતાવેલ છે. રોમન લિપિ અથવા ઉર્દૂ લિપિની મર્યાદાઓ કંઈ છે એ પણ જતાવેલ છે. ગુજરાતીમાં પણ અ, ઇ, ઈ, ય, જ, ઝ, ઞ, ટ, ડ, બ, બ એ નવ અક્ષરોનો મરોડ બદલીને પણ રાષ્ટ્રલિપિની નજીક પહોંચી શકાય છે એમ જતાવ્યું છે. આ યોજના પ્રમાણે કાકા કાલેલકર પોતે પણ આ લિપિને અનુસરે છે; અને એ ચર્ચામાં આ હેત્તો ખંડ પણ પૂરો થાય છે.

આ રીતે ‘જીવનભારતી’ના સર્જકની પ્રતિભા એટલી વ્યાપક અને ગૂઢ લાગે છે કે કોઈપણ એક વાક્ય અત્યારે યાદ આવે છે, “A man of genius is a spring in which there is always more behind, than flows from it” પોતાની જ અનોખી દૃષ્ટિએ, પોતાના જ ચિંતન અને

મનનથી એમની પ્રતિભા સીધી, સાદી, સરળ ભાષામાં માનવતા-ને રજૂ કરે છે. એ કથનમાં સમ્યાક છે, દંભ નથી એમાં એક કલાકારની પોતાની કૃતિ પ્રત્યે તાદાત્મ્ય સાધવાની તત્પરતા છે. એમાં એમનો સમસ્ત આત્મા નિયોવાયો છે. એટલે જ એમના પ્રતિભાશીલ સર્જન તરફ મુગ્ધભાવ ઉદ્ભવે છે.

તા. ૫-૨-૩૮ } રતિભાઈ ઉકાભાઈ પટેલ
ગુરુકુળ મહાવિદ્યાલય, સોનગઢ } જી. એ. (Hons)

બસો-પાંચસો શબ્દોમાં

મલ્લિકા

‘મલ્લિકા’ નવલકથા છે અને નથી: છે, કેમ કે એના સમર્થ કર્તા એને નવલકથા કહે છે; નથી, કારણ કે એનું નવલ-કથાપણું વાચકને અગોચર રહે છે. સમકાલીન સામાજિક જીવનની ભોળે આલેખાયેલી આ કૃતિ પૂરી કરીને હેઠળ મૂકીએ છીએ ત્યારે જે સંસ્કાર મન પર પડે છે તે આવો છે: કૃતિ દ્વારા સખળ પાત્રો રચવાની અને તેજસ્વી ભાવનાઓ પ્રસારવાની કર્તાની ઉત્કટ ઇચ્છાની આમાં છાયા પડે છે પણ એ છાયા જ રહે છે, એને તેઓ સુરેખ જળકર્તું ચિત્ર બનાવી શક્યા નથી. પરિણામે સૌથી અગત્યનાં પાત્રો પણ જોષએ તેટલાં સ્પષ્ટ બિંદ્યાં નથી (વિરંચી, થોડે અંશે રુદ્રશરણ પણ, અહર લટકતો જ રહે છે.) અને સૌથી ઉજ્જવલ ભાવનાઓ પણ સ્ફુટ થતી નથી. એ પાત્રો-ભાવનાઓને કર્તા, ગમે તે કારણે પણ, પોતાની નૈસર્ગિક સર્ગશક્તિની કુલડીમાં (‘કુસિખલ’ માં) એકરસ કરી શક્યા ન હોવાને કારણે વેસ્તુ-શુંદ્રન સાલ્વન્ત ટીકું રહી ગયું છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ, શિખાઉ પણ ન કરે તેવી વિગત-રજુઆતની ગળતી છે: જેમ કે સત્તરમાં

૧. ‘ધૂમકેતુ’ કૃત (ગૂર્જર મં. ૨ કાર્યા. અમદાવાદ; ૩. ૨૧)

પ્રકરણમાં, રાતમાં જાગીને પોતાનું ભાવિ એકલી વિમાસતી નામિકા મલિકાવાળું દ્રશ્ય અચ્ચુચ એવો પલટો લે છે કે ત્યાં એનો પિતા પણ હાજર હોય અને એવા પલટાના અંશ તરીકે બંને વચ્ચે એકેક ઉક્તિનો સંવાદ થયા પછી જ ખીજ દિવસની ઘટના વર્ણવાઈ છે. કોઈ કોઈ વાર વળી વારતવદર્શી સાહિત્ય રચવાની લેહમાં જીવનની કાચેકાચી વાસ્તવિકતાને એ જ રૂપે કાગળને પાને ચઢાવી દીધી છે: જેમ કે, અગિયારમા પ્રકરણમાંની બે જુવાનિયાની વાતચીતમાંનો ઉપરાજાપરી ત્રણ ત્રણ વારનો ' સાલો 'નો કમનસીબ પ્રયોગ તથા અન્યત્ર થએલા ' ફિલસૂફી ' અને ' ફિલસૂફી ' જેવા બાલિશ પ્રયોગો. આ બે ત્રણ નમૂના જેવાં ખીજાં દર્શાવેલાં પણ અપાય તેમ છે.

આમ નવલકથા તરીકે તો ' મલિકા ' એ કર્તાની નિષ્ફળતા નંબર ત્રણ^૧ છે એ જોઈને એમની કલાના સૌ ગ્રેમીઓને ખેદ થશે. એવી એ કૃતિમાં કોઈ કોઈ સારા અંશ પણ છે. એનો ઉદ્દેશ ન થાય તો એમને અન્યાય થાય. હિન્દુ સ્ત્રીત્વની જાંચી કાટિની પરંપરાને મૂર્ત કરતાં ગોપિકા અને રાધિકા જેવાં, ખીજાં આજાં આજાં પાત્રોને મુકાબલે હીક દોરાયલાં, પાત્રો; ' રૂદ્રશરણનો સંદેશ ' અને ' દ્વિમાદ્રિનાં આંસુ ' એ પ્રકરણોમાંનું ' કેટલુંક ઊર્મિ-જર્જર ચિન્તન; નાયકમાતા તાની જીતી ચામ-ન-ચામ એ હૃદયને અસર કરે તેવા પ્રસંગો; છેવટનાં પ્રકરણોમાંનાં ગ્રામસુધારણા-વિષયક ધ્વન્યાત્મક ચિત્રો: આવું થોડું સારું લખાણ પણ આ વાર્તામાં જડે છે. એવું ઘણું અને વધુ સારું પણ આપણને જડત, જે મિત્રોએ (પ્રસ્તાવનામાંથી આપણે જાણીએ છીએ તેમ) ટોકણી કરીકરીને કર્તા પાસે ' મલિકા ' પ્રકાશિત કરાવી, તેમણે કર્તાને મિત્રતાવે મિત્રતાવે નવલકથાકલાનાં કેટલાંક બહુમાન

૧. પહેલી બે એટલે ' રાજમુગટ ' અને ' પૃથ્વીરા. '

જાણીતાં તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ સલાહસૂચના આપી, પ્રકાશન કરવા-કરાવવામાં અઘેયને સ્થાને ધૈર્યનું સેવન થવા દીધું હોત તો. આ જમાનાના મિત્રો, અમને દહેશત છે કે, એલું જ કરવાના: સ્વ. 'કાન્ત' કે રા. ન્હાનાલાલ કવિની રચનાઓ પ્રકાશનપૂર્વે જાય નાતેરા સાહિત્યજન્મુ રણજિતરામ પાસે અને એમના સૂચવેલ સુધારાનો યથાઘટિત અમલ પણ થાય એ તો જની ગયા ઇતિહાસના બનાવો, સમકાલીન સાહિત્યજીવનના નહિ જ.^૧

અમનું ગોતી^૨

આઠ એકાંકી નાટકોનો સંગ્રહ. એમાં ઉપલા અન્યાભિધાની નાટક ઉપરાંત સાત નાટકો છે, જેમાંનું છેલ્લું છે સંગીતનાટક. ઇંગ્રેજીમાંથી સુન્દર રીતે ઉતારાયલું શ્રીકૃષ્ણ જીવનવિષયક 'અમનું ગોતી' તો તેર વર્ષ પર એક સામયિકમાં પહેલી વાર પ્રગટ્યું ત્યારથી શ્રાવ્ય અને દ્રશ્ય, બંને રૂપે ઘણું લોકપ્રિય થયું છે એટલે એના વિશેષ પરિચયની અહીં જરૂર નથી. એને પહેલું મૂક્યું તે બરાબર છે તેમ સંગીતનાટક 'ઠલ્યાણ'ને છેલ્લું બેસાડ્યું તે ય બરાબર છે. કર્તાએ પોતાના એક કાવ્ય પરથી કરેલી એ રચના એક પ્રયોગ તરીકે બોલી નથી પણ તેમાં વિશિષ્ટ કે અસાધારણ કે નથી.

'ધારાસલા'માં રાજકીય જ્વનિવાળું વસ્તુ છે અને તેમાંનું સમગ્ર કટાક્ષકચન તીક્ષ્ણ છે. સંગ્રહની રમૂજ રચનાઓમાં એ

૧. અંચમાં ૮ નવલિકાઓ પણ છે. એની પર લખવાનું ભરિધ્ય માટે રાખ્યું પડ્યું છે.

૨. ચન્દ્રવદન મહેતાદત્ત (મિસર્સ ધ. મહેતા, વિ. ધ્રુવ, ચ. મહેતા; ખાર, મુંબાઈ; ૩. ૨). સંગ્રહમાંની મુખ્ય કૃતિને ('મહિલા' હાથે મૂક્યું છે તેમ) આખા સંગ્રહના નામ તરીકે રાખતી એ જ અદ્યતન ઉચિત રીત છે. 'અને બીજા' નાટકો 'જેનું લટકણિયું' નામને નાહક લાંબું લયક તથા બેરોજ બનાવે છે.

સૌથી સફળ છે. હીક હીક રમૂજ આપણે ' ત્રિયારાજ 'માં પણ અનુભવીએ છીએ: કેટલાંક નમૂનેદાર સત્તારીઓ-અધા ય મુખ્ય સમાજવર્ગોની (ન્દા. દ. દ. કહે તેમ) પ્રતિનિધિયણો-પોતે પોતાની મેળે દુનિયાનિકાલ યદને એક નારીપ્રધાન દ્વીપ પર જઈને રહે છે અને એમની નારીપ્રતિભાને જેવાં વેરની સજ પડી શકે તેવાં નરમ્ભતિ પર તેવાનો દસામણો પ્રયોગ કરે છે. નાટકના એ વસ્તુનું આલેખન લગભગ અંત સુધી કરી દેવાઈ ગયા પણ અસરકારક સંરપશોથી કરી ચક્રા છે, ખુદ અંત પણ રવાનાવિક છે કેમ કે એમાં દ્વીપ પર ચડાઈ લાઇ આવેલી નરમ્ભેના નારીમંડળના સંગીતથી (આપણે કોઈ વાર પાંચેક પ્રાકૃતજન બનીએ ત્યારે કહીએ છીએ તેમ) લદ્દુ બની જાય છે; પણ ચડાઈના ખખર આવે છે એ પ્રસંગથી ગૂંથળી કથળવા માંડી છે, જે કથળતું ચાલુ પણ રથું દોવાથી, ચડાઈ વાળે પ્રસંગ ચીતરવામાં ઉતાવળ થઈ ગઈ દોવાથી, અંતિમ દરમ જેવું પ્રભાવી નીવડતું નેહએ તેવું નીવડતું નથી. એવી જ ઉનાળાનાં અને જરા ગોટાળે ચડેલ કર્તામાનસનાં ચિન્દ, અન્યથા અચ્છી ત્રિપાદિકાર 'સનાતન મર્મ'માં પણ નજરે પડે છે.

' પટમાળ ' અને ' લગનગાળો ' લગવિષયક, પ્રેમનામી પ્રેમવિષયક, કામવિષયક, જે કહીએ તે છે. બંનેમાં અત્યારનાં ઉત્તરતાં (અને ઉછળતાં) જુવાન ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષોની-બધાં નહિ તે એમની હીક હીક ગોટી સંજ્ઞાની-મનોરૂતિનું ચિત્ર દોરવાનો કર્તાનો પ્રયાસ છે.

' લગનગાળો 'માં સદ્ગારી લગ્નની બહુ સરસ ' ગિરંદી

૧. તિલાચ કે કમળી માણવાડી પમેરે પમેરે ની પ્રાંતિક બે ટીનું પ્રાંતિક-પદ્મું સંગ્રજ એકપાકું નથી રાખી રાક્યું. એમ સાધી કે અજ્ઞાનથી કે બેવર્નાઈથી ?

૨. 'દૂંનેડી' માટેનો પ્રેમ અનંદરાવ રાવળનો સ્ખંદ.

હિઝવી '૧' 'છે. એ લગ્નભાવનાનું' (લગ્ન વાસનાનું) શિષ્ટ સાહિત્ય-કારને હાથે મળેલું' આ આલેખન પહેલું છે તેથી તો ધ્યાન એવે જ છે; ઉપરાંત, એમની લાક્ષણિક નર્મઆવૃથ્તિયુક્ત સંભાષણ-શૈલીમાં રચાયેલું હોવાથી વધુ આકર્ષક બન્યું છે.

“ યાં ચિન્તયામિ ”વાળા શ્લોકમાં દુનિયાદાઝેલા ભત્રી-હરિએ જાણે બૂલ કરી હોય, તેણે તેમાં સૂચવેલ ચાર કળેડીલાં જોડાં જાણે આજાં હોય, તેમ આપણા નાટકકાર ‘ઘટમાળ’માં, એ જ શ્લોકને મુદ્રામંત્રને સ્થાને રાખી, એવા ચિન્તી સાહસો કરનાર જથ્થાબંધ જોડાંને હુમ્મસ પર છોડી મૂકે છે. હુમ્મસમાં એવાં એટલાં બધાં જોડાંના દુર્વિહારના દુર્બ્રયોગો માટે અહીં ચીતરાયો છે તેટલો બધો અને તેટલી સહેલાઈથી સાંપડતો અવકાશ જો ખરેખર હોત, તો અત્યાર પહેલાં જ દુનિયાભરનાં તેવાં રંગીલાં પ્રેમપિપાસુઓ ત્યાં ઊતરી પડ્યાં હોત, એ આરોગ્ય-ધામની ભૂમિ એમને નાની પડવાથી સચીન રટેટ કાઢક કાઢેલ લોખંડ-હાવેં એંડ કા.ની મદદથી મોટા પાયા પર ત્યાં ‘રેક્લે-મેશન’ ની યોજનાઓ માથે લાઇ પાર પાડી એ ધામને સદસ-ગણું મોટું કરવું પડ્યું હોત, અને દેશમાં દુષ્ટ આવેા દુરાચાર કચાંથી કુલ્યોદ્ધાર્યો એવા કાઢક હિંદોષ કરતા ભારતભરના સનાતનીઓ તપશ્વર્યોપૂર્વક પગપાળા કૂચ કરતા કરતા એ અનિષ્ટ ટાળવા હુમ્મસ પર આક્રમણ લઈ ગયા હોત. પણ એવું કેં થયું નથી કેમ કે કતોંએ ભોગાં કર્યાં છે એટલાં પણ સુવકસુવતી વગેરે, એવી મક્કસદવાળાં, એવા નાના એક જ સ્થળમાં હોવાં શક્ય નથી. જીવનમાં એ શક્ય હોય તો પણ, કલાકારનો ધર્મ છે કે પોતાનો હિંદેય સરી શકે, એ વિશેનો સુદૃઢ સંસ્કાર વાયકચિત્ત પર પડી શકે, તેટલાં જ જોડાંને તેમણે નાટકમાં રજૂ કરવાં થટે. તેમણે આ બાબતની, સંભાળ રાખી નથી એટલે ચિત્ર અમુક

૧. ‘ભણકાર’ (ધારા બીજી) માંના ‘રેવા’ કાવ્યમાંથી.

અંશે કૃત્રિમ, અતિચિત્ર ('કેરિકેચર') જેવું, બની ગયું છે. આ મર્યાદા બ્રહ્મી રાગીએ તો કેટલાક ચળરાક વાતોલાપોવાળું આ નાટક રસપ્રદ છે.

પલટાતાં તેજ^૧ : અધિકાર વચ્ચે

બંને નાટકસંગ્રહો છે. પહેલો છે તો ત્રણેક વર્ષ પરનો પણ એને વિશે લખવાનું બાકી હતું તેથી એ અને તાજે-બીજો-સંગ્રહ સાથે વિચારશું.

બંને ગ્રંથિકાઓમાં મળીને જે દસ નાનાં નાનાં નાટકો છે, તે વાંચતાં અને વિચારતાં કર્તાની નાટ્યકાર તરીકેની એકેક સુસજ્જિત અને મર્યાદા આગળ તરી આવ્યા વિના રહેતી નથી: તેઓ ત્યારે માનવીના માનવી તરીકેના હૃદયભાવોને આલેખે છે ત્યારે વિજયી થાય છે અને પ્રચારલક્ષી પ્રસંગો યોજવા કે વિચારો નિરૂપવા યત્ન કરે છે ત્યારે એમને દાઢે કૃતિ નજાળી બિતરે છે. આ કથનમાંથી પહેલા કથનનાં દૃષ્ટાંત એટલે (પહેલી ગ્રંથિકામાંનાં) ' સોનાં ' અને ' શાંત લગલા ' તથા (બીજામાંનાં) ' ચિત્રાદેવી ' ; અને બીજાનાં દૃષ્ટાંત એટલે (પહેલીમાંનાં) ' પલટાતાં તેજ ' તથા (બીજામાંનાં) ' અધિકાર વચ્ચે ' અને ' ઉત્ક્રાંતિને અનુવાજો. ' આ હેટલાં ત્રણમાં, અનુક્રમે, અત્યારની ચિંતાબુધ્ધિ, લગ્નસંસ્થાનું નિષ્પ્રજ્ઞતાવાળું પાશું અને માગો-દારના નિયમોમાંથી વસ્તુ લેવામાં આવ્યું છે. ત્રણેમાં તે તે પ્રથમ વિશે કર્તાનું વિચારકરત્વ આપણી પાસે ઠીક રીતે રજૂ થાય છે, પણ નાટ્યકારરત્વ નહિ. એ સર્વમાં તેમણે અસંગત પ્રયત્ન તો કર્યો છે નાટ્યતત્ત્વ લાગવાનો; એ પ્રયત્ન કદાચ તેમને પણ સંતોષપ્રદ નહિ થયો હોય અને વાચકને તો સંતર્પક નથી લાગતો એમ કહેવું નોંધવું.

બિલક પડે, ' સોનાં ' વગેરે ત્રણે નાટિકાની રસપૂર્ણતા

૧. ઉદુલાલ મોંઘીદત્ત (ગર્મિ મધમાળા, કાશ્મી, આઠ આના).

૨. ઇ. મોંઘીદત્ત (પ્ર. કર્તા પોતે, કાશ્મી; ૨. ૧).

આનંદજનક છે. વિશેષે કરી ત્રણેની નામિકાઓ—સોનાં, સમરત, ચિત્રાદેવી, ત્રણે કારુણ્યમૂર્તિ છતાં ત્રણે સંસાર-સમરની વીરાંગનાઓ—એવી તો સુધીર સચોટ પીંછીએ આલેખાઈ છે કે સહેજે બૂલી શકાય નહિ. ત્રણે રચનાનો વસ્તુપટ પણ જોટલો ઘટ્ટ તેટલો જ લાતીગળ ગુંથાયો છે અને વસ્તુવિકાસ પણ રસમયતા પહેલેથી છેલ્લે સુધી ટકાવીને હૃદયસ્પર્શી—તો ય સંયમી સમતોલ—બન્યો છે. 'સોનાં' અને 'શાંત જવાહર' જેવી એકાંકી રચનાઓ તો સમકાલીન સાહિત્યમાં થોડી જ દશે.

બાકીની ચાર રચનાઓ એટલે દેશને ખાતર યૌવનન સ્વાર્થેષુ વિશેની 'ચિરંતન પડછાયા;' 'કેંક ઊર્મિલ બની મએલી જુલમી લગ્ન વિશેની 'ઉઘડતા ફૂલ જેવી;' રાજકવિ કાલિદાસના પ્રેમની ભૂખી રાજગણિકા વિશેની 'રૂપકમલા' અને એક ટેકીલી મધ્યકાલીન ગુજરાતી ગણિકા વિશેની 'અપરાજિતા.' ચારેચાર સારી મધ્યમ કોટિની વાચનપાત્ર નાટિકાઓ છે.

૧૯૫૫ અને બીજી વાતો

પૂર્વે એકદમ 'વસન્ત'ના કોઈક તંત્રીલખાણમાં "સમ્યાષ્ટની સાદાષ્ટ" એવા શબ્દો વાંચવામાં આવેલા. 'ષ સિચ્છિલસિટ્ટી ઓઈ સિન્સેરિટી' એ પદનો એ તળપદો તરજુમો. અને કામચલાઉ તરજુમાં તરીકે જરા ય જોટા પણ નહિ. વિશેષે કરી, આ સંગ્રહમાં વાંચીએ છીએ તેવી સાદી કલાના નમૂનાઓ વર્ણવવા માટે તો એ બહુ કામનો છે; કારણ, આ પંદરેપંદર નવલિકાઓનો સૌથી આગળ પડતો ગુણ એ જ છે કે એ દરેકમાં કલાના હૃદયમનની સમ્યાષ્ટ અને તેમાંથી ફળતી સાદાઈ તરી આવતી વાચક અનુભવે છે. તેઓ એ કે ત્રણ જ

૧. ગુલાબદાસ બ્રોહરકૃત (મૂ. સો. ભટ્ટ. વડોદરા; ઇ. ૧૧). અંધ-નામમાં દ્વે 'અને બીજી વાતો' એ શબ્દોને રૂપસદ અપાતી યાચ તો સાક. આ અંધને 'લતા શું બોલે?' કે 'સુનીલા' કે 'જીવનની મોજ' એવું કોઈ નામ, અંદરની એકાદ વાત પરથી, આપી શકાયું હોવ.

વર્ષના દૂંઠા ગાળામાં 'પ્રસ્થાન' વગેરે સામયિકો દ્વારા નવલિકા-લેખક તરીકે સારી રીતે અને યોગ્યતાપૂર્વક પ્રસિદ્ધ થયા છે. મુંબાઈના વ્યાપારજીવનના પોતે પ્રત્યક્ષાનુભવી હોવાથી તેમણે આપણને 'જૂની મૈત્રી' અને 'મીઠો રોટલો' જેવી એ જીવનની રસ પડે તેવી નવલિકાઓ આપી છે એ તેમની વિશેષતા ખાસ નોંધપાત્ર છે. પરંતુ એમની ઝળુ કલા એ એક જ પ્રકારના વસ્તુમાં કેન્દ્રિત થઈ નથી. તેમનું મનોવતુંલ વિસ્તરતું આપણે સતાસુતીલા નાયિકાઓવાળી પ્રેમત્રૈલોકિક અને 'ગાડીમાં' જેવી પ્રેમદ્વૈકાણિક રચનાઓમાં તેમ જ 'બા' જેવી સુમધુર, કારુણ્યહાયામય અને 'પીળા પ્રદેશમાં' જેવી દેશી-રાજ્યવિષયક રચનાઓમાં પણ જોઈએ; 'માણેકલાલ' વાતો નથી તેટલે અંશે એક વિશિષ્ટ-પ્રકૃતિ વ્યક્તિનું સુરેખ વાસ્તવિક અને શોકભાવી રેખાચિત્ર છે; અને 'આગલી રાત્રે' એ ત્રાસવાદી ઉપેનની કથા તો 'માનસી'ના સુઠ વાચકોએ નૂતનસમયે જ સુણી છે. અહીં નમૂના દાખલ જે થોડી કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રકારની બીજી ૭ પણ આ સંગ્રહમાં છે. માત્ર 'આચારપદ' નહિ પણ આચારો જેમણે પૂરી છે તે આ આ અજિનવ નવલિકા-કારની વધુ પરિપક્વ સિદ્ધિઓ આપણને વારંવાર મળતી રહે એમ ધૃષ્ટીએ છીએ. —વિ.

પરિચ્છાયાધિકા : ૨

[પ્રો. ડોલરનાથ મહિસિખિત ૧૯૩૬ની વાર્ષિક મંત્રીશાખામાંથી વધુ જ્ઞાન; અનુસંધાન મવા ટીસેંજરના અંકથી.

૧. વાર્તાના મોટા જાત્ર દરમિયાન બને ફેનડાળના ખૂણમાં રહે છે એ રીતે પણ આ મનનનો મહાપ્રયોગ નજીવી લેવાયો; બાપી એ સ્વયં તો એકું છે કે ત્યાં જીવ "કોલ" (પુકા કે રતી) માટે અપ-કાર તો પુણ્ય દતો, પણ એ સત્વરનો લાભ એકવિધતાના બને નહિ લેવાયો દેવ, જે કનિષ્ઠ જ પણ છે.

‘ પરિચાલિકા : ૧ ’ માટે આ વખતે જગ્યા મેળવી શકાઈ નથી.

૧૬. એ ખુદાઈ ખિદમતગારો (મહાદેવ દેસાઈ) : સરહદના ગાંધી ને તેમના બંધુની જીવનરેખા. “ લખાણ તાજગીભર્યું ” પ્રસંગ-પસંદગીમાં વિવેકદષ્ટિ. સરલ ચરિત્રલેખનનું સાચું દર્શાવ.

૨૦ કાગાવા (યુ. પુ. ખારોટ) : જપાની અહિંસાપ્રચારકની જીવનરેખા : “ ...સત્યના ઉપારક તરીકે કાગાવાનું રચન હુનિયાના મહાપુરુષોમાં ” છે. કાગાવા-નાણી સહિતનું આ ચરિત્રક ઉત્સાહ-પ્રેરણા આપે તેવું.

૨૧. શહીદનો સંદેશ (ઇફ્તલાલ ચાક્કી) : “ સ્વદેશ પ્રેમ ... અને કૃનાગીરીથી પદે પદે ” ધબકતાં “ આયલ ” ડના એક આદ્ય ભાગ્ય-વિધાતા ” નાં જીવન ને લખાણો.

૨૨. અપંગની પ્રતિભા, હેલન કેલરકૃત : “ નવલકથા કરતાં મ નવલકથા રસવાળી જીવનકથા. ” અનુવાદ અભિનંદનપાત્ર.

૨૩. ગુજ. સાહિત્ય-મનન-વિવેચન (રામચંદ્ર શુક્લ :) વિવેચનસંગ્રહ. વિવેચનસિદ્ધાંતોનું. “ ભારીક જ્ઞાન. ” લખાણમાં “ સિદ્ધાંતોનો પ્રત્યક્ષ વપરાશ. ” ... “ પણ સાસ્રજ્ઞાનને પચાવીને આત્મસાત્ કર્યા પછી પ્રાપ્ત થાય એ સાહજિક વિવેચનરાક્તિ ... ઓછી ... બિંદી પૃથક્કરણશક્તિ અને તેને પરિણામે નિષ્કર્ષનું પરિણમકત્વ ” અનેની ખામી. “ ...યશુ છે તેટલું સામાન્ય રીતે વિશદ સુગ્રાહ્ય અને સુપ્રતીતિકર. ... ગદ્યશૈલીની બેદર કચારા. ” વિવેચકને એ ન પરવડે.

૨૪. બધેકાશાઈ બનાવટ (‘ સાહિત્યપ્રિય ’) : “ અતિ શંકાસ્પદ મુદ્દા વિશે નિર્ણય ... નીકર નિખાલસ અને તર્કશુદ્ધ ચર્ચા. ” એથી “ સાહિત્ય ઉપર અનહદ ઉપકાર. ”

૨૫. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય (રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી) : ૨૧. નરસિંહરાવનાં વિદ્વસન-વ્યાખ્યાનોના પહેલા ભાગનું ફોર્મસ-સલાખકારિત ભાષાંતર. “ મૂળ અર્થ ગુજરાતના તેમ જ ગુજરાત બહારના સમગ્ર ભાષાશાસ્ત્રીય વિદ્વદ્ગર્ભમાં પ્રમાણભૂત. ” વ્યુત્પત્તિ સુખણીની તેથી આવકારાદ. “ ભાષાંતરકર્તા ભાષાશાસ્ત્રના બહુ જ ચિવ્વટવાળા વ્યુત્પત્તિ વિદ્વાન ... તેથી ભાષાંતર મૂળ જેટલું જ આધારભૂત. ” એ રાકવર્તી અન્ય મોડો પણ ગુજરાતીમાં મળ્યો એ ધન્ય ભાગ્ય; ખીન્ને ભાગ સત્વર પ્રગટે તો સાચું.

૨૬. શ્રી મહાભારત. અં. ૩ (કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી) : નાકર-
વિષ્ણુદાસરચિત વિરાટ-કલોગ-પર્વો. મધ્યકાલીન ગુજરાતની મહા-
ભારતવાચના તથા બાધાસ્વરૂપ જલ્પવાનું સરસ સાધન. બાધાભેદ વિરોનાં
વિધાન વિચારણીય. “સંપાદન ચિન્વટતાસયુ” તેમ જ શાસ્ત્રીય.”

અપૂર્ણ]

—વિ.

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

૧, ૨. સર્જન અને ચિન્તાન; રાજસુગટ : ધૂમકેતુ (ગૂર્જર
અં. ૨. કાર્યા. અમદાવાદ; ૩. ૧૧ ને ૨).—૩ થી ૬. આમલજન-
મંદળી (જી. દવે), ખરી કેળવણી (માંધીજી), યોગશાસ્ત્ર;
શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત (ગો. જી. પટેલ), આપણો આર્થિક પ્રશ્ન
(હ. ન. જોષી) :—નવજીવન કાર્યા. અમદાવાદ; (આના બે, ખાર,
સોજ, સોજ.) :—૭. અભિષેક : ‘આનંદેશ’ (ચાંપશી વિ. હટેશી,
કલકત્તા; ૩. ૧૧.) ૮, વ્યવહારોપયોગી અભિનય : ફિરોજશાહ ૩.
મહેતા, કરાચી (૩. ૧૧૧).—૯. સંતાકુકડી : ચન્દ્રવદન વિ. મહેતા
(ધ. મહેતા, વિ. ધ્રુવ, ચ. મહેતાખાર; ૩. ૧). ૧૦. સોન્ટુમહેતા, બા. ૩.
(‘નેન’ ઓફિસ, બાવનગર; ૩. ૧)—૧૧. નવાંચુગની સ્ત્રી : શારદાપ્રસાદ
વર્મા (યુગાંતર કાર્યા. સુરત; ૩. ૦૧૧)—૧૨. ઝગુસંહાર : જોષાભાઈ
બ. પટેલ, સિનેર (૩. ૧)—૧૩. ક્ષય એટલે શું ? રો. પ્રાણજીવન
મા. મહેતા, જમનગર (બે આના)—૧૪. વળુ રાષ્ટ્રવિભૂતિઓ :
હૃદયકાંત ઓજા (યુનિવર્સલ બુક એજન્સી, અમદાવાદ; ૩. ૦૧)—૧૫.
ચિનગાદી : તુરાબ (૩૫મ્ સાહિત્ય કાર્યા. મુંબઈ; ૩. ૧)—૧૬
વાતોમાં બેધ : એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી (જયંતીલાલ મો.
મહેતા, બાવનગર).—૧૭. શારીર અને આરોગ્ય : રવિશંકર જ.
ત્રિવેદી, અમદાવાદ; (૩. ૧૧).—૧૮. અખંડ જ્યોત : રોપાન
(અંજલિ મંચમાળા, અમદાવાદ; ૩. ૧૧)

[નીચેની પાંચ નોંધમાંની પહેલી જ આ અંક માટે લખાય છે. બાકીની ચાર ગયા એક કે બે અંકોમાંથી મોકલે રાખવી પડેલી. તેને માટે બે આ વખતે થોડાં પાનાં મળી રાક્યાં છે, તો બીજી બાજુ એલું બન્યું છે કે ઘણાં પાનાં ભરીને અમારે ગયા ચરણના મહત્વના પ્રસંગો વગેરે પર લખવાનું હતું તેને માટે હવે જગ્યા રહી નથી. -સં. ' મા. ']

ભાષા અને સાહિત્ય

૧

નવલકથા

૧૫મી એપ્રિલ, ૧૯૩૮ના ' જોહન ઓ' લંડનસ વીકલી 'ના અંકમાં, કુ. શીલીસ જેન્ટલીએ ' મને એક વાર્તા કહો ' એ શીર્ષક નીચે એક બહુ સુંદર લેખ લખ્યો છે. એમાંના અમુક ભાગ ગુજરાતી વાચકોને માટે ઉતારવાની લાભ્ય હું ઠગાવી રાક્યો નથી.

એ લેખના આરંભમાં જ લેખિકા કહે છે કે નવલકથા-વિધાનનો ઇતિહાસ ટ્રાઇએ લખવો જોઈએ એવી મારી લાંબા સમયની ઇચ્છા છે અને આજે એ ઇચ્છા અતિ તીવ્ર થઈ છે. એ ઇતિહાસ એટલે અંગ્રેજી ભાષામાં કે ઇતર ભાષામાં લખાયેલી નવલકથાઓનાં સૂચિપત્ર કે વિવેચન નહિ; તેમ જ નવલકથાના વિષયોના રાજ્યદારી નવલકથા, ઐતિહાસિક નવલકથા, પ્રાતિક નવલકથા, Proletarian (ખેડૂમજૂરી) નવલકથા જેવા ભાગ પાડીને તેનું વિવેચન પણ નહિ. તે જ પ્રમાણે એ નવલકથાઓના નાયકો, નાયિકાઓ અને ઉપનાયકો-નાયિકાઓનાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ નહિ તેમ જ તેમાં રહેલ જુદા જુદા રસ સંબંધી ચર્ચા પણ

નહિ. જે જોઇએ છે તે નવલકથાની રચનાના વિધાનનો ઇતિ-
હાસ. અત્યાર સુધીમાં નવલકથા સંબંધી લખાયેલાં પુસ્તકોમાં,
૧૯૨૧ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ The Craft of Fiction
by Percy Lubbockના પુસ્તકને આ લેખિકા વખાણે છે પણ
એમ જણાવે છે કે ૧૯૨૧ પછી નવલકથાવિધાનમાં પાછો
ઘણો ફેરફાર થયો છે એટલે હવે એ વિધાન સંબંધી જ કોઇએ
એક પુસ્તક લખવું જોઇએ.

અમુક બાબતનું વર્ણન કરવું એ નવલકથાકારનો મુખ્ય ધર્મ
છે. એ વર્ણન કરનાર નવલકથાકાર જ છે એ વાત ભૂલવી જોઇતી
નથી. વાંચનાર નવલકથાકારના પ્રભાવ નીચે કેટલો હોય છે તે
જાણના માટે નીચેનું દષ્ટાંત બસ યશ:

રમેશે કૂર સ્મિત કયું.

રમેશે ફિક્કું સ્મિત કયું

રમેશે ગીડું સ્મિત કયું.

માત્ર વિશેષણના ફેરફારથી નવલકથાકાર વાંચનાર આગળ
રમેશનું વ્યક્તિત્વ ફેટલું જુદું જુદું રજૂ કરે છે !

આગળ ચાલતાં લેખિકા લખે છે: નવલકથાકાર એક મોટી
દિવાલ ઉપર બેઠો છે. તેની એક બાજુ વાંચનાર બિઠા છે, વાંચ-
નારની વાસ્તવિક દુનિયા છે. બીજી બાજુ નવલકથાકારની કાલ્પ-
નિક દુનિયા છે. વાંચનારમાંથી એકાદ કહે છે “ એમ નવલ-
કથાકાર ! એક વાતો કહેને ! ” નવલકથાકાર દિવાલની બીજી
બાજુ જુએ છે અને ત્યાં વહેતી પોતાની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાંથી
અમુક પ્રસંગો શોધીશોધીને એ કહેતો જાય છે. પરિણામે
નવલકથા જન્મે છે.

એ લેખિકા નવલકથાવિધાનના મુખ્ય બે ભાગ પાડે છે :
એક Panorama (વિશ્વદ્રશ્ય) બીજો Scene (દ્રશ્ય,

આલોક) ૧ આ બે શબ્દ સમજાવવાં તે એક ઉદાહરણ આપે છે. તેનું સ્વરૂપ જરા ફેરવીને નીચે આપું છું.

કચ્છ માંડવીથી રતનલાલ અને મગનલાલ નામના બે પુરુષો મુંબાઈ આવવા નીકળે છે. રતનલાલ કથાનો સારો અને મગનલાલ ખરાબ નાયક છે. માંડવીથી રણુની મુસાફરી એ બે કરે છે પણ નવલકથાકાર એ પ્રસંગને આગ નથી વર્ણવતો:

રતનલાલ અને મગનલાલે પોતાના જગણા પગ ઉપાડ્યા અને ત્રણ કુટુંબ અંતર કાપીને જમીન ઉપર મૂક્યા. પછી એમણે ડાબા પગ ઉપાડ્યા અને ત્રણ કુટુંબ અંતર કાપીને જમીન ઉપર મૂક્યા.

આ પ્રમાણે આખા રણુની લંબાઈ એ જીજ્ઞાસુથી નથી બતાવતો પણ તમારી આગળ તે એક Panorama (સમગ્રવર્તી દ્રશ્ય) જરા દૂરથી ધરે છે; અને ઝડપથી આખું રણુ વર્ણવી જાય છે. ધગધગતો તાપ, સળગતી રેતી, રેતીના ઊડતા પટોળિયા વગેરે અપાટાબંધ વર્ણવીને છેવટે એ નવલકથાકાર આ Panoramાની સમાપ્તિ કરે છે:

સૂર્યાસ્ત થતો હતો. સળગતી રેતી ડુંડી જતી હતી. રતનલાલ અને મગનલાલ એક નાની ધર્મશાળા આગળ આવી પહોંચ્યા.

આ ધર્મશાળામાં મગનલાલ રતનલાલનું ખૂન કરનાર છે એ વાત નવલકથાકાર જાણે છે એટલે તે Panoramા અટકાવે છે અને Scene વર્ણવવાની તૈયારી કરે છે. જીજ્ઞાસુથી દ્રશ્યરચનાની ભાંય (પશ્ચાદ્ભૂમિ), વાતાવરણ વગેરે જમાવીને, રાત્રિના મગનલાલ રતનલાલનું ખૂન કરે છે એ બનાવ વર્ણવાય છે. સળને જોઈને મગનના હૃદયમાં શી શી લાગણી થાય છે, શી શી વ્યથા થાય છે તેનું સચોટ વર્ણન થાય છે અને પછી સળને કેવી રીતે સંતાડી દેવામાં આવે છે તે પણ જણાવવામાં આવે છે.

૧. આ ત્રણે શબ્દો આપ્ટોકોશમાંથી છે.—સં. 'મા.'

પશુ તે પછી મગન' સ્ટીમર મારફતે મુંબઈ આવે છે તેમાં સ્ટીમરની ગતિ, સમુદ્રના મોઝાં વગેરેનું કુટેકુટનું અને મિનિટે મિનિટનું વર્ણન જરૂરનું નથી એટલે નવલકથાકાર Scenedu' વિધાન છોડીને Panoramnu' વિધાન ગ્રહે છે અને મુંબઈ આવવાનો ઇતિહાસ એકાદ બે પાનામાં વાચકને બતાવી દે છે.

આ વર્ષીકરણ પ્રમાણે લેખિકાના મતાનુસાર થંકર 'પેનોરમા'ને પસંદ કરતો. ડિકન્સ 'સીન' પસંદ કરતો. કોનરેક અને ક્રોકનર 'પેનોરમા'ના શોખીન છે. જ્યારે ગેલ્સવર્થી અને હુર્મોગે 'સીન' ના શોખીન છે.

લેખિકાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યાં ભૂતકાળ બતાવવો હોય, લાંબા સમયનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપી દેવો હોય, નવલકથાના જમાનાનો ઝડપથી ચિતાર આપવો હોય ત્યાં 'પેનોરમા'નું વિધાન વાપરવું આવશ્યક છે. પણ જ્યાં, અમુક ક્રિયા ચવાની હોય અને તે આખી ક્રિયા વાચક સમક્ષ ખડી કરવાની નવલકથાકારની ધારણા હોય ત્યાં 'સીન'નું વિધાન જ આવશ્યક છે. એટલે કે એક 'સીન'ને જરાજર વાચકની માનસસૃષ્ટિ આગળ ખડો કરવો હોય તો તેની આગળ 'પેનોરમા'ની આવશ્યકતા હોય છે જ.

લેખિકાના વિચાર પ્રમાણે, દાલનાં અંગ્રેજ લેખકલેખિકાઓ પોતાની કૃતિઓમાં Panoramનાં વિધાન કાઢી જ નાખે છે એ બહુ ખેદજનક છે. ઉદાહરણમાં ગ્રીસીસ વરછનિયા પુસ્ત્રની કૃતિઓ એ ગણાવે છે અને કહે છે: જો વરછનિયા પુસ્ત્ર જેવી પ્રતિભાશાળી લેખિકા Panoramનો બદિષ્કાર પોતાના વિધાનમાંથી ન કરતી હોય તો તેની કૃતિઓ હજી પણ વધુ ગૌરવભરી, કળામય અને સુંદરતર થઈ શકે.

આ લેખિકાએ રચેલ અંગે પ્રમાણે આપણા નવલકથાકારોનો વિચાર કાંઈ સમર્થ વિવેચક કરે તો એ લેખ બહુ

૧. મેક્સ' વિશ્વનાથ, વિષ્ણુપ્રસાદ કે જ્યોતીન્દ્ર જેવા—અ. 'મા.'

માર્ગદર્શક તેમ જ આનંદદાયક થઈ પડે. ઉપલક્ષિયો વિચાર કરતાં આપણે કહી શકીએ કે ગોવર્ધનરાગ, રમણલાલ વસંત-લાલ, યુનીલાલ વર્ધમાન એ લેખકો ' પેનોરમા 'ને પ્રાધાન્ય આપતા જણાય છે. ' કરણધેણી ' એ માત્ર ' પેનોરમા 'ના વિધાનથી રચાયેલ નવલકથા છે એમ કહી શકાય. કનૈયાલાલ મુનશી ' પેનોરમા ' અને ' સીન 'ના વિધાનનો સુભાગ મેળ સાધી શકે છે^૧ એટલે જ એમની નવલકથાઓ ખુબ ત્વરિત ગતિથી વાંચકો વાંચે છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે નવલિકામાં બહુધા ' સીન ' નું જ પ્રાધાન્ય હોય. જો કે ઘણી ઉત્તમ પ્રકારની નવલિકાઓમાં પણ ' પેનોરમા ' અને ' સીન ' ઉભય ગૂંથાઇને છે કે ચંતમાં ' સીન ' થી આથી નવલિકા ચિત્તાકર્ષક બની જાય છે.

આપણા સાહિત્યમાં જગત-સાહિત્યની તુલનામાં આવી શકે એવું હજી ઘણું થોડું-બહુ જ થોડું છે એ વાત કબૂલ્યા પછી પણ એટલું તો કહી શકાય કે " ખીજા પ્રાંતોના મુકાબલામાં આપણું સાહિત્ય અતિ કંગાળ " છે એવું કહેનારા માત્ર Inferiority complex (દૈન્યપ્રતી) ધરાવનાર અને પારકે ભાણે મોટા લાડુ જેનાર જ કહેવાયા. આપણા સાહિત્ય-માંનો કાવ્યપ્રદેશ માત્ર બંગાળના (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવી વિરાટ વ્યક્તિ છે એટલે જ) એ પ્રદેશ કરતાં ઊતરતો ગણાવાય. નવલિકાસાહિત્યમાં પણ રવીન્દ્રનાથ બાદ કરતાં ખીજા પ્રાંતોના આ પ્રકારના સાહિત્યની તુલનામાં આપણે ઊતરતા નથી. આપણે ત્યાંના જેવું હારચરસનું સમૃદ્ધ સાહિત્ય હિંદુસ્તાનની ખીજી કોઈ પણ ભાગમાં નથી એમ જણાય છે. એટલે દરે આપણને

૧. આ વિધાન પર અમારું ' સમર્થ-વિવેચકપણું ' અજમાવતાં એમ લાગે છે કે એ નવલકથાકારમાં દરેકનું જ પ્રાધાન્ય છે અને વિશ્વ-દર્શક ગૌણ કે નજરું છે. ભૂંડો વિચાર કરતાં લેખકને પણ એમ લાગશે એવી અમારી ખાતરી છે. —સં. ' મા. '

જરૂર છે માત્ર વિવેચકોની-કુવાના દેડકાં જેવી દૃષ્ટિમર્યાદા તેમજ તેટલા સંકુચિત જ્ઞાનવાળા નહિ પણ જગતસાહિત્યના નાંચનવાળા, Broad catholicity, strictest impartiality-વાળા (વિશાળ સાર્વજનિકતા અને દૃઢતમ તટસ્થતાવાળા) વિવેચકોની.

ધનમુખલાલ કૃ. મહેતા

૨

સ્વ. બાબુ જયશંકર પ્રસાદજી

થોડા સમય પર એક હિન્દી અઠવાડિકે તંત્રીપદેથી લખેલી પોતાની નોંધમાં જે શોકજનક અવસાન વિશે લખેલું કે આ મહાન વીરોના મૃત્યુથી ભારતને મોટી ખોટ ગઇ છે અને આ ખોટ પુરાય તેવી નથી. આ મહાન વીરો: જગદીશચંદ્ર ખોઝ અને બાબુ જયશંકર પ્રસાદજી. હિન્દીએ હમણાં હમણાં પોતાના ફેટલાક સાચા સેવકો ગુમાવ્યા છે. પ્રેમચંદજીને ગયાને હજુ વર્ષ થયું નથી ત્યાં શ્રી રામદાસ ગોડ આલ્યા ગયા અને આ ધા પુરાય ત્યાર પહેલાં જયશંકર પ્રસાદજી અવસાન થયું છે. જયશંકર પ્રસાદ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાસક, સમર્થ સાહિત્યકાર, કવિ, નાટકકાર, ગદ્યકાર અને નવલકાર હતા. તેમનું વ્યક્તિત્વ અને એક માનવી તરીકેનું જીવન મહાન હતું. પ્રસાદજી આધુનિક જાગૃતિના અગ્રદૂત હતા. તેમની કલામાં નવયુગનો સંદેશ છે, સાહિત્યસર્જનમાં નવા સંસ્કારોની સૃષ્ટિ છે. સાહિત્યવિષયક જાગૃતિનો નિરાકાર લાવનારો પ્રસાદજીની કલામાં સાકાર થયે છે. પ્રસાદજી નવીન કવિતાશૈલીના જીવંત દત્તિદાસ સમા હતા. ફાર્સી પણ બાબા અને સાહિત્ય આવા સેવક માટે હૃદયમાં પોતાના અસ્તિકાલ સુધી ગૌરવ મરાવી શકે છે.

૧. 'ગદ્ય'-નવલિકા: 'ઉપન્યાસ'-નવલકથા: આ શબ્દાર્થ-ભેદ હિન્દીએ બંગાળીમાંથી લીધો છે. બંગાળીમાં પણ જે જે વચ્ચે ફેટલાક સમય સુધી ભેદ નહોતો એમ ગયા વર્ષના બંકિમચંદ્ર વિશેના જ.દાસગુપ્તાદૃત અંગ્રેજી અંચના પહેલા પ્રકરણમાં કહ્યું છે. —સં. 'મા.'

જયશંકર પ્રસાદે માધ શુક્લા ૧૦ સંવત ૧૯૪૬ની શુભ પ્રભાતે ઉપાનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. આલ્પકાળમાં પ્રેમાળ માતાપિતાનો પ્રેમાસ્વાદ લાંબો વખત લેવા લાગ્યશાળી નીવડ્યા નહિ એવું સહેજે સમજી શકાય છે કારણ કે તેમના મોટા ભાઈના અવસાનથી તેમને અભ્યાસ પડતો મૂકી પોતાનો પૈતૃક ધંધો સંભાળવો પડ્યો. આ પૈતૃક ધંધો તે તેમનો તમાકુનો વેપાર. તમાકુનો વેપાર અને આવી અગ્નેઃ ઉજ્જવળ સાહિત્યસેવા એ એક અપૂર્વ અને વિચિત્ર સંજોગ નહિ તો ખીજું શું ? પ્રસાદજીની ધરની સ્થિતિ સારી હતી અને તેમનામાં જ્ઞાનપિપાસા હતી. એટલે તેમણે ઘર આગળ અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને હિન્દીનો સારો અભ્યાસ કર્યો. મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં જ વિદ્યાનો પાકે છે એ વાત જયશંકર પ્રસાદજીએ ખોટી ઠરાવી આપી.

ચોથા પાંચમા ધોરણ સુધીની કેળવણી લીધેલા આ સાચા વિદ્યાર્થીએ ઘર આગળ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કેળવણી લીધી અને એવું સાહિત્ય સંજ્ઞું કે એ આજે વિશ્વવિદ્યાલયોના B. A. અને M. A.ના અભ્યાસક્રમમાં અનિવાર્ય રૂપે હોય છે. ખરેખર એક સાચી પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિને અખિલ વિશ્વ એ જ મોટું વિશ્વ ને વિદ્યાલય છે. તેની કૃતિ અને માનસ વાસ્તવિક કેળવણી માટે સદૈવતત્પર રહે છે તેનું પ્રસાદજી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

પ્રસાદજીની સાહિત્યસેવા કેવળ નિઃસ્વાર્થ અને પવિત્ર છે. તેમને સાહિત્યમાંથી કમાણી કરવાનો કે માન મેળવવાનો જરાએ મોહ કે લોભ ન હતો. તેમનું સાહિત્યસર્જન તો ગંગાના નિર્ભળ પ્રવાહ સમું નિઃસ્વાર્થ પવિત્ર અને લબ્ધ છે.

જીવન—એક સાહિત્યયાત્રા

તેમના જીવનના ખાસ પ્રસંગો અને પ્રવૃત્તિઓ જોઈએ તો એ એક સાહિત્ય-યાત્રા સર્માં હતાં. કાશીમાં પ્રેમચંદ્ર અને જયશંકર પ્રસાદ એટલે સાહિત્યના મહાન વીર સેવકો. તેમની

મહેમાનગીરી અને સ્વભાવની સરલતા આદર્શરૂપ ગૃહસ્થના શબ્દગાર. એકે ગરીબાઇમાં ઉછરી સાહિત્યની અગ્નેઃ સેવા કરી ત્યારે ખીજાએ શ્રીમંતાઇમાં જન્મી એક કુશળ કલાકાર તરીકે લગભગ સમગ્ર જીવન સાહિત્ય પાછળ અર્પ્યું. અને સાહિત્ય માટેજ જન્મ્યા અને મર્યા. લગભગ સરખી ઉંમરે અને એકાદ વર્ષ આગળ પાછળ. પ્રેમચંદ્ર જલોદરની જિમારીથી એક જે વર્ષ રીખાઇને ગયા અને જયશંકર ક્ષય રોગની જિમારીથી દોઢ જે વર્ષમાં આજ્યા ગયા. ડોક્ટરોએ તેમને હવાફેર માટે સલાહ આપી કે કોઇ પદાડી સ્થળે કાશી છોડી જાઓ. સ્થિતિ અનુકૂળ હોવા છતાં 'કાશી' મૂકી જવાનું સાચા ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાસકને ચોગ્ય ન લાગ્યું. અને ૧૮ વર્ષનો એક પુત્ર, સ્ત્રી, વિધવા બાળી તથા સાહિત્યપ્રેમી હિન્દી જનતાને શોકસાગરમાં વહેતાં મૂકી ગયા નવેંજરની ૧૬મીની પ્રજાતે આ અમર કલાકાર આજ્યો ગયો.

જયશંકર પ્રસાદ જીવન અને હૃદયથી કવિ હતા. માત્ર પોતાની કૃતિઓમાં નહિ પણ જીવનના દરેક પ્રસંગે તેઓ ભાવના-શાળી કવિ રહ્યા. તેમનો મળતાવડો, મધુર અને કોમળ સ્વભાવ, તેમનું વિશાળ લક્ષાટ, તેજસ્વી જ્ઞાનપિપાસુ આંખો, સુન્દર ધાટીકું નાક, મોહક અને આકર્ષક વ્યક્તિત્વ રજૂ કરતાં હતાં. એક મોટા અમીરને છાજે તેવી તેમની ખાનદાની અને ઉદારતા હતી. તેમની લબ્ધ મુખમુદ્રા, તેમના સ્વભાવની મીઠાશ, તેમની ઉચ્ચ ક્ષારુચિ તથા તેમનું કવિત્વપૂર્ણ સાહિત્યજીવન એ તેમના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા હતી.

એમની કવિતા

જયશંકર પ્રસાદજીની કવિતામાં પ્રેમ અને વિપ્લાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમના પ્રેમમાં કામુકતા નથી પણ તેમનો પ્રેમ આદર્શ સંયમી મર્યાદાપૂર્ણ લૌકિક અને સ્વર્ગીય કિનારાઓ વચ્ચે વહે છે. તેમનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર દિવ્ય જનતો

જાય છે. પ્રસાદજી પ્રભુને રામ, કૃષ્ણ અને વિષ્ણુદેવ રૂપે નિરખે છે અને તેના અનન્ય ભક્ત બની આખરે એ તેજને અભેદરૂપે અનુભવે છે. એમના વિષાદમાં સાચી આત્માનુભૂતિ છે. આ વિષાદમાં નિરાશાવાદ અને માત્ર શબ્દજ્ઞાન નથી, એ છીછરો પણ નથી પણ તેમાં ગંભીર આત્મવેદના છે. તેમનાં કાવ્યો 'ઝરના' 'ઠાનન', 'લહર', નામક સંગ્રહરૂપે પ્રકટ થયાં છે. તેમનું 'આસુ' નામક દીર્ઘ કાવ્ય એક સાચા કવિહૃદયની ભાવોર્મિની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા છે. આજે દિન્દી સાહિત્યમાં રહસ્યવાદ છાયાવાદ સંભળાય છે તે નવી કવિતા-પ્રજ્ઞાસિકાના પ્રથમ જહેર કરી જ્યથાંકર પ્રસાદજી છે. આ નવી શૈલી કવીન્દ્ર રવીન્દ્ર ટાગોરમાંથી દિન્દીમાં હિતરી આવી છે. પણ જ્યથાંકર પ્રસાદ આ બાજતમાં મૌલિક છે. તેમની કવિતામાં પ્રકૃતિ અને અંતઃપ્રવૃત્તિનું અપૂર્વ સામંજસ્ય યથા પામ્યું છે. તેમની શબ્દ-પદાવલી તેમનું અલંકારવિધાન છંદોની પસંદગી અને તેમનું પ્રકૃતિવર્ણન અપૂર્વ અને સુંદર છે.

પ્રસાદજીને ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે અપૂર્વ અભિમાન છે. તેમણે ભારતની દુર્દશાનાં રોષણાં રોયાં નથી પણ પ્રાચીન ભારતની ભવ્યતાને તેનાં સંતાનો સમક્ષ રજૂ કરી છે. અને ઉદ્દ્યોધન આપ્યું છે કે આજે પણ ભારતનાં સંતાનોમાં આર્થ તેજ અને શોહી વહી રહ્યાં છે. તેઓ સંક્ષેપમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભૂતિને દ્વન્દ્વ આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. તેમના ગ્રન્થોનો વિષય પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનો સમયાનુકૂલ પુનરુદ્ધાર છે અને નવસંદેશ આપનારો છે.

પ્રસાદજીને આપણે સર્વતોમુખી પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્ય-સેવક રૂપે જોઈએ છીએ. તેમણે સાહિત્યનાં બિજબિજ અંગોને પોતાની હૃતિઓ વડે ઘુટ કર્યાં છે. તેમણે નાટકો અને કવિતાઓ રચી, વાર્તાઓ અને નવલો તથા નિબંધો લખી તથા ઐતિહાસિક સંશોધન કરી દિન્દી સાહિત્યની અગ્નેઃ સેવા કરી છે. તેમને

કાષ્ઠ સ્થલવિશેષ નથી હોતો. પણ સમગ્ર ભારત અને તેની વિશાળ સંસ્કૃતિ હોય છે એટલે તેમનામાં સંકીર્ણતા આવવા પામી નથી. અને તેઓ લાવાનું બંધન બાદ કરતાં અગિય હિન્દના સાહિત્યસેવક છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રતિ સદ્ભાવ

તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં છેક વૈદિક યુગથી શરૂ કરી શ્રી હર્ષવર્ધનના સમય સુધીનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તેમનામાં વૈદિક સંસ્કૃતિ તેમ જ બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે એક ભારતીય સંસ્કૃતિરૂપે સમાન સદ્ભાવ છે. તેઓ લાગણીવશ બની એક સંસ્કૃતિને બીજી સંસ્કૃતિની વિરોધી માની અવગણના કરતા નથી. તેમણે પોતાની એક વાર્તા ‘મમતા’માં મુસલમાન સમ્રાટ અઠબરના પ્રત્યે ટકાર કરી છે અને તે વાજબી છે. રાહતાશ-દુર્ગંપતિની વિધવા બ્રાહ્મણ કન્યા સારનાયના ખંડેરામાં પિતા હુમાયુનાં માણસો દ્વારા મરાયા પછી વાસ કરે છે. એક રાત્રે તે જ હુમાયુ અતિથિરૂપે ત્યાં આશ્રય લે છે. હુમાયુ જતી વખતે આ બાઈને વર્ષોસન આપવા તથા ઝુંપડીને મહેલમાં બદલી નાંખવા હુકમ કરી ચાલ્યો જાય છે. કોઈ ૪૦-૪૫ વર્ષ પછી શહેનશાહ અઠબર ત્યાં આવે છે અને તે બાઈને મદદ આપવા તથા મહેલ બાંધી આપવા કહે છે. પણ તે બાઈ કહે છે કે મારે આમાંનું કંઈ સ્વીકાર્ય નથી. બાઈ મરણ પામે છે અને ત્યાં મહેલ બંધાય છે. તેની ઉપર લેખ લખાય છે કે ‘અહીં સાત સમુદ્રના શહેશાહ બાદશાહ હુમાયુ એક રાત રહ્યા હતા’ પણ એ બાઈનું નામ સુદ્ધા નથી. આનું નામ જ સમ્રાટો-ચિત આત્માભિમાન.

પ્રસાદજીનું સાહિત્યિક જીવન શરૂ થતાં પહેલાં હિંદીનું નાટ્ય-સાહિત્ય ભારતેન્દ્ર બાબુની કૃતિઓ વડે શોભતું હતું. પણ તેમાં નાટ્યકળાનો યોગ્ય વિકાસ થવા પામ્યો ન હતો, અને

હમણાં હમણાં દિગ્દેશમાં રાચનાં નાટકોના અનુવાદે હિન્દી નાટ્યસાહિત્યમાં કીકડીક ઉમેરો શરૂ કર્યો હતો. પણ કાંઈ અનુવાદથી આ અંગની પુષ્ટિ થતી નથી. આ સિચિતિ જ્યારે કરે પ્રસાદે જોઈ, અને એ પ્રદેશમાં સખળ પ્રયત્ન કરી મૌલિક ૬-૭ નાટકો રચી 'હિન્દી નાટ્યસાહિત્યને અમુક અંશે ઉત્કૃષ્ટ કર્યું'. પ્રસાદજીનાં નાટકો શૈલીની દૃષ્ટિએ બંગાળી કે હરિશ્ચંદ્રથી સ્વતંત્ર છે. તેમાં મૌલિકતા છે. તેમાં ચારિત્રચિત્રણનું વિધાન ઉત્તમ પ્રકારનું છે. તેમાં આપણે માનવી હૃદયની બાવનાઓનું સુંદર વિવરણ જોઈએ છીએ. તેમની કથનોપચય શૈલી મનો-વૈજ્ઞાનિક અને ધગશ બાવાવેશને વધારનારી છે. તેમનાં નાટકોમાં 'નાગયશ', 'ધુવસ્વામિની', અન્નતરણ, ચંદ્રગુપ્ત, રકંઠગુપ્ત અને રાજ્યશ્રી' મુખ્ય છે. આ નાટકોની રચનામાં તેમણે ઐતિહાસિક સત્ય પ્રત્યે યોગ્ય ધ્યાન આપ્યું છે તથા એ પ્રાચીન કાલને પોતાની કલા વડે પ્રત્યક્ષ કરી નવ યુગને યોગ્ય સંદેશ આપ્યો છે. પ્રસાદજીનાં નાટકો રચાયેલા સાહિત્યની વસ્તુ છે.

વાર્તા કલા અને નિબંધો

પ્રસાદજીની 'વાર્તાઓ' દાર્શનિક શૈલીની બાવનાપ્રધાન હોય છે. તેમની વાર્તાઓમાં એક અપૂર્વ ચમત્કાર હોય છે. તેમની વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ મોટે ભાગે બૌદ્ધકાલીન હોય છે. તેઓ બહુ કુશળતાથી હાથે ચિત્ર રજૂ કરે છે. આપણે તત્કાલીન યુગના વાતાવરણમાં જોતજોત થઈ જઈએ છીએ, તેમની વાર્તાઓ વાંચતાં આપણે પોતાની જાતને જૂલી જવી જોઈએ છે. અને એક અદ્ભુત આનંદમય વાતાવરણ જામે છે. તેમની વાર્તાઓનાં નામો પણ તેમની શૈલી અને બાબાને અનુરૂપ હોય છે. 'આકાશદીપ', 'પુરસ્કાર' 'સ્વર્ગ કે અંડકરો મે' 'સુનહરા સાંપ', 'હિમાલયનો પ્રવાસી', 'સમુદ્ર સંતરણ વગેરે વાર્તાઓ તો સાહિત્યની સમૃદ્ધિ છે, તેમનું જીવન પ્રત્યેનું લક્ષ્ય બહુ જ વિશિષ્ટતાભરેલું ચમત્કારપૂર્ણ હોય છે અને તેથી તેમની વાર્તાઓ ધણી સુંદર

બની છે. તેમણે બે નવશે પશુ રચી છે 'કંકાલ' અને 'તિતિલી', કંકાલમાં એક દરિદ્ર દેશનું વાર્તાવિક, દુઃખ શું હોય શકે તેનું સચોટ દશ્ય ખડું થાય છે.

તેમના નિબંધોમાં ગદ્યકાવ્યનો આનંદ અનુભવીએ છીએ. તેમનું ઇતિહાસવિષયક જ્ઞાન અદ્ભુત છે. તેમના ઐતિહાસિક સંશોધનને રાખાલદાસજી જેવા પશુ સ્વીકારતા. પ્રસાદજી તો બનારસના હાલતાચાલતા સાહિત્યોદ્યાન સમાન હતા. પ્રસાદજીએ થોડા સમય પર 'કામાયિની' નામ એક મહા કાવ્યની રચના કરી પોતાની કવિત્વશક્તિ પ્રૌઢતાએ પહોંચ્યાનું. પ્રમાણુ આપ્યું હતું. છેક વૈદિક કાલની કથાને રૂપકમાં ઠલવી મહાકાવ્યની રચના કરી છે. આ કાવ્યમાં મનુ શ્રદ્ધા (કામાયિની) અને ઇકા પાત્રો છે, પ્રલય સમયનું વાતાવરણ અને ત્યાર પછીની પુનઃસૃષ્ટિરચના, પ્રલય સમયનો વિવાદ અને અદૃશ્ય તથા પુનઃસર્જન વખતનો અપૂર્વ આનંદ વગેરે કૃતિયો અપૂર્વ રચાયાં છે. આ ગ્રંથ સાહિત્યની એક વિશિષ્ટતાભરેલી વસ્તુ છે.

ગદ્યશૈલી : સમાપન

વર્તમાન ગદ્યશૈલીઓમાં પ્રસાદજીની શૈલીનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તેમની શૈલી શુદ્ધ હિન્દી અને સ્વાભાવિક વિકાસની છે. તેમાં ભારીમચ્છીને શૈલીનું અમુક રૂપ આપવામાં આપ્યું નથી. તેમની ભાષા અને શૈલી ભાવપ્રકાશન માટે અજબ શક્તિ ધરાવે છે. સૌષ્ઠવ, ચમત્કાર અને પ્રસાદ ગુણથી ભરેલાં નાનાં નાનાં વાક્યો અને સંસ્કૃત સરલ પદાવલિ હૃદયના ભાવોને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરે છે. તેમની શબ્દોની પસંદગીમાં બાદશાહિક પ્રયોગો વિશેષ છે, અને તેમાંથી વ્યંગ્યાત્મક શ્વનિ નિકળે છે. તેઓ આ શૈલીના બળે આપણને એક સ્વર્ગીય વાતાવરણમાં મૂકી દે છે. તેમનાં નાટકો વાંચીએ કે વાતીએ વાંચીએ ત્યારે આપણે આ દુનિયાથી દૂર એક લબ્ધ અને અલૌકિક ભાવનામય જગતમાં વિચરીએ છીએ, આપણું બે વાતાવરણ મધુર અને આદર્શ-

કારી બની રહે છે. તેમની શૈલી એટલી બળવતી છે કે તે આપણને વારંવાર એક ને એક વસ્તુ વાંચવા આમંત્રે છે છતાં ફરી-ફરીને વાંચતાં આપણને કંટાળો આવતો નથી પણ ઊલટો આનંદ વધે છે. તેમની વાકચર્યના અને ભાષા વિષયાનુકૂળ હોય છે, તેમની ભાષામાં ઉર્દૂ શબ્દાવલિ નથી, તેમજ ઉર્દૂ શૈલી પણ નથી. તેમની ભાષા સાધારણ ચાલુ અને વિશુદ્ધ છે, તેમ ભાષામાં મુદાવરાને (Idioms)-રૂઢિપ્રયોગોને-આણું જ રચાન હોય છે. છતાં ભાષામાં જરાએ શિથિલતા આવવા પામી નથી. પ્રસાદજીની શૈલી હિન્દીમાં પ્રાણવાન શૈલીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે.

આવા એક સમર્થ સાહિત્યકારે માત્ર ૪૮ વર્ષ જેટલી ટૂંકી જિંદગીમાં સાહિત્યોદ્યાનને ખેતાનાં વિકસાવેલાં સુવાસિક પુષ્પો વડે શણગાયું અને જીવન જીવી બાપુ. ૪૮ વર્ષની જિંદગી કાંઈ લાંબી જિંદગી નથી, તે તો માત્ર મધ્યકાળ છે, પણ અહીં આપણે બધા લાઇલાજ છીએ. માત્ર હવે આપણે તો એક જ ધર્મ રહે છે કે પ્રેમચંદ્રજી તથા જયશંકર પ્રસાદજી જેવાનાં સુંદર સ્મારકો ચોજીએ કે જેથી તેઓ હંમેશાં આપણા અને આપણી પ્રજાના બની રહે. આવા સાચા શબ્દશ્રવણ-ક્રિયાસક્ત આત્મા માટે પ્રાર્થના કરવાની હોય જ શાની ? તેઓ તો પરમ-પદના વારતવિક્ક રીતે સાચા અધિકારી છે. તેમનાં કુટુંબી જનોને શાબ્દિક સમવેદનાં વડે આશ્વાસન આપવાનો લૌકિક શિષ્ટાચાર કરીએ પણ સાચી કદર તો ત્યારે જ ખૂંચી ગણુશે કે જ્યારે આપણે તેમની કૃતિઓનો ભારતંગ્યાપી પ્રચાર કરી તેમનાં સ્મૃતિચિહ્નોને જીવતાં રાખી લાભ લઈએ અને ભાવી પ્રજાને આપીએ. અત્રે આ મહાન કલાકાર, રચાયી અને મૌલિક સાહિત્યસ્રષ્ટા પ્રૌઢ ગદ્યનિર્મોલ્કતી તથા ભાષાના એક સમર્થ પુરસ્કૃતીને આ લેખાંજલિ અર્પી હૃદયમાં આનંદ અનુભવું છું.

જેઠાલાલ જોષી

ઇતિહાસ અને પ્રત્નતત્ત્વ

૩

પૌરાણિક^૧ જયસવાલ

એમનાં લખાણોમાં પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસને લગતી ધણી ધણી માહિતી સુવ્યવસ્થિતરૂપે, ધણા ધણા નિર્ણયો તદ્દન નવા, અન્ય મતોનાં કાબેલ અંડન સાથે, ચોતર્ફના પુરાવા એકત્ર કરીને સાબિત કરેલા, આપણને મળે છે; એમનાં આવાં લખાણ એમના કોઈ કોઈ નિર્ણય વિશે શંકાશીલ અભ્યાસી પણ આનંદથી કરે છે. હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસસંશોધક હિંદવી વિદ્વાનોમાં શ્રી જયસવાલનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં-લગવાનલાલ ઈન્દ્રજી અને રાખાલદાસ બેનરજી જેવા ઉદ્દૃષ્ટ સંશોધકોની દારમાં.^૨

અર્વાચીન ભારતના વિદ્વાનોમાં જે આરંભ ઇતિહાસવેતાનું સ્થાન આટલું ઊંચું છે તેમના કાર્ય પ્રતિ વાચકોનું લક્ષ દોરના માટે આ અંકમાં પણ, આગલા એક અંકની જેમ, થોડુંક વધુ સ્થલ રોકવા બદલ કશા ક્ષમાપનની જરૂર હોય ખરી? એ સ્થલ અધિક રોકવું આવશ્યક છતાં વાસ્તવિક રીતે ખરેખર થોડુંક ફાળવે પાડી શકાય તેમ હોવાથી, અહીં સદ્ગતને વિશેનાં તથા એમનાં પોતાનાં બબ્બે લખાણો લક્ષી અંગુલિનિર્દેશ જ થઈ શકશે.

ઉપર ટાંકેલી કંડિકામાં જેમ પ્રા. ઠાકોરે આજથી ચારેક વર્ષ પર તેમ આચાર્ય આનંદચંદરે હમણાં એક ઠીક ઠીક વિસ્તૃત અવસાનઉર્નોષિની અંદર ૨૯. ડો. જયસવાલનાં અન્વેષણોનું

૧. આ ૫૬ દિ. બ. કેશવલાલ હ. મુવલિખિત એક ('મેળની મુદ્રિકા'ના) પ્રવેશકમાંથી લીધું છે. 'જયસવાલ' ઉચ્ચાર તેઓ અને આપણા બીજા વિદ્વાનો સ્વીકારે છે; અમે પં. સાંકૃત્યાચનને અનુસરી 'જયસવાલ' રાખ્યું છે.

૨. પ્રાધ્યાપક બૃજવંતરાય ક. ઠાકોર: 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'ના ભાષાંતરની મનનિકા-ટીકા પૃ. ૧૧૩.

૩. 'વસન્ત' વર્ષ ૩૬, અં. ૨; (વૈશાખ-અષાઢ '૬૩).

સંક્ષેપે ગુણદર્શન અને મૂલ્યાંકન કર્યું છે. એ ધીટ ઇતિહાસજ્ઞે જે વાદ કે વિષયનિરૂપણ કર્યો હોય તેનો પ્રતિવાદ કરનારે પણ તેમનું કહેવું વિચારમાં લીધા વિના ચાલવું નહિ એ હકીકત આપણા બંને વિદ્વાન વિવેચકો નેધિ છે, તે પરથી સમજી શકાય છે કે સ્વર્ગસ્થ પોતાના વિષયના કેવા અસાધારણ માનનીય પ્રમાણ-પુરુષ હતા. એમનું જે ઝગકતું અને કાર્યપ્રેરક દેશાભિમાન તથા જાત્યભિમાન 'હિન્દુ પૌલિટી'નું પ્રવૃત્તિહેતુ બન્યું હતું તેનો પણ સાવતરણુ ઉલ્લેખ 'વસંત'ની નોંધમાં છે. એ પ્રત્યક્ષ ટીકાકારો જે ભ્રમમાં કે ગેરસમજમાં પડ્યા હતા, તેનો ખુલાસો પણ ત્યાં સ્પષ્ટતાથી કરવામાં આવ્યો છે.

વાંચકોને યાદ હશે જ કે ૧૯૩૩ની આખરે વડોદરામાં બરાયલી સાતમી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદના ડૉ. જાંબસવાલ પ્રમુખ હતા. એ પ્રસંગના એમના "અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવથી અંકા-એલા વ્યાખ્યાન" માં જેમ ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના વિશેષજ્ઞોએ ચિન્ત્ય કે તેમને માન્ય થાય તેવાં વિષયને લગતાં સવિસ્તર વિધાનો હતાં તેમ સામાન્ય ઇતિહાસપ્રેમીઓએ પણ જાણવાજોગ આ ચાર જિન્દુઓ હતાં: (૧) ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને પ્રત્નતત્ત્વનું અધ્યયન કરનારે હવે પશ્ચિમે જૂમધ્ય સમુદ્રના-છટલી સુધીના-દેશોને અંગે ચએલાં કે ચતાં સંશોધનોથી પણ માહિતગાર રહેવું પડશે; (૨) બાંકારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટ જેવી મહાભારતની પ્રમાણજૂત આવૃત્તિ તૈયાર કરે છે તેવી રામાયણની પણ, તેની જે ચાર કે પાંચ સંશોધનપાત્ર હાથપ્રતો છે તેને આધારે, તૈયાર કરવાનું કર્તવ્ય સત્વર હાથ ધરાવું ધટે; (૩) સંસ્કૃતના અધ્યયનઅધ્યાપનની જે પદ્ધતિ જૂની રીતની પાઠશાળાઓમાં હતી અને હજી ચેડીધણી છે, તેને શિક્ષિતો પૂરી જાણપાછાણા વિના અવગણે છે તે બરાબર નથી, કેમ કે શિક્ષિતો ઇચ્છે અને માગે છે તેવી પૃથક્કરણ-વિવેચનાત્મક પદ્ધતિ

૧. 'વસંત'ની પૂર્વોક્ત નોંધમાંથી.

પ્રાચીન દર્શનવ્યાકરણાધ્યાસની, એને અસલ રૂપે, એમાં હોવાથી એનો યથાયોગ્ય પુનરુદ્ધાર થવો જોઈએ; (૪) ભારતીય ઇતિહાસ-ને લગતું કેટલુંક પ્રાન્તવાર કે રાજવંશવાર કાર્ય પંડિતો ગૌરીશંકર ઓઝા, રાખાલદાસ બેનરજી, કાધર હેરાસ વગેરેના ગ્રંથો દ્વારા ગયાં થોડાં વર્ષમાં થયું છે; છતાં આપણા દેશના હિન્દુ યુગનો સર્વસામાન્ય સાંસ્કારિક સમન્વયાત્મક બૃહદ્દિતિ-દાસ આપણા દષ્ટિબિન્દુથી લખાવો બાકી છે અને આ કાર્ય પણ વિનાવિલંબ શરૂ કરી દેવું જોઈએ. આપણા ઇતિહાસના 'આ મહાન પર્યેષક'નો એ 'એક મહાન અભિલાષ' વધુપૂરો જ રહ્યો, સહકાર તથા ઉત્તેજનને અભાવે.

—વિ.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

૪

પૂર્ણચોગની રજૂમિકેઓ

૨૪મી નવેમ્બર ૧૯૩૭

આજે શ્રી અરવિન્દનો સાક્ષાત્કારદિન. અગિયાર વર્ષ પર-૧૯૨૬ને આ દિવસે—એ માનવેન્દ્રની યોગસિદ્ધિ, વિદ્યાનમય ચેતનાનું અવતરણ પૃથ્વી પર કરવાનો ઇશ્વરી સંકેત જરૂર આણુવાને કાળે, યર્ષ. આ પ્રસંગે એમના વિશિષ્ટ યોગમાર્ગનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં લક્ષણો સ્ફુટ કરતી ઉપર્યુક્ત ઉપરિતકાનો વાચકને

૧. સ્થળસમયના અભાવે આ નોંધ અહીં જ અટકાવવી પડે છે. વાપરી શકાય નહિ તે સામગ્રી એટલે નવેમ્બરના 'વિશાલ ભારત' માંનો ૨૧ જયંત્ર વિદ્યાલંકારનો લેખ; અને, ગુજ. વર્ના. સોસાયટીએ ચાર વર્ષ પર પ્રકાશેષ્ટું 'હિન્દુ પૌલિટી'નું ભાષાંતર.

૨. કર્તા અંબાલાલ બા. પુરાણી (શ્રી અરવિન્દ કાર્યાલય, આણંદ, શ. ગા.)

૩. કેટલાક (વિદ્વાનમાં ખપનારા પણ) 'ઉપરોક્ત' લખે છે એ જાહેર છે; ખરાં છે માત્ર 'પૂર્વોક્ત' અને 'ઉપર્યુક્ત.'

પરિચય કરાવવો. ઉચિત લાગે છે.

શ્રી અરવિન્દરચિત 'સિન્ધેસિસ ઓફ યોગ'માં આર્યોનાં સકળ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનાં અને માર્ગોનાં, ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વો એ સર્વનો જે અકૃતપૂર્વ અનન્યસાધારણ સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે, તે ગુજરાતી વાચકને 'પૂર્ણયોગ' એ પ્રથમ પાંચ ખંડોમાં મળી ગયો છે. એ પ્રત્યેક ખંડમાંનાં કતીનાં દર્શનો અને અનુભૂતિઓ વાચકને ઓછાં દુર્ગમ અને એ દૃષ્ટિથી તેની જૂમિકા અથવા પ્રવેશકરૂપે ભાષાંતરકર્તા રા. અંબાલાલ પુરાણીએ જે એકેક નાનો સારગ્રાહી તત્ત્વમુચક નિબંધ વિષયવાર-કર્મ, જ્ઞાન, આત્મસિદ્ધિ, ભક્તિ, વિજ્ઞાન, એ પ્રત્યેક યોગવાર-લખ્યો હતો તે પાંચેનો સંગ્રહ આ પુસ્તિકામાં થયો છે. પાંચ નિબંધોમાં મળીને પૂર્ણયોગનું સાધ્ય, એના સાધનમાર્ગો તથા એની સાધનાપ્રણાલીઃ આ સર્વ વિશે કોઈ પણ શિક્ષિત ગુજરાતી સમજી શકે તેવી વિચારસરણી અને લેખનશૈલીમાં સઘળું નિરૂપણ થયું હોઈને, સોએક પાનાંની આ નાની ચોપડી પ્રકૃત વિષયની પ્રથમ પંક્તિની પ્રવેશિકા બની છે. એમાંના પહેલા નિબંધ 'કર્મયોગની જૂમિકા'માં (સને ૧૯૨૨) સાંપ્રત માનવજાતિની મંથનદશા, આજની આર્યાવર્તની સ્થિતિ, એમાંથી ઉગરવા તેણે અધ્યાત્મનું જ શરણું જીવનાધાર લેખે લેવાનું છે એ વિશેની સ્પષ્ટતા, પૂર્ણયોગ પ્રભુપ્રાપ્તિને અશક્ય કે અશક્ય નેવો આદર્શ મટાડીને એક વ્યવહારુ પ્રશ્ન બનાવે છે એ તેની ખાસ ખૂબી અને આપણા પ્રાચીન મનો-માર્ગોનાં સારાંમાં સારાં લક્ષણોમાંથી કેટલાં કઈ રીતે પૂર્ણયોગે સ્વીકાર્યાં છે તેની સમજણ-આ જિંદુઓ પર મુખ્યત્વે લખ્યું છે; બીજા અને ત્રીજા નિબંધો 'જ્ઞાનયોગની જૂમિકા' (૧૯૨૩) અને 'આત્મસિદ્ધિયોગની જૂમિકા' (૧૯૨૬)નાં મુખ્યજિંદુઓ એટલે પૂર્ણયોગમાં અંતર્ગત કે એના અંગરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનયોગના ઉદ્દેશ, સ્વરૂપ, કરણો, પદ્ધતિ અને સાર્થકતાની ચર્ચા, તેમ જ,

આત્મસિદ્ધિયોગનાં ચાર આગળ પડતાં અંગો શુદ્ધિ, મુક્તિ, સિદ્ધિ અને ભુક્તિનું સરળ બુદ્ધિગમ્ય અને તેથી પ્રતીતિજનક વિવેચન તથા પૂર્ણયોગ પાર્થિવ જીવનમાં સિદ્ધ થયે માનવીની પ્રકૃતિમાં અને જીવનમાં, સમસ્ત વિશ્વમાં પણ, શક્ય બનશે એ મૂલગામી પરિવર્તનોનું સંક્ષેપે સૂચન; એથી નિબંધ 'ભક્તિ-યોગની ભૂમિકા' (૧૯૩૪) પરંપરાગત ભક્તિયોગમાર્ગોની તથા તંત્રમાર્ગોની મુશ્કેલી અને બાયસ્થાનોનો નિર્દેશ કરી પછી, એ માર્ગોના શુદ્ધીકરણ તથા પૂર્તિ માટે પ્રયત્નતા પૂર્ણયોગની જે એક ખાસ શોધ, ચૈત્ય પુરુષ, (Psychic being), તે પુરુષે યાને માનવીના અંતરાત્માએ કરેલી ભગવદ્ભક્તિ કેવી રીતે ઉચ્ચતર કોટિની છે, સલામતીભરી પણ છે, એ દર્શાવ્યું છે; અને છેલ્લા નિબંધ 'વિજ્ઞાનયોગની ભૂમિકા'માં (૧૯૩૪) વિરાટની એ પરમાદ્ભુત ચેતનાનું સ્વરૂપ તેમ જ ચમત્કારી કાર્ય વર્ણવી, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાઓની-દિવ્ય મનીષા (overmind), શ્રુતિ (inspiration), સ્મૃતિ (intuition) ઇત્યાદિની દૂંકી પણ સુરેખ ઓળખ આપી છે.

પુરિતકામાં જે કીમતી માહિતી અને પ્રેરક વિચારણા ભરી છે, તેનો ઉપર તો બહુ અધૂરો પરિચય આપ્યો છે. એ એટલો યે, પૂર્ણયોગ વિશે જે અજ્ઞાન, એનાથી થ વધુ જ્ઞેષમભક્તિ અવપજ્ઞાન અને ચીકણા કુર્મદ આપણી વચ્ચે પ્રવર્તે છે, તેને દૂર કરવાનો સખળ પ્રયત્ન કરતી 'પૂર્ણયોગની ભૂમિકાઓ' પ્રત્યે વાચકોને વાળશે તો અમને ધણે આનંદ થશે. —વિ.

વિજ્ઞાન

૫

શ્રિ. એસે. સંમેલન (૧૯૩૭)

છગ્ગંડના જીવવિદ્યાશાસ્ત્રના ('જાવોલોજ'ના) બુદ્ધર્ગ અભ્યાસી સર એડવર્ડ પોસ્ટનના પ્રમુખપદે ૧૯૩૭ના શ્રિટિશ એસોસિએશન

સંમેલનનું ઉપવેશન નોટિંગ્સમાં શહેરમાં એ વર્ષના સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં થયું હતું. ડાર્વિન અને વોલેસના જીવનોત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતો-એ જે જે તડકાછાયા બ્રિટિશ એસોસિએશનના છેલ્લાં ૬૦-૭૦ સંમેલનોમાં જોયા હતા તેનાં સંસ્મરણરૂપે એમનું વ્યાખ્યાન હતું.

સજીવસૃષ્ટિના ઇતિહાસમાં જીવન અનેક રૂપે ઉત્ક્રાંતિ યથું હતું એ વાત તો હવે સર્વત્ર માન્ય થઈ ચૂકી છે. પણ એ જીર્વગામી ક્રાંતિ કયા નિયમને આધારે થતી હતી ? ઉત્ક્રાંતિનો માર્ગદર્શક દીપક કોણ ? જીવન કે કુદરત ? એ દીપકે માત્ર અમુક અમુક દિશાઓ જ કેમ અજવાળી ? ડાર્વિનના મત પ્રમાણે કુદરતી સંજોગોને અનુકૂળ થઈ રહેનાર જે જે પ્રાણીઓ હતાં તેઓ પોતાનાં અંગોમાં અને ટેવોમાં ઘટતો ફેરફાર કરીને જીવતાં રહી શક્યાં અથવા તો ઉત્ક્રાંતિ થયાં. લેમાર્ક અને બાઇ-અમાનના મત પ્રમાણે કુદરતને અનુકૂળ થવા જે નવી ટેવો કે અંગો અમુક સંજોગોમાં ગ્રહણ કરવાં પડે, તે બીજા સંજોગોમાં જરૂર ન હોય ત્યારે નાખૂદ કરી શકાય, અને તેથી જરૂરિયાત પૂરતી ગ્રહણ કરેલી ટેવો કે અંગો વંશપરંપરા અવતરવા શક્તિમાન નથી. જે આમ હોય તો જીવનવિકાસને દોરનાર કોણ ? ઉત્ક્રાંતિ થવાની પ્રત્યક્ષ ધમ્મદા રાખતા જીવનની કોઈ ગૂઢ શક્તિ કે માત્ર કુદરતી સંજોગો ? સર એડવર્ડનું વ્યાખ્યાન તો કુદરતને પ્રાધાન્યે ગણી ડાર્વિનના મૂળ સિદ્ધાંત—natural selectionને વધુ અંશે પ્રતિપાદિત કરવા પ્રયાસ કરતું હતું.

આ ચર્ચારૂપક વિષયને તટસ્થ રીતે જોતાં એમ જણાય છે કે ઉત્ક્રાંતિએ જે માર્ગ લીધો છે તેનાં અન્વેષણોની પદ્ધતિમાં બિબિધતા ફેરફાર થશે. ઉત્ક્રાંતિની દોરવણીમાં કુદરતે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો તે તો ચોક્કસ છે, પણ પ્રાણીશરીરનાં અંગોએ કોઈક રીતે કરેલા જુદા જુદા ફેરફારો સાથે કુદરત તો માત્ર થોડીધણી રમત કરે છે. ખરેખરી ગૂંચ તો જાડી છે. સજીવ શરીરનાં અંગોની અદ્ભુત આંતરિક શક્તિ શું અર્થ વગરનાં

રૂપાન્તર કરી કુદરતને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા છૂટ આપે છે, કે તે શક્તિ આજીવજીવની કુદરતને અનુકૂળ થવા અંગરૂપાન્તર કરતાં સફળ થાય ત્યારે સફળ અંગને વંશપરંપરા અવતારતી જાય છે, કે પોતે પોતાની જ ભાગ્યવિધાત્રી યદ્ય નિર્ણીત પદ્ધતિ અનુસાર આ શક્તિ જીવનવિકાસ સાધી રહી છે ? જીવવિદ્યાના અભ્યાસીને નિમગ્ન કરે તેવી ઉત્ક્રાંતિવાદની આ અર્વાચીન સમસ્યાઓ છે.

મિ. વેલ્સની શિક્ષણમીમાંસા

નોટિંગહામ સંમેલનમાં ખીજું મહત્વનું વ્યાખ્યાન જે સૌથી વધુ ચર્ચાનું, તે સુપ્રસિદ્ધ લેખક એચ. જી. વેલ્સના પ્રમુખ-પદેથી શિક્ષણવિભાગમાં અપાયું હતું. Informative content of education—અભ્યાસની દુનિયાની સર્વ ઘટનાઓ સાદી અને સીધી રીતે સમજાવી શકે તેવા પ્રકારનું ‘ માહિતીપ્રચારનું શિક્ષણ, ’ હમણાંના કરતાં પુષ્કળ વધુ પ્રમાણમાં આપણી શાળાઓમાં પ્રચલિત કરવા મિ. વેલ્સે સખળ દલીલો મૂકી, અને અભ્યાસક્રમને નવે પાથે યોજવા સૂચનાઓ કરી. શારીરિક અને માનસિક ફળવણી, ભાષાશિક્ષણ, ગણિત કે સાહિત્ય, તુલનાત્મક શક્તિ, સંગીત, ચિત્રકળા અને ખીજાં રસશાસ્ત્રો, એ સર્વને હાલ તુર્ત ખાજી ઉપર મૂકી, આધુનિક યુગના મનુષ્યે એક શહેરી તરીકે પૂર્ણ જવાબદારી સમજી જીવનમાં જે ભાગ ભજવવાનો છે તેને પહોંચી વળવા શાળાઓમાં અત્યારે અપાતું શિક્ષણ કેવા ફેરફારો માગે છે તેમ જ સાધારણ શક્તિના મનુષ્યમગજમાં, અભ્યાસની સંસ્કૃતિએ જમાવેલા સામાજિક વાતાવરણમાં કેવી જાતનું ‘ ઘટના સંગઠન ’ (fact-system) મૂકી શકાય, એ વિષયો પ્રમુખે સારી રીતે ચર્ચા.

નિશાળોનાં સમયપત્રકો અને નિશાળ છોડતાં બાળકોની ઉંમર એ બંને જોતાં, આપણી અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ કેટલી સંકુચિત છે તેનો ખ્યાલ લાગે જ દાખલે આવતો હશે. ખીજા વિષયો ખ્યાનમાં લેતાં પણ, શિક્ષણ અપાતા વખતમાં ખરેખરું સૃષ્ટિજ્ઞાન

અઠવાડીઆમાં છ કલાકથી વધુ કોઈ ઠેકાણે અપાતું નહિ હોય. શાળાજીવનનાં વર્ષદીઠ ૪૦ અઠવાડીઆનાં દશ વર્ષો ગણીએ તો એ જીવનના માત્ર ૨૪૦૦ કલાકો ખરું સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવવામાં રોકાતા હશે. શાળાની બહાર, વાતચીતમાં, વાચનમાં અને નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં આ પ્રકારનું પુષ્કળ જ્ઞાન મૂલ્યુ પર્યંત પણ મળતું રહે છે તે ખરું, પરંતુ એ બરાબર વ્યવસ્થિત હોતું નથી. સંગીન પાયાનું ખરેખરું જ્ઞાન તો આ અમૂલ્ય ૨૪૦૦ કલાકમાં જ—જે ખીલતા મગજમાં એ મેળવી શકાતું હોય તો—મેળવવાનું રહે છે.

નકામો અથવા તો ઝોઝા, ઉપયોગની માહિતી આપવામાં અત્યારે આપણે આ કીમતી સમયનો મોટો ભાગ ગાળીએ છીએ; અને તેથી વેડફાઈ જતા સમયમાં ચાંપતી કરકસર કરી શિક્ષણપદ્ધતિની પુનર્ધટના જરૂરની છે. જ્ઞાનપિપાસાને બાળ-મગજમાં અવળે રરતે ન દોરવવામાં આવી હોય કે નિરુત્સાહિત બતાવી દેવામાં આવી ન હોય, તો તે હંમેશાં વિકાસ પામવા આતુર રહે છે. જે દિશા તરફ કુદરત તેને વાળવા માગતી હોય તે દિશાને માર્ગે શિક્ષણપદ્ધતિ રચવાની જરૂર છે. આ રીતે જ્ઞાન સંપાદન કરવા આતુરતા વધતી જાય અને સાથે માનસિક સંતોષ પણ ઉત્પન્ન થાય તેવા પ્રકારનું શિક્ષણ મળવું જોઈએ. બાળકોની ઉત્કંઠા પહેલાં તેમને જડ વસ્તુઓ તરફ, પછી પ્રાણી અને વનસ્પતિ તરફ, ત્યારપછી સ્વજનો તરફ અને છેવટે સમાજ તરફ લક્ષ દોરવતાં શીખવે છે. કુદરતી ઉત્કંઠાના આ વિકાસોને પદ્ધતિસર ઉપયોગમાં લઈ, શાળાઓમાં પહેલાં પદાર્થવિજ્ઞાન પછી જીવવિદ્યા અને ત્યારપછી ઐતિહાસિક ને સામાજિક વિજ્ઞાન; એ અનુક્રમે સૃષ્ટિજ્ઞાનના આ મૂળ વિષયોને શીખવવાની જરૂર છે. વિચારપૂર્વક કરેલી ચૂંટણીથી એવા વિષયો આ વિજ્ઞાનશાળા-ઓમાં લઈ ચકાય કે કાચી ઉંમર પૂરી થતાં સુધીમાં બાળકને સ્થૂલ વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો અને પરિણામોની ચોખ્ખી સમજ પડી ગયેલી હોય; અને તેથી તે યંત્ર જેવી સમજશક્તિનો, બાહોશ,

પૃથ્વી ઉપરની જીવન-ઉત્ક્રાંતિને અને માનવઈતિહાસને હંમેશા આંખની સામે રાખનાર, શરીરસુખાકારી અને સ્વચ્છતા સંમજનાર, ભૌગોલિક અને રાજદ્વારી પરિસ્થિતિને પારખનાર, એવો સમૃદ્ધ શહેરી બની શકે.

અભ્યાસના કરતાં વસ્તુશિયતિ વધુ સ્પષ્ટ રીતે દાખવતું, વ્યવહારોપયોગી આર્થિક જીવનનું, મિલકતનું અને નાણાંવિગમક જ્ઞાન, આપણા દરરોજના જીવનને જે જરૂરનું છે તે નિશાળનો અભ્યાસક્રમ પૂરો થતા સુધીમાં સંદેશાધીપતી શીખવી શકાય. તે માટે ખીચતું બધું જ નિરુપયોગી શિક્ષણ જે નૈસર્ગિક ચિત્રને વહ અને ખેડોળ કરી મૂકે છે તેનો સદંતર બદલવાર થઈ જવો જોઈએ. શિક્ષણનાં નાનાં મોટાં અંગોનું પ્રમાણ અભ્યાસની પદ્ધતિમાં આપણે ગિલકુલ જાળવી શક્યા નથી. યુરોપના અર્વાચીન શહેરીનું મગજ ખૂંધાણું થઈ ગયું છે. તેમાં નાની નાની ઐતિહાસિક અને રાજદ્વારી જાળનો એવી ખૂણેખોયરે સંતાઈ રહી છે કે પોતાની પ્રગ્નના ઐતિહાસિક કહેવાતા નિર્માણ પ્રસંગો કે યાદુદી લોકોની તવારીખ જેવી જાળોને તે અયોગ્ય રીતે મોટું રૂપ આપી દે છે. આના પ્રકારના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુનો નિષ્કુર સંદાર કરવાની ક્ષિપાને લાંબાવચાથી જૂઠ્ઠીના માનવઈતિહાસમાં ધોર પરિજાઓ આપ્યાં છે. ઇતિહાસના-આપણી સંસ્કૃતિના એ નિકુત અંતને સીધું જોઈ તેની ખૂંધ મટાડવાની આવશ્યકતા પડેલી છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતાં સદજ જણાય કે સાચાજીવન એ તો માત્ર શિક્ષણનો પાયો છે. જીવનસમારન સુધી શિક્ષણનું ચક્ષુતર તો ચણાયે જ જાય છે, જાણકાણનું પ્રાથમિક મુદ્દિજ્ઞાન પુખ્તવય થતાં અનેક સાચાઓમાં આગવું વિકસતું જાય છે અને તે પરાકાષ્ટાએ પહોંચતાં જીવનનું અન્વેષણ અને રચનાત્મક કાર્યો કરવા તરફ પ્રેરાય છે. નિરીક્ષણ અને વિવેચકશુદ્ધિથી

જેઓ સૃષ્ટિજ્ઞાનના વિકાસમાં ફાળો આપ્યે જાય છે તેમની અને એ જ્ઞાન સુગ્ધવસ્થિત કરનારાઓની સંખ્યા ધીર ધીરે ભવિષ્યમાં વધતી જશે. વળી જાણીના સમાજશાસ્ત્રી હોરિસન અને તેના શિષ્યો ખીલવે છે તેવું લોકસમુદાયનું નિરીક્ષણ અને તેનાં પરિણામો પણ ભાવિ પ્રગ્નના માનસ ઉપર મહત્વની અસર કરશે.

ભદ્રમુખ ક. વૈદ્ય

ફૂલ અને પદ્મર

જૂના ગુજરાતી દુહા

૧

‘માનસી’ના તંત્રીઓ

નીચેની ચર્ચાને સ્થાન આપી આભારી કરશો.

ભાઈ શ્રી મધુસૂદન મોદીએ ‘લુહિપ્રકાશ’ (પૃ. ૮૦, અંક ૧-૨)માં જૂની ગુજરાતીના કેટલાક દુહાઓ સંપાદિત કરીને પ્રસિદ્ધ કર્યા બાદ એ દુહાઓને લગતા કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ શ્રી ડોલરરાય માંકડે ‘માનસી’ (વર્ષ ૨, અંક ૧)માં ઉપસ્થિત કર્યા હતા; અને એ પછી એમાંના એક બે ગોણુ મુદ્દાઓ વિશે પણ આ જ પત્રમાં કેટલીક ચર્ચાઓ થઈ છે. ‘માનસી’ના એ જ વર્ષના ત્રીજા (સપ્ટે. ’૩૭) અંકમાં શ્રી ડોલરરાયના સર્વ મુદ્દાઓનો સુંદર જવાબ આપતો શ્રી મોદીનો એક લેખ પ્રકટ થયો એટલે એ આખા વિષયનો સમગ્ર ચર્ચો કરવાની અત્રે જરૂર રહેતી નથી. માત્ર મુદ્દા પહેલામાં ચર્ચાયેલા ‘લોકનું’ શબ્દના અર્થ સંબંધી એક ઉપયોગી પ્રમાણુ મને મળેલ છે, તે હું અત્રે રજૂ કરું છું.

શ્રી મોદીએ ઇલાવેલ દુહાઓમાં એક (નં. ૩) નીચે પ્રમાણે છે.

સહી ઇ તે સજન ધાવીઆ જિસ-કી લોહવં વટા ।

ચાંમા ઘીલઈ ધર હમઈ સેલણ લાગી રાટા ॥

આમાં લોટ્ડનો અર્થ શ્રી મોહીએ 'નેહ' કયો છે, ત્યારે 'લુડ્ડુ' શબ્દ કચ્છ અને દાહારમાં 'નાખવા'ના અર્થમાં વપરાય છે તેને અનુસરીને શ્રી. ડાહરરાયે એ જ અર્થ આદી ધટાવવાનો પ્રયાસ કયો છે, પણ એમ કરવા જતાં અર્થ ખૂબ જેમ્નીતાણીને બેસાડ્યો પડે છે.

શ્રી મોહીએ પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાંથી 'લોડ્ડુ' નાં ત્રણ 'સમાન્તર પ્રમાણો' રજૂ કર્યાં છે, પણ એ ત્રણેયમાં અર્થ સંદિગ્ધ રહે છે. શોળમાં યતકમાં વીરસિંહ નામે એક કવિએ રચેલ 'ઉપાદરણ' દાહમાં દુઃ સંપાદિત કરું છું અને તે દાર્જસ ગુજરાતી સલાના ત્રિમાસિકમાં ક્રમશઃ છપાય છે. જાણા અને શબ્દપ્રયોગોની દૃષ્ટિએ એ આખું જે કાવ્ય ઊંડો અભ્યાસ માગી લે એવું છે. એમાં એક સાથે ચાર રથને 'લોડ્ડુ' નો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે—

एहा सज्जन लोटि सह जेहा दूमद नीर ।^१
 एहा सज्जन लोटि जिहा बले मरठ ।
 बलोरणा नषि लूटिइ, हिमटा मादि बहट ॥
 एहा सज्जन लोटि जे करी न करंठि ।
 दूझा बेरी छंदधी एकिइ रहणि रहति ॥
 एहा सज्जन लोटि जेहा फोफमंग ।
 काव करणइ खंडहा परह रसाइ रंग ॥

(કા. ગૂ. સમાનું ત્રિમાસિક, પૃ. ૨, પૃ. ૩૨૫)

આમાં 'લોડ્ડુ' નો અર્થ 'નેહ'—'શોખનું' એ પ્રમાણે રચે છે. કાલિયાવાડમાં 'લોડ્ડુ' 'દલાવવા'ના અર્થમાં વપરાય છે તે સંસ્કૃત દૃઢ માત્ર પરથી આવેલ છે, જે પરથી

૧. જે દાર્જવ પદ્યો કાવ્યનું સંપાદન થયું છે તેમાં આ કૃદો આ પ્રમાણે અપૂરો જ મળે છે.

(વિહ્વ) ' વહોડવું, ' ' વહૂરવું, ' ' વહોવવું ' ઇત્યાદિ ક્રિયા-
પદો ઊતરી આવેલ છે. નં. ૩ વાળા દૂધામાં અને ' ઉપાદરણ 'માં
જે ' હોડવું 'નો પ્રયોગ થયો છે તે સંસ્કૃત લોક ઉપરથી
ઊતરી આવેલ છે. આ બન્નેનો સંબંધ ન થાય એ જરૂરી છે.
રા. ડાહરરાયે સૂચવ્યો છે તે અર્થ આમાં બંધ ખેસી શકે
તેમ નથી.

પ્રસ્તુત દૂધાઓમાં ખીજે એક સ્થળે (નં ૧૫) ' હોડવું 'નો
પ્રયોગ છે.

આઢી લોહી ઓઢળી ડન્હાલદ લૂ વાય ।

આમાં રા. ડાહરરાયે લોહીનો ' ફરફરે છે ' એવો અર્થ
સૂચવ્યો છે. રા. મોદી તેનો અર્થ ' લપેટી-ઓઢી ' એ પ્રમાણે
કરે છે અને લુપ્ અને લિપ્ ધાતુના સંબંધથી ઊભા થયેલા
ધાતુનું પ્રેરક રૂપ આ સ્થળે પ્રયોગ્યું હોય એવું અનુમાન તેઓ
' બહીતાં બહીતાં ' કરે છે. અલખત, તેમણે આપેલા અર્થથી વ્યાકરણ
કે અર્થની અસંગતિ ઊભી થતી નથી. ' જો કે અનુમાને કરેલા
આ અર્થ માટે તેમને જરાયે નકામો આગ્રહ નથી, એમ તેમના
લખાણ ઉપરથી જણાઈ આવે, છે.

લોહીનો ' ફરફરે છે ' એવો અર્થ મને સુસંગત જણાય
છે; જો કે રા. ડાહરરાયે તેનો અર્થ જે પ્રકારે ઘટાવ્યો છે તે
મને વારતવિક લાગતો નથી. ' ફરફરે છે ' એવો અર્થ લઈએ
તો લોહિ કે લોહદ એવી જોડણી જ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ સાચી
ગણાય, પણ અબુધ લહીઆઓ ધણી વાર એવો ભેદ રાખતા
નથી. યદિ શુદ્ધમશુદ્ધ વા મમ દોષો ન દીયતે એવો મુદ્રાલેખ
ધારણ કરનાર લહીઆઓ વ્યાકરણશુદ્ધ જોડણીનો સમજપૂર્વક
આગ્રહ રાખતા એમ માનવું વધારે પડતું છે. લોહીને લોહિ
વાંચતાં અર્થ સુસંગત અને સરળ બને છે, એ વસ્તુ પણ મારા
અનુમાનને ટેકા આપે છે.

શ્રી ડાહરરાયે આ પ્રમાણે જોડણી ફેરવવાનું સૂચન કર્યું નથી-ઉપરાંત, બાણીનો અર્થ ' થોડી થોડી ' એમ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે તેઓ લે છે એથી સુસંગતિ જળવાતી નથી. બાણીનો અર્થ શ્રી મોદી જણાવે છે તેમ ' ત્રીણી-મુંદર ' (દિ. અગ્રી) છે. આ અર્થના સમર્થનમાં તેમણે એક એક વજનદાર ' સમા-ન્તર પ્રમાણ ' રજૂ કરેલ છે. મજકુર દોઝકાર્ધનો અર્થ ' ત્રીણી જોડણી દાલે છે-ફરફરે છે. બીનાળામાં લૂ વાય છે ' એ પ્રમાણે દુઠું કરું છું. આ અર્થ સુસંગત છે અને લોડીને સ્થાને લોઢિ મૂકતાં એ સરળપણે સમજી શકાય છે.

સારાંશ કે નં. ઠવાળા દૂદામાં લોઢવં નો પ્રયોગ છે, તે સંસ્કૃત લોઢ ઉપરથી બિતરી આવેલ છે અને તેનો અર્થ ' જોડ ' એવો થાય છે. નં. ૧૫વાળા દૂદામાં લોઢી છપાયું છે તેને બદલે લોઢિ વાંચવું જોઈએ. તેનો અર્થ ' દાલે છે-ફરફરે છે ' એવો થાય છે. આ પ્રયોગ સં. જુદા ઉપરથી બિતરી આવેલ છે. દાહાર અને દુઢમાં શ્રી ડાહરરાય કહે છે તેમ ' નાખવા 'ના અર્થમાં 'હુડુ'નો પ્રયોગ થાય છે તેની વ્યુત્પત્તિ હજી શોધવાની છે.

અમદાવાદ
તા. ૫-૧૨-૩૭ } બોગીલાલ જે. સાંડેસરા

૨

' માનસી ' પુ. ૨જી, મંચાક પદેલામાં મેં ' જૂના ગુજરાતી દુદાઓ ' વિશે ચર્ચા કરતાં એમ લખ્યું હતું કે એ દુદાઓ કાઠિયાવાડ-દાહાર તરફના લાગે છે કેમ કે એની બાળા કાઠિયાવાડી-દાહારી છે. મારા એ લેખમાંની દલીલોનો વિરત્તન ગ્રંથાગ રા. મધુસૂદન મોદીએ ' માનસી ' વ. ૨ જી, મં. ત્રીજામાં આપ્યો છે. તેમણે આપેલી દલીલો પછી મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે નો તરવોને મેં કાઠિયાવાડી-દાહારનાં વિચિટ્ર માન્યાં છે, તે એક કાળે જૂની ગુજરાતીમાં પણ પ્રચલિત હતાં. મારી ખૂલ સુધા-

રવામાં સહાય થનાર રા. મધુસૂદનનો હું ઉપકૃત છું.

એ ફુલાઓમાં જે ભૌગોલિક ઉત્સેજો છે તે, બધા નહિ તો તે તે ફુલાઓ, હાલાર બાળુના એટલે કે કાઠિયાવાડના ઉત્તર કિનારાની બાળુના પ્રદેશમાં રચાયા હોવાનો સંભવ છે એમ તો હજી પણ મને લાગે છે. ખાસ કરીને જે ઉત્સેજો ઉપરથી એક હરિશ્ચરચળવાળો (આ બાળતમાં રા. રામલાલ મોદીનાં લખાણના રહિયો તો રા. મધુસૂદને જ આપી દીધો છે) અને ખીજે ઉત્તરમાં જનારી કુંજડીઓ સિંધુ દેશમાં જાય છે તે. (ટોલા-મારુના ફુલામાં કુંજડીઓને સિંધુ તરફ જતી કયાંય નથી વર્ણવી.)

પાઠભેદ, અર્થભેદ માટે તો તંજો નીરક્ષીર વૃત્તિથી વિચાર કરી શકશે જ.

કરાચી
૧-૩-૩૮

}

ડાહરરાય રં. માંકડ

વાસરિકા

[ગંધા જે અંકમાં નહિ સમાયલી નોંધો]

“ નં. ૩૧. ” વાંચતાં વાંચતાં

રરમી નવે. (૧૯૩૭) : “ ન. ૩૧. ” એટલે “ નવલસ્રંધાવલિ. ” મયામે એ નામ દૂંઝાળું કેમ કે આ જમાનો દૂંઝાં માણસો દૂંઝી વાતા અને દૂંઝી બુદ્ધિનો તેમ દૂંઝાં મયાળોનો પણ છે. ... પહેલાં તો એક જાણુ મુધારી લઉં. ગંધે વખતે કાલિદાસ-સ્મૃતિદિન ‘વાળી નોંધમાં જે શાકુંતલ-ભાષાંતરો આપણે ચાદ કરેલાં, તેમાં સ્વ. રા. સા. દલપતરામ ખખખરે કૃત ભાષાંતર (સને ૧૮૬૯-૭૭) નોંધવું રહી ગયેલું. નવલસ્રંધાનો અનુમાન પ્રમાણે, એમાં ભાષાંતરકર્તાને કવિ સવિતાનારાયણની મદદ મળી હોવા સંભવ છે. ... અભ્યાસી મંડલોની બહાર જેમને હંમેશા જ સંભારતા હશે તે ગંધપતરામ રામરામકૃત ભર્યું જિહ્વાની કેળવણીના ઇતિહાસની સમાયોચનામાં નવલસ્રંધે ગાપરેલાં બે પદને ઉપયોગમાં લઈને આપણે હાલના સુપ્રિય ‘વેકેશનલ એન્જ્યુકેશન’ ને ‘વાલી-આઈ બાહુતર’ અને હાલમાં અપ્રિય ‘લિબરલ એન્જ્યુકેશન’ ને ‘ખાલ્લી

બહુતર' કહેવા માંડવું હોય તો તેમ બની શકે તેવું છે. તેમણે એ જ લેખમાં વાળીઆઇ બહુતર દેશમાં વધી પડેલું ત્યારનો જે પિતાર આપ્યો છે તેનો નિત્યપ્રભાતે પાઠ, એવા બહુતરને જ એકમાત્ર સાચામાં સાચું બહુતર બાખનાર આજના અમુક નેતા-મદાનેતાઓ કરશે તો એથી આપદે તેમને, તેમની પ્રવૃત્તિને અને દેશને ફાયદો થશે એમ કહી શકાય.

‘માસ્ટર મહાશય’

૨૫મી: આ વખતના (નવેંબરના) ‘લમિ’માં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના જે (આપણી બાબુ) અપ્રસિદ્ધ શિષ્ય ‘માસ્ટર મહાશય’નું રસાગ્ર રાજદાનિત્ર રા. કાલેલકરના મરાઠી લખાણ પરથી અપાયું છે, તે જ મદાપુરુષ વિશે પોલ જન્ટનફ્રટ ‘એ સર્ચ ઈન સીક્રેટ ઇન્ડિયા’માં પણ કેટલાંક હુલ્લેખ મળી શકે છે. આધ્યાત્મિક અનુભવો એ માત્ર શક્ય નહિ પણ કેટલી બધી સાચી વસ્તુ છે તેનો ખ્યાલ એવું વાચન આપ્યા વિના રહેવું નથી.

‘વહેમનું સાયન્સ’

૨૮મી: ફ્રેચ કવિ પોલ વર્સેન એના નવા જન્મચરિત્રની બહેરાત લખણમાં વાંચી તે પરથી ન્યૂન-૧૯૩૨ કે ‘૩૩નું-જન્મચરિત્ર’ એ પોએટ અન્ડર સેલ્ફન’ સાંભળું. વર્સેન માત્ર માનતો નહિ પણ અનુભવતો કે પોતે સનિયમની દશાથી પીડાય છે. એક વખતનો મુન્દર અને લોક-પ્રિય કવિ ખૂતી રાકીઓ વચ્ચે જાઓ, તે એનો નહિ જનવાના સતત પ્રયાસ છતાં એ મદદરદા નહિ તો બીજું શું?... વર્સેન આપણે બધા જાણે તેનો ‘સુપરિસિન’ દરો કે નહિ? આપણામાના પણ કરતા એ વધારે સુધિસખ પામેલો દોનો એઈમે; ને છતાં, વપતી રીતનો ‘વહેમી’ જે દોનો. પણ ‘વેનિયન’ અમગ સાચા વહેમ નથી, સાયન્સ જેવું સાયન્સ છે; માત્ર, એના અપન અને કાષ્ટકદિ બૌદ્ધિક સાયન્સ કરતાં લોકાંપણાં બુદ્ધિ છે; પણ જ્યાં લખી આપણને અજુકા અને પૂતરા જેવીએના રાખના આગળ કરાવી દેવ રહેશે ત્યાં લની ખરા ન્યેનિશીએને આપણે મમલ સાચવાના નથી... અહીં એક બીજા કહેવાતા વહેમ વિશે પણ એવું કહે, રૂંઠામા જ, લખી રહ: જે મુગ્ધમા દુર્ગાસમ મહેવાલમે બુવાબોનાં બુદ્ધિ અને બહુમંત્ર સુમે નિનિદાતિક કહે: જરૂરેવું, તે જ મુગ્ધના મે.થી ન્યા સખાદિકોમાંના એ-’ દેશી નિવે-એના મર્ડિતા. ૮મી એ.વરના

અંકમાં રવ. લોડ હેલિક્સકસકૃત (આપણને પરિચિત લોડ અર્ચિન-
ના એ પિતા) ભૂતકથાસંગ્રહમાંથી ભૂતપ્રેતમાં આપણને માનતા
કરી દે તેવી વાતો ઉતારી હતી. ... આમ વારે વારે સૂરજ પશ્ચિમમાં
ભગતો કાં થઈ ગયો હશે ? વર્લેન જ્યોતિષને સાચું કરાવે અને આ
ઉમરાવસાહેબ ભૂતને સાચું કરાવે, તેનો ખરો અર્થ તો એ જ ને કે
આપણા પ્રસિદ્ધ મહેતાજીસાહેબથી માંડીને આજના સૌથી કટ્ટર, બિન-
વહેમી, અ-ધર્મી પ્રગતિવાદી ગુજરાતી સાહિત્યકાર સુધીના બધા જ
ક્રાંતિકારીઓ અંધારામાં અટવાઈને જ પોતપોતાની નાની નાની નાલકની
ક્રાંતિઓ કર્યા કરે છે. ... એમ હશે ? કે એમ નહિ હોય ? માળી કાંઈ
સૂઝ પડતી જ નય.

ગ્રીક તેણું ગુજરાતી

—એડિનબરો યુનિવર્સિટીની સોળમીથી ઓગણીસમી સદી સુધીની
તત્વારીખ હમણાં અંધકારે પ્રકારમાં આવી. એના એક અવલોકન પરથી
જણાય છે કે અઢારમી સદી સુધી તો ત્યાંના પ્રાધ્યાપકો ચોપડીઓ
હતા ને એણે અટકાવવા ધણી સખત નિયમ લાઈબ્રેરીને માટે કરવા
પડેલા. આપણે ત્યાં તો કાંઈ એવા નહિ હોય એવી આશા રાખી,
ત્યાંની એક ખીજ માડી દસર અહીં છે તે નોંધોએ. ... ઓગણીસમી
સદીના છેક મધ્ય ભાગ સુધી એ વિદ્યાપીઠમાં એણું હતું કે ગ્રીક ભાષાનાં
મૂળતત્ત્વો પણ પૂરાં નહિ બાળનારા વિદ્યાર્થીને ને ગળે ગ્રીકનાં મોટાં મોટાં
ગ્રાંથોમાંનું જ્ઞાન ઉતારવાની કડાકૂટ પ્રાધ્યાપકોને કરવી પડતી. આપણે ત્યાં
ગુજરાતી સંબંધી પણ હાલ તો એની રિપતિ છે. એ સુધરતાં લગી અમે સર્વ
(ગુજરાતીના નહિ પણ એવી કડાકૂટના) પ્રાધ્યાપકોએ (કારણ ગુજ-
રાતીને ગ્રીક બનાવી એ કડા અને કૂટની વિદ્યાના વિશારદો જ અમારે
બનવાનું હોય છે, ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં) એટલો દિલાસો લેવો રહ્યો કે
એડિનબરો સરખા વિદ્યાધામમાંના અમારા સહયોગી પણ સંભેગવશ
હતા તો પછી અમે ગુજરાત જેવા અવધારધામમાં તે કયે મોંએ વધારે
અતુકુજ રિપતિસંભેગની આશા રાખી રાખીએ ?

કાર્નેગીની જન્મશતાબ્દી

ક૦મી : એ પાંચ દહાડા પર-રપમી નવેંબર-ગઈ. એમણું જીવન-
ચરિત્ર, બખૂમાં તો, ગુજરાતીમાં મળી શકે તેમ છે. આપણે અહીં યાદ
કરીશું તે પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ અંગેનાં એમનાં સંદેશસાહી આશ્રયદાન. પણ

વાપરવાની કંઠ'બી દશામાં સુરી પડે છે એમ જણાવ્યું છે... અવલોકન-વિભાગમાં સમકાલીન ઇંગ્લંડ વિશેના અન્ય 'ધ ટેન્નિંગ સીન' માંની છેલ્લા પાટલાની હદામવાદી-એટલે સામ્યવાદીસ્તો—વિચારણામાંનું દેશ-સ્થિતિનું પૂરકકરણ અનશુદ્ધ ('કરેક્ટ') છે એમ સંભાવથી સ્વીકાર્યા બાદ અવલોકનકાર એ વાદની જ આખે જોનારાની બે મોટી ખામીઓનો નિર્દેશ કરે છે: એ લોકો દુનિયામાં જે જ રંગ દેખે છે, કાળો અને ઘોળો. જે કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ સંમાજવિષ્લવ સાથે સીધો અને જીઘાડો સંબંધ ધરાવતી ન હોય તે બધી જ એમને મને કાળો છે, બીજી બધી ઘોળી છે. ઉપરાંત, એ અવિચારી વિચારકો પોતાના પરલક્ષીપણા માટે ઉકમાઈ લેતા, ગર્વ કરતા હોય છે પણ ખરી રીતે, કાળાંઘોળાં (કરવાની નહિ તો) દેખવાની એમની હપલી રીતે તેઓ સુધિક્રમમાં અને સમાજરચનામાં જે અતિશય, વધારે પડતી, સરજતા હોવાનું માની લે છે, તે એમની વૃત્તિ આત્મલક્ષી અને કાચી યુવાનીની સૂચક છે. આણું આણું તેઓ ન કરતા હોય તો એમની જ ભાવનાઓને સાચું કરવામાં (રાજકીય નહિ પણ) સારકારિક લિબરેલિઝમ ('હદારમતવાદ') સારો કાળો આપી શકે એમ અવલોકનકાર એલફ રટેપલડનનું અધીન મત છે.

સર સ. રાધાકૃષ્ણન

૮મી : એક્સફર્ડમાં 'રપોલિંગ પ્રોફેસર' તરીકેની એમની નિમજીક પાંચ જ વર્ષની મટીને પદરની થઈ. એમના અધીનો ગુજરાતીઓ અભ્યાસ કરતા હોત, કરીને એ ઉજ્જવલ જ્ઞાનવૈભવનો આપણી માતૃશાખા દ્વારા પ્રચાર કરવાની પ્રવા કરતા હોત, તો અત્યાર પહેલાં તેમ જ આ પ્રસંગે, એ અભ્યાસીઓએ એમને વિશે લેખમાળા જ નહિ, અન્ય પણ લખ્યો હોત. એને અભાવે, મારા સરખા અલ્પસાધન અનેકવ્યવસાયી પત્રકારે અને એમના કાર્યના સામાન્ય પરિચયીએ આ પ્રસંગને એક ક્ષણભંગુર (ખડુ તો, ત્રિમાસભંગુર) નોંધ વડે જ ઉજવવો રહ્યો. ... એ પ્રાધ્યાપકપદેથી તેમણે કરેલા માંગલિક પ્રવચનનો સંક્ષેપ તો ગુજરાતી વાચકને, આવા વિષયોના આપણા થોડા સારાં લેખકોમાંના એક રા. મૂળજીભાઈ એક્સીએ 'જગતનો ભાવી આત્મા'માં ('વસંત': માધ્યમ, ૧૯૯૩). આપ્યો છે. મૂળમાંના જેટલા અધ્યાત્મલક્ષી તેટલા જ શુદ્ધિગમ્ય ચિંતનની પિછાન એમાંથી આપણને થાય છે. ઉપરાંત 'હૃદયરસ હેરિટેજ ઓફ ઈન્ડિયા' ના પહેલા ભાગને આરંભે આચાર્ય રાધાકૃષ્ણને જે ઉપોદ્ધાંત લખ્યો છે તે એમની સાક્ષાત્તિક તથા સૌથી અદ્યતનમાંની એક કૃતિ તરીકે અહીં સંભારીશું. Spiritual life is

the true genius of India. ... Religion is a matter of experience. Those who live in God do not care to define. ... In Hinduism the descriptions of the supreme are many-sided and comprehensive. Idolatry is a much-abused term. ... The Absolute which is timeless is reflected in some fashion in our world of space and time. આ તો, એ અત્યંત મનસર નિબંધમાંથી છટકવટક ઉઠાવેલાં વાક્યો છે. તેમાં અધ્યાત્મદષ્ટિની યથાર્થતા અને આચર્યક્તા જે સ્વાનુભૂતિમય તર્કસરણીથી દર્શાવાયતી આપણું જોખ-ખીએ છીએ તે આચાર્યશ્રીને માત્ર ચિન્તક નહિ, દ્રષ્ટા તરીકે પણ આપણા હૃદયમાં સ્થાન અપાવ્યા વિના રહેતી નથી. માકર્સના માનસપુત્ર લેનિને આ યુગના અધિક્યારા જીવાનો અને અવિચારી આધેડોને પ્રજોધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે ધર્મભાવના એ તેમ અરીજૂની ગોળા, ખારો માં એને, ખારો તો યેનમાં પડી જશે: એમ પડીને, તમારાં હુ:ખને સુખ માનશે અને હફા માટે લડી રાકશે નહિ. એવું બહુ પ્રજોધામૃત જેમને આ જન્મે આંખો મીંચી ગટગટાવી જવું હોય અને આવતે કોઈક જન્મે આંખો ઉઘાડી ભૂત કબૂલવી હોય (‘કલ્ચરલ હેરિટેજ’વાળા નિબંધના છેલ્લા ખંડકમાં કર્મવાદનિરૂપણ અને મુક્તિવિચાર પણ બૃહદ્દારણ્યક અને રાંકર-ભાષ્ય જેવા સાસ્રાધારે થયો છે.) તેઓ ભણે એમ અટવાયા કરે; મારે તો, બે વર્ષ પર તેમ આજે ફરીથી, વાચકોમાંથી જેઓ સુષ્ઠ હોય તેમને આટલું જ કહેવાનું છે: “તમારો માકર્સ ખીટી લો, તમારો રાધા-કૃષ્ણન ઉઘાડો.” એ વાત આટલા ભારપૂર્વક કહેવાનું કારણ એ કે આપણા આ સમય તત્ત્વદ્રષ્ટા સાંપ્રત જગતની આર્થિક રાજકીય બાબ-તોને, જગદૂબ્યાપી અરાંતિ આપત્તિઓ ઇત્યાદિને પણ, ઉવેખતા નથી પણ એ સર્વની ઉપર પોતાની એક તત્ત્વદષ્ટિ નાંખી, તેનાં ખરા મૂળ સુધી પહોંચી, એના ખરામા ખરા ઉપાયો પાત્ર બતાવે છે. પૂર્વોક્ત ઓકસફર્ડ-પ્રવચનનો છેલ્લો ખંડક (પહેલા ૭ ખંડકમાં લાંચામાં લાંચી અધ્યાત્મકવિચારમય પાર્શ્વભૂમિ બાધ્યા પડીને, સાતમે) વાંચતાં ઉપલા કાનની પ્રતીતિ સહેજે થશે: જેમ, એમના ‘એન આઇડીએલિ-સ્ટ બુ ઓફ લાઈફ’નાં કેટલાંક ન્વલત પૃષ્ઠો વાંચતાં પણ.

સ્મરણીય પાત્ર વિસ્મૃત

૧૦મી: (૧) ૧૯૩૬ના સપ્ટેમ્બરમાં, નર્મદયુગના એક નીડર

પત્રકાર, હજી વિદ્યમાન 'દેશી મિત્ર' અને 'ગુજરાત મિત્ર'ના સ્થાપક મંદારામ પેલાભાઈની શતાબ્દી હતી, તારીખ પ્રમાણે. આ માસની પાંચમી એટલે, 'સ્વતંત્રતા' માસિકમાં અને ૧૮૫૮ના સૂરત રાયટ કેસમાં મંદારામના સહયોગી હતા તે 'ગુજરાતી'ના સ્થાપક સ્વ. ઈશ્વારામ દેશાઈની પચાસમી ગુણ્યતિથિ; અને ગયો એપ્રિલ એટલે, જેની પહેલી પ્રસ્તાવનાને છેડે 'વસંત-માસ વિક્રમાઈ' ૧૯૪૩. મુંબઈ-નગરી' એમ સ્વલકાલ નોંધાયાં છે તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પ્રકાશનનું કનકપર્વ. ... આમાંના પહેલા બે પ્રસંગોએ ગુજરાતી પત્રકારોએ એ અને સમર્થ બ્યક્તિઓનું કાર્ય આજનાં માણસોની નજર સામે આણવાની વક લીધી હોત તો સાંકું હતું. ત્રીજા પ્રસંગ વિશે સંચલન યરો એમ ૧૯૩૭ના આરંભે લાગેલું પણ એ વાત અધૂરી રહી. ... એક સૂચના કરવા જેવી લાગે છે: કોઈ અધિકારી સંલેપકારની પાસે ગો. મા. ત્રિ.ના અન્યમણિનો કથાભાગ ધટતી રીતે જુદો, રાકવ હોય ત્યાં ત્યાં મૂળના શબ્દોમાં પણ, કઢાવીને એક જ અન્યમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો એની વિનાવાંચે નિન્દા કરનારનો જે વર્ગ છે તેની હસ્તી નાખૂદ નહિ તો નજીવી થઈ જાય; તેમ જ, એ અન્યની ભવેક્ષા કરનારા પણ ઘણા છે તે યોડા અને. ... પ્રા ઠકોરનું 'પ્રબોધમૂર્તિ' ગોવર્ધનરામ' પણ આજે થાદ આવે છે. એ પૂઠું લખાઈ ગયું હશે? એ ક્યારે પ્રગટશે? તેમણે એ સાહિત્યસ્વામીનાં જે અનેક અસાધારણ વિવેચનો લખ્યાં છે તે નિબંધમાલાનો આ મેર આપણી વામક્યબૂમિમાં સત્વર સ્થિર થાય તો સાચું.

નર્મદ નાટકમાં

૧૯૧૧ થયો છે ૨૧. ભાઈ ચન્દ્રવદનને શુભ હસ્તે. નર્મદજીવનથી અભણ્યાં નાનાં મોટાં સોને એ જીવનના ઘણાખરા મુખ્ય પ્રસંગોની ચિત્રાત્મક રજુઆત કરી આપનાર એ એક ત્રીજું સાચું સાધન તૈયાર થયું; (પહેલાં બે તે 'વીર નર્મદ' અને 'નર્મદ ચિત્રાવલી') કર્તા નાટકમાં ભાગ લે વગેરે આ નાટકમાંની આયોજનપદ્ધતિ ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં નવી. ... "કલમખોલે માયુ" વાળા મૂળ ભવ્ય પ્રસંગને વધુ આકર્ષક કરવાના પ્રયાસમાં તેનું ગૌરવ પૂરતું જળવાયું નથી. એ અંત સુધી એકાંતમાં જ રોએ તેવા દૃશ્યમાં બીજાં ત્રીજાં પાત્રોનો પ્રવેશ તથા તેમનાં સંભાષણમાંથી નીગળતા ઊર્મિલતા પણ દૃશ્યયોજનાને કપળાવે છે. ... ફટવાના પ્રસંગને નાટકમાં સ્થાન આપવાનો કર્તાનો જે ચોક્કસોભાવ

આમદ દવે તો સુખભૂતો મણાય, તેને મારી જેમ જેઓ માન
આપવા તૈયાર હશે તેમજે પણ આટલું કહ્યા વિના તો ચાલે તેમ નથી
કે એ બનાવને નેપથ્યમાં બનતો સૂચવી, રંગભૂમિ પરનાં પાત્રો પર
તેની અસર બતાવતી એમ રાખ્યું હોત તો સુન્દર કલાદષ્ટો નમૂનો
એ બની શકત; પણ ને રીતે એ ચિત્રણ થયું છે તેમાં તો, કમનસીબે
આજે સસ્તી યર્ધ પડેલી કવિઓ બન્યા વાસ્તવિકતા થણે જાગે છે-
કલાતું નામ કે નિશાન પાત્ર એ દશ્યમાં રહ્યું નથી-રહી શકત ઉપર
કહી તેવી કાઈ રીતે, છતાં રહ્યું નથી. ... પણ આવી બે ત્રણ દીક્ષાપાત્ર
બાબતો બાબતુ પર રાખી સમગ્ર દષ્ટિએ એ કૃતિને અવલોકીએ તો
તેમાં એક અભિનવ પ્રયોગના કેટલાક સુલક્ષણ, ઠીકઠીક સિદ્ધિ પણ, છે.

ઉપ-ધ્વનિ

[ધ્વનિવિભાગમાં લખવાની ૧૦-૧૨ નોંધો અહીં કંડિકાવાર
કૃંકમાં લખવી હતી; તેને બદલે એમાંની ચારના જ નિપયો અહીં
એક જ કંડિકામાં સમાવવા પડે છે એ માટે બહુ દિવગીર બીજે.]

‘કમયોગી રાજેશ્વર’ ‘સચિત્ર પ્રેતાત્મવિદ્યા’ વગેરેના
કતો અને ‘પ્રજાપત્યુ’ના ‘સાહિત્યપ્રિય’ તરીકે સવિશેષ
પ્રસિદ્ધ રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહને ૧૯૩૭નો રજુજિતરામ-
સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો છે એ માટે એમને અભિનંદન આપતાં
આનંદ થાય છે. જે વિશિષ્ટ અને મૂલ્યવાન વાક્યમયસેવા તેમને
હાથે થાય છે એ ચાલુ રાખવા ધન્ય એમને આરોગ્ય અને
દીર્ઘાયુ આપો.-ગયા ડીસેમ્બરના અંકમાં મણિલાલચરિત્રની
સામગ્રીના છઠ્ઠો ભાગો છપાયો હતો. એ સંબંધી વધુ લખવાનું
મુલતવી રાખી, હમણાં એટલું જ કહેવાનું છે કે એમાંની પાંચમી
કંડિકા હોદી દીધી છે તથા ચોથીમાંથી પણ થોડી લીટીઓ
કાઢી લીધી છે તે એવી દષ્ટિથી કે સ્વ. માનચંદ્રભાઈના આવા
વિગણના જે ઉચ્ચ ધોરણની અમને જાણ હતી, (જે જાહેરમાં
મૂકવું તેમાં, દિગંત તથા વિદ્યમાન વ્યક્તિ પ્રત્યેનો માન-
વૃત્તિ નહિતરો સિદ્ધાન્ત તો પડેલો પગાવો જોઈએ એવા
ધોરણની) તેને પાળવું. એમ ક્યું એ તેમને પણ મન્યું

જે હોત એવી અમારી ખાતરી છે.—૨૧, દિ. બ. કેશવલાલ
હ. ધ્રુવ અને રા. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરીનાં અમારા ગયા અંક
પછી છૂત્ત યએલાં અવસાનોની સખેદ નોંધ લેતાં એટલું જ જણા-
વીશું કે તેઓ બંનેએ વિદ્યાપાસનાનો જે હૃદયગ્રાહી જીવનભર
સમક્ષ રાખ્યો તે આપણે સૌ પણ બંને તેટલો વધુ અંશે રાખીને
એમણે સ્થાપેલી પરંપરાને ઘણી રીતે સુચોગ્ય નીવડીએ
એ સૌથી સાચી નિવાર્પણદિ છે.—'જે જમાના પહેલાં' એ આ
અંક પૂરી થતી મહાસ્વની અવતરણમાલા વિશે એટલો ખુબાસો
જરૂરી છે કે તેમાંના વિચારો-રીકાઓ અમને મોન્ય હોય તેવું
સમજાવું જોઈએ નહિ.

—વિ.

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. ગતાંક પછી મળેલી નીચેની વિશેષ મહદનો આભારસહ
સ્વીકાર કરીએ છીએ :

૨૧. વીરેન્દ્રશય ચન્દ્રપ્રસાદ દેસાઈ, ભાવનગર... .. ૩૧. ૨૫

૨. એક લોનના રૂ. ૫૦ ગયા અંક પછી બરાબા દોષ, હવે
એ દેવું રૂ. ૮૫૦)નું રહે છે. બીજી બાજુ, રૂ. ૧૫૦)ની
નવી લોન માટે તજવીજ ચાલે છે; એ લોનોની કુલ રકમને
હમરે પહોંચાડશે.

૩. ૧૯૩૮નાં લવાજમોની આવક જેમ ગયા વરસની ખોટ પૂર-
વામાં, લોનો ભરવામાં ને રવોનગી વગેરે પરચુરબ્સ ખર્ચમાં વપ-
રાઈ, (જે થોડી જા. ખ.ની આવક છે તે પણ એ જ રીતે
ગઈ) તેમ, આ પહેલાં જે અકોનાં (માર્ચ ને જુનનાં)
પ્રેસંખિતો ભરવામાં ખતમ થઈ છે.

૪. ઉપલા કથનનો અર્થ એ કે આવતાં જે અંક માટે
રૂ. ૫૦૦) થી ૬૦૦)ની જરૂર પડશે. નવા માહકો ૧૦૦-
૧૨૫ થાય તો એ બંને, એટલા માહકો ન ચાપ ને એ

સંખ્યાથી ઓછા થાય તો જાહેરખબરો અત્યારના કરતાં
૧૫૫૨ મેળવવી જોઈએ, જે માટે પ્રયાસો ચાલુ છે.

૧. ગ્રાહકો (ચાલુ તેમ જ નવા) માટે થોડો લાભ જાહેર કરી
રાખાય છે એમ કહેતાં આનંદ થાય છે: ' નાનુક સવારી '
નામનું માનસીમંદિરનું નવું પ્રકાશન જેની કિંમત રૂ. ૬૦
છે, તે અમારા ૧૯૩૮ના સર્વ ગ્રાહકોને માત્ર એક રૂપિયે
મળશે; ઉપરાંત, જેની નકલ રોકડી કિંમતે ટપાલ-રસ્તે
' આનંદ પ્રેસ, ભાવનગર 'થી મંગાવનાર સર્વને, આવતા
જાન્યુઆરી (તા. ૧૧મી ઓગસ્ટ) એટલે કે ' માનસી 'ના
જન્મદિન સુધીમાં, તેનું પોસ્ટેજ પેકિંગ (ચાર આના)
પણ માફ થશે. જોઈએ પછી એ ટ. ખ. વગેરે બરતુ' પડશે;
તેકે ગ્રાહકો માટે કિંમત તો ૧૯૩૮ની આખર લગી રૂ.
એક જ રહેશે. આ છૂટનો લાભ મોટા પ્રમાણમાં લેવાશે
એવી આશા રાખીએ છીએ,

૬. આવતા અંક સપ્ટેમ્બરમાં પહેલી તકે પ્રગટશે.
૭. લેખકોએ પુરસ્કારનાં બિલ (ગયા સપ્ટેમ્બરના અંકમાંની
સૂચના પ્રમાણે) સંચાલકને ' હરજી મહોદ્દો, નાનપરા:
સૂરત ' એ સરનામે મોકલવાં:

ભાવનગર: તા. ૧-૬-૩૮.

—વિ.

પ્રાપ્તિસ્વીકાર-પૂર્તિ

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિરનાં પશ્ચિમના દેશોની
કેળવણી, પુ. ૧-૨, ડો. ખેરજી મો. મ. વિદ્યાલય (ર. રા.).—
મુશીકાને પત્રો (૧): વિનુબાઈ; સોમાબાઈનાં ઠાણેય; સો.
બાપ્તિસ્વીકાર: ટાઈન, બા. ૩: યાંત્ર સાદ (દેશના પાંચ આના).

મંજૂષા

ગ્રંથસ્થ સર્જન અને ચિન્તન

ગાનવિરામ

[અમીદાસ ઠાણુક્રિયા: ' દીપસિખા ' પૃ. ૮૮]

એ ભવ્ય શું ગાજી વિરામ પામે ?
વીણા હવે ના સ્વરમૂર્તિ યોજશે ?
શું વાદના કોમલ સૂક્ષ્મ તારો
વિશ્વાનુકંપે ન હદાપિ ધૂજશે ?
એ ગાનથી જીવનગાન ભવ્ય
શું મૌનના સમાગમમાં રમી જશે ?
ના ગાન એ કો'ઈ વિરામ પામણ,
અખંડ એ અક્ષય જીવને વહે;
અવ્યક્તના ગાનમહી લળી જતું
ન માનવી'કાં સ્થિતિભેદ એ સહે ?
આ પૂર્વ આલાપ પૂરો થતાં હવે,
અરાજદ સંજીત અગાધ ઉદ્ભવે;
અંતઃપ્રતિભાં સ્વરધાર એ સરે,
અનન્ત આકાશ પ્રસન્ન વિસ્તરે.

અભિનય : એક સર્જક કળા

[ડૉ. રમણલાલ બાગિક: ' વ્યવહારોપયોગી અભિનય ' નો પ્રવેશક]

શ્રી મહેતાએ સમર્થ રીતે પ્રતિષ્ઠાદન કર્યું છે કે અભિનેતાની કલા
અનુકરણ કરતાં સર્જન વિશેષ કરે છે. જમે તેવા પાત્રને મુદ્રોક્તિત જ
નહિ પણ પ્રાણવંતો કરનાર કુશળ ને પ્રતિભાશાળી નટ કે નટી જ

૧. રા. દિરોજયાદ. ૨. મહેતાજીત.

હોય છે. સેંટ જોન અર્ચબિશોપે તાજેતરના પોતાના પુસ્તકમાં ['ધ થીએ-
ટર ઇન માઇ ટાઇમ 'માં] અસરકારક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે ૧૯મી
સદીના અંતમાં અને આ સદીની શરૂઆતમાં પણ સામાન્ય પ્રેક્ષક,
નાટક ક્યું છે કે કેવું છે તેની બાબે જ દરકાર કરતો; પણ કોણ નટ કે
નટી મુખ્ય પાત્રોને કેવો ન્યાય આપે છે તે જ મોટા ભાગે વિચારતો.
ઈ. સ. ૧૭૬૦થી ૧૮૭૫ સુધીનો વળાંક વિચાર કરીએ તો જાણીએ કે
વિભાજનમાં કોઈ અમર નાટ્યકારો એ અરસામાં નથી થયા; પરંતુ
ટોમ રોબર્ટ્સન જેવા સુવિખ્યાત નટોએ પોતાનાં અદ્ભુત ફેરફારોના
ખળથી કેટલાંક મામૂલી પાત્રોમાં પ્રાણ ફૂંક્યા. શ્રી મહેતાએ 'સાત
દોરેટ અને સાત હરિશ્ચંદ્ર'ની વાત લખી છે તેમાં પણ સત્ય છે.
દોરેટમાં કંઈક વિશેષ હતી, વ્યાવહારિક બુદ્ધિ કેવી હતી અથવા
તેનામાં ભાવ, ભાવના કે ચિન્તન કે કર્તવ્યશક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં હતાં
એ નિર્ણય તો દરેક નટ પોતાની મેળે કરે એ ઉપરથી એ પાત્રનું
સર્જન જૂજવે રૂપે થઈ શકે. આથી જ શ્રી. મહેતા કહે છે તેમ, સરવાળે
લોકમત કેળવાય છે કે "હરિશ્ચંદ્ર" તો બાલીવાળાની કંપનીનો, 'અસીર
દિસ' તો કાઠ ખડાડનો ને 'નરસિંહ મહેતા' (નાના ત્રંબકની)
વાંકાનેર કંપનીનો."

x

x

x

અને એ તો સર્વવિદિત સત્ય છે કે દરેક સદી નટ કે નટી
પોતાના 'દુનિયાનાં ઔરક' દોષો જોઈએ, જે પોતાની કલાને વરેલાં
નથી દોષો તે ઇતિહાસને પડી શકતાં નથી. આવો અનન્ય પ્રેમ હોય
તો જ હાલનેઆલતે પ્રત્યેક ઉપયોગી વ્યક્તિ કે વસ્તુનું નિરીક્ષણ કર-
વાનું મન થાય; ચિત્રો, પ્રદર્શનો, અલચિત્રો વગેરેમાંથી યોગ્ય સમર્થન
પણ થાય. ... ... આવી અનેક ભતની તાલીમ લીધા પછી પણ
અતિનય કલાનો ઉપાસક સિદ્ધિનાં ચિખરો તરફ નિરંતર ચડ્યા જ
કરે છે; ... ... "જેમ જીવનના અભિનયો વિશાળ અને અનંત છે તેમ
અભિનયનું (ને અભિનેતાનું) જીવન પણ નિરંતર અને અનંત જ છે."

હવિઓને જે બોલ

[પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદી: 'ઉપામા ઇંગેલ્સ'ના ઉપોદ્ધાતમાંથી]

આપણા હવિઓનો ઇન્દ્ર ઉપર કાળ વધે એ તો સારી વાત છે,
પણ સાથે તેમની માન્યતા દર અને સર્વસ્વીકૃત થતી નય. જે કાવ્યનો

વિષય ખમે તે હોઈ રાકે એટલું જ નહિ, પણ જેમ પરિચયની ભૂમિનો તેમ વધારે સારો; અને સાપા પણ જેમ રાજની વાતચીતની, બોલી જેવી, તેમ સારું; તે જતે દિવસે કવિતા જતી રહેશે અને વ્યર્થ, દોડાડાશો, લાંબા યકને એવો વાક્યાવલિનો શ્રીસો પાધકીપટ જ રહેશે.

સ્વ. ચન્દ્રશંકરનું સ્વતંત્ર મતદર્શન^૧

રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ બે હતી. એક તો સાહિત્ય સંબંધી પ્રવૃત્તિ અને બીજી રાજકીય પ્રવૃત્તિ. તેમની સાહિત્ય સંબંધી પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર દર્શન સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવે ['વસન્ત'ના એ જ અંકમાં, પ્રસ્તુત લેખના પહેલા વિભાગમાં.—સં 'માનસી'] કરાવ્યું છે; તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર દર્શન આ વિભાગમાં કરાવવાનો હેતુ છે. રા. દોલતરામનો રાજકીય પ્રવૃત્તિ મુખ્ય બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે: એક તો તેમના રાજકીય કાર્યો અને બીજો તેમના રાજકીય લેખો. રા. દોલતરામ હુણવાડાના દીવાન નીમાયા તે પહેલાં ઈ. સ. ૧૮૮૦થી ઈ. સ. ૧૮૯૧ સુધી નડિયાદના તથા ખેડા જિલ્લાના સાવજનિક જીવનમાં તેઓ અચેસર ભાગ લેતા હતા. તેઓ યુનિસિપાલિટીના તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડના સભાસદ હતા. તેઓનું આ દિશાનું કાર્ય એવા પ્રકારનું હતું કે ન તેમને કેવલ લોક-પક્ષના કહેવાય કે ન કેવલ સરકારપક્ષના કહેવાય. અંગ્રેજ તેમ જ દેશી સરકારી અમલદારોનો મહેરબાની ઓંચો વગર અને પોતાના દિલને ઢાંચે કર્યા વગર લોકોનું દિલ જેમાં તેમને સમાવ્યું સામે તેવી બાબતો રજૂ કરવા તેઓ ચૂકતા નહિ. તેમના રાજકીય કાર્યની બીજી દિશા હુણવાડાના દેશી રાજ્યની દીવાનગીરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૧થી ઈ. સ. ૧૯૦૫ સુધી તેઓ હુણવાડાના દીવાન હતા. આ દિશામાં પણ તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય એ હતું કે એક બાબુથી સાદેખ લોકોને રાજ સંખવા, બીજી બાબુથી હુણવાડાના દીવાનની પ્રીતિ સંપાદન કરવી અને એ બેની સાથે તથા પોતાના સત્તા અને દિલ સચવાય તેની સાથે લોકોને જોડેલા લાભ થાય તેટલો કરવો. જે અંગ્રેજ સરકાર ગુજરાતીઓ દીવાનો થયા છે તેમાંના રા. દોલતરામ એક હતા.

૧. આ લેખનો ઉલ્લેખ ગયા અંકના ધ્વનિ ખંડના પહેલા લેખમાં હતો. સ્વ. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાની ગદ્યશૈલીનો એક વધુ નમૂનો આવતા કે પછીના અંકમાં છપાશે.

એકંદરે તેમની રાજ્યનીતિ અર્વાચીન પદ્ધતિ કરતાં બ્હી પદ્ધતિ તરફ વિરોધ દર્શાવી હતી. અમારું એમ માનવું છે કે રા. દોલતરામનો દષ્ટિ-પ્રદેશ વધારે વિશાલ હોત અને તેમની કાર્યપદ્ધતિ અર્વાચીન કાલને વધારે અનુરૂપ, વધારે શુદ્ધ અને વધારે ઉદાર હોત તો તેઓનામાં એવી અસામાન્ય સુદ્ધિ, કાર્યદક્ષતા અને વ્યવહારનિપુણતા હતી કે ગુજરાતના રાજપુરુષોમાં તેઓ વિરોધ લાંચું સ્થાન સહેલાણી મેળવી શક્યા હોત. તેમના રાજકીય લેખો કેટલાક અંગ્રેજીમાં અને કેટલાક ગુજરાતીમાં લખાયેલા છે. અર્વાચીન દિન્દવાસીના મગજને જે રાજકીય પ્રશ્નો દલમલાની નાંખે છે, અર્વાચીન દિન્દવાસીનાં હૃદયને જે રાજકીય ભાવનાઓ સંહુબ્ધ કરી નાંખે છે તે પ્રશ્નો અને તે ભાવનાઓ રા. દોલતરામના લેખોના વિષય મોટે ભાગે નથી. તેમના લેખો મુખ્યત્વે વહીવટને-રાજકીય કાર્યપદ્ધતિને લગતા છે. આમ હોવાનું એક મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે રા. દોલતરામ 'સ્ટેટ્સમેન' કરતાં 'એડમિનિસ્ટ્રેટર' વિરોધ દર્શાવતા. એકંદરે તેમના લેખો તેમના જ્ઞાન અને અનુભવનું પરિણામ હોવાથી મનનીય અને ઉપયોગી સૂચનાઓથી ભરેલા છે, અને તે એકત્ર કરીને પ્રકટ કરવાને તેમના સંબંધીઓને અમે ભલામણ કરીએ છીએ. અંતમાં, અમને કહેતાં ખેદ થાય છે કે રા. દોલતરામના મૃત્યુથી ગુજરાતે એક ટાંચા પ્રકારના લેખક ગુમાવ્યા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એક સમર્થ રાજપુરુષ પણ ગુમાવ્યા છે.

---

૧. એમની અવસાનનોંધ તરીકે તા. ૫-૧૨-૧૯૧૧ને રાજ આ લેખ લખાયેલો અને ૧૯૭૭ના માર્ગશીર્ષના વસંતમાં છપાયેલો હતો.

આહત્રીરાત્રું મંથરથ વાઙ્મય

એ વાણિક સમીક્ષાનું કાર્ય ગુજરાત સાહિત્યક્રમાં રા. મંજુ-લાલ ર. મજુદારને (પ્રતાપજીવ, પટોદરા) સોંપ્યું છે માટે સર્વ લેખકો તથા પ્રકાશકોને આ વર્ષના મેમાં તેમને મોકલવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કં.

સેલિંગ એજન્ટસ

ધી સીમેન્ટ માર્કેટીંગ કં. એન્ડ

ઇન્ડિયા લીમિટેડ.

લોખંડ, હાડવેર, ખાસવેર, ઓઇલ પેન્ટસ કલરના વેપારી.

૨૦-૨૨, સી. પી. રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પ્રકાશનો ખર્ચનો હિસા

હિસાની સળીઓ-કી: ૩, ૨૦ તથા વધારે.
કુટા બેટીઓ-કી: ૩ ૧૫૦ તથા વધારે.

તહેવારોના અગે ખાસ મેટા સ્ટોક તૈયાર કર્યો છે.

હિસાની સળી અને કુટા બેટી વસાવવી એ ખર્ચ નથી પરંતુ તમારી પાસે હરજીવનદાસ રહેતી મૂલ્ય છે. પસાય નહી, પીસાય નહી, કુટે નહી, તુટે નહી, હંમેશા પ્રકાશતા હિસાનાં દાખીના તંબોરાં કુટુંબની સીઓને શોભાવનાર, તેમજ તમારા કુટુંબની મહત્તા વધારનાર છે.

ખદારગામનાં ઓર્ડરનો માલ વી. પી. પી મોકલવામાં આવશે. કાઢપણ કારખાસર પસંદ ન પડે તો એક અઠવાહીઆ સુધી પૂરાં નાણાં આપી માલ પાછો રાખીશું.

ચોખ્ખી ચાંદીની દરેક ચીજ ક્રાફ્ટવત બાવે મળશે.

સૂરજમલ લલ્લુલાઈની કું.

સ્થાપના ૧૮૯૫.

હિસાના વેપારી તથા ઝવેરી, કંપેટ, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ.

ભારત ટાઇલ્સ

એન્ડ

એપોલો સ્ટ્રીટ, મારબલ કંપની

કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઓનો સૌથી મોટો કંટ્રાક્ટ
આપવા માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે;
કારણ કે ધરધણી, ઈજનેરો અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરો વિશ્વાસ છે. કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ જવી જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેશનના રહેણાક અને ઓફીસો માટે બંધાયેલ
'ધનરાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર બે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ બેસારવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જણા-
વશો તો મુંબઈને ફાયદો થશે. અંજમાયરા
ખાતર એક ઓર્ડર આપી જુઓ.

ઇન્ડિયન ગ્લોબ

પોતાનું અગ્રસ્થાન નોંધાવે છે

છઠ્ઠી વાર્ષિક જનરલ સભાએ પ્રકાશમાં મૂકેલ નીચેના આંકડાઓ જ આપોઆપ તેનું મહત્વ સમજાવે છે:—

વસુલ થયેલ થાપણ	રૂ. ૩૧૬૭૮૫-૦-૦
શેર હોલ્ડરોની જીમ્મેદારીની રકમ-રૂ.	૬૦૦૦૦૦-૦-૦
પ્રીમીયમની આવક (૧૯૩૬) રૂ.	૭૨૨૬૭૭-૧૪-૪
અનામત ફંડ	રૂ. ૩૧૦૩૧૬-૭-૨
૧૯૩૬ સુધી જરાયેલ ઠલેઈમ	રૂ. ૭૮૫૨૩૫-૮-૮
૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬	
સુધીમાં સ્વતંત્ર મિલકત	રૂ. ૬૪૬૩૪૩-૩-૦

સારા આબરૂદાર, લાગવગ ધરાવનાર અને દરેક સ્થળના સંબંધવાળા ગૃહસ્થોની ઓરગેનાઈઝર, ચીફ એક્ઝન્ટ અને એક્ઝન્ટની પગાર અગર કમીશનથી કામ કરનારની જરૂર છે.

હૅડ ઓફિસ—ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

૩૧૫-૩૨૧ હોર્નબી રોડ, કોટ-સુબધ

શાખાઓ—કલકત્તા, લાહોર, અમદાવાદ, રંગૂન,

હૈદરાબાદ (દક્ષિણ), મોંગાસા (આફ્રિકા).

શાપુરજી પાલણજી-

ની

કંપની

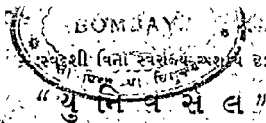
તમારે ખીજ વખત જ્યારે કોઈ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે બંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફીસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંબં-
ધિત કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઇન્ફોર્ડ કોંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા ખીજ ખર્ચમાં
ઠેવી રીતે અને ઠેકલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગે-
રની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રેક્ટરો

મોડાજ સ્ટ્રીટ, કોલ; મુંબઈ

તારતું સરનામું—‘ ‘ જનક્રેમ ’

એક સંપૂર્ણ સ્વદેશી વીમા કંપની હોવાથી અને છેલ્લાં ૧૭ વર્ષમાં તેણે હિન્દી પ્રાંતનાં દેકા આદેની પોતાની લાયકાત પુરવાર કરેલ હોવાથી તમારા

જિંદગી

આગ, મોટર, દરીઆઈ, હુલ્લડ, વહાણ, ચોરી ધંધાની ખોટ, કામદારોને ઇંજા પામતાં વળતર વગેરે અનેક પ્રકારના વીમાનું કામ 'યુનિવર્સલ' ને જ આપો.

"યુનિવર્સલ" જિંદગીના વીમા માટે ગરીબ મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગોને જેવી જાતની સગવડ જોઈએ તેવી યોજનાઓ સૂચવી શકે છે. તમારાં વહાલાં બાળકોને કેળવણી અને લગ્ન, તમારા કુટુંબના નિર્વાહ અને જરૂર પડ્યામાં, ગુજરણ માટે પૂરતી સગવડ વગેરે તમને "યુનિવર્સલ"ની પોલિસી લેવાથી મળી શકશે.

હાલના વેપારી મંદીના સમયમાં "યુનિવર્સલ"ની એજન્સી તમને સારી આવકનું સાધન થઈ પડશે.

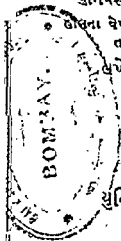
લખો:—ધી યુનિવર્સલ કાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપ્લિ.

—એનિવર્સલ એજન્સી—

એમ. કાનજી એન્ડ કું.

—હેડ ઓફિસ—

યુનિવર્સલ બિલ્ડિંગ, કોટ, મુંબઈ.

માનસા

સર્જન અને ચિન્તનની અંશશ્રેણી

વર્ષ ૩, અંક ૩

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮

આ અંકમાં—

ખજાનતરાય ડાકેર • રામલાલ મોદી • દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
 વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી • દયાશંકર જોષી • ત્રજરાય દેસાઈ
 ભદ્રમુખ વૈદ્ય • ત્રિભુવન હેમાણી • રતિલાલ પટેલ
 દામોદર ભટ્ટ • રણજિત વૈદ્ય

લાં છુ આ યુ ધ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંકુ કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કસ્તુરી
રસસિંદુર, અબક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઔષધો મેળવેલાં છે.

ઝંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુંબઈ નં. ૧૪

ભાવનગર બ્રેન્ડ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફં. આંબાચોક

સહકારી વીમાપદ્ધતિની એક વધારે ક્રતેહ

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુંદતે કરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય-આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પરિણામે, ધ બોમ્બે કોઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'બોનસ' જાહેર કર્યું છે.

આબી જિંદગીની પોલિસી પર	દર	હજારે રૂ.	૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની	"	"	૩૩

અમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા બે લાખ કરતાં વધુ વધુ વક્રમના જામીનગીરી મુંદતી છે.
૨. નાણાંશિકાણની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સસ્તા છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં પોલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ તપાસણી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને

ખાસ સંગવઠ આપવામાં આવે છે
વિગત માટે લખો
જી. એલ. દેસાઈ, બી. એ.
મેનેજર

બ કો-ઓ પ રે ટિ વ ઈન્શ્યોરન્સ
કંપની લિમિટેડ

સર ક્વિડાઝા મહેતા રોડ, કોલ, મુંબઈ

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ-ગ્રંથાંક

૩-૩

પૃથ્વીસંજ્ઞા

૧૧

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : બાવનગર

શાપુરજી પાલણજી

ની

કંપની

તમારે જીજી વખત જ્યારે કોઈ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે જાંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફીસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંજ-
મેનું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઇન્ફોર્સડ કોંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગે-
રની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રેક્ટરો

મેડાલ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

તારતું સરનામું—' : હનક્રેમ '

વિષયદર્શન

વર્ષ ૩ : ગ્રંથાંક ૩

સર્જન અને નિબંધો

સરસ્વતી કંઠાભરણ (અયવવિદ્યાગાથી)	...	...	૨૬૯
ગોવર્ધનરામની સૌલી (સાહિત્યવિવેચન)			
પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	...	...	૩૦૨
ભગવાનદાસ ભટ્ટને અંગ્રજિ (સસ્મરણાત્મક વ્યાખ્યાન)			
પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	...	...	૩૧૭
અમૃત ઇતિહાસની પરીક્ષા (ઇતિહાસવિષયક નિબંધ)			
દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી.	...	...	૩૨૪
એકસોહિયાં (નવલિખા)			
દામોદર કે. ભટ્ટ	...	...	૩૩૩
પારિજાત (કાવ્યવિવેચન)			
પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	...	...	૩૫૧
લેખનપુસ્તકો (એ વિષયની ચર્ચા)			
ત્રિ. બી. હેમાળી : ર. ઉ. પટ્ટણ...	...	...	૩૮૦
પદાર્થોના રંગ (વિજ્ઞાન)			
રશ્મિજિત મ. વૈદ્ય	...	...	૩૮૭
મ. ન. દ્વિ. તું 'સુદર્શન' (ભૂત પત્રકારત્વ)			
વિ. ક. વૈ.	...	...	૩૯૦

નિકષ

શુભરાતનો સંશોધનાત્મક ઇતિહાસ (શુભ, મધ્યકા. રાજ. ઇતિ.)			
રામલાલ એ. મોહી	...	...	૪૦૨
કાવ્યનુષ્ઠી કવિતા ('રોષનાં કાવ્યો')			
પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	...	...	૪૧૯

રંગદર્શી બુદ્ધિના અમકારા ('રંગકણ' વગેરે ૪ અંધિકા)			
પ્રો. વજરાય મુ. દેસાઈ	...	...	૪૨૧
રાત્ર્યનીતિનો તામિસ અંધ ('કુરલ' પુ. ૨)...			૪૩૬
બસો-પાંચસો શબ્દોમાં ('માહલરટોન્સ ૩: 'સાહિત્યકળા')			
વિ. ...	...	...	૪૪૦
પરિચાયિકા: ૧ (ચાર અંધપરિચય)			
વિ. ...	...	...	૪૪૫
પરિચાયિકા: ૨ ('છત્રનવિકાસ')			
પ્રો. ડાહરનાથ ર. માંકડ	...	...	૪૬૮

દેવનિ

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (વિ.)	...	...	૪૫૦
૨. પત્રકારત્વ (")			૪૫૬
૩. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (પ્રો. દયારામ પો. બેથી)			૪૫૬
૪. વિજ્ઞાન (ડો. ભદ્રમુખ ક. વૈદ)			૪૬૮
૫. વાસરિકા (વિ.)	...	...	૪૮૨
૬. એશિયા તો એશિયાતું (વિ.)	...	...	૪૯૧
૭. નિકષપ્રતિ (વિ.) : વધુ અંધપરિચય, સદયોગીઓ, સ્વીકાર-નોંધ			૪૯૪
૮. મહિનો પંદનાદ (વિ.)	...	...	૫૦૩

મંજુષા

૧. નવલવિરોધ	...	...	૫૦૫
૨. સામચિદોમાથી	...	...	૫૦૭
૩. નવા ભારતીય અથો	...	...	૫૧૧
૪. આ અંકનું શુધ્ધિપત્રક	...	...	૫૧૪

માનસી અંધબેળી; અધ્યાસક વિજયરામ ક. વૈદ ૧૨૯ મહોદ્દો, નાનપરા; સૂરત ... ... લવાળમ (વાર્ષિક), ૩. ૫; દેસાવર, ૩. ૮); છત્રક, ૩. ૧૧ ... શાખાઓનાં નામ હરવખત આપેલું.

‘વિનોદકાન્ત’નો
નવો રસીલો.
નિબંધિકાસંગ્રહ

નાનુક સવારી

૨૪ નિબંધિકા. મર્માળ, મનોહર, કલ્યાણમય.
બધી અત્યાર પહેલાં અપ્રગટ. જો શ. દોઢની (૮. ખ.
વગેરે શ. ના જુદું) ચોપડી માત્ર એક રૂપિયામાં મેળવવી
હોય તો નીચેનું કુપન આનંદ એસ, લાવનગરને રકમ
સહિત મોકલો. મુંબાઈ, સૂરત ને અમદાવાદની શાખામાં
પણ મળશે. વધુ વિગત ‘મંદિરનો ઘંટનાદ’ માં.

‘નાનુક સવારી’નું કુપન

શ્રી સંચાલક, ‘માનસી’

હું ‘માનસી’નો ૧૯૩૮નો આવક છું અને તમારી તરફથી
પ્રગટ થયેલું નવું પુસ્તક ‘નાનુક સવારી’ એ હકથી એક
રૂપિયામાં મેળવવા ઈચ્છું છું. એ રકમ આ સાથે છે તો પુસ્તક
મોકલાવશો.

પૂરી સહી _____

ટેકાણું _____

સ્થળ અને તારીખ _____

થોડાં વાંચવાલાયક પુસ્તકો

- ભોજ અને કાલિદાસ : (જેના દર નવા શ્લોક દીઠ
લાખ લાખ સોનામહેરો મળતી એવા સંસ્કૃત
સાહિત્યની દાસ્ય અને દાજરજવાબીની ૧૦૮
વાર્તાઓ) ૩૭ આવૃત્તિ : ૬૦૦ પાનાં : મૂલ્ય રૂ. ૪—૦
- કેળાંવાળી અને બીજી વાતો : (શ્રી. મસ્તકધારની નવી
દાસ્યપ્રસાદી : ૧૧ વાર્તાઓ અને રમૂજ રેખા-
ચિત્રો) વાંચો ને હસો. ૧—૦
- રાગિણી યાને કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ : (જીવનચર્યાની
ચલકદાર વાર્તા) ૪—૦
- સંસારદર્શન : (સમાજજીવનની વેધક વાર્તાઓ) સચિત્ર ૨—૦
- છત્રપતિ શિવાજી : (શ્રી. વામન મુકાદમનો અભ્યાસપૂર્ણ
અને આધારભૂત ઐતિહાસિક ગ્રંથ) સચિત્ર
(૭૦૦ પાનાં) ૫—૮
- ગૂજરાતની જૂની વાર્તાઓ : (મધ કાલના ગૂજરાતની
સ્નેહ અને શૌર્યની સાચી વાતો) ૨—૦
- સાહિત્યપ્રવેશિકા : (શ્રી. હિંગમતલાલ અંબરિયાનું
માર્ગદર્શક પુસ્તક) ૧—૦
- સાહિત્યદર્શન : (શ્રી. વિજયરાય પેતાનું વિદ્વાંતપૂર્ણ
વિવેચનસાહિત્ય) ૨—૮
- નર્મદ શતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ : (કવિનાં ગદ્ય-પદ્ય
લખાણોનો અને તેમને અગાગલી અંજલિઓનો
સારગ્રાહી દળદાર સંગ્રહ) ૩—૦
- નર્મદ શતાબ્દી સ્મારક ચિત્રાવલિ : (શ્રી. કનુ દેસાઈ
અને શ્રી. રવિશંકર રાવલની કલાપ્રસાદી) ૨—૦

અમારું અપૂર્ણ નવું સૂચીપત્ર મંગાવો

ગૂજરાતી, સંસ્કૃત કે ઇંગ્લીશ સાહિત્યના ઠોઠ પણ પુસ્તક
માટે અમને લખો

ગૂજરાતી સાહિત્યનું સૌથી જૂનું અને જાણીતું ગંજવર મથક

શુક સેલ સં
પબ્લીશર્સ

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

પ્રિન્સેસરોડી
મુંબઈ નં. ૨

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ માટે

મુંબઈમાં સુવિખ્યાત સ્થળ

ભારતીય નિવાસ

ક હિન્દુ લોજ ક

૨૧૫, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

ટે. નં. ૨૧૧૧૦.

તાર : ૪૩૬૮.

ધી દિનિટી ટિંબર સિંડીકેટ

ઇમારતી લાકડાના વેપારી

સરકારી જાહેર બાંધકામખાતાએ પસંદ

કરેલા કંટ્રાક્ટરો પૈકીના એક

નં. ૫૭, ખડક, મુંબઈ ૯.

ઇન્ડિયન ગ્લોબ

પોતાનું અગ્રસ્થાન નોંધાવે છે

છઠ્ઠી વાર્ષિક જનરલ સભાએ પ્રકાશમાં મૂકેલ નીચેના આંકડાઓ જ આપોઆપ તેનું મહત્વ સમજાવે છે:—

વપુલ થએલ થાપણ	રૂા. ૩૧૬૭૮૫-૦-૦
શેર હોલ્ડરોની જુએદારીની રકમ	રૂા. ૬૦૦૦૦૦-૦-૦
પ્રીમીયમની આવક (૧૯૩૬)	રૂા. ૭૨૨૬૭૭-૧૪-૪
અનામત ફંડ	રૂા. ૩૧૦૩૧૬-૭-૨
૧૯૩૬ સુધી જરાએલ ઠલેઈમ	રૂા. ૭૮૫૨૩૫-૮-૮
૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬	
સુધીમાં સ્વતંત્ર મિલકત	રૂા. ૬૪૬૩૪૩-૩-૦

સારા આબરૂદાર, સાગવગ ધરાવનાર અને હરેક સ્થળના સંબંધવાળા ગૃહસ્થોની ઓરગેનાઇઝર, ચીફ એજન્ટ અને એજન્ટની પગાર અગર કમીશનથી કામ કરનારની જરૂર છે.

હેડ ઓફિસ—ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કોર્પો. લિ.

૩૧૫-૪૨૧ દોનંગી રોડ, કોટ-મુંબઈ

શાખાઓ—કલકત્તા, લાહોર, અમદાવાદ, રંચૂન,

દેશબાહર (ફિલિપ્સ), મોગળાસા (આફ્રિકા).

ભારત ટાઇલ્સ

એન્ડ

એપોલો સ્ટ્રીટ,

મારબલ કંપની

કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઓનો સૌથી મોટો કંટ્રાક્ટ
આપના માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે;
કારણ કે ધરધણી, ઈજનેરો અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરો વિશ્વાસ છે કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ જવી જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેશનના રહેણાક અને ઓફીસો માટે બંધાયેલ
'ધનરાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર બે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ બેસારવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જણા-
વશો તો મુકાબલે ફાયદો થશે. અજમાયશ
ખાતર એક ઓર્ડર આપી જુઓ.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કું.

ગેલ્ડીંગ એજન્ડસ

ધી સીમેન્ટ માર્કેટીંગ કં. એફ
ઇન્ડીઆ લીમીટેડ

લોખંડ, હાઈવેર, પ્રાસવેર, બોઇલ પેન્ટસ કલરના વેપારી.

૨૧-૨૨, સી. પી. ૨-૪ રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પ્રકાશનો ખર્ચનો હીરા

હીરાની સળીઓ-કી. રૂ. ૨૦ તથા વધારે.
ક્રૂડા લેડીઓ-કી. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે.

બદામીમાંથી એકલિનો માલ પી. પી. પી. મોકલવામાં આવશે.
રોજબનુ કારખાનુ પરથી ન પડે તેા એક આવાસીઆ મુખી પૂર્ણ
નાણાં આપી માલ પડે તા પડીયુ.

માનવી માંડીની રીઠ મોજ રોજબનુ જાહેર મળશે.

મૂરજમલ લલ્લુભાઈની કું.

સ્થાપના ૧૮૬૫.

હીરાના વેપારી તથા જવેરી, ૩૫૯, કાલજારેવી રોડ, મુંબઈ.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

છપાય છે

સત્વર બહાર પડશે

વિશ્વદર્શન

સંપાદક

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર બી. એ.

ડેમા આઠ રોડ પૃષ્ઠ ૫૦૦ પાકું પુસ્તક દ્વિતીય ભેદ

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

આ પુસ્તકનો આમુખ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વિજ્ઞાન ગ્રંથ-
શાસ્ત્રી પ્રો. સી. એન. વકીલે સમ્યો છે.

અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતી Year Bookની ધારી પર લખાયેલ આ
પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યના અણખેડાયેલ પ્રદેશમાં પ્રવેશ
કરે છે. આનું વિવિધ માહિતીપૂર્ણ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં
દબ્બુ એક પણ પ્રગિદ્ધ થયું નથી એટલે તે જ્ઞાનું પહેલું પુસ્તક
દેવાનો વય આ પુસ્તક ખાતરી જાય છે.

માત્ર દિંદ સંજ્ઞાથી નહિ પણ આખા જગત
સંજ્ઞાથી વિવિધ માહિતી એક જ પુસ્તકમાં મેળવવી હોય તો
આ પુસ્તક તમારે ખરીદ કરવું જ પડશે. જીવનના દરેકોઈ
ક્ષેત્રમાં પડેલ વ્યક્તિને એકસરખું ઉપયોગી થઈ પડે તેનું આ
એક જ પુસ્તક છે. વેપારી સંસ્થાઓને આ પુસ્તક વિના
આલસે નહિ.

બહુ થોડી નહસો છપાવેલી દૃષ્ટ તમારી નકલ સત્વર
મેળવી લેવા માટે લખો:

સંપાદકને વાંકાનેર (ઠાણિવાડ)

અથવા

ભારતી સાહિત્યસંઘ: પાનકેર નાકા: અમદાવાદ તથા
મુંબઈ, સુરત, કરાંચી તથા રાજપુરની તેની શાખાઓને.

માનસી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૨ _____ થંશ ૩

સરસ્વતીકંઠાભરણ

૩. વાયસ્પતિ

૧

ૐ. યે ત્રિષતાઃ પરિચન્તિ વિશ્વા રૂપાણિ વિભ્રતઃ ।

વાચસ્પતિર્બલા તેષાં તન્વો અથ દધાતુ મે ॥ ૧ ॥

પુનરેદિ વાચસ્પતે દેવેન મનસા સહ ।

સસોષ્પતે નિ રમય મધ્યેવાસ્તુ મયિ શ્રુતમ્ ॥ ૨ ॥

દૃઢૈવામિ વિ તનૂમે ધાતર્નાં ઇવ જ્યયા ।

વાચસ્પતિર્નિ ચક્ષ્ણુ મધ્યેવાસ્તુ મયિ શ્રુતમ્ ॥ ૩ ॥

અપદ્મતો વાચસ્પતિરુપાસ્માન્ વાચસ્પતિર્હયતામ્ ।

સં શ્રુતેન ગમેમદિ મા શ્રુતેન વિ રાધિવિ ॥ ૪ ॥

૨

[દેવતા વાયસ્પતિ, ઋષિ અથર્વા, છંદ અનુષ્ટુપ ૪ ચતુષ્પદ
વિરાટ ઉરોબૃહતી]

સર્વ રૂપો ધારણ કરતાં જે ત્રિસપ્ત પરિબ્રમણ કરે છે, તેઓનું બળ વાયસ્પતિ આજે મારા શરીરને અર્પો.^૧

હે વાયસ્પતિ ! મનોદેવ સાથે ફરીથી આવો. હે વસ્તુપતિ ! પ્રસન્ન થાઓ. શ્રુત^૨ મારામાં જ રહો, મારામાં. ૨

અહીંઆં જ વિતત રથા પશુછ વડે ધનુષની બે કાટિઓની જેમ; મારામાં જ વાયસ્પતિ નિયત કરે. શ્રુત મારામાં જ રહો, મારામાં. ૩

વાયસ્પતિને પાસે જોલાવ્યો; અમને વાયસ્પતિ પાસે જોલાવે. અમે શ્રુતથી સંયુક્ત થઈએ. શ્રુતથી અમને છૂટા મા પાડો. ૪

ટિપ્પણી

ત્રિસપ્તઃ આ સંખ્યાની શું વૃદ્ધિ છે તે ચોક્કસ નથી. સાચા અનેક અર્થો આપે છે: 'ત્રિસપ્ત' સમાસનો 'ત્રણ અથવા સાત બાવો' જે રીતે એક અર્થ કરે છે. ત્રણ એટલે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સૌ એ ત્રણ લોકો, તેઓના આધિષ્ઠાતા અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય; અથવા ત્રણ ગુણો-સત્ત્વ, રજસ અને તમસ, અને પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર ઇત્યાદિ જે ઠાંઠ ત્રણ છે તે બધા 'ત્રિ' શબ્દથી વિવક્ષિત છે. સાત એટલે સાત ઋષિઓ, સાત મહા, સાત મહાગણો, અને સાત છંદો વગેરે જે સાત છે તે 'સપ્ત' શબ્દથી વૃદ્ધિ છે. અથવા કુદ્ર ત્રણ અને સાત. અથવા એકવીસ-સપ્ત દિશાઓ, દોતા વગેરે વપદ કરનારા સાત ઋત્વિએ અને સાત આદિત્યો; અથવા સાત સિન્ધુ, સાત લોક, સાત દિશાઓ; અથવા સાત મદ્ધ, સાત ઋષિઓ, સાત મહાગણો; અથવા એકવીસ આ રીતે : ૧૨ મદિના + ૫ ઋતુઓ + ૩ લોકો + ૧ આદિત્ય; અથવા શરીરભક્ષ ૫ મદ્દામૃત + ૫ ગ્રાણુ [+ ૪મેન્દ્રિય] + ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય + ૧ અંતઃકરણ=૨૧. આ રીતે કહેલા એકવીસ દેવો પ્રતિદિન, પ્રતિવર્ષ, પ્રતિક્ષપ, પ્રતિશરીર યથાયોગ્ય કરે છે.

૧. આ શબ્દોના અર્થ માટે અહીં આપેલી ટિપ્પણી જોવી.

૨. લંબા, ખેંચા, પ્રસર, પ્રસાર પામ.

ભિટની 'ત્રિસપ્ત' અથોક્કસ સંખ્યાના અર્થમાં-૩૭ન અથવા
કોડીના અર્થમાં-લે છે; 'અત'ને શ્રુતિ અર્થમાં લઈ તેનો અર્થ
શ્રુતિના એટલા વર્ણો એવો જીએ અર્થ પણ આપે છે; અથવા શ્રુતનો
અર્થ અવલેન્દ્રિય લઈ 'નાનામોટા તંદુરસ્ત શ્રોતાઓ' એવો પણ
અર્થ કદખે છે.૧

: અથર્વવેદ :

૧. આખો ય વિષય, રા. રસિકલાલ ઠા. પરીખસંપાદિત,
ગુજરાત વિદ્યાપીઠે પ્રકાશિત 'વૈદિક પાઠાવલી'માંથી.

શી રીતે ?

આજકાલ કેળવણી એ બાળબાળ (કિન્ડરગાર્ડન) ગણાય છે.
એ બંધે ગણાય; પરંતુ બાળકોને બધું સરલ અને ગુલાબની સરખા
જેવું બાલ્યુતરના સમયમાં લગાડ્યા કરશે તો સંસારમાં તો ફૂલે છે ને
કાંટાએ છે એનો અનુભવ એને શી રીતે થશે ?

પેટલાદ બોડિંગમાં
વ્યાખ્યાન : આશરે ૧૯૦૫ }

સ્વ. સર રમણભાઈ

ગોવર્ધનરામની શૈલી*

: ભૂમિકાઓ :

ઉત્તર વયનાં લખાણોમાં નર્મદાશંકરથી વિસ્તૃત વાંચ્યોની કંડિકાઓ લખાઈ જતી, પણ કંડિકાઓ ઘાટદાર ભાષ્યે જ થતી. નર્મદાશંકરની પાકટ શૈલી અરિધર, લપલપાટવાળી, ટાંચણિયા, વાતચીતિયા, બાપણિયા. “ નર્મદની કલમ માટે મને બળદ કે ઘોડાની ઉપમા નથી બેસતી, હરણીની જ ઉપમા બેસે છે. ખદ, રવાલ કે ઠેકમતિ, કશામાં નર્મદની કલમ અર્ધો કલાક પણ એક સરખી ના ચાલે. ”^૧ તો ય ગતિઢાળા પરત્વે નર્મદની શૈલી ક્વચિત્ ક્વચિત્ ગોવર્ધનરામની આગાહી કરે છે.

પણ એમને કે પ્રભ નિત્યસુખમાં રહે તેવી ખ્રિષ્ટિય રાજનીતિ છે ? ઈર્વંડના લોકે સ્વરાજ્યમાં, રામ તથા પ્રભતા ઠંડામાં, પ્રધાન-મંડળ તથા પ્રભસમાજના વાદવિવાદમાં, ન્યુસપેપરોની ચર્ચામાં, બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં જે સ્વાર્થભુક્ષિ દેખાડી છે અને આ દેશમાં વેપારી રૂપે ને રાજ્ય મેળવતાં ને પછી જે દેખાડી છે તે તો પ્રાણ ને પ્રકૃતિ સાથે જ એમ નિત્ય રહેવાની ખ્રિષ્ટિય સરકારની નીતિ સંસ્થાનોમાં જ્ઞાતિજ્ઞાના સંબંધમાં જે દેખાઈ છે ને દેખાય છે, જે પોતાના છતેડા ઐરિશોના સંબંધમાં દેખાતી આવી છે, (એઓ પાર્લિમેન્ટમાં

* આ નિબંધનો પૂર્વાર્ધ ‘ માનસી ’ ના ત્રીજા અંકમાં (વસંત-પંચમી, ૧૯૨૨,) આપ્યો હતો; આ અંકે લેખ પૂરો થાય છે.

૧. બલવંતરાય ક. ઠાકેર, ‘ ઠા. ’ એપ્રિલ, ૧૯૩૬.

જેસે છે તે પછી) તે નીતિ આ દેશની કાળી પ્રજાના સંબંધમાં રાજ્ય-ધર્મથી કે સ્નેહથી કે દયાથી કે કીર્તિના કોડથી પ્રજાનું હિત કરનારી થાય નહિ. પ્રજા બહુ બોલશે ત્યારે ટવ પડી છે કહી, 'તુકડો' નાંખશે ને થોડી વાર પછી નવી ચોળનાએ એવું કરશે કે, આપેલાથી અધિક-ગણું પાછું લેઈ લેશે. ૨

નર્મદાશંકરની કંડિકા મૂકી દીધી છે ત્યાંથી આગળ વાંચીએ તો અણુધડ લાગશે, હિતારેલા બાગમાં પછુ જોઈએ તેટલી સફાઈ નથી, પછુ એ ઢાળામાં, લયમાં ગોવર્ધનરામની શૈલીની આગાહી છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં ઘણું ઠેકાણું આ જ મદ-હિતરતું લખાણ મળી આવશે.

બાઈ, સરકારનો સ્વાર્થ તમને છવાડવામાં છે એવો અનુભવ યથેશ્વર સાંભળવામાં નથી. પછુ માનો કે એમ છે. તમારા પ્રભાવથી જે વિદ્યા તમે મેળવવાના નથી તે વિદ્યા તમારા મગજમાં બળાતકારે પ્રવેશ કરી તમારા અધિકારનો નાશ કરે અને રાજ્યત્વને શોષ્ય બુદ્ધિ-વિકાસને તમે પામો એવું માનીએ તો પછુ એટલું તો સત્ય ગણશે જ કે તમે એટલો પ્રવાસ કરશો એટલામાં ઈંગ્લેન્ડ સરકાર તમારાથી પચાસગણો વધારે પ્રવાસ કરશે અને તમે પાછળના પાછળ રહેવાના; અને તમારા પગ થોકશે એટલે તમે એથી પછુ વધારે પાછળ પડવાના ને ઈંગ્લેન્ડને ગાળો દેવાના. ૩

ગોવર્ધનરામનાં કેટલાંક પાત્રો દૃઢતાવાળાં અને નિશ્ચયશુદ્ધિ છે. તેમની વાણીમાં નર્મદાશંકરનો પ્રગલ્ભ આત્મવિશ્વાસ અને આગ્રહ જણાય છે. આ ગુણો પછીના શૈલીકારોમાં બલવંત-રાયમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જણાય છે. આ ગુણો વિનાની નંદ-શંકરની શૈલી પ્રવાહિતામાં નર્મદ કરતાં તરત જીદી પડી આવે છે. ગોવર્ધનરામના પુરોગામીઓ અને સમકાલીનોમાં વિચાર-સમૃદ્ધિનો પ્રવાહી, સુસ્પષ્ટ અને સુરેખ શૈલી સાથે યોગ જેવો મણિલાલમાં છે તેવો કોઈમાં નથી, પછુ લયવિલમ્બન (Amplifi-

૨. નર્મદાશંકર : 'ધર્મવિચાર,' પાનું ૬૪ મું.

૩. ગોવર્ધનરામ : 'સરસ્વતીચંદ્ર' બાગ ૪મો, 'પાનું' ૬૭મું.

trude of rhythm) જે ગોવર્ધનરામની શૈલીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે, તેમાં નંદશંકર ગોવર્ધનરામની વધારે નજીક છે. મોકોલેની શૈલીને નંદશંકરે બરાબર પચાવી છે, પણ તેની મર્યાદા એ નંદશંકરની પણ છે. વિશ્વનાથ બટ્ટે 'માનસી'માં નંદશંકરની શૈલીના પ્રતિનિધિરૂપ નમૂના આપ્યા છે^૪. વાક્યની પ્રલમ્બ રચના કેટલી બાલિશ, જડ અને બેફાલી બને છે તેનો નમૂનો નવમો સારું ઉદાહરણ છે.

તે દહાડે તેની જિહ્વામાં સ્થાથી મોટા દત્તો; તે દહાડે તેની ઇચ્છા સફળ થવાની તે આશા રાખતી હતી; તે દહાડે તેના પ્રિયતમનું મ્હેં તેને બોલું હતું; તે દહાડાથી તેના સંસારનો આરંભ થવાનો હતો; અને તે દહાડે તેના કલ્પેશ્વર સુખી વખતનો પેહેલો જ હતો. માટે તે દહાડે તેને અતિ સુખની સાથે ઘણી ચિંતા મનમાં રહે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

આને પડખે બીજો પરંતુ સુંદર નમૂનો મૂકીએ:

તેના બૂના મિત્ર, તેના સગા કહેવડાવનારા, તેના ઓળખાણમાં આળસ માનનારા, તેને બારણે રોજ બેડા ફાડનારા, તેને બાપજી બાપજી કહેનારા, એ સઘળામાંથી કોઈ ત્યાં ન હતું. જેમ પાણી સૂકાયા પછી માછલાં નાશી બચ છે, જુવાર કપાયા પછી દુઈયા બીજે દેકાણે લીધી બચ છે, જેમ ગળપજુ ખસેડ્યા પછી તેના ઉપર જમણતી માખીઓ જતી રહે છે, તેમ તે લીલા વનના સૂડા, લગતા સૂરજને પૂજનારા આવતાની બોલણાલા તથા જતાનું મ્હેં કાણું કહેનારા, આ વખતે કોઈ માનવને ધેર ફરક્યા જ નહિ.

પ્રલમ્બ વાક્યરચના સર્વથા અસ્વાભાવિક છે, રસને હાનિકર છે, એમ માનનારાને ચરણે ઉપલી કંડિકા ધરું છું. માનવનો વૈભવ, તેની સત્તા, તેનો સ્વામ્ય, બિન્ન બિન્ન ગરજાળુઓના, ઝડપથી, એક ઉપર એક આવતા ઉલ્લેખોથી જેમ અનુભવાય છે તેમ તેમની પામરતા પોકળતા અને નીચતા માખીઓ અને માછલાંના સ્મરણથી યુગપત્ત ખડી થાય છે. વળી વળીને પાંખો

૪. 'માનસી': અંક ૨. (દેવદિવાળી ૧૯૬૧)

દૃઢાવી વેગ લઈ ઊડતું પક્ષી શિકાર તરફ વિજળી પેઠે ઊતરી જાય તેવી વાક્યની ચઢઊતર છે, તેથી 'માધવને ઘેર કાઢ દરમ્યા જ નહિ' તે મુખ્ય વક્તવ્યની છાપ મનમાં નિશ્ચિત અને સજળ પડે છે.

ગોવર્ધનરામની શૈલીની પ્રથમ ભૂમિકા આવી છે. વાક્ય-વિસ્તાર અસરકારક, પણ તેનું સંયોજન સંકુલ નહિ, સાદું-અકોડામાં અકોડો નાખી ઉપજાવેલું. આવી રચનાને સંયોજન પણ ના કહેવાય, કરામત જ ગણાય, કેમ જે તેમાં સમાન વિભક્તિવાળાં પદો વા પદસમૂહો કે ગૌણ વાક્યો ગાડીના ડબ્બા જેમ સંકળાયલાં હોય છે. તેમાં લયની છટા હોય છે કંઈક વક્તૃત્વને ચોખ્ખું; તેથી આકર્ષકતા આવે છે. વિગતપ્રચુર વર્ણન-વિષયને સમમેવ રજૂ કરવામાં તેની સાર્થકતા છે.

જેમ મિત્રો એક બીજાની છાતી વાતો બણી ખરી મિત્રતા ધાર્ઠ સમજે છે; જેમ રોકના દ્રવ્ય અને વ્યાપારનો મત્ર બણી સદ્ગુણી મુનીમ પોતાને રોકનો ખરો વિશ્વાસપાત્ર સમજે છે; જેમ રાખના અત્યંત વિશ્વાસનું પાત્ર બનતાં સત્પ્રધાન પોતાની સદ્ગુણિ વાપરવામાં સ્વતંત્ર અને છે અને રાત્ર્યસેવાનો ઉત્સાહી થાય છે; જેમ ધર્મિષ્ઠ અને બુદ્ધિમાન રાખના પાલનથી પ્રભ ખરેખરી રાજવાક્ત થાય છે; જેમ શુદ્ધ અંતઃકરણ સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારનો યોગ્યતાં બિન્ન શિત્ર રૂપે પરમાનંદ ઉદીપ્ત થાય છે; તેમ જ વિદ્યાચતુરનાં મુખદુઃખ સમજવાની છત્છાડપ બીજ વિકાસ પામતાં વધવા પામેલું ગુણુમુદરીનું રનેહી હૃદય પતિના હૃદયની સર્વ છાતી વાતો બણવા અને સમજવા પામ્યું, પોતે તેના પૂર્ણ વિશ્વાસનું પાત્ર છે તે અનુભવવા લાગ્યું. પોતાના અભિલાષ પુરવામાં સ્વતંત્ર અને પતિના રનેહનું ઉત્સાહી બન્યું, પતિસાક્ત થયું, અને શરીરવાસનાઓથી બિન્ન રહેતા ઉચ્ચ અને માનસિક પ્રેમના આનંદના અમકારથી અમકત લાગ્યું. ૫

“અલકડિશોરી ગમે તેવી પણ બાળક હતી; રંક અવસ્થા તેણે દીઠી ન હતી; પોતાનું ધાયું ક્યું જ સમજતી; પોતાને હમેશા ફાવેલી

૫. 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ ૨ નો, પાનું ૨૬ મું.

જ ભેતી; દુઃખ કર્યો જ સમજતી; મનમાન્યું અમલમાં આવ્યું જ ભેતી; ચારે પાસથી વખાણુ જ સાંભળતી. અમાત્યના ઉદય કરતાં તેનું વય ગ્રહોદું ન હતું; વયમાં, જ્ઞાનમાં, અનુભવમાં, નીતિમાં અને સુંદરતામાં, પોતાનાથી વ્હડીયાતાં ગાણુસોને પોતાથી દળાયલાં રહેતાં અનુભવતી; ખરું શું છે તે તેને કોઈ સંભળાવતું ન હતું; ખોટું શું છે તે તેની આગળ કહેવા કોઈની દિંમત ચાલતી નહોતી; દિવ અદિવ સામાં છે તે તેને કહેવાની કોઈને ઝરજ ન હતી; ખૂતકાળની વાત સંભળાવી તેને કંટાળો આપવો એ સડના સ્વાર્થ વિરુદ્ધ હતું; બિવિધ-કાળની સાચી વાતો ઉપર તેની આંખ દોડાવવી એ તેની કલ્પનાને શ્રમ આપવા જેવું અને તેના મનને ખેદ આપવા જેવું મનાતું; આથી વર્તમાન રંગભૂમિ ઉપરનાં નાટકો ઉપર તેનું લડા રહેતું અને પ્રત્યક્ષ પડદા આગળ તેની દૃષ્ટિસીમા આવી રહેતી. આ સવતું કળ એ હતું કે ભયંકર ગુમાનરૂપી સર્પ તેના કુમળા મગજમાં પેંચી રહી, ધુધવાઈ રહી, તેની ભમરા ઉપર ફૂલા માંડતો, આંખમાં ધૂણાંધમાન થતો, છત્રમાંથી કુંકાડા મારતો, અને આખા સરીરમાં વિષમય ચંચળતા પ્રેરતો. આ સર્પની પ્રતીકાર કરવા તેનામાં વિદ્યામૃત હતું નહીં અને સત્સંગિનીના કલ્પદ્રુનો વાસ તેણે અનુભવ્યો પણ ન હતો, માત્ર અમાત્ય-કુટુંબના સદજ વિનયરૂપ પોતા શત્રુકાથી વિષમય ચેતન ઠંકાઈ રહ્યું હતું.^૧

દર્શાવતા જ્યાન કે સ્વભાવના આલેખનમાં-એમ જ કહીએ કે ત્યાં બાવાવેશ કે કલ્પનોદુયનથી શૈલીને વેગ કે રંગ મળતો નથી ત્યાં-ઇતિહાસ અને ચિન્તનના પ્રંથોમાં જોવામાં આવતી મધ્યમ શૈલીની આવરપડતા રહે છે. બિલ્લ બિલ્લ રીતે લેખકો એ શૈલી સાથે છે. લેખવિષય ગમે તે હોય, લખાણુ સુવાચ્ય અને વૈવિધ્યવાળું રાખવું જોઈએ. મધ્યમતા ના સંધાય ત્યાં શૈલી ઠાં તો સપાટ થઈ જશે કે ઔચિત્યના, રસપુટતાના અભાવે પોષણ કે આડંબરી થઈ જશે. ત્યાં બાણુમદનું કેવળ અનુકરણ છે ત્યાં ગોવર્ધનરામની શૈલી પણ આડંબરી થાય છે, પણ સામાન્ય રીતે આ પ્રથમ બૃગિકામાં મધ્યમતા સંધાય છે.

૧. 'સરસ્વતીચંદ્ર' જ્ઞાન ૧ લો, પા.નું ૬ મું.

બીજા નમૂનામાં પ્રધાન હાલો આ વાક્યમાંનો ગણીએ: " પોતાનું ધાર્યું કયું જ સમજતી. " એ ઢળનાં પરસ્પર તોળાતાં વાક્યોની આલી જતી હાર એકવિધ થાય તે પહેલાં " વયમાં, જ્ઞાનમાં, અનુભવમાં " આદિ વાક્યના પ્રત્યેક શબ્દના પહેલા વર્ણના બારથી જોઈતું વૈવિધ્ય આવે છે, પછી કય મેકાલેમાં થાય છે તેમ ધીમે ધીમે પ્રસન્ન થઈ " પેંસી રહી ", " ધુધવાઈ રહી " વગેરે પદસમૂહમાં ત્વરિતગતિ થઈ, હિપ્પતિ સ્વધરામાં વિરમે તેમ, છેલ્લા પહોળા પટના વાક્યમાં વિસય પામે છે.

પણ ગોવર્ધનરામ માત્ર વાર્તાકાર નથી; કવિ છે; દ્રષ્ટા છે. તેમનું સંવેદન અતિ સૂક્ષ્મ છે; તેમનું દર્શન અતિ હિતસાહી છે: તેમનું ભાવાલેખન મનોહર અને ચિન્તન કદમ્બનારંગિત છે. તેમના માનસની આ કવિદ્રષ્ટાની સપાટીમાંથી તેમની શૈલીની બીજી બે ભૂમિકાઓ ઊતરે છે. આમાંની એક યા બીજીમાં સમાવી શકાય એવી અપઘાગદ શૈલી (નાનાલાલની ઢળે છાપેલી નહીં, પણ આરોહઅવરોહમાં તેમની લાક્ષણિક શૈલી જેવી) પણ ગોવર્ધનરામમાં જોવામાં આવે છે. વચ્ચેનો સ્વયંવાચી આ શૈલીમાં ત્રિપાટીથી સખાઈ ગયું એમ બનવા સંભવ નથી, કેમ કે તેનો કંઈક ભાસ સરસ્વતીચંદ્ર પહેલા ભાગમાં પણ થાય છે; આ શૈલી એવા ભાગમાં પણ ડોંકિયાં જ કરે છે, પ્રવાહરૂપ બનતી નથી. વળી ગોવર્ધનરામમાંથી અપઘાગદનો ઘાટ નાનાલાલે હિપ્પાઓ એમ પણ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, એમ કહી શકાય તેમ જ નથી: તેમનું, ગદ્યને મુકાબલે વધારે દૃઢ લક્ષણનું, અપઘાગદ સરસ્વતીચંદ્રમાં નથી. ખોટી કે ખરી સમજણથી બેલેન્ક વર્સના પરિચયનું પરિણામ જ અપઘાગદ છે એ નિઃશંક છે. બેલેન્ક વર્સની અસર અંગ્રેજી ગદ્યશૈલી પર થઈ છે તેવી અસર ગોવર્ધનરામની ગદ્યશૈલી પર પણ થઈ, અને તેથી અપઘાગદ અને આમાં કવચિત્ સામ્ય સમેત્તય છે એમ કદપી શકાય.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પહેલા ભાગમાંથી અપઘાગદના આરોહ-

ચાંદીના હીદોળા ઉપર સંવનનથી પરણેલાં દમ્પતી ગામે ગામ ને દેશે દેશ દેખાય છે. કામદેવના બાલુના ઠંકાર, કામદેવના જય અને પરાજય, વૈભવ સુખ, સમૃદ્ધિ, ભોગ અને ત્યાગ; સ્વર્ગ દર્શન આ પ્રદેશમાં મનભર મનહર પાય છે.

આ આખો ખંડક અપદ્યાગદ્યમાં વાંચી શકાય તેમ નથી એ રસ છે. નાનાલાલનું અપદ્યાગદ્ય કારીગરી ૮ છે એ પછની ઘણી નજીક પહોંચી જાય છે; તેમ અહીં નથી. તો અપદ્યાગદ્યને સહજ કૃત્રિમતા પણ અહીં નથી. અપદ્યાગદ્યનો ઘાટ એવો છે કે વિચાર અને ભાવને બંને તેટલી અસંકુલ સ્થિતિમાં જ તે રજૂ કરી શકે; તેની 'રચનામાં' દરેક ભાવ, વિચાર કે ચિત્રને સાદા અને એકએકથી અલગ નિશ્ચિત આકારમાં મૂકવો પડે છે. અહીં ગોવર્ધનરામમાં કલ્પનાને ઉત્તેજતા ચિત્રસરસની વ્યક્તિ અપદ્યાગદ્યના ઢાળામાં થઈ છે ત્યાં વેધક બની છે; પણ મન્દગતિ, અનેક વિરામવાળું અપદ્યાગદ્ય "પંડિતો અને વ્યાપારીઓ"ની દોડાદોડ બતાવવા અસમર્થ થાત, કદાચ. આ કંડિકાને અપદ્યાગદ્યના નહીં, પણ કલ્પના-રંગિત, ઉચ્ચ ગદ્યશૈલીના ઉદાહરણ તરીકે જ ગણવાની; જેમાં પ્રસંગવશાત્ અપદ્યાગદ્યનું સૌન્દર્ય, સાર્યકતા (કદાચિત્ત મર્યાદા પણ) સમજી જવાશે.

ગોવર્ધનરામની ગદ્યશૈલીની બીજી ભૂમિકા ભાવમય આવેશરપૃષ્ઠ વાર્તાલાપ, પત્રાલાપ અને ઉદ્બોધક પ્રબોધોમાં દેખાય છે. ૯ મહારાજ, ચન્દ્રકાન્ત, ચન્દ્રાવલી, વીરરાવ, શંકરશર્મા, પ્રવીણદાસ, વિદ્યાચતુર, તરંગશંકર, ઉદ્ધતલાલ, દેશદેશનાં સત્ત્વો, ચિરંજીવો વગેરે પ્રસંગ વિષય અને ચારિત્રાનુસાર રપટારપટ બેઠક અંશો-

૮. વાતચીતની ભાષાથી દૂર તેથી કારીગરી.

૯. દા. ત. 'સર' ભાગ ૪, પ્રકરણ ચોથામાં છે તેવો વાર્તાલાપ, પ્રકરણ છઠ્ઠામાં છે તેવો પત્રાલાપ કે પ્રકરણ પાંચીસમાં છે તેવો પ્રબોધોમાં.

વાળાં પણ શૈલીના એક જ કુળનાં બાપણ કરે છે. વિશ્વદાસના આવેશરહિત, શાન્ત, મધ્યમ પણ સુવાચ્ય શૈલીના પ્રવચનને^{૧૦} પડછે ચન્દ્રાવલીની વિનયિ (સર૦ બાગ ૪થો, પૃ. ૪૦૨) મૂકવા જેવી છે.

નવીનચંદ્રજી, તમે આવા સાધુજન હો, સાધુજનના આશય સમજો હો, મધુરીનું દુઃખ આ હૃદયથી ભેવાતું નથી, હું પણ કંઈક વિશ્રુત છું તે ગદારાં મતનો ત્યાગ કરી એ મધુરીને માટે આપની પાસે આવી છું અને એને માટે કહો કે ગદારા પોતાના સમસુખને માટે કહો પણ આ સૈજ હૃદયે માછતું મંદિર સુકાવી અને તમારી પાસે આગી છે. સમસ્ત સાધુમંડળનું માન રાખીને, કે મધુરીની દયા કરીને, કે આ ગદારા હૃદયના ઉદ્ધાર સિદ્ધ માનીને, કે આપની ઉદાર દક્ષ બુદ્ધિની પ્રેરણાથી, ગદારી રંક વિજ્ઞાપિત સ્વીકારો. વધારે કહેવાની ગદારામાં રાક્ષિ નથી, સત્યનો બલવત્તર બોધ કરવા જેટલું ગદારામાં જ્ઞાન નથી, ધર્મનું શુદ્ધતર તારતમ્ય કદાચવાની ગદારામાં બુદ્ધિ નથી, રસરસસ્થ વધારે પ્રતીક્ષ કરવાનો આ હૃદયનો અભ્યાસ ધણા કાળના પૈરાગ્યથી કટાક્ષ ગયો છે, અને ગદારા હૃદયને ને ગદારી પ્રવૃત્તિને આશ્રય આપી શકનાર વિદ્યારપુરી આપનું અનુચરત્વ કરે છે તે આપની પાસે આવા વિષયમાં પ્રવૃત્ત યાથ એવું ઇચ્છવાનો મને અધિકાર નથી. નવીનચંદ્રજી, હું આપની પાસે દાથે ભેડી બમી રહું છું અને સાધુજન પાસેથી આટલી નિષ્ઠા માગતાં શરમાતી નથી.

આ ખળડકમાં (કે પૃ. ૬૭૭ પર પાઞ્ચાલીને કરેલા ઉદ્-બોધનમાં--“ પાઞ્ચાલી ! હું દાસ તારી પાસે આવી શકતો નથી-મારો પ્રવાસ હજી આટોપાયો નથી ! કામ બહુ છે ને વેળા ઓછી છે x x x” ત્યાંથી ચાર ઘણ પેરેમાફના અંત સુધી) ર, મ, દ, વર્ણોથી માર્દવ, તે વર્ણો તથા ‘આ’ સ્વરના અભ્યાસથી એકાકારતા નીપતી છે; સપના સંવાદમાં પણ અનાયાસચારતા આવી છે. વસ્તુચિંતિના નિવેદનમાં કે બનાવના બધાનમાં આવી શકે તેટલો ધૂરેલો વાદપ્રવાહ અહીં

૧૦. ‘સર૦’ બાગ ૪ થો (આવૃત્તિ ત્રીજી) પાનું ૪૨૦.

અશક્ય છે, અને છતાં શૈલી ઉન્નતિ (elevated) છે. ચોથા ભાગમાં વાતાવરણ એટલું અસૌક્ય છે, પાત્રોની સંસ્કારિતા ને વિદ્વતા એટલી પરિપુષ્ટ છે કે આ શૈલીમાં કૃત્રિમતા સહેજે પણ સાગતી નથી, બિલકુલ વાતાવરણને વધારે અપરિચિત મનોહારિતાવાળું, અદ્ભુત બનાવવામાં તે સહાય કરે છે. કલાની સમ્યાધ, અકૃત્રિમતા તેના મધ્યમને અવલંબતી નથી, તે તો સદા ય કૃત્રિમ છે જ; પણ કલાકૃતિના પરિશીલનથી ચએલા અનુભવની સત્યતા ઉપર અવલંબે છે; એ અનુભવસમયે મધ્યમ જુલાઈ અનુભવ જ પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ તે ઉપર ટકે છે; એ અનુભવ આપણા સમગ્ર ચિત્તને કેટલો, અને યુદ્ધિ, લાગણી, વાસના, પ્રત્યક્ષ આદિમાં કેને પ્રધાનતઃ અને કેને ગૌણતાએ, જગૃત કરે છે, ભરે છે તેના ઉપર તેની મહત્તા છે. કેવળ અર્થથી જ અનુભવાતું નથી તે શૈલીથી (કવિતામાં કહો, છંદાદિથી) અનુભવાય છે, એટલે અર્થની અશક્તિમાંથી જ શૈલીનો કુદરતી જન્મ થયો છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ધીર, ઉજ્જ્વલ, સંસ્કારસંપન્ન, લાગણીભરી અને વળી સ્ત્રી; પ્રતિભાસંપન્ન, વ્યગ્ર, ઉદાસીન ને વળી પુરુષ; અજાણી સ્ત્રી, અજાણ્યો પુરુષ અને રૂપે ભાવનાએ નવી જ દુનિયા : આ રિચિતિમાં ચન્દ્રાવલીસરસ્વતીચન્દ્રનો સંવાદ થાય તેવો આ છે એમ કહેવા કરતાં તેમનો સંવાદ આ રિચિતિનું તીવ્ર સંવેદન કરાવે છે એમ કહેવું મથાર્ય છે. ધર્મયુદ્ધિ જગાડવાની આ અપીલ એક રીતે એક સળંગ વાક્ય છે, તેના વિભાગોમાં દર્દને લીધે ભેવાતો ટૂંકો શ્વાસ છે. શાન્તિથી પૂરો શ્વાસ લેધને બોલતાં સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર ધારી અસર ના પણ થાય, અથચ કથન શુરુસ્ત્ર (formation) રૂપે રજૂ થતાં, અભિમાન અને તે દ્વારા મૂર્છિત ધર્મયુદ્ધિ બરાબર જગૃત નહિ થાય. જગતા અભિમાનને જગતું રાખવું હોય, વધારે પ્રયુક્ત કરવું હોય તો આ પરિગ્રહેમાં છુપાએલી કલા સાધવી પડે, અને સર્વ સમર્થ પ્રજ્ઞનાયકો અને વક્તાઓ

એ કલા અંશતઃ સાધે છે જ. ધીમે ધીમે ટૂંકાં વાક્યોથી સરસ્વતી-ચંદ્ર આર્દ્ર થયો કે તરત સુદીર્ઘ લયના વાક્યમાં શુદ્ધબુદ્ધિની આજ્ઞાવહરી અભ્યર્થના ભરી ચન્દ્રાવલી તેને પૂરેપૂરો છૂતી સે છે.

ગોવર્ધનરામની શૈલીની ત્રીજી બૂમિકામાં ન્યું કવિત્વ જ નીતરે છે. ગોવર્ધનરામ મહાન કવિ છે. કલ્પનાને જગાડી, ઉત્તેજ, પાંખો આપી ઉત્તત લાગણીનું પ્રચળ પૂર તે વહેવરાવે છે તેવું બીજા કોઇ ગુજરાતી કવિમાં નથી. આ કવિતા પદ્ય નથી તે માફ, -પદ્ય એ ચર્ચામાં નહિ જતરીએ. સરસ્વતીચંદ્રની અદ્ભુત કાવ્યમયતા, તેનું કાવ્યોચિત વાતાવરણ સૌ કોઇ સ્વીકારે છે. ત્રીજી અને ઉત્તમ બૂમિકાના દાખલામાં મેં બે તત્ત્વોનું સુભગ મિશ્રણ જોયું છેઃ પ્રકૃતિચિત્ર કે પ્રકૃતિનું આત્મજન અને ઉદાત્ત લાગણીનો આવેગ. બીજી અને વધારે સાચી રીતે ઠહીએ તો પ્રચળ લાગણીને વશ થએલા પાત્રના પ્રકૃતિદર્શનમાં ગોવર્ધનરામની ગદ્યકલા અદ્ભુતસુન્દર રૂપ ધરે છે.

બારી બદારનો અતટ પચાએક વામ હડો હતો, સુરમામયી આવવાના માર્ગના એક છેડાના દરા પંદર દાય જેટલી જગાનું વળણ આ અતટને તળીયે આવતું હતું, ત્યાંથી એક પાસનાં ચંદ્રાવ વચ્ચે તેનું ગેદાં દેખાતું હતું, અને એ ગેદાં આગળ એ વળણ દિવસે પણ બારીએ ઉભેલાની દૃષ્ટિએ અદૃશ્ય થતું હતું. આજે શુકલપક્ષનો મધ્યભાગ હતો અને સંપ્રસાદાળથી જ ચંદ્ર આકાશના મધ્યભાગમાં ઉદય પામતો હતો. અતટ આગળના હંડા ઉંડાણમાં એનું શાંત તેજ ચમકતું હતું, અને કાળા કકળ અંધકાર અને ખડકોના હુલ્લની હંડામાં હંડા અને એકાંતમાં એકાંત ખોમાં ચંદ્રિકાની કોમળ સૂક્ષ્મ પ્રભા ચંદનના લેપ પેડે લીંપાઇ જતી હતી, અને એ કલ્પિતા અને કોમળતાનું સુંદર રસિક તેજસ્વી મિશ્રણ આ દેસાજના દૃશ્યને તેમ દૃષ્ટિને પ્રશાંત જંબીર કરી દેતું. સુરમામ મયેલા સરસ્વતીચંદ્રને પાછો આવેલો આ ખેડાના તળીયાને માર્ગે શોધતી કુમુદની આંખ એ તળીયાના અંધકારમાં પણ ફરકતી હાથામોથી ચમકતી હતી; એની ચિત્તરતિ ચંદ્રિકાનું એ ભાગ ભળીતું વેડેતું

આતુરતાથી લક્ષ્યમાં રાખતી હતી; અને તળાયામાં પવન ગુચ્ચવાયાથી સુસવાટ આવતા કે ખડકોની જળોલોમાં ઉગેલાં પાંદડાંનો ખખડાટ અથવા તેમની વચ્ચે થઈ નીકળતા પવનનો ધસારો સંભળાતાં એના કાન સંજ્ઞા અને સાવધાન થઈ જતા હતા.^{૧૧}

યદુશૃંગ પર પરિમાળિકા મઠમાં પાંદડા જેવી, આતુર હરિણી જેવી, 'ફરકતી છાયાઓથી ચમકતી' કુમુદતું આ ચિત્ર છે. "ભારી ખહારનો દેખાવ શાંત અને ગંભીર છતાં કુમુદને ઉન્માદક હતો." શાંતિ-અશાંતિનું મિશ્રણ આતુરતાભરેલું હતું. કુમુદના આ ભાવ-સંચાર અને પ્રકૃતિના આ રંગઢંગને પરિચ્છેદનો લય અનુકૂળ રહે છે. એમાં વેગ નથી પણ પ્રસાદ છે, લય મન્દ પણ રિથરગતિનો છે, નથી તેમાં વકતાની છટા કે વિચારની સંકુલતા વા ઝીણવટ. પ્રિયજન, નીચે, એ રરતે થઈ, આવશે; એનું દર્શન કુમુદનું હૃદય ઝંખે છે, કોઈ જાણી ના જાય ને થાય એમ ધ્રુવે છે, સાધ્વીઓની વાતમાં ધ્યાન ચુકારે તો પ્રિય દર્શન ખોલું પડશે, નીચે કશે ખખડાટ થાય કે સરસ્વતીચંદ્ર જ હશે એમ ધારી તેનું ચિત્ત ફરકે છે. દર્શનાતુરાનું આ ચિત્ર વેધક છે. અંધ-કારની ગુહા અને ખડકો ને ચન્દ્રિકા, નૈરાશ્ય અને આપત્તિનું અંધ ભવિષ્ય, સાધ્વીઓ ને કુમુદ સામસામે તોળાય છે. ચન્દ્રિકા જેવાં પ્રેમકિરણ સિવાય આશાનું કશું આરપદ નથી, એવો ધ્વનિ નીકળે છે. શબ્દની શક્તિ એવી છે કે ચન્દ્રિકાની શાન્તિ અને પ્રકાશનું સૂચન કરે, ખડકોની કઠણાઈ અને ઉચ્ચાવચતા દાખવે, અને પાંદડાંના ખખડાટ અને પવનનો સુસવાટ પણ સંભળાવે.

આ શાન્ત અને ગંભીર વર્ણનની જોડે ચોથા ભાગમાં પ્રકરણ ૩૧માટે અને આવતું અધ્યાયક અંધકાર અને વિજ્ઞાની અને ગર્જનાઓનું વર્ણન^{૧૨} મૂકવા જેવું છે. એ જ કલ્પના,

૧૧. 'સર' ભાગ ૪થો, પૃ. ૩૧૪.

૧૨. 'સર' ભાગ ૪થો, પૃ. ૫૮૫.

એ જ કવિત્વ, એ જ અતીન્દ્રિય અનુભવ. આ ત્રીજી શ્રુતિકામાં, સામાન્ય રીતે, લયનો સંયમ એ વિશિષ્ટતા છે; શૈલી છટાદાર કરવાના કે થઇ હોય તો તેને માણવાના સોભમાં ગોવર્ધનરામ તથાતા નથી; કલામાં કલા છુપાઈ નય છે; રસરૂપ એકાકાર થાય છે અને આપણે કુદરતદ્વારા પાત્ર નિહાળીએ છીએ કે મનુષ્ય મારફત પ્રકૃતિ અનુભવીએ છીએ તેની કશી ગમ પડતી નથી.

કવ્યનાનું બળ અને અનુભવની ઉત્કટતાએ કાવ્ય જેવી અને ગોવર્ધનરામની શૈલીનાં કેટલાંક લક્ષણો બરાબર દાખવતી એક અસાન્ત રસની કંડિકા જોઈએ :

“જે દાણે સરસ્વતીચન્દ્ર જેડ જેવો, મૂખ જેવો, રાંબ જેવો,
રૂપરય જેવો, સમાધિરય જેવો, આ પ્રમાણે ઉભો હતો તે પ્રસંગે
રાત્રી પખ જેના જેવી જ નિરંકુશ બની, સંસારનાં મુખદ્વારની
ચેતના નષ્ટ કરી, નિચેતન જેવી પૃથ્વીના એક ઉડાથી બીજા ઉડા
મુઘી બ્યાપી રહી જેડ જેવી ઊંચી રહી;

કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું

ધોય-અધોયનું

બન નષ્ટ કરી,

મુકુટ પારાનું કરનારાઓને સીવરા કરી,

પંડિતોને બુદ્ધિહીન નિદ્રાવરણમાં નાખી,

જલસર્પ અને સંન્યાસના મતરણ પુરોને રવખસૂદ્રિમાં રમાડી,

રથને રથને

મૂખ ચેષ્ટા કરી રહી;

વસદીન પ્રાસાદીન ચેતનદીન થઈ મયેલા સંસારરૂપ આ
મદારમરાનમાં નિષ્વેદ રાજરૂપે પડી, કુવલ અને રીયાન જેવાં ધો-

પોક મૂકી શતાં સંબંધીયો વચ્ચે. કાળાશિની ભડભડ બળતી અજરા-
મર એકાંત અને ભયંકર ચિતાના મુખમાં ખવાવા લાગી; શૂન્ય જેવા
દરો દિરા વ્યાપતા અધિકારના અદ્ભુત અવયવોમાં કલ્પનાની પેઠે ભરાઇ
મચી રહેલા જંગલો, પર્વતો, નગરો અને પ્રાણીઓના અંતર્ગત ઠઠ
ઠાઠને આંખો મીંચી ભેઈ રહેતી હોય, તે મહાસ્વપ્નમાં જ સિંહ
વાધ વગેરેની ભયંકર ગજનાઓને લવતી હોય, તેમ સુધુષિત સમયે
જનૂત સંસ્કારોમાં પ્રવાહપતિત યદ ગદ્ય; બાહ્ય સંસારના પ્રપંચોને
અગોચર કરી ચારે પાસ અધિકાર ભરી સરસ્વતીચંદ્રના મગજમાં
કોઇ સર્વવ્યાપી એક તત્વનો લય કરી એ લયમાં જ સમાધિસ્થ યદ
ગદ્ય. 'ધર છોડ્યું, લક્ષ્મી છોડી, પિતા છોડ્યા, મિત્ર છોડ્યો, કુમુદ
છોડી અને સ્નેહ પણ છૂટી ગયો; એ સર્વ પટ સરી ગયા તેની સાથે
જ એ ઉપાધિપટમાં ઢંકાયલું તત્વ નતે અપ્રયાસે દહિગોચર થયું
હોય તેમ તે ભેતો સરસ્વતીચંદ્ર અત્યારે

જંગલ વચ્ચે

અધિકાર વચ્ચે

ઉભો રહ્યો

અને ઉડા વિચારમાં

ચિચારશૂન્ય ભવે

લીન થઈ ગયો. ૧૧૪

રાત્રિનું આવું બીપણ વર્ણન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે
નહીં; ૧૪ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કહીંકે જ વાંચ્યું છે. રાત્રિનાં અવ-
નવાં દશ્યોમાં, તેના બાતબાતના નાટારંગમાં ગોવર્ધનરામ કવિની,
ચિન્તકની, સાધકની તદ્દપતા સાધી શકે છે. સર્વ ભેદોને સમા-
વતી તમિસામાં દિવ્યતા, ધૈર્યનું પ્રતીક, લોકક્ષયકૃત કાળનું

૧૩. 'સર' સામ ૨ ભે, પૃ. ૧૫૭.

૧૪. નરસિંહરાવની કવિતામાં રાત્રિનાં કેટલાંક વર્ણન છે, સુંદર
છે, પણ આ કોટિનાં નથી.

પ્રતીક તે દેખે છે, તેના જોટલું બલ્બ-રોડ કુદરતનું કાષ્ટ દર્શ
 નથી. સાગરને તીરે, ઉન્નત ગિરિની તળેટીમાં પામરતા અનુ-
 ભવાય પણ સ્વસ્થતા સામવી શકાય, પણ પોતાના પેટાજમાં
 ઘટા અને દશ્યને સમાવતી રાત્રિ, આપણે આંખમિયામણાં ન
 કરીએ તો, ઇલાવે એવી હોય છે. અહીં વાક્યકલાપનો ભય
 અપરિચિત નથી, વર્ણનું સમગ્રતા આપતું સંયોજન પણ
 અનુપ્યું નથી, પણ તેના વિનિયોગે તેજસ્વી કલ્પનાએ કરેલું
 રોમાંચક રાત્રિવર્ણન, બીજા રાત્રિને તો ખડી કરી દે છે,
 સાથે સરસ્વતીચંદ્રની એકલતાનું તીવ્ર સંવેદન પણ કરાવે છે.
 ચૈતનીની આ ત્રીજી ભૂમિકા વસ્તુતાએ લખતી અથવા પોતાની
 પ્રવાહની ત્રીજી ભૂમિકા નથી, પણ એનો વિશેષ છે જે
 એમાં સિદ્ધ વાદનનો ઉચ્ચતમ રસવિષયમાં વિનિયોગ થાય છે.

૨-૩-૧૯૩૮

હિંદી રજની

આ રી હિંદી રજનો આજનો

બણે હાકા બજાર ૧

x x x

મૂઠ બળે એક મંત્રણી ૨

સ્તબ્ધ હોતો હું આ વાર;

નૂઠ અસંખ્ય બેટો હઈ

હરે માતમ ધાર જંઠાર ૨

આ રી હિંદી રજની ૧

[' હૃદયનીખા ']

—સ્વ. નરસિંહરાય

ભગવાનલાલ ભટ્ટને

અ. જ. કિ.

[વિલાપાર્લા: સોમવાર તા. ૧૩મી જૂન ૧૯૩૮ની સવારે બહેર
સભામાં પ્રમુખ લેખે વાંચેલું લાપણ] x

આ ધણા પૂજ્ય સમર્થ આર્ય પૂર્વજો કહી ગયા છે કે આ
સંસારી જીવન, તો પંખીઓના માળા જેવું છે. એમના
એ તરવખોધની વાસ્તવિકતા આપણને આ વીશમી સદીનાં લન્દન
ન્યુયોર્ક પારિસ મુંબાઈ જેવાં લાખો નરપશુએ ખદખદી રહેલ
મહાનગરોમાં રોજ ને રોજ પ્રતીત થાય છે. આપણે હિંદુમુસ્લિમો
મોટે ભાગે આ મુંબાઈમાં જે બાંધણીનાં મકાનોમાં વસીયે છિયે
તે મકાનો જ માળા કહેવાય છે. અને આખું મુંબાઈ પોતે અતિ-
કાય અને બેડોળ ગાઢા જંગલ જેવું છે, જેમાં ઝાડે ઝાડે અને
ડાળે ડાળે માળાઓમાં જ આપણે પંખી જેવાં મનુષ્યો ક્ષણ

૧. શ્રી ભગવાનલાલ ગિરિનશંકર ભટ્ટ. જન્મ: શ્રાવણ શુ. ૧૨
૧૯૩૬ (સને ૧૮૮૦), અવસાન જેઠ શુ. ૧૦ (તા. ૭-૬-૧૯૩૮)

x આ સભા પાર્લાની જિંમખાના, પ્રોપર્ટી હોલ્ડર્સ મંડળી, રેસિ-
ડન્ટસ મંડળી, સાહિત્યસભા, કળવણી મંડળી, રાત્રિશાળા અને લોક-
શિક્ષણ સંસ્થા, સરકૃત પાઠશાળા, કોઓપરેટિવ સોસાયટી, કોંગ્રેસ
કમિટી, ઉપરાંત સાંતાક્રુઝ, અચેરી અને ખારની સાહિત્યસભાઓ એમ
આર સંસ્થાઓએ સાથે મળીને ભરેલી હતી.

સવાસુથી રહિયે છિયે, બિડાગિડ કરિયે છિયે. એક એક માળામાં પાંચ પાંચ માળામાં થઇને દશથી ત્રીસ કુટુંબ વસતાં હોય, તેમાંથી કોઇ કોઇને જોળખે પણ નહીં ! કાગડા, કાળર, ચાકલી, દોલા, પોપટ, ચંડોલ, દીટાડી, લાવરી, વાગોળ, ચીતડી, ધુવડ પોત-પોતાની ઠા ! ઠા ! ચીં ! ચીં ! ધુ ! ધુ ! આદિમાં જ મચમૂલ ! તમે સૌ પાલોવાસી હિંદુ બાઇઓ તમારી જાહેર સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં બાઇ બગવાનલાલે અગત્યની સેવાઓ પૂરેપૂરી નિષ્ઠા અને કુનેદથી લાંબા કાળ સગી બનવી છે, એટલું એમના વિષે જાણો છો. પરંતુ બાઇ બગવાનલાલ અહીં પાલો આવીને રચાવી વસ્યા તે તમારા માનીતા શ્રદ્ધારૂપદ જાહેર સેવક અને નાયકની આગલી દુકીકત વિશે તમને ન જોવી જ માહિતી છે, અને એમના એકાએક અને અકાળે થયેલ કાળ ઉપરથી તમને એ એમના આગલા જીવન વિશે જિજ્ઞાસા થઇ આવે, તે કુદરતી છે. આજ સવારે તમે મને આ સ્થાન સેવા કરમાવો છો, તેનું કારણ મને લાગે છે એ જ, કે બાઇશ્રી બગવાનલાલને છેક બચપણથી જોગખતા એમના મુળાઈવાસી રેનેદીઓમાં દુઃ-એકાદ અપવાદ જતો કરિયે તો-સૌથી યોદી વખતો ધુ. એટલે એઓ પાલોવાસી બની રહ્યા, તે પહેલાંના એમના જીવન વિશે જ આપારે દુઃ તમને યોદી માહિતી બનતા દુઃકાણમાં આપીશ. અંદર કેટલુંક અંગત આવી જાણ, વળી એક દાખાની બે દાળ જોવા એમના સદૃશ સ્વર્ગસ્થ બાઈ દરિલાલ માધવજી બટ્ટ વિશે પણ કંઈક કંઈક જોલી જાઉં, તો તે નમાવી લેશો.

લાલી અને બાળરા પાસે ચાવંડ ગામના એક અતિજૂના અને કુલીન અને વિદ્વાન પ્રજોરા નાગર કુટુંબના મધ્યિયંકર રત્નજી બહેને કવિ "કાન્ત"ને નામે તમે શ્રી જાણો છો. 'કાન્ત' આપણી છેલ્લી પેઢીના ઉત્તમ સાહિત્યમાં ત્રણ રીતે અમર છે : (૧) એમની પોતાની કવિતાથી, (૨) "કલાપી" ગદ્યે સર-સિંદુર જોડેલના ચુક રેનેદી અને સંપાદક લેખે, (૩) અને શ્રી

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના રનેહી અને આદિપ્રશંસક લેખે. બાઈ ભગવાનલાલ 'કાન્ત' ની એક બહેનના પુત્ર. શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજજરે કલાભવન સ્થાપ્યું અને તેની સાથે શ્રી વડોદરા સરકારે પુરુષ-શિક્ષકોને તાલીમ આપતી શિક્ષણાનુભવશાળા (મેસ ટ્રેનિંગ કોલેજ) જોડી, એટલે તેના પ્રિન્સિપાલ અને ગજજર સાહેબના વડા મદદનીશ લેખે મણિશંકર મુંબાઈ સરકારના શાળાખાતાની નોકરી છોડીને વડોદરે ગયા, અને એમના બાણેજ ભગવાનલાલ છઠું સાતમું ધોરણ વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં બણી ત્યાંથી જ મેટ્રિક પરીક્ષામાં પાસ થયા. હું એમને ઝોળખું તે વખતથી, કે જ કે હું મણિશંકર વડોદરે વસેલા તે દરમિયાન એમની સાથે ભગભગ વર્ષોવર્ષ ત્રણેક મહિના ગાળતા. આખી પ્રશ્નોરા નાત વિદ્યા, સાહિત્ય અને કલાની શોખી, તેમાં ભગવાનલાલના આ શોખ 'કાન્ત' જેવા મામાને ત્યાં કિશોર વયમાં રહીને ભણ્યા તેથી વિશેષ ખીલવા પામેલા.

'કાન્ત' ના આ બાણેજ અને એમના ભત્રીજા (જૂનાગઢ કોલેજના પ્રોફેસર) હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ બેની જાણે જોડી, અને હરિલાલ તો કોલેજ-શિક્ષણ માટે મારે લીધે પૂણે ડેક્કન કોલેજમાં પ્રથમથી દાખલ થઈ એમ. એ. લગી ત્યાં જ ભણેલા, એટલે હરિલાલનો મારા ઉપર અને મારો હરિલાલ ઉપર રનેહ વિશેષ. એમ પણ ભગવાનલાલ મારા પરિચયમાં વિશેષ આવેલા. બંને 'કાન્ત' ના કુટુંબી તેમ મારા ચ કુટુંબી થઈ રહેલા. બંનેને એમના ગૃહજીવનમાં થોડાં વર્ષ અત્યંત દર્દમય ભગભગ અસહ્ય માતનાનાં ગયેલાં, તેનો પણ મને બંનેએ હું જાણે એમનો મામો કાંકો કે મોટો ભાઈ થતો હોઈ એટલે દરજ્જે સાક્ષી બનાવેલો. મણિશંકર તો વડીલ એટલે એમની આગળ જીમ ઝોલી ઉકલે તેવો કશો સંકોચ મારી સાથેના સંબંધમાં એમને નહોતો. વળી આ અરસામાં મણિશંકર પોતે પોતાના ધર્મમંથનમાં અને સાંસારિક કલહ-કલ્પાંતમાં ગળાળડૂ ડૂબેલા, એમ પણ આ યુવક

હૃદયોની વરાળ મારી તર્ક વગેલી. આવા સ્નેહ આવા હૃદય-સંબંધ અને તાદાત્મ્યભાવ જ દુન્યવી મુશીબતોમાં સાચા વીસામાં છે, માણસને ઊડા ધનાવે છે, અને દુઃખની ઝાળોમાં શોકતો ભૂંળતો હોય, તથાપિ તેને આર્દ્ર અને માયાળુ રાખે છે.

મને મારા એકાકી જીવનમાં આ દોસ્તયુગલથી બે અમૂલ્ય લાભ થયા તે પશુ અસારે જણાવું છું. કલાકાર સર્જક નવો ચીસો પાડવા મથનાર આદિને સહભાવની દૃઢ આવશ્યક છે. આપણે ગુજરાત એક કોટિથી વધારે વ્યક્તિઓનો મુલક છે, પણ એ શતલક્ષ જનતામાંથી મારા મુક્ત પૃથ્વી બણી અને મારી કવિતા બણી અને શકુન્તલાના મારા તરજુમા બણી જણે કોઈ જુવે જ નહીં અથવા બૃહન્નૂલમાં નજર પડી જાય તો કટાક્ષ જ ફેંકે, એવાં પશુ કેટલાંક વર્ષ મારે સહેવાં પડેલાં છે. અને આવી ઉપેક્ષા કેટલી તો વસગી લાગે છે, તે ઊગતા કવિ કલાકાર આદિ વર્ગનાં હૃદયો જ જાણી શકે. એ વર્ગોમાં પશુ આ બે મારા લઘુ જંધુઓને મારામાં મારી કવિતામાં મારા પ્રયોગોમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા દત્તી, મારાં કરતાં ય સવાઇ શ્રદ્ધા દત્તી, એમ કહું તો પણ ખોટું નથી. એમનાં દુઃખદર્દો દુન્યવી પ્રયાસો અને મુશ્કેલીઓમાં એમના દિલને મારો કંઈક ટેકો મળ્યો હશે, તો મારા દિલને આ એમની સાનુરાગ શ્રદ્ધાનો ટેકો પણ નેવો તેવો ન હતો. મારો કવિતાપ્રવાહ મારી પ્રયોગખોરી અટકી પડવાના સંજોગ જાળવાન હતા, તથાપિ તેમ ન જન્યું, એ મારી અરિમતા નીરોગી પ્રવૃત્તિમય રહી અને આગળ વધવા પામી, તેની ગુજરાતી સાદિત્યભોગીઓને સગીરે હૃદય દોય, વા થવામાં દોય, વા થવાની દોય, તો એ આપણા જઠરા જંધુઓએ તેનો થોડોપણો જરા આ બે દોસ્તયુગલને-ભગવાનલાલને અને દરિલાલને-ખાતે જમા આપવાનો છે.

અને આ બે મુવાન મિત્રોથી મને બીજાં અમૂલ્ય લાભ આ થયો કે મનિશંકર ખિરતી ખ્યાલો અને વહેમો અને રતી-

કન્યોગ તર્ક વળ્યા ત્યારથી અમારી એ ગાદી મૈત્રીમાં પણ તૂટ પડી, જેને એક બે આપમતલખી વિદ્વત્સંતોષીઓએ કાચર મારીમારીને વધારવાની કોશિશ પણ કરેલી. તથાપિ એ તૂટ થોડા જ સમયમાં પાછી સંધાર્ધ ગઈ, તે બનાવે આ એ-ભાઈઓના અમારા બંને ઉપરના અદ્વૈતકંસદ્ભાવનો જ પરિણામ હતો. મણિશંકરના જીવનનું 'છેલ્લું' પર્વ જો કંઈકે રાહતનું વીત્યું તો તેના મુખ્ય કારણોએ પણ હું તો સ્વર્ગસ્થ અ. સૌ. નર્મદાની સાથે સાથે ભગવાનલાલ અને હરિલાલની એમના તર્કની પૂજ્યપુદ્ધિ, નિર્મલ પ્રીતિ અને વિનમ્ર દયાને ગણું છું.

મેથુ આનોંદકે એક કેકોણે કવિ એ વિષે કંઈું છે:—“ He could never speak out, ખુલ્લા દિલથી અને પૂરી અદ્વાથી એની જીમ ઉઠેલી જ શકી નહીં. ” ભગવાનલાલ કે હરિલાલ કંઈ કવિ નહોતા. પણ બંને રસિક અને સાહિત્યભોગી હતા. બંનેમાં શક્તિઓ સારી પેઠે હતી જે ફરીફરીને આવિષ્કાર માટે સળવળતી પણ. એ એમની શક્તિઓ વાણી દ્વારા કે સર્જનરૂપે ખીલવા પામી નહીં કે પૂરતો આવિષ્કાર પણ સાધી શકી નહીં. ઘણા ઘણા દોષભાઓમાં આમ બંને છે અને એ અણ-વિકાસનાં કારણો પણ સમજાતાં નથી. ભગવાનલાલ અને હરિલાલને માટે હું કહી શકું છું કે એમની શક્તિઓ કુંઠિત રહી અને આવિષ્કાર પામી નહીં, તે એક તો એ બંને સારી પેઠે વિનમ્ર હોવાથી. કેટલીક મુદ્દાની બાબતોમાં દુનિયાનાં ચલણી તોલાંકાટલાં સિદ્ધાન્તનિર્ણાયક નથી એટલે કે જૂઠાં છે. વિનમ્રતા ગુણ મોટો અને ઉન્નતિસાધક કે મહેવણા મહત્ત્વાકાંક્ષા એમ્પ્રિશન નો ગુણ એનાથી ચડે? બ્યવહારુ દુનિયા ચોકખો એકધારો નિર્ણય નથી આપતી. વિનમ્રતાને ખૂબ વખાણે છે, મહેવણાને ખૂબ વખાણે છે, આસક્તિ-અનાસક્તિ ભોગ-લાગ આદિ વચ્ચે અટવાયા કરે છે. ભાઈ ભગવાનલાલ સારી પેઠે વિનમ્ર હતા. વળી એમની પહેલી પત્નીના અવસાન પછીનાં એમનાં કેટલાંક વર્ષ

અલંત દર્દ, નિરાશા અને દિગ્ભ્રમવર્યામાં ગયાં. નવપક્ષવ સચક્રા
તરવર ઉપર દિમ પડે અને તે ડાહ્યા જ નય, એમ એમને થઈ
ગયેલું. પાંચ સાત વર્ષે પણ જીવ પાછો હામ આવ્યો, એ ફરી
પરણ્યા, ધંધે વળગ્યા, વહીવટ અને જાહેર સેવાકાર્યો તર્ક વળ્યા
અને એમની શક્તિપ્રવૃત્તિ આદિની આટલી કદર થવા પામી,
એવું કશું જ એમના જીવનની એ નિરાશામય મધ્યરાત્રિમાં
કાંઈથી પણ કળાય એમ હતું નહીં. એમનાં વ્યવહાર કાર્યોની
અને સેવાકાર્યોની વધતી જતી ફતેહ અને ફેલાતી સુવાસથી,
એમના ફરી મોડેલા સંસારથી, અને વળી બાઈથી જીગતરામ
વૈદ્ય અને સ્વ. મોહનલાલ મહેતા જેવા એમના આ પાછલા ઠાગના
મિત્રોથી એમને વધુ વધુ રાહત મળી ગઈ, અને એ વિનમ્ર
ભાષના જીવનનો ત્રીજો અંક આમ આશાવંત, પ્રકાશમય અને
મુખી બન્યો, એ જ દુર્લભ અસારે આપણને એમના અકાળ
મૃત્યુની ગમગીનીમાં આપણે સાચો દિલાસો છે. એમના કુટુંબી
મિત્ર સંબંધી અને આશ્રિતો પણ “જી તો જીતી ગયા” એ
જ ભાવને દડતાથી વળગીને પોતાની લાગણીઓને ધીરે ધીરે
પાછી યાંત પાડી શકશે. અને મૃત્યુ પછીની ગતિ વિશે તર્ક
ખેલવાનાર બધુંએ પણ આવા દાખલામાં નિઃશંક માની શકે છે,
કે એક વાર સારી પેઠે ચૂંથાઈજીવ્યાઈ ગયેલ જીવનને ફરી પાછું
વ્યવહાર ચીતે ચડાવી તેમાંથી ઋણુઋણુએ ઉત્તરોત્તર આ પ્રકાર-
નો ફાલ પડ્યો, તે બાદ બગવાનલાલ જેવા પુરુષાર્થી જીવની
મૃત્યુ પછી પણ સદ્ગતિ જ સંભવે છે. બાકી તો નાનાં કે મોટાં
મહેન્દ્રુ શું વિનમ્ર શું રાગી વિરાગી સત્તાકામી સેવાકામી નિષ્કામી
આપણે સર્વ માનંત્રી કેવળ જંતુઓ છીએ, સામ દાનિ સ્વાર્થ સેવા
જય પરાજય મુખ દુઃખ જીવન મૃત્યુ કશું જ આપણા દાપનો
સોદા નથી, જે પહે જે પીને તે જ આપણે તો રિધર દૃષ્ટિએ
દૃઢ ચિત્તે અને સૌમ્ય આત્માએ વર્ણવી લેવાનું છે. અને મૃત્યુ
પ્રથમ ક્રમથી જય તેવા જંતુની પાછળ રહી જતા આપણા જેવાએ

તેમના વગર પણ ચલાવી દેવાનો કઠણ વિરાગ કેળવી જાયે જ
છૂટકો છે. રણસંગ્રામ ચાલી રહી છે, બોમ્બ અને તીર, ગોળી
સાંગ લાલા ગદા વહિ અને ઝેરી વાયુ વર્ષા રહ્યાં છે, આગલી
હારોમાંના અનેકાનેક જંતુ એ શસ્ત્રાસ્ત્રના ભોગ થઈ ચોતરફ
ખપી જતા જુલે છે તેથી કંઈ તે કે પાછળની હારોના જંતુઓ
શસ્ત્રાસ્ત્ર ફેંકી દઈ રણસંગ્રામમાંથી ખસી જઈને નિવૃત્ત થઈ
શકતા નથી. સાચી નિવૃત્તિ રણસંગ્રામને પૂરેપૂરો આપણે થ તે
ખપી જાયે ત્યાં લગી ખેલવાખેડવામાં જ રહી છે. ઠઠ શાંતિ !
શાંતિ ! શાંતિ !

બહાલાંઓને આર્થના

દેનારું લીતરમાં દેતું :
લ્હોનારું લીતર ના લ્હોતું :
દૂર સખાનું દેયું
સાથે દેતું ને નેતું !

બહાલાંઓ ! બહાલાંને કહેને !
સાગરમાં તો સાથે બેને !
રહેવાનાં એકા બીજનાં
સાથે હો રહેને.

કાન્ત

ક્ષત્રપ ઇતિહાસની

પુનઃ પરીક્ષા

૨૧ ફગલ પં. ભગવાનલાલ છન્ડએ ક્ષત્રપ સિદ્ધાએનો અભ્યાસ કરીને ક્ષત્રપ રાજ્યના ઇતિહાસની રૂપરેખા પગાસ વર્ષ ૧૮૯૬માં મુંબઈ ગેઝેટીઅરમાં દોરી હતી. પછી તેમાં અધ્યાયક રોસને ઇ. સ. ૧૯૦૮માં સિટિશ મ્યુઝીઅમના ક્ષત્રપ સિદ્ધાએની સુન્ની પ્રમટ કરતાં ઉપોદ્યાત. સખીને સુધારાવધારા કરી ક્ષત્રપ ઇતિહાસને હેલી ડાપ મારી. એ પછી ઇ. સ. ૧૯૧૧માં ગેવાઃ ના વાસવાઃ ના સર્વામિયા મામભાષી ૨૩૯૩ ક્ષત્રપ સિદ્ધાએ મળી આવ્યા. તેનું હેમ્લુ વિગરખુ ડો. દેવદત્ત જાંઘરકરે આર્કિ-ઓસોલોજિકલ સર્વે આઈ ૬-ટીઆના ૧૯૧૨-૧૪ના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે. પછી લેસનગરના ખેડકામભાષી તથા સિંધના મૈદપુર રાજાના ખેડકામભાષી પણ યોગ ક્ષત્રપ સિદ્ધાએ ડો. દેવદત્ત જાંઘરકરને મળ્યા હતા, જેનું વિગરખુ એમણે ૧૯૧૩-૧૪ના તથા ૧૯૧૪-૧૫ના આર્કિઓસોલોજિકલ સર્વેના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે. પછી ઇ. સ. ૧૯૨૫માં હિંદવાઝના મેનપુર મામભાષી ૬૩૭ ક્ષત્રપ સિદ્ધાએ અને હાલમાં કાઠિવાવાઝના જસોજ મામભાષી ૫૬૧ સિદ્ધાએ

મળી આવ્યા છે. વળી જૂનાગઢના ખજાનામાં તથા ત્યાંના મ્યુઝી-અમમાં ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓ પડ્યા છે અને એ બધાની પરીક્ષા મુબઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમના ક્યુરેટર શ્રી. ગિરિજા-શંકર આચાર્યે કરી છે.

આ બધી ક્ષત્રપવંશવિષયક નવી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને તથા એ સાથે ક્ષત્રપકાલીન જૂની ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સામગ્રીનું સૂક્ષ્મ વિવેચન અને પરીક્ષણ કરીને, કાશી વિશ્વા-ધોડના પ્રખ્યાત હિંદી ઇતિહાસસંશોધક શ્રી લ્પચન્દ્ર વિશ્વ-લંકારે ક્ષત્રપ ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. ઇ. સ. ૧૫૦થી ઇ. સ. ૩૮૮ સુધીના કાળની સુરાષ્ટ્રની-કંઠક અંશે પશ્ચિમ હિંદની ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો જે ક્રમ, એ વિદ્વાને 'નામરીપ્રચારિણી પત્રિકા'ના અઢારમા ભાગમાં 'સુરાષ્ટ્ર-ક્ષત્રપ ઇતિહાસકી પુનઃ પરીક્ષા' એ મથાળાથી લખેલા લેખમાં ગોઠવ્યો છે, તે પ્રસ્તુત વિષયમાં, નવી સામગ્રી ન મળી આવે ત્યાં સુધી, અંતિમ નિર્ણય-તદ્વિદોમાં ગણાશે.

ક્ષત્રપ સમયના ઇતિહાસમાં જેને રસ હોય તેણે અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય આ લેખ છે. એ સમગ્ર લેખ છે તો મનનીય પણ ક્ષત્રપ ઇતિહાસ સંબંધી પ્રચલિત માન્યતાઓમાં જે પ્રમાણસિદ્ધ ફેરફારો એ લેખમાં મુલ્યવાળા છે. તેનો જ ઉલ્લેખ આ નોંધમાં કરવા ધાર્યો છે.

રુદ્રદામાનો જૂનાગઢનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ શક સં. ૭૨ (ઇ. સ. ૧૫૦)નો છે. રુદ્રદામા પછી તેનો મોટો પુત્ર દામજદશ્રી મહા-ક્ષત્રપ થયો છે. તે પછી તેનો નાનો બાઈ રુદ્રસિંહ પહેલો અને પુત્ર જીવદામા મહાક્ષત્રપ થયા છે. હવે શક સં. ૧૦૨-૩થી ૧૧૮ સુધીના જે ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓ મળે છે—અને ક્ષત્રપ વંશના ઇતિ-હાસનો મુખ્ય આધાર સિદ્ધાઓ ઉપર છે એ પ્રસિદ્ધ છે—તે સિદ્ધાઓમાંથી શક ૧૦૨-૧૦૩-અને ૧૧૦-૧૨ના સિદ્ધાઓ-

માં રસસિંહને ક્ષત્રપ કહેલ છે અને બાકીના સિદ્ધાઓમાં મદાક્ષત્રપ કહેલ છે. પછી ચક્ર ૧૧૯માં જીવદામાને મદાક્ષત્રપ કહેલ છે. મદાક્ષત્રપ એટલે સ્વતંત્ર રાજા અને ક્ષત્રપ એટલે સામંત એ પારિભાષિક અર્થ. ધ્યાનમાં રાખીને સિદ્ધાઓનો ઉપલો પુરાવો વિચારવો જોઈએ. બીજી તરફથી નાસિકની ગ્રંથ નં. ૧૦માં આમીર શિવદત્તના પુત્ર આમીર રાજા હમ્મરસેનનો તેના રાજ્યકાળના નવમા વર્ષનો એક લેખ મળ્યો છે. એ લેખની લિપિ ઉપરથી પં. ભગવાનકાલ ઇન્દ્રજીએ તેને જૂનાગઢના લેખ પછી થોડા વખતમાં લખાવેલો ગણ્યો છે, અને એ ગણુનરી સાચી હોય તો એનો અર્થ એવો થાય કે રદદામા પછી તરતમાં દામજ્જદશીના સમયમાં અપરાન્ત અને તેના પડોશનો પ્રદેશ સુરાષ્ટ્રના ક્ષત્રપોની સત્તામાંથી છૂટી ગયો હતો. રાજા હમ્મરસેન આમીરનો પિતા શિવદત્ત રાજા ન હતો. મતલબ કે રાજા હમ્મરસેન પોતે નવો રાજવંશ સ્થાપ્યો હોય કે કોઈ ગણુરાજ્યે હમ્મરસેનને રાજા તરીકે ચૂંટ્યો હોય.

હવે જીવદામા અને રસસિંહના સિદ્ધાઓની ઉપર કહેલી રિયતિનો ખુલાસો દેખીને એ કાકા બત્રીજના ગૃહકલહમાં માન્યો છે. એટલે કે દામજ્જદશી પછી તેનો પુત્ર જીવદામા મદાક્ષત્રપ થયો પણ બેક વર્ષમાં તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી રસસિંહ મદાક્ષત્રપ થયો પણ ૧૧૦-૧૨માં રસસિંહને પાણું ક્ષત્રપ બનવું પડ્યું. વળી ૧૧૩માં એ મદાક્ષત્રપ થયો. જેવટ ૧૧૯માં રસસિંહના મૃત્યુથી જીવદામા મદાક્ષત્રપ થયો પણ ડૉ. દે. રા. બાંકરકરે રેખ્ખનની આ કલ્પનાને નિરાપાર દરાવી છે. તેઓ કહે છે કે ૧૧૦-૧૧૩માં રસસિંહને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી જીવદામા મદાક્ષત્રપ થયો હતો એવો તર્ક કરવા માટે એ સમયનો જીવદામાનો મદાક્ષત્રપ ઉલ્લેખવાનો એક પણ સિદ્ધો મળેલો ન હોવાથી કંઈ આધાર નથી. ખરી રીતે રસસિંહને ખસેડી હમ્મરદત્ત આમીર મદાક્ષત્રપ પદ ય. ૧૧૦-૧૧૩માં પારખુ ક્યું હોવાનો ડૉ. બાંકરકરનો તર્ક વધારે સપુષ્ટિક છે.

ધશ્વરદત્ત આબીર મહાક્ષત્રપના સિદ્ધાન્તો આખા કાઠિયાવાડમાંથી મળ્યા છે. પણ તેના ઉપર શક સંવત કાતરેશો નથી પણ રાજ્યવર્ષ કાતરેલ છે, અને એ કારણને લીધે એના સમય બાળતમાં મતભેદને સ્થાન મળે છે. ગ્રા. રેખ્સને શ. ૧૫૮-૧૬૦માં ધશ્વરદત્તને મહાક્ષત્રપ માનેલ છે. પણ સર્વોણીઆમાંથી મળેલા સિદ્ધાન્તોના ઢગમાંથી મહાક્ષત્રપ યશોદામાનો શ. ૧૬૦નો સિદ્ધો મળ્યો છે. વળા ગ્રા. રેખ્સને ઉપરની તારીખ માનવા માટે બીજી જે દલીલો કરેલી તેનું ડા. ભાંડારકરે ખંડન કર્યું છે. અને બંધી રીતે ધશ્વરદત્ત આબીરનો સમય શ. ૧૧૦-૧૧૩ ઇ. સ. ૧૮૮-૧૯૧માં માનવાનો એ વિદ્વાનનો મત ઠીક લાગે છે. છતાં ધણાખરા ભારતીય વિદ્વાનો હજી ગ્રા. રેખ્સનને અનુસરી ધશ્વરદત્તનો સમય ઇ. સ. ૧૩૬-૩૮ માન્યા કરે છે. શ્રી જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર કહે છે કે પોતે 'ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા'માં એ ભૂલ કરી છે. અને સ્વ. પુરાતત્ત્વવિદ્ જયસવાલજીનું પણ એ તરફ લક્ષ નહોતું ગયું. જો કે એ બે વિદ્વાનોએ પુરાણોક્ત સાત અથવા દશ આબીર રાજાઓનો ૬૭ વર્ષનો સમય પાછલા આન્ધ્ર રાજાઓની સાથે હોવાની જે વાત લખી છે તે ડા. ભાંડારકરે સૂચવેલી ગોઠવણ પ્રમાણે ધશ્વરદત્તને ઇ. સ. ૧૮૮-૯૦માં મૂકવાથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. સાતવાદનોની પડતી વખતે લગભગ ઇ. સ. ૧૮૦માં આબીરોનો ઉદય થયો અને પ્રાયઃ ૬૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યો પછી તેઓ ઇ. સ. ૨૪૮માં વાકાટકીને આધીન થઈ ગયા એ રીતે સંકલના સારી બેસે છે. રુદ્રસિંહના રાજ્યકાળનો શક ૧૦૩નો એક લેખ ગુદા(કાઠિયાવાડ)માંથી મળ્યો છે, જેમાં રુદ્રસેનના આબીર સેનાપતિ રુદ્રભૂતિનું નામ છે. મતલબ કે સેનાપતિ તરીકે ક્ષત્રપોના રાજ્યમાં આબીરો કામ કરતા હતા. અને કોઈ સેના પતિએ રાજાને ઉઠાડી ગાદી પચાવી પાડી હોય એ સંભવિત છે. પણ બે વર્ષ પછી રુદ્રસિંહે ગાદી પાછી લઈ મહાક્ષત્રપ-પદ ધારણ કર્યું છે. છતાં સાદૃશ્ય તો પછી પણ ક્ષત્રપોના હાથમાંથી

નીકળી જઈ આબીરોને આધીન રહ્યો હોય એમ લાગે છે; બેકે, પુબ્કર અને ઉત્તરેનથી મળેલા સિદ્ધાઓ ઉપરથી ઇ. સ. બીજી સદીના અન્ત સુધી ક્ષત્રપોનું રાજ્ય ઉત્તરેન અને પુબ્કર સુધી હોય તો તેનો અસંભવ નથી. ટૂંકામાં ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓના છેલ્લા પુરાવા-થી એવા નિશ્ચય ઉપર શ્રી જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર પહોંચે છે કે ઇ. સ. ૧૮૦ની લગભગ અપરાન્ત અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં ક્ષત્રપ રાજ્યને જદલે આબીર રાજ્ય સ્થપાય છે અને ઇ. સ. ત્રીજી શતાબ્દીના આરંભમાં ઉત્તરેન-માદિખતી પ્રાન્ત પણ ક્ષત્રપ સત્તામાંથી છૂટી જાય છે અને એ ભાગ ઉપર સ્વ. જયસલાહજીના કહેવા પ્રમાણે બારશિવોનું આધિપત્ય સ્થપાય છે.

ઉપર પ્રમાણે ક્ષત્રપ રાજ્ય નળજી પંચા પછી છેવટ એનો નાશ કેવી રીતે થયો એ જાણતમાં પણ નવો પ્રકાશ મળ્યો છે. ક્ષત્રપ વિશ્વસેનના શક ૨૧૫થી ૨૨૬ના (ઇ. સ. ૨૯૩થી ૩૦૪ના) જે સિદ્ધાઓ મળ્યા છે તે કેવળ ક્ષત્રપી સિદ્ધાઓ છે. મતસંગ કે વિશ્વસેન મહાક્ષત્રપ થઈ શક્યો નથી. અને એથી આગળ રુદ્રસિંહ બીજાના ઇ. સ. ૩૦૪થી ૩૧૬ સુધીના અને તેના પુત્ર યશોદામાના ઇ. સ. ૩૧૬થી ૩૩૨ સુધીના ક્ષત્રપી સિદ્ધાઓ મળ્યા છે. અને શક ૨૫૪-ઇ. સ. ૩૨૨ પછી ૧૬ વર્ષ સુધી કોઇપણ ક્ષત્રપ સિદ્ધો મળ્યો નથી એટલે ક્ષત્રપ રાજવંશનો અંત આવ્યો હોય એમ જણાય છે. શક ૨૯૫-ઇ. સ. ૩૧૭માં મહાક્ષત્રપ ભર્તૃદામાના મરણ પછી મહાક્ષત્રપપદનો ક્ષત્રપ વંશમાં પત્તો લાગતો નથી એટલે કે પછીના ક્ષત્રપો સ્વતંત્ર રાજા મરીને કાઢના સામંત બન્યા છે અને ૩૬ વર્ષ પછી ક્ષત્રપપદનો પણ લોપ થઈ જાય છે.

આ રીતે ક્ષત્રપ વંશનો લોપ શાથી થયો ? પ્રો. રોપ્સને ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓના પુરાવા ઉપરથી પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના રાજ્ય ઉપર જહારથી આક્રમણ થયું હોવાનો તર્ક કર્યો જ હતો પણ “ આ જહારનો હુમલો કેના તરફથી થયો એ જાણી શકાતું

નથી અને ત્યાં સુધી પડોશી રાષ્ટ્રોનો ઇતિહાસ વધારે જાણના-
માં ન આવે ત્યાં સુધી અનુમાન નહિ થઈ શકે” એવું ગ્રા.
રેપ્સને લખ્યું છે. પણ હવે ક્ષત્રપોનાં પડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસ
ઉપરથી સ્વ. જામસવાસજીદ્વારા અંધકારનો પડદો દૂર થતાં ક્ષત્રપો
ઉપરનું ઉપર કહેલું આક્રમણ વાકાટક ચક્રવર્તી પ્રવરસેનના દિગ્વિ-
જયનું પરિણામ હશે છે. આ વાકાટક સમ્રાટ પ્રવરસેને દિગ્વિજય
પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો.

આ રીતે ક્ષત્રપોનો વાકાટક પ્રવરસેનને હાથે ઇ. સ. ૩૩૨માં
પરાજય થયા પછી તેઓનું શું થયું ? આ પ્રશ્ન ઉપર ઉપરકોટ
અને સર્વાણીઆના ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓથી પ્રકાશ પડે છે. ઇ. સ.
૩૩૨ (શક-૨૫૪)ના યશોદામા દ્વિતીયના છેલ્લા સિદ્ધા પછી
સોળ વર્ષે ઇ. સ. ૩૪૮નો સ્વામી રુદ્રસેન ત્રીજાનો મહાક્ષત્રપી
સિદ્ધો મળે છે, જેમાં તે પોતાને મહાક્ષત્રપ સ્વામી રુદ્રદામા-
(ખીજા)નો પુત્ર કહે છે. એનો અર્થ એટલો જ કે મહાક્ષત્રપ
પદ પાછું આ રુદ્રદામાએ મેળવ્યું હોયું જોઈએ. પણ એનો કોઈ
લેખ કે સિદ્ધો મળતો નથી એ ઉપરથી એનો રાજ્યકાળ અતિ
ટૂંકો હોવાનો તર્ક થાય છે. અને પ્રવરસેનનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૩૪૪-
૪૫માં થયું અને ઘણું કરી એ જ વર્ષમાં રુદ્રદામા (ખીજા)એ
પાછું મહાક્ષત્રપ પદ મેળવ્યું એમ માનવામાં વાંધો નથી. આ
બધા પુરાવા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વાકાટક પ્રવરસેને પહેલાં
ઇ. સ. ૨૯૫માં ક્ષત્રપોને પોતાના સામંત બનાવ્યા અને પછી
સં. ૩૩૨માં ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યા. અને પ્રવરસેનના
મરણ સાથે વાકાટકસામ્રાજ્ય વિપત્તિમાં આવી પડ્યું એટલે
ક્ષત્રપો પાછા સ્વતંત્ર રાજા થઈ ગયા.

ક્ષત્રપ રાજવંશનો છેવટનો નાશ તો અંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યને
હાથે થયો છે પણ તે પહેલાં સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે પણ ક્ષત્રપોને
દબાવ્યા હોય એમ જણાય છે. પ્રવરસેન વાકાટકના મરણ પછી
પાછા સ્વતંત્ર થયેલા ક્ષત્રપો કચ્છ, સિન્ધ, સુરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર-

પૂર્વ ગુજરાતમાં પોતાની સત્તા સંભાળીને બેઠા હતા ત્યાં, દિગ્વિજય કરવા નીકળેલો સમુદ્રગુપ્ત દક્ષિણપથને વશ કરી, આર્યવર્તનાં અનેક રાજ્યોને ઊંખેડી નાખી તથા આટલિક રાજ્યોને આધીન કરી સુરાષ્ટ્રના ક્ષત્રપરાજ્ય ઉપર તૂટી પડ્યો, પણ તેણે ક્ષત્રપોને હરાવી એ જ વંશની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી. સમુદ્રગુપ્તની આ ચક્રાવર્તી યુદ્ધનાં ઇ. સ. ૩૫૧માં જન્મેલા હોવાનું ઉપરકોટ તથા સર્વોણીઆના સિલ્લાઓના પુરાવાથી નક્કી થાય છે. એકાએક રાજ્યની ઉચલપાચલ થઈ હોય એવું સૂચવતા શક ૨૭૩ (ઇ. સ. ૩૫૧)ના તાળ પાડેલા સિલ્લાઓ દાટેલા મળ્યા છે.

ઉપર પ્રમાણે શક ૨૭૩ (ઇ. સ. ૩૫૧)માં બંધ થયેલા ક્ષત્રપ સિલ્લાઓ દશ વર્ષ પછી પાછા ચાલુ થાય છે. કારણ કે સમુદ્રગુપ્તે ક્ષત્રપવંશની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા પોતાને હાથે જ કરી હતી. ‘મહારાજ ક્ષત્રપ’ જેવી નવી પદવી ગુપ્તોના સામંત તરીકે જ ક્ષત્રપોએ ધારણ કરી હોવી જોઈએ. ક્ષત્રપોનો છેલ્લો નામ શક ૩૧૦થી ૩૨૦ (ઇ. સ. ૩૮૮થી ૩૯૮) વચ્ચે ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યને હાથે થયો છે. પણ સુરાષ્ટ્રના આ ક્ષત્રપ-શકોના નામ કરનાર તરીકે ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય શકારિ કહેવાય છે એવી જૂની, છેક વિન્સેન્ટ સ્મિથ સુધી ઐતિહાસકોએ સ્વીકારેલી, માન્યતા હવે તથા દેવાઈ છે. ‘દેવીચન્દ્રગુપ્તમ્’ નાટકના ઉત્તારાઓ પ્રસિદ્ધ થયા પછી સમુદ્રગુપ્તનો ઉત્તરાધિકારી ગુપ્તરાજ ચન્દ્રગુપ્ત નહિ પણ તેનો મોટો ભાઈ રામગુપ્ત હતો એવી માન્યતા ઐતિહાસકોમાં પ્રચલિત થઈ છે. આ રામગુપ્તવિષયક શોધ સૌથી પહેલી, શ્રી. જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર કહે છે તેમ શ્રી ચન્દ્રધર ગુલેરીએ કરી છે. (જુઓ ના. પ્ર. પ. ૧ પૃ. ૨૩૪-૩૫) અને પછી રવ. રાઆલદાસ એનરજી અને ડૉ. આળતેકરે નંદી વ્યાખ્યાનોમાં આસપાસની અનેક દલીલોથી ખુબ પ્રતિપાદન કર્યું છે.^૧ આ રામગુપ્ત ઉપર જે શક રાજ્યએ ચક્રાવર્ત કરી તેને ઘેરી

૧. ગુજરાતમાં આ રામગુપ્ત-ચંદ્રગુપ્ત-કુવરવામિનીદેવી.

લીધો તથા ધ્રુવસ્વામિનીદેવીને આપી દેવાની દરજ પાડી તે શક રાજા સુરાષ્ટ્રનો ક્ષત્રપ નહિ પણ કાળુલનો કનિષ્ક-વંશજ શકરાજા-હોવાં જોઈએ એવો મત સ્વ. જાંયસવાલજીએ કવિ રાજશેખરના

વત્સા સંદ્વગતિઃ સ્વસાધિપતયે દેર્ષો ધ્રુવસ્વામિનીમ્
યસ્માત્સ્વણ્ડિતસાહસો નિવચ્ચુતે શ્રીગર્મગુપ્તો નૃપઃ ।

તસ્મિન્નેવ હિમાલયે ગુરુગુહાકોણ ક્ષણત્કીચકે
ગીયન્તે વત તે કુમાર શવરસ્ત્રોણાં ગણે કોર્તયઃ ॥

એ પદ્યમાંના તે હિમાલયમાં જ શબ્દો ઉપર ભાર દઇને દર્શાવ્યો છે. (જુઓ જ. ખિ. ઓ. રી. સો. ૧૮ પૃ. ૨૮, ૨૯) અને શ્રી. જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર એથી આગળ વધી શોધ કરે છે કે જે સ્થાને શકરાજાને ચંદ્રગુપ્તે હરાવ્યો તે સ્થાન એટલે વિષ્ણુપદગિરિ; જેના ઉપર ચન્દ્રગુપ્તે પોતાનો લોહસ્તંભ ઊભો કર્યો હોવાનું કુતુબમિનાર પાસેના લોહસ્તંભ ઉપર કેતરેલા શ્લોકમાં કહ્યું છે. આ વિષ્ણુપદગિરિ ગઢઆસ નદીને કાંઠે શિવાલક અથવા સોલાસિંગી શૃંગલાના એક પહાડનું નામ છે. ૧

શ્રી. જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકારના ' સુરાષ્ટ્ર-ક્ષત્રપ ઇતિહાસકી

વિશેની ચર્ચા ઠીક ચાલી હતી. સ્વ. કેરાવ હંપ્દ ધ્રુવે 'સમુદ્રગુપ્તનો ક્રમપ્રાપ્ત ઉત્તરાધિકારી' નામનો નિબંધ નવીઆદની નવમી સા. પરિ.માં વાંચ્યો હતો. અને એ નિબંધના ચર્ચારૂપદ મુદ્દાઓ વિષે સામે પક્ષ જણવા મળે એ માટે સ્વ. રા. બેનરજી અને ડૉ. આજતેકરનાં વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ વર્ષ ૧૯૮૫ના પ્રથમ અંકમાં છપાયો છે. તેમ જ શ્રી. મુનશીએ 'ધ્રુવસ્વામિનીદેવી' નામનું નાટક લખ્યું છે. તેમાં તેઓએ પણ સ્વ. કે. હ. ધ્રુવને અનુસરી ધ્રુવસ્વામિનીદેવી જેને સમગ્રગુપ્તે સોંપી દીધી તે સુરાષ્ટ્રનો ક્ષત્રપરાક એ મત સ્વીકાર્યો છે.

૧. જુઓ જ. ખિ. ઓ. રિ. સો. ૩. ૨૦ પૃ. ૯૭-૧૦૦ તથા 'સુરાષ્ટ્ર ક્ષત્રપ ઇતિહાસકી પુનઃ પરીક્ષા' પૃ. ૧૯.

પુનઃ પરીક્ષા ' લેખમાં ક્ષત્રપવંશના જુદા જુદા રાજાઓનાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો સંબંધી જે વિગતવાર સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે તેની નોંધ આ સમીક્ષામાં નથી લીધી, પણ ક્ષત્રપ રાજ્ય ઉપર આબીરો, બારશિવો, વાકાટકો અને ગુપ્તોત્તુ એક પછી એક જે આક્રમણ થયું અને જેને પરિણામે એ વંશ નષ્ટ થયો તે આક્રમણો વિષે નવા મળેલા ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓની અને પડોશી રાજ્યના ઇતિહાસની મદદથી જે નવો પ્રકાશ થી. જ્યયંદ્રજીએ નાખ્યો છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીને સતોષ માન્યો છે.

વિવેચન : એક દષ્ટિબિન્દુ

વિવેચનમાં વિવેચકનો કલ્પનાપ્રભાવ આવિર્ભૂત કરવાનો નથી હોતો, અને, વિવેચકના પોતાના ભાવ પ્રકટ કરી રસનિષ્પત્તિ કરવાની નથી હોતી. વિવેચનમાં ગંભીર મનનથી સદસદૃષ્ટિવેક કરવાનો હોય છે, એવા વિવેચકો માર્ગ દર્શાવવાનો હોય છે, ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનાં ધારમ્ની ચર્ચા કરવાની હોય છે, સાદાસારની તુલના કરવાની હોય છે.

' કવિતા અને સાહિત્ય '

સર રમણલાલ

પુ. ૩, પૃ. ૧૮૦

એકલોહિયાં

અનંત રૂશનાઇ પર આકાશની જે સગ ચઢી રહી છે તેને ખેંચીને કાખમાં રાખનારો અને જોઇએ એટલી પ્રમાણ-સરની ગતિ આપનારો ગાડીવાળો, એવીસ કલાકની કાળ-વરધીમાં તો કોણુ જાણે માનવધટનાના કેટકેટલા ફેરા નાખી આવતો હશે.

સમસ્ત અને અધોર નીલિમાના ઉદરમાં નિયમ અને સર્જનની કેટલીયે ગાડીગતિ ફરતી હશે, કેટલાંય નિયામક તરવોની રોજી રળાતી હશે; કોઈ કોઈ વખત જીવનગતિના ભાડાની ચે હરીફાઈ હશે અને કોઈ દિવસ બધી સ્પર્ધાને પરહરીને મેળનાં મંડળ પણ રચાતાં હશે, પણ ગતિની કૃપામાં ચે રોજી રળવાના તિમાર તગતગે છે: અહીં અમને દોઝખમાં ઉતારવાના, ત્યાં પરમતાને એકવાકચતામાં પચાવવાના.

અહીં ધરતી પર પણ એવી ગાડીવાન-આવૃત્તિઓ ઓછી નથી.

કથસ્તાનના કંપાઉન્ડ સામેનો ભાગ વિજળડ રહેતો. બે-ચાર ગાડીવાળાના તબેલા સિવાય મકાનોની વસતી ત્યાં ઓછી કળાતી. ધરતીને કોઈ સ્થળે એવી કમ-વસ્તી કેટલીક વખત બહુ ભેંકાર અને બચકારી લાગે છે. છતાં ચે એકાદ મકાનનું રડયું

ખડ્યું પારેવું જ્યારે એ વસ્તીસૂતી ડાળ પર બેસે છે ત્યારે વગડાનું યે જીવનજંતર બધી સંવાદિતામાં બજી બેઠે છે.

દરિયાને સામે મોંએ મંડાયલા એ તબેલા રોજ વહેલી સવારમાં એનાં મુખ ખોલી એના માલિકોને ચપટી ચણુ રણવાના ઉધામામાં ગરકાવ કરી દેતા. જડ સરસતા જોટલું બની શકે એટલું આપવાને બિચારી તૈયાર રહેતી પણ અદ્વૈતના પૂજારીઓએ અને કવિ-દ્વિલમુદ્રેઓએ બિચારીની વગોવણીમાં એનો ધણ કાઢી નાખ્યો છે. એ સરસતા ગમે એટલી સરસ અને કમાઉ થાય પણ એ તો અણુમાનીતી બૈરી જેવી જ દશા ભોગવી રહી છે.

એ તબેલાઓને છેવાડે આવેલો એક પહોળો ડહેલો રોજ વહેલી સવારમાં કિચુડાટી કરતો બિઘડે છે. એનાં પાટિયાં નવાં છે; એના મિઝગરા જાણે જૂના હોય. એમ અવાજ વગર કોઈ દિવસ બિઘડયા હોય એવું નથી બન્યું. બિઘડતાં વેંત ડહેલો રોજ એવી મનોદશા વેઠતો કે આ દુનિયાનાં નવા પાટિયાંને હજી જૂના મિઝગરા કાં? બિઘડતાં-બિઘડતાં ઘણું યે એને બિચારાને કાંઈ નહિ પણ જીવતરમાં એવી જૂનવાણી જડાઈ ગઈ એટલે મને કમને પણ નીભાગ્યા સિવાય છૂટકો જ નહિ.

રોજ એક સત્તર અઢાર વર્ષનો જુવાન એ ડહેલો બિઘાડી પરખારો એના ધોડા તરફ જાય. ગાડીની પાછળ બાંધેલું એ પથુડું એના માલિકને એક ગંધના અણુસારથી ઓળખી લે. એ ગંધની પારખમાં એક હણેણાટી એ નાખે અને માલિકને જણ કરે કે ‘હાલો તમારી મૂડી ચણુની ભાગીદારીમાં આ પીક મેં કચારની તૈયાર કરી મેલી છે. જોડા એટલી વાર.’

એ જુવાન જતાંવેત તો પ્રથમ એક મીઠો હાથ એની પીક પર પસવારે. પછી ધીમી યાજડી કરે, અને પછી બધાં મ અંગો તપાસી વળે. પછી રાતનું પલાળી મૂકેલ જોગાણ તોખરામાં નાખીને એના ‘રતનિયા’ને મોઢે ચઢાવી દે. રોજની

યંત્રવત્ આટલી કામગીરી પછી એના થોડાના મોંમાં ચોકડું પડે.

ગાડી બોડીને એ પરભાયોં ગામ બહાર ગાડીને દોડાવી મૂકે. સવારનાં આયમતાં અંધારાં કાચવાઈને હજુ આજસુ પગલાં આકાશમાં માંડે તે પહેલાં તો તેની ગાડી વેગન અડગાઉ જંગલમાં જઈને ઊભે.

‘ એ ઊભે ત્યાં એક પુરાણું કષ્ટરતાન હોવાનું લોકો કહેતાં. ઘણાં ય વર્ષોં પૂર્વે ઘણી ચે બાલ, જુવાન અને વૃદ્ધ કાચાઓ ત્યાં વવાઈને કાંટાળી કુંવારમાં પાંગરી પડી હતી. ચંપાએલા અનંત જીવનનું એ મુકામ કાળા અધકારની તાવણ પર તવો-ઈને ઘટ બયાનકતાને વધુ હવું. પણ એણે એક જીવનસત્ય આપ્યું હતું : ધરતીનાં અનંત કંઠાં અને માંહી માનવીનાં મેળવણુ, એટલે ફૂલનાં નવનીત. ફૂલનું અજંગ વિશ્વ મુડાંની અંતરકથાથી અભરે ભર્યું છે.

તે રોજ ત્યાં ઊભે. વગડાઉ ફૂલની એક ઝાળી ભરે. ઝાળીમાં જાતજાતના ફૂલોનાં મેળો મળે; વિધવિધ રંગોનો દાયરો જામે, અને એ બધા ઊર્મિમય પુલક જગાવી જનેતા ધૂળના મહિમા ગાય. સડેલાં હાડચામની વાતો કરે; મુડાંઓની પંગતના પ્યાસી કોઈ કોઈ તો વળી તાજ જ ખુમારીની તવારીખ બોલે :

“ આ જુઓ છો ને! હમણું તો મુડાંના ફુલાળ પચ્યા છે બાઈ! કરમાવાનો મેળાપ ત્યાં સામે દોડો ત્યાં એક મુગ્ધવરની કાયા-સારણુ આવીને ઉગાર સાધી ગઈ. થોડો પત્થો વળી હવે કાપી નાખ્યું.”

“ અરે બાઈ! આહોં તો હમણું ‘ અનસહક’ની એક બાંમ પણ પીધી નથી. અને એમાં વમડા પણ જીવવા માટે હવે તો વસમા છે. રાતનું ઝોકું હજી આવ્યું ન આવ્યું ત્યાં કોંક જગાડે ‘ હાલો વાં એલી શયની શયા તમને જોલાવે છે.’ ને પછી ત્યાં ગયા વગર કોઈ છૂટકો છે? જીવનના આખરી

અને મોતના શરૂઆતના અક્ષરો આપણે નહિ વાંચીએ તો કોણ વાંચશે ? ”

અને એ ઝોળી ભરીને તે ત્યાંથી એએક ખેતરવા દૂર પગે ચાલીને જતો. એક લાંબો પથ્થર લીલી, જર્જરિત ચાદરની સોડમાં લપાઈને અધોર ધારણ ખેંચી રહ્યો હોય છે ત્યાં એ જામે છે. ચાદરનાં ભારણ નીચે કાંઈ મહાભરતીનો ઢાંકોડુંબો કરી રહ્યું હોય એવી નીરવ શન્યતાનો ત્યાં ઇતિહાસ ખડો થતો. મતકાળનાં છાંટેલાં આંસુ થીજીઈને ખોડાઈ ગયાં હોય એવા ઢાંસ વગરના ગોળ પથ્થરો અર્ધ-દટાયલા દેખાતા હતા.

કબરનાં ટોળાંમાંથી છૂટી પડી ગયેલી એ એકાકી કબર શન્યભર એક જ એકલતાના ચોગને તાકતી હતી.

જુવાન ઝોળીમાંથી ફૂલનો દોથો ભરીને એ મૂક કબરના પથ્થર પર વરસાવે છે, ઘૂંટણીએ પડે છે. અને મીંચેલી આંખો આરમાનની પોલી દરગાહ પર ઢાળીને લેવે છે :

“ જાણુ ! બોમકાનો પાલક જહુ સુવાળો લાગ્યો કાં ! આ ઓસમાણુને કોંઈ દિ સપનામાં તો એક હુંકારો આણો ! દુનિયાનો મેળો રોજ વાતું કરે છે કે ઓસમાણુ ! તારો જાપ જીવતાં પણ એકલતાની વેદના સેવતો ને મૂઆ પછી પણ આઘી વેળુનાં બીતર ચૂંથતો ગજાઈ ગયો. જાણુ ! દુનિયાના આસ્તામાં ઓસમાણુને ન વિસારજો હો ! ”

આમ બોલતો આ ગાડીવાળો ઓસમાણુ ધૂળની કેરી પાટી માથે પિતૃમક્રિતાની જામિના અક્ષર લખતો માથું ઢાળી દેતો. પંખીનાં ઉડપનો એ વખતે એના માથા પર પ્રભાતના દિલ્લોલ વેરી દેતા, ને કાંઈ એકલું પડી ગયેલું પંખેરું આ કબરની એકલતાનો અભ્યાસ કરવા ટલ્લા ભારી જતું.

એ પછી તુરત તે ગાડી દોડાવતો શહેરના સરિયામ રસ્તા પર થઈને એક માલેતુખર લતામાં જતો.

બોમરપશી બંગલાઓની હારો વચ્ચે મુલાયમ ચળકાટમાં ચમકતો એક બંગલો આવે એટલે ચોકડું જેમી ગાડી ઊભી રાખે. ઘોડો તો નિસનો અબ્યાસી બની ગયો હતો, એટલે જેંચાય ન જેંચાય ત્યાં તો ચંબી જતો. છતાં ય ઝોસમાણુ તો લગામ જેંચતો જ. મૂંગા પશુને એ બાબતનો કાંઈ દખલોખો નહોતો, કારણ કે વિનાકારણુ જેંચવાં કે ઠોલા મારવા એ તો દુનિયાનો મોટો મર્મ હતો. નિષ્કારણુ જેંચવું એમાં દોંગી દુનિયાની મગ્ન હતી, અને એ જેંચમાં ખડતલપણું કેળવવું એમાં મૌનની સદનશીલતા હતી.

એ ઊભે કે તુરત બીજા માળની બારીમાંથી એક ગૌર મોહું નીકળે. ભરાવ મોહું, પરાણે હાંસેલી સુદરતા, અને વૃદ્ધાવસ્થાને પરાણે હડસેલી કાઢવાની છટા એ ડોકામાંથી દેખાઈ આવતાં.

‘કેમ ઝોસમાણુ આવ્યો ! આવું છું હો.’ એમ કહેતી તે મખમલની પટ્ટીવાળા ચંપલમાં મદભર્યા પગલાં પાડતી દાદરો ઉતરતી.

તે ગાડીમાં ચોઢવાતી ત્યારે આજુબાજુની બારીઓમાં કાષ્ટક અજ્ઞપણાં ડોકાં તરી વળતાં. જાણીતાને તો એ બાબત હંમેશની હોવાથી ઓછી મહત્ત્વની લાગતી.

પણ અજ્ઞપણા તો એને એકી ટરે જોઈ રહેતા. શું એની મદબર ગતિનો દિ'ડોલ. વાર્ધક્યની દોડી આવતી છોળોને ઐના દેહની મદિલા ઊર્મિએ એ ગુલાબમય સિમતની રેખાએ પાળ બાંધીને રોડી દીધી હોય એમ લાગતું. શરીરનો પ્રમાણુસરનો મેદ, આહમની સાગરભરતીની પીઠ ભવ્યતાને સંભારી આપતો, અને એ સહેજે ડોલી બેઠે ત્યારે સૌન્દર્યશૈલી સામટા અનુભવના પ્રતાપે ગહન અને સૌમ્યગંભીર બની હોય એમ જણાઈ આવતું.

એ નાની નહોતી છતાં નાનપણની હમકાવરી ચાલ એને સદી ગઈ હતી. જીવનનું આકર્ષણ એના સૌન્દર્યધ્યાનનું થયે

હતું. જેણે એના દેહનો ભૂતકાળ જોયો હશે તેને તો એ જીવનની નમતી સંધ્યાની ઊર્મિલતા ગદુ જ પ્યારી લાગે. જે એ દેહના વર્તમાનને જુએ તેને ભૂતકાળના એ આલીશાન સૌન્દર્ય-મિતારનો ચલિત મલકાટ જરૂર સ્પર્શી જાય.

અત્યારે ચહેરાનો પીળાશભર રંગ શરીરની ભરપૂર લાલીની ખંડીએરતા ગતાવતો હતો. સ્નેહની કારુણ્યમય વેદનાનો એ રંગ જાણે હોંચકો હોય એમ ભવ્ય જીવનવ્યથાની રેખાઓ એ મુખ પર તરવરતી હતી. ગાડીની દોડતી ગતિ સાથે એની વાર્ધક્યને આરે ડૂણું-ડૂણું થતી ઉપરછલ્લી જુવાની પણ જીવનના આરા પર દોડી જતી હતી.

એક મરજીદના ઝાકઝમાળ થતા તકીઆ પાસે ગાડી ઊભી રહી એટલે ધીમેથી એ ઊતરી ગઇ. મરજીદના યોગાનમાં એક મુજબર તસખીમાં આંગળાં પરોવી ઊભો હતો. તેણે એની લાગમય વાણીપ્રભામાં આવનારીને આવકારી.

એ દિવસે જુમ્મો હતો, એટલે મરજીદમાં નમાજ પઢવા ઘણા ભાવિકો આવતા જતા. પણ આવનારા કે જનારા-કોઈનું ધ્યાન ખાસ આ બાઈએ રોક્યું હોય એમ જણાયું નહિ.

આ પ્રૌઢ વૃદ્ધાએ મધમધતાં થોડાંક સાચાં ફૂલો અને લોખાનનું પડીકું ઉપાડ્યું. પડીકું મુજબરને આપ્યું, અને ફૂલને અંજલિમાં ભરી ગદુ જ નમ્રભાવે વર્ષાવ્યાં.

લોખાનના ધૂપે એના સુગંધી વાસનાના લેખાસમાં શ્વેત ગૂંચળાંમાં ઊડવા માંડ્યું.

તેણે પોતાની રેશમી પાંખરીનો છોડા પાયથો અને ગદુ જ ભર્યાં કારુણ્યે કાંઈક ઉચ્ચાર્યું. તાણેલા એ ઉચ્ચારણના જવાબમાં સોડનાણેલા તકીઆએ તો ન જવાબ આપ્યો, પણ થોડાક હાથ છોટથી એક દ્વેરાએ રુદનનું સખત મોજું ઉઠાવ્યું.

તેણે એ તરફ જોયું, તો એક અકાળે હાડપિંજર ચએહું,

અને વ્યાધિથી દાઝેલું ફૂતરું રોગઝરતી આંખોએ તેના તરફ જોઈ રહ્યું હતું.

વૃદ્ધા કંપી બિડી. તે ગાડી તરફ ગઈ અને ભારે પગે માંડમાંડ એનાથી ગાડીમાં બેસી શકાયું.

તે જ્યારે એની મેડીએ પહોંચી ત્યારે તેણે હીડોળા પર પડતું મૂક્યું. હીડોળા હાલી બેઠતાં કિચુડાટનો એક ખિખિયાટો થયો. દુઃખથી દાઝેલા ફૂતરાનો રુદનમય બાવકારો તે વેરાયલાં ફૂલની તપેલી સુગંધથી એ ખિખિયાટાનું જોડાણ લદાયતું હતું.

‘હવે કંઈ કામ છે ? નહિતર હું વરંધીમાં જાઉં.’ પાંચે બેઠેલા ઓસમાણે ધીમેથી પૂછ્યું.

‘ના ના તું તારે જા, સાંજે મોહું જતાવી જાઉં.’

ઓસમાણ ગયો, અને વૃદ્ધા મનના ઉલ્લાસ તરંગોમાં ખાણના ખખડાટ સિવાય કંઈ સાંભળી શકી નહિ.

મનઃચિત્રનો, કાળની સારણમાં ધસાઈ ગયેલો, ખંડ એની સામે બેઠો હતો. ફૂતરાની કીકીઆરીએ એનાં મનમાં એ કળરનો વર્ષોથી સૂતેલો ઠંડો પેગામ પહોંચાડ્યો હતો.

આપણે બધે દુર્વાસનાના દુપટા પર બળ્ય સુવાસનાં પુંખડાં પૂરી એને મધમધતો રાખવા પ્રયત્ન કરીએ, પણ જરી ગયેલા દુપટાની જીર્ણ સુકુમારતા તે પહેલે પહે નિઃસાર અવશેષમાં જ પ્રવાસ કરતી હોય છે. સુવાસના દરિયાવને ડાખની એક જ ફૂંક સંતાપના તુફાનમાં ફેરવી નાખવાને જાસ છે. ફૂતરાનો અંતર-વિલાપ અને કળરનાં ફૂલ-ધૂપનો તુસુલ મુકાબલો એના હૃદય-ચક્ષુ સામે ચઢી આવ્યો.

લગભગ પચીસ વર્ષ પહેલાંનાં જીવનદશ્યના વસાઈ ગયેલા ઓરડાઓ બિઘડી પડ્યા. એની ખીલતી જીવનપ્રભાએ એ ઓરડા પર વજ્ર-સાંચવડાં જડી દીધાં હતાં. પણ અનંત કાલ પર જોની

વાટ બેવાય છે તેનું એક જ સ્મરણ થઈ આવતાં હૈયાનાં હાટ ખૂલી જાય છે.

યુવાનીની ઉંપા પર ઠેરાતી એની મદભર પગલીઓ સ્મરણ-નૃત્યે ચઢી છે. ‘ઝૂલો તો ઝૂલાવું’ની કાવ્યવાણી જીવનજીમ પર રમી રહી છે. એ વખતના સુખાળવા પ્રસંગો માદદારત પર ચઢી ગયા.

ભૂતકાળમાં એ ડૂબવા લાગી.

ગરભાયેલી રાતની મોઘમતા સૃષ્ટિની વિરતૂત સમગ્રતાને ઘોળીને પી જતી ત્યારે રોજ એક ભવ્ય-મંજુલ કંઠ એ મોઘમતાને રોવડાવી ચાલ્યો જતો. એ કંઠનો માસિક રોજ આ યુવતીના હૈયાના ઉછળતા પાણીને ડામાડોળ બનાવતો.

એક દિવસ એ કંઠનું અપૂર્વ માધુર્ય એની નજદીક આવ્યું. રાતની જટિલ શાંતિમાં એણે બારીમાંથી ડોકું કાઢ્યું તો એક ચીંથરેહાલ પુરુષ-પ્રતિમા સૂરાવસને છાતીના પાટિયા પાછળ પરાણે જીડી એના જ મકાનના ઓટા પર લંબાતી બેઈ.

તે બારીમાં ડોકાતી હતી ત્યારે એક ખોખરો અવાજ આવ્યો. ‘મનોરમા ! હવે સૂઈ જા, બહુ મોડું થયું છે.’

પણ મનોરમાનો મનઃતાર એ સંગીતના સરોદ સાથે વાતો કરતો હતો. બધાં સૂઈ ગયાં ત્યારે આવાસના પગથિયાને છાનાં છાનાં કચરતી એ બહાર ઓટા ઉપર આવી.

ઓટા ઉપર એક આકૃતિ કાંઈક ઝાડી રહી હતી. પોતાનો હંમેશનો સાથીદાર એનો કેટ એની પુરાણી દૃશ્યમાં પણ એના સંગીતરંગી સાથીદારને નહોતો છોડી શકતો. કેટલીક મિત્રાચારી જીર્ણતામય જીવનની સમસ્યાને ચે અથાગ રનેહયી ચાહીને અતિ સ્મરણીય બનાવે છે, તે આનું નામ.

કેટનું જિજ્ઞાસું કરી તે ગણગણતો એના પર બેઠો, એટલે મનોરમાનો આંજતો લાવણ્યમય મરોડ એની નજરે ચઢ્યો.

તારાની ઝાંખી તેજલ નિર્ઝરિણીમાં સુન્દરતાની અદ્ભુત શિલ્પ-કૃતિ એ બેઠી રહી.

‘તમે રોજ અહીં સૂઓ છો ?’ મનોરમાથી પુછાઈ ગયું.

‘હું રોજ ક્યાં સૂઉં છું તે મને ય ખબર નથી. લોકો બ્યારે મારા ગજાની રસિકતા ઝીલવાને બેઠરકાર બને છે ત્યારે મારું સંગીત મારી બિર્મિની આંખો બેઠેલવા મથે છે એટલી જ મને ખબર છે. બાકી તો આ રામને સૂતા લાં સવાર. ’ એ જીવાને ખુશભિજનમય નાદમાં જવાબ આપ્યો, અને જરા આડો થયો.

‘તમારે ઘર નથી ?’

‘ઘરની પજોળણ મેં પોતે જ નથી રાખી. એક આ સંગીત પક્ષી નથી મેલવું, નહિતર આ બંદા એટલી ચે ફિકર ન રાખે.’ એની આંખમાં બેફિકરીનાં રૂપ આવ્યાં, અને જીવનનો ઝમારો જીવતો થયો.

‘તમારે સૂવું હોય તો અંદર આવીને સૂઈ શકો છો’ મનોરમાના આત્માને આ આદમીના ઝમારાએ આકર્ષણ કર્યું. તેની ઠંડી કુણપે એના આત્માની આરસીમાં બહુ જ ધીમે ચળકાટ નાખ્યો.

જીવાન એની પાછળ પાછળ ચાલ્યો ગયો. છત ઉપરની ઢાંડીના દારખંધ દીવાઓએ આ આદમીના આવકારમાં તેજ-રિમતોના પાલવ પાચ્યાં.

ઝળહળતા દીવા-પ્રકાશમાં એ યુવતીએ એક છત્રીપલંગ પર બૂકાબુકા. યુવાન તેનાથી થોડે દૂર આવેલી ખુરશી પર બેઠો.

જીવાનના અંતરમાં કુતૂહલનાં ફેન ઉછળવાં લાગ્યાં. આ આલેશાન આવાસમાં આ એક જ નિર્મોક રહેવાસી ! એનાથી વાણીની ઝાલક નંખાઈ ગઈ !

‘ તમે એકલાં જ કેમ છો ? ’

આ પ્રશ્ને મનોરમાની હાંમિંઓતો જૂકો ખેલાવ્યો. થોડીક પળો પછી એણે શિકારીની બાણ ફેંકવાની છટાથી શબ્દ-વાક્યો: ‘ મને એકલા રહેવાને તમારા જેવા કલા-શિકારીઓએ ફરજ પાડી છે, એટલે રહેવું પડે છે. ’

તે ન સમજી શક્યો:

‘ એટલે ! ’

‘ એટલે કલાધરોના છેતરામણા પલકારાએ મને એવી ફરજ પાડી છે. ’

‘ હજી ન સમજાયું. ’ જીવાને ફડચો માગ્યો.

‘ કલાધરો એમની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પલાણુવાને અહીં યદને જાય છે: ચિત્રકારો પ્રતીક સમારવા અહીં આવે છે; સંગીતકારો ઢોકા અને નૃસના દોલા માટે અહીં આવે છે; શિલ્પીઓનાં ટાંકણાં એની મંગલાની કંકુપગલીઓ પણ અહીં પાડે છે; અને એમના સહવાસમાં આવ્યા પછી લોકો મને વારાંગનાના નામથી ઓળખે છે. ’ મનોરમાએ એની પાનીને પંખાળતાં કહ્યું.

‘ ત્યારે મને યે એ કલાધરોની વણુઝાર માંહેનો એક ધાર્યો ? ’

‘ એ તો મેં તમને પહેલાં જ કહ્યું કે બધી વણુઝારાની કલા-પોટો આ જીવન-વેરાનમાં યદને કીર્તિ અને સાહસ્યના વ્યાપાર ખેલે છે. તમારી સંગીતની વણુઝાર પણ અહીં જ ઉતારો શોધવાને આવી છે. આ પંથ જ એ પ્રવાસીઓને માટે છે. ’

અને પછી બ્યારે બાંગતી રાતની ગળતી ઝરણામાં એ મિઠાશ અને હલક નીચોવાયાં ત્યારે મનોરમાના અત્યાર સુધીનાં બધાં ય યૌવનરમખાણો ગળાને એકચિત્ત થયાં. પલંગની એ સદેદ તળાઈઓ પણ બે ઘડી સંકાચ પામીને નિમાણી પડી ગઈ હોય એમ એની પડનારીને લાગ્યું.

પછી તો કેટલાંય વહાણાંએ મનોરમા અને એ જુવાનની ભબકભરી ગોષ્ઠી જોઈ હશે. અચાર સુધીની મનોરમાની રોહ-કૃપણ દુર્ગંજતાએ લોકોને એક હળવી નિંદાનો પ્રસંગ આપ્યો હતો. પણ જ્યારે આ સંગીતકારનો જીવનગેળ એ રોહનાદ સાથે મંડાઈ ગયો ત્યારે લોકોને જરૂર થયું કે રોહ અને સૌન્દર્યની કળાએ એનો બેરુ-નાદ ગોતી લીધો છે.

મધ્યાહ્નની એક ગ્રીષ્મી લહેરકી ખંડના સુશોભનને શણી-ગણીને મોઢે કરતી હતી. સંગીતકારની દિલરૂપા તાન-ભોમકાન્થ અદીક પક્ષામાં તોળાતી હતી.

એવે એક જુવાન ચિત્રકાર, કપડાની વિખરસિખર દશામાં એક ચિત્ર લઈ દાખલ થયો. એનું મુખ મ્હાન હતું. ચહેરાની બરી કલ્પનાઓમાં વિપાદનું ઊંડું મૌન માનવ-સંતાપનાં રંગો પૂરતું હતું. કલાકારનાં દુઃખની છાયાઓમાં કાબ્યો જ નીતરે છે, પછી એને પોતાને મન એ દુઃખની પીડા ગમે તેટલી આકરી હોય.

એની સાથે એક ચિત્ર હતું. ચિત્ર સાદું હતું. એક એકલ-વાયો ઝરો પર્વતનું પેટ ચીરી થોડી ધરતીને લીલી બનાવતો એકાએક ક્યાંક, ધરતીની અગમ્ય બખોલોમાં, સંતાઈ જતો હતો. એ પછી શન્ય દિશાઓ જાણે રુદન કરતી હોય, અને છેવટનું એક ઠૂંઠું એ રુદનનું સાક્ષી હોય એવી થોડી આલેખના હતી. ચિત્રકારની કલાના જીવનનું એ ચિત્ર દૈયાધારણ હોય એમ કહી આપતું.

‘આ ચિત્ર આપ ગીરો રાખશો?’ તરડાતા સ્વરે એ માંડ અવાજ કાઢી શક્યો.

‘તમારે એ વેચવું છે?’ મનોરમાએ આડે પડખે પગ્યાં પગ્યાં કહ્યું. ગાયકે દિલરૂપા પરથી આંગળી ખેંચી લીધી.

‘મારે એ ગીરો મૂકવું છે. મારે પચાસ રૂપીઆ એ ઉપર જોઈએ છે. મારા બાપુ બિમાર છે, એની દવા માટે મારી પાસે

પૈસા નથી. આપ આ ચિત્રને ગીરો રાખશો ? ' વેદનાતું પદ ચાંચલ્ય દવે એના મુખ પર ઉભરાયું.

' તમે આ ચિત્ર વેચાતું આપો તો હું તમને સારી કિંમત આપીશ ' મનોરમાએ જોડા થતાં કહ્યું.

' એ ચિત્રને હું નહિ વેચી શકું.' ચિત્રકારની આંખોમાં વેદનાની ડોનારતને પીલવા દૃઢતાએ ઉઝાળો સીધો.

' અને મનોરમાએ એને પચાસ રૂપિયા આપી એ ચિત્ર હાથમાં લીધું ત્યારે એ એકલ ઝરો, યન્ય ધરતી અને ગરવાને વાંકે જીવતું મુક્ત હુંકું એના હૃદયતરંગો પર ધબ્બી ચ પટનાઓનાં ઘમસાણ મચાવી ગયાં.

આ ચિત્રના સર્જકના રુધિરમાં કેવાં કારુણ્યો ગુંજતાં દરો. ચિત્રકાર અને સંગીતકારનાં જીવનચરિત્રોનો ઇતિહાસ પૂછવામાં સોફા મૂર્ખ અને છે. એવો એ ઇતિહાસ જો કાઢતે જોઇતો દોષ તો તેમના જીવનની ઠસામય પળો તપાસી લેવી. એ પળોની કાષ્ઠ ખારીક રેખા આપમેજે બધું કદી આપશે.

મનોરમાએ આ યન્ય એકલતા પાછળ ઉમયની જીવન-સરખીઓ વાંચી. તે અરવરય જની મધ. માથકનો છેલ્લો મૂર પજ રાનો રાનો આદોષિત મનિએ માટ્યો જતો દતો.

અને આઠ દિવસના પ્રભાત પાંડી ત્યારે પેલા માથકે એક લોક-મેદનીને સુરમા નમ્રોગ કરી મનોરમાનું બાગલું ખખડાનું ત્યારે આંદરૂં જો દાગ્યોના બિમ ખનિ સંબળાયા. બારણાં દોડીદોડીને એ મૂંગો સર્જક પાછો રખડપટ્ટીમાં ચડી ગયો.

મનોરમા એક કલાકાગની કાલેથી જીતીને ખીજ કાલે મેડી. માઁની મુક્ત કાગળી પાંડી જેવી દત્તિ તેડી, તોડાની જંગલી ચપાટો ખાતી, નિર્વેદ્યે દેવારે ચડી મધ.

એક દિવસે સાંજનાં જેમાં દપકાં રાત્રિની ચુંદડી પર ચડીને

ભાતીગળ ચમક છાપતાં હતાં ત્યારે એ ચિત્રકાર અને-મનોરમા ગામજહારના કચ્છસ્તાન પર ફરવા નીકળ્યાં હતાં. કચ્છસ્તાનની કરુણ શાન્તિ ફેટલીક વખત કલાના મૌન-આક્ષરો પાડીને વિદાય લેતી હોય છે. એક સંગીત-ધેસો અરણ્યને રોવડાવતો, કંઠને બળવી રહ્યો હતો.

મનોરમાએ એ જોયું. તે ઓળખી ગઇ. તે સહેજ ધ્રુણ બિડી. ચિત્રકારનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું. સૂરની એ ઝાલકોમાં એને ગાંડાની ઘેલછા લાગી. ચિત્રકાર ઝાડોની ગાઢ ઘટા પર સંધ્યાની પડતી રેખાઓ જોઇ રહ્યો. મનોરમા સંગીતકારની કંઠસૃષ્ટિ તરફ ખેંચાઇ આગળ આવવા લાગી.

ગાયકના ગળામાંથી અનંત વિલાપની સરવાણી વહેવા લાગી. કબરો ઘેરો બનતો પથરાટ જુગજુગની માધુર્ય-ધ્યાસ મિટાવતો મલકતો હતો. નિર્જન-વેરાન પીથિકા એના જીવનની ઉજળડ વાતો કરવા કબરોનાં બાકોરાંમાં સમાતી હતી.

ગાયકની બાંકી ડોક તોરમાં છટાથી ધ્રુમાતી હતી, અને દરગાહોની ખવાઇ ગએલી પથ્થર-ચીપોમાંથી ડોકાઇડોકાઇને સનાતન નીંદરની મંજરીઓ એ ઝૂલન નીરખતી હતી. મૃત્યુ એના અનંત યોજનના અંતરાયો સંકારીને, સંગીતના વિલાઇ જતા સીમાડા પર એ ગાનના તંતુ ઝાલવાને બિલું હતું.

મનોરમા નજદીક બિભી રહી. ગાયકે એની આકૃતિ જોઇ અને ધરતીમાં સમાઇ ગએલા અગણ્ય રૂહો સુન્દરતાના કાયા-બંધમાં ઓરાઇને જાણે આવ્યા હોય એવો ભાસ થયો. ઘોર-જૂમિતી શબ-દેવી સંગીતના દેવાલયે આવીને બિભી હોય એવી એને એ પ્રતિજ્ઞા લાગી.

ગાનની લેહ તૂટી પડી. ગાયકે મનોરમાને ધારીને બરાબર જોઇ. વખતની ઇમારતો પરથી સ્મરણની એક બે ઇંટો બિખડી પડી.

“ આ મનોરમા ! મારાં ગળાની ખટક પર આધરીન બની મને ઓટ્ટેથી ઉઠાડી જનાર આ માનવ-પૂતળી ? અને કંઈની વહેતી ઝરણી પર ચિત્રની રંગચિત્રિનું વહેન આવનાં રંગની માયામાં મોહી જનાર એ હવસ-પૂતળી ? ”

યાદદારતના દરવાજા પર વધારે સાંકળો ઠોકાઈ. સંગીતકારના વિશુદ્ધ પ્રણયનું પ્રતીક મનોરમાનાં ઉદરમાં થોડા માસ થયા પાકતું હતું, તેનો તેને ખ્યાલ આવ્યો. એ પ્રતીકની પાછળ તેને કુળની પરંપરા જેવાં આવતી જણાઈ, અને પોતાની કળાનો અખૂટ ઝરો ધીમે ધીમે વહેતો જણાશે.

તે મનોરમાના પગમાં પડી ગયો.

“ મનોરમા ! ખુદાને ખાતર તારા પેટમાં પાકી રહેલા જીવને સંભાળીને મને સોંપી દેજો હો ! ” એણે એક ઓશિયાળી દૃષ્ટિ ફેંકી, અને પછી દુરત ગાંડાની માફક એકતારો બગસમાં મારતો ક ને દોડી ગયો. મનોરમા એના શબ્દોના બિંદુલ કરવામાંથી જાગે તે પહેલાં તે કોઈ આઘી બખોલોમાં તે ઢંકાઈ ગયો.

અને પછી ત્રણ વરસના ગાળા પછી એ જ આદમી એના મજબાની ફાટેલી ચાળમાં એના કુળ-ફૂલને ઝીલીને પાછો આ જ કથરતાનની ભોમમાં બળ્યો. ત્યારે એણે એનાં એ ત્રણ વરસના ઓસમાણને સંગીતનો મીઠો નખરો અને ધૂની તરવે વારસામાં આપવા માંડી.

થોડાંક વરસનો ગાળો થયો ને એક પાખાના ઓશીકાએ દળાને એ આદમી એના ઓસમાણને કહેતો હતો : “ ફરજંદ ! ઓલી મોટી મેડીએ રોજ એક આંટો ખાતો રહેજો હો, અને એનાં માલિકની ભોલી ખરવીને પણ ચાકરી કરજો. ” તે દગી ગયો અને ધરતીનું ઢાંકણ તેના ઉપર દેવાઈ ગયું.

ગિજકાર પણ એક પુત્રી મૂળીને ઠાળના દરવાજા આગળ દેવાઈ ગયો. અને એ પુત્રી ? દોંઢ જાગરમાન આદમીનું પર

માંડવાને આજ કો'કને ઘેર વળી ગઇ હતી.

મનોરમાને સ્મરણોની બાબુઓ બીડવા લાગી. એમાં બીડાવું અત્યારે તેને ગમતું હતું, પણ તો એ એક તરફ ગાયક અને બીજી તરફ ચિત્રકાર બંને ધૂરડીધૂરડીને એને કહેતા હતા: 'ખચરદાર! જો મારા બચ્ચાને બિની આંચ પણ આવવા દીધી છે તો!'

ગાયક અને ચિત્રકાર બંને અત્યારે તો એનાં મનસ્વિત્રોમાં હાહુકારની વેરાન-રેખાઓ દોરતા હતા. અંતરની કિનખાબ પર ડાઘો પડ્યો એટલે એ સરોસર બિતર્યા વગર રહેતો નથી. એ ડાઘની થીજાવટ ઠેક અંતરતમ અંતર સુધી ખેસી ગયેલી હોય છે. જેમ ધસો તેમ એનો રંગ વધારે બિજળો બને.

મનોરમાનો ડાઘ બિજળી આવ્યો. છાની વીતકનાં મોઝાં ગહરી સ્મરણ-દીશીઓ પાડતાં અગોચર મુલકમાં ભળી જવા લાગ્યાં. એવી ભૂતકાળની છાયાઓમાં તેની આંખો મળી ગઈ.

x

x

x

આસમાણુ ગાડીને લઇ એક ચોકમાં આવ્યો. આ ચોકમાં એક ખૂણા આગળ ગલી પડતી. એ ગલીના મોવડમાં જ એક બિંચી હવેલી હતી. તે હવેલી પાસે ગાડી થોભાવી, પોતે તે જ મકાનના બિંચા ઓટા પર બેસતો. જેને ગાડી લાડે કરવી હોય તે ત્યાં જ આવીને આસમાણુને પૂછી જતા.

એ મકાનના ઝરખા ઉપર રોજ એક સુંદરી બિભીને આસમાણુની હારે વાતો કરતી.

બંને જણાં સ્મરણકાલનાં જાણે અડધિયાં હોય એમ સોકોને લાગતું, છતાં બંનેનાં જીવનની નિર્દોષ ઝરણી પોતપોતાના ખુમારી-નાદમાં મૌનમય કલરવે વહતી તેની તેમને જ ખચર હતી; કે, તેમને પણ પૂરી નહોતી.

સાંજ પડે એટલે એ મુઠ્ઠા ઓસમાણની ગાડીમાં બેસી નદીકિનારા પર ફરવા જાય. જીવનનાં આછરેલાં પાણી અભંગુરતાને તજતાં, તયે* સંધ્યાના નિર્બંધ આરે વસાં જતાં.

નદીકિનારે પાથરેલી શિલાઓ પર તેઓ બેસતાં, નીચું પાણી લીસા પાંચીકાઓ પાછળ સંતાયેલી પર્વતોની મનોમિંઓ વીંખતાં ને ડોકલતાં અને અંધકાર ત્યારે એના કાળકાવ્યની છેલ્લી બેત બોલી રાત્રિની આરતીમાં મળી જાય ત્યારે આ મૌવનની બે ય પ્રતિમાઓ—એક એની હવેલીમાં અને બીજી એકાદી ને ઉભરાડ તબેલામાં—બોલાઈ જતી. કાળ તો એના જીવનસમવાયમાં અને જીવનમંગમાં પોતાતું ‘અહ’ શ્વાસિય’ જ ગાતો.

એક દિવસ ઓસમાણ વગરનો ઝોટો ખાલી દેખાયો. રસ્તે ચાલ્યા જતાં સદુ આજ એ ઝોટાની વસતીદીનતા પાંચી જતા. બારી અને ઝરખાના મોંએ અંદર રહેતાં માનવીનાં મુખને ઘણી વાર બહાર કાઢ્યું, પણ ઝોટાની એકસનાએ પરાણે એ મુખને અંદર ખાલી દીધું. દિવસના એ વદતા રેલામાં ડોકાતાં એ માથાંએ નિઃશ્વાસ અને નિરાશાની ઘણી આદો મુપરત ઠરી. ચાર દિવસનો અવિરત પ્રવાહ એમ વિશેષની ગજો માતો વિશાલતાને પંથે પડી ગયો.

પાંચમા દિવસને ઉઠગતે મધ્યાદ્ધે કેટલાક ગાડીવાળા દોડારો ફરવા લાગ્યા:

“દાસો બાઈ! આપણા વગર એનું બચાગાનું કાણ સમું છે?” એક ગાડીવાળો બોલ્યો.

“દાસો બાઈ! આપણી જમાન જીવનને ભેટીને ક્યાં મૂકી આવે, દેરવે દેરવે, તો આ તો મરેલાં માનવી! ભેટની

* તયે=ત્યારે

મળશે તો કાંધ દધએ ! કેને ખબર છે આપણી કઈ ગત થાશે !”
ખીજો બોલ્યો.

“ સ્યો હાલો જોઈએ ! હિમરિયા, તું ઘોરખોડને ખબર
મેલ કે એક ખાડો ખોદી મેલે, ને તું ભાઈ આમદ ! જા જલદી
મરવાની ડાંખળાઓ બેળા કરજે. ” પેલાએ એક સાથે બે ત્રણને
હુકમ આપ્યા.

થોડી વાર પછી એ જ ચોકમાંથી, એક ભભકાખંધ મૈયત,
લીલી અતલસસના ઢાંકણમાં સૂતેલું, નીકળ્યું.

અને ત્યારે એ મૈયત નીકળ્યું ત્યારે ટોળામાંથી ધણાએ
એ ખારીમાંથી ડોકાતા મુખને અને ઢાંકેલા શયને વારંવાર
જોયું. યુવતીનું કુતૂહલ વધ્યું; એનાથી એક જથ્થુને પુછાઈ ગયું :

“ કાણુ ગુજરી ગયું ? ”

“ એલો આસમાણુ ગાડીવાળો ” એકે કહ્યું.

મગક સરીખી ખારી વસાઈ ગઈ. મૈયતના સાથીદારો
“ અલ્લાહના અવાજ ઠેરી ગમગીન થતા હતા, અને પછે પેલી
વસાઈ ગએલી ખારીની નિરતેજતા પાછળ આંસુનું શિલ્પ ક્રાંત
રાતું હતું. અવાજનાં આંદોલન અને અંત્ર-શિલ્પનો ટાંકણુ-સ્વ
અનંતને કંઈ મળશે મળતાં હશે ? ”

x

x

x

સાંજની આછી તડકી વેરાતી હતી. રાતાં જળંરિત
પાંદડાં પર વૃદ્ધ સૂર્યનાં તેજ તરતાં હતાં. વૃદ્ધેવૃદ્ધનાં હૈયાં
આખરી જીવનવાત કરતાં હોય તેમ ઘણી સૂકેલી, અને ખવાઈ
ગએલી વૃક્ષડાળો એની પાનખરની ઓલવાતી પ્રભાની વાતો
કર્યે જતી હતી. આકાશની અમિતતા એ વાતોને ત્રીસ પાનાં પર
નોંધતી હતી.

આ વખતે આ ઝરખાવાંળી યુવતી ફૂલનો દંડિયો ભરીને

ઝોસમાણની કળર પાસે આવી છે. ફૂલની અંજલિ બરી તે છોટે છે, લોખાનની બૂકી સળગતા ધૂપદાનમાં નાંખે છે ને અમિત આંસુથી આરઝૂ કરે છે:

“ ઝોસમાણ ! કેમ અદેખો થયો ? વાદળનાં કુંડાળાંની રમતો મીડી લાગી ? પેલો ઝરણુ-કિનારો અને લીસા પાંચીકા કાલે કપકો દેતા હતા કે કેમ એકલી આવી ? તું ઝરણુને જવાબ આપજો કે એ તો મારો વાંક છે. ”

ત્યાંજ મનોરમાની ગાડી આવીને ઊભી રહી. થોડા દિવસ થયા ઝોસમાણ આવતો નહિ એટલે એ અહીં નહોતી આવી. આજે પણ ઝોસમાણની વાટ જોઇ થાકી એટલે બીજી ગાડી ભાડે કરીને એ આવી હતી. તેણે આ યુવતીને જોઇ. એણે તેને ઝોળખી લીધી. આજ કળર પેલા ચિત્રકારની, અને આ જ એની બેટી. કુદરત અકરમાતો કરે છે: જીવતાંના, મરેલાના, અને જીવતાં-મરેલાંના પણ.

ચિત્રકારની કળર પાસે જલતો ધૂપ ધૂમાડવાટે યુવતીના માથા પર ફરતો હતો. મરેલો બાપ સુગંધસ્વરૂપે પણ પુત્રીના માથા પર વાત્સલ્ય છાંટતો હતો.

“ આ નવી કળર ફેલી છે ? ” મનોરમાએ મુલ્લવરને પૂછ્યું.

“ એલો ઝોસમાણ ગાડીવાળો ! બિચારો માર દિવસની બિમારીમાં ગ્રજરી ગયો. એનું કોઇ કહેતાં કોઇ નથી, પણ આ બાઇ ઊભી છે એણે કળર ચણાવી આપી. ” મુલ્લવરે કહ્યું.

મનોરમાના પગ નીચેથી ધૂળ નીકળી મઇ. “ શું બધાં એક-સોલિયાં જ અહીં એકઠાં મળ્યા ! ” એને વિચાર આવ્યો.

જુદા શરીરથી એક જ ધરતીમાં વવાયલાં પુષ્પો પ્રાણની અખંડ સુગંધે પણ જીવનનો મેળાપ સાધી રહ્યાં છે, એ વિચાર કરતી તે જ્યારે ગાડીમાં બેસી જવા લાગી ત્યારે પેલું જ અમુચિયું દૃતરું રુદન-સ્વરે બસતું લાગ્યું.

પારિજાત

[શ્રી પૂજાલાલ શાહની કવિતાઓનો સત્વર બહાર પડનાર સંગ્રહ :
એમાં પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોરે આરંભે લખેલી પ્રવેશક.]

૧. પ્રકાશન માટે આગ્રહ

પસ્તકસ્વરૂપે^૧ આ પહેલી વાર દેખા દેતા રા. રા. બાપ
શ્રી પૂજાલાલ શાહે 'પૃથ્વી છંદ' અને 'બલવંત
કવનો' એ સોનેટજોડમાં મહારી કવિતાની રત્નિતિ કરી
છે; જે મહને અમારી સર્જનપ્રવૃત્તિના આદિ કાળમાં બાપ
મણિશંકરે લખેલી 'ઉપહાર' સોનેટ જેવી જ મીઠી લાગે છે.
અને આમ હોવાથી 'હું' તો બાપ પૂજાલાલનાં કાવ્યોને સાતમે
આસમાને જ ચડાવું ને! '-એવા પૂર્વગ્રહવાળો વાચક આ
મહારા પ્રવેશકનાં પાનાં ના વાંચે તે જ બેહતર, એટલા એવા
વાચકના બહિષ્કાર સાથે આ સંગ્રહનો ટૂંકો પરિચય આપવાનું
આ કર્તવ્ય આદરું છું.

આપણી અર્વાચીન કવિતાસમૃદ્ધિમાંથી નમૂના વીણીને પૂરતા
વિવરણ સાથે વખતોવખત 'પ્રસ્થાન' માસિકને મોકલવાનું,
એ માસિકના તંત્રી રા. બાપશ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક-
સ્વૈરવિહારી 'જાત્રી'એ ગયા ત્યારે એમના પ્રતિ મિત્રભાવે
શરૂ કરેલું. પછી તો શ્રી ગુજરાત વૃંદા સોસાયટીએ એવી એક

૧. નેણી લેખકની છે તે રહેવા દીધી છે. સં. 'મા.'

શ્રાવણયોગી કદની ચોપડી માગી. એ નમૂનાઓ બેગા કરવામાં
મદને પ્રકટ થયેલી ચોપડીઓથી જ સંતોષ ન થયો; માસિકો
આદિના અંકો જેવી મુકાબલે ઓછી સચવાતી અને અસુલભ
સામગ્રી પણ બની તે તપાસી. જુવાન તંત્રીઓ અને મિત્રોની
મદદથી આ કામમાં આગળ ચાલતાં મદને પોતાને કેટલાક ઉછરતા
કવિઓની ઓળખાણપિછાન થઈ. અને તેમાંના કેાઈ કેાઈ પાસે
પ્રશ્ન કૃતિઓ એકઠી થયેલી જોવામાં આવતાં હું એવા લગભગ
દરેક જાંધુને કહેવા લાગ્યો, “ બાઈ, અમારો જમાનો જુદો હતો,
આ તો છે એમરોપ્સેન રેડિયોનો જમાનો. મશિનકરને કે મ્હારે
પગલે ન ચાલે; ત્હમરે માટે રા. રા. ન્હાનાલાલ હ. કવિનો
દાખલો વધારે સારો છે. સાધારણ કદની એક ચોપડી જેટલી
કૃતિઓ લખાઈ જાય તેમ તેમ ચોપડીઓ પ્રકટ કરતા જ જાય.
અમારે જમાને ચોપડી બહાર પાડવાનો વિચાર સ્ફુરતામાં તો
માથે ધંટીના પડ જેવી જવાબદારીનો બાર આવી પડતો. હવે
તો એવા સડોઆદિની વાત નીકળતાં ય તે સૌને હસવું આવે
છે. પ્રકાશનની સુગમતાઓ પણ વધેલી છે. અને બીજું અમારા-
માંના યજ્ઞાખરા તો હવે આવી યાકયા, અવનવા કંપના-
તરવરે ‘ સીમડાપીપળા ’ની મોજ માણવાના અમારા દિવસ
આયમી ગયા. કલાપ્રગતિસાધક સુગરતાતી સાદિત્યને પોષક
ઉત્પાદનો અને ઉદ્યનો હવે ઉપાડી સેવાનાં ત્હમારે. ત્હમારામાંથી
જેના જેના પ્રયાસપ્રયોગને અધિકારી રસિકો વધાવી લેતા
જણાશે, તે બાદઓ હજી લોહી ચડું છે ત્યાં વધારે સાદસિંધે
બની શકશે. ” વગેરે.

બે-ત્રણ ઊમતા કવિજાંધુઓએ તો પણ જરા ચોમી
જવાનું ઉચિત ગણેલું. અને એમજે સ્પષ્ટારસ્પષ્ટ રૂપે પણ જે
કારણ જણાવ્યું તેથી મદને એ અપરાધોની જાવનામણિ પ્રતિ
સવિશેષ માન લેવનું. “ There is more Faith in
Honest Doubt, Believe me, than in half the

Creeds. "૧—એ સસનો પ્રદેશ માત્ર ધર્મ નથી. એઓના દિલમાં એવું હતું કે 'અમારી કૃતિઓ, અમારી કસમ હજી કામી છે. પ્રતિભા કે જે કોઈ અગમ્ય સત્ત્વ-બહારથી અથવા તો અંદરથી હિપર આવીને—લેખકની લેખણ પર સ્વાર થઈ કેવળ બુદ્ધિપ્રવૃત્તિએ ધારેલી પણ ભાગ્યે એવી લીલા ઉપજવી આવે છે : કલા કે જે કોઈ શ્રેયાશ્રેય વિવેક સુરચિમેજવાળા સંકલનાઠાઠનાં રૂઢ સ્વરૂપોને અવગણ્યતાં મ તેમને અપૂર્વ બહારમાં સજી આપે છે, અમારો જાતઅનુભવ હજી આછો અછડતો છે. દ્રુંકમાં, અમારા સંગ્રહમાંનું 'ધણું' હજી 'તો માત્ર શીખાઉનાં મનોચત્તો (Exercises, studies) છે : કૃતિઓના નામને લાયક જ નથી. હા, પ્રતિભા અને કલાનો અનુભવ વધવામાં છે, એમ તો લાગે છે. પરંતુ એ તો ભાવિમાંથી જે વર્તમાન-ભારે પ્રસવે ત્યારે ખરૂં. પ્રકાશનથી ઉતાવળ શાને કરવી ?' વગેરે.

પ્રતિભાલીલા અને કલાઠાઠ કંઈકે સ્પષ્ટતર રજૂ કરતી કૃતિઓ વધે ત્યાં લગી રાહ જોનારા કવિજનોમાંથી એક પોતાનો આ પહેલો સંગ્રહ હવે ગુર્જર પ્રજાના કાવ્યોદ્યાનમાં રાખે છે.

૨. ભક્તકવિ

આ છે " પારિજાત " : નંદનવનનાં સુમનોની કસગી.

કવિઓ પોતાની વ્હાલી કૃતિઓને આવાં અભિધાન આપે છે, તેમાં એક વર્ગ નામ પાડનારની આત્મશ્લાઘા અને ખીન્ન એનચાળા જુવે છે. કવિઓ પોતે તો વિનમ્ર નિખાલસતાએ અને હિમરાતા દખાતા સત્યાલેખનભાવે વર્તતા હોય છે.

*કવિ ટેનિસનનાં આ સુક્તકનો લાવાર્થ:—

(આર્થ) રાંકા સાચદિલી જે,

અદ્વાની છે સહોદરા ભગિની;

છે જડ-કાળજી ડોળી.

કર્મકતા રોકાય - અદ્વાની.

જુવો સંમૂહના આરંભમાં જ—

ને એ નન્દનને નેહે લેખ્યું દેયું જોમમાં,
તજગા રસ ત્યાં પીધા, ભર્યા મુખમ સોમમાં. (અર્ધાણુ)

—એ ' સોમ ' એટલે ?

મુખે સરલ લેખિની અમૃત અક્ષરોએ લખે,
કયા અલખ કાવ્યની સદૃશભક્તિભાવે, સખે (તારે કલિયો)

—એ ' સખા ' કોણ ?

' જન્મદિન 'માં જે રમૃતિ ફરી ફરી જગાડી આપવાને
સારુ કવિ જન્મદિવસને લગીલગીને વધાવે છે, અને સામાર
અર્ધા અર્ધે છે, તે

રમૃતિ પ્રથમની અખંડ અણૂખમ કા ન્યોત શી

એટલે શું ?

શુદ્ધાનિહિત આદિ ચિનગારીના અગ્નિ કને કવિ શુભ
વેગમર પ્રેરણાપ્રવાહ પ્રાર્થે છે, તે અગ્નિ આ લોકનો ?

(અગ્નિનું આવાહન)

' ક : ' જુવો.

' તારી સમીપે જ ' જુવો.

વધારે દાખલા ખડકવાની જરૂર નથી. સંખ્યાગંધ કૃતિઓમાં
કવિનું બક્ષતદૃષ્ટ આદુતિઓ અર્ધ્યા કરે છે, તે આદુતિદ્રવ્યોથી
વધુ વધુ ઉત્તેજિત શિખાઓ વ્યક્તજગનટોચને પેલે પાર જે
એકમેવાદિતીય છે, જે એક જ ' છે, પ્રકાશે છે, પ્રકુલ્લે છે,
અનેકાનેક થયા કરે છે, પરિણમે છે, ' એમ સતત વલ્લા કરના
પ્રવાહમાં સત્ય સનાતન તત્ત્વ છે, ગાતાગ્રેયગ્નિ એવી ત્રણ
બાજુવાળા પાસે છે, અવિકારી સનાતન આનંદ છે, -તેના બધી
ચડે છે, તેમાં ભળે છે, તદ્દુપ બની જાય છે.

અંગ્રેજી કેળવણીની સાથે યુરોપીય અજ્ઞેયવાદ (Agnosticism) અને વ્યવહારુ સુગમતાઓ સાધી આપતા વિજ્ઞાન (Materialistic science and its practical applications)નો અમલ આપણા શિક્ષિત શાળાપાઠશાળાનિષ્ઠાત-વર્ગમાં વધતો ગયો છે, તે હાયકાઓની આપણી અર્વાચીન કવિતામાંથી ભક્તિના સૂરોનો લગભગ લોચ વર્તીય, એમાં નવાઈ નથી. આપણા વૈષ્ણવો શૈવો કે જૈનોમાં કેઈ સ્વતંત્ર સર્ગશક્તિવાળો (Creative originalityવાળો) ભક્તકવિ નીપજ્યો નથી. પ્રાર્થનાસમાજોમાં માત્ર જૂનાં બજનોમાંથી જે અગમનિગમના ત્રીજા નેત્રની દૃષ્ટિસૃષ્ટિ વિનાનાં, અથવા અમુક પ્રતીકનાં સ્તવનો જોવામાં આવ્યાં, તેમને તે ને તે શબ્દોમાં અગર થોડા ફેરફાર સાથે ગાયા કરે છે. નાસ્તિકતા-પ્રભુવિરહ-ની વેદનાનાં, અગર કહો કે આત્માની એકલતા કિંવા વિશ્વની અજ્ઞેયતાની ગુંગળાવી ભારતી વેદનાનાં, કવનો પણ યયાં નથી. ગુજરાતી કવિતા અઢીત્રણ ઝમાના લગી સૂકા-માત્ર દુન્યવી રસોએ રસાળ-પંથને વટાવ્યા પછી પહેલી વાર આ નવો સ્વતંત્ર અને સર્ગક્રમક્રિતકુવારો પામે છે, એ આ ' પારિજાત 'ની આપણી અર્વાચીન કવિતામાં અપૂર્વતા છે.*

૩. દિગ્દર્શન

પરંતુ કવિ ભક્ત બસે હો વા ન હો; એની કવિતા એવી વા એની એ કારણે નહીં, માત્ર પોતાના ગુણદોષે સારીનરતી જીતીમધ્યમહલકી વગેરે હોઈ શકે. આપણે ધ્રિસ્તી નથી એવા

* 'પ્રેમચ્છવન' અને અમેદોમિ 'તુ' કરણ શુદ્ધ અને નિષ્પાલસ ગણી શકાય ભાગ્યે; અથવા ભલે એને ન્હાનો રો અપવાદ ગણવામાં આવે. અમરેલીનો હંસરાજ, તેના પહેલાના અરજણ ભગત અનવર નિધિચય વગેરે પરંપરાપ્રાપ્ત ભજનોનાં આપણાં ઢાંકાને તાજું રાખનારા જ ગણાય. [ખીલ બે અપવાદ પણ નોંધાવા જોઈએ: 'પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ' અને 'ભજનિકા.' —સં. 'માનસી']

વાચકો પણ ટોમ્સન, ક્રિસ્ટીના રોઝેટ્ટિ, ન્યૂમાન, જેવાનાં ભક્તિ-
કવનોના રસિયા હોઈ શકિયે; ખ્રિસ્તી કવિઓમાંના મધ્યમને
ખ્રિસ્તીઓ પણ પોતાના પંથનો એવા કારણે મધ્યમને જલ્દે
ઉચ્ચ ઠરાવી ન શકે. કલામૂલ્યાંકન કોમ પંથ દેશ આદિ પણ
પાતોએ વિચલિત થવા દેવું ન ઘટે. અને વળી સામાન્ય વાચકો-
કોઈ પણ દેશકાલમાં-ગોટી સંખ્યામાં બહુતો સંભવે નહીં; એટલે
આ પ્રવેશકનું મુખ્ય કાર્ય આ કવિતાઓના ગુણુદોષ કવિનાની
દષ્ટિએ અને ટૂંકામાં દેખાડવાનું છે. આ સંગ્રહમાં “બીજી
કૃતિઓ” એ બીજાને વિભાગ વધારે મોટો છે, વાચકોનું વિશેષ
ધ્યાન ખેંચે એવો પણ છે.

‘સનાતન શિશુ’ એમાં “દ્વિધિયા” નિહારિકા(Nebula)-
થી માંડીને વિશ્વસમુદ્ધાન્તિનો ચડાવ ટૂંકામાં કવિત્વરીતિએ
વર્ણવેલો જણાશે. સોનેટ વિભાગમાં “ગુપ્ત પ્રભુ” વધારે ટૂંકી
કૃતિ છે, તો પણ આવી અત્યંત અમર્યાદતાને બાથ બીડવા
મથતી જણાશે. જ્ઞાપ્તવ્યાપી વિગતને પોતાના એક જોગા
સખ્દોમાં માપી લેતી કૃતિઓ ગુજરાતી કાવ્યમંદિરે નથી, જે
ગણતર છે તેમાં આ બંને સારી દીપી જાડે છે. “કપારે?”
અને “શાશ્વત અસંતોષ” એ બેમાં માણુસના અંતરમાં જાડે
જાડે સદા જલતી, પ્રાપ્તમાવથી આગળ આગળ ધરવા-ધાવા જ
કરવાની દિવ્ય ચિનગારી આગાદ આલેખાયલી જણાશે.

“અમૃતના યાત્રીઓ,” “લાંબી વાટે,” અને (સોનેટો-
માં) “પથિક,” “દંડી,” અને “મરજીવિયા”માં સર્વ-
સ્વાર્પણે પણ હૃદયસિદ્ધિ મેળવવા મથતો માનવમાનસનો વર્ત-
માય ટેક બિજબિજ રૂપે એકસરખો ઉદ્ભાસે છે, પોતાની અખંડ
ઉત્પ્રજ્વલિત વાચકોનાં દિલ ઝૂતી લેવા સમર્થ છે. પડી ગમનનાંથી
શ્રુતિ સમીપ ઊતરનાં, રવાતંબનાં, પીરતાનાં, દેશપ્રેમે માયું
આપનારનાં, વિરોધીઝનૂન ખૂન કરી નાખે તેવા ચડીદનાં,
વીરત્વનાં, ઔદાર્યનાં અને પ્રલોભનપરાજયનાં કાવ્યો આવે છે.

આ છે થોડાં, પણ લગભગ દરેક સુરેખ છે; સર્જક વિચાર-
પ્રભાવ કે કલ્પનાત્મકૃતિને રચાત એવું સરખું હોય ત્યાં શબ્દોની
મીઠાશ અને લયનો પ્રવાહ કવિતાદેહ રચી લે છે. પ્રાસ અને
વર્ણુસંગ્રાહ કવિને પદે પદે ચાહ્યાં આવે છે. ચિત્તંત્રની એકાગ્રતા-
એ ઝરતી પંક્તિઓ ટપકતાં બિંદુઓ જેવી સુવૃત્તમધુર અને
તેજોમય લાગે છે. આપણા બીજા અર્વાચીન કવિઓ સાથે
મુકાબલા વાચકે જાતે કરી લેવા. સંસારી ભાવોને આર્યાધર્મની
ભાવનાઓ સાથે વણી લેતાં કાવ્યો કનિષ્ઠ મધ્યમ ઉત્તમ ત્રણે
વર્ગનાં વાચકોને મુગ્ધ કરે એવાં છે. એમાં ત્રણ વિરહકાવ્યો
છે, તેમાંનાં થોડાં પંક્તિપુષ્પો અહીં ખોસી લખ્યે.

(૧)

હતો પદાડ રો કડોર

પત્યરો હું તો નહોર,

તે પદે તું નેહની હની નમેલ વેલડી,

સુગંધ મંજરી ઝરત મીઠડી અકેલડી.

x

x

x

x

શ્રીલતી નિદાધદાહ

તો ય રે ન પામી ચાહ

કૃતધનની ! ખરે છતાં ય તું કદી ન વીકરી

ક્ષમાણુ રનેદમૂર્તિ સૌ ગુન્ડા જતી તું વીસરી.

કુશાચ્યને હું ભાંડતો

નિશીથવેળ કહાડતો

વરાળ વેદનાતણી;

તું મોતીએ નહવાડતી,

કમેથી સાંત પાડતી,

લઈ સુનીલ વીંચણી.

(હવે)

x

x

x

x

(૨)

રિસાસ દાદાતણી શોડમાં અમે

મનામણાંમાં સુખ માણવા જતા,

આંસૂ ઝમંતાં શિશુલોચનોને
દાદાતણે વતસલ હાથ લૂછતોઃ
વળી ગયેલા વળીને વિશેષ
પંખાળતા પીઠ, હથેળી વચ્ચે
લઈ અમારું મુખ અંકુશીભ્યુ
સ્વયં બળી ગદ્ગદકંઠ ચૂમતાઃ
મનામણાંનાં મૃદુ વેળુ ઊચરી
હસાવતા લોચનનાં જલોને.

x x x x

હને તો દાદાઓ દુરલભ થયા, -દારુણ સમો,
અમાને બાળો ન્યારું કરમદ જતાં, શી રીત તર્દો
ચરે દાદા વારો ? શિશુસુગનિયાંને લઈ મુખો
ખિલાવીને ખીરો અમરત-વસ્ત્રા નંદનમર્દો ! (દાદા)

x x x x

(૩) જે ખોળે બેસતાં બાળ બાદરાહ બની જતા
ખંડાયો તે, બન્યા શંક જેવા દા રાજવી અગે !
દબરો દિતચિંતાની બાળેઃ જેરવનારને
ઝેરી ચિતાનલગનાલા એકલી જેરવી ગઈ !
દાજરી જેમની દામ દેશમાં દલમરતી
તેમના વળુ હાદોમાં, કોણુ દામ ટકાવરો !

x x x x

સેવનીયતાની સેવા પૂર્ણ સંપૂર્ણનીયની
દત્તા ત્યારે કરી ના, રે સોનાની પળ નેહી !
નદતા જેવા ગણ્યાનગણાદે આરણ્યો વપંતા સ્મિતે,
અરે અવગણ્યા મૂઢે સ્વેચ્છાચારવિહારમાં !

કૃતધ્ની કલિના બાલે પરાયા સમ આચર્યું;
પરાયાથી પરાયા તે કાળે બહાલ બતાવિયું !
દુઃખદાવાનયે દાઝ્યા દિલને દાખવી દયા
અશોક શાંતિના ધામે સ્વયં યમ લઇ ગયા !

(નંપિતાને શ્રદ્ધાંજલિ)

x

x

x

x

પણુ આ આખી કૃતિ એવી તો સંમિલિત છે, કે કાપદ્રુપિયા
અવતરણો આપવાં જ ન ગમે. આખી જુવો, અને જોતાં જોતાં
એક વર્ષોથી જાણીતા કાવ્યની સાથે તુલના પણ આપોઆપ
રકુરવાની-એ હકીકત વિશે મૌન પાળવાનો દંભ શાને વારુ ? ...
રોમાન્ટિક ફ્રાન્સિસકલ શૈલીઓ વા કલાપદ્ધતિઓનું તારમ્ય પણ
બે મ કૃતિઓને સાથે વાંચતાં ધ્યાનમાં આવશે.

' પારિજાત 'માંનાં કુદરતવર્ણનનાં કાવ્યો તર્ફ તો અંગુલિ-
નિર્દેશ જ થસ છે. મેઘ સાગર આદિને આપણી કાંઈ ને કાંઈ
ઉન્નતગમ્भीર બાવનાના પ્રતીક બનાવી આપવાનું કવિનું સામર્થ્ય
એ કાવ્યોમાં ખાસ દીસી આવે છે, અને છેવટ, આ દિગ્દર્શન
ની સમાપ્તિ ' સૌન્દર્યોપભોગ ', ' મૃગમુડક જોધને ', ' સંગીત-
વેરણુ ', અને ' સદ્ગળ જાત્રા ', એ બોધપ્રધાન (Didactic)
કાવ્યો સંભારીને કરીશું.

વારુ, સુબોધક કવિતા ભિર્મિકાવ્ય (Lyric) પણ હોઇ
શકે. કેટલાક જાણીતા ઓગણીશમી સદીના અંગ્રેજ વિવેચકો,
તેમ આપણા ગુજરાતમાં તેમના સહગત રમણભાઈ અને ન. ભો. દી.
જેવા એલાઓ, આ વિષયમાં ખોટા જમ ફેલાવી ગયા છે, એ
મતના ટેકામાં ' પારિજાત 'ની આ બધી કૃતિઓ ટાંકી શકાય.
તથાપિ, આવી મોટી ચર્ચાને અહીં તો માત્ર છેડી જ શકાય.
લાગણીઓના આવેગ સાથેનો બોધ સ્પષ્ટ-હિચ્ચારેલો હો, ધ્વનિત

આ કૃતિઓમાં આવા બહામારત બેદનો ખુલાસો કંઈક આ સ્વરૂપનો ધારું છું. કવિતા ભાવનામય વિમૂલિત છે, કવિના વારતવ કૃતિસંગ્રહમાં મૂર્ત થયેલ તત્ત્વ પણ છે. ભાવનામય વિમૂલિત લેખે એ આરાધ્ય અને સંપૂર્ણનીય છે. સર્ગાંધ ગયેલ અને સર્ગવાની કૃતિઓના આત્મા કે તેમની મૂર્તિ લેખે એ સમભાવી સખી અને પ્રિયતમા પણ છે. હૃદયમાં ગ્રધાર્ધ આવતી કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે આનંદતી, દુઃખી આર્ત પોકાર-રૂપ કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે આકન્દતી, કલ્પનામાં વિચિત્રતા કે અતિશયોક્તિ નજેવી છે. કવિનન ધનુ-ખરું તો “શાશ્વત અસંતોષ” દુઃખે દુઃખી પ્રાણી હોય છે, અને એની એ અવસ્થામાં એને દર્શન, તે આરાધ્ય દેવીનાં, પોતાના સર્ગનમાં પ્રેરણાકુંઠ સ્વેરવિહારે પ્રેરતી “સનાતન કુમારિકા”નાં દર્શનસૌભાગ્ય છે:—

કુમારી, પંદ્ર દં શુભકમર, શ્રીવાદકમલે
દબાવું દુઃખાના અધર, ધકું મોતી હૃદયનાં
નમંતા નેત્રાંચ: તવ ચરમ્ભૂતી તારકરજે
સમપૂર્ણ સર્વાત્મા: મદબ્ધ કર: ત્વારા પ્રખ્યાતાં
કયાદાનોઆ દે શુચિકિરમ્ભુ: ત્વારા મગ દ્યો:
કુમારા પાવિત્ર્યે અણુ અણુ, શુભે, મુંદર સજે !

પરંતુ ‘પ્રિયા કવિતાને’ એ કૃતિમાં કવિતાનાં બીજાં-સર્વસ્વસમર્પણે સમભાવી સહચરી થઇ રહેલ કવિતામૂર્તિરૂપને કવિ પોતાનો દાવ્યાવિપય જનાવે છે. કવિ તેને

પજે પગ કને દું બની મુ.પ્ર બાલાવતો
અડોઅડ દહનમા, પ્રાનુબિનિ, લાગ્નિ ત્વને
કયા મુજ પ્રશંતિની યવજ્ઞ વાદરે રેડતો.

અને આમ કવિતામૂર્તિના આનુકૂલ સહવાસસદચારમાં કવિનાં પ્રજાતા, કવિની સંખ્યાઓ અને રાત્રિઓ, કવિનાં વનો-પવન મમણો, કવિની વસંતઋતુઓ અને વર્ષાઋતુઓ, દુઃખીઓ

સાથે કવિના સહવાસસહચાર, વગેરે કવિનું આખું જીવન, કેવી રીતે સુંદર પ્રેમોલ્લસિત સફલોન્નવલ વહ્યું જાય છે, તેનું જ આખી કૃતિ મુદામય મુદાપ્રેરક આલેખન છે. સગાંતિમાં કવિ વાંછે છે,

પ્રિયે, તું ચર્ષ જોતપ્રોત મુજ જીવને જ બળી,
મહા અરવ શન્યમાં ય મુજ સંગ રહેજે હળી.

૫. અર્થપ્રવાહી (મુક્ત) પદનાં ભયસ્થાનો

અર્થપોષક અર્થઘોતક અર્થપ્રવાહી અર્થાનુકૂલ પદ (Blank verse) તે શું, એવા પદમાં શ્લોકની પંક્તિસંખ્યા નિશ્ચિત નથી હોતી, પંક્તિઓનાં વિરામસ્થાનો નિશ્ચિત નથી હોતાં, પંક્તિસંખ્યા વિરામસ્થાનો વગેરે અર્થને મુદાબલે બાલ્ય ઉપાધિ, અર્થ જ કૃતિનું તત્ત્વ, કૃતિનો આત્મા, એટલે અર્થની અનુકૂલતા પ્રમાણે પંક્તિસંખ્યા વિરામસ્થાનો આદિ ક્યાં કરે, જ્યાં પરંપરા પ્રમાણેનાં રાખેલાં હોય ત્યાં પણ એમ જનવાતું કારણ પરંપરાપાલન નહીં પણ અર્થાનુકૂલ્ય, વગેરે વગેરે જ્ઞેન્ક વર્સની વિશિષ્ટતાઓ ' બળુકાર 'ના પ્રવેશક નિર્ગંધમાં ચર્ચાને ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં છે. જ્ઞેન્ક વર્સમાં વિરામો ફરતાં ફરતાં પંક્તિમાં ગમે ત્યાં આવે, તેના દાખલા એ નિર્ગંધમાં મહારે મહારી કૃતિઓમાંથી જ આપવા પડેલા, કેમ જે તે કાળે ગુજરાતી કવિતામાં જ્ઞેન્ક વર્સ બેસાડવાનો પ્રયાસ સરખો પણ કાર્થ એ કરેલો નહોતો. પછી એક આખો ઝમાનો વહી ગયો છે, કવિઓના દાયકે દાયકે નવા ફાલ આવ્યા ક્યાં છે, અને તેમનામાંના કેટલાકે ગુજરાતી કવિતામંદિરમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું પણ છે. તેમનો હાથ પરંપરાપ્રાપ્ત પહો છંદો અને પદો ઉપર તેમ જ્ઞેન્ક વર્સ ઉપર પણ, ગુલખંડી ઉપર પણ, મિશ્રજાતિ ઉપર પણ, તેમ મુક્ત (વા મહાભારતી) અનુબંધ ઉપર પણ સારો બેસી ગયો છે, અને વળી તેમને નવતર રચનાઓ પ્રયોજવા-

નો શોખ પણ લાગી ગયો છે. ઉપરાંત બાપા ઉપરના કાબૂને લઇને, વિષયવૈવિધ્યબળે, ઝમાનાને અનુકૂલ વિષયોની પસંદગીવડે, વળી પોતાની પ્રાણુવાન વિવિધ શક્તિઓ અને રુચિઓને એ યુવાન બંધુઓ નાટકનાટિકા, નવલનવલિકા નિબંધનિબંધિકા, આદિ ક્ષેત્રે પણ ખેલવતા હોવાથી તેઓ જોતજોતામાં પોતાનાં પ્રકાશનોથી જ સારી પેઠે જાણીતા થઇ ગયા છે અને દાયકા બે દાયકામાં અપૂર્વ ખ્યાતિ મેળવે એવાં ચિદ્ન દેખાય છે. એટલે હવે આ બ્લેન્ક વર્સના વિષયની બીજી બાજુ પણ છે, તે ગુજરાતી રસિકો આગળ શાસ્ત્રીય રીતે દાખલાઓ સાથે જો કે ટૂંકાણુમાં રજૂ કરવાનો સમય ભરાઈ ચૂક્યો છે.

પદ મુક્ત એટલે સંગીતનાં તેમ જ ગણુમાત્રનાં કેવલ ગાણુતિક બંધનોથી મુક્ત, પ્રાસાનુપ્રાસથી થે મુક્ત, અર્થાનુકૂલ અર્થપોષક અર્થઘોતક અર્થસર્જક હોવું જોઈએ; પદદેહ તેમાં વસતા આત્માને એટલે કે જે અર્થપ્રવાહ જ કાવ્ય છે, જે અર્થપ્રગતિ જ સર્જન છે, તેને કુદરતી રીતે પ્રકાશતો હોવો જોઈએ, એ આપણા વિષયની એક બાજુ થઈ. બીજી બાજુ આ, કે તે દેહ પણ રહેવો જોઈએ, અ પ દ થઇ જવો ન જોઈએ. પદ બંધનરૂપ બેડી કે બોળ (handicap) જેવું, છટ ગતિ વેગ અને ભારવ્યવસ્થા (emphasis-scheme) ને અંતરાવરૂપ, હોવું ન જોઈએ. છટ ગતિ વેગ ભારવ્યવસ્થા, ઊર્મિઆન્દોલ અથકામળ કે ચક્રવાદિવાળા પ્રવાહી અર્થને યથાયોગ્ય વ્યક્ત કરવાની ગુંદચવાળું હોવું જોઈએ. સાથે સાથે આ પણ જાળવવાનું, કે વ્યવહારમાં તેમ કલામાં અતિછટ (license), અસંયમ, રવચ્છંદ તે સાચું સ્વાતંત્ર્ય નથી, સ્વાતંત્ર્યધાનક અતંત્રતા જ નીવડે છે. છટ લેતાં અને અર્થાનુકૂલ થતાં થતાં જે રચના પદત્વને જ શુભાવી બેસે, તેવી રચના મુક્ત પદ (blank verse) ગણવાને અપાવ, કુપદ-(doggerel) કે નરી અપદ જ છે.

પૃથ્વી એવો તો રમતિયાળ ગણુમેળ છે, કે તેની પંક્તિમાં લગભગ ગમે તે વર્ણુએ આરંભી પછીની પંક્તિમાં ખીજ, છટ્ટી, આઠમી, બારમી, તેરમી, કે લગભગ ગમે તે વર્ણુએ વિરામ રાખેો, અગર આખી એક પંક્તિ આગલી સાથે સળંગ રાખી તેને અંતે ય થોભ્યા વગર ત્રીજામાં વહેો, તો પણ એવા કેાઇ દેાઇ જ રચનાખંડ પદ્ધત્વહીન બની જાય છે. બ્લેન્ક વર્સ માટે આપણા ગણુમેળ વૃત્તોમાં પૃથ્વીની સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ્યતા આવી એની લગભગ અમર્યાદ પ્રવાહિતા-સંવાદિતાને આભારી છે. મુક્ત પૃથ્વી ઉપર હાય જેસી જાય તે દરેક પદ્યકારને આ એની સુયોગ્યતા જાતઅનુભવે સ્વયંપ્રકાશ બની જાય છે. અને તો પણ અતિપરિચયાદવગ્ના, એ સૂત્ર પોતાનો પ્રભાવ અહીં પણ દેખાવા વિના રહી શકે ખરું? નહીં જ.

દાખલામાં 'પૃથ્વી છંદ' એ સોનેટ લઇશું. અહીં પૃથ્વી વૃત્તની અનેક શક્યતાઓને વખાણવા જતાં તે છટાથી ગોડવાઇ નથી, યાદી જેવું થઇ જાય છે; અને આને અર્થદોષ ગણિયે તથા છંદ તો બાપડો અર્થાનુસારી, તે અર્થ પોતે જ્યાં નજાેા લાં છંદ અશિથિલ શી રીતે હોવાનો, એ પ્રમાણે વાતને ઉઘાળી જ દઇએ, તો ન અને એવું નથી. પણ ખરી રીતે અર્થ અને તેનો શબ્દદેહ અન્યોન્માત્રથી છે, કવચિત્ શબ્દદેહની શિથિલતા અર્થ જ લૂલો કિલ્લ આદિ હોવાથી પ્રકટે છે, કવચિત્ દેહનગળાઇ અર્થનું સુરેખ આવિષ્કરણ થવા દેતી નથી. આ દાખલામાં ત્રીજી પંક્તિમાંના 'કરુણ' શબ્દથી માંડીને સાતમી પંક્તિના 'ઉરે' લગીની બાસઠે વર્ણુઓ એક સાથે, -આરોહ, આદોહ, કશી જ છટા વિના-કેવળ તણાય છે. 'સૂતો હતો' એ ખાંચમી પંક્તિના અંત પછીની ઓગણીશ વર્ણુઓ કેાઇ જાતની સંવાદિતાને પોષતી નથી; એટલું જ નહીં ને વાક્યરચનાની દૃષ્ટિએ પણ પૂર્તિભય વધારો (supplementary addendum) જ છે. આગળ ચાલતાં ઉપમાન અવીન વિષે વધુ પડતું લંબાણ થઇ ગયું છે. વળા મૂલ દેખના 'સૂતો હતો' છોડી દઇને

‘શિશુ દયામણી’ હતો.’ એ નવી કલ્પના આણી છે. આમ પંક્તિ ૭૫ ૧૧ પણ લૂછી પડે છે છેવટે વળી અવનીના ઉપમાનને પણ વફાદાર ન રહેતાં સિંધુરાગનું નવું રૂપક આણ્યું છે અને અલંકારખીચકું બકાસું છે. ‘પણ પછી’ એમ યાચતી છેદલી સાગ્રામળ પંક્તિ જ આખા મોનેટને બચાવી લે છે.

એક બીજા દાખલા માટે “પરમ ચુંબક” એ મોનેટમાં નીચેની પંક્તિઓ તપાસો:

અજન્મ કલ્પનાતારથી

વિમુદ્ધ મમ નય પ્રાણ પસગાઈ ૬ દેખાતજી

દાણે ન ટકની પૃતિ પ્રગલ મારની મોદની

કને ૬ અમુધ.....

(વિરામસ્થાનો દર્શાવવાને બિબી બાડી લીટી કરેલી છે.)

શ્રી પૂજાસાલના મોનેટોમાંથી ધળાની હંદોરચના સુચિત્ર વળી હટાદાર અને વળી યથોચિત પ્રાસપ્રયોગે ચોટદાર માત્રમ પડશે, એટલું અહીં ખાસ ઉગેરું છું.

મુક્તહંદી રચના માટે, અર્થાનુસારી લયો માટે, અથવા તો પૃથ્વી હંદને માટે પદપાત વધ્યા પછી એવી અર્થપોષક સંવાદિતા બીજાં વૃત્તોમાં પણ સાધવા જનારે તે તે વૃત્તના બંધારણનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો રાખવો જોઈએ. ધળાં વૃત્તોમાં અમુક વિરામ તો પાળવું જ પડે એવું દોષ છે. કેટલાંય વૃત્તોમાં અમુક તાલખવરથા પણ આવશ્યક દોષ છે. એવું એવું અવગણી એટલે હંદ ઠોકરાવાનો જ. અર્થાનુસરજી અને અર્થપોષકતા તે તે હંદનાં આ લક્ષણોનો સામ લઈ શકે તો ઓર દોષી નીકળે. એવા હંદ કેમ કયો છે, તેના દાખલામાં માત્ર નીચેના બે (ચાદૂંલવિદીકિત) પૂરતા મળીને આગળ ચાલીશું:

તરલી ના કવિમા આ ત્વને

તેથી । બાહ્ય ફોળે ઉપાય નહિં આ કાર્યે । (કિયલાને)
આને છે દિન શાંતિનો શુભ પ્રયુગ્મેયો । ઉધારંગની
આશાએ અસવાર । આ કલહના લોકે ॥ સુધા મીઠસી
મેલીમાં સડુ ઝેર... (આને છે દિન)

આ છેલ્લા દાખલામાં એક ટેકાણે 'મેલી' જિભી લીટી દર
વિરામ દર્શાવે છે.*

૬. નવા છંદો

આપણા છંદશાસ્ત્રના સંખ્યામેળ વિભાગમાં મનહર જાતિ
જાણીતી છે. જંગાળી કવિઓ એ જાતિના પણ મુખ્યત્વે ચતુરક્ષર
સંધિવાળા, પંક્તિને અંતે છે, અક્ષર લગીના એક સંધિવાળા
છંદો વાપરે છે, અને એ છંદોજાતિનું જંગાળી વિસ્ફેપનામ
'પયાર' છે. સાંખી પંક્તિઓવાળા પયારને 'દીર્ઘ પયાર' કહે

* મુક્તછંદી રચનાની ઉત્તમતાના એટલે અર્થપોષકતા, અર્થમાં તેજ,
માધુર્ય, અદ્ભુતતા આદિ શરવાની શક્તિના દાખલા શ્રી સુન્દરમ્, મી
હમારાંકરનેથી આદિની કૃતિઓમાંથી સુંદર આપી શકાય; તેમ એ રચનામાં
દોષ ગણાય એવા અતિદુર્લભ એટલે છંદોભંગના દાખલા પણ એમની
કૃતિઓમાં નથી એમ નથી. પરંતુ અહીં ખીન કવિઓની કૃતિઓમાંથી
દાખલા અપ્રસ્તુત ગણીને, તથા લંબાણુ ન થવા દેવાને, ટાંક્યા નથી.
મુક્તછંદ (બ્લેન્ક વર્સ)માં અતિદુર્લભ વિષય જુદા જુદા કવિઓ-
માંથી દાખલાઓ લઈને સ્વતંત્ર ચર્ચવા જેટલા મહત્વનો છે પણ ખરો.
હું તો દબે શુદ્ધ થઈ ગયો. નવા કવિઓ પોતે મુક્તછંદી રચનાના
વિજયો અને લયસ્થાનો અને એના એવા વિષયો પોતાની મેળે
ચર્ચતા થાય એમ ઈચ્છું છું. મુક્ત પૃથ્વી લગભગ દરેક નવો કવિ
લખતો થઈ ગયો છે, એ રૂઢી વાત છે. પણ તેથી હાય નેડી એક
વાળીને નિરાંતે સુખાસીન રહેવાનું નથી. મુક્ત પૃથ્વી સારો જ લખાય
તે માટે આવી આવી ચર્ચાઓ આવશ્યક છે. ગદ્યારી કૃતિઓમાં પણ
અતિદુર્લભ અને અતિરૂઢિપાસનના એક જાતના દાખલા જડી આવશે.
સનાતન સાવધતા વિના જેમ સ્વતંત્ર્ય નથી, તેમ સંવાદિતા થ નથી.

છે. આ સંગ્રહની “ સદ્ગુણ જાત્રા ” એ કૃતિમાં ૪+૪+૬ એવા સંધિઓવાળા ચૌદવર્ણીની પંક્તિઓ છે, તે બંગાળી પયાર છંદમાં લખેલી છે; “ સોનેટ ” અને “ સનાતન શિશુ ”માં પંક્તિઓ અઠાર વર્ણીવાળા “ દીર્ઘ પયાર ”ની છે. “ ત્હારું નામ ” એ કૃતિમાં પંક્તિઓ (૪+૪) + (૪+૩) એ માપની છે. આપણા મનદર (૮+૮) + (૮+૭) એમ રચાય છે, ત્યારે આમાં તેનો ઉત્તરાર્ધ જ આવે છે, એમ પણ કહી શકાય. એટલે આ છંદને ‘ ગુર્જર પયાર ’ અથવા ‘ મનહર તિલક ’નું નામ આપી શકિયે. પયાર છંદને જાણનાર કવિના ગુંજનમાં એ રચના પયારના એક જરા નવા પ્રકાર લેખે ઊપજે, તેમ પયારછંદથી અઠ પાંચ મનદરછંદને જાણનાર કવિના ગુંજનમાંથી પણ એ ઊપજી આવે. ભજનની ધૂન જગવવી-ગજવવી કહિયે છિયે, તેવી પ્રવૃત્તિ માટે આ છંદ સારો ફાવે. “ આવીશ આવીશ ” એમાં વળા બીજી નવતરતા છે. ૪+૪ + (૪+૩) અને ૪+ (૪+૩) એવા સંધિ-ગુચ્છની પંક્તિઓ આનુપૂર્વીએ આવે છે. ટેકની કડી પછીની કડીઓમાં એ ટૂંકી પંક્તિઓથી આરંભીને પછી ત્રીજી સાંખી ચોથી ટૂંકી, એવી રચના છે. અને અહીં જણાવેલી તમામ રચનાઓમાં આ છેલ્લીની ગેયતા વિશેષ જણાય છે. છેવટ, આ સર્વમાં જ્યાં જ્યાં બેટલી પ્રાસરચના છે, તે એટલી તો સ્પષ્ટ છે, કે એ વિશેષતા ઉપર કશું ઉમેરવાની જરૂર નથી. “ આવીશ, આવીશ ”માંની પ્રાસરચનાનું ગજસો વા મનદરમાંની દ્વિપુટ અનેકપુટ (double, multiple) પ્રાસરચના સાથેનું સામ્ય દેખીતું જ છે.

બંગાળી સાદિત્યની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ બધી ગુર્જરાતી તેમ હિંદ સમરતના સાદિત્યચોખીનો આકાશીતા જાય છે, અને એવો પક્ષપાત સકારણુ પણ છે. આત્યારે હિંદવી સાદિત્યોમાં વિજયપ્રરયાનપોષક અનેકાનેક શક્તિઓ સમૃદ્ધિઓ ગુણો અને અસંકારોમાં બંગાળી સાદિત્ય સૌથી આગળ છે.

પરંતુ આ જાતના છંદ ગુજરાતી કવિતામાં સ્થાયી સ્થાન મેળવી શકશે ખરા ? “ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ ” એ મહારી ચોપડીમાં મનહર વિષે ચર્ચા કરતાં મહારી શંકાનું કારણ પણ જણાવી ગયો છું. ઉપલી કૃતિઓમાંથી થોડી પંક્તિઓ ટાંકું છું :

કવિતાકલાકિશોરી આવી ચિર વસી ત્યાં રૂચિર (સોનેટ)

અંગારા વરસાવતો આકરો ઉન્હાળો,

ધૂમ ધબ ધબ કરે, ધરા કાઢે ઝાળો (સફળ જમા)

નામજલે કાલમળે પ્રકુલ્યે પવિત્રતા

નામમેહે રણુદેહે સ્વર્ગઆગ ખીલતા (તારું નામ)

ધખતાં શોકનાં રણે

મોત જ્યાં ધડીઓ ગણે,

વારે ધાવા વાદળને નહીં બોલાવીશ હું,

અંગારા નહે ન મુજ કામમાં;

આવીશ આવીશ ત્હને શોધતો આવીશ હું

સુદ્ધર સોનેરી તહારા ધામમાં:

વેદનાના પારાવાર ભેટમાં લાવીશ હું

હલકાતા જીવનના જમમાં ! (આવીશ ! આવીશ !)

આ પંક્તિઓને બેચાર વાર ફરીફરીને બોલી જીવો. ગુંજી ગણગણી જીવો. એ નાદ-વાદલને શ્રુતિવ્યોમમાં જમાવવાને જનતો પ્રયાસ કરો. કાંઈ પણ છંદનો દેહ શ્રુતિવ્યોમે જમાવું આ નાદવાદલ છે. હાપેલી પંક્તિઓ, કે તેમનું ગાણિતિક માપ, કે પિંગલશાસ્ત્રમાંની તેની વ્યાખ્યા, કે એકે એકે ઉચ્ચારાતા અમુક વર્ણુઓની પરંપરા, તે છંદોદેહ નથી. આ નાદવાદલ (moving and rotating airway of sound) આ ગતિમાન અને પુનરાવર્તિત સ્વરિત વાયુની દોલા, કવિના શ્રુતિવ્યોમમાં જે જે છંદની જામે, તે તે છંદમાં જ કવિ ત્વરાથી રચના કરી શકે છે. અને ન્યારે ચિત્તંત્ર વિષયથી પણ તરબોળ હોય છે, ત્યારે તો

લખતો હાય પાછળ પડી જાય એટલી ઝપટથી કવિની રચના રચાય છે: ચલતીએ ચડેલો તળસચી તેમ તાને ચડેલો કવિજન પોતાના શ્વાસોચ્છવાસથી પણ જાણે આગળ થઈ જવાનો હોય એવો ચગે છે. અથચ એવા ત્વરિત આવેશમય સર્જનમાં ગાણિતિક માપ કે વિરામાદિના નિયમ સપાટિયા નજરે ક્યાંક તૂટ્યા લાગે, તથાપિ સદમ વિવેચનાએ સિદ્ધ થાય છે કે એ નાદોલાએ ચડેલા કવિએ એ નિયમોને તોડવાના માત્ર બાલ દેખાવની સાથે સવિરોધ ખૂબીથી સીકારેલા અને સંભાનેલા હોય છે: વ્યસ્ત વાણીની જાણીતી અપૂર્તિઓ અને મર્યાદાઓથી તે પર જઈ શકેલો હોય છે.

વારુ, જંગાળી ઢપના ઉચ્ચારણમાં—

કાખિતોકાલા...ચિરો બોરી...ઠચીરો

અંમાસ બોરોસાબોતો...

નામોએલે કાદોમોજી...

ધોખોતાં શોકોના રાણે...

—એ પ્રમાણે આ પંક્તિઓ બોલાય. (આમાં કો રો વચેરે ખેડાળા કિંવા પ્રાકૃત ઓકાર લઘુ સ્વરો છે એટલું સામાન્ય વાચકના આ વિષયના ગાઢ અજ્ઞાનને લીધે ઉમેરું પ્રાપ્ત થાય છે.) પરંતુ આપણા ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં પણ આ લઘુ સ્વર પણ નથી, લઘુ સ્વર કરતાં અલ્પ માપના અને ઓછા સમય માગતા દ્રુત સ્વરો છે. આ બેદને દર્શાવવા સારું સિપિચારીઓ 'કામદાર' જેવા શબ્દનું રોમન સિપિચ KĀMADĀRA નથી સીકારતા; તેને બદલે તેઓ લખે છે KĀMADĀRA. 'મગન' શબ્દને તેઓ લખે છે MĀGAN, જેમાં ખેડા બે આ લઘુ સ્વર છે, પણ છેલ્લો દ્રુત છે.

દરે ઉપલા દાખલાઓમાં પ્રથમ પંક્તિમાં પાંચ અ છે, બીજામાં ચાર, ત્રીજામાં પાંચ એ પ્રમાણે આવ્યા કરે છે. મધ-

વાક્યોમાં પણ અકારોની સંખ્યા અને તેમાં કેટલા દ્રુત હોવાના જ તે તપાસો. ઉપર ટાંકેલી કોઈ પણ પંક્તિમાં ત્રણથી ઓછા અ નથી. અપવાદ ૩૫ ' સુદ્ધર સોનેરી ત્હારા ધામમાં ' ની અંદર પણ બે અ તો છે. અને આ છંદોમાં-આખી મનહરજનતિમાં-અકારો-માંના ધણાખરાને " દ્રુત " કરતાં વધારે ચીપીને એટલે લગભગ દરેકને લઘુ વા એક માત્રાના જ બોલવા પડે છે, -તે આપણુ ગુજરાતીઓના ઉચ્ચારણની પ્રકૃતિસિદ્ધ લઘુને પ્રતિકૂલ ક્રિયા છે. અર્થાત્ મનહરજનતિના છંદો આપણી કવિતામાં હિંદી કવિતામાંના તેમના સ્થાન જેવું સ્થાન નહીં જ મેળવી શકે, એવો અભિપ્રાય ' આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ 'માં મેં દર્શાવ્યો છે, તે આ અંગાળી છંદો વિષે પણ મ્હારો અભિપ્રાય એ જ કારણથી થાય છે. પ્રતિભાવાન કવિઓ ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવાની સાથે નાનાવિધ સમર્થ બનાવવાની સાથે, અવનવીન અલંકરણોએ શોભીતી કરવાની સાથે, તેના ઘાટધૂટમાં પણ કેટલીક સંવાદિતા આણી શકે છે, બેશક; તથાપિ પ્રતિભાશક્તિને પણ મર્યાદાઓ છે : ભાષાની ઉચ્ચારણપ્રકૃતિને તેણે પણ પોતાના પરચા દેખાડવા જતાં સ્વીકારવી સમાલવી પડે. પ્રતિભાવાન કવિ પણ પરાઈ ભાષામાં માત્ર મનોચત્નો (exercises) જેવું જ લખી શકે છે, એથી વિશેષ વિજય મેળવી જ શકતો નથી, ભલે તેનું એ ભાષા ઉપર પણ પ્રભુત્વ હોય, તેનું એક જીંદું કારણ આ જુદી જુદી ભાષાઓની જુદી જુદી ઉચ્ચારણપ્રકૃતિ છે.

આ સંગ્રહમાં જે રચનાઓને ' મિશ્રજનતિ ' છંદની કહી છે, તે રચનાઓ આપણામાં મુકાબલે હજી નવી છે; અગર જો કે સંસ્કૃત કવિતામાં એ મિશ્રજનતિ રચનાઓ શ્રી ભગવદ્ગીતા જેટલી પ્રાચીન તો છે. ઈંદ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રાનું મિશ્રણ તે ઉપજનતિ. વર્ણસંખ્યા એક જ પણ ગણમેળમાં ભિન્ન ભિન્ન એવાં વૃત્તોનાં, તેમ એકવર્ણી ફેરવાળાં વૃત્તોનાં મિશ્રણ, શક્ય (એટલે સંવાદી જણાય) તે બધાં ચે આ ઉપજનતિ વર્ગમાં

આવે. વર્ણોસંખ્યામાં એકથી વધારેનો ફેર હોય, એવાં વૃત્તોનાં મિશ્રણને ઉપજ્ઞતિ નહીં ને 'મિશ્રજ્ઞતિ' કહેવાં : આ મહારી વ્યવસ્થા મેં 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'માં દાખલ કરી, તે પછી કેટલાક જગતા કવિઓએ એ નામ યથાર્થ વાપરીને અપનાવી લીધી છે. આ સંગ્રહમાં મિશ્રજ્ઞતિ વિશેષનામ આજ અર્થમાં પારિભાષિક શબ્દ લેખે વાપરેલું છે. આ વ્યવસ્થા ચોખ્ખાં ગાણિતિક સૂત્રરૂપે પણ દર્શાવી શકાય છે. ઉપજ્ઞતિ અને મિશ્રજ્ઞતિ એ વિશેષ નામો ગણ્યમેળ વૃત્તોની પરિભાષામાં ૧૧ વર્ણોથી માંડીને ૧૪ વર્ણો વૃત્તો લગીના ક્ષેત્રમાં જ વાપરવાનાં છે. તેમાં ૧૧-૧૧, ૧૧-૧૨, ૧૨-૧૨, ૧૨-૧૩, ૧૩-૧૩, ૧૩-૧૪, અને ૧૪-૧૪ વર્ણો વૃત્તોનાં મિશ્રણો તે તમામ ઉપજ્ઞતિ વર્ગમાં આવે; નિર્દિષ્ટ ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ બે કે વધારે છંદ, જે વર્ણોસંખ્યામાં બે કે ત્રણ વર્ણોના ફેરવાળા હોય, તેમનાં તમામ મિશ્રણને મિશ્રજ્ઞતિ વર્ગનાં ગણવાં. આવા સામાન્ય નિબંધમાં આ સર્વ મિશ્રણોના દાખલા કે બીજી વિશેષ ચર્ચા ન હોઈ શકે, આટલાથી જ સંતોષ માની લેવો પડે. કદાચ છંદ:શાસ્ત્રને લગતી આટલી ચર્ચા પણ બીજી રીતે અધિકારી વાચકોને દુર્બોધ-દુર્વાચ્ય થઈ પડશે.

આજના કવિઓની મિશ્રજ્ઞતિ રચનાઓનાં છૂટ ઔચિત્ય અને ચોટ વધતાં આવે છે, અને એવી રચનાઓ મધ્યમ અધિકારી વાચકને પણ સદગ્રાહ્ય હોવાથી તેમના વધતા જતા વાપર ઉપરંચી ઠહી શકાય છે, કે ગુજરાતી કવિતાનો પ્રજ્ઞમાં ફેલાવ પાછો વધતો માંઓ છે. મધ્યમ અધિકારીને દુર્બોધ કે અતિચક્રણના પડે એવા વિષયો માટે બેશક આ રચનાઓ અપર્ગામ્નઃ પૃથ્વી કે અનુષ્ટુપથી એમનું ગણું ધણું ઓછું. શિખરિણી કે શાર્દૂલ-વિક્રાંતિ, ગંદાકાંતા કે હરિણી કે સમ્બરાની સુગુમ્મિત (elaborate) સંવાદિતા પણ આ સધુરમ્ય ઝરણાંઓમાં અસકપ. સાચી વાત, પણ સુગુમ્મિત સંવાદિતાના અધિકારી એ મધ્યમ

વર્ગના વાચકોમાં કેટલા ઓછા. એટલે ઉપગતિ-મિશ્રગતિની આ મર્યાદાઓ પણ વાચકવર્ગના મોટા ભાગમાં એમની લોક-પ્રિયતાનું કારણ બને, તેમાં નવાઈ નથી.

૭. સોનેટો

આ સંગ્રહની વળી એક આગળ પડતી વિશિષ્ટતા એમાંનાં સંખ્યાબંધ સોનેટો છે. એક સાથે ચોપન સોનેટ પ્રકટ કરવામાં શ્રી પૂનલાલ આપણા પહેલા કવિ છે. આ સંખ્યામાં એક સોનેટ દીર્ઘ પંચારમાં, બે બે ઉપગતિ, વસંતતિલકા, અને સ્વપ્નરામાં, ત્રણ અનુબંધમાં, છ શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં, સાત શિખરિણીમાં, અને બાકીનાં એકત્રીસ પૃથ્વીમાં છે.

સાત અનુબંધની કૃતિને સોનેટ નામ ઘટે ખરું ? વળી સોનેટ-ઘાટને ખાસ કારીગરીની શોભા આપતી ઇટાલિયન શેકસ્પીરિયન કે મિશ્ર પ્રાસરચનાથી અનુબંધ પદ્યબંધના પોતાના શા હાલહવાલ યદ્ય જાય છે, તે આ સંગ્રહમાંના ત્રણે દાખલામાં જોઈ શકાય એમ છે. 'અર્પણ'ની પંક્તિ આઠમી જુલો: 'એકમેવ' શબ્દમાંનો કે પૂર્વાર્ધનો અંત્યવર્ણી છે, ઉત્તરાર્ધનો પ્રથમ વર્ણી મે છે. અનુબંધમાં પૂર્વાર્ધે વિરામ આવશ્યક, તે આમ એ શબ્દનાં બે ક્ષાક્યાં કરી નાખે છે. 'દંડી' સોનેટની વાક્યરચના જુલો: પંક્તિ પથી ૮નું, વળી ૯થી ૧૪નું, એક એક જ વાક્ય છે. 'શહીદ શ્રદ્ધાનંદ'માં પ્રશ્નવાક્ય પંક્તિ ૭મીના ઉત્તરાર્ધની ૪થી વર્ણીએ પૂરું થય છે; એ આખી લીટી અરુચિકર બની જાય છે. છેલ્લી ચાર પંક્તિમાં પણ વિરામ પૂર્વાર્ધને છેડે આવવાને બદલે આધુનિક ગયું છે. કવિએ અહીં જે લખ્યું છે, તે જરાક જ જુદી રીતે-આમ-મૂકયું હોત, તો અનુબંધમૂલ્ય ન નંદવાત:—

પછી ધર્માન્ધતાકેરા બંધુકેરાથી ઉછળી
રૂપી અધારની ઓઘે છરી ઔદાર્યના નર્મી

હૈયામાં ભતરી હીન; ... ..

એશંક, સોનેટ-ઘાટને અનુકૂલ નહીં એવા છંદમાં પણ કવિશ્રીની કટલીક પંક્તિઓ દીપી બેઠે છે, તે એમની શૈલીનો વિનય છે:

મમત્વે મૂઠનાં ભણાં અર્પણો ને સમર્પણો.

—જેવી પંક્તિવાળી કૃતિના દોષ જોવાના હોય જ નહીં. અને, અનુષ્ટુપમાં (કે અમુક છંદમાં) સોનેટ ના જ લખાય એમ તો હજી પણ મદારે નથી કહેવું.* વારંવાર વારંવાર જોણતો આવ્યો છું, તેને જ હું તો હવે રહ્યાંસહ્યાં વર્ષો દરમિયાન વળગી રહેવું ઉચિત ધારું છું, કે સોનેટનો ઘાટ ગુજરાતી કવિતામાં નવીન, વળી ગુજરાતી કવિતાસુંદરીના મહેરામહેરાથી સારી પેઠે વિલક્ષણ—આમરાધમાં સફરજનનાસપાતીના ગુલ્મ જેવા— છે, તેને માટે કશા ય દંઢ નિયમો બાંધતાં પહેલાં જુદા જુદા કવિઓને હાથે તેના ધણા અને નાના પ્રકારના પ્રયોગો થવા જ દેવા જોઈએ. આ ચોપન કૃતિઓમાં આપણને ઉત્તમ સોનેટોના સંખ્યાબંધ નમૂના મળે છે, એમ તો, ધારું છું કે, સર્વાનુભવે સ્વીકારાશે. આમાંથી ઓછામાં ઓછાં બાર મૂળે તો સારી પેઠે આકર્ષે છે, પણ તેમનાં નામ નથી દર્શાવતો, કેમ કે કવિતામાં વિષય અને તેનું આવિષ્કરણ, આત્મા અને કાયા, તત્ત્વ અને વેશ, આશય અને આકારંગિત, ગર્ભ અને છાલ, મૂલ વસ્તુ અને શોભાલંકરણ, બુદ્ધિગ્રાહ્ય અર્થ અને હૃદયગ્રાહ્ય લાગણી, અંગી અને અંગો, સ્થૂલ અને વાતાવરણ, દશ્ય અને પશ્ચાદ્ભૂ,

* બત્રીશ-વર્ણી અનુષ્ટુપને આપણે લખીએ છાપિયે છ બે લીંટીએ, માત્ર સુગમતાની ખાતર; ખરી રીતે એ છે ચાર ચાર પંક્તિની કડી, એટલે સાત અનુષ્ટુપે પંક્તિઓ થઈ નય અડાવીશ, ત્રણ આઠવર્ણી એકઠોનો (રમવર્ણી) ગાયત્રી છંદ તેમાં એક આઠવર્ણી એકમ ઉમેશતાં થયો અનુષ્ટુપ, એ એની ઉત્પત્તિ. અનુષ્ટુપી સોનેટ લખવા આમહી હોય, અથવા સોનેટની ઉલ્લી કડી લેએ અનુષ્ટુપ મૂકવા ઈચ્છે, તેવા બંધુઓએ આ સર્વ વિચારવું ધટે.

રસ અને કૃત્યા, કથિત અને ધ્વનિત, છટાં પાડી શકતાં નથી, એટલે માણસોને પોતપોતાની રુચિ તૃપ્તિ અનુભૂતિ આદિ પ્રમાણે જુદી જુદી કવિતાઓ વધારે ઝોળી આકર્ષે એ જ કુદરતી છે. આ સંગ્રહ ફેલાતો જશે તેમ તેમ તેમાંથી બાર કરતાં ધણાં વધારે સોનેટો જુદી જુદી રીતે આકર્ષશે, બેશક. વળી કવિશ્રીનો સોનેટ પ્રતિ પક્ષપાત જોતાં નિઃશંક બાબી પણ શકાય છે, કે એઓ કવિતા લખતા રહેશે ત્યાં લગી એમને હાથે સોનેટ પણ લખાયા કરશે. દરજી જીવે ત્યાં લગી શીવે, તે પ્રમાણે સોનેટ-ખોરો કવિસોનાર કે કવિજાડિયો કવિપણાથી મુક્ત વા પતિત થાય નહીં, ત્યાંસુધી સોનેટો ધડતો પણ અટકવાનો જ નહીં.

મહારાં પાપપુણ્ય જે ગણો તે, મોટાંન્હાનાં જેવાં ગણો તેવાં, બંને-અહીં અનાયાસે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે તો કરારે કળ્હી લઉં છું. મહારા પછી પાકતા કવિજનોમાં અર્થાનુસારી મુક્ત પદ્યના શોખી અને સોનેટખોરા લેખકો પેદા થયા છે. તેના જસઅપજસમાં તેમ ગુજરાતી કવિતાના આખા ઉદ્ધાનને લાભહાનિમાં મહારો હિસ્સો વત્તોઓછો જે ગણવો હોય તે ગણવો પડશે ખરો. કવિ તરીકે મ્હને ઉપકવિ અપકવિ અવગણાયેલ કવિ ગમે તેવા નીચા નકારા વર્ગમાં નાખવા પ્રેરાશે, તેવા કવિતા-ભોગીને પણ ઇતિહાસદષ્ટિએ અદ્યતન કવિતાનાં નવાં વલણો ધડનારામાંના એક લેખે મ્હને સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો જ નથી.

૮. દોષ

સામાન્ય વાચકોને અતિસંસ્કૃત અને દુર્બોધ થઇ પડે એવું થી પૂજલલાલનું લખાણ ક્યાંક ક્યાંક થઇ જાય છે; આગર જો કે અધિકારી રસિક તુર્ત જોઈ શકશે કે એમના વિષયો અને એમની માંડણીને જ એમની શૈલી આભારી છે, એમની સૂક્ષ્મ ભાવનાભોગી ઉડ્ડનશોખી કદ્દપનાને આ પ્રકારની રચના જ કુદરતી છે. ખીજા શબ્દોમાં કહિયે તો, એમની અતિસંસ્કૃતતા કે દુર્બોધતામાં કૃત્રિમતા કિંવા અજ્ઞાનનો પાશ મુદ્દલ નથી. મંદા-

એના વિષે કોણુ કરશે ? એના કરતાં તો પ્રાર્થનાસભાજી અને સિદ્ધાંતે આકરા પણ વર્તને બોળિયા ન. ભો. દી. ભક્તહૃદયને વધારે નિકટ હતા. દલપતનું 'વેનચરિત્ર' ભક્તચરિત્ર નથી, વળી હાંત્યાંથી માગીબીખી ઉઠાવી લીધેલ થીગડાંની જ ગોદડી છે. અને પછી તો કોઈએ પ્રયત્ન પણ ક્યાં કર્યો છે ! આપણાં સારામાં સારાં ભક્તાખ્યાનો—પ્રેમાનંદનાં નરસૈ મહેતા અને સુદામા વિષેનાં છે, તે ય ભક્તહૃદયની પિછાનમાં છેક ઉપરછલ્લાં છે, કેમ જે પ્રેમાનંદ પોતે મહાકવિ હતો તથાપિ ભક્ત તો નહોતો, વિદ્વાન ચક્રોર ખેલાડી સંસારી જીવ જ હતો. માનવીમાં જુદે જુદે અનુભવે અને ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તકારણે ભક્તિની ભૂખ જાગે છે, અને તે પોષાઈ પોષાઈ આપ્તુ ચિત્તંત્ર ભક્તિમય બને છે તેના ઇતિહાસ નાના પ્રકારના જોવામાં આવે છે. આવા વિષયમાં પણ આખ્યાનકાવ્ય પ્રત્યંધ કે મહાકાવ્યને ઉચિત પૂરતી સામગ્રી સર્જક કલ્પનાને કેમ ન મળે વારુ ? અને આવાં કોઈ મોટાં માતૃગર કાર્યનો જુગ્મો માથે લે તેની પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષ તમામ શક્તિઓ એથી (સિરિકાદિ પરચુરણ રચનાઓથી કસાય તે કરતાં) ઘણી વધારે કસાય જ. મોટા કાર્યમાં નિષ્ફળ જવાય તો પણ માસુલી કૃતિઓમાં મેળવેલી ઉત્તમ સફલતા કરતાં એવી નિષ્ફલતા જાવનાભક્તિને તો વધારે આકર્ષે.

૧૦. કામાયાચના

ઉપર આવી ગયું છે કે ઉછરતા સારા કવિઓ પોતાની કૃતિઓના સંગ્રહ જનતી ત્વરાએ પ્રગટ કરતા થઈ જાય એવો મહને પોતાને આગ્રહ. એટલે શ્રી પૂજ્યલાલે પોતાનો સંગ્રહ આ પ્રવેશક મેળવવા સારુ મહને સોંપ્યો તે પછી થોડી મુદતમાં જ એ જ્ઞાર પડી જવો જોઈતો હતો. તેને ઠેકાણે અતિથય લાંબા વિલંબ પછી જ કર્તા એને જ્ઞાર પાડી શકે છે. જન્યુ એમ કે આ કામ હું હાથમાં લઉં લઉં ને તેમાં વિધન એક

ઉપર ખીજું અને તે ઉપર ત્રીજું આબ્યા જ કરે. આમ ને આમ એટલે સગી બન્યા કયું છે, કે એમને બદલે જે કોઈ મહારા જેવાનો સંગ્રહ ખીજાને ત્યાં આવી રીતે રજબ્યો હોત, તો મહારે તે એની કનેથી પાછો માગી લેવો પણ પડત જ. વળી એવા કફોડા પરિણામ વખતે દુનિયાદારીઓને પરિચિત થોડીધણી સરસ્વતીની ચિત્રકારીઓ પણ એક કિંવા બંને બાજુથી ભડી હોત. હોક પણ એક મા બંને પક્ષને હસત નિંદત, તે નદામાં. કવિત્રી સામાન્ય સંસારી દુનિયાના ઇસમ નહીં, સાચે વિરક્ત અને તપોધન બનવાની જ વાસનાવાળા સંયમી, વળી એમના મનોરાજ્યમાં કવિયશની પ્રાપ્તિનું અગર કવિતારચનાની શક્તિઓને ખિલવવાપેલવવાનું એટલું મહત્ત્વ પણ ભાગ્યે, એટલે જ આવું કશું ન બનતાં માત્ર સમય જ ખોવાયો છે, અને એટલા જ ભોજે આ કળગાએ સંલવાયેલું વહાણ પાછું બંદરે પહોંચવા સડ પ્રસારી શકે છે. બધું જોતાં આમાં મહારે આવી પ્રકૃતિના કર્તાની ક્ષમા પણ શી માગવી ? સંસારીઓ અને તેમનાં અનેકાનેક વિધેના ઉપાધિઓ વિલંબો વામદાઓ આદિ પ્રતિ ક્ષમાથી તો આવા સંયમી આશ્રમધર્મી પુરુષો નખથી શિખા સગી બરેલા હોય છે જ. ઝઘડો કરવો હોય, તો તેની ચાચના એવી શાંતમૂર્તિ આગળ કરગરીને કરવી પડે ખરી ! એટલે અહીં છેવટે હું ક્ષમા માગી લઉં છું ગુજરાતની, માસિકો આદિમાં વર્ષોથી એમની છૂટીછવાઈ કૃતિઓ એકે એકે જોઈને તે કૃતિઓનો આખો સંગ્રહ જોવાને આતુર થઈ રહેલા વાચકોની. જે વિલંબ થયો છે અને લાંબો ગાળો પડી ગયો છે, તે મહારે લીધે જ બન્યું છે, અને કવિતા વિષે સારી પેઠે પ્રમાણ ગુજરાતીઓમાંથી શ્રી પૂજાલાલની કૃતિઓ માટે હિતપત્ર થયેલ પક્ષપાતપ્રેરિત આતુરતાવાળા વાચકો મહેને માફ કરશે એવી આશા સાથે વિરમું છું.

સુખાઈ, જૂન ૧૯૩૮.

લેખનપુસ્તકાર

યાને લેખકને

અપાતું મહેનતાણું ?

લેખકોને મદદ આપવી એ કંઈ સખાવત નથી કે ધર્મદો કરવા જેવું પણ નથી, પરંતુ થોડી કિંમતે એ તો મોટા લાભ લેવાનું કામ છે-કહો કે સમાજ તરફની આપણી એક દૃશ્ય અદા કરવા બરાબર છે.

વા. મો. શાહ

જે ચિંતકો અને સર્જકો પ્રભતું અર્વાચીન માનસ ધરી રહ્યા છે તેમને પેટપૂરતું પોષણ તો એમની એ પ્રવૃત્તિના બદલામાં દેવું જોઈએ, પ્રભ એમની કનેથી આ મેળવે છે તે જ ક્ષણમાં એમને દઈ દેવું જોઈએ એ ચોખ્ખી વ્યવહારની વાત ગુજરાતી વ્યવહાર અને વેપાર-કુશળ ગણાતી પ્રભ સમજતી નથી.

બા. ઈ. ઠાકોર

તદ્વન બૂખમરાની સ્થિતિમાં પડેલા લેખકો ચિંતા તેમ જ ઉદ્વેગને લીધે ઈચ્છા પ્રકારનાં લખાણ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. તેવાઓને જો જરા જેટલો ટેકો આપવામાં આવે, ઉદરપોષણની મુશ્કેલીમાંથી તેમને જો મુક્ત કરવામાં આવે તો તેઓ જો લખાણો લખી શકે તેમાંથી જનસમાજને ઘણો લાભ મળે.

વા. મો. શાહ

૧. 'લેખકમિત્ર' નામે દને પણ પ્રગટ થનારા પુસ્તકો એક પ્રકારણ.

‘પ્રાચીન કાળમાં આ દેશમાં સાહિત્યના ખેડૂતાને રાજાઓ તરફથી પેન્શન મળતાં, જાગીરા મળતી, સહાયતા મળતી, બક્ષીસો મળતી’^૨ એ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓથી ભાગ્યે જ અજાણ્ય હશે. લેખકની શક્તિની કદરશનાસી તરીકે જૂન-કાળમાં તેને આશ્રય મળતો-પછી તે રાજા તરફથી હોય કે પ્રજા તરફથી. અને એવા આશ્રયની હુકે સાહિત્યકાર સુખદુઃખ સામે આંખમિંચામણાં કરવાને શક્તિમાન થતો, પોતાની ‘ધૂન’ને મૂર્ત કરવા માટે અહોરાત્ર પોતાના કાર્યમાં મશગુલ રહેતો અને માથું ટીપીટીપીને કાઢેલું સત્ત્વ સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવાને મથ્યા કરતો. પરિણામે તેને માટે સહાનુભૂતિની લાગણી હોવા ઉપરાંત માનની ભાવના પણ લોકહૃદયમાં ઊગતી અને એ રીતે પોતાના શોખની તૃપ્તિદારા લોકકલ્યાણકારી લેખનમાં જ રચ્યોપચ્યો રહેવાને તેને ત્રોત્સાહન મળતું.

પરંતુ આજે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ છે. સમાજમાં લેખકને માટે માનની ભાવના તો બાજુએ રહી, પણ સહાનુભૂતિ સરખી પણ ભાગ્યે જ દર્શાવવામાં આવે છે. પોતાના લેખનવ્યવસાયને વળગી રહેવામાં લેખકને ઉદરપૂર્તિ માટે જરૂરી વસ્તુઓનો પણ દુકાળ પડી જાય છે અને છતાં પણ આપણે ખાંગ પોકારીએ છીએ કે હાલ પ્રગટ થતા સાહિત્યમાં ‘સત્ત્વ જેવું’ ઓછું જ હોય છે, લેખકોમાં લેખનદૈવત નહિ જેવું છે, મૌસિક ચિંતન દાખવી શકે એવા લેખકોની સંખ્યા આંગણાને વેઢે ગણાય એટલી પણ નથી વગેરે. આ વસ્તુસ્થિતિને સમજવા માટે થોડુંક ઊંડું ઊતરવું જ જોઈએ અને એમ કરી શકનારો મનુષ્ય જ સાચી રીતે સુણાવી શકે કે ‘શક્તિ હોય, ઉદ્યોગ હોય અને જીવન પણ સાદું જ રાખતા હોય એવા વિચારકો અને સર્જકોને પણ પોતાના વ્યવહાર માટેની સામગ્રી

અને પોતાના સામાન્ય વ્યવહાર પૂરતું પોષણ મંથનિમોણના કર્તવ્યમાંથી ન જ મળી શકે તો એવા માણસો પણ વહેંચામોડા બીજા કાંઈ ધંધામાં કમને પણ લાગી જ જવાના. '૩ આમ હોઇને સમાજમાંનો સમજી વર્ગ લેખકોને પુરસ્કાર આપવાની હિમાયત કરતો જણાય છે.

આર્થિક દૃષ્ટિએ લેખકોની વિષમ પરિસ્થિતિ આજે વીસમી સદીમાં કંઈ આપણા દેશમાં જ છે એવું નથી, પરંતુ ઓગણીસમી સદીના અંતકાળ લગી યુરોપ-અમેરિકામાં પણ એ જ સ્થિતિ હોવાનું અભ્યાસીઓ સુણાવી ગયા છે. અલગત, નિઃસ્વાર્થ દૃષ્ટિએ લખનારા મહાન લેખકોની ગરીબાઈનાં જોઈએ તેટલાં દર્શાંતો મળી શકે તેમ છે. એવી સ્વીકૃત ગરીબાઈમાં જીવન પીતાડનારા લેખકસમ્રાટોને રીતસરનો યોગ્ય ખદસો લેખનપુરસ્કાર રૂપે મળે એવી ઓછી જ આશા તેમણે તેમનાં જીવન દરમિયાન રાખેલી. તેઓએ તો ફરજ તરીકે લેખને પોતાનો વ્યવસાય માન્યો હતો અને એ વ્યવસાયને વળગી રહેવાને પરિણામે આવી પડતી સઘળા આપત્તિઓનો સામનો કરવાનું જ તેઓએ ઉચિત ધાર્યું હતું. એ રીતે તેમને સંજોગો પણ નિરાશ કરે તેવા હતા. એક બાજુ દરિદ્રતા, માંદગી ને ઉદરપૂર્તિનો અભાવ; બીજી બાજુએ નિરાશામાં ગરકાવ કરી દે એવા અજબ જેવા સંજોગો. ઠેંટેએ એવા જ વિષમ સંજોગોમાં પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય રચ્યું હતું. મિલ્ટનને તેના લેખન-વ્યવસાયના ખદસામાં નજીવી જેવી રકમ મળવા પામી હતી. સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાલેખક લૅલેને તેની શરૂઆતની વાર્તાઓ-દરેકના ત્રણ ત્રણ ડોલર લઈને લખી આપી હતી. ઉગ્રમર ખૈયામનાં પૈસાં અમર કાવ્ય 'રુબાઈતો'ની પહેલી આવૃત્તિની પાંચસો પ્રતો દરેક બે સેન્ટના ભાવે વેચી દેવી પડી હતી. થન્સ એ ગરી-

બાધેની ગતીમાં આજીવન ખૂંચેલો રહેવા પામ્યો હતો. એકગર એકલ પોને વરસો સુધી આર્થિક તંગીમાં જ જીવન પીતાવણું પડ્યું હતું. વડ્ડાંવંચને જુપડાના નિવાસને પસંદગી આપવી પડી હતી અને કાલીઘસે વરસો સુધી તેનાં લખાણને માટે પ્રકાશક મેળવવાને નિષ્ફળ શ્રદ્ધાં માર્યાં હતાં. બનીડ જ્ઞાનો લેખન-વ્યવસાયનાં શરૂઆતનાં વરસોનો એ જ અનુભવ હતો. પરંતુ સમય સમયનું કામ કર્યે જાય છે તે મુજબ એ બધા સાહિત્ય-ચાર્યોને આજે સમયદેવે નો બદલો આપ્યો જ છે અને તે બદલો ખરેખર મહાન કદી શકાય એવો તો છે જ. એવા લેખકો વરસો સુધી વણુઓળખામલા રહેલા પામે છે, કદાચ વરસો સુધી તેમને પૂરતી રીતે હાથૂત કરવામાં પણ આવે છે, પરંતુ વખતના વહેવા સાથે તેમની લેખનકૃતિઓના સામર્થ્ય પર તેઓને 'મહાન'નો ખિલ્લો પણ અર્પવામાં આવે છે અને કાષ્ઠ કાષ્ઠ તો એક બે પેઢી સુધી અને બીજાઓ હંમેશને માટે 'મહાન' જ રહેવા પામે છે.

આપણી ગરવી ગુજરાતમાં પણ લેખકોની સ્થિતિ એટલી જ કફોડી છે. જૂતકાળમાં વીર નર્મદને એક પાવલી પર દિવસ ગાળતો ગુજરાતે જોયો છે. બેટાદકરને જિંદગીભર 'પંતુજ'નો પાઠ બજવવામાં પસાર કરવા છતાં પણ જીવનનિર્વાહ માટે નિરાંતનો અનુભવ કદી પણ થયો નહોતો. પેલા રત્નસિંહ દીપસિંહ ખરમારે સાડાત્રણ દશકાં જેટલા ગાળાની ટૂંકી આવરદા દરમ્યાન ગુજરાત સમક્ષ બાપાંતરના લસલસતા ગંજ ને ગંજ ખડકી દેવા છતાં પણ બરચુવાન વયે મૃત્યુનો બેટો ચતાં, પાછળ તેમનાં વિધવાની હૃદયપૂર્તિ માટે કંઈક પ્રયત્ન સરવું સાહિત્યવર્ધક કાર્યોલેયે કર્યો હતો એમ સાંભળ્યું હતું. વાડીલાલ શાહે સાહિત્યરાજ્યને વરવા જતાં દિવસો સુધી મથ્યા પર જીવન ગુજાર્યું હતું અને છેવટે કંટાળાને સાહિત્યરાજ્યથી જાણ થઈ વૈશ્યનો પાઠ બજવવાનું તેમને પણ સ્વીકારવું પડ્યું હતું.

આવી તો કંઈ કંઈ અનોખી પરંતુ દર્દબરી કથનીઓ ગુજરાતના લેખકોનાં જીવન પાછળ ડોકિયું કરનારને મળશે; પરંતુ હવે વખત બદલાવા લાગ્યો છે. લેખકોની આર્થિક સ્થિતિ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાની કુરસદ તેમ જ જરૂરિયાત પુસ્તકવિક્રેતાઓને તેમ જ પ્રકાશકોને જણાવા લાગી છે. અને કોઈ કોઈ સામયિકે તો લેખનપુરસ્કાર માટેનો નિયમિત પ્રબંધ પણ ચોજી બતાવ્યો છે. એવાં સામયિકોમાં પહેલ કરનારાં એ છે* એક ગુજરાત વર્તમાનચલર સોસાયટીનું ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ અને બીજું ‘કુમાર’. અસંગત, લેખનપુરસ્કાર આપવાની બંનેની યોજનાઓમાં આસમાનજમીન જેવો તફાવત મालૂમ પડે છે. ‘બુદ્ધિ-પ્રકાશ’ લેખકોને પુરસ્કાર આપવા છતાં, પ્રગટ થતાં લખાણ-નો સર્વ હક પોતે ખૂંચવી લેવાનો મિજાજ દાખવતું નથી, જ્યારે ‘કુમાર’ તો પુરસ્કાર અપાયેલા લખાણને પોતાની માલિકીનો ગણવાની જાહેરાત છત્રોક કરે છે. એ ‘બુદ્ધિ-પ્રકાશ’ને ચીલે ચાલવા માટે ‘માનસી’એ પણ પ્રયાણ કર્યું છે એ ગુજરાતભરની લેખનપુરસ્કારની યોજના માટે એક શુભ ચિહ્ન છે. બીજાં કેટલાંક પત્રોએ લેખકોને પુરસ્કાર આપવાની જાહેરાત કરીને વાદવાહ ખાટવા પ્રયાસ કર્યો હતો ખરો, પણ

---

*ત્રૈમાસિક ‘કામુદી’ના પહેલા વર્ષ (સને ૧૯૨૫)માં લેખકોને શેકડ પુરસ્કાર અપાયેલો. એ લખાણો પર કે ‘માનસી’માંનાં લખાણો પર (સંમાન્ય સદયોગી ‘કુમાર’ દળે જે કર્યા કરે છે તેવો) કાયમનો માલિકીદક ઉભય ત્રૈમાસિકોમાંથી એકેએ કર્યો નથી-કરી શકે પણ નહિ; સિવાય કે, ન્યાયભાવનાને વધસ્તંભે લટકતી તેણે તોફ સમક્ષ પ્રદર્શિત કરવી હોય.—સંચાલક ‘માનસી’

† જરૂર હોય તો ફરી એક વાર કહીએ છીએ કે જમને દરકોષ કારણે અમારી એ ફૂલપાંખડી મળી ન હોય તેમણે સત્વર ગિત મોકલવાં.

—સં. ‘મા.’

જાહેરમાં વચન આપવા મુજબ લેખકોને કંઈ પણ ન આપી શકવાની પોતાની અશક્તિ માટે તેઓએ હાથે કરીને પોતાની ઠેકડી કરાવી હોય એવાં પણ કોઈ કોઈ દષ્ટાંત કોઈ કોઈ સામયિકે પૂરાં પાડ્યાં છે ખરાં. લેખનપુરસ્કાર ન આપવો એ એક વાત છે અને લેખનપુરસ્કાર આપવા માટે જાહેરમાં નિવેદન પ્રગટાવવાં છતાં અને છપાયેલા લેખ માટેના રીતસરના પુરસ્કાર માટે લેખક તરફથી ઉધરાણીના વિનંતિપત્રો મળવાં છતાં તેનો જવાબ વટીક આપવાના અખાડા કરવા એ ખીજી વસ્તુ છે. અલગત, આ વસ્તુથી ગુજરાતની આર્થિક દરિદ્રતા તો ઠીક, પણ ગુજરાતના પ્રકાશકો, પુસ્તકવિકેતાઓ ઇત્યાદિ, ધંધાદારીઓનાં માનસની દરિદ્રતા જ પુરવાર થાય છે. શ્રી ' વલ્કલ ' સાચી રીતે જ પૂછે છે કે

કતાને શું સામગ્રી જોઈએ નહિ ? કર્તાને ચોપડી વિચારતાં, રચતાં અને પૂરી કરતાં શું સમય લાગતો નથી ? શ્રમ પડતો નથી ? આ સમય દરમિયાન તેના નિર્વાહનું શું ? આ શ્રમ માટે, આ શક્તિ માટે તેને બદલાનો શું હક્ક નહીં ? મુદ્રણની, કાગળ ખનાવવાની, ચોપડી બાંધવાની, ચોપડી વેચવાની એ મુકાબલે શારીરિક મનૂરીને વળતરનો હક્ક અને માનસિક મનૂરી તે સૂક્ષ્મ એટલે તેને હક્ક નહીં ?

આવી પરિસ્થિતિને સમજીને ગુજરાતભરમાં લેખનપુરસ્કારની પ્રથા શરૂ કરવામાં આવે એવા ઊદાપોદ તેમજ સંગઠનની જરૂર છે. ઊદાપોદ થશે તો સંગઠન તેની પાછળ કોઈક દિવસે જરૂર આવશે. અને એવું સંગઠન થશે તો લેખકોનાં લખાણને થોડા ઘણા પુરસ્કારના બદલામાં હંમેશને માટે ખૂંચવી લેવાના જે પ્રયત્નો ગુજરાતના કોઈ કોઈ પ્રકાશકો આદરી બેઠા છે તે પ્રયત્નોને જખરી ચોંટ લાગશે અને પરિણામે લેખકને ગુજરાતના સાંસા નહિ રહેવા પામે. બાકી હાલ તો એક સુઅસિદ્ધ વિચારકે કહ્યું છે તેવી જ દશા લેખકોની પ્રવર્તે છે:

સાહિત્યસેવકો અને સ્વતંત્ર વિચારકોને હંમેશા કાઠીમાં મોં ધાલીને જ રોવાનું નસીબમાં નોંધાયેલું છે. રોખં છોડાય નહિ અને નિભાવાય પણ નહિ. જન સામાન્ય એના કામની મદદતા તેમજ ઉપયોગિતા સમજી શકે નહિ અને સમજે નહિ તે સહાયતા પણ ન કરી શકે એ સમજી શકાય તેવું છે.

આવી પરિસ્થિતિને મિટાવ્યે જ છૂટકો છે અને એમ થશે ત્યારે જ ગુજરાતભરમાં ઉચ્ચ કક્ષાના સાહિત્યકારો, વિચારકો તેમજ ફિલસૂફોનો સુકાળ થતાં વાર નહિ લાગે.

નૂતનવર્ષદિન, ૧૯૯૪.
જેતપુર (કાઠિયાવાડ)

ત્રિભુવન-વીરજીભાઈ હેમાણી
રતિલાલ ઉકાભાઈ પટેલ

નાણુંભીડ (એક પત્રમાંથી)

હજી ચોપડીખાતાના રૂ. ૨૮૦) કાઠિયાવાડથી આવ્યા નથી-ખૂલ્લર પાસે તાકીદ કરાવ્યા છતાં ખીન પણ રૂ. ૫૦૦) ત્યાંથી મારી બીજી ચોપડીઓના આવનાર છે. એક પાસથી ધરખરચના સવાસો ભેઈએ ને બેચવાની નાની ચોપડીઓ મળે નહિ, તને મોકલવાની મોટી કાળજી, તેમ અર્હાંનાને બરવાની પણ. વળી અર્હાંનું કરજ વધારવાની જરૂરિયાત. હવે હું કેમ ન ગભરાઉં ?

ન. ગ. મંદિર, પૃ. ૩૪૪

—નર્મદ

પદાર્થોના રંગ^૧

પૃથ્વી ઉપર માનવબાળ અવંતર્યો સ્વારથી સૃષ્ટિનાં વિવિધ રંગી અનેક દ્રવ્યોએ તેને અજબ આકર્ષણ કર્યું છે. નીલ-વર્ણ આકાશ અને સાગરનું જળ, ઊડતી સંખ્યામાં દર ક્ષણે પલટાતા સિરસ (clouds) વાદળના રંગ, ક્ષિતિજને આરે ઊભેલું સાતરંગી મેઘધનુષ્ય, ધ્રુવપ્રદેશની અંતરિક્ષમાં ઝૂલતી સુવર્ણમય જ્વનિકાઓ, વનસ્પતિ અને પ્રાણીની સજીવ સૃષ્ટિના અસંખ્ય વર્ણો—એ સર્વે મનોરંજક દ્રવ્યો ને કૃતિઓ મનુષ્યના મનમાં રંગોના ચમત્કાર સમજવા જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે. વૈજ્ઞાનિક દિલસૂદ્ધ કહે છે, કે આહલાદકારી આ રંગો એ માત્ર એક પ્રાંતિ છે, માયા છે. સૂર્યનો પ્રકાશ શ્વેત રંગનો હોય આપણે દરેક વસ્તુને ક્રોધએક રંગથી અંકિત કરીએ છીએ. ગુલાબનું ફૂલ ગુલાબી જ હોય, સુવર્ણ પીણું જ હોય, વૃક્ષોનાં પાન લીલાં જ હોય, આકાશ ભૂરું જ હોય એમ આપણે સદૃજ માની લઇએ છીએ. પણ જો લાલ કે પીળા એક જ રંગથી સૂર્ય પ્રકાશતો હોત તો સૃષ્ટિનું ચિત્ર કંઈક અનોખું જ હોત. લાલ પ્રકાશથી હમણાં જણાતી લીલી વનસ્પતિ સર્વત્ર કાળા જ દેખાય. એ જ પ્રમાણે પીળા પ્રકાશમાં અસારે જણાતી પીળા સિંવાયની લગ-લગ બધી વસ્તુઓ ઘેરા કે કાળા રંગોવાળી હોત.

૧. માર્ચ ૧૯૩૮ના 'વિલ્સોનિયન'માંથી પુનર્મુદ્રણ. 'એ અંકમાંના સર્વોત્તમ ગુજરાતી લેખ તરીકે લેખકને રૂ. ૧૫)નું ઈનામ મળ્યું હતું.' સં. 'મા'.

રંગની જ્ઞાતિ ઉપજવવામાં પ્રકાશ આપનાર વસ્તુ અને મનુષ્યની આંખ એ બંનેના ગુણો મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. અસંત ગરમીથી ઉષ્ણ થએલી વસ્તુ ગરમી અને પ્રકાશનાં કિરણો ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ પ્રકાશમાંનાં સર્વ કિરણમાંનો બહુ જ નાનો ભાગ આંખને ઉત્તેજિત કરી શકે છે. આ નાના ભાગને એક છેડે લાલ, વચમાં નારંગી, પીળાં, લીલાં, જુરાં અને છેવટે નીલ્બુડાં કિરણો આવેલાં છે. પ્રકાશ ઊર્મિરૂપે વહે છે અને તેનાં લાલ કિરણોની ઊર્મિઓની લંબાઈ સૌથી વધુ અને નીલ્બુડાંની સૌથી ઓછી હોય છે. પ્રકાશનાં બાકીનાં કિરણો લાલ ઊર્મિથી વધુ લંબાઈનાં હોય તે Infra red rays તરીકે અને નીલ્બુડાંથી ઓછી લંબાઈનાં હોય તે Ultra violet કે X-rays તરીકે ઓળખાય છે. આ બે પ્રકારમાંના એકને આંખ જોઈ શકતી નથી. આ કિરણો અદૃશ્ય હોઈ તેમના રંગ કેવા હોય અથવા તે સ્પર્શ વસ્તુઓને તે કેવા સ્વરૂપમાં દેખાડે તેનો આપણને કશો ખ્યાલ નથી. લાલથી નીલ્બુડાં સુધીનો દૃશ્ય પ્રકાશ પારખવા માટે આપણી આંખમાં ત્રણ પ્રકારના તંતુઓ (Nerves) છે. તેમાંનો એક પ્રકાર લાલ કિરણોથી, બીજો પીળાંથી અને ત્રીજો જુરાંથી ઉત્તેજિત થઈ શકે છે. અને આમાંના બે કે ત્રણના એક સાથે ઉત્તેજિત થવાથી જુદા જુદા રંગની આકૃતિઓ આંખની પાછળના ભાગ ઉપર પડતાં આપણી સામેની વસ્તુઓ તેના “કુદરતી રંગોમાં” જણાય છે. આ ત્રણ પ્રકારમાં આંખના તંતુઓમાંનો એક પણ જો ખોટો પડી ગયો હોય તો તે આંખ રંગદોષવાળી (Colour blind) કહેવાય.

બિજાબિજા રંગ દેખાડવાની ગૂઢ શક્તિ પદાર્થમાત્રમાં કેમ સંભવે તે અશ્વ દેવે સદૃશ ઉદભવે. વિજ્ઞાનના અર્વાચીન સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વિશ્વમાંની સર્વ કૃતિઓના અણુઓની રચનાના વિષુદ્ધિઓ પદાર્થના લાક્ષણિક ગુણો પ્રમાણે અમુક ગતિથી નિરંતર

આદોલનો કયાં જ કરતા હોય છે. તેમનાં આદોલનો તેમની ઉપર પડતા પ્રકાશનાં આદોલનો સરખાં હોય તો તેવા પ્રકાશની ભિન્નિઓને તેઓ પોતાના અંતરમાં શોધી લે છે. આ શોષણક્રિયાને દ્રશ્ય પ્રકાશના લાલથી જાંબુડા કિરણ સુધીમાંના કોઈ પણ એકની થઈ હોય તો શોષક પદાર્થ - રંગિત જણાય છે. સૂર્યનો શ્વેત પ્રકાશ મુખ્યત્વે કરીને સાત રંગનાં દ્રશ્ય-કિરણોનો જનમેલો છે; તે જો, કોઈ વસ્તુ ઉપર પડે અને તે વસ્તુના ગુણને લઈને વિદ્યુ-દળ્યઓનો નૈસર્ગિક વેગ પ્રકાશની લીલી ભિન્નિઓ સરખો હોય તો સફેદ-પ્રકાશમાંથી લીલાને શોધી લે છે અને તે વસ્તુ આંખને લાલ રંગની દેખાય છે. આ જ રીતે જો કોઈ પદાર્થમાં સફેદ પ્રકાશનાં લાલ કિરણો સમાઈ જાય તો તે આંખને લીલો જણાય છે. પીળો પ્રકાશ શોષાતાં વસ્તુઓ ભૂરી જણાય અને ભૂરો શોષાતાં પીળો જણાય. આ પ્રમાણે શોષાઈ જતા દૃષ્ટિગોચર ચતા સામ-સામા રંગ પૂર્ણક રંગ (Complimentary Colours) કહેવાય છે. એટલે લાલ અને લીલા, પીળા અને ભૂરા, રંગની જોડાને પૂર્ણક રંગ તરીકે ઓળખી શકાય.

જો તેજસ્વી વસ્તુ સૂર્ય કે વિજળીના દીવા સરખો સમરંગી શ્વેત પ્રકાશ આપતી ન હોય અને માત્ર લીલો, પીળો કે ગમે તે એક રંગનો પ્રકાશ ફેંકતી હોય અને જો તેવો પદાર્થ અતુકૂળ સ્થિતિમાં કોઈ પદાર્થમાં પૂરેપૂરો શોષાઈ જાય તો મૂળ પ્રકાશમાં હવે બાકી કોઈ રંગનાં કિરણ ન હોવાથી પરાવર્તનને અભાવે તે પદાર્થને કાળો જ દેખાડે. આમ પદાર્થમાત્રનાં કુદરતી રંગો ત્રણ વસ્તુસ્થિતિનું અકસ્માત સંયોજન થવાથી ઉદ્ભવે છે. પહેલો અકસ્માત સૂર્યનો શ્વેતરંગી પ્રકાશ; બીજો, આંખના તંદુરસ્તો આ પ્રકાશ વડે હિતેજન; અને ત્રીજો, દ્રશ્ય પદાર્થોની પ્રકાશશોષણશક્તિ. આમાંનાં કોઈ પણ એકમાં જો ફેરફાર થાય તો વસ્તુનો “કુદરતી રંગ” બીજા કુદરતી રંગમાં ફેરવાઈ જાય.

મ. ન. દ્વિ.નું

‘સુદર્શન’

[મહિલાલ નમુનાઈ દ્વિવેલીએ પોતે ‘સુદર્શન’માં નેટલું નેટલું સને ૧૯૮૪થી ૧૯૯૮ના ગાળામાં લખેલું તેમાંનું ધણુંખણું તો પછીથી અંધાકારે પ્રગટ થયું છે. પરંતુ એ અંધોમાંથી આપણને તેમના પત્રકારસ્વરૂપ વિશે પૂરતું જાણવાનું મળી શકે નહિ એ સમજાય તેવું છે. એ જાણ્ય પૂરનાર તો ભવિષ્યમાં કોઈક જગે ત્યારે. અહીં હમણું તો, ગયા જમાનાનાં સાથી શિષ્ટ અને મૂલ્યવાન સામયિકોમાંના એ એકની ફાઇલો વિલેપાલેના સંમાન્ય વિદ્યાનુરાગી રા. દશરથલાલ ર. નેણીના અંધાણમાં એવામાં આવેલ તે પરથી એ વિશે ટૂંકી પરિચય-ત્મક નોંધો લખીને, એના કાર્યથી લગભગ અજાણ્યા આજના વાચકોને એ રમરણીય કાર્યની થોડી રી પિછાન કરાવવાનો જ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. આરા છે કે અભ્યાસીઓને એ ઉપયોગી થશે અને તેઓ પ્રકૃત વિષયના અધિક સંરોધન ભરી વળશે.]

ફાઇલ પહેલી : ૧૯૬૦-૧૯૬૩

એક જ અંધમાં બાંધેલી આ ફાઇલ ત્રૂટક છે. તેમાં નવેં-ખર ૧૯૬૦થી (એટલે પુસ્તક ૬, અંક ૨થી). સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૩ (પુ. ૮, અં. ૨) સુધીના ફેટલાક અંકો છે.

અંધ પરથી એનો ઇતિહાસ જાહેરવાનો પ્રયાસ કરતાં, રખર રોમ્પોની સાક્ષી કહે છે કે માસિકનું મૂળ ગ્રાહક તો યુંબાઇનું એક જૂનું અંધાણ (જેની સાથે એ સમયના એક જાણીતા

વાંઙ્મયસેવકનું નામ જોડાયેલું છે તે) હવું. ગ્રંથાલયોના ધર્મ વિરુદ્ધ વર્તીને, તેણે અંકે વેચી નાંખ્યા એ જ ગામની એક માતૃચર સ્ત્રીસંસ્થાને; અને તેણીએ પણ, પોતાને એ નાહકના જોગવાઈ લાગતાં, સ્ત્રીસુલભ દ્રવ્યલોભને વશ થઈ એ થોડા સમય બાદ વેચી નાંખ્યા-પણ, બંધાવીને વેચ્યા તેથી આટલા એ સચવાયા છે. એ વેચાણને પરિણામે એ આખ્યા પૂર્વોક્ત ગૃહસ્થને ત્યાં, જ્યાંથી મને એ મારી વિનંતિ પરથી ધીરવામાં આવતાં, વાયકોને આ લાભ મળી શકે છે.

વાયકોને એ વર્ગોના 'સુદર્શન'ના કદનો ખ્યાલ આપવા, આ વર્ગોના એક પરમ લોકપ્રિય પત્રને સંભારવાથી સવળતા યશઃ આજના આપણા 'જે ઘડી મોજ' જેવડું જ ત્યારનું મણિલાલનું 'સુદર્શન' હવું. (બંને વચ્ચેનું સામ્ય એટલેથી જ અટકે છે એ કહેવાની જરૂર ભાગ્યે હોય.) લખાણો સળંગ લીટીએ નહિ પણ પાતું જે કટારમાં વહેંચીને છાપવામાં આવતાં. છાપખાનાનું નામ નડીઆદ "ન્યુ" ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.

દરેક અંકના પહેલા પાનાની રચના એવી હતી કે: (૧) ડાબે હાથે ઉપલે ખૂણે તંત્રીનું નામ પ્રો. મણિલાલ ન. દિવેદી. એમ આવે; (૨) એની સામે, જમણે ખૂણે, વ્યવસ્થાપક અને પ્રસિદ્ધકર્તા તરીકે, આપણને તદ્દન અજાણ્યા થઈ ગએલા કોઈ 'ચતુરભાઈ શંકરભાઈ'નું નામ છપાવું; (૩) પછીની લીટીમાં મોટે અક્ષરે અને પૂર્ણવિરામ સંહિત સુદર્શન. મૂકાવું અને એની હેઠળ કાઉંસમાં 'નૂનું પ્રિયંવદા' એ શબ્દો આવતા; (૪) એથી લીટીમાં માસિકનું વર્ણનાત્મક ઉપનામ "ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધો

૧. એ જે શબ્દો સાતમા પુસ્તકથી અદૃશ્ય થાય છે.

૨. આમાં સાહિત્યને યોગ્ય મૂકવું છે પણ વિભાગનું દરેક અંકમાં તે પહેલું સ્થાન હવું ને એમાં કાવ્યો-તંત્રીનાં તથા અન્ય-છપાયાં,

વિચાર" અને પાંચમીમાં એનો સાનુલક્ષણ મુદ્રામંત્ર. " સત્યં
વરં ધીમહિ " ૧-માગવત આવતો; (૫) પછી, જડી, પાતળી
ફલની લીટીઓ વડે બનાવેલી લંબચોરસ તખ્તીમાં એક છેડે
પુસ્તક અને અંકની સંખ્યા, બીજે છેડે ખ્રિસ્તી માસ અને સન
તથા વચ્ચે કાઉંસમાં ' માસિક ' એ શબ્દ છપાતો.

એટલું સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિએ; વિશેષમાં એટલું કે છઠ્ઠા
પુસ્તક દરમ્યાન પહેલે પાને લખનારને સૂચના, ગ્રાહકોને સૂચના
અને અનુક્રમણી ('અનુક્રમ' એવા મથાળા હેઠળ; બેમાં વધુ સાચું
કયું ?) છપાતાં અને સાતમાથી એ બધું અંકને છેલ્લે પાને
ગણ્યું છે, કેમ કે હવે અંકનાં જ લખાણો પહેલે પાને શરૂ થાય છે.

છઠ્ઠું પુસ્તક

એના આ શાષ્ઠમાં ત્રણ જ અંકો છે: બીજો, છઠ્ઠો અને
નવમો. એને વિશે વધુ લખતાં પહેલાં ઉપરકહી સૂચનાઓ
વિશે થોડું ટપકાવીએ.

પહેલી સૂચનામાં લેખકોને લખાણ ' બહુ, છૂટથી ' કરવાની
વિશાપના છે. એ લખાણોમાંનું આખા વર્ષનું સર્વોત્તમ કયું છે
એ વિશે વાચકોના મત મગાવી, જેને ' ઘણું ગ્રાહકોના અનુમત-
થી ' સૌથી વધુ મત મળે તેને પત્ર તરફથી રૂપાનો ચાંદ મળતો.
મર્યાદિત રૂપનો, પણ એ એ સમયનો લેખનપુરસ્કાર હતો.
૧૮૬૦ માટેનો ચન્દ્રક ' દુર્લભવિવેક ' ના સદીક બધાંતર માટે
' રા. માનશંકર પરમાનંદદાસ ૨-ભાવનગર 'ને તથા ત્યારપછીના
વર્ષનો " અવલોકન અથવા ઉત્તરરામ ચરિત અને શાકુંતલની
વૃક્ષના કરી વિવેચન લખનાર રા. રા. જીવનરામ ૩ લક્ષ્મીરામને " -
મળ્યો હતો.

૧. પછાને માદ દરો કે એ મુદ્રામંત્ર ' સિદ્ધાન્તસાર 'નો પણ છે.

૨. આ ભૂલ છે. ' પીતાંબરદાસ ' જોઇએ.

૩. એમનું તખ્તસુસ ' જટિલ ' હતું; કલાપીના તેઓ આમિત અને

ખીજી સૂચનાનાં મુખ્ય બિન્દુ બે છે: વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૩-૦ હવું; ને, “એમાંથી ખાનગી લાભ કોઈને પણ સાધવાનો હેતુ નથી; એટલે જે કોઈ ગૃહસ્થો ઉદારતાથી આ કાર્યમાં ભાગ લે છે તે એક ઉત્તમ પરોપકાર કરે છે.” મતલબ, તંત્રીને તો ખોતાની મહેનત મફતમાં કરવી જ પડતી, પણ માસિક સુધાં આ રીતે આશ્રયદાતા માગી ખોટ પૂરવું; આજે આશરે અર્ધા સૈકા પછી પણ એ સ્થિતિમાં જ નેવો ફેર પડ્યો નથી; બીજા અર્ધા (કે એક ?) સૈકા લગીમાં સંગીન ફેરફારની, કામગીરી ઉત્કર્ષની, આશા પણ કેટલીક ?

એ જ સૂચનાના પેટામાંની બે વધુ વાત ધ્યાન બેચે છે: લખાણને વિશેનો પત્રવ્યવહાર પણ વ્યવસ્થાપકને નડિયાદને સરનામે કરવાનો હતો, તંત્રીને ભાવનગર નહિ: આ હકીકત સૂચવે છે કે એ ભુલાઈ ગયેલા ચતુરભાઈ ચોડાધણ સાહિત્યચતુર પણ હશે. બીજી વાત જા. ખ.ની માગણી વિશેની. પત્રનો “ફેલાવો બહુ ઉત્તમ વર્ગમાં અને બહોળો છે” એમ લખ્યું છે. એ કાળમાં ‘સુદર્શન’ ખરીદતા હશે એ ગુજરાતીઓ. ઉત્તમ તો હોવા જ જોઈએ ને એમની કુલ સંખ્યા બસોઈની હોય તો પણ ફેલાવો એ સમયના પ્રમાણમાં બહોળો, એવા પત્રને માટે, ગણાય. પણ જાહેરાતદારોને એ બહોળાપણ સાંકડું દીરગું હશે તેમાં તો સંશય નહિ; કારણ, આ છઠ્ઠા પુસ્તકમાં તો સમ ખાવા પૂરતી એકાદ જાહેરખબરે નથી; સાતમાના માત્ર પહેલા અંકને છોડે માત્ર બે વિનમ્ર કંડિકાઓ-‘નવજીવન’માં (એ માસિકને ગાંધીજીએ હાથમાં લઇને સાપ્તાહિક ક્યાં પછી) કોઈ વાર આવતી અને ‘હરિનંબધુ’માં આજે પણ આવે છે તેવી-‘સુભાષિતલહરી’ (પં. ગદ્યલોકજૂત) અને ‘પરમપદ-

એક પ્રકારના મિત્ર; એ સમયના સારા લેખકોમાં ગણાતા: ‘જિલ્લા પ્રાણપદ્ય’ના કર્તા.

એ આશા તત્કાળપૂરતી આશા જ રહી લાગે છે કેમ કે આ શાષ્ટકમાં સાતમા પુસ્તકના બાર અંકોમાંના જે આઠ છે, તેમાં રાજકીય વિષય નથી. આમ શાથી હશે? દરેકના અંકનાં પાનાં (બંને મોટાં પણ) બાર જ અને એ સર્વ પર ધર્મ અને સાહિત્યનો હક હમેશાં પહેલો જ, તેથી રાજકારણ એમાં કેટલાક વખત સુધી, તંત્રીની ઉપલી ઇચ્છા છતાં, આવી શક્યું નહિ હોય એમ લાગે છે.

પરંતુ એ વિષયની ગેરહાજરી હાજર વિષયોની નવીનતાને કારણે આજે પણ સાલતી નથી. એ વિષયોમાં, મણિલાલના અંધેનું ક્રમિક પ્રકાશન તો ચાલુ જ રહ્યું. ‘સુદર્શનગણાવલિ’માં સંગ્રહાયા છે એ તેમના બીજા વિષયો પણ અહીં વાંચીએ જ છીએ, પણ સૌથી વધુ તો, આ પુસ્તકની વિશેષતા એમાં પહેલી જ વાર પ્રકાશન પામેલાં મણિલાલ અને ‘કાન્ત’નાં તથા બાલાશંકર, કલાપી અને હરિલાલ દુવનાં કાવ્યોને સીધે છે. એ સર્વ પછીથી વાચકોને અંથાકારે લબ્ધ થયાં જ; પણ ‘સુદર્શન’માં એ મહિને મહિને છપાયાથી એ પત્રનું સ્થાન શિષ્ટ રસિક વાચકોના મનથી કેટલું ગિયું ગણાયું હશે એ સમજી શકામ તેવું છે.

આ પુસ્તકની એક વધુ વિશેષતા એટલે ‘મેઘદૂત’નું એક બૂલાયલું ભાષાંતર. ભાષાંતરકારનું નામ તો એની પર શાનું હોય? જે હોય તે પેલું બહુબ્યાપક ‘મળેલું’ જ. પણ અનુમાન એવું થઈ શકે છે કે ‘સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’ના કર્તાએ જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે શિવલાલ ધનેશ્વરકૃત એ ભાષાંતર હોવું જોઈએ. જાણીતાં બીજાં સર્વ ભાષાંતરના કરનારનાં નામની આપણને ખબર છે. પણ આ તેમાંનું નથી, એ કારણે આ અનુમાન થઈ શકે છે. બીજો કોઈ આધાર હોય તો એ તો કોઈ જાણકાર આપે ત્યારે જ જાણીએ. ભાષાંતર કેવું છે એનો ખ્યાલ આપવા એના પહેલાં એ શ્લોક ઉતારીશું:

કોઈ કાંતા વિરહ ગરવા; વર્ષના સ્વામિશાપે,
કામે દીવો વગર ફિકરે, આયમંતે પ્રતાપે;
સીતાસ્નાને જલપુનિત ત્યાં વાસ ચણે કિંધા છે,
પાઠી છાયા તરુતણિ તહિ રામગિર્યાશ્રમેએ.

કદયા ત્યાંહી કંઈક મહિના પવંતે કામભોગે,
ખાલી કાંડે, કહુ સરિજતા, હેમ કેરં, વિભેગે;
ત્યાં આપાઠી હજોળિ પડવે મેહુલો દૂંક બૂંકયો,
દીકો તેણે ટકર કરતો હાથિયો હોય દૂંકયો.

પછીના 'મેધદૂત.' બાપાંતરકારોની ઉપર આ બાપાંતરનું
ઋણુ પણ થોડુંધણું હશે એમ આ વિષયથી પરિચિત વાંચકોને
લાગ્યા વિના રહેશે નહિ; બાકી મૂળની રસવત્તા ગુજરાતીમાં
ત્રીજાવાની દૃષ્ટિએ આ બાપાંતરને મધ્યમ કોટિનું પણ બાગ્યે
કહી શકાય.

ખીજી નોંધવાજોગ પદબાપાંતર 'આત્મબોધ સ્તોત્રનું'
છે. એ સમશ્લોકી નહિ પણ લાવંણીને મંજતો આવે તેવા 'રામ-
રચિરા' રાગમાં થયું છે. દીપમાં વિસ્તૃત દીકા પણ આપેલી
હોવાથી, અધ્યાત્મવિષયમાં પ્રવેશ કરેલાને પ્રગતિમાં મદદ કરે
તેવું એ બાપાંતર છે.^૧

'તર્ક અને શાસ્ત્ર' 'બે ભાગવતો' 'પ્રાર્થનાસમાજના
મોક્ષ સંબંધી સિદ્ધાંતો' 'વેદાન્તસાર' 'કેળવણી સંબંધી
ચોક્કા વિચાર' 'જનહિતવાદ [યુટિલિટી] અને સહજ ઉપ-
લબ્ધિ [ઇન્સ્ટિનક્ટિવ]' 'તપ' 'બંધન' 'શ્રદ્ધાની પૂર્ણતા':
આ સર્વ અન્ય ક્ષેત્રોનાં લખાણુ વિશે વિગતથી લખવું અશક્ય
હોઇ એટલું જ કહેવું બસ થશે કે જોમ એ વિષયોની
પસંદગી તેમ એમાંની સજીવ ચિન્તનમંયતા પણ 'સુદર્શન'ની

૧. આ અર્થવા આવતા અંકની મંત્રુપા 'માં તેમાંથી થોડી
વાંનગી, મૂળ સંસ્કૃત સાથે, આર્થવા વિચાર છે. —સં. મા.

જિંથી પ્રતિષ્ઠાને સર્વથા શોભે તેવાં છે. એ સમયના ગુજરાતમાં 'મણિલાલ સિવાય પણુ આ પ્રકારનાં સારાં લખાણો લખનાર વિચારકોનો અભાવ નહોતો એ હકીકત પણુ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

આહમા અંકમાંનો 'દિગ્દર્શન' નામનો નોનો વિષય મહાભારત, કાર્વિન, ગાલ્ટન અને ખીજામાંથી ટપકાવેલાં જીવન-દિશાનાં દર્શક અવતરણોનો જનલો છે. એમાંનું 'ગાલ્ટનવાળું' આ કોંગ્રેસ તથા સમાજસત્તાવાદના જમાનાને ગમી જાય તેવું છે: "જનમંડલનો નિર્વોહ અત્યંત ખર્ચસાધ્ય નહિ, તે સુધારાનું [સંસ્કૃતિનું] ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ."

આહમું પુસ્તક

કાષ્ઠલખાના આ પુસ્તકમાં આહમો અંક નથી અને અગિયારમો પણુ ન હોય તેવો ભાસ થાય છે; કારણુ, જે અંક અગિયારમો છે તેને પહેલે પાને આંકડો (૧૦) અને મહિનો (જુલાઈ) આગલી વખતનાં જે હશે તે ફેરવવાનું ખીજાંધર (માને ' કંપોઝિટર ') ભૂલી ગયો છે.

તંત્રીલખાણો અને કાવ્યો પરત્વે ગયા પુસ્તકની જ સ્થિતિ; વિશેષતા એટલે કે માર્ચ અને જુલાઈના અંકોમાં, અનુક્રમે, 'ગુલાબ' અને 'સતી સંન્યાસિની' નામનાં કાવ્યો છે તે પૂર્વોક્ત ચારપાંચ કવિઓમાંથી કોઈનાં લાગતાં નથી ને તો પણુ એ માત્ર સામાન્ય કક્ષાનાં નથી. એકે કોઈ કૃતિસંગ્રહ કે સુમન-માલામાં પણુ વાંચેલું માદ નથી એટલે કોઈકે કોઈ વાર એ પુનર્મુદ્રિત કરવાં જોઈએ.

ઓગસ્ટ કોમ્પની પોઝિટિવિસ્ટ ફિલોસોફી વિશેનું 'કોમ્પ-દર્શન'; તથા એક અંગ્રેજી થીઓસોફિસ્ટ ગ્રન્થને આધારે લખાયેલું, માનવગત ચેતનાની સાત ભૂમિકાઓ વિશેનું, 'સપ્તપથ્ય'

મનુષ્ય^૧ 'એ બંને તત્ત્વજ્ઞાનની; ' પુરાણભાવના ' એ ધર્મવિષયક; અને સારાંશ-વિવેચનાત્મક ' દૃષ્ય-નત અને શકુંતલા 'એ સાહિત્ય-વિષયક; આ સાર લેખમાળાઓ, જાદારના લેખકોનાં લખાણુમાં, વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

૧૮૯૩ના જુલાઈ અંકમાંનું ' લેજરસ્ટ્રેટિવ કાઉન્સિલ ' દર્શાવે છે કે અગાઉ અપાયલા વચનાનુસાર રાજ્યપ્રકરણ હવે શરૂ થાય છે. એ લખાણુની પહેલી કંડિકાનો મુખ્ય ભાગ અહીં ઊંતાર્યો છે, તે પરથી ખ્યાલ આવશે કે મણિલાલ રાજકીય વિષયને સ્પર્શતા ત્યારે પણ તેમની કલમ, હમેશ માફક, વેગ અને નિર્ભયતાથી છતાં સમતોલપણે ચાલતી:

આજ આઠ વર્ષથી આર્યભૂમિ ઉપર કેટલાક દેરાભક્તોએ સ્વાર્પણ કરી મહાયુદ્ધ ચલાવ્યું, અનંતગુણ વ્યય કર્યો ને આખી ભારતભૂમિ તેથી સચેત થઈ જઈ, પોતાનો વાસ્તવિક અધિકાર માગતી થઈ. એ બધું ફક્ત " નેરાનલ કંગ્રેસ " નામક મહા સમારંભની યોજનામાંથી આવ્યું છે. ... અમને પોતાને તો એમ જ લાગે છે કે જે કેળવણી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓએ આપણને આજ પધંત આપી છે, જે નવી નવી રાજ્યભાવનાઓ ને અધિકારપદ્ધતિઓ આપણને સમજાવી છે, જે રાજ્ય, શ્રૂત, સંસાર, ધર્મ ઈત્યાદિની નૂતન વાસનાઓ આપણા હૃદયમાં રેપી છે, ને બધીના સતોષ માટે ઉપાય ન કરવો, એ રાજ તથા પ્રજા ઉભય વચ્ચે અણખનાવ ઉપજાવી માઠાં પરિણામ ઉપજાવે તેનો પ્રસંગ છે. ભૂખ લાગવાનું ઓસડ આપી, ભૂખ લાગે ત્યારે જમવાનું ન પીરસવું, એથી લાભકારક ફલ ન જ થાય.૨

જે જમણુ જમવા દેવાની રજા એ વખતે આ રીતે માગવા-માં આવી હતી તે આવતા પરમ દિનના પૂર્ણસ્વરાજ્યરૂપી

૧. ભાષાંતરકારનું નામ તો ' સુદર્શન 'માં નથી; પણ એ પછીથી મન્યાકારે થએલું. યાદ છે તે મુજબ ભાવનગરના એ સમયના પ્રસિદ્ધ થીઓસોફિસ્ટ સ્વ. દુષેરાય મ. ઓઝાએ એ કરેલું હતું.

૨. જિજ્ઞાસુઓ એ આજો લેખ ' સુદર્શનગદ્યાવલિ ' (પૃ. ૪૧૨)માં વાંચી શકશે.

ધેવરખાત્ર નહોતું કે આજનાં પ્રાન્તિક પ્રધાનપદાંશી શીરોપુરી ય નહોતું; એ તો હતી ખીચડી ને છાશ-અમને તમારી ધારાસભાઓમાં બેસવા દો ને તમારા કામકાજની ચર્ચા કરવા દો. આ કારણે, સાડાચાર દસકા પરતું ઉપલું લખાણ આજે આપણને કદાચ વધારે પડતા ઉત્સાહથી ભરેલું લાગે; પણ તેમાંથી આપણે મહત્ત્વ કરવાની છે તે આ બે જ વાત: એ સમયની બિશુણી જેવી મહા-સભાના મૂળમાં રહેલી રાષ્ટ્રકેયની ભાવના જેમ મણિલાલ જેવા દેશપ્રેમી વિચારકો જોઈ શક્યા હતા, તેમ બદલાતી પરિસ્થિતિમાં ભલે ધીમે ધીમે પણ રાજ્યતન્ત્રને બદલાવવામાં નહિ આવે તો વિપરીત પરિણામ આવવાનું છે. એવી એતવણી પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ કરી શક્યા હતા.

આ પુસ્તકના છેલ્લા અંકમાંની ‘મુંબઈમાં તોફાન’ એ છેલ્લી નોંધ પરથી જોઈ શકાય છે કે કોમી હુલ્લડોની કળા એ નગરીએ છેક ત્યારની ખીલવવા માંડેલી અને કારણ પણ હલકા હિંદુમુસ્લીમોના અજ્ઞાન અને સ્વાર્થબુદ્ધિમાં જ રહેલું હતું. મણિલાલે પોતાની દીકામાં સ્પષ્ટ ક્યું છે કે ગોરક્ષાને બહાને થએલા એ તોફાનની ખીનાને સરકાર કે એંગ્લોઇન્ડિયન છાપાં પ્રજના રાજકીય હકોની બાબતમાં આડે આવનારી બનાવી મૂકે એ તદ્દન ગેરવાજબી છે.

‘બ્રાહ્મણ’ ઉપનામથી મણિલાલે લખેલો પહેલો મેખ ‘ગૂજરાતના બ્રાહ્મણો’ પત્રિકારૂપે આ પુસ્તકમાં જ વહેંચાયેલો માલૂમ પડે છે; આજે પણ એ કટલીક રીતે ઉપયોગી હોવાથી, અન્યત્ર એ ઘણો દુર્લભ હોવાથી તેમ જ મણિલાલના સર્વભાવી અભ્યાસીઓ માટે, ‘માનસી’ માં એને સુગવડે છાપવો નિર્ધાર્યો છે.

છેલ્લા અંકને પહેલે જ પાને ટૂંકું નિવેદન છે કે આવતા પુસ્તકથી કદ બદલાઈને રોમલ અબ્દુલ પત્રી યશ કેમ કે ગીતા-ભાષાં-તર હવે પૂરું થયું હોવાથી, મહત્ત્વના હિંદી વેદાંતમંથ ‘વૃત્તિ-

પ્રભાકર 'નું' કૃતિક પ્રકાશન માસિકના જ એક બાગ તરીકે (પણ જુદી પૃષ્ઠસંખ્યાએ) શરૂ કરવાનું છે. એ અન્ય (રવ. મનઃસુખરામે બાબા-તરેલા 'વિચારસાગર' ના કર્તા) હાલુપંથી શ્રી નિશ્વલદાસજીનો છે અને એ કઠિન હોવા છતાં વિસ્તીર્ણ દીકા વડે એને સરલ કરવાનો મત્તન યથાશક્તિ થશે, એમ પણ નાહેર થયું હતું.

નાણુંભીડ : ૨

ભૂં છું ત્યારથી તે સૂતા સુધીમાં બોલામાં બોલી ૧૦ વાર દોઢિયાં એમ નિઃશ્વાસથી બોલાઈ જવાય છે. ખરેખર, દ્રવ્યને તુચ્છ ગણતો આબો! છડ' ને હજીએ મનથી તેમ જ ગણું છડ', પણ મિત્રના વિશ્વાસ ઉપર સાદસ થયેથી જ્યારે ભીડ આવી ત્યારે દ્રવ્ય જરૂરનું લાગે છે. હું હમેશાં સંહાય કરનારો તે હાલ સહાયપાત્ર થયો છડ' ને સહાય મળતી નથી-હોય ! રતના ફેરફાર હોય છે તેમ આ દિવસ પણ જશે. ફાંફાં માર્યો બડ' છું-આશા રાખ્યો બડ' છું-પણ થવાનું હશે તે થશે એમ મનમાં નક્કી સમજું છડ'. ... ..

ન. ગ. મંદિર, પૃ. ૩૩૪-૩૫.

—નર્મદ

ગુજરાતનો સંશોધનાત્મક ઇતિહાસ

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ (વિભાગ ૧-સો) :
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી, પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.
૫૦ ૨૮૦+૨૦. કિં ૦ રૂ. ૧) (કાચું ૫.૬).

અખિલ ભારતવર્ષીય ખ્યાતિવાળા ગુજરાતના એક વિદ્વાને એક વખત લખ્યું હતું કે મુંબઈ ગેઝેટીઅરમાં લખાએલા ગુજરાતના ઇતિહાસ પછી એ વિષયમાં નવા સંશોધનને હવે અવકાશ નથી. તેઓ આ પુસ્તકનું અવગાહન કરશે તો સહેજે જણાશે કે ગેઝેટીઅર પછી બહુ સંશોધનને અવકાશ હતો અને તેની ઘણી હકીકતોમાં બહુ સુધારોવધારો થઈ ગયો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક ગુજરાતી ઇતિહાસના સંશોધનના સાહિત્યમાં કીમતી ઉમેરો છે. એ કંઈ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની આજ્ઞા અનુસાર રચાયેલું પુસ્તક નથી, પરંતુ વિદ્વાન સંશોધકના સમસ્ત જીવનના પરિશ્રમનું ફળ છે. આ પુસ્તકની હકીકતોની નોંધ તેઓ વર્ણવી કરતા હતા અને તેથી સહેજ પછુ પ્રકાશિત હકીકત તેમના સંગ્રહમાંથી રહી જવા પામી નથી. જાણે કે તેમણે ગુજરાતના ઇતિહાસના સંશોધનનો માલ ખૂણે-ખૂણેથી ખોળાને એકજથ્થે કર્યો છે અને તેથી મારા જેવા નાના વહેપારીઓને અસારે તો બેકાર બનાવી દીધા હોય એમ લાગે છે ! હવે તો અમારે જે કંઈ વહેપાર કરવો હોય તે એમના

સંગ્રહમાંથી જ ખરીદીને કરવો રહ્યો ! જ્યાં સુધી નવું બજાર હાથ ન લાગે. ત્યાં સુધી બધા વહેપારીઓએ તેમની દુકાને જ માલ માટે જવું પડશે ! તેમણે સંગ્રહેલી હકીકતો એટલી તો સંપૂર્ણ છે કે એવું બતાવી શકાય એમ નથી કે અમુક બાબત રહી ગઈ છે; માત્ર તેમણે કરેલી હકીકતોની મૂલવણી અને તેમના મહત્ત્વની આંકણી વિષે જ વિચાર કરી શકાય એમ છે.

આ પુસ્તકમાં મુખ્ય રીતે ગુજરાતના ઇતિહાસનો આરંભ ચાવડા વંશથી કરવામાં આવ્યો છે. અને તે સિદ્ધરાજના રાજ્યના અંત સુધી આપવામાં આવ્યો છે. તેનાં પહેલાં બે પ્રકરણોમાં ચાવડા વંશ પહેલાંની ગુજરાતની રિયલિટી જે વર્ણન અને જોગોલિક હકીકત આપવામાં આવી છે, તેમજ ચોથા પ્રકરણમાં ગુજરાતમાં 'રાષ્ટ્રકૂટ અને પ્રતિહાર' વંશોનાં અમલતંત્ર જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ખરેખર શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈની સંશોધન-શક્તિ અને તેમની સર્વગ્રાહી વિદ્યાતાનું આપણને દર્શન કરાવે છે. તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો ઉપરથી ગુજરાતની આચીન લોકરિયલિટી તારવવામાં આવી છે તે પણ અંપૂર્વ છે. મુખ્ય વર્ણિત વિષયના નિષ્કર્ષો પણ કેટલાક સર્વામાન્ય થાય તેવાં છે. દાખલા તરીકે : (૧) કલ્યાણકટક તે કનોજ એ અનુમાન; (૨) બીમની સિંધ ઉપરની ચઢાઈ અને તેનો સમય; (૩) કર્ણનો લાટવિજય; (૪) ખેંગારને સિદ્ધરાજે મારેલો નહિ, પરંતુ કેદ કરીને પાટણ આણેલો અને તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપી પાછો મોકલેલો અને તે પોતાની રાજધાની તરફ જતાં વઢવાણ આગળ મરણ પામ્યો, જ્યાં રાણકદેવી સતી થઈ.

આ પુસ્તકમાં કરેલા બીજા કેટલાક નિષ્કર્ષો માટે મતભેદને અવકાશ છે. એની સમીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. આ નિષ્કર્ષો બે ભાગમાં વહેંચીશું : મુખ્ય અને ગૌણ. પ્રથમ આપણે મુખ્ય બાબતો લઈશું.

મુખ્ય ખાખત બૂવડની પંચાસર ઉપરની ચઢાઈ છે. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ગેઝેટીઅરના લેખકને અતુસરીને એમ માને છે કે ચઢાઈ કલ્પિત છે અને પંચાસરનો નાશ મુસલમાનોના હાથે થયેલો. પરંતુ હું જાને ખાખતો સત્ય માતું છું. પંચાસરનો નાશ મુસલમાનોના હાથે થયેલો એ વાત ખરી, પણ તે પહેલાં બૂવડની પણ તેના ઉપર ચઢાઈ થયેલી હોય એમાં કશું અસંભવિત નથી. આ બૂવડ સોલંકી વંશનો નહિ, પણ પ્રતિહાર વંશનો હોવો જોઈએ એમ હું માતું છું. અત્યાર સુધીની શોધખોળથી પ્રતિહાર વંશનો આદિ પુરુષ નાગભટ્ટ જણાયો છે. અને તેનો સમય સં. ૮૧૩ની આસપાસ નિર્ણયિત છે. હવે તેનો પિતા જૂભટ (જૂવડ) હોય તો તે વનરાજના પિતાના સમયમાં હોઈ શકે. તે વખતે પ્રતિહારોત્તું રાજ્ય બિન્નમાલમાં હતું અને તેમની સત્તા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં પ્રવર્તતી હતી તે ઇતિહાસસિદ્ધ ખીના છે. પાછળથી તેઓ કનોજ ગયા, તેથી પ્રખ્યન્ધકારોએ જૂવડને કનોજનો માની લીધો ને જૂજરાજનો ગુજરાત ઉપર હક્ક સાબિત કરવાને જૂવડને સોલંકી વંશનો ઠરાવ્યો હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. વનરાજ મોટી ઉમરનો થયો સાંસુધી પ્રતિહારોએ પોતાનો અધિકાર પંચાસર ઉપર રાખ્યો હતો અને વનરાજ ઉમર લાયક થતાં તેને તેતું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું હતું એમ જણાય છે, કારણ કે પ્રખ્યન્ધચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે જૂવડે વનરાજને ગુજરાતનો સેલ્લભૂત (ખંડણી ઉધરાવનાર) નીમ્યો હતો. પાછળથી સિંધના મુસલમાનોએ ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો, તે વખતે પંચાસરનો નાશ થયેલો અને વનરાજને નવું નગર વસાવવાની ફરજ પડેલી એમ મારું માનવું છે, કારણ કે મુસલમાનો વલબી ઉપર વારંવાર હુમલા કરતા અને સિંધમાંથી કાઠિયાવાડ જવાના માર્ગ ઉપર પંચાસર આવ્યું હતું, તેથી તેનો નાશ થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. આથી વનરાજને એ માર્ગથી દૂર નવું નગર વસાવવાની જરૂર લાગી હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

રા. દુર્ગાશંકરભાઈએ મુસલમાનોના હુમલાનું વર્ષ સં. ૭૮૦ માન્યું છે તે મને યોગ્ય લાગતું નથી. ગેઝેટીઅરમાં તે વર્ષ સં. ૭૭૬ માન્યું હતું તે તો દેખીતી જ ભૂલ હતી, કેમ કે એ હુમલો ખલીફ હાશમના સમયમાં થયો હતો અને તેવો સમય સં. ૭૮૦થી ૭૮૬ સુધીનો નિશ્ચિત છે. પરંતુ દુર્ગાશંકરભાઈએ હુમલાનું વર્ષ ખલીફના સમયના આરંભનું (સં. ૭૮૦) શા આધારે માને છે તે સમજાતું નથી. જનાશ્રય પુલકેશીના સં. ૭૮૪-૮૫ના તામ્રપત્રમાં આરખાનો હુમલો તેણે પાછો વાળ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જો તેનો વિજય સં. ૭૮૦માં થયો હોય તો તેના ઉલ્લેખવાળું તામ્રપત્ર એટલું જોડું કોતરાવવામાં આવે નહિ. રા. દુર્ગાશંકરભાઈએ મુંજના સં. ૧૦૫૧ના તામ્રપત્રના સંબંધમાં લખ્યું છે છે કે વિજય પછી તુરત જ દાન આપવાની સામાન્ય પ્રથા હતી, તો એ પ્રથા પુલકેશીના દાનને કેમ લાગુ ન પડે? આથી આરખાનો હુમલો સં. ૭૮૩-૮૪માં થયેલો માનવો એ જ યોગ્ય છે. વનરાજને નવું નગર વસાવતાં આઠનવ વર્ષ લાગ્યાં હોય એ સ્વાભાવિક છે.

મૂળરાજની સોરઠના અદરિયુ ઉપરની ચઢાઈનું દયાશ્રય કાવ્યમાં હેમચંદ્રાચાર્યે વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. આ આખી ચઢાઈ રા. દુર્ગાશંકરભાઈ કલ્પિત માને છે, પણ મને તેમની કલ્પના વાસ્તવિક જણાતી નથી. મહાકાવ્યમાંના વર્ણનની વિગતોમાં અતિયોચોક્તિ હોઈ શકે, પણ તેથી મૂળ જનાવ જ કલ્પિત માની લેવાનું સાદસ કરતાં પહેલાં ધણો વિચાર કરવો ઘટે છે. હેમચંદ્રાચાર્યના કાવ્યમાં અદ્ભુત અંશો છે, વિગતોમાં કલ્પનાનું મિશ્રણ છે, અમુક જનાવો વિષે મૌન છે, ગુણો અને વિજયોના વર્ણનમાં અતિશયતા છે, પરંતુ તેમાં કોઈ ઐતિહાસિક આખો પ્રસંગ કલ્પિત જોડો કર્યો હોય તેમ દુધારતો નથી. દયાશ્રયની દૃટલીક જાળતો પહેલાં અયથાર્થ ધારવામાં આવતી હતી, જે હવે સત્ય સાબિત થઈ છે. દા. ત. મૂળરાજના પિતાનું નામ

રાજા, દુર્લભદેવનું મારવાડ(નાડોલ)ના રાજા મહેન્દ્રની જેન સાથેનું લગ્ન, બીમની મુસલમાનો ઉપરની ચઢાઈ, મીનળદેવીનો પિતા ચન્દ્રપુરના કાઠમ્બવંશનો હતો તે હકીકત વગેરે. મહમ્મદ ગઝનવીની ચઢાઈ વખતે બીમ સોમનાથ-પાટણમાં લલ્લ્યો હતો તે હકીકત અને બીમે સોમનાથનું પત્થરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું એવો ભાવબૃહરપતિની પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ જોતાં બીમના તાળામાં સોરઠનો પ્રદેશ હતો એ ખુલ્લું છે. તો મૂળરાજે એ પ્રદેશ ન જીત્યો હોય તો કાણે જીતેલો? મૂળરાજ અને બીમ વચ્ચેના કાંઈ રાજાએ સોરઠનો પ્રદેશ જીત્યો હોય એવો કાંઈ મંત્રમાં નિર્દેશ નથી. આથી મૂળરાજની સોરઠની ચઢાઈને કલ્પિત માનવી તે હું એક પ્રકારનું સાહસ સમજું છું. સિદ્ધ-દૈમ વ્યાકરણમાં પણ મૂળરાજે આબીરો ઉપર વિજય મેળવ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે:

પૂર્વ મવ્ધારાગોપીહરણસ્મરણાદિવ જ્વલિતમન્યુઃ ।

ધૌ મૂલરાજ પુરુષોત્તમોઽવધીદ્ દુર્મદામિરાન્ ॥ ૧ ॥

સિદ્ધ-દૈમ વ્યાકરણ દ્વા. કા.ની પૂર્વે રચાયું હતું, તેથી સોરઠવિજય મહાકાવ્યની જરૂરીઆત માટે કવિની કલ્પના જોબી કરેલી ગણાય નહિ. અહરિપુ નામ કલ્પિત હોઈ શકે પણ સોરઠ-વિજય તો કલ્પિત નથી.

મૂલરાજથી સિદ્ધરાજ સુધીના લગભગ બધા રાજાઓને સિન્ધુ-રાજ સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું છે. આ સિન્ધુરાજ કાણુ હતા તે સંબંધી શ્રી. દુર્ગાશંકરભાઈ નિર્ણય કરી શક્યા નથી. મૂલરાજ સાથે લડનાર સિન્ધુરાજને તેઓ રાધનપુર પાસેના રણકાંઠાનો ઠાકરડો ધારે છે, આમુંડની સાથે લડનાર સિન્ધુરાજને તેઓ માળવાનો સિન્ધુરાજ (જોજનો પિતા?) ધારે છે. અને સિદ્ધરાજે પરાજિત કરેલા સિન્ધુરાજને તેઓ જેસલમીર તરફનો રાજા ધારે છે; પરન્તુ હું ધારું છું કે એ સિન્ધુરાજે સિન્ધના મુસલમાન હાકેમો

હોવા જોઈએ. શાકંભરીના ચૌહાણોને એ હાકેમો સાથે વારંવાર મુદ્દ થયાના ઉલ્લેખો પૃથ્વીરાજવિજય કાવ્યમાં તથા હમ્મીર કાવ્યમાં છે. રજપુતાનાની સરહદ સિંધને જેમ લાગુ પડે છે, તેમ ગુજરાતની સરહદ પણ સિંધ સાથે જોડાએલી છે. જે સિંધના મુસલમાનોએ રજપુતાના ઉપર હુમલા કર્યા હોય તો તેઓ ગુજરાત ઉપર પણ હુમલા કરે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. મુસલમાનો સિંધમાં દાખલ થયા પછી લગભગ ત્રણસે વર્ષ સુધી આગળ વધી શક્યા નથી. તેમને રોકી રાખવાનું માન પ્રથમ પ્રતિહારોને અને રાષ્ટ્રકૂટોને અને ત્યાર પછી ગુજરાતના સોલંકીઓ અને શાકંભરીના ચૌહાણોને પડે છે. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ લખે છે કે સિન્ધુરાજ મુસલમાન નહિ, પણ હિન્દુ રાજ હોવા જોઈએ, કારણ કે મુસલમાન હોય તો તેને 'રાજ' લખે નહિ, પણ તુરુક લખે. પરંતુ બીમની સાથે પંચનદ આગળ લડનાર સિન્ધુપતિને તેઓ મુસલમાન માને છે. હવે દ્વાચાશ્રયમાં આ સિન્ધુપતિને સ્પષ્ટ રીતે સિન્ધુનૃપતિ અને સિન્ધુરાજ કહી છે.

સિદ્ધદેવવ્યાકરણમાં બીમે સિન્ધરાજને દરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે:

कर्णं च सिद्धराजं च निर्जित्य युधि दुर्जयम् ।

यो भीमेनाधुनाचક्रे महाभारतमन्यया ॥ ૧૫ ॥

એ જોતાં અન્ય ગ્રંથોમાં અને શિલાલેખોમાં સિન્ધના મુસલમાન હાકેમને સિન્ધુરાજ કહી હોય તો તેમાં કંઈ અવાસ્તવિકતા નથી.

ગુજરાતના સોલંકીઓને ખીજે લાંખે વિઘ્ન નાડોલના ચૌહાણો સાથે આલેલો હતો, એ વાત સુધા પહાડીના અને હથૂંડીના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ માને છે કે નાડોલના ચૌહાણોની સાથે મૂલરાજે મૈત્રીસંબંધ

ખાંધ્યો હતો અને બીમના તેઓ સામંતો. બન્યા હતા, છતાં પણ કર્ણુની સાથે તેમને વિગ્રહ કેમ થયો એ બાબતમાં તેઓ મુંઝાણ છે. પરંતુ તેઓ સુધાના અને હથૂંડીના લેખ ફરી વાંચી જ્ઞેશે તો જણાશે કે દુર્લભરાજથી આરંભી કર્ણુ સુધીમાં નાડોલના ચૌહાણોની સાથે ગુજરાતના સોલંકીઓને મૈત્રીસંબંધ થયો નથી, પણ વિગ્રહ જ આપ્યા ક્યો છે. દુર્લભરાજ અને નાગરાજ મહેન્દ્રની બેતો સાથે પરપૂયા હતા એ વાત ખરી, પણ એ કંઈ મૈત્રીસંબંધ ગણાય નહિ. એમ તો એવા સંબંધી રાજ્યો વચ્ચે પ્રાણાન્ત વિગ્રહો આપ્યાનાં ઘણાં ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં છે. જે શ્લોક ઉપરથી તેમણે નાડોલના બાલપ્રસાદને બીમનો સામન્ત માન્યો છે, તે શ્લોકનો અર્થ સમજવામાં તેમની ભૂલ થયેલી છે. તેમાં લખ્યું છે કે બાલપ્રસાદે બીમના ચરણો એટલા જોરથી દબાવી તેને પીડા કરી કે રાજા કૃષ્ણદેવને બીમે કેદખાનામાંથી છોડી દીધો. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ચરણયુગલીવ્યાજતઃનો અર્થ 'પગ તળાંસીને' કરતા હોય એમ લાગે છે, પરંતુ તે પછીની પંક્તિ કુર્વન્ પીઠમતિષ્ઠતયા ઉપર તેમનું ધ્યાન ગયું હોય તેમ જણાવું નથી. એ પંક્તિઓનો અર્થ મેં ક્યો છે તેવો જ થઈ શકે. મૂલરાજની સાથે બલિરાજ લલ્લ્યો હતો, દુર્લભની સાથે મહેન્દ્ર લલ્લ્યો હતો, બીમની સાથે અહિલ્લ અને અણહિલ્લ લલ્લ્યા હતા અને પૃથ્વીપાલ કર્ણુની સાથે લલ્લ્યો હતો. તો વચ્ચેમાં બાલપ્રસાદ બીમનો સામન્ત શી રીતે બને ? તેથી એ માનવું યોગ્ય છે કે નાડોલના ચૌહાણો ગુજરાતના રાજાના સામન્તો બન્યા નહોતા. પૃથ્વીપાલનો ભાઈ જ્ઞેનજલ અથવા ચોજક પણ કર્ણુનો સામન્ત બન્યો નહોતો એમ હું ધારું છું. સુધાના લેખના ચોવીસમા શ્લોકની નીચેની પંક્તિ ઉપરથી રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ધારે છે કે કર્ણુ ચોજક પાસે ગુજરાતનું સામન્તપદ ઠબૂલ કરાવ્યું હતું:

શ્વેતાતપત્રેણ વિરાજમાનઃ શક્રમાગદિદ્વાલ્યપુરેડપિ રેમે ।

અર્થાત્ તેણે બળપૂર્વક અણહિલપુરમાં શ્વેતછત્ર ધારણ કર્યું હતું, પરન્તુ આમાં શક્તિશાળી જોનો અર્થ બળપૂર્વક થાય છે તે તેમના ધ્યાન બહાર રહી ગયો છે. હું એ પંક્તિનો અર્થ એવો કરું છું કે તેણે અણહિલપુરનો અધિકાર થોડા વખત માટે ધારણ કર્યો હતો. પ્રબન્ધચિંતામણિમાં લખ્યું છે કે મીનલદેવી અને સિદ્ધરાજ જે વખતે સોમનાથની યાત્રાએ ગયા હતા, તે વખતે અધિકાર સાંત્રમંત્રીને સોંપી ગયા હતા. એ વખતે માળવાના યશોવર્માએ અણહિલપુર ઉપર ચઢાઈ કરી હતી અને સાંત્રમંત્રીએ રાજની યાત્રાનું પ્રુણ્ય તેને આપીને પાછો કાઢ્યો હતો. યશોવર્મા તે વખતે માળવાની ગાદીએ હોવાનો સંભવ નથી, માટે પાટણ ઉપર હુમલો કરનાર આ નાહલનો યોગ્ય હોવો જોઈએ એમ મારું માનવું છે. તેના ભાઈ અશ્વરાજે સિદ્ધરાજને માલવવિગ્રહમાં સહાયતા કરી હતી, તેથી સિદ્ધરાજે તેને સોનાંનો કલશ ભેટ આપ્યો હતો એમ એ લેખના છવીસમા શ્લોકમાં નોંધ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજે નાહાલ ઉપર ચઢાઈ કરીને ત્યાંના રાજ્યો પાસે ગુજરાતનું સામંતપદ કબ્જા કરાવ્યું હતું. નાહાલના રાજ્યોના સંવત ૧૨૦૦ પહેલાંના કાંઈ લેખમાં ગુજરાતના સામંતપદનો સ્વીકાર નથી. અશ્વરાજના સં. ૧૧૭૨ના લેખમાં પણ તે વાત નથી, કારણ કે માલવાનું યુદ્ધ તે પછી થયું હતું. માત્ર તેના સં. ૧૨૦૦ના લેખમાં તેણે પોતાને સિદ્ધરાજનો પાદપન્નોપજીવી લખ્યો છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે સં. ૧૧૭૨ પછી નાહાલના રાજ્યો ગુજરાતના સામંત બન્યા હતા.

રા. ફુર્ગીશંકરભાઈએ લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજ માલવાનો યશોવર્માને કેદ કરી લાવ્યો હતો અને પાંછળથી તેને છૂટો કર્યો હતો, પણ ત્યારપછી તે મરણ મુખી પાટણમાં રહી કે માલવા માલ્યો ગયો એનો પત્તો લાગતો નથી, પરન્તુ ચારિત્રસુંદર ગણિએ કુમારપાળચરિતમાં લખ્યું છે કે યશોવર્માને માલવાનું રાજ્ય

પાછું આપવામાં આવ્યું હતું, એ ખીના મને સત્ય જણાય છે. સિદ્ધરાજે આ રીતે સોરઠના જેંગારને રાજ્ય પાછું આપ્યું હોય તેવો સંભવ રા. દુર્ગાશંકરભાઈ માને છે. તેણે શાકંભરીના અણી-રાજને જીતીને રાજ્ય પાછું સોંપ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ કહે છે કે માલવાતું રાજ્ય જીતીને સિદ્ધરાજે પોતાને તાબે રાખ્યું હતું એમ તેના ઉત્કાણું લેખોથી સિદ્ધ છે. પરંતુ ઉત્કાણું લેખોમાં તો માલવાનો દંડનાયક નીમવાતું જણાવ્યું છે. અને દંડનાયક એટલે ખાલસા રાજ્યનો સૂબો નહિ, પણ તે હાલના રેસિડન્ટ અથવા પોલિટિકલ એજન્ટ જેવો હતો એમ રા. દુર્ગાશંકરભાઈએ જ પ્ર. ચિં.ના ભાષાન્તરમાં લખ્યું છે. હું પણ ધારું છું કે રેસિડન્ટ કરતાં પણ દંડનાયકનો વિશેષ અર્થ થતો હતો. તે પોલિટિકલ (રાજકીય) એકલો નહિ, પણ સાથે મિલિટરી (લશ્કરી) એજન્ટ પણ હતો. નવું જીતેલું રાજ્ય જ્યારે તેના રાજાને પાછું સોંપવામાં આવતું, ત્યારે તેને સીધો રાખવાને અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાને દંડનાયક નીમવામાં આવતો. આ પ્રમાણે ચન્દ્રાવતીમાં રાજા ધન્યુક હતો, છતાં પણ ભીમે વિમલમંત્રીને દંડનાયક નીમ્યો હતો. એવી રીતે સગ્ગજન મંત્રીને સોરઠનો દંડનાયક નીમ્યો હોવાનો સંભવ છે. કુમારપાળના મેવાડમાં અને મારવાડમાં દંડનાયકો હતા. આથી દાદાક સિદ્ધરાજનો માલવાનો આવો દંડનાયક હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. દંડનાયકની નિમણૂકથી જ તે પ્રદેશ ખાલસા કર્યો હતો એમ માની લેવાને કારણ નથી. યશોવર્માના વંશજો કુમારપાળના સમયમાં અને તે પછી માલવાની ગાદીએ હતા એનાં અનેક પ્રમાણો મળે છે. સિદ્ધરાજે ગુજરાતની સરહદનો મુલક ચિતોડ, કુંગરપુર, વાંસવાડા, દાહોદ, ગોધરા આદિ ગુજરાતમાં મેળવી લીધાં હશે એ ખરું છે, પણ માલવાતું રાજ્ય તો યશોવર્માને પાછું સોંપેલું હોવું જોઈએ.

દેવરાજાદ રાજ્યના જુન્નેદમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખ

ઉપરથી 'માળવાના પરમાર રાજા ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર જગદેવ પરમાર ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો એવું હવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. છતાં પણ રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ગેઝેટીઅરને અનુસરીને એને સિદ્ધરાજનો નગરરક્ષક માનવાને તૈયાર નથી. અને સિદ્ધરાજનો નગરરક્ષક તો મિનલદેવીના ભત્રીજા જયકેશી ખીખનો 'મશીઆઈ' ભાઈ ધારે છે. જે વખતે જગદેવ પરમાર દંતકથાની કાલ્પનિક વ્યક્તિ મનાતો હતો, તે વખતે ગેઝેટીઅરના લેખકે ઉપરનું અનુમાન કયું હતું, પણ તેમ ધારવાને કશો આધાર આપ્યો નહોતો. હવે જગદેવ પરમાર ઐતિહાસિક પુરુષ સિદ્ધ થયો છે, છતાં પણ રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ઉપરના અનુમાનને વળગી રહ્યા છે, પણ તેમને એ સંબંધી કંઈ વિશેષ પુરાવો મળ્યો નથી. કીર્તિકૌમુદીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે જગદેવ અને પ્રતાપમદ્લ જે વખતે ગુજરાતની રાજધાનીમાં નગરરક્ષકો હતા, તે વખતે શત્રુઓની પેસવાની હિમ્મત ચાલતી નહોતી; પરંતુ ભીમ ખીખના સમયમાં એવો કાંઈ શરવીર નહિ હોવાથી તેનું રાજ્ય માંડલિક રાજાઓએ વહેંચી લીધું હતું. મૂળરાજ અને ભીમના સમયની હકીકત તેમના બાલ્યકાળને લાગુ પડે છે, તો જગદેવની હકીકત પણ સિદ્ધરાજના આરંભના રાજ્યકાળને જ લાગુ પડવી જોઈએ. જે આમ હોય તો જગદેવ દક્ષિણનો નહિ, પણ માળવાનો જ સંભવી શકે. અને દંતકથા પણ ઉપરના અનુમાનને ટેકો આપે છે. તેમાં લખ્યું છે કે જગદેવ સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલના આરંભમાં પાટણ આવ્યો હતો અને માલવવિગ્રહ વખતે પાછો જતો રહ્યો હતો.

જે પ્રમાણે આ દંતકથા ઐતિહાસિક સિદ્ધ થઈ છે તે પ્રમાણે ખીખ પણ દંતકથાઓ ઐતિહાસિક સિદ્ધ થતી આવે છે. ચિતોડની પદ્મિની લંકાના રાજાની પુત્રી હોવા વિશેની દંતકથા પં. ગૌરીશંકર ઓઝાએ ખોટી માની છે, પણ સિંહલદ્વીપમાં તે સમયે રાજપૂત સરદારો રાજ્યકારભારમાં અગ્રપદે હતા એવું જાણવામાં આવ્યું છે. (જુઓ ઓઝા-અભિનંદનગ્રંથમાં શ્રી.

પર્ણવિતાનનો સિંહલી ભાષાનો લેખ.) વળી, ચિતોડના રાજ રત્નસિંહને અલાઉદ્દીને કેદ કર્યો હતો એ વાત પં. ઓઝાજીએ ખોટી માની છે, પરંતુ તત્કાલીન નાબિન-દનોદ્ધારપ્રગ્નધમાં અલાઉદ્દીને ચિતોડના રાજાને વાનરની માફક ગળામાં સાંકળ નાંખીને ગામેગામ ફેરવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આથી દન્તકથાઓની વિરુદ્ધમાં ઐતિહાસિક પુરાવો ન મળી આવે ત્યાં સુધી તેમને અસત્ય માની સેવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. માયા દેડના બલિદાનથી સહસ્રલિંગ સરોવર પાણીથી ભરાયું હતું, તેની વિરુદ્ધમાં ઐતિહાસિક પુરાવો મળ્યો છે કે તે સરોવર સરસ્વતીના જળથી ભરવામાં આવ્યું હતું. આથી માયા દેડની દન્તકથા અસત્ય માનવાને હરકત નથી, પરંતુ જસમાની દન્તકથા વિરુદ્ધ કશો પુરાવો મળ્યો નથી, તો તેને અસત્ય માનવાનું સાદસ કરવું જોઈએ નહિ. અણહિલ નામના ભરવાડે બતાવેલી જમીન ઉપર વનરાજે અણહિલપુર વસાવ્યાની દન્તકથા રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ખોટી માને છે, પણ ચૌદમા શતકની પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયની ટીકામાં તે જ સમયના વિવિધ તીર્થકલ્પમાં એનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. મૂળરાજે ઉત્તરમાંથી ઔદિચ્યોને ખોલાવી તેમને ખંભાત અને શિહોર આપ્યાની કથા સત્ય માનવાની રા. દુર્ગાશંકરભાઈ આનાકાની કરે છે, એ કારણથી કે મૂળરાજના તાબામાં ખંભાત અને શિહોર હોવાં સંભવિત નથી. મૂળરાજના તાબામાં શિહોર ન હોવાનું કારણ તેમણે તેનો સૌરાષ્ટ્રવિજય સત્ય માન્યો નથી તે હોવું જોઈએ. પણ મેં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે એ વિજય અસંભવિત નથી. ખેડા પ્રદેશ અને લાટ મંડળ સં. ૧૦૨૮ સુધી રાષ્ટ્રકૂટોને તાબે હતાં એ ખરું હોય, તો પણ ત્યાર પછી એ પ્રદેશો મૂળરાજના તાબામાં આવ્યા હોય એ અસંભવિત નથી. દ્વયાશ્રયમાં વર્ણવેલી મૂળરાજની લાટ ઉપરની ચઢાઈ કંઈ સાવ કલ્પિત હોય એમ માનવાનું સાદસ કરી શકાય નહિ. મહમ્મદ ગઝનવીને આડે રસ્તે રણમાં દોરી જવા વિષેની કથામાં

અસંભવિત જોયું કશું નથી; મહમ્મદના જીવન સંબંધી છેલ્લામાં છેલ્લું પુસ્તક મિ. મહમ્મદ નિઝામીએ લખ્યું છે, તેમાં એ કથાને અસંભવિત માની નથી. એ પ્રમાણે વનરાજ અને શીલગુણસૂરિની કથા, નવધણની કથા વગેરે દન્તકથાઓ તેમના વિરુદ્ધના પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી ખોટી માની લેવાની ઉતાવળ કરવાનું મને ઠીક લાગતું નથી. આ પ્રમાણે રા. દુર્ગાશંકરભાઈએ ઘણી દન્તકથાઓને ખોટી માની છે, છતાં પ્ર. ચિ.માં સંમ્રહાએલી ટેટલીકં દન્તકથાઓ તેમણે સત્ય માની છે. દા. ત. ભીમની રાણી બકુલાદેવી વેશ્યા હતી, મીનલદેવી કદરૂપી હતી, વગેરે; પરંતુ જો બકુલા દેવી વેશ્યા હોય તો તેનાં સંતાનો અને વંશજો સાથે પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિયકુળો લગ્ન સંબંધ બાંધે, ખરા? જયસિંહસૂરિએ કુમારપાલચરિતમાં લખ્યું છે કે દશરથની માફક ભીમદેવ રાણી સાથે વચનબદ્ધ હોવાથી મોટા પુત્ર ક્ષેમરાજને રાજ્ય નહિ આપતાં નાના પુત્ર કર્ણને આપ્યું હતું. રજપુતાનાના ઇતિહાસમાં આનાં ઘણા ઉદાહરણો જોવામાં આવે છે. જયસિંહસૂરિની હકીકત ખોટી માની મેરુતંગની હકીકત સાચી માનવાને કશો આધાર નથી. મીનલદેવી કદરૂપી હોવાથી કર્ણે પરણવાની ના પાડી હોય તો, તેને નટીનો વેશ પહેરાવી રાજના શયનખંડમાં મોકલવામાં આવી ત્યારે તે તેને શા કારણથી પસંદ પડી ગઈ? શું વેશપરિવર્તનથી કુરૂપતા જતી રહી?

હવે આપણે ઓછા મહત્વની બાબતો વિશે દૂકાણામાં વિચાર કરીએ. મૂલરાજના પિતા રાજાને એક જગ્યાએ ગુજરાતના દેશનો રાજા માનવામાં આવ્યો છે, જ્યારે અન્ય સ્થળે તેને કાન્યકુબ્જના પ્રતિહાર રાજા મહેન્દ્રનો સામન્ત માનવામાં આવ્યો છે, પણ તેમાં અનુમાન સિવાય વિશેષ કંઈ પુરાવો નથી. મૂલરાજ આવડા વંશનો બાણેજ હોવાની કથા એવા કારણથી માનવાની રા. દુર્ગાશંકરભાઈ ના પાડે છે કે આવડાઓ દારૂડીઆ હતા અને મૂલરાજે દાનપત્રમાં પોતાનાં બંને કુલો વિમલ જણાવ્યાં છે.

તેથી કહ્યાવતી બહુ ટૂંકા સમયને માટે જ રાજધાની રહી હતી.

સિદ્ધરાજના સમયમાં પાટણની નજીકના સિદ્ધપુરના પ્રદેશ ઉપર બાબરો હુમલા કરે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અંચકર્તાને આશ્ચર્યજનક લાગે છે, પણ તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? પ્ર. ચિં.માં લખ્યું છે કે બિલ્લ લોકો સિદ્ધરાજની સામે યર્ધ ગયા હતા. મુસલમાની સમયમાં મેવાસી હાકરડાઓનો એવો ને એવો જ ત્રાસ હતો. હાલના સમયમાં પણ બાબર દેવા, ઉમર ભૂતા વગેરેની ટોળાઓનો જુલમ અમદાવાદની નજીકમાં પણ એવો ને એવો છે. બાબરો પણ આવી હુંટારુ ટોળાનો સરદાર હોવો જોઈએ એમ મને લાગે છે. શાંભરના અર્જોરાજ ઉપર સિદ્ધરાજે વિજય મેળવ્યો હોય એમ રા. દુર્ગાશંકરભાઈ માનતા નથી, પરંતુ શાંભરમાંથી સિદ્ધરાજનો શિલાલેખ મળ્યો છે એ શું સૂચવે છે? એ જ કે એ પ્રદેશ ઉપર સિદ્ધરાજનું આધિપત્ય હોવું જોઈએ. તેણે શાકંભરીવિજયનું ગિરદ ન ધારણ કરવાનું કારણ તેણે અર્જોરાજને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી તે હોવું જોઈએ, એમ હું માનું છું. દાહોદના લેખમાં સિદ્ધરાજે ઉત્તરના રાજાઓ ઉપર વિજય મેળવવાનું લખ્યું છે તે સંબંધી તેમણે પ્રશ્ન કર્યો છે કે એ કોણ? તે નાડોલ, સાંભર, હથુંડી, ગોરવાડ વગેરે પ્રદેશના મારવાડના રાજાઓ હોવા જોઈએ. ડી. ડી. માં ઉલ્લેખ છે કે સિદ્ધરાજે ગોડ દેશના રાજા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. રા. દુર્ગાશંકરભાઈ તેને કવિની કપોલકલ્પના માને છે. આ ગોડ દેશ તે બંગાળ તો ન જ હોય પરંતુ રજપુતાનાના એક પ્રદેશનું નામ ગોડવાડ છે. તેને કવિએ ગોડ દેશ કહ્યો હોય તો તે કવિકલ્પના ગણી થકાય નહિ. મેરુતુંગ, આદિ પ્રખ્યન્ધકારોએ લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજમાં સ્ત્રી-લપટતાનો દોષ હતો. આ વાત તેઓ જૈન લેખકોએ કરેલી સિદ્ધરાજની નિન્દા માને છે. આનું કારણ મને લાગે છે કે જસમા ઓડણની કથા તેમણે ખોટી માની છે તે હશે, જે કે તેની વિરુદ્ધમાં કંઈ

પુરાવો નથી. પરંતુ રાણકદેવીની કથા માટે શું ? હેમચંદ્રાચાર્યે સોરઠની ચઢાઇનો વ્યાકરણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, છતાં તેમણે દ્વાયાશ્રમમાં તે વિશે કેમ મૌન સેવ્યું છે ? તેમણે ગુજરાતના રાજાઓની બધી ચઢાઇનાં કારણો આપ્યાં છે. જો સોરઠની ચઢાઇનો ઉલ્લેખ કરે તો તેનું ખરું કારણ પણ તેમને જણાવવું પડે. આ કારણથી તેમણે એ ચઢાઇનો નિર્દેશ દ્વાયાશ્રમમાં કર્યો નથી એમ હું માનું છું. આવા સૌરાષ્ટ્રવિજય જેવા મોટા બનાવ વિશે આચાર્યશ્રીનું દ્વાયાશ્રમનું મૌન રહસ્યમયક તો છે. હું ધારું છું કે ઉપરના આરોપમાંથી સિદ્ધરાજને મુક્ત કરવા બાબતમાં આપણને હજી સુધી સખળ પુરાવો મળ્યો નથી.

હવે શસ્ત્રચૂકથી પેટેલી થોડીક અશુદ્ધિઓ નોંધીને આ સમીક્ષા પૂરી કરીશું. પૃ. ૨૩૯ ઉપર જકાતની સનંદના પટ્ટનો અર્થ કાગળ ક્યો છે, પણ ત્યાં કપડું અર્થ કરવો જોઇએ, તેટલા જૂના સમયનાં કાગળ ઉપર લખાએલાં લખાણ ભાગ્યે જ મળે છે અને આવી મહત્વની સનંદ કાગળ કરતાં કપડા ઉપર જ લખાએલી હોવાનો વધારે સંભવ છે. પૃ. ૨૧૪ ઉપર લખ્યું છે કે ભીમે રાજ્યની સીમા પશ્ચિમમાં વધારી, ત્યાં પશ્ચિમને બદલે પૂર્વમાં જોઇએ. મૂળરાજના સં. ૧૦૪૪ના દાનપત્રમાં જણાવેલા મંડલી ગામને તેઓ માંડલ (વીરમગામ પાસેનું ?) સમજે છે, પણ એ દાનપત્રમાં જણાવેલા કંબોધ ગામની નજીકમાં મંડલી ગામ હજી પણ હયાત છે, અને તે વઢીઆરમાં જ આવેલું છે, માંડલ વઢીઆરમાં ગણાય નહિ. પૃ. ૨૬૯ ઉપર નાડોલના ચૌહાણ રાજા આશરાજને જોજીલનો પુત્ર લખ્યો છે, પણ તે તેનો બાઇ હતો એમ સુધાના લેખમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. (તસ્ય વન્યુઃ) પૃ. ૧૮૯માં ભીમના સાંધિવિમ્હિક ચંડશર્મા સંજોધી લખ્યું છે કે આ ચંડશર્મા વરદુપાલનો પૂર્વજ ચંડપ હશે કે ખીજો તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ તેમનું ધ્યાન શર્મા ઉપાધિ તરફ ગયું હોત તો એ મુશ્કેલી નડત નહિ. 'શર્મા' પદ બ્રાહ્મણવત્તુ સૂચક છે અને તેથી તે વણિકનો પૂર્વજ હોઇ શકે નહિ. વળી અવતરણોના સૂચનાંકો પણ તપાસી જવાની જરૂર

ગાઓ છો ?' 'તમારું કાવ્ય. સરસ છે. ગાઇ કાલનું શું બનાવે છે.'"

'મેં ધાયું નહોતું, પણ છાપામાં સંગ્રહને આવકાર બહુ સારો મળ્યો છે.'

'તમે નશીબદાર છો, કાન્તની જેમ.'

'એમ કેમ? છાપાનાં અવશેષોમાં તો કાદવો નરસિંહરાવની કવિતા સાથે સરખામણી કરી છે. પણ તેમની અને મારી પદ્ધતિમાં ફેર છે. વિષયપસંદગીમાં પણ ફેર છે.'

'હા. નરસિંહરાવની કવિતામાં જેમ રચનાકૌશલ છે તેમ તમારામાં છે તેથી કહેતા હશે. પણ હું તો કાન્તને સંભારું છું કેમ કે કલા ઉપરાંત કાન્તના જેવી ટાઢાશ તમારામાં છે. There is art, but no ardour. સૌન્દર્ય છે, લાગણી છે, પણ ભાવાવેગ નથી. મારે તો કવિતામાં ભાવાવેગ જોઈએ.'

હું કહેતાં કવિના ચહેરા ઉપર કાન્ત વિશે મારાથી બુદ્ધિમત અને મારા આખા અભિપ્રાય તરફ કંઈક શંકા જણાઈ. તેમણે ઉમેર્યું, 'પણ પ્રયત્ન કરી કરીને કાવ્યનું રૂપ ઉપજાવતો નથી. બધું કાવ્યદેહમાં સરળતાથી ગોઠવાઈ જાય છે.'

'એતું નામ જ હથોટી.' અને મેં મનમાં મમ્મટાચાર્યને સંભાર્યો—નિપુણતા લોકશાસ્ત્રકાવ્યાચવેચનાવ.

'પણ એમાં અસ્પષ્ટતા નથી. કેટલાક કવિઓ બહુ અસ્પષ્ટ હોય છે, જાણી જોઈને થાય છે, જાણે એમાં જ કવિત્વ આવી જતું હોય ના!'

'પરં, જો કે તમારું 'સિન્ધુનું આમંત્રણ' અધરું કહી શકાય—'

'પણ obscure નહીં.'

‘બરાબર.’

‘બરાબર’ કહ્યું, પણ પાછા ફરતાં અસ્પષ્ટતા પણ કવિતામાં સાર્ય હોઈ શકે એમ બારમું. કાવ્ય છે તો અનુભવ. એ અનુભવ ઉપજાવવાનું શબ્દ માફક અર્થ પણ સાધન જ. કાવ્યે અર્થનિષ્પત્તિદ્વારા ય અનુભવનિષ્પત્તિ કરવાની છે, અને અર્થનિષ્પત્તિ વગર પણ અનુભવનિષ્પત્તિ, રસનિષ્પત્તિ થાય તો ? એ કવચિત જ બને એ ખરું, પણ એવાં અનેક સુંદર કાવ્યો છે જેમાં શબ્દે શબ્દનો અર્થ મહત્ત્વનો નથી; અથવા શબ્દના સંસ્કાર જેટલું તેના અર્થનું મહત્ત્વ નથી; પણ એ સંસ્કાર-સમૂહને અર્થમાં સમાવી દો તો જુદી વાત છે. તાત્પર્ય કે અર્થની અસ્પષ્ટતા એ કાવ્યની રમણીયતાને કવચિત પોષક બને છે, બાધક નહીં:—

ઝીણા ઝરમર વરસે મેઢ, લીંને મારી ચુંદડી
એવા નીતરે કૌમારનો નેહ, બીંને મારી ચુંદડી.

પણ આ નિયમ નથી : કવિતાની આ અપવાદરૂપ સ્થિતિ છે.*

‘શ્રેષ્ઠતાં કાવ્યો’ બંધાએલી રુચિને ધણી ગડમથલ કરાવે છે. ‘આતમરામ’ કાવ્યની શક્તિ અંત લગી ટકતી નથી. છેલ્લી કડી અરસ ગદ્ય જેવી છે. ‘સંગીતકાવ્ય’ મનવા ‘માં નિર્વાણ’ શબ્દ અપરિચિત અર્થમાં હોઈ બહુ કૃત્રિમ લાગે છે. ‘દિષ્ટાંતમ્ પદમ્’ બોધક કાવ્ય લેખે પણ શીઘ્ર છે. તેની શરૂઆત-પંદર લીટીઓના કાવ્યની પાંચ લીટીઓ—ગદ્ય છે :

મહું રીઠરી ડાહી કે ભગિની નાની કે મિત્ર કહોં ?
નથી તપ તટસ્થતા, અનુભવે નથી એટલો;
લોકેલી ન રાકું નિજ સ્થિતિ, શી અન્યની વાત ત્યાં ?
ઘડતાં જહીં જહીં કરું નજર, દુઃખના કુંગરા
તહીં નિરખી, એક વાર કહું, જો જરા સાંભળે !

* આ સંવાદ બીજામાં જ વાસ્તવિક હોઈ ‘કાલ્પનિક’ ગણવેનાં વાજબી છે.

‘દૂહા-મુક્તકો’ને સંગ્રહ તરીકે એક પૃષ્ઠ પર મૂક્યાં છે. મુક્તકો છે એટલે સંકલનાનો પ્રશ્ન ઊઠતો નથી. પહેલાં ત્રણ એક પદ્યકૃતિ તરીકે ગણી શકાય, બીજાં ત્રણ એક એકથી સ્વતંત્ર છે. આવી સંગૃહવાની પદ્ધતિ બીજાં મુક્તકો માટે વિષયબિન્નતાને લીધે સ્વીકારાઈ નથી. શેષનાં કાવ્યોમાં અણુપરસ, વિરહનાં કાવ્યો ઉત્તમ છે. આ મુક્તકોમાં પણ ૨૭મું કાવ્ય શ્રેષ્ઠ લાગે છે.

હાસ્ય કરતાં પ્રણયનાં અને ઉદ્ધાસ કરતાં વિષાદનાં કાવ્યોમાં કવિની શક્તિની વિશેષ પ્રતીતિ થાય છે. એમના જીવનદર્શનનું એ સૂચક હશે? એ વિષાદ માંદલો નથી, બલવાન છે.—

અમ નિર્જનનો ઉપહાસ થતો
જગ ટાળી શકું
નહિ, એવું ન દે! પ્રભુએ કરતાં...
જગપાપ શું કેં લડવાનું જ દે,
લડી પાર અને પડવાનું જ દે,
દસી મૃત્યુમુખે ઘસવાનું જ દે,
ધસી મૃત્યુમુખે ઢસવાનું જ દે,
જીવવા નહિ તો
મરવા કોઈ બળ્ય પ્રસંગ તું દે!

તેજસ્વી ‘કલ્પનાએ વિષાદનું બીપણુ ચિત્ર ‘કુંગરની ફારે’માં ‘ખડું કપું’ છે, જે કે અહીં પણ છેલ્લી ત્રણ લીટીઓની આવશ્યકતા મને સમજાઈ નથી. એ વિસંવાદી નથી પણ અપ્રયોજન છે. ‘પચ્ચા વાંકે’ ઊમાં રહેલાં વૃક્ષ અને કુંગરો— ‘ચીજેલા દુઃખદેલચી’—ને સાંકળવાને વિચાર રજૂ કર્યો ક્રિયા એમ લાગે છે. મને તેમાં કૃત્રિમતા જણાય છે. ‘વિખાખું’ દશ્ય આપ-મેળે સૂચનમાં સમૃદ્ધ છે, કુંગરોની રેખાઓ નજર સામે તરે છે, અને, પ્રાગૈતહાસ કાળનો પુરુષ જેમાં સોડોતર સરવો જીએ એવી, રોચિકના કોઈ ચિત્ર જેવી, બચકર બબ્બતા ધારણ કરે છે.—

કો એક હાથ લાંબાવી માથું તે તર્ફ ઢાળાને
બેઠેલા, કોઈ બે હાથ લગલે દઈને, શિર
હાથને ટુકવી બેઠા, લાંબાવી એક પાંચ કો,
કો બન્ને માથ લાંબાવી, ઢાળી હર પેરે શિર,
બેઠેલા એમના એમ, રતબધ શોકાસને સ્થિર !
તે નહો તેમના સ્મૃત્ત અને ગાઢ નિરંતર
નિઃશ્વાસો નોખવાથી આ વાતાવરણુ જે બન્યું
કાંપું ઘન અને કાળું દહિને અવરોધનું.

‘કુંગરની કારે’માં ભયપ્રદ ભવ્યતા છે, ‘સિન્ધુનું આમ-
ન્ત્રણ’માં આહ્વાદક રમણીય ભવ્યતા છે. એકમાં મૂળા કુંગરો-
ને રેખાઓથી જાણે સીતયાં છે, ખીજામાં કલ્પનાએ સ્વર-
અંજન-લીલાથી તથા લય અને છંદમેળવણીથી સિન્ધુનો અનુભવ
કરાવ્યો છે. એકમાં કંઈક કૃત્રિમતા છે; ‘સિન્ધુનું આમંત્રણ’
તો શુન્દરાતી કાવ્યસમૂહમાં એક સર્વાંગસુંદર અપૂર્વ કૃતિ
છે. અનુષ્ટુપ અને સ્તંભરાના યોગથી આ કાવ્યમાં અદ્ભુત કલા-
વિધાન થયું છે. સિન્ધુને કિનારે છીએ, અને દૂર દૂરથી પણ ધીમે
ધીમે ઘેરો અવાજ કરતાં મોઝાં આપણી તરફ આવે છે; પછી
સ્તંભરામાં મોઝાં મહાકાવ્ય ચાય છે, આપણી વધારે નજીક
આવીને પહોંચાય છે; અને શોર-ગાઠ અને પ્રચંડ ચાય છે.
કાવ્યને અંતે સિન્ધુનાં વળતાં પાણી ચાય છે અને જતાં જતાં
શાન્ત થતાં થતાં તેના નિનાદનું મધુર સ્મરણ મૂકતાં જાય છે.)

(અનુવાદો, મુક્તકો, હાસ્યકૃતિઓ અને ગરબીઓ સફળ વા
નિષ્ફળ પ્રયોગો છે. બસકે એમ કહીએ તો ચાલે કે આ કાવ્ય-
સમૂહ પ્રયત્નસિદ્ધ સૌન્દર્યનું ઉદાહરણ છે. એમાં સ્વપંજૂતા
નથી. પણ એની ઉપયુક્તતા ધણી છે. ‘નટવરલાલજીનો ગરબો’
જેવી હાસ્યકૃતિ કવિઓને અંશપ્રેરણાતા વિષયપ્રદેશનું સૂચન કરે છે
અને બાંબા વગર સંસ્કારી કટાક્ષ કરી વિનોદ કરાવે છે. ગરબી-
ઓ હાસ્યકૃતિઓ કરતાં ધણી વધારે સફળ છે. તેમાં જ્યોત્સ્ના

જેવી અમીઝરતી પદાવસિ છે, પણ તેમના સૌન્દર્ય કરતાં આપણા કવિતાવિકાસમાં તેમનું મહત્ત્વ નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતી સાહિત્યની આ નિશિષ્ટ કવિતાગતિ કવિએ અર્થપ્રવાહને પ્રતિકૂળ લેખી તિરસ્કારી નથી એટલું જ નહીં, તેની રચનામાંલયનાં બન્ધનો છતાં અર્થપ્રવાહ કેમ લવાય અને એકતાનતા કેમ નિવારી શકાય તેનું સુભમ અને સુરેખ રાસદ્વારા પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપ્યું છે. 'આંદલિયા'ના એક મનોરમ ચિત્રમાં અર્થશબ્દની સહગતિનો સરસ નમૂનો છે.

આજને કાંકડે રે કે ડાંગો ન લાગ્યો, આંદલિયા ।
મિઠિઓને રોષરે રે કે દાય લુજ પૂગ્યો. આંદલિયા ।
પૂચીના રીશને રે કે દાય જરા અડિયા, આંદલિયા ।
સાતે ચમુંદર રે કે દેડે ચડિયા. આંદલિયા. *

પરંતુ સૌન્દર્યના આ પ્રયોગો અંતરને વલોવવા, સ્તબ્ધ કરવા સમર્થ નથી. તેમ કરવા સમર્થ છે ખાત્ર તેમનાં પ્રણય કાવ્યો, વિરહ કાવ્યો. 'લગ્ન' કાવ્ય ખુબ દ્રઝાડે છે પણ તેના વિષયનું મહત્ત્વ કંઈક સમકાલીન, અને રામનારાયણની શુદ્ધ કલા-

* ઉમાશંકરનાં કાવ્યો વાંચતાં રનેદરશિમ સંભારવા થટે, તેમ અમનારામજૂનાં કાવ્યો વાંચતાં મળુ રનેદરશિમ માદ કરવા મેળવે. 'સદ્દર્માં'માં રનેદરશિમ મરજૂની માગણી કરે છે :

બડે વળાધાતે કર પળ મડી નારા સવુનો,
પરંતુ દેને તું મરજૂપય તો રોષ રુચિનો !

જ્યાં 'આંદલિયા'ની લીલીએ સાથે રહરદમાંલખાયેલ 'શક્તિને રાસ'ની કાઠી મૂખીએ :

દેવીએ કરિયત દરિયાત કે હલકાયા સાજરો રે લોલ !

દેવીએ બેમે માંડ્યા પાથ કે ત્રાછ કાળ-કન્દરો રે લોલ ।

કદવ રોક અને રામનારાયણ વચ્ચે રાસને ચિતનવંત રાખનાર તરીકે લોકખીતો અને રનેદરશિમ જ અપ્તાય.

ધિ. ર. ત્રિ.

પ્રિયતા સમકાલીન કે પ્રાસંગિક ધમપછાડાથી સામાન્ય રીતે પર રહે છે. સમકાલીન જીવનની તેમને પડી નથી એમ તો કોઈ જ ન કહે—સંમદમાં વૈરાગ્યનો અપોર ' એ ગરીબાઈ વિશે કાવ્ય છે, પણ તે ' સાદ' નથી, શ્વેત, સૌમ્ય છે—અને તેથી જ કવિતાના આજના પ્રિય વિષયો વિશેનો તેમનો સંયમ—આ જ સંયમ, આર્જવતાં કાવ્ય લખવાનો નહિ—ધ્યાન ખેંચે છે.

/ શેષનાં પ્રણયકાવ્યો વહાલાં સાગે છે: આપણા હૃદયને તે ઈંકાણુથી સ્પર્શે છે. ' એક સન્ધ્યા 'નો નાનાસાદીય વિલાસ, ' મંગલ ત્રિકોણ 'ની નૂતન કલ્પના, ' છેલ્લું દર્શન 'ની એક લીટીની પણ અવિરામ વેદના, ' આવી નિશા 'નાં ઉદ્દ્યોધનો (associations) ' આચિન્તી ભર્મિ 'ની સંરમરણુચારતા, અને ' સન્ધ્યાની ગઝલ 'નું આશ્વાસન ચિત્તમાં છપાઈ જાય છે, અને ' સખીને 'નું કારુણ્ય તો અનન્ત કાળનું છે. અષાઢના ધનધોર આકાશમાં અને શરદની નિશામાં વિરહીની એ જ વિનવણી સંભળાય છે, અને મહીનાં કોતરોમાં, નર્મદાનાં તાડમાં અને તાપીતટે હિતરાણુમાં આર્ત પ્રેમના એજ સૂર બેઠે છે:—

સખિ, કોઈ દિન તો આવો,
સખિ, કહી કહી તો આવો,
આ જગનો કંઠાનો તમને ક્યાંયી આગ્યો આવો ?
સખિ, ફૂલને પથે પધારો,
સખિ, પરિમલ પેર પધારો,
તમ વિણ આ લવમાં નથી મારે ઊતરવાનો આરો.

x

x

x

સખિ, તેમ છતાં ના આવો,
સખિ, તેમ છતાં ના આવો,
તો અમૃતનો સદ્ભાગી કરવા કોઈ રીતે યોજાવો.

સમમતાએ જોતાં, ' શેષનાં કાવ્યો ' સુન્દર અસુન્દર, શુદ્ધ

અશુદ્ધ, ઇચ્છિત અનુચિત, શ્રેયરહિત અશ્રેયરહિતના વિવેચકની, કાવ્ય-
ગુરુની કૃતિઓ છે. તેમાં રમત અને રમતિમાળપણું છે; બુદ્ધિનો
અમાત્યાર અને આકાર આણવાનું કૌશલ છે; ભાષા અને છંદના
પ્રભુત્વ નેડે પ્રયોગશીલતા, નિર્જીવ કાવ્યરૂપોમાં જીવ આણવાનો
બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન અને કૃત્રિમતા છે. તેમાં મોહની નથી, ભાવની
ઉત્કટતા નથી, પ્રગલ્ભ વેગીલી કલ્પના નથી; પણ શુચિત્વ
અને સંસ્કારથી વાતાવરણ મંગલ છે. અહીં જીવાનનો
ઉદ્ધાસ, શૌર્ય ને ભાવનાશીલતા છે તો દિલસૂઝનો વિવાદ અને
ધીર પુરુષનું ડહાપણ છે, જે મનનશીલ વાચકને શુદ્ધ જીવનની
પ્રેરણા આપી શકે.

વિશ્વંત્રપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

રંગદર્શી બુદ્ધિના અમકારા

ધૂમકેતુકૃત

૧. રંગકેતુ, ગુજ. સાહિત્યમંદિર, અમદાવાદ, સવા રૂપિયો

૨. જલજિન્દુ, ગુજ. ૨ મ. કાર્યાલય, અમદાવાદ, દોઢરૂપિયો

૩. જીવનચક્ર, નવયુગ પુ. સંગ્રહ, રાજકોટ, સવારૂપિયો

૪. સર્જન અને ચિંતન ગુજ. ૨ મ. કાર્યા. અમદાવાદ, દોઢ રૂપિયો

એ જલજિન્દુ છે, પણ મેપનું જલજિન્દુ છે, કે જેને ચરણે મદા-
સાગરો પણ મોહાનું અભિમાન ઘાટી દે, વિનમ્ર બની રહે. — સર્જન
અને ચિંતન, કવિતા, પૃ. ૧૮૨

૨ પ્રિય જલજિન્દુ !

તારે એમ કાવ્ય જીવનું છે તો એક કાવ્યને માટે આટલું બધું
સાન્દર્ભદર્શન શું ?

...ત્યારે તમને જીવનના રહસ્યની ક્યાં ખબર છે ? 'કેટલું ?' એ
પ્રશ્ન ત્યાં નિરૂપણ માત્રમુદ્ર લગાડે છે ત્યાં દોઢ શકે ? કેવી રીતે—
એ જ ખરો પ્રશ્ન છે નાં ?

—રંગકેતુ પૃ. ૭૦

કાણુ વધારે સાચું બુદ્ધિ છે ? જલખિંદુમાં જલખિંદુ ભોનારા કે
એમાં રહેલા મુદાનદનો ક્વનિ સાંભળનારા ?

પળપળને અવગણનારો મદાકાળમાં રહેલી ચેતનારાશ્તિ કમારે, પ
પામી રાકે ખરો ? — જલખિંદુ પ. ૪૬

એ કેવી અલૌકિક સુધન્ય પળ હોવી જોઈએ ! એવી તે એ
કંઈ પણ હશે, જ્યારે વીસેક વરસ પરશ્રી ગૌરીશંકર જોશીને
આત્માનું અભિજ્ઞાન થયું, ને એમણે 'પોતાનું' નામ 'ધૂમકેતુ'
પાડ્યું ? કેટલું અન્વય નામ છે ! ખરેખર, વાચમચોડનુષાવતિ ।
પોતે તારાકણી; તારાકણીમાંથી તણુખા ઝરે; અને એ તણુખાનું
મંડળ બંધાય. અમર શબ્દદેહનું બંધાએલું મંડળ અમ્મા કરે,
પણ તારાકણી તો કણી જ રહે; ને પોતે સર્જે પણ તેજકણ જ.

‘લિરિક’ તથા નવલિકાની કલામાં ધણું સામ્ય શાથી છે,
એ સમજવું હોય તેણે ધૂમકેતુ સદ્ગળ (નવલકથાકાર નહિ પણ)
નવલિકાકાર જ કેમ થયા તે સમજી લેવું; અથવા તો ‘રજકણ’
કે ‘જલખિંદુ’ જેટલું—હૃદયગમ કે મનોરમ છે તેના દસમા ભાગ
જેટલું પણ નિર્ગંધસંમદ ‘સર્જન અને ચિંતન’ આપણને કેમ
હલાવતું નથી તે સમજી લેવું; અગર તો એ શોધી કાઢવું કે શા
માટે કલાવિષયમાં ગાંધીજી સાથે બંધુધા અસંમત એવાં કનૈયાલાલ
મુનશી, ગાંધીજીની કેશિસમાં જંઘ પ્રધાનપદે વિરાજી ચક્રમાં ?
અને શા માટે ધૂમકેતુ કવચિત્ કવચિત્ વચ્ચે વચ્ચે નૈની-ભાથેરાન
કે સીમલા-કાશ્મીરના સૃષ્ટિસૌંદર્યની સદ્ગર, કરીને, ગાંધીજીને
સામે કિનારે સાબરમતીતટે ખાનપુરના બંગલાના એકાંતમાં
ઊર્મિપ્રેરિત કલ્પનોત્તેજિત વિચારસાગરનાં જલખિંદુ વીણવા
રહી ગયા ?

મુસ્કેલી, દુઃખ અને વિપત્તિનો પણ... ઉપયોગ કરી બહુનાર
- લલાસવું સ્વરૂપ સમજી શક્યો કહેવાય. ... લલાસવું સ્વરૂપ
જેટલું દુઃખ કે ઉપરજીવું, તેવાં જ માણસો પણ ઉપરજીવ્યાં ને
દુઃખ અને... લલાસના પ્રસંગો માણસે પોતાની દૃષ્ટિએ

નહિ, પણ પ્રભતી દિલ્લે ધડવા નેહએ. —જલખિન્દુ, પૃ. ૫૮-૯
 .....સાંત ધીમી ઠંડી મધુર રાત્રિમાં ન્યારે મોગરાગુલાબનો પરિમલ
 મહેકી રહે છે ત્યારે વિચાર આવે છે કે હું પણ એ પરિમલમાં એક
 અણુ—પરમાણુરૂપે વણાઈ ગયો હોત.

ન્યારે સ્વચ્છ આકાશમાં રાત્રે તારાઓ, જાણે નૈની સરોવરમાં
 જાગૃત કૂલ જેવા શોભી જાહે છે. ... એ રસવતી વાદળીના રખડુ સાચીદાર
 યવાનું મારા ભાગ્યમાં હોત !

અથવા આવળુ માસની અંધારઘેરી રાત્રિમાં ધીમી ઝીણી જુદે
 વરસાદ પડે તો રાત્ર થાય છે ત્યારે, રાજદ્વારી પુરુષના અંતઃકરણમાં
 સૂતેલી મહાવાકાંક્ષા જાગે છે તેમ એક મનોભાવ જાગે છે કે, એ અનેક
 જલખિન્દુઓની સાથે મને પણ એક જલખિન્દુ યવાનું સ્વપ્ન ફળ્યું હોત !

પણ એ મનોભાવને અંતે ખબર પડે છે કે જેવું આ જીવનને
 તેવું વિસ્મયક્રમના અણુએ અણુને પોતપોતાનું ધાર્મિક જીવન જીવવાનું
 છે. હરેકનું વ્યક્તિત્વ છે. હરેકને સ્વતંત્રતા છે. પણ સ્વચ્છન્દ
 કાંઈને માટે નથી.

—જલખિન્દુ, પૃ. ૧૦૧-૨

પણ 'સ્વતંત્રતા' સખદ બહુ સંદિગ્ધ છે.....

લગ્ન-હરકોઈ પ્રકારનાં લગ્ન-હેતુ માટે, પૈસા માટે, શોખ
 માટે, ગમે તે પ્રકારે કરેલાં લગ્ન, પછી તે સ્વજ્ઞાતિમાં હોય કે
 પરજ્ઞાતિમાં, પણ અત્યંત બર્થફર ને અમાતુષી છે: બર્થફર એટલા
 માટે કે જે સ્ત્રીપુરુષ માત્ર પ્રેમથી આકર્ષાઈને, માત્ર સૌહાર્દથી આક-
 ર્ષાઈને, માત્ર સર્જનના આનંદથી ખેંચાઈને જીવન ગાળવા માટે ભેગાં
 થતાં નથી તે સ્ત્રીપુરુષ તેમના જીવનનો અસંતોષ, અતૃપ્તિ, ક્રોધ, વૈર,
 લોભ ને પરજીવનનો મોઢ કાઢ પણ રીતે બહાર દેખાડ્યા વિના રહી
 શકતાં નથી.....સૈન્ય ને કલાની દિલ્લે ને લગ્નમાં પ્રવેશ કરે તો...
 ...નૈતિક ચિયિલતા નામશેષ થઈ રહે. અસક્તિ સંભવે જ નહિ.

—રજકણ, પૃ. ૧૬૫, ૧૬૬

આ ત્રણ અવતરણોમાં એવું ધણુંક છે જે સાથે મુનશી કે ગાંધીજી
 તકરાર નહિ કરે, છતાં સરવાળે સંમત પણ નહિ થાય; કારણ કે
 ધૂમદિવના પગ પૃથ્વી પર છે અને નથી. આ સમજા રંગદર્શી

બુદ્ધિના ચમકારા છે. નિત્યજીવન સમક્ષ રહેવાનો દાવો કરવા છતાં, નિત્યજીવન પસંદી નાખવાના સાહસનો ઉદ્ધ થવા છતાં, એ નિત્યજીવનથી દૂર જ બાગે છે. જીવનદર્શનથી હાલી બેઠેલું હૈયું અસંતોષથી ઉભરાય છે; પણ બુદ્ધિ તો જીવનની કરુણતા પર કટાક્ષ નાખીને જ અટકી ગય છે.

મેં માત્ર એ દૃશ્ય ભેદુ ન હોત.

હું સુખી હતો. સંતોષી હતો... ..

એ હોડકું—દરિયા—કુદરત અને માછીમાર સંઘર્ષો એક સુંદર ચિત્રનિર્માણમાં કેવાં સાચ્યા સ્વરૂપે આવી શકે તેમ હતાં.

અને અમે—દરિયા કાંઠાના સહેલાણીઓ ?

જલપિંડુ, પૃ. ૨૪-૫

છતાં મનોદશા બદલાય છે ત્યારે નીચેનો દુઃખ પ્રશ્ન પણ પૂછે:

જીવનની નવી વ્યવસ્થા તમને કોઈ પણ જરૂરી નથી લાગી ? ને એવું હોય તો તમે એક પણ પણ જીવ્યા નથી.

—રંગદેવ, પૃ. ૮૪

ત્યારે ખીજ વાર કહે છે કે

સમાજની અપૂર્ણતા વિષે નહિ, પણ ચોંતાની અપૂર્ણતા વિષે વિચાર કરનારો માણસ કોઈક દિવસ સમાજની અપૂર્ણતા દૂર કરવાનું સામર્થ્ય મેળવી શકે ખરો.

—જલપિંડુ, પૃ. ૩૬

આવું સામર્થ્ય કેવી રીતે આવે ? કળાસાહિત્યની ભગ્ન-ધૂનમાંથી. કારણ કે

‘શાંતિ અને તપથી જેમ શ્રી ધીર બાળકને સાચવે છે, અને એના જન્મની સાથે જ નવું જીવન અને નવો યુગ શરૂ થાય છે, તેમ તે વિચાર ખૂબ સચવાય, ખૂબ પોષાય, ખૂબ શુદ્ધ થાય, તે જન્મ લેતાંની સાથે નવું પરિવર્તન અને નવો યુગ સ્થાપે છે. આના વિચાર એટલે સાહિત્ય.

—રંગદેવ, પૃ. ૫૫

x

x

x

હરતાં હરતાં, નિત્યકર્મ કરતાં, કે જરાંતેરા નવરાંશ દરમિયાન તમને કોઈ ગીત ‘ગાથુગાથુના’નું ગમતું હોય, કોઈ સૂરે શું બોલવાનું ગમતું હોય, ખુલ્લી કે મીઝેલી આંખે કોઈ સુંદર દંડેપની ‘માનસી પૂજા’ કરવાની ટેવ હોય, કે કોઈ કવિતાસંગ્રહમાંથી એકાદ બિર્મિકાવ્ય કે અંકકાવ્ય વાંચી તેટલી વાર તેની મનોદંશમાં તસ્લીન થવાનું તમને બાવતું હોય, તો તમારે ‘રજકણુ’ અને ‘જલખિંદુ’ જરૂર વસાવવાં. ગમે તે પાતું ઉધાડો. ‘ગાળી નાખે હલાવી રસિક હૃદયને’ એવા કોઈ વિચાર, ગર્ભિત, ચિન્નિત કે બિર્મિલ, તમને મળ્યા આવશે જ. અગર તેને પ્રેરનારું પ્રકૃતિચિત્રનું સૌન્દર્ય કે મનુષ્યપ્રકૃતિનું વીરત્વ તમારી આંખ આગળના શબ્દોમાં પથરાયેલું તમારા ચિત્તને આહ્વાદ આપશે; અથવા એ શબ્દોમાંથી ચમકતું તમારા અંતઃચક્ષુને ચમકાવશે. એ પાંચ પળમાં રમૂતિના કાંઈ કાંઈ પટ ઉકલી આવશે અને કાંઈ કાંઈ જીવનચિત્રોની પરંપરા ખડી થઈ જશે. હા, પણ એ નવનીત છે-એકસામટું પચે નહિ જ.

આવો કાંઈક લાભ તમને ‘જીવનચક્ર’ તથા ‘સર્જન’ અને ચિંતન’માંથી, છટકે છટકે, પણ અચૂક મળશે-જરા તસદી પડશે એટલું જ. ત્યારે તેમાં બીજો વિશેષ લાભ છે. કલા, સાહિત્ય, કવિતા, ગદ્ય, પદ્ય, જીવન, આત્મા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધર્મ, યુવાન તોરે વિષયો પર દેશી પરદેશી વિચારકો-એ શું શું સંસ્મરણીય ઉદગાર કાઢ્યા છે, તે ઓછી તસદીએ જાણવું હોય તો ‘સર્જન’ અને ચિંતન’માંથી સાધારણ નિઝાસુ-ને નોંધવું ધણું મળી રહેશે. ત્યારે પણ મને તો એ પ્રશ્ન થાય છે જ કે ‘રજકણુ’ નો ‘તેજ અને છાયા’ એ વિભાગ વાંચનાર માટે, કે ‘જલખિંદુ’ના બીજા વિભાગના ફટલાક પરિ-ચ્છેદ વાંચનાર માટે, એમાં નવું શું છે? રંગરૂપ બદલાય છે, પણ એ નવીનતર છે માટે રમણીયતર નથી.

અવિદ્યાન્ત અભ્યાસથી સૌન્દર્યના ચમકારા આપી શકાય, પણ વિધાન ન આવે.'

—સર્જન અને ચિંતન, પૃ. ૧૩૬

પરંતુ મને અત્યારે તો વિધાનની, સાવચવ સુરિચિત મૂર્તિવિધાનની પડી નથી; કારણ કે મારી કાંઈ 'કલાકારની મનોદશા' નથી અને ધૂમકેતુએ તો આપણને તણખા, કણ, બિન્દુ જ આપવાનું કહ્યું હતું ને? આ તો પેલા વિજયરાયને મૂઝવું કે 'સર્જન અને ચિંતન'ની ગ્રંથશ્રેણીરૂપે 'માનસી' કાઢું, ને ધૂમકેતુને ભુલાવામાં નાખ્યા.

ને ખીજો વાંક આપણા દેશનો છે. ચિન વિષે એમ કહેવાય છે કે ભાના પંડિતો તરફ સૌ લોકનેતાની દષ્ટિએ જુઓ છે. તેમ અહીં ગુજરાતમાં સાહિત્યકારો જ જીવનનું માર્ગદર્શન કરે એવી ભણેલા વર્ગની માન્યતા છે. જીવન, ધર્મ, કલા, કવિતા વગેરેના ચિંતક સાહિત્યસંજ્ઞા હોવું જ જોઈએ એમ લોક માને છે. આપણે તેમના તરફથી એવાં કથનોની અપેક્ષા રાખીએ છીએ કે જે આપણને દોરે. રકુલ-કોલેજનો કે ન્યાતનો મેળાવડો અગર યુવકસંઘની સભા હોય, તો શિક્ષિતોની નજર કાંઈ કવિ, નવલકથાકાર કે નવલિકાકાર તરફ જાય છે—જતી હતી. શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈને આવા જ સંજોગોમાં 'જીવન અને સાહિત્ય' ના નિબંધો લખવા પડેલા. હજી હમણું હમણું આપણે ભાં કાંઈ ક્ષેત્રવિભાગ થવા માંડ્યા છે. ને રાજકીય અગ્રણીઓ તો પોતાના વિષયથી ખીજું બાજે જ બોલે છે. સતત ચિન્તનધારાની જેની પાસે આશા 'થાય' એવા પ્રાફેસરો તો બહુ છે, પણ એમને આવા વિષયો 'પર' બોલવા લખવાની કુરસદ કે પરવા નથી. આ 'સંજોગોમાં' તો, 'સારો કવિ કે કલાકાર, સારો ચિંતક કે સંમાભિવ્યક્ત' ન હોય એવાં કાંઈ

* સર્જન.

પ્રકૃતિનિયમ હોય, તો પણ જનકલ્પાણુનો જાર જેને માથે છે એ કલાકારે તો ‘ચિંતન’ કર્યે જ છૂટકો ને ? બાકી ધૂમકેતુએ તો એક વાર નિશ્ચય કરેલો: પણ

મેં તો માત્ર એટલું કહ્યું હતું કે મને એવું મૌન આપ કે જે મૌનનો ભંગ થાય ત્યારે દુનિયા પલટાઈ જાય.

તેં મને એવું મૌન આપવાની ના પાડી અને સાધારણ મૌન લેવાની મેં ના પાડી.

સાધારણ મૌનને તો હું શું કરું ?

—રજકંજી, પૃ. ૪૫

સવાલ એ થાય છે કે ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ બાદ એક બે પચ્ચીસી પછી પણ ગુજરાતી સાહિત્યકારો કે વિચારકો કવિતા શું ? સાહિત્ય શું ? કલા શું ? એ જ બોલ્યાં કરશે ? ગુજરાતની સાહિત્યકૃતિઓ તો જાણે વાતલાપક જ નથી ? “ જાણે એવી વિવેચના સિદ્ધાંત વિનાની હોય ! ” તત્ત્વશોધ, તત્ત્વચિંતન એ હિંદુ માનસનું કહેવાતું લક્ષણ કલાસર્જનના ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ પડે છે કે શું ?

ચોતાના જમાનાના દયારામને ખરી રીતે પિછાનવા જણે આકાશ પાતાલ એક કર્યાં તે તરણુ યોદ્ધો આજે જીવતો હોય તો હિમાદ્રિનાં અનેક સુંગ ઢલ્લધીને રશિયામાં રહેતા પેલા મેક્સિમ ગોર્કીને મળવા દોડે !

સર્જન પૃ. ૨૫૪

ખરું; આથી વીરપૂજની રંગદર્શી, બડબડ બળતી, તમારી તમત્રા સમજાય છે. પણ નર્મદનું સમજાવ્યું તેમ ગોર્કીનું વીરત્વ તો સમજાવે. અને એ ખરું કે ‘મરઘાભાઈ ધારે તો પથ્થુ બિથોવન થઈ શકે નહિ;’ અને ‘એકાદ સૈનિકકવિ રૂપટ’ બુદ્ધ બંગાળના ગામડાના જીવાનને દલાવે’ એ પણ ખરું. પણ બિથોવન કોણ શું કરી ગયો, કે રૂપટ બુદ્ધ કોણ શું કરી ગયો, તે તો અમને સંસ્કારવાંદુઓને સમજાવે. સદ્ભાગ્યે તમને

મહાસુન્દર કૃતિઓનો સમાગમ થયો; પણ તેનો આમ જીડતો ઉલ્લેખ જ અમને કેમ સંતોષે ? તમને સંસ્કારિતાના પ્રચારનારને કેમ સંતોષે ?

અને, આળીશ પાનાંની કવિતા ચર્ચા કરી ત્યારે પાંચમી ચોપડીની છોકરી જાણે એ પાંચ કડી ટાંકીને જ 'પ્રેમાનંદનો માણુ પર ટંકાર દેતો હાથ ખડો થાય છે, 'એમ માની લીધું'; તથા

‘જીવનના અવલ હાડાણમાં વસી રહેલી 'સૌન્દર્ય' સાવનાને નમત કરવી એવું નામ રસનિષ્પત્તિ’

એ મહાકથનનું દૃષ્ટાન્ત ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી એ એટલું જ જડ્યું ! અથવા તો એક વાર ‘પ્રેમાનંદના જસોદાવિલાપથી અધિકારી જનને વેદનાજન્ય આનંદ થશે.’ એટલું કહેવાતું મળ્યું. અરે ભૂલ્યો, એક ટીપમાં ‘રણુયજ્ઞ’ની ચાર પંક્તિઓ ‘વીરત્વ-ભરેલી પરાજયકથા, કવિતામાં જેને sublimity કહે છે તે સાધે છે’ તે જતાવવા ઉતારી છે.

‘પ્રેમાનંદનો રસનો અનુભવ’ ને ‘મીરાંનો અનુભવનો રસ’ એવા શબ્દખેલથી અમને શે સંતોષ થાય ? જનલક્ષણમાં રાચનારો શામળ ને અતિશાની અખો—એ બધું શ્રી નરહરિ પરીખની નવલરામની આવૃત્તિમાં તમે વાંચ્યું તે તો સમજ્યા; પણ એથી કાંઈ આગળ તો લઈ જાઓ. નહિ તો થોડા વખતમાં વાણિયાવૃત્તિ ગુજરાત તો શંકા કરવા લાગશે કે એક નિર્બંધ લખવા તમે પચીસ ત્રીસ ચોપડાં પુસ્તકલેખમાંથી લઈ આવ્યા, અગર ન્યારે વાંચતાં જે સારું લાગ્યું તે વિપય-વાર પોથીમાં ખાનાં પાડી નોંધી રાખ્યું હશે ત્યાંથી વીણી લાવ્યા. પણ હું ઉતાવળો કાં થાઉં છું ? ગુજરાતી સાહિત્ય-કવિતાની એમની વિવેચનો તૈયાર જ થતી હશે.

છતાં લાણુખર શંકા થાય છે કે શું પોતાને નહિ મમતા અતિપાંડિત્યના ધૂમકેતુ પોતે જ ભોગ થઈ પડ્યા હશે કે આટ-

આટલા લેખકોને એ ટાંકે છે અગર તેમનો એક યા બીજા રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. એક તો ચોક્કસ છે કે એમના ભિન્ન-lyrical impressionable સ્વભાવને ઘણા ઘણા સુંદર રીતે નમૂકેલા મનોરમ વિચારો વશ કરી લે છે. વળી, સત્યના અગમ્યત્વ વિષે એમને આગ્રહ છે, ને સાથે સાથે સૌ સૌન્દર્યમાં જ સત્યનો વિભાવ છે અને સૌન્દર્ય નિત્યનવીન બહુવિધ છે, એવો પણ મતાગ્રહ છે. એટલે આ સઘળું પોતામાં મિલાવી દેવાનો-ગુજરાતમાં જ્ઞાનગંગા વહેતી કરવાનો અહીં બગીરથ (?) પ્રયત્ન છે.

વ્યક્તિત્વ+સર્વદેશિત્વ=શક્તિ+અજ્ઞયેત્વ.

—જીવનચક્ર, પૃ. ૧૪૨

અને તે બનત. પણ ચમકારા, અખંડ અવિરત પ્રકાશ નહિ, પણ ચમકારા, એક સરખો એકધારો તેજપ્રવાહ નહિ પણ રંગબેરંગી ચમકારા, એ ધૂમકેતુના માનસખંધારણનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. એ લક્ષણ એમના કલાસર્જનની મહત્તા આંકે છે તેમ, એમના ચિંતનની-સર્જન કે કલા સંબંધી ચિંતનની મર્યાદા પણ આંકે છે.

અને તેને જ મળતું-તે જ માનસખંધારણમાંથી પરિણમતું ખીણું લક્ષણ સુંદર, ગર્ભિત શબ્દકલાપ કે વાક્યાયોજન છે:

મૃત્યુ ન આવે એવી પ્રાર્થના મેં ક્યારે કરી છે ? મેં-તો એટલી જ વિનંતિ કરી છે કે હું જીવતો હોઉં ત્યાં મૃત્યુ આવે, મરી ગયા પછી નહિ.

રજકંણુ, પૃ. ૪૫

વિષક્રમમાં અહિંસાને સ્થાન નથી. અહિંસક હિંસાને છે. પૃ. ૩૬

બે મારવાડી બાઈઓ બર્થે ગાડે જીવી હોય છે. અને એક શેઠાણી મોટર હાકવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે ..... એક જીવન જીવવા શરીર નીચોતી નાખે છે, બીજા વખત ગાળવા જીવન નીચોતી નાખે છે.

પૃ. ૩૨

મગવાન વધાગતને અગુલિમાલ હુઝારએ કહ્યું કે 'ભોમો રહે' ને ચોતે ચાલતાં હતાં છતાં જવાબ વાળ્યો કે 'હું ભોમો છું' ને હું ભોમો નથી.' એટલા નાના જવાબમાં એવી સુંદર શૈલી હતી..... (હુઝારના) સ્વભાવમાં પરિવર્તન થયું. શૈલી એ જીવનના સમય દર્શનનું મુખ્ય દ્વાર છે.

—જલણિન્દુ, પૃ. ૫૬-૭

અર્થાત્ ધૂમકેતુની શૈલી કાળજીપૂર્વક ખેડેલી છે.

શબ્દમાં શી રીતે ચક્રિત આવે છે-મનુષ્યની આંતરશક્તિના પ્રતિધ્વનિ રૂપે જ. એ ખ્યાલ ન હોવાથી માણસ એક શબ્દ વાપરવો ભેદ એ ત્યાં એક હબ્બર શબ્દો વાપરવા લાગ્યાં છે.

જલણિન્દુ, પૃ. ૫૩

આ રીતનો શબ્દસંયમ શિષ્ટત્વનું લક્ષણ છે, શબ્દ પર પ્રભુત્વ એ શિષ્ટ છે; શબ્દ સાથે તથાવું એ રંગદર્શી છે. શબ્દ-કલાપનાં પદ્ધતિ સામસામાં તોળવાં, જીવનના કૂર-કરુણ તદ્દાવતાને સામસામા ગોઠવી patterns (વિવિધ ભાત) પાડવી એમાં સૌન્દર્યલક્ષી શિષ્ટત્વ રહ્યું છે. જીવનના મહાસંકેતને ગૂઢ વિરોધાભાસી ભાષામાં રખૂં કરવો, વિરોધાભાસને જીવનના અગમ્ય અંશોનાં લક્ષણ દાખલ વાપરવો, એમાં રંગદર્શીપણ છે. લાગણીના આવેશથી પ્રેરાતી અતિશયોક્તિ રંગદર્શી છે. બુદ્ધિ-વૈભવથી પ્રેરાતી અર્થચમત્કૃતિ શિષ્ટ છે.

શિષ્ટોનો સંયમ અને રંગદર્શીનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ ધૂમકેતુમાં સારી રીતે મળ્યા છે, કારણ કે ભૂતકાલના કલાવીરોની પરંપરિત સંસ્કારિતા એમણે સ્વીકારી છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી સંસ્કારી હરેક નવીનતાને આવકારવા તૈયાર હોય છે, આવકારીને યોગ્ય લાગ્યે પોતાના જીવનમાં-વિચાર, કલ્પના કે ભાવનામાં વણી લેવા તૈયાર હોય છે, તેમ ધૂમકેતુએ કર્યું છે—અને, તે ભાવપરવશતામાં વ્યક્તિત્વને ઓગળા જવા દે છે.

અપૂર્ણ

ગ્રજરાય મુકુંદરાય દેસાઈ

રાજ્યનીતિનો તામિલ ગ્રંથ ૧

‘કુરુક્ષેત્ર’નું બીજું પુસ્તક: (ભાષાન્તર અને ભાષ્ય સહિત):
કર્તા: સી. રાજગોપાલાચારીઅર. પ્રકાશક: રૉયલાઈસ ઍન્ડ સન્સ,
૨૨૨, એસ્પેનેડ, મદ્રાસ

માતાપિતાના કારાવાસ દરમિયાન યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ પ્રગળ્યા;
કારાવાસના દરજિયાત આરામ વખતે લોકમાન્ય ટિળકે ગીતા-
રહસ્ય કમયોગશાસ્ત્ર આપ્યું; મદ્રાસના આજના વિડા પ્રધાન
શ્રી રાજગોપાલાચાર્યે તામિલ ભાષાના રમૂતિગ્રંથનો સારોદ્ધાર,
ભાષાન્તર તથા ભાષ્ય સહિત, પ્રસિદ્ધ કર્યો; તે પછી
કારાવાસનું જ ફળ-કનૈયાલાલ મુનશીના ગુજરાત ઍન્ડ છટસ
લિટરેચરની માધક.

એ રમૂતિગ્રંથનું નામ ‘કુરુક્ષેત્ર’ અને તેનો રચનાર યિરુ
(શ્રી) વલ્લુવાર (વલ્લભ). તામિલ લોકના જીવન તથા ચારિત્ર્ય
અને તેમની ભાષાએ તથા સાહિત્ય, સૌ ઉપર એ ગ્રંથની જોડી
દરબામી અસર થએલી છે. દિંદુ જીવન અને સંસ્કારિતાનાં
મૂળમૂલ તરવો-જેવાં તરવો કે જે સાર્વત્રિક યોગને અનુકૂલ છે,
તેના પર રચાએલું એ ગ્રંથમંદિર બદ્ધવિધ શક્તિનો પરિપાક
છે. જનનમતની સંસ્થાએલું બારીક અવલોકન; મદાપુરપોના
આદર્શ અને ઉપદેશનું તથા જીવનવ્યવહારમાં તેમના ઉપયોગનું
સમગ્રદર્શી જ્ઞાન; મનુષ્યપ્રવર્તને મેળવવાના ચાર પુરુષાર્થની
સિદ્ધિ, જનસમાજની વ્યવસ્થિત પ્રગતિ, તથા નરશક્તિઓની
સંપૂર્ણતા: ઉત્પત્તિ-એ વિષયોનો ગદન વિચાર; ઉદ્ધાસ અને
આશામયું જીવનદર્શન; તે ઉપરાંત, શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય પોતે
કહે છે તેમ, ‘પટુતા, શાસ્ત્રપણ વિશ્વગામી સંસ્કારિતા,
વિનીતતા, અને સર્વધર્મસંગત તર્કવાદ;’—આ સર્વે ‘કુરુક્ષેત્ર’નાં
વિશિષ્ટ લક્ષણો છે.

૧. ‘દિંદુ’માં આવેલા અંગ્રેજ અવલોકનને આધારે.

૧૩૩ પ્રકરણનો આ ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. ગૃહસ્થ તથા સંન્યાસીનાં કર્તવ્ય વિષેનો પ્રથમ ભાગ છે, તેણે હિંદીઓનું તથા ખીન-હિંદીઓનું સૌથી વધુ લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે, ન્યારે ગ્રેમવિષયક ત્રીજો ભાગ સૌથી ઓછો લક્ષ્યપાત્ર નીવડ્યો છે. પ્રકરણ ૩૯-૧૦૮નો વચ્ચેનો ભાગ સાહિત્ય અને ઇતિહાસના અભ્યાસકો તથા વ્યવહારનો માટે મહારસભાંડાર છે. 'દુન્યવી વ્યવહારના જુદા જુદા વિભાગોમાં શાણા સળંગનોએ અનુસરવાની નીતિના સિદ્ધાંતો આ સિત્તેર પ્રકરણોમાં લાક્ષણિક સંક્રાંતિ ને સંક્ષિપ્તતાથી નિરૂપેલા છે.'

આ પુસ્તકના મધ્ય ભાગના વિષયોનું વૈવિધ્ય વિશાળ છે: રાજ્યનાં સાત અંગો-નરપતિ, સચિવમંડળ, જનપદ, દેશરક્ષણ, ટાપ્ટ્રધન, સૈન્ય, મિત્રરાજ્યો એ જૂના રમૃતિકારોનું વિભાગીકરણ જ ત્રણ પ્રભાગમાં વહેંચવા છતાં વલ્લુવારે કરેલું તેમનું નિરૂપણ તથા તેની રીતિ મૌલિક છે.

(૧) રાષ્ટ્રપતિત્વનું આરોપણ એક વ્યક્તિના અંગ વિષે કરેલું છે, એ ખરું. પણ ધ્યાનપૂર્વક પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે કે રાજ્યનું સર્વોપરિપણ અનેકશઃ, બંધારણીય અંકુશો અને ફરજોથી નિયંત્રિત છે: એને સુગ્ર પુરુષો અને પ્રજામંડળોની સલાહપૂર્વક સારી રીતે પસંદ કરેલા સચિવો અને અન્ય રાજ્યાધિકારીઓ મારફતે કામ કરવાનું છે; રાજ્ય કાયદાથી પર નથી; 'એ જ નરપતિ નામને પાત્ર છે, જે ધર્મમાંથી ચળતો નથી, જે અધર્મને રાજ્યપાર કરે છે, ને જેની યુદ્ધકીર્તિ અકલંકિત છે.' 'ધનનું ઉત્પાદન, દ્રવ્યહુત્તરનું સંવર્ધન, રાજ્યનું સંરક્ષણ તથા ધનનું સુયોગ્ય વિયોજન-આ રાજ્યના ધર્મ છે; ને તે સારી રીતે બળવે તે જ રાજ્ય છે,' રાજ્યધ્વંસ-તરીકેની તેની સત્તાઓ તેટલા પૂરતી જ છે.

(૨) રાજકારણ અને ઇતિહાસના અભ્યાસકો તથા

વ્યવહારપ્રવીણોને ઉપયોગી બીજા ભાગમાં સચિવમંડળ, વક્તૃત્વશક્તિ, ચરિતની નિર્મળતા, કાર્યદક્ષતા, વ્યવહારનીતિ, ખૂબી પ્રણાલિકા, એકચીએ, સૈન્ય, દેશરક્ષણ, રાજ્યધન, રાજ-ગૃહ આદિના કાર્યકરો, વગેરે વિષયોની ચર્ચા છે. શ્રી રાજગોપાલાચાર્યે કેટલાંક અગત્યનાં પ્રકરણોના શ્લોકોનું ભાષાન્તર કરી તે પર શાણપણ ને વિદ્વત્તાપૂર્ણ નોંધ લખી છે.—દા. ત. પ્રકરણ ૪૭માં “ કાર્યનાં મુખ્ય અંગ ત્રણ છે: વિનાશ, ઉત્પત્તિ, ઉપયોગિતા. કાર્ધ પણ કાર્ય હાથ ધરતા પહેલાં કસાએકા રાલાહકારો સાથે ઘટતી મંત્રણા કર્યા પછી આ ત્રણ પૈકી દરેક અંગના ગુણ અને માપની તુલના કરવી જોઈએ; કારણ કે અવિચારથી કે ઉતાવળથી હાથ લીધેલું કામ પોતાના જ હેતુનો નાશ કરે છે ને નાશ કરવા ધારેલા દુષ્ટ તત્ત્વનું બળ વધારે.”—૫૧મા પ્રકરણમાં કાર્યાધિકારીઓની પસંદગીની રીત બતાવી છે: નીતિ કે બુદ્ધિની ખામીઓથી મુક્ત, લોકનિંદાના ડરવાળા અમલદારો કસોટીમાંથી પાર જિતરે એટલે તેમને જવાબ-દારી સોંપી દેવી જોઈએ. ચાર કર્મ વિશે આખું પ્રકરણ છે. આજના કરતાં વધારે મોટા ઉદ્દેશો માટે ને વધારે વ્યવસ્થિતપણે જનસુસપ્ત્તિની સંસ્થા સારે નિર્માણેલી હોવી જોઈએ. રાજ્યના સઘળા અધિકારીઓ, રાજકુટુંબનાં સગાંઓ, અને રવાનુદ્ધત તરીકે પ્રસિધ્ધ નહિ એવા સર્વેની રાજ્યચારોએ ખખર રાખવી જોઈએ. જનસુસની સંસ્થાની વ્યવસ્થા એવી જોઈએ કે તેનો એક સભ્ય બીજા સભ્યને ન જોળખે. ત્રણ પ્રકારે સમર્થન થાય ત્યારે જ જનસુસની બાતમી માનવી.—પ્રકરણ ૭૪માં ‘ નાકુ ’ (દેશ) વિશે લખ્યું છે. એ શબ્દોમાં ‘ જૂમિ માત્ર નહિ, પણ દુષ્પરિવર્ધાના કરનાર, સજ્જનો અને વિદ્વાનોનો વર્ગ, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિવાળા પૈસાપાત્ર પુરોનો સમાવેશ થાય છે. શ્રમ, જ્ઞાન અને ધન, એ ત્રણે આખા રાષ્ટ્રનાં અંગ છે. ’ સામાજિક મુ-રિયતિને દરકત કરે એવા અતિશય ભાગલાઓ કે મંડળાઓ પણ

ન જોઈએ; અને અવ્યવસ્થાની પ્રચારક કે પ્રેરક પ્રવૃત્તિઓ પણ ન જોઈએ. 'સૌ અંગો ભલે હોય, પણ સમુચિત' રાજ્યધુરંધર ન હોય તો એ સર્વેનું પરિણામ શન્ય જ આવે, — રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ તથા જ્ઞાનવાન પ્રગતિશીલ રાજ્યવ્યવસ્થા માટે કેળવણી ધણું અગત્યનું અંગ છે, એટલે સુધી કે વલ્લુવારે એ વિષયને પાંચ પ્રકરણ આપ્યાં છે. રાજ્યની મહત્તા અને આળાદી તે નૈતિક અને સામાજિક સુરચિતિના સમુચિત સિધ્ધાંતોથી પ્રેરિત, યોગ્ય દિશાગામી પ્રયત્નથી પોષાયેલા કેળવણીબીજમાંથી ફાલેલા જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ છે.

(૩) ત્રીજો પ્રભાગ ૧૩ પ્રકરણમાં સમાવેલા પ્રકીર્ણ વિષયોનો છે : સ્વમાન, ચારિત્ર્ય, ઉમદાદિલી, કરેકસર, દુષ્ટત્વ-વિમુખતા, નાગરિકપણું, ખેતી, ગરીબાઈ, મજૂરી, અપ્રામાણિકતા, વગેરે. વલ્લુવારનો આદર્શ (ક) ન્યાયી, હિતકારી નરપતિ અને (ખ) શાણું સચિવમંડળ અને કાર્યદક્ષ રાજખાતાં એટલે જ નથી; (ગ) સંપત્તિવાન રાષ્ટ્ર, સુવ્યવસ્થિત સત્તાધીશ જનપદ પણ છે જ. 'કુરેસ'ની પોતાની આંવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં એથ. એ. પોપ્પેએ કહ્યું તેમ, 'આ પ્રકરણોમાં કર્તાનો નીતિનો આદર્શ નિરૂપેલો છે.' કારણ કે, વલ્લુવારે કહેલો જનપદમાં સૌ નાગરિક કેળવાયેલા, અહુશ્રુત, શક્તિશાળી, વિવેકી, સ્વાશ્રયી, ઉદ્યમપ્રિય, ઉલ્લાસ અને અધ્ધાભંચી જીવનદષ્ટિવાળા, સંકટ કે મુશ્કેલીમાંથી પાર ઉતરવા માટે તથા ઘટતા પુરુષાર્થ સિધ્ધ કરવા માટે અચળ ઇચ્છાળળવાળા હોવા જોઈએ. મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અને ચારિત્ર્યનું અંધારણું એ અવશ્ય ધ્યેય હોવું જોઈએ. રાજકારણના પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન દેશોના નિરૂપકોની અપેક્ષાએ વલ્લુવારનું વિશિષ્ટત્વ એ જ કે રાજ્યપતિ, રાજ્યાધિકારીઓ અને નાગરિકોના-રીષ્ટના એ ત્રણે પ્રભાગોના-મૂળભૂત સૈધ્ધાન્તિક પાયા તરીકે એ સુનીતિને આવશ્યક ગણે છે.

ગાંધીજીથી બીજે જ નંબરે વિરાજતા દેશનેતાને હાથે

આવા પુસ્તકનો સારોદાર થઈ, ભાષાન્તર અને ભાષ્ય સહિત, વિશાળ જનસમૂહ આગળ રજૂ થાય એ ખરેખર સહેલુંક છે. ગાંધીજી આપણાથી ગમે તેટલા પર હોય પણ સ્વપ્નવિહારી નથી; દૂર રહ્યા આપણે એમના રાજકારણના આદર્શને સ્વપ્નવિહાર ન ગણી કાઢીએ તેથી જ શ્રી રામગોપાલાચાર્યે આ પુસ્તક રચ્યું છે : રાજ્યધુરા પોતાને હાથે ધરતા પહેલાં રચ્યું છે.

અસો-પાંચસો શબ્દોમાં

૧. ‘માર્ક્સસ્ટોન્સ ઈન ગુજરાતી લિટરેચર’ ૧

ગુજરાતના મધ્યકાલીન સાહિત્યનો સળંગ ઇતિહાસ આપવાનો પહેલો પ્રયાસ સને ૧૮૯૨-૯૩ માં ‘ફાસિકલ પોએટ્સ ઓફ ગુજરાત’ રૂપે થયો. ગોવર્ધનરામની એ સ્મરણીય પ્રયત્નિકા સર્જનશીલ વિવેચનનાં ફેટલાંક તત્ત્વોની ધારનાર હોઈને આજે સાગ્યાર દસકે પણ સુવાચ્ય છે. પરંતુ એની પછી પૂરાં એકવીસ વર્ષ સુધી-૧૯૧૪ સુધી. ગોવર્ધન-પેઠીના ખીજ એક પણ સાહિત્યસેવકે વિગતવાર ગ્રન્થાકારી નિરૂપણ માટે એ વિગતને કાણ જાણે કેમ પણ હાથ જ લગાડ્યો નહિ એ સાલમાં આપણી વાસ્તવ્યજૂભિને વિશે રોપાયા ‘માર્ક્સસ્ટોન્સ ઈન ગુજરાતી લિટરેચર’ અને તેની પણ આ નવી શોધિતવર્ધિત આવૃત્તિ (ભાષાન્તર ૧૯૨૩માં પ્રગટેલું) આજે પા સૈકા વીતી ગયા પછી જ (આ વર્ષના ઓગસ્ટમાં) પામી શકે તેવું સાહિત્યપ્રેમી અને ઇતિહાસપ્રેમી આ ગુજરાત છે.

૧. ફર્તિ દિ. બ. રૂપરૂપાત મોહનલાલ જવેરી; બીજી આવૃત્તિ (મેન્ડેસ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કૃપાથી, મુંબઈ નં. ૨; ૩. ૩ા.)

૨. બાણમાં એ વિલ્લન કોટેજની લિટરરી સોસાયટીમાં જન્મેલ; બાણમાં, પણ હરી, પહેલી આવૃત્તિ; અને ૧૯૧૬માં બીજી.

વચ્ચે આ ક્ષેત્રના ત્રણ પ્રયાસ થઈ ગયા: 'સાહિત્યપ્રવેશિકા' (૧૯૨૨); 'મધ્યકાલના સાહિત્યપ્રવાહ' (૧૯૨૯); 'ગુજરાત ઍંડ ઇટ્સ લિટરેચર' (૧૯૩૫). જૈન કવિઓ વિશેના રા. મોહનલાલ દ. દેસાઈના ત્રણ આકરગ્રંથો એ પંચ આ વચ-ગાળાનાં માનુજનક પરિભ્રમણ. એ સર્વ પ્રયાસો પોતપોતાની રીતે ઉપયોગી છે, જે હેતુથી અને જે દૃષ્ટિએ એથવા તે પછુ આવશ્યક હતાં, જે વાચકવર્ગ માટે એ નિર્માયેલાં તેમને પંચ તેમતેમના કર્તાઓએ યથાશક્તિ સંતોષ આપ્યો છે—આ બધું સ્વીકાર્યા પછી પછુ કહેવું જોઈએ કે 'માઇસ્ટ્રો-સ' આપણને જે નવે અને અઘતન રૂપે મળે છે તેને માટે અવકાશ તો હતો જ—અગત્ય પછુ હતી. એ અગત્ય પૂરી પાડવા માટે તેના વિદ્વાન, અવિરતપણે ઉદ્યમશીલ કર્તાનો સર્વ સાહિત્યપ્રેમીઓ—પ્રાધ્યાપકો અને બીજા અભ્યાસીઓ, પત્રકારો અને વિદ્યાર્થીઓ—અંતઃકરણથી આભાર માનશે.

આકૃતિ ગુણોને કથે છે. નવી આકૃતિની આકૃતિ નવાં સવાસો પાનાં વડે પરિપુષ્ટ બનીને આપણાં કળાટમાં એટલી વધારે જગ્યા ફાળવ પાડવાની તૈયારી આપણી પાસે કરાવે છે તેમ આપણાં મગજને પછુ એટલી વધારે બાધાખોરાકી પૂરી પાડે છે. એ ખોરાકની એક વાનીનું નામ આપીએ જો નરસિંહ-પ્રેરક ભક્તિજ્વાલાનો ઇશારો (૫. ૩૫, દીપ); તો બીજાનું અપ્રેમાનંદી નાટકોની ચર્ચાપરીક્ષા (૫. ૧૩૩-૩૫, દીપો.); તો ત્રીજાનું દયારામ-દુરાચાર-વિચાર (૫. ૨૯૨-૯૩, દીપ.); તો ચોથી વગેરેનાં નામ આપીએ વિસ્તારેલું ચોથું પ્રકરણ, આરંભની સંવિરતર વિષયાનુક્રમણી, ૬૬ નવાં નામોવાળી ગ્રન્થ-સૂચી, સુવર્ધિત વર્ણાનુક્રમણી, દયારામની કૃતિઓ તથા જીવનને લગતું (રા. નટવરલાલ દેસાઈના સહકારફલરૂપ) નવું પરિ-શિષ્ટ તેમ જ તેવું પરિશિષ્ટ બોક્સાહિત્ય વિશેનું અને આખા ય ગ્રન્થમાં વિષયનાં અંગોપાંગ વિશેનાં ગદ્ય પદ્ધતીસીનાં સંશોધનો-

ને આધારે રચેલે રચેલે કરેલા બીજા સંખ્યાબંધ નાના કે મોટા પણ મહત્વના ઉમેરા. વિશાળ ક્ષેત્રપટ પર ચતુર્ આતુ કાર્ય જે ક્રીણવટ અને ચોકસાઈ માટે, આવી બાળતમાં આપણે ત્યાં ઘણી વાર થતા માથાઊતાર કામને બદલે સજીવ કર્તવ્ય-બુદ્ધિ માટે, તે પણ અન્યને પાને પાને-જેમ તેની નિરાડંબર, સરસતાથી વહે જતી લખાવટમાં તેમ આધાર તરીકે ટાંકેલા અંત-લેખાદિની સાલ, પૃષ્ઠસંખ્યા વગેરે કાળજીથી ટાંકવામાં-દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. આ મુશ્કેલીભર્યા કાર્યમાં કર્તાને ડગલે પગલે રા. અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની જેવા, આ વિષયના ખરેખર જીવંત વિશ્વકોશ સમાન, પંડિતવર્ધનો સાથ (પહેલી આવૃત્તિ-માં તેમનું નામ એક રચેલે હતું; બીજામાં છે ત્રેવીસ રચેલે.) મળ્યો-છે એ તેમનું અને આપણું સૌનું સદ્બાગ્ય લેખાતું જોઈએ. નરસિંહથી દયારામ સુધીની આવી સારી આટલી વ્યવહારુ ઉપયોગિતાવાળી તવારીખે અદ્ય ગુજરાતીમાં બીજી છે નહિ; જેમ એવી તવારીખ તરીકે તેમ એ વિષયનાં ગયા પચીસેક વર્ષનાં અન્વેષણોના એક કીમતી આકરઅન્ય તરીકે આ નવીન, સ્થિરતર, મજબૂત 'માઇસ્ટરટોન્સ' આપણુ સૌને આપણાં વધુ સંશોધનોમાં અને જ્ઞાનપ્રચારમાં ચિરકાળ માર્ગ-સૂચન કરતા રહેા એવી ઇચ્છા સાથે તેને આવકાર આપતાં ઘણો આનંદ થાય છે.

—વિં

૨. સાહિત્યકળા^૧

આપણા કર્તાની જેમ, જે નિર્ગર્ગસિદ્ધ સાહિત્યભોગીની લેખક તરીકેની કારકિર્દી વિ. સં. ૧૯૧૫માં (સને ૧૯૦૬) અને 'વસન્ત' જેવા એ વર્ષોના સર્વોચ્ચ એક સામયિકમાં શરૂ

૧. કર્તા પ્રો. મોહનલાલ પાલ્લીરાંકર દલે, સૂરત (૩. ૧).

થઈ હોય, તેમનો આ ચોથો જ અન્યથા માટે છે, (આછામાં આછા) ચોક્કસ કંઈ નથી એવો પ્રશ્ન, એમની સામાન્ય કરતાં જાણી કાઢીની શક્તિઓનો વિચાર કરતાં અર્થ વિના રહેતો નથી. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધવાનું આસ્થા નથી તેથી એટલું આશ્વાસન તોંધીને જ આમળા આપવું કે એમનો પાંચમો અન્ય 'કાવ્ય-કલા' દ્વંદ્વ વખતમાં બહાર પડવાની આશા આપણને મળી છે એ હકીકત યોડાવણી સંતોષ લેવા જેવી ગણાય.

જેના વડે અન્યને નામ મળ્યું છે તે પહેલાં લેખ ઉપરાંત આંખીજાં સાત તેમાં છે: શુજરાતી સાહિત્યનો જગીચો; સાહિત્ય અને તેનાં અંગો; આવાનંતર અથવા અનુવાદના અન્યો, અન્યા-વલોકનકળા; હારપરસ; સાહિત્ય શા માટે? અને, સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ અને યુવાનો, પરિશિષ્ટમાં પાંચમા લેખ વિશેનું એક ચર્ચા-પત્ર સંથા સ્વ. નરસિંહરાવનો એક પત્ર છપાયાં છે.

એ આઠ લેખોમાંથી 'સાહિત્ય અને તેનાં અંગો' તથા 'હારપરસ' સૌથી વધુ અગત્યના છે. આમાંનો પહેલો આશરે પોણોસો પાનાનો છે. આખા સંગ્રહમાંના એ સૌથી વિરલ લખાણમાં કાવ્યનાટકાદિથી માંડીને સર્વ પ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રકારોનું સદૃષ્ટાંત નિરૂપણ, વિદ્વાનોના કે શૈલીના જૂરા સરખા પણ આડંબર વિના, થયું છે. 'હારપરસ' સ્વ. સર જનશુ-

૨. આગલા ત્રણ તે: 'લેન્ડોરના મહાપત્રિક સંવાદો' જે ભાગે (૧૯૧૧ ?); 'મહાભારતની સમાલોચના' (૧૯૧૨ ?); 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ' (૧૯૨૫ ?). ત્રણે સાલની સામે પ્રમાણ છે; દારણ, પહેલી સાલ હમેશાં વિશ્વસનીય દુર્ભાગ્યે હોતું નથી એ 'અન્ય અને અન્યકાર'ની ચોથા પુસ્તકમાંથી લીધી છે અને બીજી બે નિરૂપણે અટકળે મૂકી છે. આને વખતે-જેની ખેર પૂરે લિખાસ રાખી રાખાય તેનાં વિપુલ અને મુલ્ય સ્પર્ધન કાણ ક્યારે પૂરાં પાડશે ?

ભાષના એ વિષય પરના વધારે જાણીતા પણ એકાંત સુગમ (જે કે એ કારણે ઉપેક્ષાપાત્ર નહિ.) નિબંધ પછીનું આપણું એકમાત્ર નોંધપાત્ર સંપૂર્ણ લખાણ^૨ છે. એનો ખાસ ગુણ એ છે કે વિષય પ્રત્યેનો લેખકનો અભિગમ (‘એત્રોત્ર’) સીધો છે અને તેમનાં પોતાનાં મનતબ્બ અતિ ઘણાં અવતરણની જાળમાં ગૂંચવાઈ પડ્યાં નથી. સંક્ષેપે, રમણુભાષકૃતિ વિદ્વદ્-ભોગ્ય છે તો મોહનલાલકૃતિ સહેજે શિક્ષિતભોગ્ય બની છે.

ભાષાન્તરનાં શાસ્ત્રકલા વિશેની જે જે જાણમાનનીય વિચારણા આપણી ભાષામાં થયેલી અત્યારે યાદ આવે છે, તેમાંની પહેલી આ ગ્રન્થમાં છે (રચ્યાસાલ, ૧૯૧૩) અને ખીજી ‘અન્તમાલા’માં (૧૯૨૪) શ્રી. વિદ્યાબહેન નીલકંઠલિખિત છે. આજકાલ થોડાં સારાં, કેટલાંક નઠારાં અને ઘણાં નઠારાં ભાષાન્તર ગુણી ગુર્જરીની અલકલટોને શયુગારે યા તો બોડે છે એવા સમયમાં એ બંને લખાણોનાં પરિશીલન અને અમલ અનેક સાહિત્ય‘ક’-પદેશુઓને હિતકર નીવડ્યા વિના નહિ રહે એવો અમારો દૃઢ અને ધૃષ્ટ અભિપ્રાય છે—નમ્રગમ્ન નહિ, કેમ કે બહેકી ગએલી કેટલીક ભાષાન્તરી ધૃષ્ટતા (પછી એ સામયિકગત હોય કે મન્યગત.) સામે ધૃષ્ટતા કરવી એ જ અત્યારે તો અમને અમારી સાચો ફરજ લાગે છે.

એવો જ અભિપ્રાય ‘ગ્રન્થાવલોકનકળા’ વિશે આપવાની ઇચ્છા થાય છે. ૧૯૦૯માં એ લખાયો ત્યારે ગુજરાતમાં

૧. સ્વ. નરસિંહરાવ જેવા સમભાવી ટીકાકારે પણ, વધુપડતાં અવતરણોથી એ નિબંધમાં “વિવેચનનું કલાસ્વરૂપ હ્રસ્વ થાય છે.” એમ કહેવાની ઇચ્છા લીધી છે (જુઓ ‘સ્વ. સર રમણુભાઈ’ પૃ. ૨૭).

૨. રા. નટવરલાલ જંજુસરિયા નામે લેખકનું અપૂર્ણ રહેલું અધ્યાસયુક્ત ‘હાસ્યનિરીક્ષણ’ (‘ચેતન’ ૧૯૨૧) ધ્યાનમાં રાખી આ લખ્યું છે.

જેટલા લેખાગ્ર અવલોકનકારો હતા તેથી આગણત્રીસગણાં ગ્રંથો આગણત્રીસ વર્ષમાં તેઓ થયા હોવાનો સંભવ હોઈ તેમાંનું એકંદરે અસરકારક કટાક્ષકથન આજનાં એ ઠંડાનાં ધણા ઉસ્તાદોને લાગુ પડી શકે તેવું છે.

અન્યને પાને પાને વર્તાઈ આવે છે તેમ, કર્તાએ સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક ઉત્તમાંશોને પોતાના ચિત્તંત્ર સાથે રસિકતાપૂર્વક એકરસ કયો છે અને જેટલું લખ્યું છે. તેટલું સાત્ત્વિક આનંદ લેવાઆપવા જ લખ્યું છે. આ કારણે, આ પ્રકારના આપણા અભ્યુદયવાદીમયમાં 'સાહિત્ય-કળા' ઉમેરાતું નોંધ, તેને હૃદયપૂર્વક સત્કારવી એ આપણું સૌદૃં મીઠું એક કર્તવ્ય બને છે.

—વિ.

પરિચ્છાયાધિકા: ૧

૧. પ્રેમાનન્દ અંક, 'સાહિત્યકાર' ત્રેમાસિકનો: (વરોધર સાહિત્યસભા; શ. ૨).—પ્રેમાનન્દ-સર્વસંગ્રહ કહેવા જેવા આશ્ચર્ય પોણાવણસો પાનાનો સચિત્ર ગ્રંથ. સૌથી મુખ્ય વિષયો: પહેલ વિભાગમાં જમંતીબ્યાખ્યાનો; બીજામાં (એને પહેલો મૂક્યો હોત તે એ વધારે સ્વાભાવિક ક્રમ થાત.) પ્રેમાનંદપરિચય, પ્રો. મંબુલાલ ૨. મજબુદારલિખિત; ત્રીજા તે 'પ્રેમાનન્દકાલીન પ્રશ્નો અને વિવેચના.' અભ્યાસીઓ માટે સારી માર્ગદર્શક દળદાર સાધનપોથી બને તે પ્રકારનો ગુજરાતીમાં મધ્યકાલીન કવિઓ પરત્વે આ બીજા પ્રયાસ; પહેલો તે સાત વર્ષ પર મેસર્સ તેલીવાળા અને શાહે દમારામ માટે 'આન્તરજીવન અને દિવ્ય અક્ષરદેહ'નાં ઉલ્લાં બસોક પાનાંમાં, કર્યો તે. (અખા સંબંધી પણ આવો મુ-

૧. આ વિભાગમાં અગાઉ જે ત્રણ વર્ગો પ્રમાણે પુસ્તકો વહે-ચાતાં તે વર્ગીકરણ પ્રકાર સતોપકારક નહિ, ને અકારાદિક ક્રમ આવતો તે પણ ફરિમ જેવી ગોઠવણીને બનાવતો, તેથી એ બને તત્ત્વાં છે.

સંપાદિત સંમદ કરવો જોઈએ; અખાતા અમદાવાદની સાહિત્યસભા એ ત કરે ?) બંનેની સહાઈ એ કે બ્યાખ્યાનોમાંથી ચાળણુમાળણુ વિવેકપૂર્વક કરીને- સંપાદન થયું ન હોવાથી નિવાર્ય પુનઃકલ્પિતો કાયમ થઈને કેટલુંક અસ્પષ્ટતા સખાણુ પણ આવી ગયું છે. એટલો વિસ્તાર થયો; નાની સાગતી આવી બાળતમાં સાક્ષીયતા આપણે ત્યાં વહેલી આવે તેટલું વધુ સાકં. બીજું, રૂ. દિ. બ. કેરાવલાલ મુરના 'પાંચ પ્રતાપ' જેવાં જે પ્રમાનંદવિષયક સખાણુ હરકોઈ કારણે અહીં નથી, તેની સંપૂર્ણ અનુલક્ષણીય વિગતોવાળી યાદી આવા મન્યમાં હોય તો, જે વિદ્યાર્થીઓને-એટલે કે એ ગેરહાજર સખાણુથી અનુલક્ષ વાચકોને-હાય આ સંમદ જશે તેઓ સહેજે એ સખાણુ શોધી-મેળવી ઉપયોગમાં લઈ શકે. આટલું, ઘણી ઉપયોગી છે તે વસ્તુ વધારે ઉપયોગી થઈ શકી હોત એટલું સૂચવવા પૂરતું. બાકી આ મન્ય દ્વારા જે સાકં અને આવશ્યક કાર્ય થયું છે તેને માટે સરેશના આપણે સા જાણી બીએ એ દેખીતું છે અને વિનાસકાંચ સ્વીકારવું જોઈએ.

૨. ગુજરાતી અંથકરસંમેલન, ૧૯૩૮. ગયા માર્ચમાં ના. વંદેશનરેશના ઝ. નંદિવસ પ્રસંગે થયેલાં બ્યાખ્યાનોનો સંમદ. ૧૯૩૪માં થયેલું તે સાક્ષરસંમેલન કહેવાયું હતું; આને લેખકસંમેલન કહ્યું હોત તો કદાચ વધારે ઉચિત થાત; કારણ, સામાન્ય કે. સામારણ્યસાર લેખો કરતાં ચઢતી કક્ષાનું પાંચમાંથી એકે બ્યાખ્યાનકાર-ખાસ કરી, સંસ્કારી પ્રબ-વર્ગમાં એમની જે પ્રતિષ્ઠા જાહેરી છે એ વિચારમાં લેતાં-આપી શક્યા નથી. તેમનામાંથી બેને તો નવો વિષય કે વિષયાંગ પણ સૂચેલ નથી. એકે તો જૂની મૂઝીએ ૧ અને તે પણ વિષયનું પહેલી વાર હતું તે જ આગલું ૨૨૩૫, આમલી ગોઠવાળી, આગલાં ટાંચણુની મૂઝીએ) વેપાર કરીને “કે” આર્થિક પુરસ્કાર” રૂપી નવી મૂઝી કમાવાની તક જહાપી છે એમ સંખેદ કહેવું પડે છે. એક સંસ્કારસંપત્ત રાજવી ન્યારે માન અને ધનથી ગુજરાતી વિચારકોને સત્કારવા હચ્છે છે ત્યારે એ વિચારકોની કુલ કૃજ નથી કે પોતાનું જ્ઞાન કાર્ય નવીન અન્વેષણ કે સ્વતંત્ર દષ્ટિબિન્દુને રૂપે સુસ્થિત એકીમાં એ નિમિત્તે પ્રબને ચરણે ધરણ ૩ પ્રબંધીય વાક્યમયકારમાં નવાં તેજસ્વી રત્નો ઉમેરવાની આવી તક જવા દઈને વિદ્વાદરિદ્ધ ગુજરાતનું એવું દારિદ્ર્ય આપણે વધારીએ જ બીએ તેની સાન આવા. વિદ્વાન બ્યાખ્યાનકારોને પણ કેમ નહિ રહી-હોય, એ સંમતનું નથી. તેમણે જેનું જે આપ્યું છે તેવું તે સાધનત નકામું છે એવો આ દીકનો અર્થ

કોઈ ન કરે; અમારી ફરિયાદ પ્રસંગ અને અનુકૂળતાનો પૂરતો ધરતો લાભ લેવાયો નથી તેની સામે છે. એ ફરિયાદ કર્યાબંધેથી ક્યાં પછી એવાં છે તેવાં બ્યાખ્યાનોનો પરિચય કરાવતાં કહોશું કે: (૧) 'ખર્ચાચાર્ય' કે 'સાહિત્યચાર્ય' અત્યાર પહેલાં કેટલેક રથને હપાયું હોઈ વાચકોને તે અબજાયું નથી અને તેમાંના એકપક્ષી એવાં બેત્રણ વિવાદાસ્પદ બિન્દુઓની ચર્ચા ભવિષ્ય પર સોંપવી પડે છે; (૨) 'ગુજરાતી અર્થના ધરનારાઓ' એ વિષયના કેટલાક વિસ્તારતા લેખકો પર (જેમાં સુપ્રસિદ્ધ વિરો પણ) અભ્યાસદષ્ટિ કરાવવાનો સત્પ્રયાસ લાંબીદૂરી નોંધાવે થયો છે; (૩) દુષ્ટી વાર્તા' એ 'નામથી સૂચવાતા વિષયનું' દર્શાતમય નિરૂપણ છે; (૪) 'ગુજરાતનો જૈન ધર્મ' માં એ ધર્મ સંસ્કૃતિનું રેખા-દર્શન કરાવ્યું છે; અને (૫) 'લોકગીતોમાં કથાઓ' એ નામથી સૂચવાતા વિષયની સાવતરણ પિછાન કરાવે છે. ઠીક છે દરેક લખાણ, (એ કે નં. ૧ ને આ કથનનો અપવાદ ગણવો જોઈએ, ચોડે અંશે) જેમને તે તે વિષયમાં નવેસર પ્રવેશ કરવો અને વધુ ઓછું ઉપયોગી માર્ગદર્શન પામવું હોય તેમને માટે.

૩. વિવેચન—રાધના પર્વતનું; અનંતરામ મ. રાવળ. (૭. અં. મહેતા, અમદાવાદ; ૧૦ આના).—રેવ. સર રમણલાલના જીવન-સાહિત્ય અને અન્યસમન્વિતી માટેનું પ્રવેશક, ટિપ્પણ વગેરે સહિતનું અભ્યાસમાર્ગદર્શન. આજુ વર્ષના ઇન્ડરના વિદ્યાર્થીઓએ શીખવાના એ નાટક પરનું પ્રવેશક વિવેચન-ખાસ કરી, એનો પ્રવેશક-આવું કાર્ય હા રીતે થયું જોઈએ તેનો સારો નમૂનો છે. ધણીખરી માર્ગદર્શિકાઓ અધૂરી જ ચોગ્યતાપૂર્વક લખાઈ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓના પૈસા બગડાવે છે અને લેખકો-પ્રકાશકોનાં (વધુ તો, પ્રકાશકોનાં) ખિસાં તર કરે છે. આ વિવેચકનું કાર્ય તેનું નથી એમ કહેતાં આનંદ યાય છે. તેમણે અત્યાર પહેલાંનાં એ નાટક પરનાં વિવેચનોનો સદુપયોગ કરીને તેમ જ પોતે પણ ધરતો શ્રમ લઈને તૈયાર કરેલી આ પ્રુસ્તિકા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં વધારે જિજ્ઞાસા જગાડે તથા અભ્યાસશક્તિ પ્રેરે તેવી છે. આ કારણે જેમ વિદ્યાર્થીઓને તેમ ઇતર સાહિત્યરસિકોને પણ તેનો ઉપ-યોગ કરવાનું ખુશીથી સૂચવી રાખાય તેમ છે.

૪. નિખાળા—રણછોડલાલ ચતાબ્દી નિમિત્તે (ગુજરાતી સાહિત્ય-સભા, રંગૂન).—એ દૂર દેશાવરમાં એવાં આ વિષયનાં વાંચન અને ખેલના સામાન્ય રીતે હોતાં નથી, અત્યાર પહેલાં નહોતાં કે નહીં.

હતાં, તેવાં વાચનખેવના અહીં દહિગાયર યાય છે. રંગૂને ગયે વર્ષે સપ્ટેમ્બરમાં શતાબ્દી બિજવી તેનો અહેવાલ પહેલો આપ્યો છે. લેખોમાં શ. ચંદ્રલાલ દેસાઈ અને શ. કાશીરામ બનીના હસ્તેખપાત્ર છે. તેઓ તથા અન્ય રંગૂનવાસી ગુજરાતીઓ સાહિત્યમાં પ્રતિદિન વધારે ને વધારે રસ, ત્યાંની સાહિત્યસભાના પ્રમુખ શ. છાદુભાઈ ગલિયારા જેવા સંસ્કારી ધનિક સન્ન્યવના નેતૃત્વ હેઠળ લેતા રહે એમ ઈચ્છીશું.

[અનુસંધાન ધ્વનિખંડને છેડે, નિકષપ્રતિમાં]

પરિચાયિકા. : ૨

[ગ્રો. ડોલરરાય માંકડલિખિત છત્રીસની વાર્ષિક સમીક્ષા-માંથી અવતરણ છેલ્લું; અનુસંધાન ગતાંકના પૃ. ૨૫૮થી.]

૨૭. જીવનવિકાસઃ (૯. બા. કાલેલકર) : આઠસો પાનાંની કેળવણીસંહિતા. ચર્ચેલું ક્ષેત્ર પણ વિશાળ. "કેળવણીનાં વિવિધ અંગોની મર્મરૂપરૂપ ચર્ચા." આમાંની અનિવાર્ય પુનરુક્તિઓ નિવારી, આની પરથી નાના અન્યમાં વ્યવસ્થિત શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતનિરૂપણ આવશ્યક. "સામૂહીય કેળવણી, પાઠ્ય પુસ્તકો, કેળવણીમાં કલાસાહિત્યાદિ, ધાર્મિક કેળવણી, ઇતિહાસનું શિક્ષણ, ભૂગોળનું શિક્ષણ, ચિત્રકળા સંગીતાદિનું શિક્ષણ, શારીરિક કેળવણી, ઉદ્યોગશિક્ષણ, છાત્રાલયજીવનને સ્પર્શતા વિવિધ પ્રશ્નો, શિક્ષકોની લાઘવી વગેરે... પ્રશ્નો ઉપર આમાં બારીક પણ વિશદ વિચાર ભર્યો છે." અન્યમદરે તેમાંના કર્તાની કેળવણી-આદર્શ વિશેના વિચારોથી એ બલ્ય આદર્શ જીવનધડતરનો છેઃ "એમને મન કેળવણી 'સામાજિક જીવનની મીમાંસાનું' એક મદરૂપનું અંગ' છે. એમના મતે 'કેળવણીમાં જીવનનાં સર્વ અંગો આવી જવાં જોઈએ.' " તેઓ માને છે કે "શિષ્યના જીવનનું એક પણ અંગ બીણું હોય તેટલે દરજ્જે તેની કેળવણી બિણી રહે." એ કારણથી જ તેમણે સર્વ પ્રકારનાં દારૂઓમાંથી મુક્તિ અપાવનારી વિદ્યાને ખરી કેળવણી કહી છે... .." આ આદર્શ જીવન જોટલો વિશાળ તો છે જ પણ એથી એ પર જઈને અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં પ્રવેશીને સંસારાતીત ધ્યેયને પણ અનુલક્ષે છે. "..... વિશદ ચેત્તી સર્જનાત્મકની જેમ વિવેચાત્મક વાક્યમયમાં પણ શક્ય છે એ વસ્તુસ્થિતિનું આ અન્ય દર્શાવત. કર્તા "વિવેચક છે, વિચારક છે છતાં જબરા શૈલીકાર

પણ છે. એમની ગદ્યશૈલી આપણા બીજા ગદ્યસ્વામીઓની શૈલી કરતાં વિશિષ્ટ છે."... ...અન્ય... ...આજ સુધીનાં આ વિષયનાં આપણાં પુસ્તકોમાં મોખરે જોડો રહેલો એટલો સત્વચાળો છે."

—વિ.

૧. પણ એ ત્યાં (મોખરે) એકલો નહિ જોડો રહે. સ્વ. કાન્ત-કૃત 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' એની જોડાનેડ વગર સંક્રાંતિયે જણી શકે તેમ છે. પણ આ આવા ગુજરાતમાં તો, એ જૂનો અન્યમણિ ચાર દસકામાં જ જેવો વિસ્મૃતવસ્તુ થયો છે તેવા જ હાલ આપણે હતા-ભાગ્યે આ નવા અન્યમણિના પણ આવતા બે દસકામાં પ્રતિદિન શાસ્ત્રીય અભ્યાસનું શત્રુ બનેતું મિથ્યા વ્યવહારગંઢુ ગુજરાત કરી મૂકવાનું એમ અન્યારનું વાતાવરણ જોતા તો લાગે છે. —સં. 'માનસી'

— — — — —

મણિનાં મૂલ્ય

મારે ઇતિહાસ ('શિક્ષણનો ઇતિહાસ') પૂરો થયો છે, પણ એણે મને જોયજોગો કરી દીધો છે. કવિતા હું મુદ્દલ વાચતો નથી, વાંચી શકતો જ નથી. માત્ર કેળવણીવિષયક થોડા વાંચી શકું છું. તો મારે મિત્રોને લખવા ઘટે એવા કાગળો શી રીતે લખી શકું ?

'કાન્તમાલા'

પૃ. ૩૩૨

સ્વ. મણિશંકર

ભાષા અને સાહિત્ય

સુરતમાં બંકિમ-સાતાબ્દી

A literary creator who cannot become universal, who cannot rise above the accident of his age, is as good as a literary creator who has not existed. We have not the least reason to apprehend a fossilized fame for Bankim, for he will live and remain a living force... ..He is one of the greatest literary artists produced by India, a man who wrote his stories by intuitive vision, which like all true artistic vision completely defeats analysis. ૧

જે કલાધીશની કલાનો પ્રભાવ આટલો સર્વદેશી છે અને ચિરંજીવતાને પાત્ર છે, તેની જન્મસતાબ્દીનો ઉત્સવ મથા થોડા માસમાં દિન્દના શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગેમાં અને વિશેષે કરી જંગામાં મથા ઉત્સાહથી ઉજવાયો હતો એ તપીકત વાચકો તમ્હે જ છે. તમ શ્રુતરાનમાં (અને તેથી, ઇતિહાસમાં નહિ; મુજાર્ઠમાં પણ નહિ.) એ ભારતવ્યાપી

---

૧. 'ધ લાઇવ મુનિસ્ટ્રિયલ મેન્ટલ' માંથી 'ધી ઇન્ડિયન પી. ઇ. એન્ડ' (ઓપરેટ) કરેલું અવતાર.

મહત્વની પ્રવૃત્તિ અંગેના બે પ્રસંગો યોજાયા હતા. ત્રીજી જુલાઈએ અમદાવાદમાં^૧; પંદરમી ઓગસ્ટે^૨ સુરતમાં.

સુરતના સાહિત્યગાંડળે આ યાદગાર સમારંભ માટે આશરે દોઢ માસ અમાહિયી તૈયારીઓ કરી હતી તેથી તેના આશ્રયે થએલી હિતસવસભા-કાર્યક્રમનાં અંગોપાંગની વિવિધતા તેમ જ રસિકતાની દૃષ્ટિએ તથા કેટલાક પ્રાખ્યાપકો, શહેરના સાહિત્ય-રસિકો અને વિદ્યાર્થીવર્ગઃ એમ શ્રોતાગણના પ્રકાર તથા સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પણ-સંતોષકારક થઈ હતી એમ નોંધતાં આનંદ થાય છે.

બંકિમચન્દ્રનું જીવન તેમ જ અપૂર્વ કાર્ય પ્રેરકતાથી બહુ^૩ બહુ^૪ છે; આ કારણે, એમાંથી મળતી પ્રેરણાનો લાભ પામીને, માત્ર સુરતનાં નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતનાં, બે અમણી કવિ-જનોએ રચેલાં સુમધુર તથા ગીતોનું રસપાન, રા. કંચનલાલ મામાવાળા જેવા આપણા વિરલ સંગીતગોમાંના એકની તાલીમ પામેલાં બાલબાલિકાઓના મંજુલ ઠંઠના પ્રવાહ દ્વારા, સૌ શ્રોતા-જનો કરી શક્યાં હતાં. ” “ આર્યહૃદય રસરૂપ ” એ પંક્તિથી શરૂ થતા રા. દેશજી પરમારના બાવાંજલિરૂપ ગીતમાં શતા-બ્દીનાયકની આર્પદૃષ્ટિ, દેશસેવા અને સ્વપ્નરમણનો લયવાહી

૧. ત્યાંનો કરી યે વિગતવાળો વૃત્તાંત, લાપકોમાં પ્રા. રામનારાયણ પાઠક અને રા. નગીનદાસ પારેખ જેવા પ્રકૃત વિષયના સારા બાણકારો હતા હતાં, ‘પ્રબબંધુ’ જેવા એ શહેરના સર્વોપરિ વતંભાનપત્રમાં પણ નથી નેવામાં આવ્યો, જે તે પાચેક લીટીમાં જ તેણે પણ પતાવ્યું, એનું કારણ સમજવું નથી.

૨. એ જ દિવસે, યોગાનુયોગે, શ્રી અરવિન્દ જેવા બારતના એક બીજા મહાન સુપુત્રનો જન્મદિવસ હતો. તેમણે ‘વન્દે માત-મૃતું’ લાખા-ન્તર રુચિર પદ્યમાં તથા ગદ્યમાં કયું છે, તેમ જ બંકિમચન્દ્ર વિશે એક સ્વતંત્ર અનુપમ કાવ્ય તથા નિબંધ પણ આશ્ચર્યમાં લખ્યા છે એટલું જિજ્ઞાસુઓની બધું (તથા ઉપયોગ) માટે નોંધીએ છીએ.

પહેલી એ ઢીમાં ઉત્સેખ થયા પછી જે છેલ્લી ઢીમાં ઉચિત સમાપન થયું છે તે તો આખીય ઉતારવી ગમે તેટલી સુન્દર, આપણા ય એક અર્વાચીન મહાપુરુષને યથાયોગ્ય રીતે સંભારનારી છે.

અન્તરતમ તુજ નર્મમર્મના, નવલકલાધર શુદ્ધ
હાસ્ય રચીરચી કરણ વદાવી, પ્રાણ કરેલ પ્રયુદ્ધ;
અહો અમ નરમદ વીરસ્વરૂપ,
તું બંકિમ ! આર્યહૃદય રસરૂપ.

શ્રી જ્યોત્સ્ના શુક્લરચિત 'અવિરત - સૂર'માં બંકિમના માનવહૃદયના ભાવો બીકેલીને તેના ફળરૂપ " પરિમલકૌપી કૃષ્ણાગ શા મનરંજન ઉપહાર " માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાને ચરણે ધરનારી તેની પ્રતિભાનું સંકીર્તન થયું છે અને તેનાં સર્જનોની અમોઘ શક્તિનો પ્રભાવ આ રમ્યકલ્પનામય શબ્દોમાં ગાયો છે:

મગનગુંબજે નવલખ તારા, ગીત સનાતન ગાય,
તવ સર્જનમાં અનંતનો, એ અવિરત સૂર સંભળાય;

માનવ હૃદયહૃદયનાં ગાન,
બંકિમ ! હૃદયહૃદયનાં ગાન.

સંસ્મરણાત્મક પ્રમુખભાષણ

ઉત્સવના પ્રમુખનું સ્થાન લેવા માટે પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોરને નિમંત્રવાનો વિચાર સુખદ હતો; અને, તેમની સિત્તેરની સીમાએ પહોંચેલી વૃદ્ધાવસ્થા જોતાં તથા એ અવસ્થાએ પણ તેઓ જે મોટાંનાનાં કાર્યો પ્રારંભી કે રવીકારી લઈ તેને જે માનનીય કર્તવ્યનિષ્ઠાથી પાર પાડે છે તે કાર્યોની સંખ્યા જોતાં, તેમણે એ વિચારને યથાશક્ય યથા અપાવવાનો પ્રયાસ એક તાત્કાલિક સંસ્મરણાત્મક પણ હમેશ માફક રસપ્રદ ભાષણ આપીને કયો હતો. જ્ઞાનસમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ તેમ જ એનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ પ્રતિકૂળ સંજોગો સામે પણ ટકી રહીને વારંવાર શોકસંમદાર્ય કરનાર તરીકે, સાક્ષરસત્તમ પદ્ધતિને

પાત્ર આપણા 'તેઓ' હવે એકમાત્ર વિદ્વાન છે; અને તેમનો 'પરિચય કરાવતાં પ્રો.' વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ તેમનો ઉલ્લેખ 'જીવનના ધણીખરા' વિષયોમાં ઊંડા સજીવ રસ લેનાર સૌથી 'અગ્રણી વિચારક અને લેખક તરીકે કર્યો' એ યોગ્ય જ હતું.

પોતે આજંથી આંશરે સાડાત્રણ દાયકા પર અજમેરમાં પ્રાધ્યાપક હતા સારે સાંના સહકાર્યકર જંગાળી મિત્રો પાસેથી કેવી રીતે, તેઓ અંગ્રેજ બોલતાં બોલતાં જંગાળી બોલવા મંડી જતા તે પરથી તથા એ પ્રકારના સહવાસજન્ય લાભોમાંથી, પોતે જંગાળી શીખ્યા; પછી એ ભાષાજ્ઞાન વધતાં માધુર્ય મધુ-સૂદન દત્ત, જંકિમ અને રવિનાથજી વાચન; રાજકોટનમનગર-વાળા સ્વ. જયાશંકર વાઘજીએ ગુજરાતી કરેલા જંકિમકૃત 'કૃષ્ણકાંતેર વિલ'માં પોતે કરેલી 'સહાયતા; 'રંગની'નું 'ભાષાન્તર કરવામાં' મિત્રો સ્વ. ભગવાનલાલ બટ્ટ અને સ્વ. મોહનલાલ મહેતાને પોતે આપેલું પ્રોત્સાહન; 'આનંદમઠ'ની 'ગુજરાતી આવૃત્તિમાં રા. નટવરલાલ વીમાવાળાને કંઈ રીતે ઓળખાણ થવાથી પોતે પ્રવેશક લખી આપ્યો તે ખીના; વિવેકાનંદનાં જંગાળી કાવ્યો ગુજરાતીમાં ઉતારવાના પોતાને અભિલાષ છે એવું આશરપદ કથન; જંકિમની રચનાઓમાંનું લીલાતત્ત્વ, જગતસાહિત્યમાં મિલ્ટન એની ભવ્યતા વડે સોહે છે તેમ જંકિમ તેની લીલા વડે એવું અપૂર્વ મન્તવ્ય: 'આ' અને 'ખીજાં' કેટલાંક વિચારણીય બિન્દુ પ્રો. ઠાકોરે રજૂ કર્યા હતાં.

આ અંકમાં અન્યત્ર (આ 'ધ્વનિ'ના જ ધર્મતત્ત્વ-જ્ઞાન વિભાગમાં) છાપીએ છીએ તે જંકિમ-ધર્મવિચાર વિશેનું પ્રો. દયાશંકર જોષીનું વિદ્વાતાયુક્ત વ્યાખ્યાન, રા. જંસીલાલ

૧. એ ભાષણનો સારાંશ નહિ પણ તત્ત્વતઃ ધણીખરા ભાગ, 'લોકવાણી'ના તા. ૨૮મી ઓગસ્ટના અંકમાં છપાયો છે અને તેનો જ 'ઉપયોગ' અહીં અમે કર્યો છે.

વક્ત્રીએ વાંચી સંભળાવેલા બાંકિમનિબંધોમાંની કેટલીક મળતી હાસ્યરસિક કંડિકાઓ અને પ્રબોધકાલીન બંગાળની શિક્ષણ-વાસ્તવ્ય-વિષયક પરિસ્થિતિ વિશે આ સપ્તનારે વચ્ચેલાં ચોંડાં પાનાં: આટલાં એ રમરણીય, બાંકિમશતાબ્દી અંગેની ગુજરાતમાં બરાબરી એકલીએક ઉત્તમ ઉત્સવસભાનાં વિશેષ અંગો હતાં.

—વિ.

૨

૨૫. ડ. વી. હ્યુલ્સ

જ્યાં સાહિત્યના સ્વતંત્ર વાતાવરણ કરતાં રૂઢિ ધર્મનું વાતાવરણ વધારે અંશે ત્યાં, એક તરફના મરણદી-સ્વેદર-ક્રુદ્ધબમાં, જન્મ; સોળગે વર્ષે નિશાળ છોડી નાના શહેરના ચોપડી વેચનારને લાં બે વર્ષે લગી ઉમેદવારી; એક પ્રાન્તિક પત્રના દાયોસયમાં પત્રકારત્વના પહેલા અનુભવ; કાકાના વારસાના બસો પાકેડ મળતાં, લંડનયુનિવર્સિટીમાં મજૂતર આગળ ચાલુ; ૧૮૯૩માં પચીશની વયે 'એન્જ'ના તંત્રીમંડળમાં; પછી ચાલ્સ લેમની પત્રધારાના સંપાદક તરીકે તેમ જ આગળ જતાં એના ચરિત્રકાર તરીકે; મેથ્યુન જેવી અમણી પ્રકાશક-પેટી સાથે એ દાયો અંગે સંબંધ અને પછીથી એ પેટીની પ્રમુખપદે, 'પંચ' જેવા પત્રમાં નિયમિતપણે લેખક તથા સ્વ. એવન સીમેનની અવેજીમાં કેટલોક વખત એના તંત્રીપદે; નવલકાર નાટ્યકાર દલાવિવેચક અને સરસ રમૂજ પછોના રચનાર તરીકે કેટલીક કૃતિઓના રચનાર; આજન્મ સલિનમધુર નિબંધિકાર તરીકે તમકાલીનીની પહેલી જ પંક્તિમાં; લંડન, ખેરિસ તથા ઈટાલિયન શહેરોના પ્રવાસવર્ણનકાર પણ એવા જ મંગાહર; એડ્વર્ડના ડી. લિટ્. અને સેન્ટ એન્ડ્રુઝના એલએસ. ડી; રાબ્દે કરેલી કદર તરીકે ૧૯૩૨માં ઠપ્પેનીઅન ઓફ એનર;

જેમની કારકિર્દીનાં આ મુખ્ય સીમાચિન્હો છે તે ઇ. વી. દ્યુકાસનો જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં સ્વર્ગવાસ થવા સાથે, જન્મતમાં જ્યાં જ્યાં ઇંગ્લિશ સાહિત્ય માટે આદર અને પ્રેમ છે, ત્યાંના સાહિત્યપ્રેમીઓનો એક માનીતો સાહિત્યકાર ચાલ્યો ગયો છે.

લેખનું સંપૂર્ણ અને પ્રમાણુભૂત જન્મચરિત્ર એ તેમનો પ્રમુખ્યભણિ. એ અપૂર્વ નિર્બંધિકાલેખકને જે કુદરતી બક્ષીસો હતી, તે જ-સુકોમળ હૃદય અને વાચકહૃદયને સહેજે સ્પર્શતી શૈલી-દ્યુકાસને પણ હતી:

He had, in particular, a gift of intimacy with the pen. He managed to draw very close to his readers before discoursing in unraised, unexcited but fully concentrated tones. ^૧

વાચક સાથે આમ હૃદયસંબંધ બાંધી એના નિકટવર્તી થવું એ એક નાજુક ક્રિયા છે. નિર્બંધિકા રચતાં રચતાં જો એનો લેખક પોતાને લગતી વિગતો કે પોતાના ભાવો કશા ચે પરિમાર્જન વિના, એને કલાર્પણી સુંદર તથા વિમલ બનાવ્યા વિના, આલેખવા જાય તો તે સંબંધ બાંધવાની સંસ્કારવન્ત નહિ પણ અણુચક રીતિ બની જાય છે. સ્વ. દ્યુકાસ એ બય-રયાનથી મુક્ત હતા કેમ કે ઉપરના અવતરણમાં કહ્યું છે તેમ, તેમના લખાણની ધ્વનિમાત્રા એકાગ્ર છતાં ઉગ્ર નહોતી, કુબ્ધ કે ક્ષીબકારી નહોતી.

નિર્બંધિકાકારની સુગમ અને મનોગમ શૈલી તેને જીવનમાં જીવન તરીકે રસ હોય, તે પ્રત્યક્ષપણે તેમ જ પોતાની રસવૃત્તિ અને કલ્પનાશક્તિને બંને જીવનના એક કરતાં વધુ ક્ષેત્રમાં

૧. આ અને આની પછીનો અંગ્રેજી પરિચ્છેદ, બંને તા. ૨-૭-૧૯૩૮ના 'ટા. ટિફ સપ્'માંથી છે.

આસાનીથી વિહરી શકતો હોય, એ રિયંતિનું સુક્ષ્મ છે. આપણા નિર્મલિકાકારને પણ એ રમવિહાર સહજ હતા, પ્રિય હતા :

But the great good manners of this author were not the only explanation of his desire to keep everything light and pleasant. He was born with wide sympathies and great zest. He loved the town, but the country too, England but Europe not less, men of all arts but animals too, the fine arts, but pugilism must be found its place among them.

રોકરપીઅર કે હાર્ડીની જેમ, મનુષ્યહૃદયના પ્રબળ આવેશો કે નિગૂઢવત બેદો વ્યુક્તસની ક્ષમના વિષય બન્યા નથી પરંતુ તેઓ જે રીતે પોતાની નિર્મલિકાઓ, પ્રવાસવર્ણનો અને ચિત્રપરિચયોમાં આપણા સામાન્ય (સામાન્ય છતાં એ કારણે ઉપેક્ષણીય નહિ એવા) બાવો અને વિચારોનું આલેખન સમૃદ્ધ અને મોહક માનવતાપૂર્વક કરી ગયા છે, તે રીત જેમ તેમની એ કૃતિઓ બધી આપણને હાંથા સમય મુધી આકર્ષે તેવી છે, તેમ, ચુન્નરાતના એ વિષયોના ધડાતા સાહિત્યમાં પણ પ્રેરણારૂપ નીવડે તેવી છે.

—વિ.

પત્રકારત્વ

૩

રોમીયોનાં નામોંકરણ

અર્વાચીન આન્ધ્ર દેશના એક શક્તિશાળી ઉદારક, તેલુગુના એક અનન્ય બાવાબિમાની સેવક, 'આન્ધ્રપત્રિકા'ના

સ્થાપક તથા આદ્ય તંત્રી અને ભારતવિખ્યાત 'અમૃતાંજન'ના સમર્થ ઉદ્યોગવીર કે. નાગેશ્વરરાવ. પંડુલુગરુનું ગયા. ઉનાળામાં (૧૧મી એપ્રિલે) થએલું અવસાન એ એમના પ્રાન્તની બહાર પણ સર્વ સંસ્કારવાંછુએને મન એક ઘણો ખેદજનક બનાવ છે. 'હરિજનબંધુ' સિવાય કોઈ પણ ગુજરાતી પત્રે તેમને વિશે કશું વિસ્તૃત ઉપયોગી લખેલું જોવામાં આવ્યું નથી, તેથી એમના જીવન અને કાર્ય વિશે થોડું લખવાની આ તક મોડી મોડી પણ લખએ છીએ.

સ્વ. નાગેશ્વરરાવનો જન્મ કૃષ્ણા જિલ્લાના એક ગામડામાં એક સનાતની બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં સને ૧૮૬૭માં થયો હતો. કેળવણી તેમણે મસૂળીપટમ તથા મદ્રાસમાં લીધી હતી અને ત્યારપછી મુંબાઈ આવીને 'અમૃતાંજન'નું કારખાનું કાઢ્યું હતું. મુંબાઈમાં તેલુગુને મરાઠીગુજરાતી જેટલા ઉત્તેજકો ન મળે એ દેખીતી વાત છતાં એ શહેરમાંથી તેમણે કેટલાંક વર્ષ સુધી એક તેલુગુ સાપ્તાહિક ઘણા જાતભોગે ચલાવ્યું હતું. ૧૯૧૪માં તેઓ તેને મદ્રાસ લઈ ગયા અને ત્યાં દૈનિક તરીકે કાઢવા માંડ્યું હતું. એ જ એમની સુવિખ્યાત 'આન્ધ્ર-પત્રિકા.'

હવે તેઓ અગાઉ કરતાં વધારે અનુકૂળ વાતાવરણમાં કાર્ય કરી શકે તેમ હોઈ, તેમણે પોતાના વર્તમાનપત્રનો ઉપયોગ આન્ધ્ર દેશમાં પ્રજાકીય જાગૃતિ લાવવામાં રૂઢી રીતે કર્યો; તેમની રાજકીય ચેતના તેમણે અત્યંત પરિશ્રમ અને સામર્થ્યથી જાગૃત કરી. ૧૯૨૦માં તેઓ અસહકારમાં જોડાયા. પછીની સત્યાગ્રહલડાઓમાં પણ, 'દક્ષાવર્યા' અને અનારોગ્ય છતાં, જોડાયા અને જેલમાં ગયા હતા. ૧૯૨૦ પછી તેમનું સકળ જીવન જ ગાંધીજીના ઉચ્ચગ્રાહાનુસાર જવાતું હતું.

પ્રજાના સાર્વજનિક તથા રાજકીય જીવનમાં એ રીતે સર્વસર્મપણ કરનાર એ દૂરદર્શી નરનાયક વાઙ્મયસેવાને

વીસાચી વિના ઉપયુક્ત પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી. તેલુગુ વાઙ્મય વિશે અભિપ્રાય આપવાને અધિકારી વિવેચકો તો એટલે સુધી કહે છે કે તેના પ્રતિભાવંત સાહિત્યકાર વીરેશસિંગમ્ પછી ને કોઈ વાઙ્મયસૃષ્ટિનો યુગપતિ થયો હોય તો તે નાગેશ્વર-રાવ જ છે. તેઓ વીરેશસિંગમ્ જેવા સર્જનાત્મક વાઙ્મય રચનાર કલાકાર નહોતા તો પણ ગયા પાંચતક સુધી જે ઝગદગતો જાદુવિધ વિકાસ એ ભાષા અને વાઙ્મયનો થયો છે તેમાં તેમણે તેમના પૂર્વોક્ત, વ્યાપક અસરવાળા વર્તમાનપત્ર દ્વારા તેમજ માસિક ‘ભારતી’, તેલુગુ માનકોશ, આન્ધ્ર ગ્રંથમાલા અને એક મરણોત્તર પ્રકાશન ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ એ ગીતા ભાષ્યદ્વારા પુષ્કળ સેવા કરી છે. ઉપરાંત વાઙ્મયસેવકો તેમ જ કલાકારોને પોષવા-ઉત્તેજવા તેમણે પોતાનાં સક્રિયતાનાં નાણાં એવાં તો છૂટે હાથે વેપાં છે કે મધ્યકાલના પ્રસિદ્ધ રાજવી વાઙ્મય-પોષકો રાજા રાજ્યાલુક્ય અને કૃષ્ણદેવરાયનાં નામોની સાથે એમનું નામ એ જાળવવામાં ચૂકવામાં આવે છે. વાઙ્મયપોષણ એ ખરી રીતે પ્રજાની સંસ્કારિતાનું પોષણ છે, આગદે તેની માનવતાનું જ પોષણ છે. આ વાત તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા અને તેમના દેશજાંધુઓ પણ સમજે છે. તેથી જ અર્વાચીન આન્ધ્રના આ મહાપુરુષે જે દરોડ આન્ધ્રવાસીઓનાં-માત્ર મોટાં નહિ, જળકો સુદાંનાં-હૃદયમાં કાયમનું સ્થાન લીધું છે.

સદ્ગતનું ગીતાભાષ્ય એ એ વિષયના તેલુગુ ગ્રંથોમાં મહત્વનો ઉમેરો છે. તેમાં તેમણે અભ્યાસવાર પુરોચન, ભાષ્ય અને ઉપસંહાર લખ્યાં છે: ભાષ્યભાગમાં, સુવાચ્ય રીતે છાપેલો દરેક શ્લોક, તેની દેહન તેનો પ્રતિપદાર્થ અથવા ટીકા અને છેવટ તાત્પર્યોને શ્લોકવિવરણ આપેલું છે. જે જે શ્લોકોના અર્થબોધમાં પૂર્વાચાર્યો વચ્ચે મતભેદ તેમને માલુમ પડ્યો છે તે સ્થલે તેમણે શંકર અને રામાનુજ, મધ્વ અને મધુસૂદન, બો. ટિળક અને ગાંધીજીના કરેલા અર્થો ટાંક્યા છે.

એટલી વિદ્વાત અને કાળજીથી લખાયેલા ભાષ્યમંથોનો ઉપોદ્ધાત દુર્ભાગ્યે અધૂરો જ (૧૪ પાનાનો) રહી ગયો છે. પરંતુ તેમાં અને ભાષ્યમાં જે કાર્ય થયું છે તે પરથી જણાય છે કે સ્વ. નાગેશ્વરરાવ ગીતાને સર્વ પ્રમ્લગ્નનોએ શીખવા અને અનુસરવા યોગ્ય, નિઃશ્વનમાં ઉતારવા યોગ્ય, ગ્રન્થ માનતા હતા. તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે ગીતાનું મુખ્ય રહસ્ય પહેલા ૭ અધ્યાયમાં આવી જાય છે, પછીના અધ્યાયો તેમાંની બાળતોના વિસ્તાર જેવી હોવાથી. તેઓ કોઈ સાથે બહુ વિવાદમાં જતર્યા નથી, જે કે નિવૃત્તિમાર્ગ અને મુક્તિની ભાવના ગીતામાં નથી એવા સોકમાન્યના મતથી તેઓ જુદા પડ્યા છે. અદારમાં અધ્યાયના પુરોવચનમાં તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે કામ્ય કર્મનો ત્યાગ એટલે સંન્યાસ અને કર્મફળત્યાગ એ ત્યાગ છે. આમ એકંદરે, તેઓ ગીતાનો સંદેશ નિરૂપવામાં નરીનો કરતાં પ્રાચીનો સાથે વધુ અંશે મળતા આવે છે.^૧

—વિ.

સૂચિ:—(૧) 'ધો. ઇન્ડિઅન. પી. ઈ. એન.' જુલાઈ ૧૯૩૮;
(૨) 'ધ હિન્દુ' તા. ૭-૮-૧૯૩૮.

‘જગતકથા’ તેલુગુમાં

રા. એચ. જી. વેલ્સફ્રીટ ‘આર્કટ-લાઈન ઓફ હિસ્ટરી’ના વર્ધિત ભાષાંતરની બીજી તેલુગુ આવૃત્તિ બહાર પડી છે. દર્તા રા. સત-ગોપાચાર્યું છે. તેમણે મૂળ ગ્રંથમાં નવો એક ચતુર્થાંશ જેટલો ભાગ હિંદ વિશે પોતાની તફથી વધાર્યો છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

૪

૨૫. જાંકિમચંદ્રની ધર્મલાવના

પૂજ્ય પ્રમુખ સાહેબ, બેનો અને બાઈઓ,

એન. સી. સેન. જેવા સમર્થ વિદ્વાન જેને ૧૯મી સદીના જંગસાહિત્યના સ્વર્ણ તરીકે ઓળખાવે છે, પ્રોફેસર દાસગુપ્તા જેવા બહુશ્રુત પંડિત જેને જંગાળ નવલકથાના પિતા તરીકે સંજોધે છે અને જંગ આમજનતા તરફથી 'જંગસાહિત્ય-સમ્રાટ' તું જે વિરસ જિન્દ પામ્યા છે એવા એક સમર્થ પુરુષની ચતાબદી ઉજવવા આપણે ભેગા થયા છીએ તે આપણી સૌની એ વરપુરુષ પ્રત્યેની માનની લાગણી ઉપરાંત ગુજરાતી-ઓની પર-પ્રાંતીય સાહિત્યપ્રવૃત્તિને ઓળખવાની અને અપનાવવાની આપણામાં જન્મેલ સુરચિ પશુ બતાવી આપે છે.

જીનમાં મધે સરકારી અમલદાર હોવા છતાં આટલી વિપુલ અને બહુવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓને આચરનાર પુરુષ એક વિરસ વિભૂતિ હોવો લોહએ એમાં સંકેતે રથાન ન જ દોષ શકે. અન્ય અને ખાસ કરીને સાહિત્ય માટે ઉપર બૂમિ

---

૧. રોમવાર તા. ૧૫-૮-૧૯૩૮ને રોજ સુરતના સાહિત્યમંડળે પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરને પ્રમુખપદે જન્મેલી જાંકિમ-ચતાબદીને પ્રસંગે વંદાવણ વ્યાખ્યાન.

ગણ્યાતા વ્યવસાયમાં જીવન વિતાવતાં વિતાવતાં એ જનતાને આંગણે સાહિત્ય-પુષ્પનો રસથાળ પીરસતો જવો એ બંકિમ બાપુ કે રવ. નરસિંહરાવભાઈ જેવા વિરલ પુરુષથી જ બની શકે- અને તે રસથાળ પણ માતૃભાષાની જ ઉપાસના દ્વારા-અને તે પણ અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યની લલિત મદિરાનાં ઘેન દેશને ઠીક ઠીક ચડતાં હતાં ત્યારે. એ પણ આપણા એમના તરફના માનમાં જોર વધારો કરે છે. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં 'બંગાળી'ને યોગ્ય સ્થાન અપાવવાના એમના પ્રયત્નો સુવિદિત છે. બંને તેમના જીવ દરમિયાન એ પ્રયાસો રૂબા નહિ તો પણ Johnson કહે છે તેમ " Yet great labour directed By great abilities is never wholly lost " અત્યારે કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં બંગાળી તેવું હિચિત સ્થાન મેળવી ચૂકી છે.

યુવાવસ્થા એ કવિતાનો સમય છે એ ન્યાયે બંકિમ બાપુએ પોતાની સાહિત્યસેવા રવ. રમણુભાઈની પેઠે કવિતાથી જ કરી હતી, પણ તેઓ સર્જના હતા તો બંગાલી ગદ્યને નવીન જ ઝોક આપવા અને બંગાલી ભાષામાં રહેલી સમર્થ શક્તિઓને બંગ ગદ્યમાં અવતારવા અને સાથે સાથે બંગાળના લેખકોને માતૃ-ભાષાની પૂજા તરફ વાળવા. કહેવાય છે કે રમેશચંદ્ર દત્તે એમને એક વખત કહ્યું કે બંગ ભાષાશૈલીથી જ તેઓ અગ્રણ્ય છે. તેમને બંકિમ બાપુએ જવાબ આપ્યો કે તમારા જેવા સમર્થ લેખકો લખશે તે જ શૈલી બનશે અને આ પ્રેરણાથી રમેશચંદ્ર દત્ત બંગ ભાષાના એક સમર્થ લેખક થયા તે વસ્તુ સુવિદિત છે.

એમણે સાહિત્યસેવા શરૂ કરી 'સંવાદ-પ્રભાકર' અને અન્ય સામયિકોમાં લેખો લખવાથી, પણ એમની વધુ ચિરંજીવ સાહિત્યસેવા શરૂ થઈ એમની નવલકથાઓથી. અલગત, થોડાં વર્ષો તેમણે 'બંગ-દર્શન'સામયિક દ્વારા પણ બંગ સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. એ માસિક વિશે કવિવર ટાગોર લખે છે 'Then came' 'Bang

darshan ' taking the Bengali heart by storm. It was bad enough to have to wait till the next monthly number was out but to be kept waiting fusrher till my elders had done with it was simply intolerable. "

એમના પ્રેરણામીઓ પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે નજર નાખતા સંસ્કૃત સાહિત્ય પર. એમની પ્રથમ નવલકથા 'દુર્ગેશ નન્દિની' બહાર પડી કે બંગાળ જનતાએ જાણ્યું કે તેઓનો આદર્શ છે યુરોપીય વાતો સાહિત્ય-અને કેટલાક વિવેચકો તેમની આ નવલકથામાં Scottની બેહદ અસર પણ જુએ છે પણ Professor Cowell કહે છે તેમ " It is far from being a mere servile copy "

હિન્દુ ધર્મની સેવા

એમની સાહિત્યસેવા વિશાળ હતી. પણ એથી એ વધુ વિશાળસેવા તો એમણે હિંદુસંસ્કૃતિની ઉત્કૃષ્ટતાઓ બતાવી હિંદુ-ધર્મની કરી છે અને એ વિષય ઉપર જ હું આજે બોલવા છઠ્ઠું છું. આ વિષય પરત્વે ખાસ કરીને એમના બે ઉત્તમ ગ્રંથો ધર્મતત્ત્વ અને કૃષ્ણ ચરિત જોષ જવા જેવા છે. ધર્મ-તત્ત્વની શરૂઆતમાં જ એક વસ્તુ એઓ સ્પષ્ટ કરીને આગળ ચાલે છે. શિષ્ય ગુરુને ખજર આપે છે કે વાચસ્પતિ જેવા ધાર્મિક પુરુષ દુઃખથી કંટાળી ચાલ્યા ગયા. ગુરુ કહે છે કે કાં તો તેઓ દુઃખી નહિ હોય અને કાં તો તેઓ ધાર્મિક નહિ હોય. એમને મને ધર્મનું અંતિમ પરિણામ કેવળ સુખ જ છે; દુઃખ નહિ અને ઘણી વખત તો આપણાં ધણાં દુઃખો માનસિક કષ્ટપનાનાં જ પરિણામો હોય છે. ધાર્મિક માણસ દુઃખને દુઃખ ગણતો જ નથી પણ પોતાના બાવી ઉત્કર્ષનું એક ચિહ્ન માત્ર ગણે છે. મહાભારત-માં શ્રી કૃષ્ણે યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી દારિકા તરફ જતાં કુન્તાજીની રમ ભેતાં પૂછ્યું કે તમારી હજી ને કાંઈ ઇચ્છા હોય

તે કહેા. હું તે પૂર્ણ કરીશ કુંતાજી કહે છે ' વિપદઃ સન્તુ મે શશ્વત્ ' ખરેખર Oscar Wilde કહે છે તેમ " Sorrow remarries us to God " સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ પશુ દુઃખને પ્રભુઆત્મ આત્માતું ઔપધ ગણે છે.

મનુષ્ય ધર્મની વ્યાખ્યા આપતાં તેઓ કહે છે " જેના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય 'મનુષ્ય' નામને યોગ્ય બને અને જેના અસ્તિત્વના અભાવે મનુષ્ય " મનુષ્ય નામને અયોગ્ય લેખાય તે મનુષ્ય ધર્મ. " એટલે કે મનુષ્ય ધર્મ એટલે તે વસ્તુ કે જે આપણા-માં 'મનુષ્યત્વ' નો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધે અને મનુષ્યત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ એટલે મન અને તન બન્નેનો વિકાસ. ધાર્મિક માથુસે શરીર તરફ કશી જ દરકાર રાખવાની જરૂર નથી. જીલડું શરીરને બને તેટલું દમવાતું છે એ આપણાંમાં જડખાલી બેઠેલી માન્યતા જૂલબરેલી છે એમ બંકિમ બાબુ માને છે. કાલિદાસની પેઠે એ પણ કહે છે કે " શરીરમાયં સત્ત્વ ધર્મ-સાવનન્ " ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય પ્રમાણમાં જ અંકુશમાં રાખવી અને યોગ્ય પ્રમાણમાં તૃપ્તિ પણ કરવી એ એમને મન ધર્મનો જ સિદ્ધાંત છે. એઓ એમના ધર્મને અનુશીલન ધર્મ એવું નામ આપે છે. અને આ અનુશીલન ધર્મ એટલે મનુષ્યની શારીરિક અને માનસિક તમામ વૃત્તિઓની સર્વાંગીન પરિણતિ અથવા ખીલવણી-અલગત આ સર્વાંગીન ખીલવણીમાં સાર્મજસ્ય બરાબર સચવાતું જોઈએ, એક બગીચાની સંપૂર્ણ ખીલવણીમાં શુભાબને સ્થાન છે તેમ આંગણીને પણ છે એમ તેઓ માને છે એટલે શરીરરૂપી બાગની સંપૂર્ણ ખીલવણી માં પણ નિકટ અને ઉત્કૃષ્ટ બને વૃત્તિઓને સ્થાન હોવું જ જોઈએ-દક્ષ જોવાતું એટલું જ કે આંગણી જેવાં વૃક્ષો એટલી હદે ન વૃદ્ધિ પામવાં જોઈએ કે શુભાબ અને અન્ય પુષ્પ છોડોને નુક-શાન કરે. દમનનો અર્થ ધ્વંસ તેઓ કદી કરતા નથી. કામનો ધ્વંસ કરો તો મનુષ્ય જાંતિ જ નાશ પામે અને એ નાશ ન પામે એટલા માટે તો મારે વારંવાર જન્મ લેવો પડે છે એમ ' સ્વયં ' શ્રી કૃષ્ણ

ગીતામાં કહે છે. આ રીતે જાંકિમ બાબુને કોધનું સંપૂર્ણ દમન પણ હજી નથી. એઓ માને છે કે કોધની અમુક અંશે માણસમાં ખીસવણી ન હોય તો આત્મરક્ષા, કુટુંબરક્ષા કે દેશરક્ષા, શક્ય જ ન બને. એમને મન ‘કાયદો’ એ એક જાતનો વિધિયુક્ત સામાજિક કોધ જ છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જાંકિમ બાબુને યોગ-ખાસ ઠરીને હઠયોગ જ દમનમાં નહિ પણ વૃત્તિઓના ઉચ્છેદમાં માને છે તે માન્ય નહિ હોય.

ઉપયુક્ત શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓની અનુશીલન દ્વારા સંપૂર્ણ ખીસવણી માટે જ હિંદુઓની વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા છે એમ એઓનું માનવું છે. જો કે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા ત્રિકાલ સંપૂર્ણ છે અમ માનવા જોટલી દહેજવા તેઓ તૈયાર નથી. સમયાનુસાર એમાં ફેરફારો આવશ્યક છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે કારણ કે તેમને મતે હિંદુધર્મની મોટામાં મોટી ખૂબી તો એ છે કે તે કદા-પણ static (સ્થિર સ્થાવર) નથી પણ હમેશાં યોગ્ય સુધારાઓ અને ફેરફારો માટે તૈયાર રહ્યો છે અને એટલે જ પુદ્ગલ અને મહાવીર જેવા ધાર્મિક જાંડખોરોને પણ એણે અતે તો પોતામાં સમાવવા સખળ પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રી કૃષ્ણ એમના માનવેન્દ્ર

મનુષ્યત્વની સંપૂર્ણ ખીસવણી માટે મનુષ્ય સામે કંઈક આદર્શ હોવો જોઈએ એમ તેઓ માને છે-અને આ આદર્શ તરીકે ઉપનિષદોના નિરાકાર નિર્ગુણ બ્રહ્મ અથવા તો હર્બર્ટ સ્પેન્સર જેને ‘Inscrutable power in nature’ કહે છે તેના ઠરતાં સગ્રુથ ધંધર જ યોગ્ય લાગે છે. કવિવર ટાગોર કહે છે તેમ આપણે સમજવું જોઈએ કે રામાયણ વગેરેમાં મનુષ્ય જ પોતાની સંપૂર્ણ પ્રગતિ સાધી દેવ બન્યો છે નહિ કે કોઈ દેવે હીંગુછ ગની મનુષ્યનો અવતાર લીધો છે. આવી મનુષ્યત્વની સર્વાંગીન પરણતિનો આદર્શ તે જાંકિમ બાબુને મતે શ્રી કૃષ્ણ: श्रीकृष्ण is his superman.

‘ધર્મ’ નો ખીજો મોટામાં મોટો ગુણ એ છે કે મનુષ્યને સ્થાયી સુખ આપી શકે છે-પછી તે જ-માંતરમાં માનતો હોય કે ન પણ માનતો હોય. ગમે તેટલા વર્ષોનું ઇદ્રિયનૃસિ દ્વારા મળતું સુખ અંતે તો સ્થાયી નથી જ, કારણ કે અતિભોગને અંતે વિરાગ, અસામર્થ્ય કે કોઈ મહારોગ આવવાનાં જ. આથી ઉદ્ધૃત ક્યા ક્ષમા અને એવી ખીજી માનસિક પ્રવૃત્તિની ખીલવણીને અંગે મળતું સુખ જરૂર સ્થાયી છે. ગમે તેટલો પરોપકાર કરી તમને વિરાગ ઉત્પન્ન નહિ કરાવે. આવી વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં કંટાળા કે વિરાગના બળને સ્થાન જ નથી. જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી મનુષ્ય લોકકલ્યાણ કરતો જાય છે. એડિસને મરતાં મરતાં એક દુરાચારી યુવકને બોલાવી કહ્યું હતું કે “જો ધાર્મિક મનુષ્ય કેવા આનંદથી મરી શકે છે.”

ધર્મના ફળરૂપ આ સ્થાયી સુખની પ્રાપ્તિ માટે માણસને પ્રથમની આવશ્યક વસ્તુ તે ભક્તિભાવ છે. તેઓ કહે છે કે જેનામાં ભક્તિભાવ નથી તે પોતાના ચારિત્રની ઉન્નતિ કરી સાધી શકતો નથી. માણસની સર્વ વૃત્તિઓ ઇશ્વરભક્તિમાં લીન થાય એ આદર્શ સીડીનું પ્રથમ પગથિયું તેમને મન મનુષ્યભક્તિ છે. અભિરામસ્વામી, રામાનંદસ્વામી, માધવાચાર્ય, ચંદ્રસૂર વિગેરે તેમની નવલકથાઓનાં સંન્યાસી પાત્રો આ નાતને રપટ કરે છે. હિંદુ સમાજમાં સેંકડો વર્ષ થયાં બ્રાહ્મણો જે અદિતીય પૂજા અને માનનું સ્થાન લેતા આવ્યા છે એની પાછળ બ્રાહ્મણોની નિઃસ્વાર્થ મનુષ્યભક્તિ જ રહેલી છે. આવી નિષ્કામ સમાજસેવા કરવાની તત્પરતા શ્રદ્ધામાં હોય તો તે પણ અકિમ બાળુને ગતે બ્રાહ્મણ ગણાવાને લાયક છે. આ ભક્તિ છેવટ મનુષ્યની સર્વવૃત્તિઓને ઇશ્વરાભિમુખ કરવામાં પરિચુમ્બી જોઈએ. ભક્તિને તેઓ ઇશ્વરપ્રાપ્તિના એક જ પરમસાધન તરીકે જોળખાવે છે. તેઓ કહે છે, જ્ઞાન ઇશ્વરને જોળખાવે પણ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ તો ભક્તિથી જ મઝ શકે.” ૨૧. નરસિંહરાવમાઈનું ભક્ત હૃદય પણ

એમ જ માને છે. સ્મરણસંહિતામાં તેઓ કહે છે " જ્ઞાન-ગિરિના શૃંગને બકિતકિરણે રંગતાં. " ગીતા જ્ઞાન, કર્મ અને બકિતને યોગ્ય ન્યાય આપે છે એટલા માટે તે ધર્મનો સર્વોત્તમ મંથ છે એમ સ્વીકારીને પણ તેઓ માનતા લાગે છે કે આ ત્રણે તરવાની અંતિમ અવરથા બકિતમાં જ સમાપ્ત થાય છે. તેઓ કહે છે કે " નિષ્કામ કર્મયોગ એ બકિતનું કેવળ નામાંતર માત્ર છે. " ગીતાનુસાર કર્મનો સંન્યાસ એટલે કર્મોનું ઈશ્વરાર્પણ. તેઓને મને બકલાત્મક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એ જ ગીતાનો મહાર્થ સંન્યાસ છે.

નિર્ગુણોપાસનાની કલિનતા

તેઓ શ્રી કૃષ્ણનાં જ વચનો ટાંકીને બતાવે છે કે નિર્ગુણની ઉપાસના કલિન છે. ' વત્સેશોઽધિક્ષતરતોવામવ્યક્તસજ્જેતામ્ ' । અસંખ્યત ગીતાનો બક્ષા કેવળ મંજીરા વગાડવામાં જ કે હરિહરિ ઉચ્ચાર કરવામાં જ સર્વબકિત સમાધિ લેાય છે એમ માનનારો નથી. ગીતાનો બક્ષત તો પારકા દુઃખે દુઃખી, દયાવાન, નિઃસ્પૃહી, દર્શ શોક વિગેરે ક્ષીણી પર હોય છે.

બકિત કે ઉપાસના પણ સકામ અને નિષ્કામ હોઈ શકે છે એમ તેઓ કહે છે. જન્મે બકિતઓનાં ઉદાહરણ તરીકે તેઓ ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદને રજૂ કરે છે. ધ્રુવની બકિત અનન્ય હતી તો પણ સકામ હતી ત્યારે નિષ્કામ બકિતનું પ્રહ્લાદ જેવું ઉત્તમ ઉદા-હરણ આપણને જાગ્યે જ જડી આવશે. પિતા તરફથી અનેક કષ્ટો આવતાં પણ એ ભગવાનની રત્નિતિ કરે છે. રત્નિતિ કરવા ખાતર જન્નદિ કે પોતાનાં કષ્ટો દૂર કરવા ખાતર.

બકિતના અંતિમ ધ્યેયને પદોચ્ચવા માધ્યમે શરૂઆત ધર્મમાર્ગ કર્મ કરવાથી કરવી જોઈએ. તે ન બની શકે તો કર્મફલત્યાગ-અને એથીએ સદેહી વસ્તુ તે પ્રતિમાપૂજા. પ્રતિમાપૂજા " Idol worship " ને ગૌણ બકિત તરીકે જાહેર બાબુ સ્વીકારે

છે. મુખ્ય ભક્તિમાં આવતાં ચિત્તથી અસ્થિરતા વિગેરે વિધોને ને દૂર કરવામાં મદદ કરે તે ગૌણ ભક્તિ.

તદુપરાંત ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે જરૂરની વસ્તુઓમાં પ્રીતિ, દયા-જેમાં તેઓ દાનનો પણ સમાવેશ કરે છે-વગેરે વૃત્તિઓને યોગ્ય અનુશીલનદ્વારા ખીલવવી જોઈએ. પ્રીતિ આત્મપ્રીતિથી શરૂ થઈ જગતપ્રીતિમાં પરિણમવી જોઈએ. અહિં હિંદુસ્તાનની સ્વદેશપ્રીતિ તેઓ ખીજ પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્વદેશપ્રીતિ સાથે સરખાવી આપણું સ્વદેશાભિમાન કેટલું ઉન્નત છે તે બતાવે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોનું Patriotism એટલે ખીજ દેશો પાસેથી પડાવી, ખીજ દેશોને કચરી પોતાના દેશ માટે સુખ સાધવું. ભારતવર્ષે દેશાભિમાનનો આવો હીન અર્થ કદી કયો નથી. ભારતવાસીઓની સ્વદેશ પ્રીતિ ને અને જગતપ્રીતિને એવાં બાંધેમાર્ચોં વેર કદી દતાં નહિ, છે નહિ અને ભવિષ્યમાં હશે નહિ.

દયામાં દાનનો સમાવેશ કરતાં તેઓ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અર્થે કરવામાં આવતાં દાનને ધર્મ ગણતાજ નથી. તેઓ કહે છે—“સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે દાન કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ કે સ્વર્ગમાં રહેવાની સારી જગ્યા માટે એટલા માટે અત્યારથી જ મૂલ્ય આપી, ત્યાં જમીન ખરીદી લેવી. યોગ્ય ધાર્મિક દાન તો ગીતાનું સાત્ત્વિક દાન જ કહી શકાય એમ તેઓ માને છે:—

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ સદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥

અહિં દેશનો અર્થ તેઓ એવો કરે છે કે માનચેસ્ટર અને ગુજરાત દુઃખી હોય તો શ્રી કૃષ્ણના મતાનુસાર ગુજરાત આપણા દાનનું પહેલાં અધિકારી છે. કાળ બાબતમાં તેઓ માને છે કે એક કાળે જેના આપણે પ્રાણ બચાવ્યાં હોય તેને ફરજ અંગે વધની સગ કરવાને બદલે તેને બચાવી લઈએ તો તે દાન અંકાળે થયું હોવાય તેવી જ રીતે પાત્ર ને દાન કરવું એટલે કે દુઃખી

માણસોને નહિ કે જુગારીઓને, શ્રીધર એને શંકરથી એઓ અહિં કેટલા ભિન્ન મત ધરાવતા થાય છે તે તેમની મનની વિભવતા અને વિશાળ હૃદય બતાવે છે. ઉક્ત ટીકાકારો તો કહે છે કે રેશે એટલે કુરુક્ષેત્રાદિ તીર્થદેશે, કાલે એટલે સંક્રાન્ત્યાદિ પર્વકાલે અને પાત્રે એટલે વેદપારંગત વ્રાહ્મણે !

છેવટમાં તેઓ આપણી ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓના અનુશીલનને ધર્મતત્ત્વર્થાથી જાતલ નથી રાખતા. સમ્યક્દાનંદ પરમાત્મામાં પણ આનંદનો અંશ અવશ્ય છે જ અને આ દૃષ્ટિએ ઉપાસનામાં ધૂપ દીપ વિગેરેની જરૂર તેઓ સ્વીકારે છે તેમજ કવિને, કારણકે તે સૌંદર્યદર્શી અને ચિત્તને આનંદ આપનારો છે માટે તેઓ ધર્મના પ્રધાન સહાયક તરીકે સ્વીકારે છે.

દૂંકમાં એમનું ધર્મ તત્ત્વનું પૃથક્કરણ એટલે આગર ૧૯૩૮ના Calcutta reviewમાં ડૉ. વિનયકુમાર સરકાર કહે છે તેમ ધર્મતત્ત્વ=Comte, ગીતા.

દયાશંકર પાપટલાલ જોષી

વિજ્ઞાન

૫

હિંદી વિજ્ઞાનપરિપદનું ૨૪૫૫૫

ઈ. સ. ૧૯૧૨માં રચાયેલી આ પરિપદ ૧૯૩૦ની સાલ સુધી કલકત્તાની જાણીતી એશિયાટિક સોસાયટી ઑફ બેંગાલના આશ્રય નીચે જીજરી, અને ત્યારબાદ ઈન્ડિઅન સાયન્સ ટ્રાંસેક્સ એસોસિએશન એવું નામ ધારણ કરી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરવા લાગી. આ સંસ્થાનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર દરવર્ગે દેશના વૈજ્ઞાનિકોને

હિંદમાં વારાહરતી બિન્નબિન્ન સ્થળે એકત્ર કરી તેમનાં અન્વેષણોની નોંધ લેવાનું, તેમની વચ્ચે મહત્ત્વના વિષયો ઉપર ચર્ચાઓ યોજવાનું, અને પ્રજાને વિજ્ઞાનની નવી હિલચાલો તથા સંશોધનો વિશે વ્યાખ્યાનો સામયિકો વગેરે દ્વારા પરિચિત કરવાનું હોય છે. આ પત્રના વાચકોને તો આવાં વાર્ષિક સંમેલનોનું કાર્ય અપરિચિત નથી.

૧૯૩૮નું ચાલુ વર્ષ આ સંસ્થાની હજી સુધીની પ્રમાણમાં ટૂંકી કારકિર્દીમાં અપૂર્વ હતું. પચ્ચીસમી વરસગાંઠ તેણે પોતાની જન્મભૂમિ-કલકત્તામાં જ ઊજવવાનું નક્કી કર્યું અને એ મહોત્સવમાં દેશદેશના નામાંકિત વિજ્ઞાનવરોને નોતર્યા. ઇંગ્લંડના પ્રખર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી લોર્ડ રથરફર્ડ ઑફ નેલ્સનને કલકત્તાપરિષદનું પ્રમુખપદ સાદર અર્પણ કરાવ્યું, અને તે એ મહાન તોયે નિરબિમાની વૈજ્ઞાનિકે ભાવપૂર્વક સ્વીકાર્યું. ઇંગ્લંડની બ્રિટિશ એસોસિએશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઑફ સાયન્સ એ સંસ્થાએ, પહેલા બ્રિટિશ મહારાજ્યનાં ખીજાં સ્થળોએ-કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં પ્રતિનિધિઓ મોકલી એ દેશોના વૈજ્ઞાનિકો અને વિજ્ઞાનસંસ્થાઓ સાથે સહકાર અને સંબંધ યોજ્યો હતો, અને હિંદ માટે આવા કોષ્ટક અવસરની રાહ જોવાતી હતી. ઇંગ્લંડના આગેવાન વૈજ્ઞાનિકોને, હિંદી અને બ્રિટિશ બન્ને સંસ્થાઓએ સંયુક્ત આમંત્રણ મોકલ્યાં અને એ રીતે બ્રિટિશ એસોસિએશનના પ્રતિનિધિ તરીકે ૬૦-૭૦ વૈજ્ઞાનિકો રથરફર્ડની આગેવાની નીચે હિંદની સફરે આવવા તૈયાર થયા. આવી બાબતોમાં પણ લોર્ડ રથરફર્ડનો ઉત્સાહ ધણો જ હતો. પરમાણુ-રચનાનાં પોતાનાં અન્વેષણો મને તેટલાં મહત્ત્વનાં હતાં, છતાં વિજ્ઞાને અર્પણ કરેલી સર્વ વિશૂતિઓ જગતને સંસ્કૃતિના ઉન્નત શિખરે શી રીતે લઇ જાય તેની ચિન્તા તેને અહર્નિશ રહેતી. આ કારણથી જ પોતાના અમૂલ્ય વખતનો ભોગ આપી અનેક ખાનગી તેમજ રાજ્યનિર્ણીત ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓને

હિંદોગવિકાસના નવા નવા માર્ગો તરફ દોરવા તેમને હંમેશા કાળજી રહેતી અને તેમનું મનતબ્બ હંમેશાં માનથી સ્વીકારતું. હિંદની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ પણ તેમણે કર્યો હતો અને પરિપક્વ સંમેલન થવા અગાઉ મહિનાઓ પહેલાં તેમનું વ્યાખ્યાન તૈયાર થઈ ગયું હતું. તેમાં હિંદની ઔદ્યોગિક સુધારણા તરફ કેટલીક મહત્વની સૂચનાઓ સમભાવ ને ઝીણવટથી ઉલ્લેખાઈ છે.

પણ હવે સર્વ કંઈ જાણે છે તે પ્રમાણે આ વ્યાખ્યાન રચરહડની વાણીથી સંબળાવા નિર્માયું નહોતું. અચાનક માંદગી અને ત્વરાથી થએલ ઓપરેશનને અંગે, હિંદ આવવાના સમય પૂર્વે જો માસે તેમનું અવસાન થયું અને અર્વાચીન વિજ્ઞાનમાં નવું ચૈતન્ય પ્રચારનાર એક દીપક છુટાઈ ગયો.

હિંદની આ વિજ્ઞાનપરિપક્વ નેતૃત્વ હવે ઈંગ્લંડના ખગોળશાસ્ત્રી સર જેમ્સ જીન્સને માથે આવ્યું. આ પસંદગી માટે કેણુ જવાબદાર હતું-બ્રિટિશ એસોસિએશન કે અહીંના એ પરિપક્વ દાર્શનિકો, તેઓ કેણુ જાણે; પણ હકીકત એ છે કે હિંદમાં સર જેમ્સનો જોડીદાર કે તેનાથી ચઢીઆતો વૈજ્ઞાનિક સર સી. વેન્ટરમનના રૂપમાં ખુશીથી મળી શકત. લોર્ડ રચરહડની વાત જુદી હતી, તેનું અપ્રતિમ વ્યક્તિત્વ સૌને ઢાંકી દે તેનું હતું; પણ કલકત્તાની પરિપક્વ વિજ્ઞાન સભામાં ૫૫માં રામનની પ્રતિભા, તેનું વક્તૃત્વ ને વેગવાન બાબુ સરખા શબ્દો જનસમુદાયને જે આકર્ષણ કરી શકત તે સર જેમ્સ જીન્સ તેમની વિદ્વતાના પ્રમાણમાં કરી શક્યા નહિ. પણ આ સમારંભમાં સર સી. વી. રામન આવે એ વાત અસંભવિત જેવી હતી. તેમની અને પરિપક્વ વચ્ચેનું વૈમનસ્ય જાણીતું છે; રામનને પરિપક્વ આંગણું શોભાવવાની દરકાર નહોતી.

સ્વાગત

ન્યુઝિલેન્ડ-મહોત્સવની પ્રારંભિક્રિયા તા. ૨૭ નવમ્બરનીએ લોર્ડ લિનલિથગોને દાયે, કલકત્તા યુનિવર્સિટી કોમેજના વિરત

ચોખ્ખાનમાં રોપાયલા મંડપમાં, પૂર્ણ શાહીદખ્ખા સાથે યજ્ઞ. સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ અને કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર શ્રીયુત સ્વામીપ્રસાદ મુખર્જીએ પરિષદસભ્યોને આવકાર આપતાં કહ્યું કે આજના પ્રસંગે હિંદી વિજ્ઞાનપરિષદ ને બ્રિટિશ એસોસિએશન ને માત્ર ધંધલંડમાં નહિ પણ સમસ્ત બ્રિટિશ મહારાજ્યમાં વિજ્ઞાનની સમજ અને સંસ્કૃતિના પ્રચાર અર્થે મહત્વનું કાર્ય કરે છે, તે બંને સંસ્થાઓ આ મહોત્સવ નિમિત્તે એકત્ર થાય છે અને તેથી હિંદની પ્રજા તેમના પ્રત્યે આભાર દર્શાવવાની તક લે છે. આ પ્રકારનું સંયુક્ત મિલન જેમાં દેશદેશના નામાંકિત કાર્યકરો એક બીજા સાથે મળીને અનેક સામાન્ય પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરે છે, તેઓ અત્યારના નિરાશાવાદી જગતને, દેશ કે ધર્મથી નિર્બોધિત એવા એક મહાન બ્રાતૃભાવનું સ્મરણ કરાવે છે. બીજે કોષ ડેકાણે નહિ તો વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તો હજી ઉભયસામાન્ય એકદેશી લક્ષ્ય અને નિઃસ્વાર્થ ઉત્સાહ છે જે માનવજાતનું ભવિષ્ય ઘડવામાં અપાર સહાયતા કરી શકશે, એમ જાણી આપણા હૃદયમાં આશા અને ઉત્સાહ પ્રકટે છે.

હિંદીઓ માત્ર અધ્યાત્મવાદીઓ છે અને પાર્થિવ વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં તેઓ કશો ભાગ લેતા નથી તેવું તેમને માથેનું કલંક, હિંદના ઇતિહાસની ખોટી અને અધૂરી માહિતીમાંથી જન્મે છે. હિંદે સ્વપ્નાં જ નથી ધમ્યાં. તેની મહત્તાના કાળમાં હિંદે દેશાવરમાં યાણું સ્થાપ્યાં હતાં અને તેના ધર્મપ્રચારકો દેશેદેશમાં જઈ હિંદની સંસ્કૃતિનો સંદેશ સુણાવતા હતા. ચરક ને સુશ્રુત, નાગાર્જુન અને ભારકરાચાર્ય, આર્યભટ્ટ ને લીલાવતી, અને તે સરખાં અનેકાએ પ્રકૃતિનાં ગૂઢ રહસ્યો ઉકેલ્યાં હતાં અને તે ઉકેલથી તેમની પછીની સર્વ પ્રજાઓ તેમની સદાકાળ ઝલણી ધર્મ રહી છે. અર્વાચીન કાલમાં પણ તેનાં કેટલાક સંતાનોએ જગતના જ્ઞાનમાં સંગીન ફાળો આપ્યો છે ને દેશાવરમાં તેઓ

કીર્તિ પામ્યા છે. ખીજાં કેટલાંયે અગ્રાત હોવા છતાં સ્થિરચિત્તે શાંતિથી વિજ્ઞાનસેવા કરી રહ્યાં છે, પ્રતિકૂળ સંયોગોથી અગાધ તેવાં તેમને કાંઈ અજળ ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા અને બક્તિ જીવાડી રહ્યાં છે.

વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણોમાં જો આપણે ઝડપભેર આગળ વધવું હોય તો આપણી વિદ્યાપીઠો અને અન્ય શિક્ષણસંસ્થાઓને વધુ સ્વાતંત્ર્ય અને સહાયતા મળવાં જોઈએ. તેમનાં વેરણછેરણ સાધનો એકત્રિત કરી તેમનું એકચ સાધવું એકચ તાત્કાલિક મહત્ત્વનું છે. આ એકચ જમાવવાના સફળ પ્રયત્નો કરવા આપણે આપણા દેશના વૈજ્ઞાનિકો અને વહીવટકર્તાઓને વિનવીએ.

વૈજ્ઞાનિક સંપત્તિઓ આપણા આધુનિક જીવનમાં કેટલો ફેરફાર કરતી જાય છે એ તરફ પરિષદનું લક્ષ દોરતાં શ્રીયુત સ્વામિપ્રસાદે કહ્યું કે ઉદ્યોગ અને કૃષિવિદ્યા, શરીરસ્પર્શકારી ને પોષણકળા તે સર્વ વિજ્ઞાનનો સ્પર્શ પામતા જનસમાજના સુખ-ચેતન વધારી રહ્યાં છે, ને આ કમનસીબ દેશ જ્યાં લાખો મનુષ્યો ગરીબાઈ, માંદગી ને અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા છે તે સર્વને ઉદ્ધારવા વિદ્યાઓ સત્તર ત્રેરાય તેમ પ્રાર્થના કરીએ.

વિશ્વજાંધુત્વ જે ન્યાય અને સમભાવ ઉપર રચાયેલું છે ને જેનાથી સત્ય, ધર્મ, સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિનો માર્ગ સુલભ થાય છે, તે આજના આ આંતરરાષ્ટ્રિય સંમેલનથી એક કક્ષા આગળ વધે છે.

પરિષદની મહત્તા : લોર્ડ લિન્લિથગોનું મન્તવ્ય

પરિષદકાર્યનો પ્રારંભ કરતાં ના. વાઈસરોયે સંમેલનને જીજ્ઞાસી પ્રસંગે અભિનંદન આપતાં જણાવ્યું કે કલકત્તાને આ મહોત્સવ ઊજવવાનું માન મળ્યું તે સર્વથા યોગ્ય જ છે, કારણ કે હિંદી વિજ્ઞાનપરિષદનું પહેલું ઉપવેશન કલકત્તામાં જ થયું હતું. વળી કલકત્તાની જ એશિયાટિક સોસાયટી આજે બેંગાલે આ પરિષદને પોષી અને સુવિખ્યાત

ઠગવણીકાર સર આશુતોષ મુખરજીએ. પહેલી પરિપદને પ્રમુખસ્થાને હતા તેમનું નામ પણ કલકત્તા અને તેની વિદ્યાપીઠ સાથે ઓતપ્રોત થયેલું છે. વૈજ્ઞાનિક સર્વ બાબતોમાં તેમના અખંડ રસ અને ઉત્સાહને લઈને જ આ પરિપદ ઉદ્ભવી ને તેની કાર્યશક્તિ વિકાસ પામતી થઈ.

લોર્ડ રૈસ્ફોર્ડ અને સર જગદીશ બોઝનાં તરતમાં થયેલ અવસાનની સંજોગ નોંધ લીધા પછી તેમણે વિજ્ઞાનપરિપદની સ્થાપના પણ હેતુઓથી-વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોને ઉત્તેજન આપના અને તેનાં પરિણામોને પ્રસિદ્ધ કરવા; વૈજ્ઞાનિકોનું સંમેલન યોજવા; અને પ્રજાને વિજ્ઞાનમાં રસ લેતી કરવા,—થઈ હતી તેમ જણાવ્યું અને કહ્યું કે ગયાં ૨૫ વર્ષોમાં તેણે કેટલી પ્રગતિ કરી તેનો ખ્યાલ નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી આવશે: પરિપદનું પહેલું ઉપવેશન માત્ર પાંચ વિભાગો, ૧૦૬ સભાસદો ને ૩૧ નિવેદનપત્રો(પેપરો)થી શરૂ થયું હતું, ન્યારે આ ૨૫મું ૧૩ વિભાગો, ૧૬૦૦ ઉપરાંત સભાસદો અને ૮૦૦ નિવેદનપત્રોનું અસરકારક પ્રદર્શન કરતું આપણે જોઈએ છીએ. હિંદી વૈજ્ઞાનિકોનાં અન્વેષણો જગત સમક્ષ મૂકી તેઓમાંથી અનેકોને પરિપદે આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ અપાવી છે જે માટે હિંદ પરિપદનું સદા ય ઋણી રહેશે.

હિંદ અને પશ્ચિમજગત

હિંદની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પશ્ચિમના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધુ પ્રાચીન છે. તેના ધર્મ અને અધ્યાત્મવાદ, તેનું તત્ત્વજ્ઞાન ને કલા, સર્વ તેના પુરાતન ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલાં છે, પણ સમયનાં પૂર સાથે નવા પશ્ચિમજગતનો સળંગ સંસર્ગ હિંદને થયો ને તેને પરિણામે પાશ્ચાત્ય આર્થિક અને રાજકીય સિદ્ધાંતો પોતાના ભણતરમાં તેણે અપનાવ્યા. તે જ રીતે નવી વૈજ્ઞાનિક શોધો જે પૂર્વકાળના સિદ્ધાંતો ને શ્દિ સામે પડકાર દેતી હતી તે પણ હિંદી જીવનમાં સ્થાન પામી.

ભાષણના આગળના ભાગ ઉપર આવતાં લોડ્ લિન્ધિથગોએ જણાવ્યું હતું કે વિજ્ઞાન અને તે સરખી બીજી પ્રવૃત્તિના નેતાઓ જેમનાથી પશ્ચિમજગત અત્યારે આર્થિક વિકાસ પામી રહ્યું છે, તેઓ હિંદની પરિસ્થિતિમાં રસ લે અને તેને સમજે તેમજ તેની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે એ અત્યંત જરૂરનું છે, છતાં આ મહોત્સવપ્રસંગે પશ્ચિમવાસીઓએ કરેલી હિંદની સફરનો ઉપયોગ માત્ર એકતરફી નથી. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો ગમે તેવો ઉપાસક પણ કબૂલ કર્યા વગર રહેશે નહિ કે વૈજ્ઞાનિક સંપત્તિ ઉપર સત્તા ભોગવે ને આર્થિક સાથે આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધે તેવી કોઇ સામાજિક વ્યવસ્થા પશ્ચિમમાં હજી ઉત્પન્ન થઇ શકી નથી. હિંદનાં સાદાં જીવન ને તેના ચૈતન્યવાદમાં કદાચ પશ્ચિમના કોઇ ઉન્નત જીવનને આ જિજ્ઞાસુ પૂરવાની તક મળશે. હિંદને પારખનાર ને તેના પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનાર તો સર્વ કોઇ સમજે છે કે પશ્ચિમના અને ઇતર જગતના વિચારો પ્રત્યે સંગીન કાળો આપવા હિંદ સોજે કળાએ સમર્થ છે.

પ્રમુખનાં આરંભવચનો

વાઇસરોયના ભાષણ બાદ, પરિષદપ્રમુખ સર જેમ્સ જન્સે, સ્વ. લોડ્ રથરફર્ડનું વ્યાખ્યાન વાંચવા પહેલાં, ટૂંકામાં તે મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના મૃત્યુની સખેદ નોંધ લેતાં ને તેનાં જીવન-રમરણો વિશે ઉત્સેખ કરતાં કહ્યું કે જે રથરફર્ડ અવતર્યો ન હોત તો આ પરિષદમાં થનારી પદાર્થવિજ્ઞાનની ચર્ચાઓ કોઇ બીજા જ રૂપમાં થઇ હોત; વળી તેનું અકાળ મૃત્યુ માત્ર થોડા મહિના મોડું થયું હોત તો પણ આ સંમેલન આજના કરતાં છેક નિરાળું થયું હોત. તેનું ઉત્સાહી ને પ્રેરણાત્મક વ્યક્તિત્વ, તેનું અગાધ જ્ઞાન ને અનુભવ આપણી ચર્ચાઓને સજીવ બનાવી કોઇ આહલાદક માર્ગો તરફ લઇ જાત. પણ સુમાર્યે રથરફર્ડ આ સંમેલનમાં બીજી રીતે વ્યાપ્ત છે. આજના પ્રસંગ માટે તેની ઉત્સુકતા ધણી ઢતી અને તેથી તેનું વ્યાખ્યાન મહિનાઓ

પહેલાં તૈયાર થઇ ગયું હતું, જે હું હમણાં જ તમારી સંમક્ષ વાંચીશં. પરમાણુકેન્દ્રનાં ક્ષેત્રમાં પોતાની શોધો વિશે તેને જે છેલ્લામાં છેલ્લું કહેવાતું હતું તેનો તેમાં સમાવેશ થયો છે. આ સંશોધનો તેને ભૌતિકશાસ્ત્રના અગ્રણી તરીકે મૂકવા પૂરતાં હતાં અને છતાં તે સધળાં તેની જીવનસિદ્ધિઓમાંનાં થોડાં જ હતાં.

રૂથરફર્ડનાં સાદાં તો એ સચોટ અને સેદક અન્વેષણોનો ટૂંકો અહેવાલ આપ્યા પછી સર જેમ્સે પોતાને પરિષદપ્રમુખની પદવી આપવા માટે તેમ જ તેની પોતાની અને યુરોપથી આવેલા વૈજ્ઞાનિકોની જે મહેમાનગતિ પરિષદે અને હિંદે કરી તે માટે આભાર દર્શાવ્યો, અને અંતમાં જણાવ્યું કે રામાનુજ, રામનં, ચંદ્રશેખર, મેધનાદ શાહ અને સર જગદીશ સરખા ગણિતશાસ્ત્ર, ભૌતિકવિદ્યા ને ખગોળશાસ્ત્રમાં અમર થનાર વૈજ્ઞાનિકોનાં નામં વિજ્ઞાનનાં માત્ર થોડાં જ ક્ષેત્રોમાંનાં છે, અને તેથી સર્વ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રોમાં હિંદના જ્ઞાનવર્ધક કાળોનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકશે.

Thinking on this great contribution, we of the British Association congratulate you of the sister Association most whole heartedly, not only on the completion of your twenty five years of existence but even more on the wealth of harvest you have gathered in those twenty five years.

લૉર્ડ રૂથરફર્ડનું વ્યાખ્યાન

સર જેમ્સે વાંચી સંભળાવેલા વિદેહ પ્રમુખના વ્યાખ્યાનના શરૂઆતના ભાગમાં એસોસિએશનની હિંદની મુલાકાતે આવવાનો અને હિંદી વૈજ્ઞાનિકો સાથે પરિચય કરવાની ધણી વખતથી યચ્છેલી ઇચ્છા, તેમ જ પરિષદનો મૂળ સ્થાપકો પ્રત્યે આભારદર્શન અને ગદ્ય સદીમાં તેમ જ આ સદીની શરૂઆતમાં હિંદમાં જે જે મહત્ત્વનાં વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણો થયાં હતાં તે સંબંધે ઉલ્લેખ હતો. આમાં, કન્યાકુમારીથી હિમાલય સુધી ફેલાયેલી

ભૌગોલિક માપણીઓ, જેનાથી ખૂસરુચાઓમાં કેટલીક નવીન ઘટનાઓ મળી હતી, હિંદની ખનિજસમૃદ્ધિ પરત્વેનું કાર્ય અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલ લોખંડનો મહાન ઉદ્યોગ, પૃથ્વીની હવાના ઉચ્ચ ભાગના વાતાવરણનો તેમ જ વર્ષાના પ્રવાહોનો હિંદમાંના વાયુશાસ્ત્રીઓનો અભ્યાસ ને તખ્તીખીયાઓમાંનાં હિંદમાં થએલાં અન્વેષણો જેનાથી પૃથ્વી ઉપરના ઉષ્ણ કટિબંધમાં ચતા ખાસ રાગો ને તેના નિદાન પ્રત્યે જરૂરની માહિતી મળી હતી, તે સર્વ વિષયોનો વિજયથી સમાવેશ થયો હતો.

હિંદમાં વિજ્ઞાનશિક્ષણનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં તપાસતાં હોર્ડ રૂથરફર્ડે આગળ જણાવ્યું કે ઇ. સ. ૧૯૦૪માં હિંદમાં શિક્ષણસુધારણા અર્થે હોર્ડ કમિટી નીમેલા કમિશને ધણી મહત્વની સૂચનાઓ કરી અને તેને પરિણામે ઉચ્ચ શિક્ષણને વેગ મળ્યો. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાઓ નવી યોજના અને પદ્ધતિસર રચાઈ, જેને લઈ વર્ષો જતાં અનેક સ્થળોએ સ્વતંત્ર અન્વેષણ થવા લાગ્યાં ને કેટલીક અન્વેષણસંસ્થાઓ પણ સ્થપાઈ. આ યોજનાના ફળરૂપે, ઉચ્ચ પ્રકારની સંશોધનશક્તિ ધરાવતા અનેક હિંદવાસીઓ ભેગા મળ્યા અને તે રીતે નામાંકિત થએલી વ્યક્તિઓમાં, રામાનુજમ, સર વેકન્ટ રામન, પ્રોફેસર મેધનાદ યાદ અને પ્રોફેસર ખીરખલ સાહનાં નામો સહેજે તરી આવે છે.

ઉદ્યોગવિકાસ અને અન્વેષણ

આમ દિઢે અર્ધશીન વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં અને સંશોધનોમાં ધણી પ્રગતિ કરી છે, ને પણ થોડા જ કાળમાં વધુ મોટી જવાબદારીઓ ઉભાવવાનું તેને સિરે આવશે. આધુનિક યુગ વિજ્ઞાનનો છે ને દુનિયાની કોઈ પણ પ્રગતના વિકાસમાં વિજ્ઞાન હંમેશાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. દરેક પ્રગતિમાન દેશ પોતાની નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિઓનો પૂરેપૂરો લાભદાયી ઉપયોગ કરવા વૈજ્ઞાનિક

અને ઔદ્યોગિક અન્વેષણો પાછળ મોટી રકમો ખર્ચે છે. વળી ઔદ્યોગિક ક્રિયાઓમાં સુધારણા કરવા તરફ તેમ જ શુદ્ધ વિજ્ઞાનનાં અન્વેષણો-જેમાંથી ઘણી વખત કોઈ નવીન ઉદ્યોગ જન્મે છે, તે-ઉપર પણ દિવસે દિવસે વધુ લક્ષ અપાતું જાય છે.

ઉદ્યોગવિકાસ સાધવા સૌથી પહેલી જરૂર યોગ્ય શિક્ષણ પામેલા વૈજ્ઞાનિકોની છે, ને તે માટે વિદ્યાપીઠો અને ઉદ્યોગશિક્ષણ સંસ્થાઓ તરફ આપણી નજર પહેલી પડે. બીજા દેશોની માફક હિંદમાં પણ ટૂંક સમયમાં આ જરૂરીઆતમાં વધારો થવા સંભવ છે. જવાબદાર તંત્ર હિંદમાં પ્રસરતાંની સાથે જ રાજ્યનાં વૈજ્ઞાનિક ખાતાંઓમાં તેમ જ હિંદની વિદ્યાપીઠોમાં ઔદ્યોગિક અન્વેષણો હાથ ઉપર લેવા, તાલીમ પામેલા યુવાનોની વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ખપ પડશે. આ પ્રમાણે વિદ્યાપીઠોનું શિક્ષણકાર્ય માત્ર વૈજ્ઞાનિક તાલીમ આપવાનું નહિ, પણ તેવી તાલીમ પામેલાઓ માંથી શ્રેષ્ઠને વીણી કાઢવાનું થશે, જે વધુ મુશ્કેલ છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ હંમેશાં આગળ પડી આવતા સ્વતંત્રપુદ્ધિના મનુષ્યો ઉપર અવલંબેલી હોય છે, જેઓ નૈસર્ગિક શક્તિ વડે અન્વેષણો કરી શકે, બીજાને દોરીને પ્રેરણા આપી શકે ને અંતે હાથમાંના પ્રશ્નોનો સફળ ઉકેલ લાવી શકે. આવા નેતાઓ જુજ સંખ્યામાં જ મળી શકે તે ખરું છે, પણ ગમે તે અન્વેષણસંસ્થામાં તેમની આવશ્યકતા છે જ. અણુબૃહ નેતાને હાથે બીજાં કાર્યક્ષેત્રોમાં તેમ વિજ્ઞાનમાં પણ પૈસા વેડપી નાંખવા એ બહુ સહેલી તો ચે વિનાશકારક વાત છે.

જો કે હિંદના ઉદ્યોગો અને હિંદની પરિસ્થિતિ વિશે મને સીધી માહિતી નથી, તો પણ પ્રજાના હિતને જરૂરી તેવી કેટલીક, વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણો વિશે પદ્ધતિસર ઘડાએલી યોજના પરત્વે મારા વિચારો જણાવું. જો હિંદને દુનિયાની પ્રજાઓની હારમાં જીતનાં રહેવું હોય અને પોતાની પ્રજાના જીવનનું ને સુખાકારીનું ધોરણ ઊંચું કરવા જે કાંઈ થઈ શકે તેવું કરવાનો નિશ્ચય કરવો

દેવા, તે જે જે સદાયતા વિજ્ઞાન આપી શકે તે તે લેવા તેણે તત્પર થવું જોઈએ. સર્વ પ્રકારની કુદરતી સંપત્તિનો સકુપયોગ કરવામાં ને ઉલ્લેખો સફળ માર્ગે આલે તેની ખાતરી મેળવવામાં વિજ્ઞાનની સદાયતા અનિવાર્ય છે. દિંદિ આસ કરીને ખેતિપાત્ર પ્રદેશ છે અને તેની વસ્તીનો પોણા ભાગ જમીનની પેદાશ ઉપર જીવે છે. ૧૯૧૪ની સાલ પછી દિંદિમાં ધઉની વાર્ષિક ઉપજ ૮૩ લાખ ટનથી વધીને ૯૫ લાખ ટનની થઈ છે, પણ તે જ અરસામાં, દેશાવર જતા ધઉ ૧૦ લાખ ટનથી ધડીને માત્ર ૬૬ લાખ ટન થઈ ગયા છે. આ જ રીતે બ્રહ્મદેશને બાદ કરતાં દિંદિમાં ચોખાની વાર્ષિક ઉપજ છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં બેથી અઢી કરોડ ટનની ઠાપમ રહી છે, છતાં અહીં પણ મહામુદ પહેલાં પાંચ લાખ ટન ચોખા પરદેશ જતા ને હવે માત્ર બે લાખ ટન જાય છે.

આ ઉપરથી સદગ જાણી શકે પ્રાગજીવ અન્વેષણની ફાઇ પજી યોજનાઓમાં દિંદિ સૌથી પહેલું પ્લાન બાંધ પદાર્થો તરફ આપવું જોઈએ. ખેતીની પદ્ધતિમાં સુધારાઓ કરવા સિવાય, વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ ખેતરનો પાક સુધારવા તરફ પણ અનેક રીતે થઈ શકે. દિંદિથી પરદેશ જતા ધઉ લમણાંનાં વર્ષોમાં ધડી ગયા તેનો અર્થ એમ જ થાય કે મોટે ભાગે તે દિંદિમાં જ વપરાઈ જાય છે. ત્યારે દેશઅરમાં નદેર જાંધકામ થાય ને તે રીતે અનાજની ઉત્પત્તિ વધે ત્યારે હરી પાછો પરદેશનો વ્યાપાર ખીલવવા ને ખીલ દેશોની સરસાઈમાં ઉતરવા, દિંદિને ખેતી વિજ્ઞાનમાં મહત્ત્વનાં અન્વેષણો માથે લેવાં પડશે.

દિંદિના બીજા પરદેશવ્યાપારોમાં ૨૦ લાકડા રૂનો વ્યાપાર છે. સુધારાના ધડા પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ દિંદિ રૂનો તાર ૬૭ કુનિયાના બજારમાં ૬૬૩ અને પ્રમાણમાં જડો મળાય છે. જાંવા રૂના કેટલાક આસ ઉપયોગો છે પણ તે જલ્દી થોડા છે. વજી કુનિયાના રૂના પાકમાં દિંદિનો રૂનો માત્ર સોળ લાકડો

છે. આમાં વધારે ન થઈ શકવાનું કાંઈ કારણ નથી પણ ત્યાં સુધી જોઈ જાતનું રૂબરૂ પાયા ઉપર ઉગાડી શકાય નહિ ત્યાં સુધી અમેરિકાના ચઢીઆતા રૂ સાથે હરીફાઈ કરવી ઘણી મુશ્કેલ થાય. રૂના ઉદ્યોગમાં આમ હજી ઘણાં અન્વેષણોની જરૂર છે.

અનાજ અને રૂ સિવાય શણ, ચા, તેલ, ખીઆં, ચામડાં અને લાખ પણ સારા પ્રમાણમાં પરદેશ ચઢે છે. આ સર્વ વસ્તુઓની પેદાશ વધારવામાં પણ વિજ્ઞાન સંગીન સહાયતા આપી શકે તેમાં શંકા નથી.

ઈંગ્લંડની સરકારે ઉદ્યોગખીલવણી અર્થે મહાંયુદ્ધ પછી જે જે પગલાં લીધાં અને અનેક વિજ્ઞાનસંસ્થાઓ સ્થાપી તેનો અહેવાલ લૉડ રથરફર્ડે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ત્યાર પછી આપ્યો હતો. આ રીતે ૧૯૧૫માં વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંશોધનસમિતિ, ૧૯૨૦માં તખીખી સંશોધનમંડળ, અને ૧૯૬૧માં ખેતીવિજ્ઞાન-અન્વેષણસમિતિ સ્થપાઈ. ઈંગ્લંડમાં અનેક સ્થળોએ થતાં ઔદ્યોગિક સંશોધનો, બજાવણીનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કરકસરભર્યો ઉપયોગ, ખાલ પદાર્થોની સંગ્રહ કરવાની અને લાવ-લઈ જા કરવાની રીતો, મકાનો અને રસ્તાઓમાં ખાંધકામની પદ્ધતિમાં સુધારા, વગેરે સામાન્યદિતની અત્યંત જરૂરની પણ અત્યાર સુધી વિસારે પડી રહેલી બાબતો ઉપર આ સંશોધનમંડળો કાળજીપૂર્વક દેખરેખ રાખે છે.

ઉદ્યોગવિકાસના પ્રાણરૂપ આ મહત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા કયો પછી વ્યાખ્યાનના છેલ્લા ભાગમાં રથરફર્ડે પરમાણુચર્યાના પરત્વેનાં પોતાનાં સંશોધનો જોનાથી સર જેમ્સ જીએ કહ્યું તે પ્રમાણે અવૌચીન પદાર્થવિજ્ઞાન લગભગ પલટાઈ ગયું હતું અને જે અન્વેષણો રથરફર્ડના ખીખ જીવનરૂપ જ બની રહ્યાં હતા, તેવું એક પછી એક ડગલે આંગળ વધતું અને દરેક ડગલે સૂક્ષ્મ પરમાણુની નવી નવી દિશાઓ અજવાળવું સાદું

તો યે સચોટ વર્ણન આપ્યું હતું. થોડા જ વખત પહેલાં આ ત્રૈમાસિક રચરચના અવસાનની નોંધ લેનારે આ અન્વેષણો વિશે થોડું કહ્યું હતું તે તરફ વાચકનું લક્ષ દોરીએ છીએ.

અન્ય પ્રસંગો

મહોત્સવસમારંભનું સૌથી મહત્ત્વનું પ્રકરણ આમ પહેલે દિવસે સમાપ્ત થતાં, પરિપક્વ બાકીના દિવસોનું કાર્ય હંમેશના રિવાજ પ્રમાણે નિયમિત છ દિવસ આધ્યા કયું. આ વર્ષના ખાસ આકર્ષણમાં મુખ્યત્વે ઠરી સ્થિતિય વૈજ્ઞાનિકોના સંશોધનના અહેવાલો, તેમનાં જાહેર બાપણો અને ચર્ચા હતાં. ખગોળ-શાસ્ત્રીઓ જીન્સ, એડિંગ્ટન ને સ્ટ્રૂટન, ભૌતિક વિજ્ઞાનના ડાર્વિન અને એસ્ટન, રસાયનશાસ્ત્રીઓ લેનાર્ડ-જોન્સ અને બેલી, ભૂસ્તરવિદ્યાના બોરવેલ, જીવશાસ્ત્રનો કયુ, માનસશાસ્ત્રનો માયર્સ, આગળ પડી આવતા આ સર્વસુવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોને બાપણ કરતા સાંભળવા કે તેમની સાથે વૈજ્ઞાનિક ચર્ચામાં ઉતરવું કે ચલા પીતાં પીતાં કોઇ સામાન્ય બાજત ઉપર વાત કરવી, તે સર્વ અત્યંત આનંદદાયક અનુભવો હતા.

સહેલગાદો, લંચ, ચાપાટી, નૃત્ય ને સંગીતસંમેલનો, પરિપક્વના કાર્યક્રમનાં આ બીજા અંગો પણ સુબોધ્ય હતાં. જગન્નાથપાટ ઉપરથી દુમલીને કિનારે કિનારે બંગ મામ્મશોખા અને જીવન દાખવતી નદીની દ્વંદ્વી સફર, કેમિકલ સોસાયટીનું લંચ, બેંગાલ કેમિકલ અને ફાર્માસ્યુટિકલ કંપનીના ઉદ્યાનમાં ગુલાબજળના કુવારાની ફેરમમાં ગોઠવાયેલી મુખ્યવરિયત ચાપાટી, સરોવર અને રસગુલાં ખવરાવવાનો ત્યાંના સંચાલકોનો દુરામલ, નિવૃત્ત થયેલા સિવિલિયન શ્રીમુત દત્ત અને તેમા યુવાનમંડળના થોડા દસાવે તેવા તો પણ સંપૂર્ણ ગાંભીર્યથી બજવાએલા જીવનની સામાન્ય બાજતોમાં પણ રસ દાખવતા ‘ધતાચારી’ (મતાચારી)નાઓ ને આ સર્વને બુલાવે તેવું, દનકલતા, ચરદેન્દુ, શોધના, રેખા, શાન્તિકુમાર વગેરેનું લક્ષામય નૃત્યકળા ને

સંગીતનું મનોરંજક પ્રદર્શન: વિજ્ઞાનની મોજ માણવા ગએલો કલકત્તાનો પ્રવાસી આ ચિત્રોને વીસરી શકશે નહિ.

ભદ્રમુખ કલ્યાણરાય વૈદ્ય

વાસરિકા

અધ્યાત્મજ્ઞાનનો જીવનમાં વિનિયોગ

૨૨મી ઓગસ્ટ: જુઝાઈના 'આર્ચન પાથ'માં જે અવલોકન ખાસ ધ્યાન જેવું તેવાં છે. યોગાભ્યાસી શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમે લખ્યું છે તે, આ. હકસ્વીકૃત 'એન્ડઝ એ'ડ મોન્સ'નું; સમર્થ સાહિત્યવિવેચક (અને અધ્યાત્મશિક્ષક) 'હુ ગ્રાઇ'આ. ફોસ્ટે લખ્યું છે તે, એલ. કેન્મર-બિગ્ગટ 'ટુ મોરો'ઝ સ્ટાર'નું. એ ગ્રંથોનો સંતોષકારક પરિચય આવી દૂધીજ નોંધમાં કરાવવો સહેલો નથી, તે પણ ચલ કરી બેઈએ. ... હકસ્વીના ગ્રંથમાંના અનાસક્તિયોગની નોંધ તે આ વર્ષમાં જ 'વસંત'માં આવેલી. મારી પાસે એ ગ્રંથ ત્રણચાર મહિના રહ્યો પણ પૂરો વાંચી શકાયો નથી. પણ એ અધૂરા વાચન, અને પ્રસ્તુત તેમજ બીજા અવલોકનો પરથી કહી શકાય કે એને 'શકવર્તી' ગ્રંથ' તરીકે ઓળખાવવામાં આગ્યો છે તેમાં અત્યુક્તિ નથી. આજના પૂર્વમશ્ચિમ બંનેના વિચાર-શીલોએ, અધ્યાત્મજ્ઞાનને આજની દુનિયામાં કઈ રીતે વ્યવહારુ ઉપયોગમાં લેવું તેની ઝીણવટભરી તેટલી જ રસિક વિગતો અને દલીલોથી ભરપૂર, હૃદયગમ્ય તેટલો જ બુદ્ધિગમ્ય આ ગ્રંથ વાંચવા ચૂકવું બેઈએ નહિ એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. એની વિશેષતા તે એ છે કે એના અગાઉ માત્ર બુદ્ધિવાદી, જડવાદી કહેવા જેવા પણ, દર્તા હવે જ્ઞાન-પૂર્વક અધ્યાત્મવાદી થયા છે અને આપણે બ્યક્તિઓ તરીકે તેમ જ જૂથો ('ગ્રુપ્સ') તરીકે અનાસક્તિને શાન્તેશજના જીવનમાં વણી લઇને કઈ રીતે હિંસાગંડુ આજના જગતમાં માનવની નીચી પ્રકૃતિએ ભરચક ભરેલાં દુઃખો અને જીવંતોને કમી અથવા નાબૂદ કરી શકીએ તેની વિદ્વતાયુક્ત ચર્ચા આકર્ષક ભાષામાં તથા આજના સર્વ મહાપ્રશ્નોને

દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને કરે છે. મને લાગે છે એમાં ખર્ચેલા સાડાઆઠ શિલિંગ જરૂર જ લાગી નીકળે, કેમ કે સામાન્ય નવલની જેમ વાંચીને ભૂલવા જેવો નહિ પણ ફરીફરીને વાંચવા જેવો એ અન્ય છે અપૂર્વ. ... એ પહેલા અવલોકનનું મથાણું છે એ 'નેન-એટેન્ડ મેન એંડ ઓ સોસાયટી' (અનાસક્તિવન્ત માનવ અને સ્વાતંત્ર્યભોગી સમાજ) તો ખીલનું છે 'ધ ઓ મેન ઇન ધ વર્લ્ડ ઓફ નેસેસિટી' (સ્વતંત્ર માનવ અને નિયતિની સૃષ્ટિ). આ રીતે બંનેનો સંદેશ સ્વાતંત્ર્યનો છે: બાહ્ય સ્વાતંત્ર્યનો કેટલેક અંશે ખરો, પણ માત્ર બાહ્યનો નહિ. રા. કેન્મરબિંગના અન્યનું પેટાનામ સૂચવે છે કે પોતાના આંતરજીવનની એ આત્મકથા તેમણે આહુજગતનો વિનાશ (સૂક્ષ્માર્થમાં જ, અલબત્ત.) કરીને તેનું પુનર્વિધાન કરવાના પ્રયત્ન લેખે લખી છે. તેમાં તેમણે સમત્વયુક્ત જીવનની ખૂબી જગતના આંતરબાહ્ય લયનો- 'હિધમ'-નો-જગ ન થાય તેમ જીવવામાં રહેલી છે એ બતાવ્યું છે. અવલોકન-કાર કહે છે તેમ તેઓ બે નગરના નાગરિક છે: જે નિત્ય છે તે સત્તા તથા અનિત્ય છે તે ભવના નાગરિક. તેઓ સમાનતામાં જરૂર માને છે પણ તે શુદ્ધવસ્તુદ્વારા સાધેલી સમાનતા છે, આર્થિક કૃત્રિમ નીવડે છે તે આર્થિક, સમાજરચનાવિષયક સમાનતા નહિ. ... આપણે હમણાં વધુપડતી વાંચીએ છીએ તે રા. રા-ડની એકવિધ ક્ષણજીવી શુભરાતી નવલો વધારે મોંઘી કે નમૂનેદાર દષ્ટિપ્રદ જીવનપાથેય હૃદય-મનમાં ભરેલો સિ. જાનો આ અન્ય વધારે મોંઘો ?

બંગાળી કવિતા : તામિલ વાડ્મય

રજની: એ બંનેની અત્યારની સ્થિતિ અને દિશા વિશે જુલોઈ 'ત્રિવેણી'માંના બે લેખોમાં પ્રથમ પરિચયપૂરતી ઠીક માહિતી મળે છે. ... 'જે'એલી પોએટ્રી ઓફ હુન્ડે' માં પ્રો. મોહિનીમોહન મુખરજી કહે છે કે સમકાલીન બંગાળી કવિતાની અર્વાચીનતા રવિબાળુની પ્રેરણાને આધારી છે. બંગાળી સમાજમાં જુદેજુદી પાશ્ચાત્ય અસરોને કારણે ઉત્પન્ન થયેલા સંઘર્ષણને પરિણામે જે મહાપ્રભો જાક્યા છે તેમાંથી જ તેઓ તેમ યુવાન કવિઓ પોતાના વિષયો લે છે. પણ ઉલ્લેખની કાવ્ય-ભાવનામાં તાર્કિક બેદ છે. શુરુદેવ જીવનનાં સનાતન તત્ત્વોને અનુલક્ષીને પોતાની રચનાઓ કરે છે; પણ પૂર્વોક્ત કવિઓ ભાષાદ્વારા ભાવો બ્યક્ત કરવામાં ભાષાના ક્યા ક્યા નવાનવા ઉપયોગો મઈ શકે તેમ છે તેની શોધમાં પડ્યા લાગે છે. દોમર, વર્ડરવર્થ, બ્રાઉનિંગ કે રવીન્દ્રનાથ માનવહૃદયની જે પ્રબળ જામિ'ઓ, એ હૃદયનો

તલસ્પર્શ કરીને આલેખે છે, તેણે આ જીવાનોને હાથે શક્ય નથી. પરંતુ તેમની આવી મર્યાદા સ્વીકાર્યા બાદ 'કહેવું' ઘટે કે તેમનામાં કેટલાક શક્તિશાળી કવિઓ છે: જેમ કે 'અનામી' અને 'સૂર્યમુખી'ના કર્તા દિલિપકુમાર રાય, જેમની કવિતામાં જીવાત્માની રૂપાન્તર અને પુનરુ-જ્જીવન માટેની ઝંખના પ્રતિબિંબિત થાય છે. સંસ્કૃત અને વિદેશી સાહિત્યની અસર હેઠળ કે'ક કુર્બેદી છતાં જંવલંત રચનાઓ કરનાર સુધી-ન્દ્રનાથ દસ; કુરાળતાથી ઘએલા માનસપૃથક્કરણવાળા ભિમિંગીતેના સંગ્રહ 'બુન્દિર બન્દન'ના રચનાર બુદ્ધદેવ બોઝ વગેરે વગેરે. આ નવીન કવિઓ પ્રગલ્ભ તથા સર્વથા અ-પૂર્વ સઘન રૂપરૂપમાઓ વાપરે છે તેમ જ પ્રાસ વિનાના સુક્ત પદના પ્રયોગો પણ છૂટથી કરે છે. બંગાળી વૈચકો હજી તેમની પૂરતી કદર કરતા નથી અને ધણા વિવેચકો પણ તેમનો તીવ્ર વિરોધ કરે છે; આ સંજોગોમાં લંડનના 'ટાઇમ્સ લિટરરી સપ્લીમેન્ટ' અર્વાચીન બંગાળી કવિતા વિશે ધણો ગુણુદર્શી લેખ લખ્યો તે નાંચીને કદરબૂખ્યા કવિઓ આનંદમાં આવી ગએલાં એ સમજાય તેણું છે. ... 'રીસન્ટ તામિલ લિટરેચર'ના લેખક રા. એમ. એસ. રામસ્વામીના કહેવા પ્રમાણે એ બાધાનું અર્વાચીન વાક્યમય આજથી માત્ર ત્રણ દસકા પર, સ્વ. સી. સુબ્રહ્મણ્ય ભારતીના હૃદય સાથે શરૂ થાય છે. 'દેશભક્તિના કવિ' તથા 'રાષ્ટ્રીયતાના પયગંબર' તરીકે સન્માનિત ઘએલા એ કવિ અને ગદ્યરવામીએ નૂતની કવિતાનાં કૃત્રિમ અને રૂઢિવશ અંગો સામે વિરોધ કરીને સન્નિષ્ઠાની સ્થાપના કવિતામાં કરી છે; અને સુવિશદ તેમ જ લયવાહી તામિલ ગદ્યનો આરંભ પણ તેમની જ સાથે થયો. રા. રાજગોપાલાચાર્યે 'માર્ક્સ ઓરેલિયસના 'મેડિટેશન્સ'નું' બાધાંતર કરવા ઉપરાંત હાલનાં સામાજિક અનિષ્ટોના વિષય પર સુરેખ પ્રમાણુબદ્ધ ને સુકોમળ કલાવન્ત નવલિકાઓ પણ લખી છે. 'કલિક' ઉપનામથી લખનાર નવલિકાકાર રચનાઓમાં વ્યક્તિત્વ, ચિન્તાત્મકતા નર્મકટાક્ષ અને વિરલ પૃથક્કરણ-શક્તિ છે. કલિક સંમકાલીન તામિલનાડના સાહિત્યકારોમાં સૌથી બહુમૂલું રત્ન છે; તેમનાં સંસ્કારી ગદ્યલખાણોમાં હજી ધણી આશા અપિ ને વિકસે તથા પરિપકવ થાય તેવાં તત્ત્વો છે. એસ. વી. વી.-એ પાશ્ચાત્ય પ્રકારની સુન્દર નિબંધિકાઓ રચી છે. તામિલમાં કમનસીબે માઠી અસર કરનાર નવલો પણ રચાયા કરે છે. ગાંધીજીની આત્મ-કથાનું બાધાંતર પણ થયું છે.

પુરોપનું સાહિત્ય—તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ

—પુરોપાનન સાહિત્યકાર ત્યાં સુપ્રસિદ્ધ હોય એટલે તેને અહીં પણ માત્ર પ્રશંસાદષ્ટિએ સુપ્રસિદ્ધ ણનાવવાનો રિવાજ આપણે પાડ્યો છે. આ બરાબર નથી; કારણ, એની પ્રસિદ્ધિ કેટલેક અથવા બધે અંશે પણ વાજળી હોય ત્યારે પણ તેની તરફ સારાસારવિવેકની દષ્ટિ હવે આપણે કેળવવી જોઈએ. વિવેચનનું સવિરોધ કડક ધોરણ માળનાર પુરોપાનન વિવેચકો પોતાના એક કે એક મનાતા સાહિત્યકારોને પણ કેવી અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર કરે છે તેનું દષ્ટાંત યોડા વખત પર પ્રગટેલા, ત્યાંના એક અગ્નિમ વિવેચક ચાંકો લાગ્નિનાના ‘આરપેક્ટસ ઓફ મોડર્નિટી’માંથી મળે છે. ગયા માર્ચમાં ગુજરાતી ઇંદાસિયન કવિ દાનજીએ પર તીક્ષ્ણ દષ્ટિ ઠેરવીને તેકહે છે કે એ કવિની રાજદ-હટામાં હપલક ચળકાટ એવો હતો કે આતુરીથી ગોઠવેલા કાચકટકાને આપણે રત્ન માની બેસવાની ભૂલ કરીએ; રિથરતા અને સ્થાયીપણું તેનામાં નથી... લાગ્નિને નોએલ પ્રાઇઝમેનો લુટ લાગ્સન અને પિરાન્ડેલો જેવાનાં પણ કથાચરણ કે નાટ્યવસ્તુની એકવિધતા તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે; આ બધા પછી આપણે આપણા ‘દિવ્યચક્ષુ’કાર સામેની આ બાબતની ફરિયાદો માંડી બાળવી જોઈએ નહિ ? જીવનનું જે પાતું કલાકારને સૌથી વધુ આકર્ષતું હોય, સ્વાભાવિકપણે આકર્ષતું હોય, તે તેની કૃતિઓમાં વારંવાર આવ્યા વિના ભાગ્યે રહે... ‘આરપેક્ટસ’-માં એ ત્રણ વિશે, ઓ. વાઇલ્ડ તથા આનાતોલ ફ્રાંસ વિશે, જે રસિયન વગેરે બીજા બેંચી કોટિના સાહિત્યકારોનાં નામ પણ આપણે સાંભળ્યાં નથી તેમને વિશે પણ નિઃશંક છે એમ આ નોંધની પામણ અવસોહનનોંધ પરથી સમજાય છે.

કલાચિન્તાન: ગુજરાતી ને બીજી

રખમી: આજે ત્રિનરાજદાસજીવ ‘કલાસૃષ્ટિ’ આવી તે સાથે આ વિષયનું ગુજરાતી ને બીજી નૂતનસમયે જણેલું કે માદ કરેલું ‘વાર્ષિક સાંભર્યું’... ગુજરાતીમાં મન્યરૂપે પણ ખરું ભાષાન્તરો છે, જેમ આ નવો અલ્પમૂલ્ય (રૂ. ૧૧ નો) મન્ય, એમાંના સત્ત્વની દષ્ટિએ અમૂલ્ય મન્ય, પણ એક સરસ ભાષાન્તર છે. મને જે આગલાં ભાષાન્તરો સાંભર્યાં તે, અવનીન્દ્રનાયનું ‘ભારતશિલ્પ’ કોઈકે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે; એક બીજા બંગાળી મન્ય પરથી ગુજ. વ. સોસાયટીએ કરાવેલું ‘સૌન્દર્યતત્ત્વ’; એ સંસ્થાએ વાસુદેવ ગો. આપ્ટના મરાઠી પરથી

કરાવેલું 'સૌંદર્ય' અને 'સહિતકલા'; સમાજ સાહિત્યમાળામાંના સર
ને. રેનલ્ડઝકૃત 'કલા વિરો પ્રવચનો'; મ. ન. દ્વિવેદીના 'ચેતનચામ્ર'
ના આઠમા પ્રકરણમાંના થોડોપણો સૌંદર્યવિચાર... વિષયના એ જ સ્વરૂપ
પર કેટલોક ઉપયુક્ત વિચાર રવિબાબુના હિન્દીમાં થયેલા 'સાહિત્ય'
નામે લઘુગ્રંથમાં પણ નેવામાં આપ્યો છે. એમના જ અંગ્રેજી ઉપરથી
'સૌંદર્યપ્રતીતિ' હમણાં મરાઠીમાં ('વિદ્યોત' : જુલાઈ, '૩૮) બીટ્યું છે.
...ફરી આપણી ભાષા સંજ્ઞી દષ્ટિ કરતાં, કોઈ સાહેબના મહાગ્રંથો
(જે માત્ર હજી ને લખાઈપડેલાઈ વડે મહાન બનેલા નથી તે.)
'જીવનવિકાસ' અને 'જીવનનો આનંદ' જેમ ન બુલાય તેમ 'સાહિત્ય-
સમીક્ષા'ની કલગીરૂપ તેના સર્વપ્રથમ નિબંધમાંનું 'સૌંદર્યસમી-
ક્ષણ' પણ ન જ બુલાવું નોકસ... આટલે પહોંચ્યો ત્યાં 'એક પ્રવાસ'
(રા. સુનશી)માંનો, કલાવિચાર તો ચાહ આપ્યો, પણ તેના ઉત્તરરૂપે
બીજો પક્ષ સામર્થ્યપૂર્વક રજૂ કરનાર એક અપ્રસિદ્ધ અન્યકા ગયે
વર્ષે નેએલી તે પણ સાંભરી જ. .... કલાસૃષ્ટિ'ને અત્યંત આનંદપૂર્વક
આવકાર આપતાં ઈચ્છવાનું મન થાય છે કે તેના ઉપોદ્ધાત-
લેખક રા. ભાઈ રવિભાઈ, રાવળનાં કલા વિરોનાં ગયાં, લીરોક વર્ધનાં
લખાણોનો સંગ્રહ તેઓ કે કોઈ સંસ્થા કે પ્રકાશક આપવા કૃપા
કરે તો એ ગુજરાતી મૌલિક કલાચિન્તનનો એક ગંજીનીય ગ્રંથ અવરજ
બને... રા. નાનાલાલ ચ. મહેતા અને સ્વ. કૈનાલાલ વકીલનું અંગ્રેજીમાં
યએલું કાર્થ લીક્ષણીરૂપે ગુજરાતીમાં થવાની જેમ જરૂર છે, તેમ રા.
ભાઈ ધનમુખલાલ મહેતાનાં કલાવિવેચનો પણ મધ્યમ કદનો કીમતી એક
ગ્રંથ બને તેટલાં, અને ગ્રંથાકારપણાને પાત્ર, જરૂર છે. (પૂતિ: (૧)
ત્રણ વર્ષ પર એક દસાબ્દી અંકમાં પ્રેા. વિધ્યુભાઈ ત્રિવેદીએ લખેલો
'પ્રેરિત' એ એમનાં જૂના ઉપનામને અનુરૂપ પ્રેરણાન્વિત નિબંધ
સૌંદર્યની રોધ; અને (૨) હવે તો ઇતિહાસપૂર્વના કાલના લાગે તેવા
અમારા અસ્તેસૂઢ બહુભાષીયે 'ચેતન'માં લખ્યો હતો તે સુંદર લેખ
'સૌંદર્યની રોધમાં રીકાકાર.')

ગોઠામાં ગોઠું આશ્ચર્ય

૨૮મી: આપણાં છાપાં રાજ લીઠીને ક્યાંકથી ખણી કાઢે છે
તેણું આ કોઈ વૈજ્ઞાનિક ખોદુંખરું આશ્ચર્ય નથી-તદ્દન મૌર્યાલિક
છ: અને છતાં, તદ્દન વાસ્તવિક હોઈ; વિજ્ઞાને પણ માથે ચઢાવવા
થોમ્સ છે:

મદામારતમાં યક્ષપ્રશ્નોત્તરના પ્રકરણમાં એક એવી વાત છે કે એક વાર જ્યારે યુધિષ્ઠિર થાક અને તરશથી વ્યાકુળ બન્યા હતા ત્યારે ધર્મના અધિદેવ યક્ષરાજે તેમને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે જગતમાં સૌથી વધારે વિરમયજનક શું છે ? અને આ પ્રશ્નનો જવાબ જો સાચો મળે તો જ રાજા યુધિષ્ઠિરને પાણી પીવાની છૂટ મળે તેમ હતું; નહિતર થાક અને તૃષાથી તેમનું મૃત્યુ થવાનું હતું. યુધિષ્ઠિરે નમ્રતાથી એવો જવાબ આપ્યો કે આપણે આપણી દષ્ટિ સમક્ષ મનુષ્યોને મૃત્યુના મુખમાં જતાં જોઈએ છીએ, છતાં આપણે જોયો જીવતાં છીએ તેઓ એમ જ માનતાં જણાઈએ છીએ કે આપણું મૃત્યુ કદાપિ થવાનું નથી. આ જગતનું મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય છે. (આજના ‘ગુજરાતી’ની એક તંત્રીનોંધમાંથી, વાક્યરચના જરા સુધારી લઇને.)

વિચારવાચન પિ. સંસ્કૃતિ

૩૦મી. ધણી વરસ પર, ‘ગુજરાતી’ના રાજ્યાતના દીપોત્સવી-અકામાંના એકમાં, ‘મનોવૃત્તિદર્શક મન્ત્ર’ નામે લેખ આપ્યો હતો. અંગ્રેજીમાંથી બિનચૂક ઉત્તમ લખાણોની પસંદગી કરી રાકનાર રા. ભાઈ ધનસુખલાલ મહેતાની પસંદગી અને કલમનું એ સુપરિણામ આજે જે યાદ આવે છે તે આન્દ્રે મૈર્વાની નવી કટાક્ષાત્મક, કલાપૂર્વક પરોક્ષ બોધ આપતી નવી નવલ ‘ધ યોટ રીડિંગ મશિન’નું એક અપસૌકન વાંચ્યું એ ખરથી. આપણી મનોવૃત્તિઓ દર્શાવી નાંખનાર સંયો રોધાય તે કંઈ ફુસાડ પરિણામ આવે તેનું વર્ણન પેલા લેખમાં હતું; આ નવલમાં વધારે ચિત્રાત્મક રીતે પાત્રો ને પ્રસંગો દ્વારા એકું આડેખવામાં આવ્યું છે કે, આપણા મગજમાં સહેજ-સહેજમાં આવતા જતા તરંગો અને દિવારવાખોને ખરી રીતે આપણા ચારિત્ર, ક્રિયારાજી અને કાર્યો સાથે તાત્વિક સંબંધ નથી તેથી, એ તરંગખરંગને તાસક પર મામેલુંનની નેમ ટપકવતેક ને જાહેર કરનાર મન્ત્ર રોધાવાથી સમાજમાં એવી અંધાધૂની ફેલાય છે કે સધણું સંસ્કારી જીવન અસાધ્ય બને છે અને ફ્રેન્ચ જેવી સંસ્કારી પ્રબ એ રોધને પેલાના દેરામાં બંધકાક રચરખ લેવા જ દેતી નથી. બીજે પક્ષે, જે ફ્રેન્ચ પ્રાધ્યાપકના

વધુપડતા ફળદ્રૂપ લેખની એ પેદાશ હતી તેને લાખો ફાંકના ખર્ચે અમેરિકા ખેલાવીને ત્યાંની વેપારી પેટીઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે. (એ ઉપયોગ શો, તેનાં પરિણામ કેવાં ઇત્યાદિ બિનદુઓ વિશે અવલોકન મૂકું છે.) જે નાજુકાઈ અને આતુરથી નવલ લખાઈ છે તેનાં અવલોકનકારે બેત્રણ વાર વખાણ કર્યાં હોવાથી આપણામાંથી કોઈકે એની કિંમતના ખાંચ શિલિંગ કડવા કરી નાંખીને પછી કથારસની મીઠાસ આખની-અખાડવી ઘટે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

ગદ્યઘડતર : જૈન ધર્મ

વડોદરાના ગયા માર્યાના અન્યકારસંમેલનમાં આ બે વિષયો પરનાં વ્યાખ્યાનો લાણી ખાસ ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છા થાય છે. તેમાંના પહેલામાં રા. હિમ્મતલાલ અંબરિયા જેવા આયોજનવાર્ધક્ય ગુજરાતી ભાષાના ઉપાસકે આપણા ગદ્યના ઘડનારાઓ વિશે મોટાં ઉપાનાંમાં વિસ્તૃત નોંધો રજૂ કરી છે. 'ગુજરાતી'ના ગયા (૧૯૯૩ના) દીવાળી અંકમાંના 'દટાયલો ખબનો'ના લેખક રા. રામમોહનરાયે તેમ પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાતાએ પણ અત્યારે તો લગભગ વીસરાઈ જ ગયેલાં ગદ્ય બે પેઢીનાં મૂલ્યવાન પુસ્તકો સંભારી આપીને મોટી સેવા કરી છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય સને ૧૯૨૦માં કે ૧૯૩૦, 'ઉપ કે 'ઉડમાં જ રાક્યતું હોય તેમ ઘણી વાર છાપાંગરા વિદ્વાન વિવેચકોને વાત કરતા આપણે સાંભળીએ છીએ. આ ખેલકર સ્થિતિ ટાળવાનો ઉપાય ઉપલા બંને લેખકોએ લીધો છે, તે છે. પણ તેમણે તો આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય-જે પણ મોટું છે તે-કયું, હવે આપણે એમણે ખતાવેલી દિશામાં આગળ વધવું જોઈએ. એવો આરંભ 'પ્રસ્થાન'માં પ્રા. રામનારાયણે નારાયણ હેમચન્દ્રનો છોર્ણદ્વાર કરવાના પ્રયાસરૂપે હમણાં જ કર્યો છે. ગદ્યવિકાસ પર રા. લાઈ શંકરપ્રસાદ રાવળે અમારા અરહેસૂલ (પ્રી-હિસ્ટોરિક) 'ગુજરાત'ના વિદ્વતા-અંકમાં (ભાદ્રપદ ૧૯૭૬ના) લખેલું; ત્યારપછીનો ઉપરકહ્યો પ્રયાસ, બહુમાં, પહેલો જ છે. એમાંની માહિતી તેમ જ ઘોતક વિવેચન વધારે અવ્યાસનાં પ્રેરક નીવડે તો સારું. ... 'ગુજરાતમાં જૈનધર્મ'માં મુનિશ્રી જિનવિજયભંયે જૈનધર્મ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો સારાંસ, એ વિષયથી અભણાઓને મટે એક સારા પ્રવેશકની ગરજ સારે તેવો, આપ્યો છે. તેમણે પ્રસંગોપાત વૈષ્ણવપ્રધાનધર્મોએની ધૂળ-મંદિરોની સંભાળ અને આખ્યાયની

બાળતમા-એકંદરે સંબંધથી અને કર્તવ્યબુદ્ધિથી ખંખેરી છે તે પણ સારું કયું છે. વ્યાખ્યાનસંગ્રહના પૃ. ૧૦૦-૧૦૨ ઉપર અચલેશ્વરજી જે વર્ણન કર્યું છે તે કાઈ પણ નિષ્ણાણુ શૈવને નીચું ભેવડાવે તેવું છે. સામાજિકોમાંથી કોઈક એ પૂછોને પુનર્મુદ્રિત કરવાની તથા તે પર સતત લખાણો કરી લોકમત જગૃત કરવાની આવશ્યક દ્રશ્ય બબલવી ધટે છે.

‘ સાહિત્યસમીક્ષા ’

રા. લાલ વિશ્વનાથ બટૈયા એ ગ્રંથને ઘટે છે તેવી તેની સમા-
લોચના ‘માનસી’ છાપી શકે ત્યાર પહેલાં એટલું કહેવાની તો આ
પહેલામાં પહેલી મળી તે તક લઈ છું (અને તે, મારા મતવિધાન
પ્રસ્તુતે ગેરસમજ થવાની છે કે “આ તો પાછો લાઘવ” ‘લાઘ-
વ’ને લખાણવા બેઠો” એવી પાછી ખાતરી હોવા છતાં લઈ છું) કે
તેમાંના શિદ નિબંધ જેવાં એજ વિષયો પરનાં અને એકજ વિવેચકનાં-
શિદ રત્નો ગયાં નેવુંએ લખના વિવેચનવાક્યમયમાં છે નહિ ને
હોય તો એં નેમાં નથી. જેને દેખાતાં હોય તે બતાવે ... એ
બધા ગતકાલીનોનું કયું તેવું મૂલ્યાંકન સમકાલીનોનું કરે
એવી તેમને શિખામણ અપાયલી; મૂળે તો, શુદ્ધ બુદ્ધિથી
અપાયલી. તેનો ‘ભૂમિ’માં એમણે કડકડતો જવાબ આપેલ જેનો
સામે મળેલો કડકડતો જવાબ બડકો થઈને તુર્ત ચોલવાય તેવોજરા
બધા વિચારશીલોને લાગ્યો છે: ખાસ કરી, હું જેવા રવાનુઝવીઓને.
મારી કલમ આગના અક્ષરે લખતી, ૧૯૨૪-૧૯૩૫ના અગિયારકામાં;
હવે તે, એવો પ્રસંગ હોય ત્યારે પણ, પહેલી નજી બરફના પાણીમાં
ગોળાય છે ને પછી આગળ ચાલે છે. શા માટે? આટલા માટે:
“તમારી રીતે લખવું તો ક્યારે પોસાય કે તમારી પાસે બે લખાણ
ફૂંડ હોય ને તમે તમારા સ્વતંત્ર મત પ્રમાણિકપણે દર્શાવો તેથી
તમને કોઈ જાતનો વધો ન આવે.” એક સાચા શુભેચ્છકની આ
સલાહને એં અમલમાં મૂકવા માંડી છે ત્રણેક વરસથી; દોઢ
વરસથી તો વિરોધ કરી. પરિણામે, તમારા શુભચાવી
સાહિત્યને આવશ્યક એવી, એટલા લાગની, સ્વતંત્રતા ફુનિયા-
માંથી ધરી દરો: પણ માશ તો હૈયામાં ને ધરમાં શાન્તિ પહેલાંના
પ્રમાણમાં ધણી ફેલાઈ છે. કબૂલ છે કે એ કબરની શાન્તિ દરો અને
કબૂલ છે કે મને એ ગમતી નથી. પણ બે લખાણનું પેલું ફૂંડ મને તેની જ

વાટ નેહ રહ્યો છું, આપણા સૌના આ સાહિત્યસ્વાતંત્ર્યનો ધનગરો ફરીથી ફરકાવી રાકાય માટે. બાકી એ રાણાગારીને તૈયાર તો હુંથાને વિશે રાખ્યો જ છે; અને જે એવડું કંડ નહિ તો પછી, મેધાણી-ભાઈને મળ્યું છે તેવું સદ્દર સિમિટડ કંપનીનું પીઠબળ કે 'સાહિત્ય-પ્રિય' ભાઈને મળ્યો છે તેવો ૪૦ વર્ષના બમેલા સાપ્તાહિકનો સાથ મળશે તો પણ અમો બંને ચલાવી લઈશું. અને પછી તો-શો પરમાનંદ !-એ બે બંધુઓ, ત્રીજો હું, ચોથા ભાઈ વિશ્વનાથ; એમ ચતુર્મુખ બ્રહ્મદેવ સાહિત્યનું સ્વાતંત્ર્યસર્જન વિલસાવશેને. આ તમારા ગુજરાત દેરાતું, એટલે જગત એને નેહ રહેશે અને દેવો પણ અવની પર ભતરી આવશે આમારી પર અમરપૂલડાંની અનરાધાર વૃદ્ધિ કરવા, વૃદ્ધિ કરવા.

સૂરતમાં વાઙ્મયપ્રવૃત્તિ

૧૨મી સપ્ટે : ગયા ચરણ દરમ્યાન સૂરતના સાહિત્યમંડળ તથા કોલેજમાં મળીને વાઙ્મયની ઠીકઠીક, નોંધવા લાગ્યું પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે. ...છત્રીસમી જુલાઈએ સાહિત્યમંડળના આશ્રય નીચે પ્રાધ્યાપક મનોહર રામચન્દ્ર પાળદેવું ભાષણ 'આધુનિક મરાઠી સાહિત્યના પ્રવાહો' વિશે થયું હતું. તેમનો વિષય ઇતિહાસ અને અર્પશાસ્ત્ર છે તો પણ તેઓ સાહિત્યના માત્ર કત્તાહી નહિ-વિવેકશાલી અભ્યાસી પણ છે, તેનો ખ્યાલ એ દોઢેક કલાકનો અખંડ વાગ્ધારાએ તરખોળ થતાં ઓતાઓએ ન્યારે ચિપળૂલકરથી આજ સુધીનાં કેટલાંક મુખ્ય વહેણોના પરિચય સાથે ત્યારે તેમને સમજાયું હતું ... બંકિમ-રાતાબદીની નોંધ આ અંકમાં અન્યત્ર લીધી છે. તે જ દિવસે કોલેજમાં પ્રો. બહુ-ભાઈ ઠાકોરે 'હિન્દના ઇતિહાસના સ્વભાવસિદ્ધ યુગો' પર આપ્યું હતું. પ્રાગૈતિહાસિક કાલમાં હિમાલય પણ નહોતો ત્યારથી માંડીને ખ્રિસ્તી અમલ સુધીની જે મુખ્ય ચાર કે પાંચ તબક્કા આપણા ઇતિહાસની છે તે દરેકનો તેમણે વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરક નીવડે તેવી વર્ણનાત્મક તથા કેટલેક સ્થળે અપૂર્વ નિચારદર્શનમય પિછાન કરાવી, સ્વતંત્ર સંશોધન પ્રતિ વળવા ઉદ્બોધન કર્યું હતું, અને એ નથી થતું તે ગુજરાતીઓની વિદ્યાવિષયમાં લાપરવાહ, વિલાસી પ્રકૃતિને કારણે એવી વાજબી ટોર પરથી કરી હતી. ... ગયે અઠવાડિયે (તા. ૬મી) વડોદરાના પ્રાચ્ય-વિદ્યામંદિરવાળા પં. લાલચંદ્ર ગાંધીએ પણ એ જ સ્થળે મધ્યકાલીન ગુજરાતના પ્રાકૃત ભાષામાંના 'જૈન નાટ્યસાહિત્ય' વિશે ઘણી રસમય માહિતી અર્ધમાગધી સોસાયટીના વાર્ષિક રનેદસમેલન પ્રસંગે સાદર

કરી હતી. આ તથા મરાઠી સાહિત્ય વિશેનાં સાધણો દુઃક સમયમાં 'માનસી'ના વાચકો માટે લખી આપવાની વિનંતિ વિદ્વાન સાધણકર્તાઓએ સ્વીકારી છે એમ કહેતાં ધણે આનંદ થાય છે. સારા સાહિત્યનું વાચન વિદ્યાર્થીઓ તથા બીજા સાહિત્યપ્રેમીઓમાં વધે એ સફરેશથી અર્હાના સાહિત્યમંડળે-ગુજરાતભરમાં એવો આ બીજો જ દાખલો છે-સાહિત્યની ધનામી પરીક્ષા આવતા નન્યુઆરીમાં લેવાનું 'કરાબ્યું' તથા 'નહેર ક્યું' છે તેની પણ સદૃષ્ટ નોંધ લેવી ઘટે છે.

નોંધ-ત્રિપુટી

૧૩મી: (૧) નર્મદ અને ન્હાનાલાલ વિશે ને નભોવાણી ગયા શેઠા દિવસમાં સંભળાઇ તેણે ધણા સાહિત્યરસિકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એલ ઇડિયા રેડિયોના સંચાલકો ગુજરાતી સાહિત્યને એ સુલભ રીતે લોકગમ્ય કરવાતા વધુ કાર્યક્રમો વારંવાર યોજે એ ઈષ્ટ છે. (૨) પ્રો. ઠાકોરે સપ્ટેમ્બરના 'ત્રિવેણી'માં અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે લખેલા લેખમાંનાં સારાં તત્ત્વોનો સ્વીકાર આભારપૂર્વક કરીને, કવિ ન્હાનાલાલ પોતાની ઉત્તર વય તો હવે નર્મદ કરતાં દલપત મોઠા હતા એમ કતા કરવામાં ગાળે છે એવી મતલબના અસાર તત્ત્વ સામે, અસત્ય-કથન સામે, વધિા ઉઠાવ્યા વિના રહેવાય તેમ નથી. એ કથન આ દૃષ્ટિકોણે વટે અસત્ય કરે છે: (ક) રા. કવિએ 'આપણાં સાક્ષરરત્નો બા. ૨' ના પૃ. ૮૭-૮૩માં પર, (ખ) 'મહિમદોત્સવના સાહિત્ય-બોલ બા. ૧' ના પૃ. ૧૨૬માં પર, તથા (ગ) દલપતચરિત્રના (ભણમાં, 'પ્રતાપ'ના એક દીવાળી અંકમાં આવેલું તે) કવિ-મિલનપ્રકરણમાં નર્મદદલપત વિશે ને લખ્યું છે તે વાંચનાર દરેક જણ જાણે છે કે, પ્રો. ઠાકોર મતપ્રદર્શન મજબૂર કરતી વખતે રા. કવિ વિશેના કુર્ચ્છથી ખેંચાઈ ગયા છે; ખેદકર વિરોધ તો આ એટલા માટે બને છે કે એ લેખ દિન્દના બીજા શાસ્ત્રીમાં વંચારો ત્યાં આપણા સર્વોત્તમ વિદ્યમાન કવિને વિશે આ બાબતનો ધરમૂળ ખોટો ખમાલ પેશ્યો; (૩) રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખના સર્વગ્રાસથી શોકની ને ધેરી ધાયા સમસ્ત સંસ્કારી ગુજરાત પર છવાઇ છે તે ખસતાં, ખાસ કરી નેમને એમના વધારે નિકટના સંબંધમાં આવવાને લાભ મળેલો તેમનાં હૃદયમાંથી ખસતાં, લાંબો સમય લાગશે ને કાર્યો એમને પ્રિય હતાં, નેમનાં ધર્મોએમને જલે અધૂરાં રહ્યાં છે, તે અને તેવાં બીજાં નવાં અનેક કાર્યો ધર્મપુદ્ધિથી કરવામાં તેમનું અનુકરણીય દર્શન આપણને દમેશ પ્રેરણાદનરૂપ નીનડે.

—વિ.

‘એશિયા તો એશિયાનું.’

કવિવર ટાગોરનો જાપાની કવિને ઉત્તર

જાપાને ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું છે તે માથ છે, એ મતલબનો જાપાનના કવિ ચેને નોગુચીએ કવિવર ટાગોર તથા મહાત્મા ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો હતો. એનો ડૉ. ટાગોરે જે ઉત્તર આપ્યો છે તેમાંના કેટલાક મુદ્દા નોંધવા જેવા હોઈ અહીં આપ્યા છે.

‘એશિયા તો એશિયાનું’

એ વાદની તમે જે વ્યાખ્યા કરો છો તે એક રાજકીય જસાચિકી છે. નાનું ‘યુરોપ તો યુરોપનું’ એ વાદના જે સૌ ગુણુ એમાં છે તે મને અમાન્ય છે. રાજકીય પક્ષો અને ભાગલા-ઓની બીંતોને ભેદીને આપણને સર્વને સ્વકીય એકતાનું ભાન કરાવનાર માનવતાનો જરા પણ અંશ એમાં નથી.

વર્તમાન આક્રમણ

પશ્ચિમના દેશો પાસેથી તેમની સુધળા હિંસક રીતિઓ શીખાને અને ચીનની માનવતા પર વિનાશક ચઢાઈ કરીને જાપાને સંસ્કૃતિના મૂલભૂત હરેક નૈતિક સિદ્ધાંતનો મર્યાદાક્ષોપ કર્યો છે. ચીનનાં સ્ત્રીજાળકો પર બે.બી ફેંકવાની અને પ્રાચીન દેવાલયો તથા વિશ્વવિદ્યાલયોની પવિત્રતાનો લંગ કરવાની ક્રિયા તે એશિયાખાતે ચીનને જોઈ રાખવાનું સાધન છે, એમ દર્શાવવા તમે “એશિયાઈ ખંડમાં નવીન મહાન દુનિયાનું સંસ્થાપન કરવાનું, બચકંર તો ખરું, પણ અનિવાર્ય સાધન” એવો શબ્દપ્રયોગ કરો છો; ભારે તો તમે પશુઓમાં પણ અનિવાર્ય નથી એવી જીવનરીતિનો આરોપ મનુષ્યસમાજ પર

૧. જાપાની પ્રબ. તો એ આક્રમણની વિરુદ્ધ એવી મતલબની કેટલીક વિગતો તા. ૧૧મી સપ્ટેમ્બરના ‘હરિજનબંધુ’માં છપાઈ છે તે તરફ સુઝ વાચકોનું ધ્યાન ગયું જ. દરે.—સ. ‘માનસી’

કરો છો. પ્રસંગવશાત્ કોઇ વાર પૂર્વદેશોએ જૂલ કરી તો જામે; પણ એમની એ જીવનરીતિ છે એમ કદી કહી શકાય નહિ એ નિશ્ચિત છે. એશિયાના તમારા કલ્પનામંદિરને ફરતો કોટ મનુષ્યની ખોપરીઓનો છે.

બુદ્ધિમાનોની બેવકાઈ

આપણા યુગના રોગનું સૂચક બયંકર ચિહ્ન તે બુદ્ધિમાનોની બેવકાઈ છે. યુદ્ધધેસળાના કટોકટીભર્યા દિવસોમાં પણ પશ્ચિમમાં કદી એવા મહાત્માઓની ખોટ પડી ન હતી કે જે માનવતાને નામે તેમના જ યુદ્ધપ્રચારકોની સામા થઇ લડાઈના ગડગડાટોની પાર પોતાનો અવાજ સંભળાવે. આ મહાપુરુષોને વેલુનું પડ્યું હવું; છતાં સ્વદેશજનોના અંતરાત્માના એ પ્રતિનિધિઓએ કદી એને દ્રોહ કયો ન હતો. મને આશા છે કે જાપાનના કલાકારો અને વિચારકો સેનાધિપતિઓની શેખાઇને નમ્યું નહિ આપે.

અજ્ઞેય ચીન

ચીન અપરાજ્ય છે. માર્શલ શિયેંગ કૈયેકના નિર્ભય નેતૃત્વ હેઠળ ચીનની સંસ્કૃતિ સૌ સંકટ તરી પાર જિતવાને અદ્ભુત સાધનશક્તિનિભવ દાખવે છે. અજૂતપૂર્વ ઐક્યથી સંગઠિત ચિનાઇ પ્રજા જીવના જોખમે જે વફાદારી બતાવે છે તેથી તે દેશમાં નવયુગનું સર્જન થાય છે. ચીનના સંપૂર્ણતઃ જાગૃત થએલા આત્માને કોઇ તત્કાલિક પરાજય કચડી શકનાર નથી.

કમનસીબની વાત છે કે આ સંબંધમાં પોતાનું મન્તવ્ય પ્રજાગપણે પ્રગટ કરવામાં બાકીની દુનિયા પણ લગભગ ડરપોક નીવડી છે; કારણ કે પોતાના બલિષ્ઠ માટે એ બાકીની દુનિયા વળી કાંઇ કૂબડી શક્યતાઓ સેવતી હશે. પરિણામે, તુષાનપ્રિય વ્યક્તિઓ અને તત્ત્વો તેમનો ઇતિહાસ અબઝાવવાને તથા કીર્તિને ક્ષંકિત કરવાને છૂટા રહે છે. પરંતુ આવી શિક્ષાવિમુખતા સાંભે ગણ મહાન અજ્ઞનની આગાહીકર છે.

શિયેંગ કૈથેકે હમણાંના એક સખાણુમાં જણાવ્યું છે કે જાપાન તો ચીનની કળાની પુરાણી કૃતિઓનાં, જેનું રથાન ફરી ન. પુરાય એવી ચીનની સંસ્થાઓનાં, તથા મહાન શાંતિપ્રિય, પણ અત્યારે તો જાપાનને હાથે મૂર્છિત, પરિપીડિત અને વિનષ્ટ, લોકસમાજનાં પ્રેત માત્ર સર્જી રહ્યું છે.

એ પ્રેતનો કાણુ નાશ કરશે ? આપણે આશા રાખીએ કે અનતિદૂર ભવિષ્યમાં જાપાની તથા ચિનાઇ લોકો વિદ્યેષભર્યાં ભૂતકાળનાં સ્મરણો ભૂંસી નાખવા હાથેહાથ મિલાવશે; ખરી એશિયાઈ માનવતાનો પુનર્જન્મ થશે; કવિઓ પોતાની કવિતા દ્વારા અવાજ ઉઠાવશે અને બેધડક એવી શ્રદ્ધાનો પુનરુદ્ધોષ કરશે કે મનુષ્યજાતિના નિર્મિત ભવિષ્યમાં માનવજન્મુઓની યાદવીને-અન્ધુવિદ્રોહને, તેના યાંત્રિક વિજ્ઞાનસાધ્ય જથ્થાબંધ જન્મને-રથાન નથી. ૧

૧. આ સખાણુ સર્ણી અમારું ધ્યાન ખેંચવા માટે અમે અમારા વિદ્વાન મિત્ર ડૉ. હીરાલાલ ગોહીવાળાના આભારી છીએ; અત્રે અનામી રહેવા છતાં એક બીજા પ્રાધ્યાપક-મિત્રે આ સ્થાપાંતર તુર્તાવૃત્ત કરી આપીને 'માનસી'ને એક વધુ વાર ઝાણી જનાવ્યું છે એટલું ઉમેરવાની પણ અમારી ફરજ છે.—સં. 'મા.'

નિકપચ્ચતિ

યોગ પર દીપ્તિઓ, શ્રી અરવિન્દકૃતઃ અંબાલાલ પુરાણી (શ્રી અરવિન્દ કાર્યા. આણંદ; આના ૧૦).—“ શ્રી અરવિન્દે તેમના શિષ્યોને પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપેલા તેમાંથી અવતરણો લઈને ” તૈયાર થએલા ‘લાઈટ્સ ઓન યોગ’નાં ચાર પ્રકરણોનું ભાષાંતર, ‘જૂથ’યોગ-સમજવામાં તથા એના વિસિદ્ધ યોગબ્યાસમાં સાધકોને મદદ કરે તેવી પુસ્તિકા. એ યોગનું લક્ષ્ય શું છે, તેની દૃષ્ટિએ આપણી ચેતનાની ભૂમિમાં એ કઈ ને કટલી છે, તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કઈ રીતે મેળવાય વગેરેને લગતી સ્વાનુભવસિદ્ધ સૂચનાઓ કર્તાએ આમાં આપી છે. જેમ કર્તાની અન્ય કૃતિઓ, જેમ ‘એસેસ ઓફ યોગ,’ (એનો ગુજરાતી પદોલો ભાગ પણ ઉપલબ્ધ છે) ના કાર્યાલયે એ જ કિંમતે પ્રગટાવ્યો છે.) તેમ આ સાધક-પંથપ્રયોગક દીપ્તિઓના વાચન, મનન તેમ જ આપણી ચેતના પર થયેલા યોગ્ય થએલા પ્રયોગથી આપણે સમગ્ર રાષ્ટ્રને છીએ કે યોગ પણ ખરેખર એક ‘સાયન્સ’ છે અને આપણા કર્તા અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અપ્રતિમ ‘સાયન્ટિસ્ટ’ છે. ‘જૂથ’યોગ એ જનવનું એકમાત્ર સંજ્ઞા અને સર્વોદયકારી સાધન છે. આ કપનોનો સામિતી જેમને નેહીની દોષ તેઓ કર્તાના મૂળ અંગ્રેજ મન્યો દ્વારા જાને ત્યાં સુધી મૂળ રૂપમાં, નદિ તો પછી આના જેવાં કાગળોને થએલા ભાષાન્તરોનો આશ્રય લઈને, એ મેળવી શકે છે; અને મેળવીને સર્વ પ્રેમમાર્ગો તથા વનરાસનાં લક્ષ્યમંથિના સમન્વયરૂપ એકમાત્ર આ પરિજ્ઞા લોકોદ્ધારક યોગમાર્ગના સાધક પણ બની શકે છે. પ્રવેશિકાઓ તરીકે, તથા વરસવાળું ‘જૂથ’યોગની ભૂમિમાં ‘તથા ઉમળાનું ‘જૂથ’યોગ-નવનીત’ જરૂર ઉપયોગમાં લઈ શકાય. વાચકોમાંથી સારી સંખ્યા એ રીતે લાભ લેશે જ એવી આશા રાખીએ.

વૈશાલીની જનિતા, ચન્દ્રગુપ્ત મેઘના કાળનું અર્ધવ નાટકઃ પ્રસ્તાવ એ વિવાનજી, અમદાવાદ; શ. ૧).—કમ્પ્યૂટરના યોગ સત્કર્મો ઉત્તર દિવસના કેટલાક મુખ્ય ભાગોનું સારકારિક જ્વન તથા પ્રકારનું હતું તેના અવધાનરૂપે આલેખ પાંચ અંકના નાટકરૂપે આપવાનો આ પ્રયાસ છે. પાંચે મુખ્યત્વે જ્ઞાન અને વૈશ્વરૂપ અને તેમના જ્વનમાં એ સમજની વિષયપુનર્વિવાદ, આંતરજાતીય જ્ઞાન વગેરે જેવા મોટા સામાજિક પ્રશ્નો સંબંધી વસ્તુવિષયિક રીતે પ્રતિબિંબિત

મતી હતી તેનું આલેખન કર્તાએ. સાદી ભાષામાં ક્યું છે. યોગાનુભવવિષયક છેલ્લો પ્રવેશ તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે, 'પ્રસ્થાનભેદ'ના વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાનાભ્યાસી કર્તાની કલમને શોભે તેવો છે. એ તથા કૃતિદાસ અને ધારાશાસ્ત્રને તેમનો અભ્યાસ અને અનુભવ આ રીતે રંગક સ્વરૂપે આપણને મળવા માંડ્યો છે એ આનંદની વાત છે; એ મળવો ચાહુ રહેશે તો વિરોધ આનંદ ધરો એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે.

રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલને. પ્રજાદેશપ્રવાસ: રમેશનાથ રંગ-નાથ ગૌતમ (નૂતન પ્રજાદેશ કાર્યા. રંગૂન)-૫. જવાહરલાલનેહરુ ૧૯૩૭ના. ઉનાળામાં પ્રજાદેશ ગયા હતા, તે સમયે. કર્તાને તેમના સહપ્રવાસી તરીકે ફરવાનો લાભ. પ્રજાદેશના એક અમણી કંગ્રેસ કાર્યકર તેમ જ ત્યાંના સર્વામણી ગુજરાતી પત્રકાર તરીકે મળ્યો. તેઓ એ લાભના સહભાગી આપણને આ રસપ્રદ ગ્રંથ દ્વારા બતાવે છે. ગ્રંથનું એક પણ પાનું શુષ્ક નથી; આ ક્યન જો થોડા ગુજરાતી પ્રવાસ-ગ્રંથોને માટે કરી રાકાય તેમાંનો એક છે. પંડિતજીના મોઢક અને પ્રોત્સાહક વ્યક્તિત્વને તાદરસપણે આલેખતા નાના મોટા લાક્ષણિક પ્રસંગો અહીં રહ્યું થયા હોવાથી, તેમના ભાવિ ચરિત્રકારે ગુજરાતી રીખી લઈને પણ પોતાના કાર્યમાં કર્તાના આ માનજનક પ્રયાસનો ઉપયોગ કરવો જોઈશે એવો અમારો સુચિન્તિત મત છે. અમારી પ્રત પર કિંમતવાળું પાનું નથી પણ તેમાંની એક છાપેલી ચળરખી જોલે છે. તેમ 'આટલે સસ્તે દામે' ગ્રંથ સુલભ છે. આ કારણે, માગીતાગીને નહિ પણ ખરીદીને જ, અમારા બંને તેટલા વધુ વાચકો એનું રસપાન કરે અને વારંવાર કરે, આત્મવર્જને પણ કરાવે, એમ હિંચીએ છીએ.

જોસેફ પિલ્સબર્ગ, નૂતન પોલંડનો જન્મદાતા: હરિચન્દ્ર ભ. બટ્ટ (કુમાર કાર્યા. અમદાવાદ; શ. ૧).-યુરપ અને અમેરિકાના રાજ્ય-પ્રકરણ કે ત્યાંના રાજકીય નેતાઓ વિશે ગુજરાતીમાં-શું સ્વતંત્ર અભ્યાસ-થી, શું સારાં ભાષાન્તર તરીકે-માનાહ ગણીએ તેનું વાક્યમ બહુ જ થોડું રચાયું છે. એ વિષયની, લેનિન વગેરે વિશેની બબ્બે કે પ્રચાર શોધીઓ જૂલવા જેવી જ; એ સિવાયનીમાં પ્રો. કાકોર અને સ્વ. પ્રો. બટ્ટનું 'પ્લેટાક' સ્વ. કાન્તકૃત 'લિક્ચન', સયાજી સાહિત્યમાળા અને સસ્તા સાહિત્યના 'નેશોલિયન' (પહેલાં 'એ વિરોધ સારાં ભાષાન્તરો'), 'કોપોટકિન કૃત' 'મેન્નાર્સ'નું ગુજરાતી

નિકષપૂર્તિ

યોગ પર દીપ્તિએ, શ્રી અરવિન્દકૃતઃ અંબાલાલ પુરાણી (શ્રી અર-
વિન્દ કાર્યા. આણંદ; આના ૧૦).—“ શ્રી અરવિન્દે તેમના શિષ્યોને
પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપેલા તેમાંથી અવતરણો લઈને ” તૈયાર થએલા
‘લાઇટસ ઓન યોગ’નાં ચાર પ્રકરણોનું ભાષાંતર. ‘જૂલુ’યોગ-સમ-
જવામાં તથા એના વિશિષ્ટ યોગીઓમાં સાધકોને મદદ કરે તેવી
પુસ્તિકા. એ યોગનું લક્ષ્ય શું છે, તેની દૃષ્ટિએ આપણી ચેતનાની ભૂમિકા-
ઓ કઈ ને કેટલી છે, તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કઈ રીતે મેળવાય વગેરેને
લગતી સ્વાનુભવસિદ્ધ સૂચનાઓ કર્તાએ આમાં આપી છે. જેમ કર્તાની
અન્ય કૃતિઓ, જેમ ‘હેસેસ ઓફ યોગ,’ (એનો ગુજરાતી પહેલો ભાગ
પણુ ઉપલા જ કાર્યાલયે એ જ કિંમતે પ્રગટાવે છે.) તેમ આ સાધક-
પ્રત્યક્ષદીપ્તિઓના વાચન, મનન તેમ જ આપણી ચેતના પર થયા-
યોગ્ય થએલા પ્રયોગથી આપણે સમગ્ર રાષ્ટ્રોએ છીએ કે યોગ પણ ખરેખર
એક ‘સાયન્સ’ છે અને આપણા કર્તા અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અતિમ ‘સાયન્ટિસ્ટ’
છે. ‘જૂલુ’યોગ એ જગતનું એકમાત્ર સંપૂર્ણ અને સર્વોદયકારી સાયન્સ
છે. આ કથનોનો સાબિતી જેમને ભેઈની હોય તેઓ કર્તાના મૂળ અંગ્રેજી
અથવા ફ્રાંસીસીમાં ત્યાં સુધી મૂળ રૂપમાં નહિ તો પછી આના જેવાં
કાળજીથી થએલાં ભાષાંતરોનો આશ્રય લઈને, એ મેળવી શકે છે;
અને મેળવીને સર્વ યોગમાર્ગો તથા તન્ત્રશાસ્ત્રનાં ઉત્તમાંગોના
સમન્વયરૂપ એકમાત્ર આ પરિપૂર્ણ લોકોદ્ધારક યોગમાર્ગના સાધક પણ
બની શકે છે. પ્રવેશિકાઓ તરીકે, ગયા વરસવાળું ‘જૂલુ’યોગની
ભૂમિકાઓ’ તથા હમણાંનું ‘જૂલુ’યોગ-નવનીત’ જરૂર ઉપયોગમાં
લઈ શકાય. વાચકોમાંથી સારી સંખ્યા એ રીતે લાભ લેશે જ
એવી આશા રાખીએ.

વૈશાલીની વનિતા, ચન્દ્રગુપ્ત મૈથાના કાળનું અપૂર્વ નાટકઃ
પ્રભાત ચ દિવાનજી, અમરાવાદ; ૩૧. ૧).—ઇસુખૂર્વના મોટા સત્કર્મમાં
ઉત્તર દિવસના કેટલાક મુખ્ય ભાગોનું સાંસ્કારિક જીવન કયા પ્રકારનું
હતું તેનો અભ્યાસપૂર્વક ખાસ પાંચ અંકના નાટકરૂપે આપવાનો
આ પ્રયાસ છે. પાત્રો મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય છે અને તેમના જીવન-
માં એ સમયની વિષવાપુનર્વિવાદ, આંતરબલીય જન વગેરે જેવા
મોટા સામાજિક પ્રશ્નો સંબંધી વસ્તુસ્થિતિ કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત

થતી હતી તેનું આલેખન કરાવે સાદી સાધનામાં કર્યું છે. યોગાનુભવવિષયક છેલ્લો પ્રવેશ તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે, 'પ્રસ્થાનભેદ'ના વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાતાઓની કર્તાની કલમને શોભે તેવો છે. એ તથા ઇતિહાસ અને ધારાસાસ્ત્રનો તેમનો અભ્યાસ અને અનુભવ આ રીતે રંગક સ્વરૂપે આપણને મળવા માંડ્યો છે એ આનંદની વાત છે; એ મળવો ચાહુ રહેશે તો વિરોધ આનંદ થશે એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે.

રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલનો જ્ઞાતદેશપ્રવાસ: રમેશનાથ રંગનાથ જૈતમ (નૂતન જ્ઞાતદેશ કાર્યા. રંગૂન)-પં. જવાહરલાલને હુકમ ૧૯૩૭ના ઉનાળામાં જ્ઞાતદેશ ગયા હતા, તે સમયે કર્તાને તેમના સદ્યપ્રવાસી તરીકે ફરવાનો લાભ જ્ઞાતદેશના એક અગ્રણી કેમિસ્ટ કાર્યકર તેમ જ ત્યાંના સર્વાગ્રણી ગુજરાતી પત્રકાર તરીકે મળ્યો. તેઓ એ લાલના સદ્ભાગી આપણને આ રસપ્રદ અન્ય દ્વારા જનાવે છે. અન્યનું એક પણ પાતું શુષ્ક નથી: આ કથન જે થોડા ગુજરાતી પ્રવાસ-અન્યોને માટે કરી રાકાય તેમાંનો એક છે. પંડિતજીના મોહક અને પ્રાત્સાદક વ્યક્તિત્વને તાદરાપણે આલેખતા નાના મોટા લાક્ષણિક પ્રસંગો અહીં રજૂ થયા હોવાથી, તેમના ભાવિ ચરિત્રકારે ગુજરાતી રીખી લઈને પણ પોતાના કાર્યમાં કર્તાના આ માનજનક પ્રવાસનો ઉપયોગ કરવો જોઈશે એવો અમારો સુચિન્તિત મત છે. અમારી પ્રત્યેક પર કિંમતવાળું પાતું નથી પણ તેમાંની એક છાપેલી ચળરખી બોલે છે તેમ જ 'આટલે સરતે દામે' અન્ય સુલભ છે. આ કારણે, માગીતાગીને નહિ પણ ખરીદીને જ, અમારા અને તેટલા વધુ વાચકો એનું રસપાન કરે અને વારંવાર કરે, આપતવર્મને પણ કરાવે, એમ હિંમતીએ છીએ.

નોસેફ પિલ્લેસ્કી, નૂતન પોલંડનો જન્મદાતા: હરિચન્દ્ર ભ. ભટ્ટ (કુમાર કાર્યા. અમદાવાદ; શ. ૧).-યુરપ અને અમેરિકાના રાજ્ય-પ્રકરણ કે ત્યાંના રાજકીય નેતાઓ વિશે ગુજરાતીમાં-શું સ્વતંત્ર અભ્યાસ-થી, શું સારાં ભાષાન્તર તરીકે-માનાદ ગણીએ તેનું વાક્યમય બહુ જ થોડું રચાયું છે. એ વિષયની, લેનિન વગેરે વિશેની બમ્બક કે પ્રચાક ભાષ્યો બૂલવા જેવી જ; એ સિવાયનીમાં પ્રો. ઠાકર અને સ્વ. પ્રો. ભટ્ટનું 'પ્લુટાર્ક' સ્વ. કાન્તકૃત 'સિકન', સયાજી સાહિત્યમાળા અને સસ્તા સાહિત્યના 'નેપોલિયન' (પહેલાં જે વિરોધ સારાં ભાષાન્તરો), 'કોપોલકિન કૃત "મેગાસ"નું ગુજરાતી

(આ પણ સંક્ષિપ્ત ભાષાન્તર): એટલાં જ પહેલી ચોધે તો માદ આવે છે. ૧ આવી સ્થિતિમાં, જ્યાંમાં જ્યાં ૮ ને વધુમાં વધુ ત્રીસેક પુસ્તકો-લેખો વગેરેની મદદથી, પોલિશ ઇતિહાસની પશ્ચાદ્ધ પદ, નહિ પોકળ શૈલીમાં અને નહિ શુદ્ધ શૈલીમાં પણ સારી વર્ણનાત્મક શૈલીમાં લખાયલું આ દુર્લભ સચિત્ર ચરિત્ર અવશ્ય આવકારાઈ છે. જીવાન કર્તાનો આ પહેલો પ્રયાસ છે પણ એવા પ્રયાસની અપકવતા કે અધૂરા જવાબદારીભાનનાં માઠાં દર્શન-વિષયયોજનામાં કે લખાવટમાં-અહીં થતાં નથી; અને તેથી જ, વિષયનું હાઈ દબેશની જેમ બરાબર પકડી લઈને લખેલા અન્યકાના પરિચયમાં શ. કલેસકર કહે છે તેમ અમને પણ “આશા છે કે ગુજરાતી વાચકો આવા સેવાકોનો ઉત્સાહ વધારીને એમની ખાસેથી કરીને કામ લેશે.”

કેળવણીની કરુણતા, એડ. હોમ્સકૃત: ચન્દ્રભાઈ કા. ભટ્ટ (નૂતન શિક્ષણ કાર્યા. સૂરત; શ. ૧) નવી કેળવણીના સિદ્ધાન્તો ફરી એક વાર ભારપૂર્વક રજૂ કરતાં ત્રણ પ્રકરણો; એક દષ્ટિએ ઉપયોગી કેમ કે આ પ્રકારના વિચારો ખાસસ્વરૂપે વિના ફરીફરીને વાચકો પાસે મૂકવાથી નવી કેળવણીની જેવી છે તેવી ભાવનાઓ તેમનાં મન પાસે તાજ રખાય છે. બીજી દષ્ટિએ એતાં, એ કેળવણીના પ્રચારકોને બે બોલ કહેવાની જરૂર છે. કેળવણીમાં થતા સ્વાતંત્ર્યનાના પ્રયોગોની વ્યક્તિના તથા સમાજના જીવન પર થતી અસર પોતે જ એક જુદો અભ્યાસવિષય બનવાની જરૂર હવે લાગે છે. એ અભ્યાસ આપણને શીખવશે કે નવા સિદ્ધાંતો લાંબા સમયના પ્રયોગો પછી પણ સંતોષકારક પ્રમાણમાં ફળદાયક નીવડતા નથી; માતૃષિતા તથા કુટુંબની ભોગ આપવાની શક્તિની અતિશય આકરી કરોટી કરે છે; અને તે માત્ર આર્થિક બાબતોમાં નહિ પણ સ્વાભાવિક હૃદ સુધીનું ધિર, સહનશક્તિ, જૂઠવંત સંકુચરજીવન નિમમિતપણે ચલાવવું, વગેરે જેવી બાબતોમાં પણ; તથા નવી કેળવણી અતિશય ખર્ચાળ છે અને જેઓ તેવા ખર્ચ કરવાની શક્તિવાળા છે તેમનાં બાળકો પણ ધણી વાર એ કેળવણીના તરફ કરતાં એ કેળવણીનો બદારનો ટોળ વધુ અંશે પામતાં હોય છે. આ બિન્દુઓની બરાબર

૧. રાજ્યપ્રકરણ વિષયમાં તો, ‘રાજ્યરંગ’ (નર્મદ); ‘ઇન્ડિયો ઇતિહાસ’ (નવલરામ); ‘મહાપ્રજ્ઞાનાં લક્ષણ’ (ગા. મા. ત્રિ.); અને ‘યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ’ (પ્રો. કાકર); એટલાં જ ગણાય ને ?

તપાસ કરીને, હાલની સુધરેલી કેળવણીને સુધારવા બાણી કેળવણીકારો વને, એને વિશે બેલવાલખવાની કે વધુ નવા પ્રયોગો કરવાની બાબત-માં દરેક વર્ષનો તહેવાર પાળવાની હિમ્મત બતાવે તો પરિણામે લાભ સંભવ છે અને ખરી હાનિ કાઢીને નથી. આશા રાખીએ કે આ નવીનતર દલિનાં કેળવણીકારો દેશમાં પાકવા માંડશે.

આપણું દેશની, સ્થિતિ, વિધિસાસ્ત્રી ચિપળીકરકૃતઃકો. સાકરલાલ તુ. ચાલિક (ચિત્રશાળા પ્રેસ, પુના; રૂ. ૦૧).—અર્વાચીન ભારતવર્ષમાં દૃષ્ટાની પદ્ધતિને યોગ્ય ને યોગ્ય વિદેહ મહાપુરુષો થયા તેમાં બંગાળ જેમ રામમોહનરાય તથા બંકિમચન્દ્રને, ગુજરાત નર્મદ, દાદાભાઈ તથા દયા-નંદને, અને તામિલનાડુ સુબ્રહ્મણ્ય ભારતીને ગણાવી શકે, તેમ મહા-રાષ્ટ્ર વિધિસાસ્ત્રી ચિપળીકર, આગરકર અને લોકમાન્યને ગણાવી શકે. તેવા એક મહાપુરુષે, રાંકરાચાર્યની જેટલી બત્રીસ જ વર્ષની આયુષ્યમર્યાદામાં, સ્વદેશ પર થએલા પારતત્ત્વ પરસરેકાર તથા પર-રાજ્યના આક્રમણની સામે આરાદે સાઠ વર્ષ પર કેવી પ્રશંસનીય દીર્ઘદષ્ટિથી ‘ મરાઠી ભાષાના શિવાજી ’ તરીકે સર્વદેશી સ્વાતંત્ર્યનો ધ્વજ ફરકાવેલો, તેનો તેમની ચિન્તનપર વેગવન્ત તથા વેધક કટાક્ષમય વાણીદ્વારા આપણને પરિચય આ મહારવની પુસ્તિકામાં થાય છે. જે જમાનામાં “ સાહેબની વિરુદ્ધ એક હરફ પણ ઉચ્ચારવાનું કામ મુશ્કેલ હતું ” તે જમાનામાં સાસ્ત્રીજીએ સાહેબી સંસ્કૃતિની ખામીઓ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિના પુનરુત્થાન માટે તેની ખૂબીઓનો નિર્દેશ અહીં પાને પાને કરેલો વંચાય છે. ગુજરાતી ભાષાનંતર સાચું થયું છે. લાંબા વખત સુધી સરકારી ભપતા હેઠળ રહેલું આ અગત્યનું લખાણ પહેલી તકે ગુજરાતને આપવા બદલ ભાષાંતરકર્તા અને પ્રકાશકને શાબાશી થતે છે.

આજની સાપ્તાયિકશાળા (રૂ. ૦૧), રેલો તથા ગીતો (રૂ. ૦૧૧), માર્કની લખેલી સુવાર્તાનો ખુલાસો (રૂ. ૧૧) : મિરાન પ્રેસ, સુરત.—અમદાવાદના આઈરિશ પ્રેસિબ્ટેરિયન મિશનવાળા રેવ. રબરુ. એડામ મલ્લિગનના આ ત્રણે અન્યે અમારા વાચકોના ધ્યાન પર લાવતાં અમને આનંદ થાય છે. તેમાંનો પહેલો અન્ય ભાષાંતર છે અને બીજા બે સ્વતંત્ર છે : પહેલો શિક્ષણવિષયક છે, બીજો ધર્મપ્રવચનોનો છે, ત્રીજો સેન્ટમાર્કકૃત ભાગવત (‘ ઓરેલ ’ માટેનો રેવ. હાન્તનો રાજ્ડ.) પરનું ભાષ્ય છે. ત્રણેત્રણ અન્યેની ભાષા

કોઈ જન્મે અને સંસ્કારે ગુજરાતી સુશિક્ષિત જૂદરથે. લખી હોય તેવી જ પ્રાંત અને છૂટથી પણ સવિવેક થએલા સંસ્કૃત શબ્દોના વપરાટવાળી છે; અને છતાં પ્રવાહીને જીવંત છે, શુષ્ક કે કિલબટ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકો એ જમાના પહેલાં જે ગુજરાતી લખતા તેની સરખામણીમાં તો રેવ. મહિંગનની બાપા ધણી પ્રગતિસાધક તથા અદ્યતન ગણવા જેવી છે. આ કારણે, ગુજરાતી બાપાના ધર્મવિષયક ગ્રંથોમાં આ પ્રકારનું ગણુનીય અર્પણુ કર્યા બદલ એ વિદ્વાનને આપણો સર્વનો હાર્દિક ધન્યવાદ થઈ છે.

સહયોગીઓ

આર્યન પાથ (સપ્ટે. '૩૮) : રાજ સ્વદેશમાં પૂજ્ય છે, વિદ્વાન સર્વજ્ઞ પૂજ્ય છે અને પયગંબર પૂજ્ય છે પરદેશમાં. આ છેલ્લા ક્યતની સાબિતી આપણને એટલા પરથી મળી રહે છે કે ગુજરાતીમાં લખાયેલા ગાંધીજીએ 'હિંદ સ્વરાજ'ને જોટણું મહત્ત્વ નથી આપી શક્યા ગુજરાતી વિચારકો અને નથી આપી શક્યા પૂરતા પ્રમાણમાં ભારતીય વિચારકો પણ, તેટલું અસાધારણ અને ઘટલું મહત્ત્વ સમજાલી નહોતનું. પ્રોફેસર્સ સોડી, કોલ અને બર્ન્સ જેવા પ્રથમ પંક્તિના તથા બીજા પણ માનનીય છ વિચારકોએ 'આર્યન પાથ' ના આ હિંદસ્વરાજ વિરોધાંકમાં આપ્યું છે. એ નાના સરખા શક્યતી ગ્રંથમાંની, સાત્ત્વિક જીવનની તથા સ્વાભાવિક સંનોષમય જીવનની ઉત્તમ ભાવનાઓ લેખકોમાંના ધણાખરા સ્વીકારે છે તથા એ ભાવનાપ્રયે પળીને પશ્ચિમના દેશોએ પણ પોતાની 'સંસ્કૃતિ'ને વહેલીચેડી સંસ્કારવી પડશે એવા જ્વનિવાળું કે સ્પષ્ટ સ્વીકારવાળું લખાણ પણ કેટલાક લેખોમાં વાંચવામાં આવે છે. ચંત્રોએ જગતમાં આચાર કરેલી નૈતિક બરબાદીને કારણે ગાંધીજીએ જે ખરેખર ક્રાંતિવાદી વિચારો એ વિષયમાં તીક્ષ્ણ, ભેદક, પ્રગલ્ભ પણ પ્રતીતિજનક દષ્ટિએ રહ્યું કર્યું છે તેનો પ્રતિવાદ કેટલાક લેખકો આપી કરે છે; પરંતુ એ ટીકા પણ તેઓ સમાન્ય ગ્રંથકારનું દષ્ટિબિંદુ સમજવાનો પ્રયાસ કરીને માનપૂર્વકની ચર્ચાદ્વારા કરે છે-શુદ્ધ હૃમત્તાએ તરીકે નહિ. 'હિંદ સ્વરાજ'ને તેઓ સામાન્ય કાઠિનો ગ્રંથ મણતા નથી એવી પ્રતીતિ આપણને તેને માટે વપરાયેલા 'એ ડિસ્કોવર્શ

બુદ્ધ' 'એ રિપરિચ્યુઅલ ફ્લોસિક' 'એ ગ્રેટ નેચરલ ફીનોમીનન' જેવા શબ્દગુચ્છો તથા એ શીર્ષકનાં મેસર્સ ઇ. ડી. એચ. કોલ, મિડલ્ટન મરી અને નેરેડ હર્ડના વિચારો વાંચવાથી થાય છે. આ ઉલ્લા લેખકનો-લેખો અધ્યાત્મદષ્ટિએ સંસ્કૃતિ વિશે લખનાર ગણુતર પાશ્ચાત્ય લેખકોમાંના એક છે તેમનો-લેખ ગાંધીજીના દૃષ્ટિબિન્દુને સૌથી વધુ ન્યાય આપનારો છે. આ વર્ષની ગાંધીજીની અવસર 'આર્યન પાથે' ઉપર જેની આછી જ પિછાન કરાવી શકાય છે તે, પ્રસ્તુત વિશેષાંક પ્રગટ કરીને જે વિશિષ્ટ ઉપયોગી સંસ્કૃતિસેવા બનવી છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

શ્રી ફ્રોબર્સ ગુજ. સભા ત્રિમાસિક (જુ.-સપ્ટે.) વિદ્વતાની જગર ભૂમિ હોવા માટે જાણે ગર્વ લેનાર ગુજરાતમાં જે બહુ થોડાં સામયિકો વિદ્વતાપોષણનું મહાપ્રયાસ રીતસર નિયમસર કરે છે, તેમાંના એકનો આ અંક, હમેશાના એના અલ્પસંખ્ય સંપ્રદર્શીય અંકોની જેમ, વિશેષ ઉપયોગી બન્યો છે. પ્રો. હીરાલાલ કાપડિયા, રા. કેશવરામ રાસ્ટ્રી વગેરેના લેખોથી તેમ 'પ્રાચીન પાટણ' (માણિકલાલ ચ. દવે) અને 'ગુજરાતનું પુરાતત્ત્વશાસ્ત્ર' (રણછોડલાલ ધ જ્ઞાની) એ ભારે મહત્ત્વના લેખોથી પણ-માધુરી (અ. ૧ થી ૩): અત્યાર પહેલાં જ સમાજના શિષ્ટોનો સત્કાર પામેલું નવું ત્રિમાસિક. 'માનસી'ની આ નાની પણ કોડલી બહેનને અમારા આવકાર જ હોય. જ્યાં સર્જન-ચિંતન પોષવામાં એ અમને પણ દે'ક સમયમાં ટપી નય એમ ઇચ્છીએ છીએ.-કુસુમ: પુનેથી નીકળતા આ સાહિત્યરસિકોના ચારમાસીના બીજા અંકમાં 'ત્રિશળ' વાર્તા 'ફૂતરા' અને 'બમરાને' (પતીલ) સૌથી સારાં છે. મહારાષ્ટ્રવાક્યમયપરિચય કાવવામાં એ અને તેટલા વિશેષ દિસે આપે એમ ઇચ્છીએ. પૂર્ણા અને નૂતનશિક્ષણનું અનુક્રમે બીજું અને ચોથું વર્ષ ગયા ચરણમાં શરૂ થયું. એ માટે અમારાં બંનેને અભિનંદન. 'પૂર્ણા' તરફ સંસ્કારી ગુજરાતનું ધ્યાન દેજી જોઈએ તેટલું ગયું લાગતું નથી પણ શિષ્ટ સાહિત્ય અને ધ્યાનપાત્ર સંશોધનનાં લખાણોની બાબતમાં બીજાં સારાં માસિકોની હારમાં તે પહેલેથી છે અને હવે વધુ આવડું નય છે. આ બંને માસિકો જેવા અને 'માધુરી' જેવા વિશિષ્ટ સત્પ્રયાસો નવું-ગુજરાત કરતું જ રહે છે પણ ગુજરાતીઓને એની સામે જોવાની કુરસદ નથી

એમ મણી વાર લાગે છે. એ ખેડકર સ્થિતિ કદી સુધરશે ખરી ?

—રશિમ (૧૯૩૭-૩૮): સેંટ ડેવિયસ કૉલેજના ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ તરફથી પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ બાલાના સુધોગ્ય તંત્રીપદે નીમ્નલઃ આ વાર્ષિકની સૌથી આગળપડતી વિશેષતા એ છે કે ઇલાકાની કૉલેજમાં માત્ર એ કૉલેજના ગુજરાતીઓને પોતાની માતૃ-ભાષા માટે એવી અસામાન્ય આદરપાત્ર યેવના છે કે તેઓ માત્ર ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની સેવા માટે આજે અગ્રચર્ય વર્ષથી પોતાનું પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાનાં અમસમય ફાળવ પાડે છે અને તેનો ખર્ચ પણ મેળવી લે છે. લેખોત્તર ધોરણે જિજ્ઞાસુ છે. મેસર્સ કાજ અને ભૂખલુ-વાળાના ‘નૃપુરજંકાર’ અને ‘વાર્તાકલા’ નો ખાસ ઉલ્લેખ આવશ્યક છે; જોમ, રા. બેટાઈ અને રા. મન:સુખલાલ ડવેરીનાં કાવ્યોનો પણ મંડળે ગુજરાતીનો અભ્યાસ ઉત્તેજવા સ્થાપેલી શિષ્યવૃત્તિની સ્તુત્ય પ્રધાનું અનુકરણ ખીજી કોલેજ કરશે એવી આશા રાખીએ.—

—સાર્વજનિકનકલ:—(માર્ચ ‘૩૮): એમ. ટી. ખી. કૉલેજ-લાઈ-બ્રેરીમાંની હાથપ્રતોની રા. ડાહ્યાભાઈ પટેલે કરેલી વિસ્તૃત ચાઢીને પહેલો ભાગ ૨૪ પાનામાં છપાયા છે. એ કારણે સુરત કૉલેજના મળગાસિકનો આ અંક સર્વ મધ્યકાલીન અભ્યાસીઓને પણ ઉપયોગી નીવડે તેવા છે. તંત્રીસ્થાનેથી લખાયેલું એક અવલોકન ‘અધીરી છત્રનાવ’ ‘નાણાંવછર હોવ તો ?’ (રા. માર્શલ) અને રા. ગંધર્વાલ વ્યાસરચિત કાવ્ય ‘વન્દિતપ્રવેશ’ કૉલેજ મેગેઝિન ન હોય તેવા સારા સામયિકમાં પણ ચોભે તેવાં છે. નૈવાયિક લખાણોમાં મેસર્સ નાયક અને દેસાઈના ‘અર્ધ્ય’ (કાવ્યસંગ્રહ) તથા ‘દર્શનિકા’ વિશેના લેખો તરફ પણ ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ મૈત્રી: મુંબાઈની ફેલોશિપ સંસ્થાને પણ મનોદર ચિત્રાવાળો દશાબ્દી-અંક. એ હુમ પ્રસંગ નિમિત્તે સાળાને અમારાં અભિનંદન. અંકમાં નાનાં, વિવિધતા અને તાજગીથી ભરેલાં યુક્તળ ગુજરાતી અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ બાળ-લખાણો: ઉપરાંત ‘નામ વિનાની નાટિકા’ (‘ગુપ્ત’ લિખિત) તેમ જ રા. ચન્દ્રવદન મહેતાનું નિશાળ વિશેનું સરળ સુંદર નાનું કાવ્ય તથા ‘સુંદરમનું દૂક’ રસીકું સંસ્મરણાત્મક લખાણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સાળાનો જૂનો તથા ધડાતો ઇતિહાસ ‘પણ પ્રિ. શુકલે ઇંગ્રેજમાં અને રા. પ્રાણુચંકર ઉપાધ્યાયે ગુજરાતીમાં લખેલો છે તે એના આદરો અને પ્રગતિનો પરિચય યથાશય કરાવે છે.

—પુર્ણિમાઃ આ નામની રા. રમણસાલ દેસાઈની નવલ પરથી તયાર થયેલી આકર્ષક ફિલ્મની ચિત્રમય ચિત્તાકર્ષક બે પત્રિકાઓ પ્રકાશ પ્રિકયસં તરફથી મળી છે તેની પહોંચ આભાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ.

સ્વીકારનોંધ

[આ મથાળા હેઠળ નોંધાયેલા નવા ગ્રન્થોમાંના કેટલાક વિશે પરિચાલિકા અથવા સમાસોચના હવે પછી આવશે.]

૧

૧. શ્રી ભગવતી-સારઃ, પંચમ અંકનો છાયાનુવાદઃ ગોપાલ-દાસ છ. પટેલ (જન સ હિત્યપ્રકાશનસમિતિ, અમદાવાદ; રા. ૨). —૨. યોગશાસ્ત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્યકૃતઃ ગો. છ પટેલ (જન સા. પ્ર. સમિતિ, અમદાવાદ; રા. ૧). —૩. થી ૭ જપછ, ગુરુ નાનકદેવકૃતઃ મગન-લાલ પ્ર. દેસાઈ (૬ આના); ચીનનો અવાજ. રવ. લોવેસ ડિકિન્સનકૃત ' લેટર્સ ફ્રોમ જન ચાર્લનામેન'નું ભાષાન્તર, રા. કાલેલકરવિખિત પરિચય સાથે, બીજી આવૃત્તિઃ ચન્દ્રશંકર પ્રા. શુક્લ (રા. બા); બેટ્લિસ અને હાઈડ, રોગટ છ. રવીવન્સનકૃત સુવિખ્યાત વર્તાનું ભાષાન્તર, રા. મહાદેવ દેસાઈવિખિત પરિચયપત્ર સાથે, મ. પ્ર. દેસાઈ (૬ આના); હિમાલયનો પ્રવાસ, ચોથી આવૃત્તિ ' છવન-ની તાજબી ' નામક કતાની નવી પ્રસ્તાવના સાથે ડ. બા. કાલેલકર (રા. બા); લોકમાતા, બીજી આવૃત્તિઃ ભારતની ૨૭ નદીઓ વિશે નિબંધિકાઓઃ ડ. બા. કાલેલકર (રા. બા); પાંચેના પ્રકાશક નવ-છવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ.

૨

૮. જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું તૃતીય ઠરણ (Tertium Organum), વિષ્ણુભાન રશિયન તત્ત્વચિન્તક યુર્યેન્સ્કીના વાદનું દિગ્દર્શન. પ્રો. બ. ક. કાકેશની દીપો સહિતઃ અંબાલાલ પુરાણી (શ્રી અરવિન્દ માર્ગી. આણંદ; રા. બા). —૯ કબીર સંપ્રદાયઃ-એના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત, કબીરની વિચારધારા, ગુજરાતમાં એ સંપ્રદાયનો પ્રચાર તથા તેની ગુજરાતી સહિત્ય પર થયેલી અસરનું નિરૂપણ પ્રો. બ. ક. કાકેશવિખિત પ્રવેશક સહિતઃ કિસનસિંહ ગો. આવડા (કોબસ ગુજ.

સમા, મુંબઈ; રા. ૧).-૧૦. શુદ્ધદ્વૈતસિદ્ધાન્તામહીપ, પ્રા. ગોવિન્દ-
લાલ હ. ભટ્ટે દિપ્પણ ઉમેરી સંશોધેલી નવી (ખીજી) આવૃત્તિ:
૨૫. મગનલાલ ગ. શાસ્ત્રી: (વાડીલાલ ન. શાહ, રા. ૧૧).-અક્ષ-
પાદપ્રવેશિકા કિંવા શુદ્ધદ્વૈત વેદાન્તનાં મૂળતત્ત્વો: કેશવરામ
કા. ચામી (શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય યુવકપરિષદ, મુંબઈ; ૩ આના).

૩

૧૨થી ૧૪. કલાસુષિ, સી. જિનરાજદાસદ્વૈત ૪૦ નિબંધોનું
બાષાન્તર, રા. રવિરાંકર શવળલિખિત ઉપોદ્ધ્યાત સાથે, ઇન્દુમતી
મહેતા, ભૂપતરાય મહેતા (રા. ૧૧); અધ્યાત્મભણવન, જિનરાજ-
દાસદ્વૈત ૪૪ આધ્યાત્મિક પ્રવચનોનું બાષાન્તર: રાજ (રા. ૧) અક્ષ-
વિધાનો પારિભાષિક કોષ: ભૂપતરાય મહેતા (બે આના)
ત્રણેના પ્ર. અંબાલાલ છુ. શાહ.

૪

૧૫ દ્વિગન્તા—નવલિખના ૨૫૩૫ વિશેના લેખ સાથે, ૧૦
નવલિખાએ; મોહિનીચન્દ્ર (નવચેતન સાર્વજનિકમંદિર, અમદાવાદ;
રા. ૧૧).-૧૬. રક્તપિપાસુ રાજકુમારી, 'ગુજરાતી'ની ૧૯૩૮ની
(૫૫મી) ભેટ: ભેટલાલ હ. મહેતા (ગુજરાતી પ્રિ. પ્રેસ
મુંબઈ; રા. ૩-૬-૦), ૧૭ રંગન-ગુણસુન્દરીની ૧૯૩૮-૩૯ની
ભેટ: પ્રભાદ (ગુણસુન્દરી કાર્યા. વડોદરા; રા. ૧૧).-૧૮. કાંખાં
કિરણ, વાર્તાસંગ્રહ: રતિલાલ ના. શાહ, અમદાવાદ (૭ આના).
-૧૯. નયન-કાંચમાલા, પ્રસ્તાવનાલેખક 'બેકાર': નયન; રાણાવાવ,
કાંઠિયાવાડ (રા. ૧૧).-૨૦ ક્ષય એટલે શું? આવૃત્તિ ત્રીજી;
ડો. પ્રાણીચરન મા મહેતા, નમનગર (બે આના).

૫

૨૧. દોશ્ય લદરી ૧થી ૧૨: રાઝદાપ્રગ્રાહ વર્મા (ધુમાન્તર
કાવો સૂરત; રા. ૧૧).-૨૨. બાલસાહિત્ય-સર્વસંગ્રહ, બા. ૨,
૧૯૩૨-૩૬ સુધીનો, પત્રિચય સાથે. છવરામ ભેષી: વડોદરા રાજ્ય-
પુસ્તકાલય મંડળ, વડોદરા (૧૦ આના)-૨૩, ૨૪. કુદરતકથાઓ,
બા. ૧; સોમભાઈ પટેલ: આપણું પક્ષીઓ: નરેન્દ્ર બેપેકા:
દરેકના પ્ર. શ્રી હસિણામૃતિપ્ર. મંદિર, ભાવનગર; (દરેકના પાંચ

આના).-૨૫. પતંગિયાં, આ. ૩૭: સં. જ. ફાળી (મુન્દર સાહિત્ય પ્ર. મંદિર, મુંબાઈ; ત્રણ આના)

૬

૨૬. સોશાળ અને રુસ્તમ. ૧૫મું આબ્દિક વ્યાખ્યાન, ગુજ. વર્ના. સોસાયટીનું: પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર (એ આના).-૨૭. શ્રી ગુજ. ફોર્સ સભાનો જ્ઞાતાન્ત, ૧૯૩૭; તત્સમાન્તર્ગત બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકલય વિશેની માહિતી સાથે.-૨૮. અમદાવાદ ગુજ. સાહિત્ય-સભાનો ૧૯૩૭-૩૮નો જ્ઞાતાન્ત.-૨૯. શ્રી વડનગર નાગર મંડળ, મુંબાઈનું ૩૦મું વાર્ષિક નિવેદન તથા વાર્ષિક મહોત્સવના પ્રમુખ ડૉ. બિહારીલાલ ના. અન્તાણીનું વ્યાખ્યાન. ૩૦. હિન્દી અચારક મંડળ -સૂરતનું પ્રથમ (૧૯૩૭-૩૮નું) વાર્ષિક વિવરણ.

૭. (પુરવણી)

૩૧. લલિતકલા અને ખીલ સાહિત્યલેખો, નવ સાહિત્ય-વિષયક નિબંધો: ૨૬. સૌ. ચૈતન્યબાલા મળમુદાર (મંજુલાલ ર. મળમુદાર વડોદરા; (શ. ૨).-૩૨. ' શ્રી સંચિત ' નાં કાવ્યો:- ૨૬. ૩૫સંકર લ. ઝોઝા, એ કલાપીમિત્રનાં કાવ્યનો સંગ્રહ, ૨૧ મહારાંકર લ. દેસાઈલિખિત જીવનપરિચય તથા લલિતજીલિખિત ' એ બોલ ' સાથે (મનહર બ્રધર્સ, મોરબી).-૩૩. તેજપાળનો વિજય, ગુજરાતના એ વીર મંત્રી વિશે માહિતી; ગોપ્રા, પાવાગઢ અને ચાંપાનેરના અપ્રકટ ઇતિહાસ સાથે: પં. લાલચન્દ્ર લ. ગાંધી (અલયચન્દ્ર લ. ગાંધી, લાલનગર; શ. ૧૧).

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. મતાંક પળી મળેલી નીચેની વિશેષ મહત્ત્વનો આભારસહ સ્વીકાર કરીએ છીએ:

શેઠ પ્રાણુલાલ દેવકરણ નાનજી, મુંબાઈ શ. ૨૫

શેઠ અભેયદાસ ગિરધર, પોરબંદર „ ૨૫

„ ૫૦

૨. તબી લોનનો ઉદ્દેશ્ય ગમે વખતે કરેલો તે હાલ તે દેવી

પક્ષ નથી એટલું સાચું છે; પરિણામે, એ દેવું જ્યાં હવે ત્યાં (શ્રી. સાહ્યાચાર્યોનો સંપ્રદાય) રહે છે.

૩. ગયા એપ્રિલથી જુન દરમિયાન કરેલા એક ખાસ કામના સંચાલકને શ્રી. બસો મળેલા, તે 'માનસી'ને નિયમાનુસાર અપાયા છે.

૪. આ અંકની પૃષ્ઠસંખ્યા 'હમણા' વધુ અંકથી બાંધેલી મર્યાદાની બહાર ગઈ છે એ દેખાઈ આવશે. વાચકોને તેથી લાભ ન થઈ એ હકીકત તરફ ધ્યાન એવજા સારું છે. એમકલેખોને મેં મર્યાદા વિનંતિ કરીએ છીએ કે, પાનાં આમ વધવા દીધા છતાં, સ્વીકારાયેલાં લખાણો છપાતાં વિલંબ થાય તેો દરજ્જા કરશે. અમારે કર્તવ્ય છે એ લખવાના વિભાગોને પૂરતી જગ્યા આપી શકાતી નથી એનું ટીક અને દુઃખકર માન અમને છે તેટલું બીજા કોઈને બાંધે હોઈ શકે એટલું જ એ બાબતમાં તેો નોંધીને વિરમવું યોગ્ય લાગે છે.

૫. પાનાં વધે એટલે અંક છપાઈ પૂરો થતાં એટલી વધુ વાર લાગે જ; બીજું, અમારા સૂરતનિવાસ પછી પણ ભાવનગરમાં જ છપાવવાનું વધુ કરકસરવાળું જણાતાં એ ચાલુ રાખ્યું હોઈ, એકથી દૂર રહેલા બંધસાથી છાપનાર અને નોકરિયાત છપાવનારના સંબંધી બધે હોય છે તેવી સંજોગવશતા 'માનસી'એ પણ નભાવી લેવી પડે છે; ત્રીજું, સૂરતથી ભાવનગર અંક વેળાસર પૂરા કરના માટે જવા આવવાનો આવતો ખર્ચ પણ આ વખતે કર્યો નથી કેમ કે રેલ્વે કંપનીને ચૂકવાયાં હોત તે નાણાં આ અંકનાં વધી પડેલાં પાનાં (જવાનો વખત થતા પહેલાં જ) ખાઈ ગયાં હતાં. આવી બધી પરિસ્થિતિને દારણે (તેમ જ, આ નોંધ લખ્યા પછી જલ્દી તેમ, ભાવનગરની પ્રેસ દફતાળને કારણે. તા. ૧૮-૧૦-૩૮.) આ અંકનું અનિયમિતપણું અનિવાર્ય હતું એવું અનુભવમાં રાખવા વાચકો કૃપા કરે.

૬. 'નાનુક સવારી'ને પત્રમિત્રોએ તથા મુંબઈના રેડિયો-રે-યનેથી શ્રી. વલ્લભ શક્તિ: સીએ ભાવપૂર્વક આપેલા આભાર માટે છપાનાર માનીએ છીએ. એ પુસ્તક પત્રના પ્રાદર્શને વળતરથી મળવાનું ગમે વખતે જલ્દી કરેલું એ રોજના આવવા દીસેંબર આખર સુધી અમલમાં રહેશે.

સૂરત: તા. ૨૧-૬-૩૮

વિ.

મંજૂષા

નવસવિશેષ

‘વિહંગમ’નો અંકિમ-અંક

કાંચેસનગર, નાગપુરથી નીકળતા આ માસિકે બધા મળી પાંચ ૪ આનામાં મળી શકે તેવા તેના આ (જુલાઈના) અંકમાં અંકિમચન્દ્ર વિશે અનેકવિધ ઉપયુક્ત સામગ્રી પીરસી છે. અંકનાં ગણકખાણોમાં માનવું સ્થાન રા. કાલેલકરના ‘નવયુગવિધાના અંકિમચન્દ્ર’ને મળ્યું છે; એમનો જ જે નાનો શેઠ મનોહર સેખ ‘વન્દે માતરમ્’ વિશેનો નામે ‘માતાનું અમર વૈતાલિક’ આપણને ૧૪મી ઓગસ્ટના ‘હરિજનઅધુ’માં મળી ગયો છે તે અહીં મરાઠીમાં ‘રાષ્ટ્રગીતાયા ઋષિ’ નામથી રજૂ થયો છે. ‘અંકિમચન્દ્રાંચે’ સ્કુટ સેખન’માં ‘માર્ગર’ ‘પુષ્પ નાટક’ અને ‘છત્રેજસ્તોત્ર’ અને ‘ગદ્ગદી’નાં મરાઠી ભાષાંતરો આપ્યાં છે. અંકિમશતાબ્દી પ્રસંગનું એ નવસકથાકાર વિશેનું રવિ-બાબુનું તથા એક બીજું ગીત (મૂળ તેમ જ મરાઠી) અને એ પ્રસંગે ‘વિચિત્રા’ એ અંગાળી માસિકમાં આવેલો અંકિમ-કલામાંના શિલ્પતત્ત્વ વિશેનો સેખ પણ ભાષાંતરરૂપે આપણે અહીં વાંચીએ છીએ. ઉપરાંત, પ્રો. શ્રીનિતાસ બનલદીના એ સ્વતંત્ર અભ્યાસપૂર્ણ સેખો સાથે આ આકર્ષક વિશેષાંક (જેમાં બીજા વિષયોનાં ટૂંકાં રસિક સખાણો ને નવસિકાઓ પણ છે તે) પૂરો થાય છે; સહજત મરાઠી નવસકથાકાર હરિભાઉ અને અંકિમની

નવલકથાઓમાંની એકેકમાં તરી આવતું એક નાતું શું? ચમત્કૃતિ-જનક સામ્ય' દર્શાવનારો લેખ એક; તથા બંકિમના જીવનકલા વિશેનો ખીજો.

‘દક્ષિણ ભારત’નો સાહિત્યકંઠ

એ સામયિક મદ્રાસની દ. બા. હિંદીપ્રચાર-સભા કાઢે છે. તેનો ઉદ્દેશ દક્ષિણ ભારતીય સંસ્કારિતાનો હિંદી ભાષા દ્વારા દક્ષિણેતર ભારતના પ્રાન્તોને કરાવવો એ છે. એ ઉદ્દેશ ખર આવે તેવા લેખો આ અંકમાં છે. તેમાં ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર આટલા છે: તામિલના મહાન શિષ્ટમાન્ય મધ્યકાલીન ગ્રંથ ‘મણિમેખલાધ’ પરતું વિવેચન; કવિ સુબ્રહ્મણ્ય ભારતીના જીવનકવનની ટીકાત્મક રૂપરેખા; અર્વાચીન તેલુગુમાં નવલિકાલેખન; કનડા અને મલ્યાળી લોકગીતો તથા વાર્તાઓ. લેખકોએ તામિલ વગેરે ભાષા-માંથી અવતરણ પોતાના લખાણમાં કર્યા હોય તે સર્વ તે તેભાષા-માં જ પણ નાગરી લિપિમાં છાપ્યાં છે.

૧૬મી. પી. ઈ. એન. પરિપદ

એ ગયા જીવનના છેલ્લા અઠવાડિયામાં પ્રાગ (છેકોસ્લોવાકિયા) ખાતે હતી. તેમાં જે બસો કરતાં ય વધુ વાજ્ઞમયસેવકો હાજર રહ્યા હતા તેમાં આન્તરરાષ્ટ્રીય વિશ્વકોશની પોતાની યોજના જેમણે હમણાં જ પ્રગટ કરી છે તે રા. એચ. જી. વેલ્સ, વિખ્યાત બ્રિટિશ ગ્રંથકાર અને પત્રકાર રા. એચ. ડબ્લ્યુ. નેવિન્સન, સંસ્થાના આણુ આન્તરરાષ્ટ્રીય પ્રમુખ રા. જુલે રોમે, પ્રસિદ્ધ છેક નવલકાર કારેલ કાપેક વગેરે હતા. હિન્દી કોઈ પ્રતિનિધિ આ વર્ષે જઈ શક્યા નહોતા.

પરિપદ પ્રાગ યુનિવર્સિટીમાં સર ચર્ચ ત્યારે દેશના મુખ્ય પ્રધાન ડૉ હોડ્ગેએ હૃદય-હૃદયનો સમન્વય કરવાના વાજ્ઞમયના કર્તાવ્ય પ્રત્યે તેમજ રચનાત્મક રાષ્ટ્રીયતાની અગત્ય પ્રત્યે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

પરિષદની સમિતિઓએ ચર્ચેલા વિષયોમાં બાલસાહિત્ય, કહેવાતા ભોક્ત્રિય સાહિત્યથી નિરાળું જ એવું સારું સાહિત્ય કઈ રીતે વિકસાવવું અને પોષવું તેની વિચારણા અને ગ્રંથોની રચના તથા એના જીવનને જોખમમાં આણનાર લાગવા માંડ્યાં છે તે રડિયો; ફિલ્મ અને ટેલીવિઝનનો સાહિત્યની સાથેનો સંબંધ; આ સર્વ હતા. કરાવોમાંના મુખ્ય જીવન્ત ભેખડોને મદદ કઈ રીતે કરાય તથા ભેખડોનું વાણીરવાતંત્ર સુરક્ષિત રહેવું જોઈએ—એ વિશેના હતા. આ છેલ્લી બાબત પર બોલતાં રા. વેલ્સે, હાંલ ચાલી રહેલા જાતિ-જાતિ વચ્ચેના વૈમનસ્ય વિશે ઊંડી લાગણીથી બાપણ ક્યું હતું. પરિષદને અંગે ખુલ્લી નાટકશાળામાં રામિયો એન્ડ જુલિયટ નો પ્રયોગ પણ થયો હતો.

૧૯૩૯ની પી. ઈ. એન. પરિષદ સ્ટોકહોમમાં અને ૧૯૪૦ની હિંદમાં મહીસુર રાજ્યમાં ભરાવાની છે. (' ધી ઈન્ડિઅન પી. ઇ. એન. ' સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮).

સામયિકામાંથી

મૃત્યુદૃતને^૧

[શ્રી. જ્યોત્સ્ના શુક્લ: ' લોકવાણી ' (તા. ૨૮-૮-૩૮)]

કાણુ કાણુ રે તમે તાપીનાં નીરમાં ફૂલડાં વીણવા જિતયાં ?
કેના આદેશથી સંધ્યાના ચીરમાં ફૂળાં કુસુમ તમે સંધમાં ?

નાંબ્યા સંદેશ, ના દીધાં સૂચન કે

કાળની ન ખંજરી વગાડી,

રમતાં આનંદતાં બોળાં અજ્ઞણને

લીધાં અચિંતવ્યાં ખૂટાવી:

૧. ગા. તા. ૧૨-૮-૩૮ ને રાજ જાહેરા તાપી તરીમાં હોડી દૂબવાના અત્યંત કઠણાજનક અકસ્માતને અંગે રચાયેલાં કાવ્યોમાંનાં જે સર્વાત્તમ આડું ઉતાર્યાં છે.—સ. ' આ. '

રે ! જળ મોતની એ કેમ તમે તાપીનાં નીરમાં બિછાવી ?

કેટલી ય માતાનાં હૈયાં તૂટ્યાં ને
ભાંડુની બેલડીઓ તૂટી,
આશાને પાંદડે હિંચતી પ્રકુલતી
પત્નીઓ જીવતી બરખાતી :

રે ! જળ મોતની એ કેમ તમે તાપીનાં નીરમાં બિછાવી ?

શ્રીફળ ને ફૂલનાં નિર્મળ સમર્પણ
લાઝ્યાં કે દેવને અધૂરાં ?
માનવ શ્રીફળ ને ફૂલડાં શાં બાળને
લૂંટીને ભોગ કયો પૂરા ?

રે ! જળ મોતની એ કેમ તમે તાપીનાં નીરમાં બિછાવી ?

નમતી સંધ્યાના સ્યામલ પાલવથી
કાળા એ કામને છુપાવી,
આવી આદૃતિ,—આ હૈયાંની હોળાઓ
કિયા દેવે કહો સ્વીકારી ?

રે ! જળ મોતની એ કેમ તમે તાપીનાં નીરમાં બિછાવી ?
તાપીને તીરથી શાને અમારાં ફૂળાં બાળક કહો જીવકયાં ?
સંધ્યાના ચીરમાં કોના આદેશથી મોંઘાં માનવ તમે છુપવ્યાં ?

સૂરતનાં હૈયાં

[પ્રો. વિષ્ણુમસાદ ર. ત્રિવેદી : ' પ્રતાપ ' (તા. ૨૭-૮-૩૮)]

“ જોઈ બચાવો ! જોઈ બચાવો !

કાળક્રમેથી જોઈ બચાવો !

આમળ મરતા જોઈ બચાવો ! ”

માન હસે ઇ: હી હી હી !

માન પાસે: ને હો હો !

“કાંઈ બચાવો ની બા, બા મોરી

ધર બનાવે બાંધી;

મલક મલક થઈ મને સંભળ્યા

દેયું નરો-સાળી—”

“બેઠા, હું છું તારો સાથી.”

“સાધલા, રહેજે મારી સાથે

બાપુ આપણને કંઈ મરો.”

“બાપુ તમને લઈને નરો

બા બાણડાં મારાં !

જાડી તોપીની—

અરે બચાવો ! કાંઈ બચાવો

બાણડાં મારાં !”

કળ હસે છે: હી હી હી !

ગોળાં ધૂમે ચારે કોર;

વાયુનો શો શોર !

તટ પરનાં શું વૃક્ષ બચાવે !

કિશ્કિનો બેખડ શું હાથે !

મહાન નીચાં નમીને કાઢે !

રહેલોણી લાંબોર:

મુઠ થયાં કે,

સ્તબ્ધ થયાં કે,

દોટદોટા કરતા કાઢે :

કાણું મૂર પાણીમાં પાચ ?

ત્યાં તો કાળ ગળે છે કાચ :

‘ગટક ગટક’ ને ‘લે લે લે લે’

ધાર નિશાંમાં ‘હું હું હું હું’

પરપોટા ફૂટે ફૂટે ને

આસં તંજાયાં નંથ.

કળ હસે છે: હી હી હી !

ગોળાં ધૂમે ચારે કોર;

માત્ર હપર બાળે કોર.

‘ઉપનિષદ ફોર ધ લે રીડર’

‘લે રીડર’ એટલે વિદ્વાન નહિ તેવો પણ વિદ્યારસિક વાચક. તેને માટે વિખ્યાત અને વિદ્યાભ્યાસંગી દેશનાયક રા. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યે ‘ઉપસા નામની ગ્રંથિકા લખી છે અને તે માત્ર છ આનામાં મળે તેમ દિલ્હીના હિંદુસ્તાન સિમિ-ટેડ પ્રગટ કરી છે. એના ‘હિંદુ’માં (તા. ૧૭-૭-૩૮) આવેલા અવલોકન પરથી જણાય છે કે કર્તાએ તેમાં કંઠ ધરા કેન શ્વેતા-શ્વતર તૈત્તિરીય છાન્દોગ્ય મુંડક, મુખ્ય ઉપનિષદોમાંનાં એ સાતમાંનું મુખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન સામાન્ય સંસ્કારી વાચક સમજી શકે તેવી સાદી સીધી સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં સમજાવ્યું છે. તેમણે એમ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ઉપનિષદના દ્રષ્ટાઓ ચચીકૃષ્યા બુદ્ધિ-પ્રધાન ફિલસૂફો નહોતા પણ આત્મતત્ત્વનાં અન્વેષણો ઉત્સાહ પ્રાગદ્ભ્ય અને સુધૈર્ધ્યા કરનાર વિજ્ઞાનવીરો હતા ને તેથી હાલની વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રીય સંશયવાદી મનોવૃત્તિનાં માણસોએ પણ ઉપનિષદો જાણવાં અનુભવવાં જરૂરી છે-એમાંનું જ્ઞાન ખરું હોવાની ખાતરી યથાયોગ્ય મેળવેલા જાતઅનુભવ વડે કરી શેવા સાચક છે.

‘પીસ એન્ડ વોર ઇન ધ લાઇટ ઓફ થીઓસોફી’

ડૉ. જ્યોર્જ એરંડેલફ્રેટ આ નાના ગ્રંથમાં જીંચા, બાવના-વાદના દષ્ટિબિન્દુથી, સમસ્ત સૃષ્ટિનાં અંગો છે જેમ મનુષ્ય-માત્ર તેમ પ્રાણીઓ પણ એ દષ્ટિબિન્દુથી, શાંતિની હિમાયત કરવામાં આવી છે. પણ તેની સૌથી મોટી વિશિષ્ટતા તો એ છે કે યુદ્ધાત્મા હશેતાં ‘વોર-રિપરિટ’નું અવતરણ વિશ્વની મનોમય ભૂમિકામાંથી વાસનામય (એરટલ) ભૂમિકામાં અને તેમાંથી સ્મૃતિ-ભૂમિકામાં થાય છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે; યુદ્ધકારક વલણોનાં વિચાર-વાસનામય સૂક્ષ્મ રૂપો સમજાવવામાં આવ્યાં છે. કર્તા કહે છે: “જેને આપણે યુદ્ધ કહીએ છીએ તે તો ગાત્ર, ચેતનાવસ્થાની એક મનોમય ભૂમિકાથી પ્રવર્તતી હોય છે તે

રથૂળ પહેલાંની પરિસ્થિતિનાં છેલ્લાં બાલ અને દષ્ટિગોચર ચિન્હો છે. રથૂળ ભૂમિકા પરતું યુદ્ધ એ તો એવું યુદ્ધ છે જે, તેનો આખરી આવિર્ભાવ આ રથૂળ પાર્થિવ ભૂમિકા પર થમા પહેલા, ક્યારતુંય અન્યત્ર (સૂક્ષ્મ ભૂમિકાઓમાં) ચાલતું ન હોય છે. ” (‘હિન્દુ’ : તા ૨૭-૮-૩૮)

આ અંકનું શુદ્ધિપત્રક

ગો. મા. ત્રિ.-લેખનું

પૃષ્ઠ	લીટી	છપાયેલું	સુધારો
૩૦૯	૧૩	વ્યક્તિ	અભિવ્યક્તિ
૩૧૧	૬	મધ્યમને	વાહનને
૩૧૧	૮	મધ્યમ	ઉપાદાન

પારિજાતપ્રવેશકનું

૩૫૧	૧	પૂજાલાલ શાહ	પૂજાલાલ રણછોડદાસ દલવાડી
૩૫૩	૬	આવે છે:	આપે છે:
”	૮	છે. અમારો	છે: તેમનો અમારો
”	૧૩	પ્રકાશનથી	પ્રકાશનની
૩૫૬	૧૬	૦ રે નથી,	૦ રે ઘણી નથી,
૩૫૯	૧૧	તારમ્ય	તારતમ્ય
૩૬૧	૨૦	વનમંદિરે	વદનમંદિરે
૩૬૪	૧૨	ગણુમાત્રનાં	ગણુમાત્રનાં
૩૬૫	ઉપાન્ત્ય	અવીન	અવની

માનરસી

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૩ : અંક ૪

ડિસેમ્બર ૧૯૩૮

આ અંકમાં—

મનોહર પાળદે • વાણીલાલ શાહ • નિરુપરાય વૈષ્ણવ
 જયે તીન્દ્ર દવે • અમૃતલાલ પટેલ • ગિરધરલાલ શેઠ
 વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી • દયાશંકર જોષી • મજરાય દેસાઈ
 હીરાલાલ ગોહીવાળા • ભદ્રમુંજ વૈદ્ય • ભાઈલાલ કોઠારી
 લગવત્ ભટ્ટ • રમણભાઈ ઉમરવાડિયા

લાં છું આ યુ ય્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુરું કેસરી જીવન

વાપરો

જેમાં

કે સ ર, ક સ્તુ રી
રમસિંહુર, અમ્રક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

અંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુખ્ય નં. ૧૪

ભાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફ. આંબાચોક

સહકારી વીમાપદ્ધતિની એક વધારે ક્રતેહ

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુદતે કરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય-આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પરિણામે, ધ ઓગ્રે કોઓપરેટિવ મન્શ્યોરંસ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'ગ્રોતસ' બહેર કર્યું છે.

આખી નિર્દેશીની પોલિસી પર દર હળવે રૂ. ૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની " " " " " ૩૩

અમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા એ લાખ કરતાં વધુ વધુ રકમની બીમાનગીરી મૂકેલી છે.
૨. નાણાંરોકાણની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સસ્તા છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં ચાલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ-તપાસણી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને

ખાસ સગવડ આપવામાં આવે છે

વિગત માટે લખો

જ એલ. દેસાઈ, બી. એ.

મેનેજર

ધ કો-ઓપરેટિવ મન્શ્યોરંસ

કુંપની લિમિટેડ

સર ફિરોઝશા મહેતા રોડ, કોટ, મુંબઈ

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ-ગ્રંથાંક

૩-૪

પૂર્ણસંખ્યા

૧૨

ડિસેમ્બર ૧૯૩૮

[પ્રકાશન, જાન્યુ. '૩૬]

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર

થોડાં વાંચવાલાયક પુસ્તકો

ભોજ અને કાલિદાસ : (જેના દર નવા શ્લોક દીઠ
લાખ લાખ સોનામહોરો મળતી એવા સંસ્કૃત
સાહિત્યની હાસ્ય અને હાજરજવાબીની ૧૦૮
વાર્તાઓ) ૩૭ આવૃત્તિ : ૬૦૦ પાનાં : મૂલ્ય રૂ. ૪—૦

કેળાંવાળી અને બીજી વાતો : (શ્રી. મસ્તકકીરની નવી
હાસ્યપ્રસાદી : ૧૧ વાર્તાઓ અને રમૂજ રેખા-
ચિત્રો) વાંચો ને હસો. ૧—૦

રાગિણી યાને કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ : (જીવનચર્યાની
ઝલકદાર વાર્તા) ૪—૦

સંસારદર્શન : (સમાજજીવનની વેધક વાર્તાઓ) સચિત્ર ૧—૦

છત્રપતિ શિવાજી : (શ્રી. વામન મુકાદમનો અભ્યાસપૂર્ણ
અને આધારભૂત ઐતિહાસિક ગ્રંથ) સચિત્ર
(૭૦૦ પાનાં) ૫—૮

ગૂજરાતની જૂની વાર્તાઓ : (મહાકાલના ગૂજરાતની
રનેહ અને શૌર્યની સાચી વાતો) ૨—૦

સાહિત્યપ્રવેશિકા : (શ્રી. દિગ્મતલાલ અંબરિયાનું
માર્ગદર્શક પુસ્તક) ૧—૦

સાહિત્યદર્શન : (શ્રી. વિજયરાય વેંઘનું વિદ્વાતાપૂર્ણ
વિવેચનસાહિત્ય) ૨—૮

નર્મદ-શતાબ્દી સ્મારકગ્રંથ : (કવિનાં ગદ્ય-પદ્ય
લખાણોનો અને તેમને અપાયેલી અંજલિઓનો
સારગ્રાહી દળદાર સંગ્રહ) ૩—૦

નર્મદ-શતાબ્દી સ્મારકચિત્રાવલિ : (શ્રી. કનુ દેસાઈ
અને શ્રી. રવિશંકર રાવલની કલાપ્રસાદી) ૨—૦

અમારું સંપૂર્ણ નવું સૂચીપત્ર મંગાવો

ગૂજરાતી, સંસ્કૃત કે ઈંગ્લીશ સાહિત્યના કોઈ પણ પુસ્તક
માટે અમને લખો

ગૂજરાતી સાહિત્યનું સૌથી જૂનું અને જાણીતું ગંજાવર મથક

શુક સેલર્સ
પબ્લીશર્સ

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

પ્રિન્સેસરોડી
મુંબઈ નં. ૨

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ માટે

મુંબઈમાં સુવિખ્યાત સ્થળ

ભારતીય નિવાસ
ક્ર હિન્દુ લોજ ક્ર

. ૨૧૫, કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

૨. નં. ૨૧૧૧૦.

તાર : ૪૪૬૬.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.
Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

શાપુરજી પાલણજીની

કંપની

તમારે બીજી વખત જ્યારે ઝોઈ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે બંગલો, વેપાર-ધંધો માટે
ઓફિસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંબંધે-
નું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રી-ઇન્ફોર્સડ કોંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
ફેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગેરે-
ની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટરો

સેડાજ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

તારનું સરનામું—‘ ‘ જીતક્રેમ ’ ’

નિકષ

પારિભાષા

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૫૬૩
સાંસ્કૃતભાંષી એ બાધાન્તરો (' ગેમદૂત ' : ' રમુવંશ ')	
પ્રા. દયારાંકર પો. ભેષી	૬૦૫
રંગદર્શી બુદ્ધિના ચમકારા (' રજકણુ ' નગેરે)	
પ્રા. જ્ઞરાય મુ. દેસાઈ	૬૦૯
સરળ બાધામાં ક્ષયનિવારણ (' મરુકુંજ ')	
ડો. અમૃતલાલ હ. પટેલ	૬૧૬
ખસો-પાંચસો શબ્દોમાં (મહીસુર પ્રા. વિ. પરિ.)	
વિ.	૬૨૧
પરિચાયિકા, આસિસ્વીકાર (વિ.)	૬૨૪, ૬૨૫

દેવનિ

૧. બાધા અને સાહિત્ય (વિ.)	૬૨૭
૨. નાટક અને ચલચિત્ર (")	૬૩૦
૩. કેળવણી (દિનકરરાય ન. વૈષ્ણવ)... ..	૬૩૩
૪. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (વાડીલાલ મો. શાહ)... ..	૬૩૮
૫. વિજ્ઞાન (ડો ભદ્રમુખ ક. વૈદ્ય)... ..	૬૪૪
૬. ગ્રંથપ્રકાશન (પરમસુખરામ ઝ. પંડ્યા)	૬૫૬
૭. નિકષપૂર્તિ (વિ.)	૬૫૮
૮. વાસરિકા (,)	૬૬૩
૯. ધનિપૂર્તિ (,)	૬૬૮
૧૦. કૃપધનિ (,)	૬૭૪
૧૧. મંદિરનો ધંટલાદ (,)	૬૭૭

મંળૂપા

૧. નવલવિરોધ	૬૭૯
--------------------	-----

૨. સામલિંગમાંથી	૧૮૩
૩. નવા ભારતીય મંત્રી	૧૮૪
૪. મંત્ર્યરથ ચિન્તા	૧૮૬
૫. ભૂતં સોયું	૧૮૭

માનસી મંથ્રેણી: સંચાલક વિજયરાય ક. વૈય, દરજી મહોલ્લો; નાનપરા: સુરત. લિવાજમ: ૩. ૫); દેસાવર, શ. ૮; ફટક, ૩ ૧૧. શાખાઓ: (૧) મુખ્યાલ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સુરત, લોકવાણી મુદ્રણમંદિર, ચૌદા પુલ; (૩) ભરૂચ, ભગવત્ સ. ભટ્ટ, ખેડાવાળની વાડી પાસે; (૪) વડોદરા, પ્રા. ગોવિંદ-લાલ હ. ભટ્ટ, શિર્મોપુરા; (૫) અમદાવાદ, ગુર્જર મંત્ર્યરત્ન કાર્યાલય; ગાંધી રોડ; (૬) કરાચી, ભારતી સાહિત્યસંઘ, ડેન્સો હોલ; (૭) રાજકોટ, ધ ન્યુ સ્ટોર્સ, ટાઉન હોલ સામે; (૮) ભાવનગર, સ. રામચન્દ્ર બોઝા, બોઝાનો ડહેલો; (૯) પોરબંદર, શ. જયેન્દ્રસય મ. પાઠક. રામટકરી રોડ.

હવે નવાં લિવાજમ—

પાકે છે. જે વિશેની વિગતો આ અંગના ‘મંદિરનો ઘંટ-નાદ’માં વાંચીને ઘટતું કરશોજ. સંચાલક ‘માનસી’

‘માનસી’ સરકારમાં મંજૂર

ના. મુખ્યાલ-સરકારના મંજૂરના તા. ૧લી ડીસેમ્બર ૧૯૩૮ના અંગમાં અહેર થયા પ્રમાણે, ‘માનસી’ને ઈલાકાના કેળવણીખાતા તારૂપી મંજૂર થયેલાં પત્રોમાં અણુષામાં આવ્યું છે. જે મંજૂરી માટે આભારી હોએ. પ્રાયમિક ને માધ્યમિક શાળાઓ તથા ટ્રેનિંગ કોલેજે આ હકીકતની નોંધ તથા તેનો લાભ લેશે એવો આશા છે. —સં. ‘મા’

થોડા માસમાં પ્રગટશે

જૂઠું અને કેતકી

શુભાળાં તથા કાંદાળાં

૩૫-૪૦ અવલોકનોનો સંગ્રહ

કર્તા :

વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

વિગતો આવતે અંકે. 'માનસી'ના ગ્રાહકોને ખાસ
લાભથી મળશે.

આનંદ પ્રેસ : ભાવનગર.

સ્વ. ભાઈ કૃષ્ણદેવ હ. ભટ્ટ

એમનું અવસાન યુવાનવયે આત્મંત કરુણ સંયોગમાં
ચલાના ખખર આ પૃષ્ઠોના પ્રૌઢ મોકલવાને દિવસે (૨૦મી
જાન્યુ.) જાણવામાં આવે છે. આ લખનારને પોતાની પ્રવૃત્તિ-
ને અંગે આડેક વર્ષ પર જળવપુર જવાનું થયું ત્યારે
ભાઈશ્રી કૃષ્ણદેવે તેમાં જે ભાવભર્યો સહકાર આપ્યો હતો તે
જૂલાય તેમ નથી. સ્વ. 'કાન્ત'ના એ સંસ્કારી બનીશ એક
મુદ્દેખક પણ હતા. એમનાં કુટુંબીજનો પર યજ્ઞેલા આ
અસૂણ ધાના શોકમાં અમારી ખરા દિલની દિલસોજી છે.

—વિ. ક. વૈ.

માનસી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૨૦૦૦

 ગ્રંથ ૪

સરસ્વતીકંઠાભરણ

૪. અજરામર ઝંખના

આ આપણું વહાણ. પવન શઠને કુલાવે છે; અતટ દરિયાનાં મારકણીકંઠા આપણને મોતરે છે. ખલાસી બિરાદરો, આપણી અસંખ્ય સફરોની બાઇબંધી: તોફાનના માર અને શાન્ત હસમુખા દરિયાના આવકાર બે ય તમને મને સમાન: આપણે કદી ડર્યા નથી, ડગ્યા નથી. ઘડપણના વાયરા બેઠા છે. પણ તેથી શું ? ઘડપણમાંય આપણો આત્મા પ્રસન્ન થાય એવાં મયન અશક્ય નથી. ઘડપણ પછી મોત નિર્મેણ છે જ અને એ પછી-એ પછી-તો કેં જ બની નહિ શકે એ સિદ્ધ છે. તો આપણું બધું એ અંત પામે તે ઇતિ પહેલાં કેંક, જે બને તે, ચાલો બાઇઓ આદરીએ, જીવાનીમાં દેવો સાથે ય તે બેચાર દાવ ખેંચ્યા હોય તે આપણે દવે આ સુરત નિરાંતમાં બેસી રહીએ એ તે કદી બને ! ચાલો બાઇઓ, તવી સફર, કાંઈ નવી જ દુનિયાની શોધ ! વહાણને મૂકીએ રમતું, લઇએ આગળ, અને હલેસાંની તાલબદ્ધ અપક-ના પ્રીતસાદક સંગીતથી લોહીને પાણું સતેજ થતું માણીએ ચાલો: આ નીકળીએ તે નીકળીએ. આ દહાડો ભગે ને એ ને એ બનાવ, એ ને એ ધરભાંગ, એ ને એ મામૂલી હવેશોકભરી બેબેચ નિઃસાર

હુનિયા-તેને મૂકીએ પડતી અને આગળ આગળ આગળ નીકળી જઈએ. પૂર્વ દિશા કે દક્ષિણ દિશાએ-બહારીતી જમીન તર્ક-વહાણનો મુખડો વાળવો જ નથી. પશ્ચિમમાં જ સફર ખેડવી એ મારો ટકઃ આયમણું જ ભેતાં ભેતાં આગળ ધપવું છે. ભેઠએ સૂર્યનાં અને તારાઓનાં આયમણુંનાં ચ પેલી પાર નીકળાય છે ? વચ્ચે કોઈ સ્થલે કોઈ ફાલે દરિયો જ આપણને ગમે તો કલે મને. અથવા કોઈ પલે આ આપણું વહાણ તે હ્રદયમંગલ ટાપુએ જઈ લાગે, અને ત્યાં આપણને વીર ઐકિયીસ મને તો ચ કલે.

Tho' much is taken, much abides: and tho'
We are not now that strength which in old days
Moved earth and heaven, that which we are, we are:
One equal temper of heroic hearts,
Made weak by time and fate, but strong in will
To strive, to seek, to find, and not to yield.^૧

૧. ટેનિસનકૃત 'યુલીસિસ'માંથી; સામાન્ય પ્રાધ્યાપક ઠાકોર-કૃત 'લિરિક'માંથી. ઉપલાં સર્વ વચનો ગોલનાર પુરાણપ્રાચીન નાયક યુલીસિસ " માનવજાતની અજરામર સંતતાતુર.....રોધક બુદ્ધિનો પ્રતીક " છે વગેરે વિગત અને કાવ્યવસ્તુની દૃષ્ટી પૂર્વકયા 'લિરિક'ના પૃ. ૮૩, ૮૪મા પર છે.

ન્યોત્તીન્દ્ર હરશંકર દવે

ન વ લ રા મ

વિવેચક^૧

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો આપણને સંપર્ક થયો તે પહેલાં વિવેચનનું સાહિત્ય આપણા દેશમાં હતું જ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ધર્મખરું દરેક અંથ પર કોષકની ટીકા હોય છે; પરંતુ તે માત્ર અર્થરેફાટ કરવાને અર્થે જ લખાએલી હોય છે. કવચિત્ તેમાં રસ, અલંકાર, છંદ વગેરેની ચર્ચા હોય છે. મમ્મટાદિ આલંકારિકાએ કાવ્યશાસ્ત્રના અંથો રચ્યા છે તેમાં ઉદાહરણ તરીકે અમુક લેખકોના અમુક શ્લોકોની ચર્ચા કરી છે. પરંતુ અમુક અંથ કે અમુક અંથકારનું શાસ્ત્રદષ્ટિએ કોષએ પણ વિવેચન કયું નથી. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ અર્થરેફાટ ખાતર લખાએલી ટીકાઓ, પોતાની કે પોતાના વર્ગના લેખકની કૃતિઓને ચઢાવવાના હેતુથી અન્ય લેખકો પર કરાએલા કટાક્ષો સિવાય વિવેચન કહી શકાય એવું કે, પણ જોવામાં આવતું નથી.

શાસ્ત્રદષ્ટિએ ગુણુદોષનું, પૃથક્કરણ કરી અંથ કે અંથકારની તુલના કરવાની પ્રથા પાશ્ચાત્ય છે, તે એ પ્રથાને આપણા સાહિત્યમાં પ્રથમ દાખલ કરવાનું માન નવલરામને ધટે છે. નવલરામ આપણા વિવેચનસાહિત્યના પ્રથમ સ્રષ્ટા છે એટલું જ નહિ પણ વિવેચકનું પદ એમણે અસાધારણ સફળતાથી દીર્ઘકાળ પર્વત દીપાવ્યું છે. એમની પૂર્વે કોષ વિવેચક હતો

૧. આમલો લેખાક મયા જીનના અંકમાં હતો.

નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ એમના અવસાન પછી પણ લાંબા સમય સુધી દ્રાઢ સગર્થ વિવેચક થયો નહોતો; એ વાત પરથી એમણે વિવેચક તરીકે કેટલી સફળતા મેળવી હતી તે સમજાશે. નવલકામે કાવ્યો લખ્યાં છે, નાટકો રચ્યાં છે, જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, નિષાંધો લખ્યા છે; અને એ સર્વમાં ઓછેવધતે અંશે એ સફળ પણ થયા છે, છતાં વિવેચક તરીકે જ એમણે ખરેખરી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે, ને હજીયે પંકાય છે.

સર્જક સાહિત્યકાર વિવેચક કરતાં ઘણી રીતે મોટો છે. પરંતુ વિવેચકને જે ગુણો ને જે વિદ્વાતાની અપેક્ષા રહે છે તે સર્જક સાહિત્યકારને આવશ્યક નથી. સુંદર કાવ્યો લખવાને કાવ્યશાસ્ત્રનું સર્વાંશે જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ એમ કહી શકાય નહિ. નવલકથા લખવાને માટે નવલકથાના શાસ્ત્ર ને ઇતિહાસનું મનન અનિવાર્ય છે એવો કોઈથી આગ્રહ કરી શકાય નહિ. ભરત મુનિનું કે પાશ્ચાત્ય નાટ્યશાસ્ત્રનું પરિશીલન કર્યા વગર નાટક રચી જ ન શકાય એમ નથી. પ્રતિભા, જનરવભાવ આલેખવાની શક્તિ, બાબા પરની પ્રભુતા, લાવન્યતા ઇત્યાદિ નૈસર્ગિક ગુણો હોય તો સર્જક સાહિત્યકારને બહારની કોઈ પણ મદદ વગર ચાલે, પરંતુ વિવેચકને તેમ ચાલે એમ નથી. એને તો કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, સરસતાનું શાસ્ત્ર ને તેને પારખવાની રસિકતા એનામાં હોવાં જોઈએ. અંધકારના સમયની તેને માહિતી હોવી જોઈએ. સાહિત્યના સર્વ શિષ્ટ અંશોનું પરિશીલન તેણે કર્યું હોવું જોઈએ. આ ઉપરાંત મનુષ્ય તરીકે પણ એણે કેટલાક ગુણો ખીલવવા જોઈએ ને કેટલીક નિર્જળતાઓ પર અંકુશ રાખવો જોઈએ. પોતે ભલે લેખકના અભિપ્રાયથી જુદો પડતો હોય પરંતુ લેખકનું વક્તવ્ય સમજવાને તેણે સમજાવ કેળવવો જોઈએ. પક્ષાપક્ષીના વનગમાં એણે ફસાવું ન જોઈએ. પોતાના અંગત અભિપ્રાયની પુરતકના વિવેચન પર

અસર ન થવી જોઈએ. અંથકાર પરનો તિરસ્કાર અંથ તરફ ન દર્શાવવો જોઈએ. તેમ જ અંથ પ્રત્યેના તિરસ્કારને લીધે અંથકારને અન્યાય ન કરવો જોઈએ. વિવેચકનું 'પદ મોટી જવાબદારીનું' છે. વિવેચકનાં વિવેચનોથી ઘણી વાર લેખક પર અણુધારી અસર થઈ જાય છે, ને તેમના લેખોની દિશા પણ બદલાઈ જાય છે. વિવેચકો તે સાહિત્યના વડીલો છે. અભિનવ સાહિત્યકારોને નિષ્પક્ષપાતપણે ઔદાર્ય ને પ્રેમથી વિષયગામી થતાં અટકાવી યોગ્ય માર્ગે વાળવાનું તેઓનું કાર્ય છે, અને તેટલા માટે જેમને પોતાને જ યોગ્ય માર્ગ ક્યો છે તેનું બહુ સારી રીતે જ્ઞાન હોવું અત્યંત જરૂરનું છે. વડીલને યોગ્ય એવા અનુભવ, હઠાપણું ને જ્ઞાનની તેમને આવશ્યકતા છે.

આ બધાં કારણોને લીધે આપણા દેશમાં તેમ જ અન્ય દેશોમાં સર્જક સાહિત્યકારો કરતાં વિવેચકો ઘણા ઓછા થયા છે.

નર્મદાશંકર અને દક્ષપતરામ બંને સમર્થ કવિ, વિદ્વાન, રસજ્ઞ અને કેંક અંશે એ યુગના નિર્માતા હતા; છતાં બંનેમાંથી એકે વિવેચકના પદને યોગ્ય નહોતા. નર્મદ પોતાની જ લાગણીમાં ગરત રહેતા; અન્યનો વિચાર કરવાની એને ટેવ કે કુરસદ નહોતી. તેમ જ સર્વાનુભવરસિકત્વ એનામાં નહોતું. દક્ષપતરામમાં સર્વાનુભવરસિકત્વ હતું, છતાં એ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કથી રહિત હતા.

વિવેચકના જોખમદારીભરેલા પદને માટે નવલરામ સ્વભાવથી જ યોગ્ય હતા. એમનામાં સર્વાનુભવરસિકત્વ હતું તે એમનાં નાટકો પરથી માલમ પડે છે. આમળા કહ્યું છે તેમ એમનો સ્વભાવ વિચારપરાયણ હતો. એમનું મગજ કદી પણ નવરું રહેતું જ નહિ. જે કવિ કે લેખક એ વાંચતા તેમની વૃત્તના ક્યાં સિવાય એમનાથી રહેવાતું નહિ. એમની નોંધપોથી એ

વાતની સાક્ષી પૂરે છે. દરેક ભાવ કે વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરવાની એમને નાનપણથી જ ટેવ હતી. પોતાના ભાવ,^૧ પોતાનો સ્વ-ભાવ,^૨ પોતાની શૈલી^૩ વગેરેનું પૃથક્કરણ પણ એમણે કરેલું માલૂમ પડે છે.

નર્મદની 'new school' ને દલપતની 'old school' નો ભેદ એમણે છેક ઇ. સ. ૧૮૬૩માં નર્મદને લખેલા પત્રમાં આંક્યો હતો. અને એ જ પત્રમાં new schoolને ઉદ્દેશીને એમણે લખ્યું હતું; 'I am very ambitious to have the merit of being the critic who first perceived its existence and beauties.' વિવેચકના અંકુરો આ પ્રમાણે એમનામાં શરૂઆતથી જ હતા તે જોઈ શકાય છે.

સ્વભાવે નવલરામ શાંત હતા. વિચારભેદને લીધે એ કદી ઉશ્કેરાઈ જતા નહિ; પરંતુ સામા પક્ષનું સત્ય જોવા હંમેશ પ્રયત્નશીલ રહેતા. આથી, વિવેચનો આપણા સાહિત્યમાં છેક નવીન હતાં અને સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારો કરવાના જનૂનમાં તેમ જ પોતાના ઇષ્ટ લેખકની પ્રશંસા કરવામાં વિવેક શાંતિ વિરલ થઈ ગયાં હતાં, તોપણ નવલરામને કદી કોઈ પણ જોડે એમના વિવેચનોને લીધે વૈર બંધાયું નહોતું. તેમ જ કોઈએ પણ અંગત રાગદ્વેષનો આરોપ એમના પર મૂક્યો નહોતો.

પરંતુ નવલરામના વિવેચનો બધાં એકસરખાં નથી. એમના વિચારો ધીરે ધીરે પરિપક્વ થતા ગયા છે, ને તેમ તેમ એમની વિવેચનપદ્ધતિમાં સંગીનતા આવતી ગઈ છે. આરંભ-કાળની કચાશ વધારે અનુભવ, વધારે વાચન ને ખાસ કરીને વિદ્વાનોના વિશેષ સમાગમથી પાછલી વયમાં ઝાઝી થતી ગઈ

૧. જુઓ નવલરામનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૨૫-૨૭.-૨. એજન પૃ. ૩૩.-૩. મનના વિચાર, નવલચંદ્રાવલિ ભા. ૧, પૃ. ૩૯૯-૪૦૭.

છે એક લખત નર્મદની એમને અજળ મોહિની લાગી હતી. નર્મદ જેવો કવિ-ગુર્જર ભાષામાં પાડ્યો જ નથી એમ એમને લાગતું. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં નર્મદાશંકરની કવિતા વિશે લખતાં નર્મદની તુલના પ્રેમાનંદ, દયારામ આદિ પ્રાચીન કવિઓ સાથે કીધી છે અને એ લેખના અંતભાગમાં લખ્યું છે:

આ બધી વાતનો આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છઈએ ત્યારે એમજ લાગે છે કે પ્રેમાનંદ સુદ્ધાં સઘળા ગુજરાતી કવિઓ કરતાં નર્મદાવ્ય ઘણી ઊંચી જતનું છે; અને અગર ને કે; નિત્યના સહવાસથી નર્મદાશંકરના કવિત્વની ખુબીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી, તોપણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર હમણાં કરતાં ઘણું જ વધારે માન પામશે, અને કદાપિ તે લખતના વિદ્વાનોને અચરત સરખું પણ લાગશે કે આવા જૂના કવિઓ સાથે એનો સુકાળો જ શા માટે કીધો હશે ?

નવલરામની આ જૂલ ઘણી સ્વાભાવિક છે, જ્યારે કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ તદ્દન નવીન શૈલીની કવિતા સાહિત્યમાં પહેલી જ વાર દાખલ કરે છે, ત્યારે પ્રાચીન સર્વ કવિઓનાં કાવ્યો કરતાં એનાં કાવ્યો ઉત્કૃષ્ટ છે એમ આપણને સહજ લાગે છે. અને ખાસ કરીને તે માટે આપણને અંગત માન ને પ્રેમ હોય છે તો એ લાગણીનો અતિરેક થઈ જતાં વાર લાગતી નથી. નવીનતાનો મોહ એ એ જૂલનું કારણ છે. પ્રાચીન કવિઓ અને અર્વાચીન કવિઓની શૈલી પરસ્પર અપ્રમેય છે, એ વાતને નવીનતાનું પ્રબળ આકર્ષણ આપણા ધ્યાનમાંથી ખસેડી નાખે છે. સર રમણભાઈ જેવા કરેલ બુદ્ધિના વિવેચક પણ આ જૂલમાંથી બચ્યા નથી. 'કુસુમમાળા' પ્રસિદ્ધ કરીને રા. નરસિંહરાવે પાશ્ચાત્ય કવિતાનાં સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળાં કાવ્યોનું આપણને પ્રથમ દર્શન કરાવ્યું. તે વિશે લખતાં સર રમણભાઈ કહે છે:

અંતર્ભાવપ્રેરિત કવિતાની તૃપ્તિ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કરતાં

મથે જલશૂન્ય રણ દેખી નિરાશ થયેલા મનને આશ્વાસન આપનારી, હૃદયમાં લાવનારી, એકજ નદી હૃદયમાં કોઈ પર્વતમાંથી નીકળી છે. નહાનાં નહાનાં ખાખીયાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે હરો, પણ વિસ્તારથી વહેતી ખરેખરાં લક્ષણવાળી કાવ્યસરિતા તો “કુસુમમાળા” જ છે. સૂક્ષ્મ અરણ્યમાં લીલું કુંજધામ દેખી કોતું મન આનંદમાં આવી ઉપકાર નહીં માને ? કુસુમમાળા ગળામાં ચહેરવી એ તો ધન્ય સહૃદયના લાગ્યમાં હોય ! તેનો સુગંધ લેતાં અમે ઝટ ધરાઈ ન રહીએ તો કૃપાદષ્ટિથી જોવું.^૧

પરંતુ પાછળથી નર્મદ સંબંધીના નવલરામના વિચારોમાં પરિવર્તન થયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૩માં પ્રેમાનંદ વિશે લખાએલા લેખમાં નર્મદ કરતાં ઉતરતા લાગેલા પ્રેમાનંદને આખરે “ગુજરાતી ભાષાના સર્વોત્તમ કવિ”નું પદ આપ્યું છે. નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવના તથા નર્મદના જીવનચરિત્રમાં નર્મદની યોગ્ય તુલના એમણે કરી છે.

દલપતરામ વિષે પણ કેંક આવું જ થયું હતું. નવલરામ પ્રથમ અમદાવાદ ગયા ને ત્યાં દલપતરામને મળ્યા ત્યારે દલપતરામ વિશે જાણે અભિપ્રાય બંધાયો નહોતો. તે વખતે દલપતરામ એમને કેવા લાગ્યા એ વિશે તે લખેર છે:

He seems to be a man devoid of lively imagination or deep reflection. He talks on literature but betrays no marks of a sound education x x x His intelligence is rather below the common level but it is clear as far as it goes. The only poetic element on his face is a roughish humour. The education he has received from the world has perhaps dwarfed this natural power of his mind and rendered him a heavy companion and prosy humourist.

૧. કવિતા અને સાહિત્ય, (આ. ૧લી.) પૃ. ૨૧,

૨. નવલરામનું જીવનચરિત્ર, પૃ. ૪૬.

Some electric shocks would do him good. I believe he is quite the converse of Narmad. No wonder they cannot agree. One is a type of cold formalism, while the other personates the dancing egotism of a youth.;

સુરતમાં હતા ત્યાં સુધી નવલરામને દલપતરામ સારું જરા પણ માન ન હતું. અમદાવાદમાં એ પ્રથમ ગયા ત્યારે દલપતરામ એમને કેવા સાગ્યા તે ઉપરના ઉતારા પરથી માલૂમ પડે છે, પરંતુ રાજકોટ ગયા પછી એમના વિચારો ફેરવાવા સાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૩માં લખેલા 'સંસ્કૃતમય ગુજરાતી' નામના નિબંધમાં એમણે લખ્યું છે:

દલપતરામના રસ કે ગાંભીર્ય સંબંધી દૂંકા સાક્ષરમંડળમાં ગમે એવા વિવિધ અભિપ્રાય હો, પણ એ વાતનો નિશ્ચય છે કે લોકના સાધારણ સંમૂહમાં સર્વોપરી જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં દલપતરામ જ છે.^૧

અને નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં, નર્મદની શાળાના હોવા છતાં પણ, નવલરામે બંનેની બહુ નિષ્પક્ષપાત અને ખરેખરી તુલના કરી છે. એકને ચઢાવવાના લોભમાં અન્યને ઉતારી પાડવાનું સ્વાભાવિક કાર્ય બંનેના અનુયાયીઓ કરી રહ્યા હતા તેમ ન કરતાં બંનેને યોગ્ય ન્યાય આપતાં એમણે લખ્યું છે: ✓

એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે બે જ: નર્મદારાજ અને દલપતરામ. આ સમે કવિતા કરનાર તો બેઠયે તેટલા છે, અને તેમાં થોડાક સારા કવિ પણ છે, પરંતુ જ્યાં કરિ રાબદનું ઉચ્ચારણ ક્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ જમાના જ કોઈ એકની ડાય છે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાજ કે યુવાથી જુદા પથ ત સર્વને નહીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ બે જ છે. એ બંનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર દરો, બંનેથી પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે

એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષપાત્ર જ ઠેરવવા મથતા હશે, તો પણ નિબંધપાત્ર ગંભીર બુદ્ધિને તો એ બંને આ જમાનાની કાંબઘૂર્તિના પ્રતિબિંબરૂપે સમાન જ પ્રકારતા માલમ પડે છે. દેશકાળથી પર એવી જ સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તો તો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામાં ચમાગપણે ગાય, પરંતુ એ એ બંનેની શૈલીનું કાંઈ પૃથક્પણે સ્વરૂપ બંધુ હોય તો મિથ્યા ખેંચાખેંચ કાઢને રહે નહિ.

અને એ જ નિબંધમાં દસપતરામની કવિતાનાં લક્ષણો દર્શાવતાં લખે છે:

દસપતરામની કવિતા શાંત બુદ્ધિની, બ્યવહારમાં કુરાળ, ચંતુશંકનો ભરી, અને સલાહજની છે. એ નવે રસમાં પ્રસંગોપાત્ત વિચરે છે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે; બ્યવહારની મર્યાદા એ જ આ કવિતામાં રચના સંભવાસંભવની મર્યાદા છે. કોઈ પણ રસની મસ્તી એ આ કવિતાને મન ગાંઠાઈ છે. સંસારનું શાંત બુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને તેમાંથી બ્યવહારોપયોગી બાધ લેવો, એ દસપતરામની સૌથી વધારે રુચિકર છે. એ શૈલી બંને દૈવી મુક્ત હોવાને લાંબે બે ઘડી નવસારાની બેળાએ વિનોદ કરવો એમાં જ મોટું સુખ માને છે. ઠાલક હાસ્ય (humour), મર્મીળાં કટાક્ષ (satire), વાણીની મીઠાસ અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય, એ વડે દસપતરામની શાંત ને સુબોધક બહુનો ઝગઝગી રસાં છે. દસપતરામની ચોટ સદા સમાના મનરંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેમાં તે બરાબર ક્તેહ પામે છે, કેમ કે શ્રોતાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે તે બેવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે. ૧

આ પ્રમાણે નવસરામના નર્મદ તથા દસપતરામ સંબંધીના વિચારો ક્રમે ક્રમે ધડાયા છે. એમની વિવેકબુદ્ધિ ધીમે ધીમે ધડાતી ગઈ છે. સૂરતમાંના વિચારો કેંદ્ર અંશે અમદાવાદમાં ફેરવાયા ને અંતે રાજકોટમાં એમના સર્વ વિચારો દૃઢ ને કરેલ બુદ્ધિયુક્ત થયા હોય એમ લાગે છે.

૧ નવસરામનાં વિવેચનોનો પ્રધાન સૂર ગુણંદસેન છે. પ્રત્યેક

પરીક્ષા પુસ્તકમાં હિતમ શું છે તે જ તરફ એમનું લક્ષ રહેતું. જુદા જુદા અભિપ્રાયો ધરાવનારા ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સાહિત્યકારો હજી પણ એમનાં વિવેચનોની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે તેનું કારણ મુખ્યત્વે આ ગુણદર્શનની વૃત્તિ જ છે. તે કાળે સાહિત્ય ખીસતી દશામાં હતું; કેળવણીના પાયા નવા જ મંડાયા હતા; અંશકારો ઊગતા હતા. અને તેથી વધારે પ્રમાણમાં તેમના દોષો દર્શાવવામાં આવે તો તેઓ કદાચ ઊગતા જ અટકી જાય, શરમાળ હોય તો કે' પણ નવીન પ્રસિદ્ધ કરતાં આંચકો ખાય, અને જનતા તેના અંશ વાંચે નહિ. આવા વિચારોથી પ્રેરાઈને નવસરામે ગુણ દર્શાવવા તરફ વધારે-કોષ્ઠક વખત તો જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે-ધ્યાન આપ્યું છે. આથી એમનો વિવેચનનો આદર્શ જોઈએ તેટલો ઉચ્ચ થઈ શક્યો નથી. આપણને આત્મારે જે નિર્માત્ર સામે તેવાં પુસ્તકોની પણ એમણે પ્રશંસા કરેલી મોલૂમ પડે છે. આ વાત નવસરામ પોતે પણ જાણતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૪માં શેઠ વલ્લભદાસને એક પત્રમાં એમણે લખ્યું છે :

કાદંબરી સાથે કાન્થકૌસ્તુભનું નામ લેવું એ ઘોડા સાથે મધેકું બાંધવા બરાબર છે. એને ચાલિયે તેટલું સુધી રાકાય એમ છે. એ બધું ખરું, તો પણ ગુર્જર મંથિનો સરોળ ભેતાં એ કાન્થકૌસ્તુભ પણ આદરથી આવકારે આપવાભેમ વધારો છે. મેં તો એવો નિયમ જ પકડ્યો છે કે પુસ્તકો વસ્તુતઃ દુષિત પણ દેશકાળ ભેતાં હોતેજન લાચક દોષ તો તેની એક સાંદી નોંધ જ ચોટાપણા વિસ્તારથી લેવી, અને તેમાં તેના દોષ તો માત્ર ચતુરને ચેતાવવા ખાતર જુજ દર્શાવે જ દર્શાવવા. હજી આપણો વાંચનારો વર્ગ એવો છે કે જે આવા પુસ્તકના દોષને વિસ્તાર, તો તેના ગુણ ગમે એટલા પ્રદર્શનમાં દોષ તો પણ તેની કદર જ કરે નહિ, માટે આવા પુસ્તકની જોડ આવૃત્તિ ખપી રહે ત્યાં સુધી તો ચિરંજીવ વિવેચનથી પરહેજ રહેવું એ જ ન્યાય ને દેસદિતનો રસ્તો છે.^૧

છતાં નવલરામે દરેક અંચની માત્ર પ્રશંસા જ કરી છે એમ નથી. દોષો પણ એમણે દર્શાવ્યા છે. સ્વ. મણિલાલ નશુ-ભાઈની 'કાન્તા'માં એમણે અનેક દોષો બતાવ્યા છે. રા. બ. હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળાની 'અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન', રા. છોટાલાલ સેવકરામકૃત 'ગુજરાતી શબ્દમૂળદર્શક કોષ' તથા રા. સા. મયારામ શંભુનાથકૃત 'સ્થાનિક રાજકીય સત્તા'નાં વિવેચનોમાં એમણે દોષો સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યા છે ને તે અંચકારો પર સફળ ને સળળ પ્રહારો કર્યા છે. અને એવા પ્રહારો એટલા માટે જ કર્યા છે કે એ અંચકારો સમર્થ કાટિના હતા અને તેમણે એમને 'નાઉમેદ' કર્યા હતા.

એમના વિવેચનનો ખીન્ને ગુણ તે એમનું નિષ્પક્ષપાત-પણું અને ઔદાર્ય. મનુષ્યને નિષ્પક્ષપાતપણું સંપૂર્ણ અંશે નો સ્વભાવતઃ જ સાધ્ય નથી. પોતાના વર્ગના કે પોતાને જેના પર ભાવ હોય તેના તરફ સહેજે જ પક્ષપાત થાય છે, છતાં એકંદરે નવલરામે દરેક વિવેચન નિષ્પક્ષપાતબુદ્ધિથી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ જણાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી. અંગત રાગદ્વેષથી એમનાં વિવેચનો કદી રંગાયાં નથી. દોષો દર્શાવતાં પણ એમણે કદી સૌજન્ય કે ઔદાર્યનો ત્યાગ કર્યો નથી.

એમણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કે પરીક્ષ્ય અંચના પોતાના પર પડેલા સંસ્કાર દર્શાવનારાં વિવેચનો કર્યાં નથી. ન્યાયાધીશની માત્રક એમણે પરીક્ષ્ય પુસ્તકોના ગુણદોષ તપાસ્યા છે, તેના અંગાંગનું પૃથક્કરણ કરી સમગ્રનું નિરીક્ષણ કર્યું છે. આગળ કહ્યું છે તેમ નવલરામમાં પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિ સ્વભાવથી જ હતી. વૈજ્ઞાનિક પેઢીએ દરેક અંચના અવયવોનું બારીકાઈથી પૃથક્કરણ કરે છે; તેમાં રહેલા ગુણદોષનું નિરૂપણ કરે છે; દ્વારીતે દોષો દૂર થઈ શકશે તે દર્શાવે છે ને ગુણવૃદ્ધિનો માર્ગ બતાવે છે. પ્રાચીન ને સિદ્ધ અંચો સાથે એમણે વિવેચિત અંચોની તુલના કરી તેનું સ્થાન

નિશ્ચિત' કરવાની પ્રથા સ્વીકારી નથી; તેમ જ કલાનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું અન્વેષણ કરી કલાકારને સાચો કલામાર્ગ દર્શાવવાની રીતે પણ એમણે વિરલ પ્રમાણમાં જ સ્વીકૃત કીધી છે. મુખ્યત્વે કરીને એમણે પુસ્તકનો સાર આપી તેમાં રખાલનો કયે કયે સ્થળે યથાં છે તેમ જ સૌંદર્ય પણ ક્યાં રહેલું છે તે દર્શાવ્યું છે.

‘સુબોધયિતામંશિ વિવેચન’ એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. એમાં નવલરામે કાવ્યના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે; અંશકારની પ્રશંસા કરી છે તેમ જ તેના પર પ્રહારો પણ કર્યા છે. એમણે કરેલ કાવ્યચર્ચા સર્વાંશે ખરી છે એમ કહી શંકાય એમ નથી છતાં એકંદરે એમનો મત ખરો છે, એમ તો કહેવું જ પડશે. લેખકે જે જુરસા અને નિર્ભયતાથી પોતાના વિચારો પ્રગટ કીધા છે તે માટે તેને અભિનંદન આપ્યું છે, એને ‘કવિ’ પદ પણ યજ્ઞ્યું છે; તેમ જ ‘સુધારાનો નીતિબોધક કવિ તો એકલો હું જ હાલ મહુવામાં પહેલવહેલો જ જાગ્યો’ એવા ‘હિંદુકળ હુંપદ’ માટે એના પર સમર્થ પ્રહારો પણ કર્યા છે.

‘અવણ્ણપિતૃભક્તિ નાટક,’ ‘કાંતા નાટક,’ ‘બુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા’ છતાં પર એમણે લખાણથી વિવેચન કર્યું છે. ‘અવણ્ણપિતૃભક્તિ નાટક’ના વિવેચનના આરંભભાગમાં નાટક, કાવ્ય આદિના વિવેચનમાં શી શી વસ્તુનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તે વિશે સામાન્ય સૂચન કરતાં તે લખે છે :

‘નાટક, કાવ્ય વગેરે મોહનશક્તિનાં પુસ્તકોની તુલના કરવામાં તમારું વાતનો વિચાર રહેશે. છે:-વસ્તુસંકલના, પાત્રભેદ, અને રસ. જે કથા ઉપર આખું કાવ્ય રચાયેલું હોય તેને અલંકારના અંશોમાં વસ્તુ કહે છે, અને તે કથાના જુદા જુદા ભાગને સુધારી વધારી અનુકૂળ આકારમાં ગોઠવવાની જે જુક્તિ તેને વસ્તુસંકલના (Plot) કહીએ. કાવ્યમાં આવેલા સૌપ્રકરણના જુદા જુદા સ્વભાવ પ્રમાણે તેમની કૃતિ, મતિ, તથા રીતિ જુદી જુદી વર્ણવવી તેને પાત્રભેદ (Characters) કહેવામાં આવેલા નામકનાયિકાભેદ કહે છે. આમ કરવાથી

જ નાટકપાત્રમાં જીવ આવે છે, અને એ જ મહાકવિનું લક્ષણ છે. * * * પાત્રભેદ અને વસ્તુસંકલના ઉપર જ નાટક કે મહાકાવ્યનો સંપનો રસ અવલંબન કરીને રહેલો હોય છે. * * * ને એ બે વાનાં જોઈએ તેવાં હોય તો આપોઆપ જ કેટલોક રસ તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ નાટકમાં વસ્તુસંકલના અને પાત્રભેદ કેવા પ્રકારનાં છે તેનું જ કાંઈ આપણે વિવેચન કરીશું.^૧

ત્યાર પછી વસ્તુસંકલના તથા પાત્રભેદના સામાન્ય નિયમો પ્રમાણે શ્રવણપિતૃભક્તિ નાટકનું નિરીક્ષણ કરે છે, સાથે સાથે કથાસાર પણ આપતા જાય છે તથા તેમાં રહેલા ઔચિત્યભંગ કે શુષ્કવત્તાનું દર્શન કરાવતા જાય છે.

આ પ્રમાણે જે પ્રકારના સાહિત્યગ્રંથનું એમને વિવેચન કરવાનું હોય છે તે પ્રકારને લગતા કેટલાક સામાન્ય નિયમો ને સામાન્ય સૂચનો એમણે 'ળીમ' વિવેચનોના અગ્રભાગમાં પણ આપેલાં છે ને તે સામાન્ય પુરુષને ઘણા ઉપયોગી નીવડે એવા છે; તેમ જ એમના તે વિષય પરત્વેના વિચારો જાણવાને માટે પણ જાણી ઉપયોગી છે. એ સામાન્ય નિયમો દીર્ઘકાળના અનુભવ ને અભ્યાસનું ફળ તેમ જ વિદ્યાર્થી બરેલા હોય છે.

રઘુવંશ કાવ્યના ભાષાંતરની સમાલોચના કરતાં ભાષાંતરે કેવાં હોવાં જોઈએ તે વિશે એ લખે છે :

ભાષાંતર કરનારનું કામ મૂળ કવિના પ્રતિસ્પર્ધી થવાને ટેકાણે તેના ભક્ત, તેના આજ્ઞાકિત સેવક, તેના એકાંતિક મિત્ર થવાનું છે. જે ગ્રંથ ઉપર આપણી ભક્તિ નથી, એટલે જે તરફ આપણે સાનંદાશ્ચર્યથી નેતા નથી, તે ગ્રંથનું ભાષાંતર આપણે કદી પણ સારું કરી શકવાના નહીં; અને તે ગ્રંથ ને કાવ્યનો દરો, તો તે આપણે સંપૂર્ણ શ્રમ પાણીમાં જરો એમ અગાઉથી જ જાણવું. ભાષાંતર કરનારે ક્યારે પણ પોતાની તરફનો વધારો ઘટાડો કરવો ન જોઈએ, કેમ કે આપણે તેના વિચાર જાણવા નથી બેઠા, પણ મૂળ ગ્રંથકર્તા જેની

કાલિયી આપણે મોહિત થઈ ગયા હઈએ તે શું કહે છે તે આપણે બહુલું છે. એવે દેહાણે સાધાંતરકર્તાએ પોતાનું દોડાણું કરવું એ એક ભત્તી કઠારી છે. જે ગુણ, જે દોષ, જે છટા, જે સાધાની મીકારા મૂળમાં છે તે સમજી સાધાંતરમાં આવવી નોઈએ-બહુ તે જ કવિ આપણી સાધામાં સખવા બેઠા હોય તો તે કમ સખે.^૧

‘નાટકશાળા ને ગોંધીચંદ નાટક’ નામના મેખમાં બોધ એ જ નાટકનો ઉદ્દેશ હોવો ન નોઈએ તેની ચર્ચા કરતાં તે સખે છે:

અમારા હેતુ એ નથી કે નાટકો બોધપ્રાધાન્ય હોવાં નોઈએ. નાટક લખનારે બોધ કરવા ઉપર લક્ષ રાખવું નોઈએ, એમ પણ અમે કહેતા નથી. અમારા વિચારમાં તો બોધ કરવો છે એ વાત. જે તે ભૂંડી નેય તો સ્ત્રીથી સારું છે. જેમ મોટા ઉપર મારે અસર કરવી છે એમ ધારી જે બાધણ આવે છે, તે કહી પણ અસર કરનારો વક્તા યહ રાકતો નથી, તેમ જ બોધ ઉપર નજર રાખનારો નાટકો તો નકામો ટાહેલો જ સમજવાં કે જે ધોખીના ફતરાની પેઠે નહિ ગામનાં કે નહિ ધાંટનાં. એવાં ટાહેલો તો હાલ બહુએ લખાય છે, પણ તેને કોઈએ નોટકશાળા હાથમાં પકડેલી નથી, અને હાથમાં પકડવાં ન જ નોઈએ. રસ જે કાવ્ય ‘મોટકોનું’ લક્ષણ, તે નોઈ છેડાયું, તે કાવ્યનાટક તો સ્વધર્મ જ છેડાયો, અને તેમ થયું એટલે તે કરા કમનું રહ્યું નહિ. સુબોધ એ સારા નાટકનું સ્વાભાવિક ફળ છે, પણ તેનો ઉદ્દેશ નથી. શુદ્ધ અને શિષ્ટા રસમાં સ્વભાવિકપણે જ સારો બોધ સમાવેલો છે, પણ તે બોધનરૂપે નહિ, અને બોધનરૂપે નથી તે માટે જ તે વધારે અસર કરે છે, જેમ કહેણી કરતાં રહેણી જ ખરેખરી બોધને સુબોધલયક ગણાય છે. તેમ સરસ નાટકનાં પાત્રો વધુણે આપીને નહિ પણ પોતાનાં મહાન આચરણથી જ સુનીતિને બોધ રાગબાણ રીતે કરે છે. આ કારણથી વ્યવહારમાં તો સારાં નાટકોથી રસ ને સુબોધ બંને મળે છે જ.^૨

‘કાન્તા’ તથા ‘પુલ્હિ’ અને રૂદિની કથાના વિવેચનમાં

૧. નવલમંથાવલિ શા. ૨, પૃ. ૬૮. ૨. નવલમંથાવલિ. શા. ૨, પૃ. ૨૬૫.

પણ આરંભમાં વિદ્યાર્થી સામાન્ય નિયમોની ચર્ચા કરી તે નિયમો પ્રમાણે તે પુસ્તકોની પરીક્ષા કરી છે. એમના 'કાન્તા'ના વિવેચન વિષે રા. નરસિંહરાવ લખે છે:

એ વિવેચન પ્રગટ થતાં વેંત મ્હેં વાંચ્યું. તે વખત એની પદ્ધતિ એતાં મને લાગ્યું કે જર્વાઈનસનાં શેક્સપીયરનાં નાટકોનાં વિવેચન એમનાં જોવામાં આવ્યાં હશે. જર્વાઈનસની પદ્ધતિની છાયા મ્હને એમાં જણાતી હતી.^૧

આ 'જર્વાઈનસની પદ્ધતિની છાયા' એમનાં અન્ય વિવેચનોમાં પણ જોવામાં આવે છે; પણ તે છાયા માત્ર. જર્વાઈનસનાં વિવેચનોનું સર્વસારગ્રાહિત્વ, વિદ્યતા, ને ભંડી દષ્ટિ એમનાં વિવેચનોમાં ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે. તેમ એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે એમનાં વિવેચિત પુસ્તકોમાંનું એકે પુસ્તક શેક્સપીયરનાં નાટકની સાથે નામ દેવાને યે યોગ્ય નહોતું.

'જરુચ જિલ્લાના કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ' 'ન્યોર્થ વોશિંગ્ટન' 'વિલિયમ ટેલ' 'દિંદ અને ધિટાનિયા' આ સર્વ પુસ્તકોનો સારમાત્ર આપ્યો છે અને આરંભ તેમ જ અંતમાગમાં અંચકારને અભિનંદન આપ્યું છે. એ સિવાય વિવેચન જેવું બીજું કેં પણ એમાં જણાતું નથી.

એમની વિવેચનપદ્ધતિ અંચના મહત્ત્વ પ્રમાણે ફેરવાતી. તે પોતાની વિવેચનપદ્ધતિ વિશે કહે છે:

અમે એવો નિયમ રાખ્યો છે કે કેટલાંક પુસ્તકની તો માત્ર પહોંચ જ આપવી, કેટલાંક વિષે તેજ સ્થળે સામાન્ય વિચાર પાંચ દય લીટીમાં દર્શાવી દેવા, અને જે થોડા પુસ્તક ઉત્તમ પ્રતિનાં માલૂમ પડે તેને જ વિસ્તીર્ણ વિવેચનને માટે રહેવાં દેવા.^૨

'યોગતત્ત્વ,' 'સત્યવિજય નાટક,' 'અલંકારચંદ્રિકા,'

૧. મનોમુકુર, અં: ૧, પૃ. ૩૪૪.-૨. 'સુબોધચિન્તામણિવિવેચન,' નવલઅંધાવલિ, બા. ૨, પૃ. ૨૧૮.

'ત્રિયાત્રેમદર્શક' 'પ્રતાપ નાટક,' 'સ્વપ્રાક્રમ,' 'સ્વદેશા-
ભિમાન,' 'સ્વરૂપાનુસંધાન,' 'ભોગવતી ભાગ્યોદય' ઇત્યાદિ-
ને એ નિયમ પ્રમાણે દૂકામાં પતાવી દીધાં છે.

'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન, 'નાટકશાળા'ને ગોપીચંદ નાટક,'
તથા 'બાળલગ્ન' અને 'બાળાત્કારનું' વૈધવ્ય,' એમાં વળી જુદી
જ પ્રથા સ્વીકારી છે. તે પુસ્તકોના ગુણદોષનું નિરૂપણ ન કરતાં
તે તે ગ્રંથના વિષયની સૂક્ષ્મ, તલસ્પર્શી ને સમર્થ ચર્ચા કરી છે.
ગ્રંથના વિષયનું મહત્ત્વ એ આના કારણરૂપ છે.

'કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર' અને 'મહેતાજી દુર્ગોરામ મંછારામ-
નું જીવનચરિત્ર' એ બે ચરિત્રગ્રંથોનું વિવેચન કરતાં ગ્રંથકર્તાએ
આપેલી હકીકતો ઉપરાંત ચરિત્રનાયકના જીવન વિશેની બીજી
વધારે માહિતી આપવા યત્ન કર્યો છે; અને એ રીતે એ વિવેચન
મૂળ ગ્રંથના પરિપૂરકરૂપ બન્યાં છે.

પુસ્તકોનાં વિવેચનો સિવાય નવલરામે સાહિત્યના જુદા જુદા
વિષયોની સ્વતંત્ર ચર્ચા પણ કરી છે. 'મનના વિચાર' 'અકબર-
ખીરખલ નિમિત્તે હિંદીકાવ્યતરંગ'માં કવિતાના સ્વરૂપ વિશે
ચર્ચા છે. 'સંસ્કૃતમય ગુજરાતીમાં' બાપાશૈલીની ચર્ચા કરી છે;
નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં નર્મદ અને દલપતની તુલના કરી છે,
'સુધારના ઇતિહાસરૂપ વિવેચન'માં સુધારાના તાર્ત્વિક સ્વરૂપની
સમાલોચના કરી છે. પરંતુ એ સર્વ વિશે એમના વિચારો
આપણે આગળ જોઈશું.

આ પ્રમાણે નવલરામનાં વિવેચનો એમના નિષ્પક્ષ-
પાતપણાને લીધે, એમનાં ઔદાર્યને લીધે, એમની પરગુણપરમાણુને
પર્વત કરી બતાવવાની શક્તિને લીધે, એમની વેધક દંષ્ટિને લીધે ને
એમની આડંબરહીનતાને લીધે શોભી રહ્યાં છે. વિવેચન-સાહિત્યના
એ પ્રારંભક હતા. અને પ્રારંભકાળનાં વિવેચનો સર્વાંશે પરિપૂર્ણ
હોય એ અશક્યવત્ છે. એમનાં સર્વ વિવેચનો ઉત્તમોત્તમ કાદિનાં

કે અપૂર્વ વિદ્વાતાવાળાં નથી-છતાં, વિવેચક તરીકે નવલરામે મેળવેલી સફળતા આશ્ચર્યજનક છે. સાત્ત્વિક, રાજસ, ને તામસ; એમ વિવેચનોના એમણે બેદ પાઝ્યા તો નવલરામનાં વિવેચનોને સાત્ત્વિક પ્રકારનાં કહી શકાય. પોતાની વિદ્વાતાને દર્શાવવાને અર્થે લખાએલાં રાજસ વિવેચનો, તેમ જ નિંદાયુક્ત આક્ષેપોથી ભરપૂર એવા તામસ પ્રકારનાં વિવેચનો અત્યારે, દુર્ભાગ્યે, આપણા સાહિત્યમાં વધતાં જાય છે, ત્યારે વિવેચનકલાની ઊગતી દશામાં પણ નવલરામે જે સાત્ત્વિકતા કેળવી છે તે બદલ નવલરામને માટે માન ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતું નથી. ૫

૨૫. ગોવર્ધનરામ કહે છે તે યોગ્ય જ છે:

જેને જેવું ને જેટલું કહેવું ઘટે તેને તેવું ને તેટલું કહી, કોઈને મ્હોટપ આપી, કોઈને ઉત્તેજન આપી, ખમનારને ખમે તેટલો પ્રહાર આપી, ન ખમે એવાને ધીરી લપડાક આપી, કોઈને શીખામણ આપી, કોઈને સૂચના આપી, કોઈની બાબતમાં હિપેક્ષા કરી-અજોલા રહી નવલરામ સર્વ ન્હાના ન્હાના અંચકારોની પરીક્ષા કરતા વિવેક રાખે છે, “મારવો તો હાથી અને લૂંટવો તો ભંડાર” એ ન્યાયે વર્તે છે, કોઈ ન્હાના કે મ્હોટાનામાં કંઈ ગુણુ છે એવું લાગ્યા વગર ગુણુદોષની ક્યાથી માંસલ પરીક્ષા અથવા શુદ્ધ વિવેચન સરખું પણ કરવાનું માથે લેતા નથી, જ્યાં ગુણુ લાગે છે તેવું કીર્તન કર્યા વિના રહેતા નથી, અને અંતઃકરણમાંથી ગુજરાતી ભાષાની સંવૃદ્ધિ અને સંપત્તિ આહે છે. * * * ગુજરાતી સાક્ષરમંડળની એમના ઉપર નિર્વિવાદ પ્રીતિ છે તેવું મૂળ જ આ “ગુણુપરીક્ષા” છે. આ સર્વે પરીક્ષાઓ ગુણુમધુના આ મધુકરનો ગુંબરવ છે-પછી તે વ્યક્ત છે કે અવ્યક્ત છે એ જુદી વાત છે. આ મધુર સર્વરસિક ગુંબરવ છેક અંતકાળ સુધી નવલરામે કર્યા છે. ૧

અને મધુ અને મધુકર બંને વિલુપ્ત થયા છતાં પણ એ મધુકરના ‘રસિક ગુંબરવ’ના ગુર્જરી સાહિત્યકુળોમાં અંતકાળ સુધી પડ્યા સદ્દેશ્યને તો સંભળાયાં જ કરશે. ૨

૧. નવલરામનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૭૪.

૨. ‘ગદ્યશૈલી’ અને ‘વિચારક’ એ લેખાંકો હવે પછી.

“ જો લમાં ધણી વસ્તુઓની જોટ જણાવ છે, ... એક વખત મને એક નવી જ વસ્તુની જોટ જણાવેલી એમ યાદ આવે છે. હું લખનૌ ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલમાં હતો ત્યારે એક વાર મને એકાએક ઘઈ આવ્યું કે સાતઆડ મહિના થયાં કેઈ ફૂતરાને લાસતો સાંભળ્યો નથી. ”

જેલજીવનાનુભવી એક સાહિત્યરસિક મિત્ર બેળા આ પ્રકારે પંડિત જવાહરની આત્મકથા વાંચતાં તે વચમાં બોલી ઊઠ્યા:

“ હા, ખરોખર આમ જ બનતું હોય છે. મને પણ જેલમાં આવી જ ખીજી નજીવી વસ્તુ માટે ઉત્કટ ઇચ્છા જાગેલી. ”

મેં કંઈ ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછી નાંખ્યું.

“ કંઈ વસ્તુની ? ”

તેણે મોઢામાં સહજ વાર જીમ મમળાવી રસભરી સીમકારી બોલાવતાં આવેગપૂર્વક કહ્યું:

“ સહેજતફાર ચટણીની. જેલમાં હું લૂખાસૂકા બોબન વખતે ચટણી માટે કંઈ તલસતો ! અને છેવટે સૂકાં મરચાંની ચટણીનો નૈવેદ્યપ્રસાદ રસનાદેવીને ધરાવતો ત્યારે જ સંતોષાતો. જેલમાં ચટણી તો મારે મન રસચિંતામણિ હતી. ”

આ સાંભળી કામ ઉદ્ભવ સમાલોચક જેમ સાદી લેખન-વાનગી પર ચડમડી બેઠે તેમ હું પણ ચટણી જેવી સાદી વાનગીનું નામ સાંભળી ચમકી બેઠ્યો. ખાંડ ને સાકરનો શીરો, વિવિધ પ્રકારના લાડુઓ, દૂધપાક, ળાસુદી, શિખંડ કે વેડમીનાં નામ ગણાવવાનાં મૂકી છેવટે ચટણી ? સમાજમાં, સાહિત્યમાં તેમ સ્વાદમાં પણ નજીવી વસ્તુઓને મહત્ત્વ આપવાની પ્રથા તો નહિ હોય ? કે આકૃતિવર્ધક કાચની જેમ ચટણી સ્વાદના પરમાણુઓ વધારી રસનો સાગર છલકાવી દેતી હશે ? જેમ સંરક્ષકને પ્રણાલિકા વગર ચાલે નહિ, પુરાણીને આવનાર વગર ચાલે નહિ, પંડિતને સંસ્કૃત વિના ચાલે નહિ, તેવી જ કાંઈ અતૂંસિથી પ્રેરાઈ ચટણીનું આયોજન થયું હશે. માંદગીને બિછાને પછડાઈ સાગ્ર ચવા પછી સ્વાદશૂન્ય જીભ પર ચટણી મૂકવાનું, એની કંદર કરવાનું. કેને મન નહિ થતું હોય ? એ અરસામાં અથાણું, પાપડ, ચટણી કે ફરસાણુ ખાવા મન બડમડી બેઠતું હોય છે. ખારી, તીખી, તૂરી, મીઠી, મોળી, ખાટી-પટરસની મીઠજાની ચટણીમાં છે.

પાશ્ચાલ સાહિત્યના સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઈને વિદિત હશે કે યુરોપમાં તો હવે ભોજનના આનંદની ભલભલી કવિતાઓ લખાય છે, અને એ નવીન યુગનું લક્ષણ મનાયું છે. આપણે ત્યાં રસનાનો આનંદ એ ભલે રથૂલ ઇન્દ્રિયનો આનંદ હોય, અને આપણા પુરાણા ગ્રંથો કે નાટ્યશાસ્ત્રોમાં ભોજન પર સંબંધનો ઇસારો થયો હોય, પણ એની ખુમારી કંઈ ન્યારી છે. તેથી યુરોપના ક્લારસિકો ભોજનની પ્રશંસા કરે છે. આપણું પ્રેરણા-સ્થાન હવે પાશ્ચાલ સાહિત્ય થઈ પડ્યું છે ને ? તો પછી વૈભવ અને વૈવિધ્યની મોહિની જેમાં મનમાની બબડી રહી છે એવા આપણે આ જાગૃતમાં પ્રેરણા સેવા ચૂકવું એ મુશ્કેલીકની કક્ષામાં પ્રવેશ કરી આશ્ચર્ય માનવા જેવું નથી કે સ્વર્ગની પાકશાળાનો કોઈ સ્વાદ ટપકી પડ્યો હોય ને કેમ જાણે ચટણીમાં ઝીલાઈ

ગયો હોય એવો તો યથેચ્છ એનો સ્વાદ છે. આપણે ત્યાં જન્મણ કે 'થાળ'ની વાત આપી કે તેમાં અન્નકૂટ કે શહેરની કંદોષની દુકાનો ખોળતાં પણ ન પ્રાપ્ત થાય એટલાં બધાં પકવાનોનો હુંડો ગણાવ્યો હોય છે. બધી ઋતુઓમાં પાકતાં શાક ટોળે મળ્યાં હોય છે પણ ચટણી વીસરાઈ કેમ જતી હશે તે સમજાવું નથી. વખત છે એમ કેમ ન હોય કે અસલ ભાષા પ્રાસ વિનાની હતી પણ અર્વાચીન સાહિત્યમાં તેનો ઘણો ઉપયોગ વધી પડી એ સંગીતમય શોભારૂપ બન્યો તેમ ચટણીનો પણ પાછળથી પ્રચાર વધી પડ્યો. નહિ તો બાકી ચટણી જેવી સોમરસ કે વિજયા માદ્રક સ્થૂલ રસનાને ઉત્તેજિત કરી ચિત્તાવૃત્તિ સહેજમાં ઉદ્દીપ્ત કરી શકે છે, તેને સાહિત્યમાંથી બાતલ કરી હોય. બલે એ સાહિત્યમાંથી બાતલ થઈ હોય પણ ફેન્સી ફલાલીન અને તરેફવાર કાપડની દુકાન માદ્રક ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેનાં હાટ મંડાયા છે એટલી હવે સંતોષ લેવા જેવી વાત છે.

અનેક પ્રકારની વાનગીથી જરેલા ચાંદીસોના કે જરમના ટાટ વચ્ચે ચટણીના લચકાતું દર્શન રત્નમણિ જેવું રણિયામણું નથી લાગતું? આ સ્થૂલ દ્રશ્યની વાત કારે મૂકીએ તો પણ નિર્ગલ મિષ્ટતામાં ચટણીનાં થોડી થોડી વારે ચટકાથી માંડી તે સૂકા રોટલામાં ગરીબાઈની સાદાઈમાં સ્વાદસૌંદર્ય ઉમેરતી ચટણી કેટલી બધી સુખદાયી છે! સુદામાણના તાંદુલ શ્રીકૃષ્ણ હર્ષથી આરોગે છે; તેમ શ્રીમંતો નિર્ધન પણ વતસલ ભેટ તરીકે ચટણીને સતકારે છે, એ મનુષ્યનો ગ્રેમભરી આર્યા સમાન ચટણી તરફનો કુદરતી, અનુપમ ગ્રેમ સાબિત કરે છે. તો પછી સાસરવાસ જેવા કપરા જોડણવનમાં સ્વાદનો આવો ઠાઠ ઉત્પન્ન કરતી ચટણીની બોગેચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે, નહિ વારુ ? એ નિર્દોષ અને પૌષ્ટિક ન હોવા છતાં પણ જિહ્વાપૂજક રસિકોની રસ-વાનગી છે, સ્વાદન્વરથી પીડાતાને તે રસસ્વાદથી તૃપ્ત કરે છે. ચટણી એ કંઈ સર્વસ્વ નથી છતાં એના વિનાતું ભોજન નીરસ અને અધૂરું પણ

છે. બોજનમાં ચટણીદારા ખટરસની નિષ્પત્તિ થાય સારે તેમાં તાલ, લહેન્દત, રસ અને આનંદ ઉમેરાય. સાદા બોજનના મુરત સ્વાદને જેર કરવામાં ચટણીની તોલે કોઈ ન આવી શકે. ચટણી નિહવા-ધન્દ્રિયનું મધુરું સંવેદન છે.

સમાજનો મોટો ભાગ-જે મધ્યમ વર્ગનો જાનેલો છે-તે તો તત્ત્વજ્ઞાનના જેવું નીરસ બોજન આરોગે છે; સારે ચટણી જેવી રસમય-સ્વાદુ વસ્તુ બેળવી તત્ત્વજ્ઞાન અને કળાના સંમિશ્રણ જેવું બોજનમિશ્રણ કરી સ્વાદની તાલમદતા મેળવવા તેમાં ચોક્કસો પ્રયત્ન થયેલો જોઈએ છીએ. કોલંબસને અકસ્માત અમેરિકાખંડ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ સ્વાદની તૃપ્તિ શોધવાનો અકસ્માત માર્ગ પ્રાપ્ત થયો તે ચટણી દ્વારા. અર્થાત્ સ્વાદની કમીના ચટણીએ પૂરી. સ્વાદસમૃદ્ધિ સાચવી રાખે છે તે પણ ચટણી જ. જેને બોજનમાં કોઈ ચોક્કસ સ્વાદનો તાગ લાધતો નથી તેને સ્વાદનાં તોડાન ગોરતી ચટણીના ચટકાની જરૂર પડે છે. અને તેમ છતાં કયા સ્વાદની ઊણપ તેને દર્શાવેલા રહી જવાની. પાકયાત્રનાં ચટણી, ચૂરણ કે વડાંકચોરી, દોડકાં ને છદાં જેવા દરસાબના અનેક પ્રકારો દરદર્શક વખ્યા કરવાના. અનુભવ અંગે રસોઈમાં મતાસાના મૂઝેમૂઝા નાંખવાની પ્રવૃત્તિ કાયમ રહેવાની. શું ત્યારે રસેદનુભવ જેમ રસનુભવ અધૂરી ને અધૂરી રહી જતી દશે? આ શબ્દો યાદનાર ધમંડી વ્યાકરણાચાર્યો જુદા હો

દરેક જોગકની જેમ ચટણીને પણ પોતાનું ચારિત્ર્ય છે. આપ-ખામાં કહેવન છે, " જેનું અધાણું બગડ્યું, તેનું વર્ષ બગડ્યું" જેની દાગ બગડી તેનો દિવસ કથળ્યો " ત્યારે આવા કહેાડા સંજોગોમાં ચટણી માત્ર બોજનની રસરાણી તરીકે આજ્ઞાસનરૂપ યદ્ય પડે છે. આથી બંધને તે સ્વાદમર્સન નથી છતાં એટલું તો કબૂલ કરવું પડશે કે ચટણી વિનાનું બોજન તે " માટી વિના બાપના મન " જેવું કે " જોગ વિનાના કંસાર " જેવું અનેક રીતે નીરસ અને અધૂરું છે. કોઈ પ્રશ્ન કમ્મો: ચટણીને પાકયાત્રમાં

શેના ખપાવે છે તે ? કારણકે મુખ્યત્વે તેમાં કશી સામગ્રી પક-
વવાની-ચઢવવાની હોતી નથી. છતાં એ બોજનસામગ્રીમાં
ચટાકા તરીકે રાખતાં, દહીંવડા કે પંચામૃત કરતાં પણ સર્વિશેષ
સ્થાન પામી ચૂકી છે અને તેથી જ પાકશાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠામાં
ચટણી એક મૂલ્યવાન ઉમેરો થઈ ચૂકી છે, એમાં શંકા નથી.
દક્ષણીઓને કેટલાક વ્યંગ્યમાં 'ચટણા' કહે છે, કારણ કે તેઓ
સૌ કરતાં ચટણીના વિશેષ આરાધક-પૂજારી હોય છે. ચટણીના
સ્વાદના પારેખ જનવાનું તેઓએ આપણને શીખવ્યું તો
નહિ હોય કેમ કે દક્ષણીઓ ચટણીના વિધાયક તરીકે અજોડ
રહ્યા છે. ચટણીની ખાખતમાં આપણે મહારાષ્ટ્રની નજદિક
આવ્યા છીએ, એમ કહીએ તો ચાલે. ગુજરાતના ઘેરેઘેર
ખાનપાતની ખાનદાની ચટણીથી ધરોળર જળવાય છે.

રજસ્તમસાદૃત ચટણી અત્યંદ જલદ વસતુ છે, એ વાત
સાચી. જો તેમાં બેદિલ પતિપત્નીની જેમ એક રાગ ન હોય તો
ધણી વખત સ્વાદની અંધાધૂની આગળ તરી આવે છે. જો તે
જીભને જાણ નાંખે એવી તીખી હોય કે તેમાં મીઠાનો અગર ઠલવાઈ
ગયો હોય તો એના કારમા સ્વાદથી જીભ ચચરી દાઝી બેઠે,
આંખમાં પાણી લાવી નચાવી મૂકે. જો કે તરેહતરેહની ચટણીમાં
તાલ સચવાય ક્યાંથી ? વિશુદ્ધિ અને ચોક્કસાદને અભાવે અથર્વ-
વેદમાં અલ્લાહસ્મક્ત પેસી ગયું, રમૃતિઓમાં પરસ્પરવિરોધી
વચનો ઘૂસી ગયાં અને આપણા સાહિત્યમાં પ્રેમાનંદને નામે
કેટલાંક નાટકો ચઢી ગયાં. સાહિત્યમાં જ કેમ બોજનસામગ્રી-
માં પણ હિંદુનાં ખાખ જલેળી જોડે ધરાનની મેવામીઠાઈ
પણ ક્યાં બેળવાઈ નથી ગઈ ? અને તે પાછી ચાળ કથરોટમાં
ને પીરસાતાં ખૂમચામાં પીરસાય છે. જુઓ :

ખાખ લાડુ જલેળી ચેવર જ છે સાર

મેવા મીઠાઈ ખુઆન બરી મેલેઆં તે વાર

રસોજીવલ ચટણીનું ચારત્વ એના રચનાવિશેષ પર

આધાર રાખે છે. ચટણી વાટવી ને કરવી, દરેક વસ્તુનાં પ્રમાણ જાળવવાં ને તાજગી ટકાવી રાખવી એ બધું અમસાધ્ય છે અને કૌશલ્ય માગી લે છે. ચટણી બનાવવામાં ખંત ન હોય, ચીવટ ન હોય, સંયમ ન હોય, પ્રમાણ કે માપ સમજવાની મંથિતની ગમ ન હોય તો તે કંઈથી જાય. ચટણી આટલી આટલી ફોટીદારા કરા નીકળેલી કલામય તેમ જ રતમય વાનગી છે. તે આતિથ્યમાં અદ્ભુત મધુરપ અને આનંદ મિલાવે છે. એક સમયે અમારા કુટુંબીજનોએ ચટણીનો વિષય ઇશ્યો. ચચાં દરબાન ગોટાભાઈએ કહ્યું “એના આદિરવરપમાં મરચા, માચુસ, આદુ, ફુદીનો, મીઠો લીંબડો વગેરે અનેક ખાજ બાછપાલાની ચટણી હું ઉત્તમ ગણું છું.” સારે બાબીએ એમની કુશળતા જણાવતા કહ્યું: “દાળિયા, મગની પલાળેલી દાળ જેવા કોળા, દાઝમ, કમરંક, કોઠા જેવા ફસફસાદિની સદાયતાથી નિવિધ પ્રકારની ચટણીઓ તૈયાર થાય છે તેની તમને ક્યાં ખજાર છે ?” વિવિધતાનાં શોખીન મારાં શ્રીમતીએ જણાવ્યું: “કાપગંના છીખુંને સમારી અદ્રાધૂર્વક તૈયાર કરેલી ચટણી જુદી જ બાત પાડે છે.” મેં મારો નણુનોનયો અભિપ્રાય ધર્યો કે “કાંદા ને કેરીના મરવાની મીઠું, જીરું ને મરચાં બમરાવેલી પ્રાકૃત ચટણીની તોલે કાંઈ બેસી શકે એમ નથી.” આ બધા મનોનું સમાધાન કરતાં અમારા વયોવૃદ્ધ દાદા રસિકતા પ્રકટ કરતા બો.વા: “વાનગીએ વાનગીએ ચટણીના પ્રકારો બદલાતા હોય છે, એ તમે બધાં કેમ વાસરી જાઓ છો ? મમરા-સેવના બૂસા વખતે કાંદાકેરીની જ ચટણી શોભે. બીજાના પોંકમાં આદુમરચાં, માખાસજખુની જ ચટણી રસાદકારી થઈ પડે, ને મિસ્ટાન્ન બેજા પીંગા પચરક લીંબુ નીચે.વેલી જ મધાઈ દીમે. વિનથી બોલીનો માખુસ બાનમાનના ટોળામાં સમાય, તેમ બાનમાનની ચટણીઓ ૫ખુ ખાનપાનની તમામ ચીજોમાં સુમેળ સાધે છે. અને જનનના પ્રસંગ હોય તો દિખજ ખાનર

કડવા લીમડાની લીલી કુંજર જેવી પત્તીઓની ચટણી વાટીને પણ પીરસાય.

ભાજીપાલાની ચટણીમાં લાલશીલા રંગની સૂક્ષ્મ છટા ઉપરાંત તે જેમ જેમ મનમધુરી ને વાયુમીણુરી વટાતી જાય તેમતેમ ધાણુ લરાણુ અને કુદનાની ફેરમ જીડવા માંડે અને બમકબયો ઘેરે. રંગ બનાવે. ચટણીનું રંગછટા વિનાનું લાવણ્ય-લાલિત્ય દીપી જીઠે ત્યારે જ એના સ્વાદની તરસતા, લાલસા વિશેષ પરખાઈ આવે. "હાથીદાંતે કરવત વેઠયું, નપુરે દુતાશન સહો, મોતીએ સમુદ્રનો ખાર વેઠ્યો અને કળશે કુચની ઉપમા લીધી ત્યાર પહેલાં ધણુ વડે કુટાયો અને પછી ચાક પર બમ્યો;" તેવી રીતે ચટણી પણ ધસારો વેઠી ખસઠરતામાં કુટાઈ દેહધારી મધ. તપ તપવાનો આ અજબ મહિમા ચટણી ગાઈ રહી છે.

કેટલીક ચટણીઓ ચૂરણની સગી બહેન જેવી માત્ર સ્વાદિષ્ટતાનો ગુણ ધરાવવા ઉપરાંત ઔપચારિક છટા પણ બતાવે છે. પેટમાં વાયુની ગૂંચ બરાધ હોય તો ઉપયોગમાં લેવાય છે. તે વાત-હારી, પિત્તનાશક, વાયુહરણ કરનારી હોય છે. મોળય અને શીક મારતા મોઢામાં મધમધાટ, ધમધમાટ ફેલાવી મોઢું તાજગીભર્યું કરે છે. તેમાં કેટલાંક કારિયાણાં અને તેજનાની બહાર ખીલી જીઠે છે. ચટણી પરોણાગતમાં આયહી હોવાનો તમારો કે મારો અનુભવ જૂનો હશે પણ મેધધનુષના રંગની પેઠે ચટણીના સ્વાદનું આયુષ્ય ટૂંકું હોય છે. ગાતઃકાળની ચંદ્રલેખા કે અતિથિની મહેમાનગીરી જેમ તે ક્ષણજીવી છે.

ચટણી પ્રસન્નસ્વાદી ને હિમ છે. તેનામાં નવસ્વાદની રચના કરવાની, સ્વાદનો ઉઠાવ કરવાની તરકીબ છે. તે સ્વાદપોષક ચાખ ઝેણું પરિવર્તન કરવા મથે છે. મુત્સદ્દીની ભાષાની જેમ જુદા-જુદા પ્રકારની ચટણીઓ નવાનવા સ્વાદ વ્યક્ત કરે છે: ત્યારે (જે કે પૂર્વાચાર્યોએ ભોજનના ખટ્વરસ અને સાહિત્યના નવરસ કથા

છે; તો પણ) એ બધામાં એક રસ કયો તેને પકડવાનો ચટણી-
માં રસાયણિક પ્રયત્ન થયો હોય એમ નથી લાગતું ? તેમ
છતાં સ્વાદ કોઈ કાલે બંધાય ખરો કે ? ચટણીનો ખરો સ્વાદ
જ એના અરયામીપણામાં છે.

સાક્ષર જીવન

પ્રવાદ, તટ, અને પ્રવાદનો ગુપ્તાનુરાગી સાક્ષર સાક્ષી-એ ત્રિપુટી-
ના સંયોગથી સાક્ષર જીવન આધિર્ભાવ પામે છે. એ સંયોગનાણું
જીવન એ જ સાક્ષર જીવન-એ જ contemplative life, એ જ
literary life, એ જ philosopher's seclusion, એ જ sci-
entific men's laboratoryમાંનું જીવન, એ જ ધટપટ્ટી બરેલી
ઠોઢીમાં નૈયાયિકાનું જીવન, એ જ ચેતીનો યોગ, અને એ જ નેતાનું
સ્વાતુભૂતિ જીવન. એણું જીવન જ્યોતે તે દશામાં, દરિદ્રતામાં, વાસનામાં,
પડકાર દોષ તો તેના ઉપર દષ્ટિ કરનારને શું થાય ? એ તે દષ્ટિ કરનાર
એ જીવનનો મહાંત દોષ તો તેને એ જીવનના દોષ પરો નહિ.

('સાક્ષર જીવન' પૃ. ૧૬)

—ગાયધર્મનરામ

વેદાન્તી કવિ અખો

મૂળપણે સૌ અત્યારે એક એવા યુગમાં છીએ જ્યાં જ્યાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કશુંય વિચારવાનો આપણને વખત નથી. અધ્યાત્મવાદ અથવા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય અતિ ગદ્ગદ તથા સૂક્ષ્મ છે. રથૂલ ખુદ્દિ એમાં ચાલી શકે તેમ નથી. આ જગતમાં કયો પદાર્થ મત્ત (Real) છે તે જાણવાની ચાવી તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. હન્દ્રિયજન્ય વિષયોમાંનું તથા ભૌતિક પદાર્થોનું જ્ઞાન આપણને સત્ય વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવી શકે નહિ, કારણ કે તે સૌમાં ફેરફારની ક્રિયા ચાલી રહી છે. આપણે તેને જ મત્ત Real કહી શકીએ કે જે સદા નિત્ય, અનિરૂપિત તથા અવિનાશી હોય. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે જાતરચ્છિદ્ર ઘ્રોનો મૃત્યુઃ । જે જન્મ્યું છે તેનું મૃત્યુ અવશ્ય છે. આ રીતે જોતાં આ જગત નાશવંત છે અને માટે તે સત્ય નથી. આપણે ક્યાંથી આવ્યા ? આપણું શું થવાનું છે ? આપણું ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ ? આ જગત એ વસ્તુતઃ શું છે ? આ મધ્યમાં મુશ્કેલીભર્યા પ્રશ્નોનો જોડેલ તો પ્રાચીન ઓક તત્ત્વવેત્તા ઘેઘસથી માંડીને અત્યાગ સુધીના જર્મીન-ડ રસેલ હેન્રી જર્ગેમાં વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ લાવી શક્યા નથી. આપણે કેવળ આપણી આજુબાજુની દુનિયા જોતે આપણે આપણી છતી આજે જોઈ શકીએ છીએ તેની સાથે જ આપણો જીવનઅવકાર ચલાવવામાં આપણા કર્તવ્યની છતિથી માની છે આજે જગતમાં જ્યાં

ત્યાં વાસના અને વિલાસ, શાંતિવાડા અને ધર્મવાડા કે પંથવાડા, પ્રપંચ અને પાખંડ, જિન્સી આકર્ષણો અને સ્વાર્થોદ્ધતા, ધાર્મિક વિષયોમાં દંભ અને પાખંડ, તથા હરામખોરી અને જોદુહમી અને 'પૈસો એ જ મારો પરમેશ્વર'નાં વિવિધ પ્રકારનાં દંદી જોવામાં આવે છે.

ન્યારે આવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે ત્યારે માનવી પોતે પરમાત્માનો, પરમતત્ત્વનો, શ્રદ્ધાનો એક અંશ છે, એ વસ્તુ ભૂલી જાય છે. આવી અંધાધૂનીના સમયે આપણી વચ્ચે કોઈ અવતારી પુરુષનો જન્મ થાય છે જે પોતાના જીવન અને વર્તનથી એ પરમ સત્યનું જ્ઞાન આપણામાં ફરીથી જાગૃત કરે છે. ગીતામાં કૃષ્ણ ભગવાનને કહ્યું છે કે:

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सज्जाम्यहम् ॥

તે આ ક્યનને પોમે છે. જગત પરના વ્યાપક ધર્મોના મહાપુરુષોએ આવળે રહેતે ગયેલી માનવતાને સાચો રાહ જતાવવાના પ્રયત્નોમાં પ્રાણની પશુ દરકાર રાખી નથી. એ હિંમત બવસાયમાં સોક્રેટિસે ઝેર પીધું, કાષ્ટરે પ્રાણની કુરજાની કરી, બુદ્ધે મારનિજ્ઞય આદ્યો અને કબીર, નાનક, રામદાસ, વૃકા-રામ વગેરેએ પોતાનાં ભક્તિ-વૈરાગ્યનાં પદોથી તેમ જ લોકો-તર બક્ષિતવથી આ જગતમાં અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આવા જ કોઈ શુભ હેતુ અર્થે જ્ઞાની ભક્ત અખાનો જન્મ થયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યના આપણે જે ત્રણ યુગો સ્વીકાર્યા છે તેમાં અખાતું રથાન સત્તરમા સદ્ગતિમાં એટલે કે મધ્ય યુગમાં આવે. તે સને ૧૬૧૫માં જન્મ્યો અને સને ૧૬૭૫માં મૃત્યુ પામ્યો. તે જાતનો સોની હતો અને અમદાવાદ કે તેની પાસેના જેતલપુરનો રહીશ હતો. એની બહેનના અવસાનથી એના મન પર નાનપણથી વૈરાગ્યના સંસ્કારો

પડ્યા હતા. એ પછી જે બાધને તે સગી બહેન કરતાં પણ અધિક ગણતો તેની 'સોનાની કંઠી' તેણે ગાંઠવું સોવું ઉમેરી બનાવવા છતાં ય એના પર તેણે સોવું ચોર્યાની આણેલી શંકાનો પ્રસંગ, અને જ્યારે અમદાવાદની શાહી ટંકશાળનો તે ઉપરી હતો ત્યારે સિદ્ધા પાડવામાં એના તરફથી ચાંદી સાથે દબડી ધાતુનું મિશ્રણ થાય છે એવી જાતના આરોપનો પ્રસંગ-આ વગેરેથી એને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવ્યો અને અમદાવાદથી માંડી જયપુર સુધી બ્રહ્મદર્શન કરાવે એવા સદ્ગુરુની શોધમાં તે બ્રમ્હે, પરંતુ જ્યાં જોઈએ ત્યાં એને પાખંડીઓ અને ધાર્મિક દરામખોરોનો જ ભેટો થયો. છેવટે એ કાશી ગયો જ્યાં ખૂબ પ્રયત્નને અંતે એની જ્ઞાનપિપાસા બુઝાવે એવા સંત એને મળી આવ્યા. એ સંત તે સમર્થ બ્રહ્મજ્ઞાની સ્વામી બ્રહ્માનંદ.

રાત્રિના વખતે ગમે તેવી ઋતુમાં બ્રહ્માનંદ સ્વામીના મઠ બહાર બેસી અંદર ચાલતા જ્ઞાનવાર્તાલાપનું બાર માસ સુધી એકચિત્તે શ્રવણ કરવું અને જે શિષ્યને માટે એ વાર્તાલાપ ચોખ્ખો હતો તેના કરતાં કેટલાય-ગણી એકતાનતાપૂર્વક લક્ષ આપવું અને અંતે ગુરુની દષ્ટિએ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે ઉત્તમ અધિકારી નીવડવું એ એની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેની તીવ્ર અભીપ્સા, તાલાવેલી કે તમન્ના બતાવી આપે છે. એ પછી એની રહેણી-કરણીમાં અજળ જેવો પલટો આવે છે. એનો આત્મા બ્રહ્મ-વિદ્યાના નવચેતને પ્રકુલ છે, એનાં જ્ઞાનચક્ષુ કોઈ અદ્ભુત સૃષ્ટિનાં દર્શન કરે છે અને એ નિર્મળનંદે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં મસ્ત બને છે. એ આખા ય ચેતનવંતા માનસનાં દર્શન એના આ શબ્દોમાં જ થાય છે:

આનંદ વાળો ને રંગ હલટયો રે પ્રકટયા છે કાંઈ પૂરજુ જલ રે
સદ્ગુરુને ચરણે આવતાં રે;

તિમિર હતો તે મારાં ટળા ગયાં રે હલીઓ છે કાંઈ જ્ઞાન
કરે બાણ રે.

એ જ્ઞાનચક્ષુ ઉદય્યા પછી એની વાણીમાં ચેતન આવે છે. તેનું ભાષાવિષયક જ્ઞાન ઘણું મર્યાદિત હોવા છતાં પણ તે પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટ અને સચોટ રીતે જદાર મૂકી શક્યો છે. અહીં ધ્યાન રાખવું આવશ્યક છે કે અખો મુખ્યત્વે જ્ઞાની કે વેદાન્તી હતો; કવિ નહિ. કવિતા તો એ સમયની ભેખન-પદ્ધતિ અનુસાર તેનાવિચારોનું વાદન માત્ર હતી. ભાષા એને મન મન સાધન હતું. એનું સાધ્ય તો બ્રહ્મજ્ઞાનનિરૂપણ હતું, ગુરુ-ગતી ભાવામાં ગદ્ય એ સમયે લખાવું ન હતું. નહિ તો તેણે કદાચ પોતાના વિચારો ગદ્યમાં જ મૂક્યા હોત. એને કવિ તરીકે નહિ પણ સાચા બ્રહ્મજ્ઞાની તરીકે લખવું હતું. માટે જ તે કહે છે કે:

જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગગીય

કિરણ સૂરજનાં કેમ વરણીય.

વાચાનું એ પ્રબવરચાન છે એવા બ્રહ્મનું વર્ણન વાચા કય રીતે આપી શકે ?

અખાની અત્યાર સુધીમાં જદાર પડેલી કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે:

સુજરાતીમાં

પંચીકરણ

ચિત્તવિચારસંવાદ

ગુરુશિષ્યસંવાદ

અનુભવજિંદુ

અખેગીતા

કેવલ્યગીતા

છપા

૫૮૪ પદો

(અને ત્યારપછી હલ્લા પાંચ

વરસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં.)—

અખાણના કક્કા

“ બાર માસ

“ સાત વાર

હિન્દીમાં

સંતપ્રિયા

બ્રહ્મસીતા

(હલ્લા પાંચ વરસમાં)

અખાણની જકડી દિંદી

અખાણના દિંદી પંખની ખુલખા

અખાણની એકલાદી રમતી દિંદી

દિંદી ભજનો...વગેરે

” ગુજરાતી ભજનો
” અવસ્થાનિરૂપણ...વગેરે

પચાસ સાઠ મિનિટ જેટલા આ વ્યાખ્યાનના ટૂંકા સમયમાં આ સઘળી કૃતિઓને ન્યાય આપી શકાય જ નહિ, પરંતુ એની મુખ્ય કૃતિઓ જેવી કે ‘અખેગીતા,’ ‘પંચીકરણ,’ ‘અનુભવગિંદુ’ તથા છટક છપ્પા એ વગેરેમાંથી આપણે એના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રમેયો જાણવાનો અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

અખાનું તત્ત્વજ્ઞાન સમ્યક્ રૂપે જાણવા તથા એક વેદાન્તી તરીકેનું એનું સ્થાન નક્કી કરવા માટે છ આસ્તિક દર્શનો-ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વ અને ઉત્તરમીમાંસા-તથા જૈન અને બૌદ્ધ જેવાં નાસ્તિક દર્શનોનો આછો ખ્યાલ હોવાની જરૂર છે. એ બધાંમાં સમાયલા સિદ્ધાંતોમાં અત્યારે ઊતરવા જતાં અહીં જ મધરાત થઇ જવાનો ભય છે એટલે આપ સૌ એ વિષયમાં વ્યુત્પન્નમતિ છો જ એમ માની લઇ આગળ ચાલું છું.

અખેગીતા એ ગ્રંથમાં અખાના અનુભવ (Realisation)ની ઝાંખી માત્ર છે. અનુભવ શબ્દ અહીં તેના વિસિષ્ટ અર્થમાં વપરાયેલો છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. માયાના બંધનમાં ફસાયેલા જીવોને મુક્તિ મળે, તેઓ પિંડમાંથી બ્રહ્માંડની સ્થિતિ પામે, જીવમાંથી શિવ બને, આત્મામાંથી મહાત્મા બને, micro-cosmic સ્થિતિમાંથી macrocosmic સ્થિતિને પામે, many-માંથી One થાય, પરિમિતમાંથી અમિત બન, મિથ્યા સ્થિતિમાંથી વસ્તુસ્થિતિમાં લાય પામે એ લક્ષ્ય સમાવશું છે-પાંડિત્ય-પ્રકાશ નહિ. ‘અખેગીતા’ એટલે સરળ ધરમથુ ગુજરાતી ભાષામાં બ્રહ્મવિદ્યાનું સમ્યક્ નિરૂપણ. દિ. બ. શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા જેમનો અખાવિષયક અભ્યાસ સર્વગ્રાહી અને તત્ત્વસ્પર્શી છે તે એ ગ્રંથને છ ખડોમાં વહેંચી નાખે છે. આપણે એમની અવસ્થા પ્રમાણે અહીં એક પછી એક ખંડ લઇશું.

સૌથી પ્રથમ અખો મન-વાણીને અગમ્ય, જેને ઉપનિષદમાં

યતો વાચો નિવર્તતે અપ્રાપ્ય મનસા સદા । એ રીતે વર્ણવ્યા છે એવા પરત્વે પરબ્રહ્મને પામવાના માર્ગનું દર્શન કરાવે એવા ગુરુની સ્તુતિ કરે છે; અને પછી પ્રાચીન મહાદેવિઓની મહત્તાનાં ગુણ-ગાન કરી તેમને પ્રશંસાઅર્થે અર્પે છે અને પોતે તેમના આગળ અતિ અલ્પ છે એમ નમ્રપણે સ્વીકારી પછી કહે છે કે,

તેભે મંત્ર પદેહું એમ નભુવું,
અમો મગલ જગલુ નથી નભુતા,
તુક, મોઝ માતુરી કડકમકો,
અમો લક્ષા વિના નથી આણુતા.

એ પછી પ્રાચીનોમાં કાણે કાણે બ્રહ્મવિદ્યાનું પરિશીલન ક્યું હતું તે જણાવતાં તે કહે છે કે નારાયણે બ્રહ્માને, દત્તાત્રેયે કાર્તિક સ્વામી-ને, વસિષ્ઠે રામચંદ્રજી આગળ, શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને, જનકે શુકદેવને, નારદે મહાદ્વિજ વ્યાસને, શિવે પાર્વતીને જે બ્રહ્મ-વસ્તુજ્ઞાન સમગ્રવ્યું હતું તે વિશે

કહે અમો વસ્તુજ્ઞાન વિના, કુચળ ન દોષ જાતને;
નિજધામ હીટો નભુવા તો સેવો દરિ-ગુરુ-સંતને.

એ બ્રહ્મને કેવી રીતે ઓળખવા ? દરિની માયા અને જીવની અવિદ્યા વડે જીવત્વ ઊંચું ચાપ છે તેથી આપણે દરિને આત્મારૂપે ઓળખતા નથી. આપણે કર્મજડ છીએ. પરમાત્મા તરફ પીઠ રાખી, વિષયોમાં રત રહીએ છીએ જેથી આત્મતત્ત્વને, પરબ્રહ્મને ઓળખી શકતા નથી. જેમ ખાટકી વધ્વ બકરાને સારી રીતે પાળે-પોળે છે તેમ માયા આપણને જગતના નાનાવિધ પદાર્થોનાં પ્રભાસનો ઊભાં કરી સંસારની ધટમાળમાં બદ રાખે છે:

એમ માયા જેવ નાના મરેજ, કર્મ ધર્મના રાજદાના આચરેજ;
જીવ કેરા મનને અતિ ધણું આચરેજ. તેણે પુરંજન ભવ ફેરા ફરેજ.

કર્મના બંધનમાંથી આપણે મુક્તિ મેળવી શકતા નથી. આપણી સામે સર્વગં જીવે નરકનાં દંદો દંમેશાં સુખ અને

દુઃખરૂપે ખડાં રહેલાં હોય છે જેથી મોક્ષ જેવી વસ્તુ અપ્રાપ્ત રહે છે; માટે અખો કહે છે કે

માયા મોટી જગ માંદે નથી છ,
તે આગળ કોઈ ન શકે ખરી છ;
દરિદ્ર અજીબી આગળ વડી છ;
સમઝી ન ભયે, એવી માયા અટપડી છ.

શ્રી શાંકરમતમાં પરબ્રહ્મને પૂર્ણ ઐશ્વર્ય શક્તિસ્વરૂપ, પૂર્ણગ્નાન-સ્વરૂપ તથા પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ માનવામાં આવે છે તેમ જ માયાને બ્રહ્મની એક ઔપાધિક (accidental) અવરથા માનવામાં આવે છે, જે પરિણામી, વૈકારિક તથા અનિત્ય છે ને તે પરબ્રહ્મને સદૈવ આધીન છે, તેનો આધાર બ્રહ્મ ઉપર જ છે. જેમ લોકડામાં કે પત્થરમાં ગૂઢ રૂપે અગ્નિ રહે છે તેમ પરબ્રહ્મમાં, માયા અણુછત્તી રહે છે. માયામાં પરબ્રહ્મના તેજના પડવાથી તે પ્રકૃતિકારા જે વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરે છે તેમાં રહેલા જીવો દેહાધ્યાસને લઈને તેમ જ વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિને લઈને માયામાં ગોથાં ખાંધા કરે છે અને પરમપદ પામી શકતા નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે અજ્ઞાનેનાયનં જ્ઞાનં તેન મુર્છંતિ જંતવઃ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મનું મૂળ સ્વરૂપ અજ્ઞાનથી (એટલે કે માયાથી) આટત થયેલું હોઈ તેનાથી જ સંસારી જીવો માયામાં મોહિત થયા છે. વળી ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે પ્રજ્ઞાશ નાદં સર્વજ્ઞઃ યોગમાયાસમાટતઃ અર્થોત્કુર્ત્ત્વં સર્વને પ્રકાશિત નથી એટલે કે સમજતો નથી, કારણ કે યોગમાયાથી કુર્ત્ત્વં દંકાયક્ષો રદુ છું. આને જ શાંકરમતમાં વિવર્તવાદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અખો એક ટેકાણે ચત્વરવાદીની એટલે કે બૌદ્ધમતની ટીકા કરે છે તેનું કારણ કેટલાકને મતે માયા એટલે મિથ્યા—ચત્વર Vaid એવો અર્થ થાય છે પણ શાંકરમતનો એ અર્થ છે જ નહિ. એ રીતે સમજતાં તો જગતનો સર્વ વ્યવહાર અટકી પડે અને પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિ પણ અશક્યવત્ થઈ પડે. એટલે જગતનું મિથ્યાત્વ એટલે આ જગત કામચલાઉ (Pragmatic) છે પણ નિત્ય નથી એમ સમજીને વ્યવહારમાં વર્તવું તે આથી

કર્મો કરવા છતાં, અને હું પશુનો ભાવ નહિ થયો હોવાથી દેહાધ્યાસ થતો નથી; જેથી જ્ઞાનીનું ધ્યેય પોતાના નિરાકાર, નિર્ગુણ, પ્રત્ય-ગાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમાં જ રહે છે. સર્વ જૂતોને તે આત્મવત્ત્વ જુએ છે, વસુધાને કુકુળ જેમ ક્ષેપે છે અને જગતના આંતરિક આત્માનું તથા પોતાના આંતરિક આત્માનું ઐક્ય સાધે છે અને અનુભવે છે.

શંકર મતની આટલી ટૂંકી ચર્ચા પછી આપણે અખાનું માયાવિપયક નિરૂપણ વધુ સમજી શકીશું. શ્રી મહેતા કહે છે તેમ આ ચિદ્શક્તિમાં આંતર્ગત રહેલી અને પછીથી બહાર પડતી માયાશક્તિ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પરમેશ્વરની આઘ પટરાણી છે અને પ્રથમ ' શન્યસ્વામિની ' (શન્ય એટલે કે સૃષ્ટિસર્જન પહેલાંનો અવકાશ : બ્રહ્મ) એટલે કે બેદભાવ નહિ પામેલા બ્રહ્મમાં જે અસાર સુધી ગુપ્ત અથવા અણુજતી રહી હતી તે છૂટી પડી જગતની ઉત્પત્તિ, રિચિતિ અને કાય કરનારા ત્રણ ગુણુભય દેવોને-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરને-પ્રગટ કરે છે. આ શન્યસ્વામિની અન્ય જે ત્રિગુણુભય દેવોની માતા હતી તે, તે ગુણોનો ભેદ કયાં પછી તેમની ' યોધિતા ' એટલે પાત્ની થઈ જાય છે. આ કારણથી અખો પાછળ જણાવ્યું તેમ માયાને મોટી નટી કહે છે. વળી એ કહે છે કે

સમઘી ન જાય એવી માયા દીરો નહિ ને બલવતી

ચિદ લોકની આદિ માતા આમકારથી પહેલી હતી.

આ છંદકાર શું છે એ વિશે જાણવું અગત્યનું છે, પરંતુ તે વિશેની ચર્ચા પંચીકરણની સમીક્ષામાં કરીશું. હવે માયાનાં ત્રણ તત્ત્વો (સત્ત્વ, રજસ્સુ તમસ્સુ) માંથી ચોવીસ સ્વરૂપો યામ છે તે નીચે પ્રમાણે:

મૂળ ચિદ-શક્તિમાં રહેલી માયા બ્રહ્મતત્ત્વના સત્ત્વ, ચિત્ત અને આનંદ એ ત્રણ મૂલગત દિવ્ય અંશોમાંથી સત્ત્વ, રજસ્સુ તમસ્સુ નામનાં તત્ત્વોદ્વારા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એ ચાર તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ મહાબૂતો, પાંચ શબ્દાદિ તત્ત્વો

મળી એકંદર ચોવીસ તત્ત્વો સર્જે છે અને તે સૌને પોષણ આપનારી મૂળ પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન (The unmanifested primordial matter) પચીસમા તત્ત્વ તરીકે અને પુરુષ અથવા પરમાત્મા છતીસમો એમ અખેા માયાથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે. આ આખો ય સેશ્વર સાંખ્યવાદ છે.

હવે પ્રકૃતિ તે શું અને માયા તે શું? એ બે વચ્ચે કાંઈ ભેદ છે? અખાના મત પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યની ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ છે (૧) મૂળ ચિદ્રશક્તિ (૨) માયાશક્તિ (૩) અને ત્રીજી પ્રકૃતિશક્તિ.

અખેગીતાની શરૂઆતમાં જ અખેા બ્રહ્માનંદની ચિદ્રશક્તિની સ્તુતિ કરે છે. એ પછી સાતમા કડવામાં કુરોળિયો જેમ બાળ મૂંઝાને પાછો ખાય તેમ માયાશક્તિને મહાસામર્થ્યવાન ગણી છે અને છેવટે પ્રકૃતિને પચ્ચીસમું તત્ત્વ કહીને આખો ય ચોવીસ તત્ત્વોનો પરિવાર તેનો કહેશે છે. 'આમ બ્રહ્મચૈતન્યનો સ્વભાવધર્મ તે ચિદ્રશક્તિ; તેની આવરણ કરનારી માયાશક્તિ વડે તે બ્રહ્મચૈતન્ય જીવત્વનો આભાસ, અને બંધ અને મોક્ષનો વ્યવહાર બિન્નો કરે છે. અને તેની પ્રકૃતિ નામની વિક્ષેપ કરનારી ત્રીજી શક્તિ તે માયાથી આવૃત જીવને અનેકાકારવાળું જગત દેખાડે છે.' સમજવા ખાતર એક સંપૂર્ણ નહિ એવું ઉદાહરણ લઈએ. લકવાથી પીડાતો એક સમર્થ રાજા હોય જેનો સ્વભાવ-ધર્મ સત્યમિયતા હોય તેને જેમ કાંઈ દુષ્ટબુદ્ધિ પ્રધાન પ્રજા આગળ કાંઈ જુદો જ ચીતરે અને એ પ્રધાનનો મંત્રી એનું રમકડું બની પ્રજાનનો આગળ રાજા સમક્ષ જતાં આવતી મુશ્કેલીઓનું એક જટિલ કોકડું રચે અને તેથી જેમ રાજાપ્રજા વચ્ચેનો વ્યવહાર જ અટકી જાય અને પ્રધાન તથા તેનો મંત્રી એક ચક્રવે સૌના પર રાજ્ય કરે, કાંઈક તેવી રીતે માયા જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે કર્મોની એક દુર્ભેદ દીવાલ બિલી કરે છે અને જીવોને સર્વદા બદ રાખવાનો પ્રયત્ન આદરે છે.

હવે આ માયારાજ્યમાંથી છૂટી બ્રહ્મપદ પામવું કષ્ટ રીતે એ કહેતાં અખો જાણાવે છે કે:

કહે અખો સડકા સુણો, ને આણો માયા અંતને;
તે આપોયું જોજો, ને સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.

એમાંથી છૂટવાના ત્રણ ઉપાયો છે: ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય. પહેલું સાધન તે વિરહવૈરાગ્ય. જ્યાં સુધી આપોયું અથવા સ્વત્ત્વ મેળવાય નહિ ત્યાંસુધી જીવે જૂરવું કે તરફડવું જોઈએ. સંસારના ભોગવિલાસ તેને મન ખારા લાગવા જોઈએ. વિરહના તાપમાં તેણે અગિરત બનવું જોઈએ.

વિરહ વૈરાગ્ય જેને લખે તે નર હરિ યાએ સરે.

સાચે જ અખાની પેતાની રિયતિ જ્યારે સદ્ગુરુની શોધમાં ઠાસી સુધી તે દોડ્યો ગયો ત્યારે કંઈક આવી જ હતી. તે જોયેન દેવો. હરિપ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય એની નજર સામે હતું પરંતુ તે પામવાનો સાચો રાહ બતાવનાર બોમિયાની એને જરૂર હતી, જે અત તેને બ્રહ્માનંદસ્વામીમાં મળી રહી.

ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું મહત્ત્વ વર્ણવતાં અખો કહે છે કે:

એક તો મુમુક્ષુને ગુરુના વચનમાં અચ્ચત્ત શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. તેમ કરવાથી એને દિવ્યચક્ષુ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવને તે શિવ સ્વરૂપે જોજાખનો થાય છે. ણીજી જીવો પ્રત્યેની એની વાસનાદષ્ટિ મટી શુદ્ધ બ્રહ્મદષ્ટિ કેળવાય છે કારણ પછી તે સૌ જીવ મટી જાય છે અને હરિ બને છે. આ દષ્ટિ તે સર્વાત્મજ્ઞાવવાળી દષ્ટિ. સર્વ રચે એને પંચબ્રહ્માં દર્શન થાય છે. પોતે પોતાપણું વિસરી જાય છે. આ ભક્તિની અંતિમ રિયતિ એટલે હૃદયનો સંપૂર્ણ પક્ષટો થતાં તે ભક્તને

માયાને ઠામે પરમદ્ર બને, સંસારનો સંભવ નથો.

એમ સમજવાનું છે. આવા જીવો તે જીવ-મુક્તો. હવે જીવ-

નમુક્તનાં લક્ષણો કયાં? જે આકાશવત્ રહે છે, જેમ પાણીમાંના મગર સપાટી પર આવે પણ એનો આવાસ ધણે જાડે હોય છે તેમ દશ્ય જગતમાં રહેવા છતાં પણ જે તેનાથી સદા ય નિર્લેપ રહે છે તે જીવનમુક્ત. જેમ ત્યજેલી કાંચળીને અને સાપને સંબંધ નથી તેમ જીવનમુક્તને અને તેના દેહને કાંઈ પણ સંબંધ નથી. તેને દેહ છે પરંતુ તે નથી એમ જ સંગજવાનું છે. એના મહાપુરુષો સદેહે જોવા મળે પરંતુ તેમનો સધળો વ્યવહાર સત્-ચિત્-આનંદ રૂપ પરબ્રહ્મ સાથે છે. ભૌતિક ભાવના તેમનામાંથી નાશ પામી છે. જગતના દશ્ય પદાર્થો તેમને કશી અસર કરી શકતા નથી. તેઓ નિતાન્ત બ્રહ્મસ્વરૂપમાં મસ્ત રહે છે.

જીવનમુક્તો સંસારમાં કેવી રીતે રહે છે? 'સંસારમાં સરસો રહે પણ ચિત્ત હરિતી માંછ.' ની જેમ તેઓ વ્યવહાર જગત (Pragmatic world)નાં સધળાં કાર્યો મારું; તારું એ. માયિક સ્થિતિમાં રહીને કરવા છતાં પણ મામાના રંગથી તેઓ સદા ય અલિપ્ત રહે છે. દ્રેકામાં તત્ત્વદર્શી પુરુષ એટલે દેહાધ્યાસથી મુક્ત પુરુષ.

બ્રહ્મ વસ્તુનું નિરૂપણ કરતાં અખે કહે છે કે,

વસ્તુને વાણી બોલી નવ શકેજી, મનતણી સૂરત જિહ્વા જતાં ચકેજી;
સદ્ગુરુ-કેદો ને લક્ષ આવે તકેજી, તે નર રવેં હરિ યાય તેણે પશકેજી.

મતો વાચો નિવર્તેતે અપ્રાપ્ય મનેસા સહ ।

વાણી જેનું વર્ણન કરવા અસમર્થ છે, જે બુદ્ધિમાં આવી શકે તેવો નથી, એવો દેહાતીત, અખંડિત, અવિનાશ, અજર અમર, અનામી, અવ્યય, પૂર્ણજ્યોતિપ્રકાશ, અનંત (infinite), આદિ-મધ્ય-અંત રહિત, નિયુષ્ણ (qualityless), નિરાકાર (formless) એવું એ પરમ તત્ત્વ છે. અખે આ સધળું સુંદર રીતે વર્ણવે છે.

વાણીમાંહે જેઠ ન આવે, તેઠ તણી સર્વ વાણ્ય;
નેતિ નેતિ કરી સો કહીએ તેડની બહે સર્વ બણ.
દૂરથ આત્મા પ્રદા ઉંવલ્ય, તેડનો સર્વ પસાર;
જેઠને વિરોધમ્ એકે ન લાગે, તે વિલસી રહો સંસાર.
જે કેવો એ કહેવાય નહિ, રાખ્તાતીત સદાય
અનિર્વચની વચન જોડે, તે નાવે વાણીમાંય.

એ તો પ્રીછાગૃહાર વિના પ્રીછવું, પદાર્થ-વહોણી જે પ્રીછ;
આપે આપવું જે નિરીક્ષણ, ઇચ્છા-વોદોણી જે ઇચ્છ,
કહે અખો એ વાળ્ય-વર્ણિત નિજ રંકુર્ મહંતને;
એ સમદયા તેજે લહી, જોજે સેવ્યા દરિ-શુક સંતને.

જ્યારે એ પ્રજ્ઞાતવનું ધામ (તેજ) માયામાં પડે છે ત્યારે ઇશ્વરભાવ
ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ઐશ્વર્યથી અનેક આભાસરૂપ જીવો
રચે છે. આનું દર્શન ઉપમાથી અખો એની પોતાની જ
ભાષામાં કરાવે છે તે જોઈએ:

જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું નીલ પીત શુભ્ર ક્યામનું
તે ઉપર તપ્યો સૂર્ય જ્યારે વિચિત્ર રૂપ યથું ધામનું
કેવલ્ય સૂરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ
ઈશ્વર નામ તે તેડનું, ભાઈ જીવ યઈ માન્યું સાચ.

આટલા ઉપરથી આપણને પ્રજ્ઞાના નિર્ગુણત્વ અને સગુણત્વનો
ખ્યાલ આતી જશે.

અખો ત્રણ પ્રકારનાં સત્યો ગણાવે છે: કેવલ્યપદ એ પરમ
સત્ય, ઇશ્વરપદ એ વ્યવહાર સત્ય અને જીવપદ એ પ્રાતિભાસિક
સત્ય—

“કેવલ્યપદ તમે નિજ સ્વરૂપે ઈશ્વર પદ છે અનંત
મોટું સામર્થ્ય માયા કેઈ ન્યાં ઉપજે મિથ્યા જાંત.

એ પરમ સત્યની જોને પ્રાપ્તિ થઈ છે તેઓ એક એવી
અનંતનિર્વિકલ્પ સમાધિની દશામાં દોષ છે ન્યાં તેઓ પ્રજ્ઞ સાથે
તદાકારત્વ (In tune with the Infinite) અનુભવે છે. એ
મહામુકોનું ગર્જન કેવળ સાનથી જ સમજાય તેવું છે કારણ એ

અપૂર્વ તુરીય સ્થિતિમાંથી તેઓ પહારની સવિકલ્પ સ્થિતિમાં આવતા નથી. એટલે એ ઉત્તર અભેદમાંથી ઝાંખી પણ ખીજાઓની દૃષ્ટનામાં ક્યાંથી આવી શકે? માટે જ અહીં 'સાન' શબ્દનો પ્રયોગ છે.

આત્માર સુધી આપણે જેની વાત કરી તે કૈવલ્યને પામવાની ક્રમવાર સાધનશ્રેણી. હવે ખીજા એક અક્રમ શ્રેણી છે, જેનાથી આ 'સંસારરૂપી પંથનો પાર આવે તેમ છે. અને તે સાધન તે અજપ જપ અથવા પ્રણવનું કે ઊંકારનું અનુસંધાન. પ્રણવમંત્ર એક સ્વસંવેદ બોધજનક ક્રિયા છે.

સ્વસંવેદ તે પદ સદા, આપે લહે તે આપને
જેમ ધુધવાતો અગ્નિ અત્યાનક થાય શિખા તેજતાપને.

* * *

વળી પરબ્રહ્મ વહનિ એમ જણે ધટધટ રહ્યા સમય.
જેમ કાષ્ઠ પાપાણુમાંથી, તે દેહ સાથે યથા નય.

અંબો કહે કે શબ્દસૂક્ષ્મતા આ સામર્થ્યને શૂન્યવાદીઓ એટલે કે બૌદ્ધમતવાદીઓ-સૌત્રાન્તિકો અને વૈભાષિકો-ઓળખતા નથી, કારણ એ લોકો તો આ જગત મિથ્યા છે અને પરબ્રહ્મ કે પશ્વર જેવી કોઈ સત્તા જ નથી એમ માને છે. *Theirs is a philosophy of void.* પશ્ચિમનો તત્ત્વવેત્તા હુમ પણ શૂન્યવાદી જ હતો, પરંતુ શૂન્યવાદીના મતમાં અને વેદાંત કે શંકર મતમાં એક મૂલ્યગત ભેદ સમાયસો છે. શૂન્યવાદ એ નાસ્તિક દર્શન છે જ્યારે વેદાન્ત એ આસ્તિક દર્શન છે. શૂન્યવાદી આ જગત મિથ્યા છે એમ માને છે અને તેની પાછળ તેનું ઉત્પત્તિકારણ પરમાત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ નથી એમ માને છે; જ્યારે વેદાન્તી જગતને મિથ્યા એટલે કે શૂન્ય નહિ પણ કામચલાઉ (pragmatic) માને છે અને તેનાથી પરચઠ ને પરમપદ પામવાના સાધન તરીકે તેને સ્વીકારે છે. શૂન્યવાદ વિશે આપણે પાછળ થોડી ચર્ચા કરી ગયા છીએ.

અખો કહે છે કે શન્યવાદી જગતને મિથ્યા કહે છે પરંતુ તેના હૃદયમાં પૂરી ખાતરી છે કે તે સત્ય છે. આમ પરસ્પર-વિરોધી વલણોવાળી સ્થિતિને શન્યવાદ પણ કહી શકાય નહિ. વેદાન્તીનું વલણ એક જ છે કે મૂળ સત્ય જગન્મિથ્યા જોવું મૂલ્ય નાપર: । આમ હોયને વેદાન્તી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ અર્થે જગતને મિથ્યા ગણી તેને સળગાવી શુદ્ધ ન્યોતિ જેવો આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે. માટે અખો કહે છે તેમ શન્યવાદીની સમજણ ચિત્રામણના દીવા જેવી છે ન્યારે વેદાન્તીની સમજણ સાચા દીવા જેવી છે.

આમ બ્રહ્મવરણનું સમ્યક્ નિરૂપણ ક્યાં પછી અખો એની રીત પ્રમાણે જ દર્શનોમાંથી જન્મ વાડા કેમ થયા અને તેમાં કેટલાય પાખંડીઓ પોતાને મનશ્ચાલુ જ્ઞાન લોકોને આપવા લાગ્યા તે ઉપર ટીકા કરે છે.

છેવટે ન્યાય વૈશેષિક સાંખ્ય યોગ ઉત્તરપૂર્વ મીમાંસા વગેરે દર્શનો ક્યાં ક્યાં અધૂરાં છે તેની આછી સમીક્ષા કરી અખો બ્રહ્મવરણનું સત્ય દર્શન પોતે પોતાના મંતવ્ય પ્રમાણે આપણા આગળ મૂકે છે એ એની વિશિષ્ટતા છે.

—અપૂર્ણ—

સાધકની દષ્ટિએ-૩

૧.

ૐ દેવો; વરસાદની ઝડીઓમાં પડી રહેલાં કંઈ કાળજૂતાં
ખોદાયલાં દેવદારના ખોખાનાં પાટિયાં, કોઈ અશુદ્ધ
સુતાર અને ગુજરીમાંથી અદ્ધર ઉપાડી આગેસો સોઢાનો કાટમાળ.

એની પેટી ઘડાવી એમાં દરદાગીના મૂકવાનો વિચાર કરે
તેને કેવો કહેવો ? મૂઢ.

તો વાસના-ઝડીઓથી ચળાઈ ગએલા શરીર, ભક્તિનું
દેવાળું કાઢેલું એવી બુદ્ધિ અગર બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢેલું હોય
એવી ભક્તિ અને સોઢાના કાટમાળ જેવા જીર્ણ સંપ્રદાયોનો
આશરો લઈ પ્રભુપ્રાપ્તિ કરવાના, સ્વદેહને પ્રભુમંદિર બનાવવાના
કોડ કરે તેને કેવો કહેવો ?

૨.

એક સટોરિયા પાસે આજે એક અખજ કસદાર ખડખડે
છે પણ ન્યાં સુધી એણે સટો છોડ્યો નથી ત્યાં સુધી એની
આવતી કાલનો શો ભરોંસો ?

એમ જ કીર્તિ અને વૈભવના પરમ શિખરે ગિરાજતા મદા-
ભાગીઓ પણ ન્યાં સુધી કીર્તિને કલંક લગાડવા અને વૈભવનો
ભાંગી શુષ્કો કરવા પ્રયત્ન સામર્થ્ય ધરાવતી અશુદ્ધિઓમાંથી પરિ-
મુક્ત નથી ત્યાં સુધી એમની આવતી કાલનો પણ શો ભરોંસો ?

પાયાની ખીલી શેવનાગને માથે મારી કીર્તિ અને વૈભવની ઇમારતોને અમર બાંધવી હોય તો પાયામાં પરિપૂર્ણ આત્મશુદ્ધિ, સ્વભાવશુદ્ધિના મહામૂલા દિવ્ય પથરાઓ ઠાંસીઠાંસીને પૂરવા પડશે. ત્યાર પહેલાં, તેમ કયાં વિના અપૂર્ણ પાવિત્ર્યની રેતીમાં બાંધેલી કીર્તિકાટડીઓની વલે સિદ્ધરાજના સદસસિગની જે વલે થઈ તેથી પણ ઘણી ખૂરી થાય તો તેનાં શી નવાઈ ?

૩

જેમ ખેતર મધ્યે ફૂલે તેમ મારા દેહમધ્યે હૃદય અને તે મધ્યે અમર કુવારો, નિગંતર ઉભરાતો—નાહિ કોત, નહિ જળદ—ખેતરને ભરપટ્ટે પાણી પાતો.

અને ખેતર મધ્યે જેમ નીકો, ફૂવાના ચાળાચી વાડના મૂળ સુધી તેમ મારા અનંતપૂણુ જા ખેતરનું પણ સર્વ ખૂણુ સુધી જરૂર જેવી, નાનીમોટી અનંક નીકો.

શિયાળે ખેડૂત ખેતરખૂણે તાપણી કરે ને તાપે, હું ચે યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિ પ્રકટાવું ને તપ કરું. ખેડૂત ઝાંખરાં ભેગાં કરે ને ચક્રમક પથરે તાપણી પ્રકટાવી માંહિ ઝાંખરાં હોમ્યા કરે ને જરૂર જેમ ફૂંક્યા કરે. હું ચે પૂર્વપાપો ભેગાં કરું ને આંતરવેદનાગ્ને યજ્ઞાગ્નિ પ્રકટાવું ને માંહિ પાપપુંજ હોમ્યા કરું. છેલ્લા તણખલા સુધી ને ફૂંક્યા કરું અમત્યવિહોણી વાંસળાધી.

હું ચે ખેડૂત તો ખરો જ ને !

ખેડો, ખેડો. કોઈ પૃથ્વી, કોઈ દરિયો ને કોઈ આંતર પ્રદેશ. આગળ વધવાની, આર્થિક જનવાની એક જ રીત છે: ખેડૂત થઈ ખેતી કરવાની.

૧. 'અર્' = ખેડવું : એ ધાતુપરથી 'આર્થ' શબ્દ થયો છે. સરખાવો : "માપૂરો રખડવાનુ હોડી હઈ ખેડવાનુ શરૂ કર્યું", અને એ 'આર્થ' થયો. —૨. બા. કાલેલકર : "દ્વિમાસયના પ્રવાસ 'ની ચોથી આરતિનો ઉપોદ્ધાત નામે 'જીવનની તાજગી' પૃ. ૪-૨૬". 'માનસી'

૪

જીવાનો, સહરાનાં રણ અને હિમાલયનાં શિખર એ જ
જેવા જેવાં છે ? તમારા પુદ્ધિકલશ અને કીર્તિધ્વજ ત્યાં જ
રોપવા નિર્ધાર કર્યો છે ? આંતરપ્રદેશો અવગણવા જેવા નથી.
લાં હૃદયક્ષેત્રની હરિયાળી ભૂમિ અને સચ્ચિદાનંદનાં ગગનચુમ્બી
શિખરો છે. ત્યાં ખેતી થાય છે, ઝાડ ઊગે છે. ફળફૂલ મળે
છે. સચ્ચિદાનંદની ટેકરીઓથી ખળખળ વહેતાં તેજઝરણો અને
એની આજુબાજુ વેરાયલી કુદરતનું અનુપમ સૌંદર્ય ત્યાં છે.

અનુભવીઓ પૂછે છે: ત્યાં શું નથી ?

અંધારે પગ મૂકવો પડે ને હૈયું કંપવું હોય, સોય ભોંકાય
ને જીવ જતો હોય તો દૈવી અધ્યાત્મજીવનની સ્વાદ ક્ષેત્રના
કોડ કરવા છોડી દેજો.

ધનધોર અંધારી રાતે રમશાનના શતંકારમાં ફક્કડ શા ફરી
શકતા હો, રાણા સંગને પડેલા ધા કરતાં હજારગણા તીવ્ર
ધા રમતપૂર્વક આનંદસહ ઝીલી શકતા હો તો જ આ માર્ગમાં
પગ મૂકવાનું જોખમ ખેડજો.

કેમ ?

કારણ કે આત્મસૂર્ય પ્રકટે ત્યાર પહેલાં તમારી અંદર
રહેલાં અણુકદંબ્યાં અંધારાં તમારે ઊલેચનાં પડશે. મરણ અને
જીવન વચ્ચે એક વેંતનું જ અંતર બાકી રાખે એવા અસ્વ-
શસ્ત્રના કપરા ધા તમારી અંદર રહેલાં આસુરી તત્ત્વો તમારા
પર કરશે તે ઝીલવા પડશે. શ્રી કૃષ્ણે કાલિંદીનો નામ નાથ્યો તેમ
અધ્યાત્મમાર્ગના સૌ પ્રવાસીએ આંતરપાપ નાથવાં પડશે.

પૂર્ણ દૈવી અધ્યાત્મજીવન વીરશિરોમણિ નિત્યસત્ત્વરથ
આત્મવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬

ગુનેગાર ફાંસીના માંચડા પર ચઢી ગયો હોય, ફક્ત ગળે ટૂંચો પડવાનો જ જાણી હોય- તે વખતે તેને તે પરથી ઉતારી દેવામાં આવે, તેને મોતની શિક્ષામાંથી મુક્ત જાહેર કરવામાં આવે, તો તેને કેટલો આનંદ થાય ?

આ આનંદને આનંદનો એકમ ગણીએ તો બ્રહ્મદીક્ષા લેવાનો આનંદ એથી હજારગણો. બ્રહ્મવર્ચસ પામવાનો આનંદ હજારથી હજારગણો. અને ભોક્સમહાર્યે મુક્ત દિવ્ય કર્મ કરી અનેક બ્રહ્મવર્ચસથી પ્રકટ કરવાનો આનંદ ખર્વ-નિખર્વગણો.

એક મહાયોગી પુરુષોત્તમનું પ્રાગત્ય એટલે ખર્વ-નિખર્વ કેદીઓનું સ્વાતંત્ર્ય. હિંદુસ્તાનમાં જન્માટમીનો દિવસ આજ સુધી ઉજવાય છે તે આ સ્વાતંત્ર્યદિન તરીકે. ગોળીઓ તથા ઉદ્ધવ, અક્ષર આદિનાં નામ ગવાય છે તે બ્રહ્મદીક્ષા લેનાર જાડાગી તરીકે. અને શ્રીકૃષ્ણ જેવો પરમપૂજ્ય અન્ય કોઈને દણુ સુધી મળ્યો નથી તે તે મહાન બ્રહ્મવર્ચસીએ અનેક બ્રહ્મવેતાઓને આજ સુધીમાં તૈયાર કર્યા છે તે કારણથી.

માનવ; જન. તારામાં સૂતેલા અર્જુનને જગાડ અને શ્રી-કૃષ્ણની નાચી પૂજા શરૂ કર.

૭

સ્વચ્છ આત્મીમાં આપણું દેહ-સાવણ્ય ત્રીસાય, સાગરનાં નીનપાં જલમાં આકાશમાં ગિડનાં પંખીઓની ફફડતી પાંખો ત્રીસાય, તો મહાભાગ મહાત્માઓની મન-આત્મીમાં આપણું આત્મ-સાવણ્ય અને એમના દિલ-સાગરમાં આપણા પાપવિકાર, પુણ્યવિકારની ફફડતી પાંખો શું કામ ન ત્રીસાય ?

સાગરના જલમાં પડેલા પ્રતિબિંબની પાંખ જેમ પશ્ચી પાંખે તે સમુદયેથી; અને આપણા પાપવિકાર, પુણ્યવિકારની ફફડતી પાંખોના પ્રતિબિંબને ત્રીસી આપણા દીબ્ધ-સ્વભાવની

પાંખો પીંખી નાખે તે મહાયોગી, અધ્યાત્મવિદ્યાધનુર્ધર.

૮

જેમ અતિશય વેગથી ફરતો ભમરડો જાંઘે છે, ફરતી પૃથ્વી સ્થિર દેખાય છે, તેમ ભગવતપ્રાપ્તિ પછી ગાણુસ પરમ સક્રિય છતાં નિષ્ક્રિય જેમ બાસે છે. પણ જેમ સૌ કે'ઈ સમજે છે કે ભમરડો જાંઘે છે છતાં તે વખતે જ વધારેમાં વધારે વેગથી ફરતો હોય છે, સ્થિર લાગતી પૃથ્વી કોઈ અજાણ વેગથી ફરે જતી હોય છે, તેમ અધ્યાત્મવિષયના અનુભવી જાણે છે કે ધમાલ કર્યા વિના ભગવતપ્રાપ્તિ કરેલ પુરુષ અજાણ સક્રિયતા દાખવતા હોય છે. અજાણ ને ચિરંજીવી સર્જન કરતા જ હોય છે.^૧

૧. આ ગદ્યખંડોના પહેલા બે વિભાગ ગયે વર્ષે ગ્રીષ્મ ને ચોથા અઠોમાં છપાયા હતા.

વ્યાકુળતાની અગત્ય

“સી, પુત્ર, ધન લગેરેને માટે ઘડો ભરીને આંસુ પાડો છો. પ્રભુને માટે કોઈ દિવસ એક પણ આંસુ પાડ્યું છે ?” (શ્રી રામકૃષ્ણ પદમહંસ) ખરેખર ! જ્યાં સુધી એવી વ્યાકુળતા પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સકુલ્યતાથી જીવિના સિદ્ધાન્તોનું અનુસરણ થાય નહિ ત્યાં સુધી પુસ્તકોનું કેવળ વાચન કરી, પ્રભુપ્રાપ્તિની આશા રાખવી નિરર્થક છે.

(‘પૂર્ણયોગની ભૂમિકા’ પૃ. ૩૭)

—અ. પુરાણી

પ્લે ટો ૧

વ્યક્તિ તરીકે

૬૧ મુ પૂર્વે વર્ષ ઉલ્લેખના વસંતની એક સવારે એથેન્સની વરિષ્ઠ અદાલત પાસે એક યુવાન ઊભો છે; લગભગ ૨૮ વર્ષનો ઊંચો, કઠાવર અને સ્વરૂપવાન. કપાંકથી પવનની ઝીણી સહરી આવી ચળકતા સૂર્યની ઉગ્મિએ શાંત કરતી હોય છે. લીલી જેવી જણાતી રેકરીજો અને એકોપોલિસનાં સોનેરી આરસનાં દેવળો, એ સર્વ ધી પાછળ પથરાતા નીલ, સ્વચ્છ આકાશની પછીત ઉપર સ્પષ્ટ તરી આવે છે. દૂર, એની પેઠે પાર વિસ્તાર પામતો સમુદ્ર મોજાં રેલાવતો હોય છે.

યુવાન અનિમેષ આંખોએ જોતો હોય છે, સામી બીંત ઉપર એક ચર્મપત્ર પર અંકાયત્તા અક્ષરોને; ત્યાં જનતાની જાણ માટે રાજ્ય તરફથી તાજેતરમાં જ એક નિયિત્ર જાહેરનામું મુદ્રાયું છે. રાજ્યના એક ગુનેગાર ઉપરનું તહોમત એ આ પ્રમાણે રજૂ કરે છે:

તહોમતનામું

સોક્રેટીસ ગુનેગાર છે: કારણ, પહેલું, સાકું નગર જોને પૂજે છે તે દેવોને તે પૂજતો નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતે જ ઊભા કરેલા નવા દેવતાઓનો તે નગરમાં પ્રચાર કરે છે. બીજું, નગરના યુવાનોને તે કુમારો દોરી જાય છે. સન્ન: મૃત્યુ.

૧. જન્યુ. '૩૮ ના 'કલકત્તા રીબ્યુ' માંના લેખનું આપાંતર.

રસ્તે જતાં આવતાં લોક ટોળે મળી એ વાંચવા માટે ધડીક ઊભા રહે છે. એ ટોળામાં હાથમાં પુસ્તક સમેત કોઇ વિદ્યાર્થી, કે આરી ને કાટખૂણો લઇ કામે જતો કોઈ સુથાર અથવા ઓલિવનો કરંડીઓ લઈ નગરમાં વેચવા જતો કોઇ ખેડૂત પણ હોય છે. વળી નગરમાં લટાર મારતા બે શોખીનો પણ અકંરમાત ત્યાં આવી ચઢે છે. લોકને આકર્ષવા એમણે આંગળી પર ઝગઝગતી વીંટીઓ પહેરી હોય છે. એ લોક ઊભા રહે છે ને વાંચે છે. એક જણ ટોળા કરતો ખીજને કહે છે: “શું કરવા બેઠા છે ? બિચારાને મારી નાંખે છે ! કારણ ? કારણ સોક્રેટીસ બહુ વાચાળ છે ! વાહ, ભાઇ, વાહ ! ”.....

ને તે જ ક્ષણે બોલનારની દષ્ટિ પેલા કદાવર જીવાન પર પડે છે ને એની જીભ અટકી જાય છે. એના સાથીનો હાથ પકડી તે એને દૂર ખેંચી જાય છે ને. ધીમેથી કહે છે: “અરે, એ તો પ્લેટો હતો, એરિસ્ટન અને પેરિક્લીઝાનનો પુત્ર, સોક્રેટીસના મિત્રોમાંનો એક, મને તો એને ચીઠવવું પણ ગમતું નથી—એવો શરો લડવૈયો છે ! યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે મેં એને લડતાં જોયો હતો, બ્યારે રપાર્ટનો પર એ હલ્સો લઇ ગયોલો ચારે.”

શોખીનોનો સંવાદ આમ ચાલતો હતો ત્યારે, સામાન્ય રીતે વિશાળ રનાયુઓવાળા પ્લેટો તરીકે ઓળખાતો, અરિસ્ટોક્લીસ એકચિત્તે પેલું જાહેરનામું વાંચતો હતો.

“રાક્ષસી !” જરા વારે તે બોલી ઊઠ્યો. “આ તે કેવી વાત ! સોક્રેટીસ સમો ધાર્મિક મનુષ્ય એથેન્સમાં કોઇ છે જ નહિ.”

પછી નીચું મોં રાખી તે ગણગણ્યો: “ત્રિય શુરુવર્ધ, તમારી બુદ્ધિના અસિધારાએ આ લોકનું અભિમાન ઘવાયું છે.” અને થોડી વારે કોઇ કારમા સત્યનું બાન થતું હોય તેમ

સકંપ તે બોલી બિલ્લો “મારું કાસળ પણ આ લોકો આમ જ કાઢવાના હશે?” ને એક ક્ષણમાં તો ડૂબતા માણસ પેઠે એનું સારું ચે બૂતજીવન એની દષ્ટિ સમક્ષ વિદ્યુતના ચમકારા પેઠે આવીને બેડી જવું જાણે તેણે જોઈ લીધું.

તેણે જોયા પોતાના જીવનપણના રમ્ય દિવસો, માતા, નસેઃ ભરડા ને અન્યવિધ રમતગમતો; એના મોટા ભાઈઓ એડી-મેન્ટસ અને ઝ્લોકન, જાહેન પ્રોટોન, વળી નાનો ભાઈ એન્ટીફોન ...એણે જોયા સાત વર્ષનો કુમળો પ્લેટો, શિક્ષકની ‘આંગળી પકડી નિશાળે જતો, ન્યાં લાયર અને ઝીયર સાથે એ સંગીત શીખતો; એની નજરે પડ્યું હોમરનું ‘ઇલીઅડ’, જેણે એને એ જ કુમળા વયે, ટ્રોયની તળેટીમાં ચમકતાં બખ્તર પહેરી કારમાં હથિયારો વડે લડતાં એકીલીસ અને હેક્ટરની કથા કહી હતી, અને ‘ઓડીસી,’ જેણે એને પેસીડોનના ગુરુસ્થાનો સાગનો કરતાં ઓડીસીઅસ અને એના સાથીઓની વીરકથા કહી હતી; વળી જોઈ હેસીડોનની ‘થીઓગની’ જેમાંથી એ, દેવ ને માનવોના પિતા, ઓલિમ્પસના રાજા ઝયુસ તથા એથેન્સવાસીઓના મૂળ પૂર્વજ, સંગીત ને લેલકના પંડિત એપોલોની કથા એ શીખ્યો હતો.—વળી એની નજરે ચઢ્યો વયમાં જરા વધેલો પ્લેટો, અખ્યાડમાં ક્વાયત શીખતો, તડકામાં ખુલ્લે શરીરે બિભેલો, દોડતો, ફૂદતો. બોદસિંગ કરતો, તળકા ને કટારો ફેંકતો, આરગોસથી આવેલા નિષ્ણાત એરિસ્ટોનની દેખરેખ નીચે ઇસ્થમીઆની રમતોમાં ઇનામ જીતી જવા માટે કુરતી ખેલતો....

અને સ્પાર્ટા સામેનું યુદ્ધ તો ચાલતું જ હતું. એટીકા અને સામ્રાજ્યો પર સત્તા બોગવતું, સમુદ્ર અને ટાપુઓની સમ્રાજી સમું એથેન્સ, દક્ષિણની સમુદ્રભૂમિ પર સત્તા ચલાવતા, જમીનની રાણી સમા, સ્પાર્ટા સામે યુદ્ધ ચઢ્યું હતું; સ્પાર્ટા, જેના જિનદરીક લડવૈયાઓએ યુદ્ધમાં કદી પીછેહઠ કરી નહોતી. એણે એથેન્સનાં ગામડાંઓ લૂંટાતાં જોયાં; ઘરો ભરમી-ભૂત થતાં, મંદિરો ભ્રષ્ટ થતાં, ખેતરો નાશ પામતાં અને ગ્રામ-

વાસીઓને નગરજનો સાથે એથેન્સના કિલ્લા પાછળ કે પીરે-
અસના બંદર તરફ અંધાયલી જંગી દીવાલો પાછળ ભરાતા
દીકા, તેણે દુકાળનો ઉપદ્રવ દીકો, કરગરતાં લોકનાં ટોળાં
જોયાં; મૃતશરીરોના ઢગલા જોયા; કીકિયારી, ત્રાસ, અસંખ્ય
જંતુઓ દીકાં; દેવી આર્થીનાને થતી પ્રાર્થનાઓ સાંભળી, એની
સંમુખ વધવિધિ થતી જોઇ ... અસદ વર્ષનો યુવાન પ્લેટો રમ્યહાક
સાંભળી રહ્યો; અશ્વો, કટારીઓ, ઝાડીઓ, દલ્હા, પીછેહઠ,
ધવાયલાં બખ્તરો ને મરણક્રિયાઓ.

એક તર્ફ યુદ્ધનાં આત્રાં અદિલનો આલતાં; ખીજ તર્ફ
એના સાવકા પિતા પિરીક્ષેમ્પીસ એને રાજકારણમાં પ્રવેશ
કરવા, ને એમ કરી એના મિત્ર પેરિક્લીસ, જેણે દેવમંદિરો
અને વાણિજ્યથી એથેન્સને વૈભવી બનાવ્યું હતું, તેની સળળ
સામ્રાજ્યનીતિને ટેકો આપવા આગ્રહ કરતા હતા; સારે વ્યાયામ-
ભૂમિ ઉપર સોફિસ્ટ કેટીલસ હારેકલીટસના ઉપદેશનો પ્રચાર
કરી રહ્યો હતો. કે દુર્ય જગત વિસંવાદ ને અનિશ્ચિતતાથી ભર્યું
ભર્યું છે. ...વળી એને કોઇ વાર ચિત્રકલાનો શોખ જગતો કે
કવિતા રચવાનો તનમનાટ થતો; કરુણુરસકવિઓ એસકીલસ
ને સોફોક્લીસ ને હાયરસના કવિઓ ઍપિકાર્મસ ને સોક્રોન એને
આકર્ષી રહેતા ... અને હવે તો પ્લેટો જાતે જ નાટકો લખવાં પણ
ચૂક કરે છે, એકલાં નાટકો નહિં પ્રેમગીતો પણ રચવા માંડે છે.

પરંતુ એ જ કાળે તે પિતાના મિત્ર સોક્રેટીસનો ઉપદેશ
સાંભળે છે અને પોતાનાં કાચ્યો અગ્નિદેવને આધીન કરી તે
દેવતાનું આવાહન કરે છે : “ અહીં આવો, અગ્નિદેવ,
પ્લેટોને હવે તમારી જ અપેક્ષા છે. ”

કારણુ સોક્રેટીસ એના આત્માને કવિતાથી થે જાચેરા પ્રદેશો-
માં દોરી જતો. સીલેનસ સમા મુખમાવે, સાધુચરિત સોક્રેટીસ,
“ સદ્ગુણુ એ જ જ્ઞાન છે ” એવો દૃઢ નીતિબોધ દૈરેભરી, ધેરે-
ધેર ભમતો; હાટે ને ચોટે, અખાડે ને ઢચેરીએ કે ધીરે વહતાં

ઝરણાંને તટે, કોઈ જાડ નીચે પથુ, સોફ્ટીસ જનતામાં જમતો; તે છોકરાઓ સાથે ગિત્રાચારીની કે સેનાપતિઓ સાથે પરાક્રમની વાતો કરતો, અથવા કોઈ તત્ત્વવેત્તા સાથે શિક્ષણની ચર્ચા કરતો. આ સર્વ વ્યવસાયમાં એની પ્રેરણા તો હતી એકમાત્ર : જુનવાણીનાં વહેમખળાં કે શંકાશીલતા વિતંડાવાદના બીતરમાં રહેલા સત્યને શોધી કાઢવાની. આખરે વીસ વર્ષના પ્લોટોને આ એક મનુષ્ય એવો જણાયો જે મતામનની ઝુંબેશમાંથી સનાતન, સધન સત્ય નિશ્ચયાત્મક મને શોધ્યા કરતો હતો, ને જેના પગલે પોતે વિના-સંકાપે ચાલી શકે.

આખરે વર્ષો પછી સ્પાર્ટનાં સાગેનું યુદ્ધ વિજય સહિત પૂરું થયું. એના પરિણામરૂપે જ નીપજેલી લોહીઆળ અવ્યવ-સ્થામાં એથેન્સના રાજપુરોને ઘેલછા મેડી.—એથેન્સના સર્વ સાચા મિત્ર સોફ્ટીસના પ્રાણ લેવાની.

“રાજકીય જીવન મારે માટે પૂરું થયું.” પ્લોટો બોલી બિચ્ચો.

એનું દિવારતમ પૂરું થયું. એક ઊંડા નિઃશ્વાસ સાથે તે જંગી બિચ્ચો. તે એકલો જ જિભો હતો. કદાચ કેસ તો ચર ચર પળ ગયો હશે. ન નિશ્ચય કરે છે એના ગુસ્સવાનાપણે જેના રહેવાના માથે બળના તાલળ ઝખૂમતાં હોય છતાં સોફ્ટીસને પડખે તો તેણે બિભત્તું જ જાંઘ્યો.

x

x

x

x

દશ વર્ષ વહી ગયું છે.

પ્લોટો લેખનપ્રવૃત્તિ ચરૂ કરે છે. ત્વરિત ગનિએ તે લેખન વડે મીઠું ઉપર લખવા માટે છે. સોફ્ટીસને મોઝ એ બોલાવે છે : “હુનિયા જે માટે મરી શીટ છે તે માનઅકરામનો મેં ત્યાગ કર્યો છે. મને તમજા છે માત્ર સત્ય શોધવાની ને ચક્ર્ય એટલું સુંદર જીવન જીવવાની. મારી અધી શક્તિઓ વાપરી હું સૌ કોઈ મનુષ્યને એ જ ખોય તાણી પ્રેરવા માન કરું છું.”

હવે પ્લોટો કલમ મૂકી દે છે ને કોઈ વિજય સાંપડ્યો હોય

એમ આસન પર અટ્ટેલી વિરમે છે, ગોરગીઆસ સમાપ્ત થયો—
પેલો સંવાદ જેમાં સોફ્ટીસ આત્માના અને રાન્યના સ્વાસ્થ્યનો
ખ્યાલ કરે છે. બાર ઉપર સંવાદોની માલાનો એ છેલ્લો મણકો
હતો. એ માલામાં નિયતિ ઉપર લખાયેલો “ આર્મિડીસ ”,
દિગ્ગત ઉપરનો “ ધ લેકીસ, ” સોફ્ટીસના મુકદ્દમાનું વર્ણન
કરેનો “ એપોલોજી, ” એના મૃત્યુનું વર્ણન કરેનો “ ધ દીટો ”
સદાચારના શિક્ષણ ઉપર લખાયેલો “ ધ પ્રોટેગોરાસ ” વગેરેનો
સમાવેશ થાય છે. એના નિયમશીલ જીવનના પ્રતાપે પ્રેમનો
એક કોલ આજે પૂરો થયો—ગુરુવર્ય સોફ્ટીસને તેણે આજે
ક્લાના સ્વરૂપમાં અમર કરી દીધો.

પણ પછી ?

પછી શું કરવું ?-શું સમ શકે ? એ પ્રશ્ન જ એને
મુંઝવતો હતો.

પ્લેટા યાદી ગયો છે.—એ થાક માન શરીરનો નથી; એ
કરતાં એ એને આત્મા વધારે શ્રાન્ત થયો છે. યૌવનનાં પૂર
ઊતરી જવા આગ્યાં છે. પ્રૌઢ વય પાસે આવતું જાય છે; ને
બવિષ્ય તો સાવ શન્ય જણાય છે.

તે માંદો હતો; એને યાદ આવે છે કે સોફ્ટીસે ઝેર પીધું
ત્યારે પણ એનું સ્વાસ્થ્ય સારું નહોતું; છતાં ગિછાનામાંથી ઊડી
તે ગુરુદેવના અન્ય મિત્રો સાથે મેગેરા તરફ નાશી ગયો હતો.
ત્યાંથી જળમાર્ગે એ દક્ષિણ તરફ આફ્રિકાના સિરિન ખંદેરે
ગણિતવેત્તા થીઓડોરમ પાસે શિક્ષણ લેવા ગયો હતો. ત્યાંથી
બચકતો એ ઇજીપ્ત પહોંચ્યો હતો ને ત્યાં ધર્મગુરુઓએ પ્રતીતીવેલી
સત્તાથી એનો તમ આત્મા શાંત થયો હતો.

અહીંથી એ એથેન્સ મુખરૂપ પાછો આગ્યો ત્યારે એથેન્સ-
વાસીઓ સ્પાર્ટા સામે યુદ્ધમાં રોકાયા હતા. ઉમદા
અશ્વસૈન્ય સહિત તેણે ત્વરિત ગતિએ ઉત્તર તરફ

ધુમ્મસભર્યા કાપેસ સરોવરને તીરે ફૂલ કરી, ન્યાં એથેન્સ અને
ગ્રીસનાં ફેન્સ એ પરાક્રમી સ્પાર્ટનોને મહાત્ત કર્યાં ને સ્પાર્ટન
ગળવી લીસેન્ડરને મારી નાખ્યો. એકાઠ વર્ષ પછી પ્લેટો એથે-
ન્સથી પશ્ચિમ તરફ ફારીન્યમાં સ્પાર્ટન વ્યૂદરચનાના કુકડા
કરવા કુમકે ગયો ને એ પરાક્રમ માટે યુદ્ધભૂમિ પર પ્રતિજ્ઞા
પ્રાપ્ત કરી.

પરંતુ એનું ચિત્ત સોફેટીસને પગવાર પણ છોડતું નહોતું.
યુદ્ધના વિરામગાળામાં પણ ગુરુદેવ સાથે ચએલી વાતચીતને
સંવાદકલાનું યોગ્ય સ્વરૂપ આપવાને માટે એ શાંતિ જોળતો.

ગુરુમકિતનું આ પવિત્ર કાર્ય પણ આખરે પૂરું થયું.
પ્લેટો આજસ મરડે છે, જગાસું ખાય છે, વિરામ લે છે, આંખો
ઉપાડે છે ને પાછથેગોરાસના શિષ્ય, હાસ્યરસ કવિ, એપિકાર્મસ-
ના એક પુસ્તકમાં શાંતિ મળી રહે છે. એ પુસ્તક ગૈ:વનકાળમાં
પણી યે વાર તે તકીઆ નાએ સંતાડી રાખતો. એપિકાર્મસ પ્ર-
એ એને બાવ દતો એના વિશાળ હાસ્યરસ માટે, ને પાછથેગોરાસ
પાસે મેળવેલી એની પ્રકૃતિ પ્રત્યેની દૃષ્ટિ માટે; એ અભ્યાસ જેમ
વધતો તેમ નવો જ આનંદ એ અનુભવતો; યુદ્ધનાં આદોષનો કે
ગુરુદેવના સંવાદોના છત્સાદથી યે અભિનવ એવો આનંદ. જે
જગતની વાર્તાવિક્ત્રતામાં દૃષ્ટિ પહોંચ્યા શિવાગ મળી શકતો નથી.
આ અભ્યાસથી, પ્રીતો જાળતો એનો પ્રાણ્ય નવતર રૂપે જગમી
નિશ્ચો. જેમ સંયુ પાછથેગોરાસના કાષ્ટ જ્ઞાંત શિષ્યને પોતે
સોંપતો જ નેમ્એ, જે ને દૃષ્ટિથી એ જગતનો અભ્યાસ કરી શકે.
એને જડે છે આરકીટાસ, ઈટલીના પદે નિરાંતે સૂતાં પેલાં વૈબવી
દેસનીય નગર ટેરેન્ટમનો સરદાર, -વિખ્યાત સેનાપતિ આરકીટાસ, -
જેણે યુદ્ધમાં કદી યે દાર નેમ્એ વળગી નહોતી. સોફા કરેતા કે એ
પાછથેગોરાસનો શિષ્ય દતો.

અને દશ વર્ષમાં કદી અનુભવેા નહોતો એવા આનંદ

સમેત પ્લેટા ટેરેન્ડમ બચી પ્રયાણ કરી ગયો.

x

x

x

અહીં એ આરકીટાસને મળ્યો. ને એની સંગાથે એણે ભાધ્યારો ખાંધ્યો. એને થયું કે એણે કહ્યો હતો તે આદર્શથી જે આરકીટાસ વધુ કુશળ રાજપુરુષ હતો.

એની બુદ્ધિ સંતોષાઈ એટલે એ સિસિલીની નવાલામુખી પર્વતમાળા જોવા ઊપજ્યો. એણે સિરેક્યુઝમાં વાસો કીધો—જે વિહારી નગરને એના જલિમ રાજવી ડાયોનીસીઅસે હેલનીય જગતમાં સૌથી વધારે બળવાન—એથેન્સ કરતાં જે વધારે બળવાન—બનાવ્યું હતું, તેમાં. અહીં પ્લેટોને વીસેક વર્ષની વયના એક જુવાન, ડીઓનનો ભેટો થયો. ડીઓનની બહેનને ડાયોનીસીઅસ તાજેતરમાં જ પરણ્યો હતો. ડીઓન શ્રીમંત હતો, ઉમરાવ હતો, વિદ્વાનો ઉત્સુક વ્યાસંગી હતો; પ્લેટોની મોઝાઈ ત્યારે વિચારોથી ઉમરાવતી હતી. બેઉ જાણે એકમેક માટે જ સર્જ્યા હતા. પ્લેટો જેમ સોક્રેટીસનો પ્રિય શિષ્ય હતો તેમ જ આ ડીઓન પ્લેટોનો પ્રિય શિષ્ય બન્યો. એણે નિશ્ચય કર્યો— ઇટલી કે સિસિલીના સામાન્ય લોક જીવે છે એથી જુદું જ જીવન જીવવાનો અને ભલામને આનંદ કે મોજ—શોખથી જે અધિક ચલાવો.

પ્લેટોના ઉત્સાહનો તો પાર નહોતો. તે એથેન્સ પાછો આવ્યો ને નગર બહાર ‘એકેડેમી’ નામે, એક આહવાદજનક ઉપવન પસંદ કરી, શાસ્ત્રીય અભ્યાસને સમર્પાયલાં એવા વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી, ચાલીસ વર્ષની વયે, સતત અભ્યાસનાં વરસો પછી, યુદ્ધનાં પરક્રમે પછી, દેશાવરની મુસાફરી પછી, એને જણાયું કે એની જિન્દગીનું ધ્યેય શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાં સમાયું હતું.

આ વિદ્યાલય સ્થાપતાં પ્લેટો એ એકં નવા જ પ્રકારના સંવાદો લખવા શરૂ કર્યા. “મ મેનો” મૂળભૂત વિચારતત્ત્વ ઉપર, “ધ પ્રીટો,”

અમરતત્વ ઉપર, “ધ સિમ્પોશિયમ” ગ્રેમ ઉપર: “ધ રિપબ્લીક” ન્યાય ઉપર અને “ધ શીફ્ટ” વિવિધ વિષયો ઉપર.

એના સંવાદોની પહેલી માળા જે “ગોરગીએસ”થી પૂરી થતી હતી તે સોક્રેટીસની પુણ્યસ્મૃતિને સમર્પીત હતી. આ બીજી માળા આર્કોટીન અને એના પાંચથેગોરિયન સંપ્રદાયના સાથી-એના ગ્રોત્સાદનથી રચાઈ હતી પરંતુ પ્રથમના જ ભક્તિભાવે પ્લેટોએ આ કૃતિમાં પણ સોક્રેટીસને અધિનાયક બનાવ્યો.

x

x

x

વિદ્યાલયમાં વિચારસ્વાતંત્ર્યને ગ્રોત્સાદન અપાતું. વ્યક્તિ-ગત સંશોધનના થોડા કાળ પછી વિદ્યાલયના સભ્યો અભ્યાસ-મંડળમાં (Seminar) એકમેકના નિકટ પરિચયમાં આવતા, કારણ પ્લેટોનો એક નિયમ હતો કે વાક્યો, કથનો, દૃશ્યઆકૃતિઓ અને ઇન્દ્રિયગોચર જ્ઞાન, મિત્રભાવી વિવાદમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર દ્વારા છણાવા જોઈએ.

ક્રમપૂર્વે વર્ષ ૩૬૮માં, પ્લેટોના ૬૦મા વર્ષમાં, એને એના મિત્ર ડીઓનનો પત્ર મળ્યો કે જલિમ ડાયોનીસીઅસ એની સત્તાને ગોખરે મરણ પામ્યો હતો, ને રાજ્યની સુપરત એના પુત્ર, ડીઓનના ભત્રીજા, ડાયોનીસીઅસ બીજાને કરી ગયો હતો. રાજ્યમાં જે પક્ષો આ યુવાનનું મન રંજન કરવા મંથન કરતા હતા; એક સુધારક પક્ષ જોનો નેના ડીઓન પોતે હતો, બીજો જુનવાણી પક્ષ જેનું નેતૃત્વ પ્રતિદાસકાર ફિલીસ્ટોસે લીધું હતું. ડાયોને પત્રમાં એનાં પ્રિય ગુરુને સિરેક્યુઝ બંધ યુવાન ડાયોનીસીઅસને સર્જનાત્મક રાજકારણમાં દોરવાને વિનંતિ કરી હતી.

આંખો જીંચી કરી પ્લેટોએ વિચાર કરી જોયો. એનું ચોવન તો કષ્ટાનું આસરી મધું હતું. મુસાફરી અને યુદ્ધ હવે એને આકર્ષતાં નહોતાં: એ પોતે પણ વિદ્યાલયમાં પોતાના જ અવસાયમાં તક્તીન હતો.—જે કાર્ય અરેખર ધૂણાપાત્ર

તો નહોતું જ. વળી, સ્વાતંત્ર્યથી ટેવાયેલા એના સરખા વિચારકને એક જુલમી રાજના દરબારમાં ગુંગળામણ થાય એમ પણ ખરું. ખીછ તરફ ડીઝોન પર એને પ્રેમ હતો. ...એની આંખો વળી પાછી પત્ર પર પડી.

ત્યાં લખ્યું હતું: "જો કદી હોય તો અત્યારે જ સમય છે. જ્યારે તમારો પોતાનો આદર્શ સફળ થઈ શકશે અને જ્યારે એક જ વ્યક્તિમાં જ્ઞાનનો સાચો પ્રેમ અને વિશાળ રાજ્ય ઉપરની સત્તા ભેગાં થઈ શકશે."

જૂના અગ્નિનો એક એક તણખો વળી પાછો પ્લેટોના હૃદયમાં ઝગઝગી ઊઠ્યો અને તેણે વિચારોના સુગમ અવ્યાસને છોડી રાજ-કારણ સાથે બાથ ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સિરેક્યુઝમાં એને માટે કામનો તો પાર નહોતો. ત્યાંના રાજકીય વાતાવરણમાં પ્રખ્યાત ભારોભાર ભર્યો હતો. ડાયોનીસીઅસ હોશીઆર હતો અને વહાલસોયો હતો પણ નિયમન કરતાં ખળ-ભળાટને વધારે પસંદ કરતો. પ્લેટોની દોરવણી કરતાં એનો પ્રેમ મેળવવા એ વધારે ઉત્સુક હતો. એની સલાહનો એણે ચોખ્ખો ઇનકાર કર્યો. ફિલસૂફ પ્લેટો આ પછી સીધો રાજરમતમાં જોડાયો; સિરેક્યુઝ પશ્ચિમમાં હેલનીય સંસ્કૃતિની સીમારૂપ હતું એટલે છેલ્લા યુદ્ધમાં કાર્યજન્ય નાશ પામેલાં શહેરોમાં ફરી વાર વસાહત સ્થાપવાનો તેણે આગ્રહ કર્યો. પરંતુ એની સલાહનો થતો ઇનકાર અને આપણું રાજની ડીઝોન પ્રત્યેની ઈર્ષ્યા એ બે કારણે એના હાથ બંધાયેલા હતા. પરિણામે વધારે થોડા કાળે પાછા આવવાની આશા સાથે તે એથેન્સ પાછો ફર્યો.

એની ગેરહાજરીમાં બે નવા વિદ્યાર્થીઓ "એક્ટેમો" -માં દાખલ થયા હતા. એક તો હિરેકલીટીસ, કાળા સમુદ્રને કિનારે આવેલા હિરેકલીયાનો શ્રીમંત શહેરી, અને ખીન્ને મેસીડોનમાં

આવેલા રોગીરાથી આવેલો સત્તર વર્ષની કાચી વયનો કિશોર એરિસ્ટોટલ.

પ્લેટો ફરી વાર પોતાના અભ્યાસમાં ગુ થાયો. અને એની કૃતિઓ પ્રગટ થવા માંડી. તે કાળે ડીઓનીસિયસ તરફથી પત્ર ઉપર પત્રો આવતા, એને ફરી વાર સિરેક્યુઝ જવાનો આગ્રહ થતો એથી પ્લેટોને આશ્ચર્ય થતું.

ફરી વાર પ્લેટોએ સિસિલી તરફ વહાણુ હંકાર્યું અને ૩૬૨માં, એણે ત્રીજી વાર સિરેક્યુઝમાં પ્રવેશ કર્યો.

યુવાન સત્તાધીશે હવે કૃતનિશ્ચય થઈ વૃદ્ધ થતા જતા ફિલસૂફ પાસે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પરંતુ ડિયોન પ્રત્યેની એની જૂની દુષ્પ્રેક્ષા ફરી પાછી ભભૂકી ઊઠી, ડિયોન તો દૂર દૂર એથેન્સના વિદ્યાલયમાં હતો છતાં પરિણામે એકાએક એણે સિરેક્યુઝમાં આવેલી ડીઓનની બંધી માલમતા જાણી કરી અને વેચી નાંખી.

પ્લેટો માટે આ કટોકટીનો સમય હતો. કુમળા દેવાનો પિતા એના આચારપદ પુત્રને ચઢાવ્ય તેવો ડીઓનીસિયસ પ્રત્યે એને ભય હતો. છતાં એ સત્તાવંત બાળક ડીઓનને ધિછારતો હતો અને તેનો નાશ કરવા કૃતનિશ્ચય બન્યો હતો. કારણ ? કારણ ડિયોન અને પ્લેટો વચ્ચેનો પ્રેમ. ડિયોન પ્રત્યેના પ્રેમનો ત્યાગ કરી પ્લેટો એ જીલમીની પૂર્ણ પામી શકત ને એમ કરી રાજ્યને બુદ્ધિપ્રદ સમાજમાં ફેરવી શકત. પરંતુ આનાં મૂલ્ય કેટલાં ! એક સાચા મિત્ર, મનપ્રેમી ને ન્યાયી મનુષ્ય, ડિયોન પ્રત્યેની એની વફાદારી આના બદલમાં આપવી પડે. નહિ, નહિ, ડીઓનને એ કદી તજ ના શકે. ખિન્ન હૃદયે આવેશભરે એના મિત્ર ડિયોનીસિયસને છેલ્લી સલામ કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો.

પરંતુ એ આવેશમય યુવાન પ્રેમી પેઠે એને પકડી રલો-એને જવા ન જ દીધો.

તાજેતરમાં જ રાજ્યના સૈનિકોના પગાર ઉપર કાપ મુકાયો હતો, નાણાંસંગી આ સૈનિકોએ એમના પગારકાપને પ્લેટોના સુધારા સાથે સાંકળી દીધો અને એ સુધારકનો જીવ લેવાની તેમને ધમકી આપી.

નિરાશાના આવેશમાં પ્લેટોએ, પાંચથેગોરાસના અનુયાયી, પેરેન્ટમના રાજવી મિત્ર આર્કિટાસને સંદેશ મોકલ્યો. પ્લેટોને આશ્ચર્ય થયું, કારણુ પુર્ત જ પેરેન્ટમ તરફથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા, જે જાણે વાત વાંતમાં જ હોય તેમ ડાયોનીસીયસને પ્લેટોને એમની સાથે પાછા ફરવાની રજા આપવા સમજાવી શક્યા.

આર્કિટાસ અણીને વખતે પણ કામ આવ્યો હતો.

૩૬૦ના બિનાળામાં પ્લેટો એથેન્સ પાછો ફર્યો, અને "એકેડેમી"ની શાન્તિમય ઘટાઓમાં ફરતાં એણે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. ડિયોનના ગ્રેમ ખાતર એણે આદર્શરૂપ નાગરિક-રાજ્ય સ્થાપવાની તક જતી કરી હતી.

ત્યારે ડિયોન તેજ જુલમને જ વળગી રહેલો હતો. હેલનીય વિરુદ્ધ પૂરેપૂરો ઉશ્કેરાયો હતો. હેલનીય કાયદાને નામે એણે વિદ્યાલયના એના મિત્રોને ઉશ્કેર્યા અને સિરેક્યુઝના બલિમની સત્તા ઉવેખવાનો નિશ્ચય કરી, તે સિસિલી તરફ વડાણુ હંકારી ગયો.

વતસલ પ્લેટોએ, ભારે હંપે, બન્ને યુવાન મિત્રોને પત્રો લખ્યા.

ચાર વર્ષ પછી તેણે બ્યારે સાંભળ્યું કે ડિયોનની હલ્ત થઈ હતી ત્યારે એ હતાશ થઈ ગયો. એને રડવું આવ્યું. કારણુ આ એક જ ઘાએ એણે એ પ્રિયતમ મિત્ર ગુમાવ્યો હતો તેમ જ આદર્શરૂપ રાજ્ય સ્થાપવાની એની બધી આશા નષ્ટ થઈ હતી.

જતાં તે દિશ્મત હાથે નહિ. તેણે એથેન્સમાં જ બીજે ડિયોન સંજવાણું કામ હાથ ધર્યું. હવેથી "એકેડેમી" રાજદારણીય

શિક્ષણાસયમાં ફેરવાઈ ગઈ. મિત્રોએ આત્માર મુખીમાં પ્લેટોના રાજકીય વિચારોનો પ્રચાર તો કર્યો જ હતો અને શહેરોએ નવા કાયદાઓ પાડવા માટે શાસ્ત્રીય સલાહ લેવા માટે 'એકેડેમી' નો આશ્રય લેવા માંગ્યો હતો. હેલનીય સ્વાતંત્ર્યને પૂર્વમાં નો-દુકમી પરીણામની સામે કે પશ્ચિમમાં ધનાસક્ત કાર્યજ સામે ઉભાવા માટે, એથેન્સ, સ્પાર્ટા કે યીજસ કરતાં એ વધારે રિયર એવા કેાઇ પ્રકારની હેલનીય નાગરિક રાજ્યસંસ્થાની રચાપના થતી નોંધતી હતી. " ધ સોજ " નામે એનો આગેાએ લાંબો સંવાદ આવા રાજ્યની રચાપના અર્થે જ લખાયો હતો, જેમાં વિશાળ સોદાશક્ષમને મધ્યર્જિદુ ગણી રચાયલા અંધારણીય પ્રગતિવાની રચના વર્ણવ્યા છે.

૩૪૭માં, એસી વર્ષની વગે, પ્લેટો કોઇના લમપ્રસંગે યોગ્યમસા બોજનના સમારંભમાં મૃત્યુ પામ્યો. તે પરણ્યો જ નહોતો. કોઇ આ વિશે એના અંતરમાં પ્રેમનો સંચાર થયો હતો કે નહિ એ અ વિશે કશી માહિતી મળતી નથી, પરંતુ પુરવા પ્રત્યે તો એ સદા એ ઉચ્ચ પ્રેમભાવ રાખી શકતો, અને સૌથી વધારે તો એ શુદ્ધ લક્ષ્ય સૌંદર્ય પ્રત્યે આસક્ત રહેતો એને મર્ત્ય સંતતિ કશી હતી નહિ, પરંતુ અમ પુરતકો જ એના વારસો છે.

મોક તરીકે, એથેન્સવાસી તરીકે, ઉચ્ચ વિચારક તરીકે, પ્લેટો સદૈવ કલાકાર જ રહ્યો હતો. ગીત ગવડાવતાં, ઇરથગિવાની રમતામાં કુસ્તી કરતાં, કાવ્ય સર્જતાં, સ્પાર્ટાનો સાથે યુદ્ધ કરતાં, સંવાદો રચના, વર્ગનાં શિક્ષણ આપતાં કે રાજ્યવિધાનમાં મદદ કરતાં, જ્ઞાનના પ્રકાશ પાંથે જ તે દોરાનો અને સદૈવ તંપૂર્ણ-તાને સદી અંતરથી કાપ કર્યે જતો.

મરાઠી વાઙ્મયનો

અદ્ય પરિચય

૧

આ નિબંધનો લેખક મરાઠી સાક્ષર નથી, અથવા, મરાઠી બાવાનો પ્રાધ્યાપક પણ નથી. તેણે પ્રદર્શિત કરેલા મતો કોઈ અધિકારી વિદ્વાને પ્રતિપાદન કરેલા હોવાથી સર્વોંશે માન્ય છે એમ કોઈએ માનવું નહિ. કદાચ, એ મતો શાસ્ત્રશુદ્ધ પણ હશે નહિ. કોઈ કોઈ વખત અવકાશની વેળાએ મરાઠી ગવપદનો થોડો આસ્વાદ લેતી વખતે લેખકના મન ઉપર જે સંસ્કારો પડ્યા હોય તેનું શબ્દચિત્ર અહીં દોર્યું છે. ટૂંકામાં, આ લેખ કોઈ તદ્દવિદે લખેલો નથી, પણ આ વિષયના એક પ્રેમીએ લખેલો છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું વાઙ્મય તેની રાજકીય સામાજિક આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ હોય છે. પ્રતિદિન વ્યવહારમાં જોવામાં આવતો વ્યક્તિ અને સમાજનો જીવનક્રમ શબ્દવચ્ચમાં પ્રગટ થાય એ સ્વાભાવિક છે; કારણ, બાષાતત્ત્વ અને તેને લીધે શાય ચએલો અન્યોન્ય વિચારવિનિમય, ભાવનાચાન અને વ્યક્તિદર્શન, આ બધાં માનવી સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

દીસે. '૩૮ અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મયનો અલ્પ પરિચય

આગ્રહથી પ્રતિપાદન કરવામાં તેમની લેખનશક્તિનો છૂટથી ઉપયોગ થયો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી, અને વિશેષતઃ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો પ્રચાર કરનારી વિદ્ય.પીઠો જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં ચાલુ થયા પછી, ખીજા પ્રાંતો પ્રમાણે મદારાષ્ટ્રના વિચારોમાં જોરથી ઉચ્ચપાયે થવા લાગી. નવાં ધ્યેયો, નવી વિચારસરણી, નવું તત્ત્વજ્ઞાન, સામાજિક મૂલ્યાંકનની નવી પદ્ધતિઃ એ સર્વના આધાતો જૂની પરંપરા અને જીવનક્રમ ઉપર જોરથી થવા લાગ્યા. તેને લીધે જાગૃત યજ્ઞેલાં બુદ્ધિમંતોન મન દિલેણે ચઢવા માંડ્યાં હતાં. પાશ્ચાત્ય સુધારાની નવીનતાથી દિંદના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોની આંખ અંજારી ગઈ હતી, અને એ ઉત્સાહમાં તેમણે હિંદની સંસ્કૃતિમાં કેં સત્ત્વ નથી, એ લીન છે, તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એવી ઘોષણા કરવાની શરૂઆત કરી. એવી છીછરી અને એકતરફી ટીકાની સામે પ્રત્યાધાત શરૂ થાય એ અનિવાર્ય હતું. આટલું જ નહિ, આ પ્રકારની વૃત્તિનો કેટલોક અતિરેક પણ થયો હતો. તથાપિ એકંદરે, જૂનાને એ કેવળ જીર્ણ અને કટાર્ધ ગએલું હોવાથી તથા નવાને એ કેવળ અપરિચિત અને પારકું હોવાથી તિરસ્કારપાત્ર ન માનતાં, તે બેઉમાં રહેલાં હિતકારક અને પૌષ્ટિક તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવો અને એવી રીતે હિંદના સમાજમાં નવચેતન ઉત્પન્ન કરવું એવો મન માન્ય રાખનારો વર્ગ મદારાષ્ટ્રમાં ટૂંક સમયમાં જ નીકળ્યો અને સુશિક્ષિત સમાજ ઉપર તેનું વર્ચસ્વ પ્રસ્થાપિત થઈ ગયું.

મહર્ષિ રાનડે

ન્યાયશૂર્તિ મદારદેવ જોશિદે રાનડેનું નામ મરાઠી વાઙ્મયના ઇતિહાસમાં પ્રલક્ષ રીતે આવી શકે તેમ નથી; કારણ તેમણે મરાઠી બાળમાં પ્રચર્યતા કરેલી નથી; તો પણ તેમના અમૂલ્ય કર્તૃત્વની પશ્ચાદ્ગૂભિનો હિત્તેજ કયાં સિવાય મરાઠી વાઙ્મયના

નિકામનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ શકે નહિ. નવ ભારતના એક દ્રશ્ય તરીકે ગાંધેની ચોક્કસતા સર્વમાન્ય થએલી છે. રાષ્ટ્રભૂતિ આજનારી અને તેનું સંવર્ધન કરનારી દરેક ચળવળના તેઓ માર્ગ અને પ્રણેતા હતા. વિદી મદાસભા, સામાજિક પરિષદ, ઔદ્યોગિક પરિષદ, પ્રાર્થનાસમાજ, એવી મુખ્ય સંસ્થાઓની સ્થાપના થવામાં જે મદાપુરગોની પ્રેરણા કારણભૂત થઈ તેમાં ગાંધે અગ્રગણ્ય હતા. મદારાષ્ટ્રમાં પણ અનેક નાનીગોટી સંસ્થાઓ તેમના તેનું નીચે નિર્માણ થઈ. સર્વવ્યાપી અને વિશાળ શુદ્ધિ, અખંડ અભ્યાસ, અત્યંત શાંત અને નિર્મળ સ્વભાવ, ઉદાર અને સમનોત્સ દષ્ટિ, અને ગદન વિચાર કરીને સાધન સત્યોનું આકલન કરવાનું અને તેનો ઉપદેશ કરવાનું સામર્થ્ય: એવા સોફોક્લેસ ગુણ ગાંધેમાં એકદા થએલા હતા. King of the Marathi Power એ ઉદ્દૃષ્ટ ગ્રન્થ તેમની ઐતિહાસિક ચિકિત્સાકલ્પિતની સાથી પૂરે છે. અર્થશાસ્ત્રના પ્રમેયેનો તેમના જેટલો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ તેમની પેટી દરમ્યાન ખીળી કાઢી કરેલો માલુમ પડતો નથી. એ પ્રમેયેનો અભ્યાસ કરતી વખતે દિલ્લા વિદ્યાર્થીઓએ દિલ્લિસત્તાની પરિસ્થિતિ ખ્યાનમાં રાખતી જોઈએ, કારણ, સમાજશાસ્ત્રના નિર્દાતો દ્વંદ્વેશ સ્વલક્ષણના વિગેષોથી અર્ધાંકિત હોય છે. આ વાત ગાંધેએ પોતાની અધિભારયુક્ત વાણીથી પદેપદેથી સોફોક્લેસ ગાંધે ઉપર દર્શાવી. દેશી બાવાનું એમને ધણું અભિમાન હોત્તે, તેમનો સમાવેશ એમ. એ. જેવી હિન્દુ પરીક્ષામાં થતો જોઈએ એવી શરિષ્ઠ તેમજે કરી અને તેમની સાગવચ્ચી લહેલી-મોટી એ બાળન અમદામાં પણ મુકામ. સારાંશ કે ગાંધેએ જે કે મગી વાક્યમની રચના કરી નહિ તે પણ એવાં મધ્ય રચનાર પુરુષો જે પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તે પરિસ્થિતિ તેમજે મોટે અંશે જિભી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને આશ્ચર્યની વાત તે એ છે કે આ બધું કાર્ય તેમજે સરકારી નોકરીની મોટી જવાબદારી માથાની પાર પાડ્યું.

હીસે. '૩૮ અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મયનો અલ્પ પરિચય.

વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકર

ઉત્તમ વલ્લભ સ્વામિભાન, દેશસેવા અને સ્વાર્થસાગના નવ-યુગના આઘપ્રવર્તક વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકર હતા એમ કહેવું જોઈએ. તેમના પિતા કૃષ્ણશાસ્ત્રી ગોટા વિદ્વાન હતા અને તેમણે ઘણાં મરાઠી પુસ્તકો અને કવિતાઓ લખ્યાં છે. 'અરણી બાથે' તીલ સુરસ વ અમતકારિક ગોષ્ઠી ' એ તેમનું 'અરેળિયન નાઇ-દસ 'નું બાપાંતર એટલું જ સુરસ અને સ્વાભાવિક થયું છે કે તે બાપાંતર છે એમ સાગતું જ નથી. વિષ્ણુશાસ્ત્રીમાં પણ પિતાની ગાઢ વિદ્વત્તા હતી. સંસ્કૃત અને મરાઠી વાઙ્મયનું તેમનું અધ્યયન ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું હતું. 'સિવાય, આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી તેમણે બી. એ.ની પદવી મેળવી હતી. અંગ્રેજી વાઙ્મયની સાથે તેમણે સારો પરિચય કરી લીધો હતો. સ્વદેશ પર સર્વ બાબતુથી થતું હતું તે પરકીય આક્રમણની તેમના મનમાં ઘણી ચીઠ હતી. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ લઈને અંધ અને સારાસારવિચારશૂન્ય બનેલા કેટલાક તે સમયના માણસોની સારી રીતે ખજાર શાસ્ત્રીજીએ લઈ નાંખી હતી. હિંદી સંસ્કૃતિ અને વિદ્યાને તુચ્છ લેખનારા ન્યૂનગંડ (inferiority complex) ઉપર તેમણે જળરદરત પ્રહાર કરીને મદારાધ્વીય જનતાને સ્વા-ભિમાનની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરાવી.

ચિપળૂણકરની 'નિબંધમાળા' એ મરાઠી ભાષાનો એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે. તેમાં અનેક વિષય ઉપર સર્વોત્તર વિવેચન કરેલું છે. મરાઠી ભાષા કેાઇ પણ જાતના સૂક્ષ્મ વિચાર, નાણુક ભાવનાઓ અને અર્થઘાયાઓ સુંદર રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે એવું 'નિબંધમાળા'એ સિદ્ધ કર્યું. સંસ્કૃતજીવી કામધેનુ પાછળ જીભી હોઇને અને જૂનું મરાઠી સંતવાઙ્મય ઉપલબ્ધ હોઈને, મરાઠી ભાષાને કેાઇ પણ જાતના શબ્દની ખોટ પડવાની નથી એવો શાસ્ત્રીજીને વિશ્વાસ હતો અને તેની સત્યતા તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવી. 'નિબંધમાળા'માં અનેક પ્રૌઢ અને અર્થવાહક શબ્દો યોગ્ય-

વામાં આવેલા છે. નેનો વાક્યરચનાનો ઓષ ડાળદાર હોઈને વિષયની સમજૂતી આપવાની તેની પદ્ધતિ અતિશય અસરકારક છે. સાહિત્યનાં સર્વ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ આ ક્રમમાં રચે રચે કરેલો જોવામાં આવે છે. બાંધ્યોક્તિ, વિનોદ, ઉપદાસ, દીકા, દેશપ્રેમ, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષા પરનું પ્રભુત્વ, સાચદિલીથી ભરપૂર રસપૂર્ણ વિવેચન, એવા અનેક સંગોટ અલંકારોથી ‘માલા’ના નિર્માણે વિશ્વાંતર થયેલા છે. વિષ્ણુશાસ્ત્રીના પ્રયત્નોને લીધે, કોઈ યક્ષિણીની દંડિકા ફરી હોય તેમ, આધુનિક મરાઠી ગદ્યને એકદમ ધણું જ ભારેખમ, સર્વગ્રાહી, ભરાવદાર અને સન્માનનીય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. કોઈ પણ ભાષાના ઇતિહાસમાં આ એક જાનની ક્રાન્તિ જ હોય એમ માનવું જોઈએ.

આગરકર અને ટિળક

વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ શરૂ કરેલા નવરાષ્ટ્રનિર્મિતિના કાર્ય તરફ બાકી જે સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનું ટૂંક સમયમાં આકર્ષણ થયું. આગરકર અને ટિળક આ અંગમાં ડેક્કન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા. દેશની વિપરીત અને અવગત રિયલિટી તમને દમોશા ખૂંચ્યા કરતી હતી અને તેની સુધારણા કરવા માટે સેવાનું આકર્ષણ તરફ રવીકારીને રાષ્ટ્રના સામર્થ્યવાન તરજોએ આગળ આવવું જોઈએ એવો ખ્યાલ તેમના મનમાં ધોળાયા કર્યો હતો. વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ પોતાની સરકારો નોકરો છોડીને લોકપ્રચારના મદદના કાર્ય માટે ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ રફ્રેશની સ્થાપના પૂનામાં આ વખતે કરી હતી. એ સંસ્થાને પોતે જીવન સમર્પણ કર્યાનો નિશ્ચય ટિળક અને આગરકરે કર્યો; અને એની રીતે મદારાષ્ટ્રના આધુનિક ઉદયકાળની શરૂઆત થઈ.

આગરકર ધણી ઝોંટી કોટિના પુરવ્વ દના. તેમની વિદ્વતા માર્ગ હતી. કોઈ પણ વિષય તરફ જોવાનો તેમનો દષ્ટિકોણ પુરિષ્કાંત દનો. આચારવિચારની યોગ્યતાઓ અને ઈષ્ટ

ડીસે. '૩૮ અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મયનો અદ્ય પરિચય

નિષ્ઠતાનો નિર્ણય નિર્નિકાર અને સમતાયુક્ત બુદ્ધિથી થવો જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. એમ છતાં આગરકરની ભાવના-શક્તિ તીવ્ર હતી. હિંદુ સમાજ જોઈને તેમની મનોવૃત્તિ વિદીર્ઘ થતી હતી. હિન્દુઓમાં ફેલાયેલા અનેક ધાતક રીતરિવાજ અને રૂઢિ, ધર્મને નામે થતો અનાચાર ને અન્યાય, વિચારોનો જીવંત ઝરો સૂકાઈ ગયો હોવાથી વિષમય અનેલી સમાજઘટના અને તેને લીધે સતત થતો યૌદ્ધિક માનસિક અને નૈતિક શક્તિપાત ધ્યાદિ બીધણુ દર્શ્યો જોઈને તેમનું અંતઃકરણ દાઝતું હતું. હિંદુ સમાજની જાગૃતિ કરીને અને તેની દૃષ્ટિ અંતર્મુખ કરીને એ સમાજની ધરમૂળથી સુધારણા કરવાનો તેમણે નિર્ધાર કર્યો અને ખાસ તે ગાટે 'સુધારક' નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. મરાઠી વાઙ્મયમાંની તેમની કામગીરી એ સાપ્તાહિકના અંકમાં આવેલા નિબંધો અને લેખોમાં ગ્રંથિત થયેલી છે. ઓજસ્વી ભાષા, પ્રતિકૂળ વાચકોનું મન સૂઝાં પોતાની તરફ ખેંચી લેવાનું સાધન, અંતઃકરણની ત્રીઠી સરસતા, તર્કશુદ્ધ વિચારસરણી અને માંડણી, ઉપમા, દૃષ્ટાંત અને રસેષઃ એવાં સાધનોથી વિષમ ખીલવીને રજૂ કરવાની હથોટી-એ આગરકરની લેખનશૈલીના મુખ્ય ગુણ કહેવાય. સમાજને અગ્રિય હતા તેવા વિષયો પર લેખ 'સુધારક'માં આવતા, તેમાં ઘણી વાર લેખિકાને ચાપખા મારવામાં આવતા, તો પણ 'સુધારક' પત્ર ઘણું જ લોકપ્રિય થયું હતું. તેનું કારણ આગરકરની નિષ્કલંક અને નિષ્પાપ જીવન-વૃત્તિ અને લેખનનું કૌશલ્ય-એ હતું. તેમણે જેની હિમાયત કરી તે સુધારણા હવે સર્વમાન્ય થઈ છે. ચિપળૂણુકરની 'નિબંધ-માલ' અને આગરકરનું 'સુધારક' એ બેઉ મહારાષ્ટ્રને સંજીવની જેવાં લાભદાયક નીવડ્યાં.

ટિળકનું નામ પ્રથમ શ્રેણીના રાજપુરુષ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. મરાઠી વાઙ્મયમાં પણ તેમણે ધણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તેમની બુદ્ધિ અનેક વિષયમાં પ્રવેશ કરી શકતી. સંસ્કૃત

ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, મરાઠી વાઙ્મય અને ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધારાશાસ્ત્ર, રાજકારણ, એવા ઘણા વિષયોનો તેમનો જાડો અભ્યાસ હતો. 'કેસરી' પત્રના તંત્રી તરીકે પુષ્કળ વર્ષ તેમણે મદારાષ્ટ્રના રાજકારણ જોટલી જ મરાઠી ભાષાની પણ સેવા કરેલી છે. 'કેસરી'માંનાં તેમનાં લખાણોના ત્રણ મોટા ખંડો પ્રસિદ્ધ થયા છે. અને તેમાં વિવિધ પ્રકારના વિષય ઉપર સરસ વિવેચન આપેલું છે. ટિળકની ભાષાશૈલી વિષ્ણુશાસ્ત્રી જેવી સંસ્કૃતપ્રચુર નથી અથવા આગરકર જેવી અખંડ ઓધવતી પણ નથી. અલંકાર, સુંદર વસ્તુ, ઇત્યાદિ બાલ ઉપાધિથી તે ઘણું કરીને સજ્જેલી હોતી નથી. તેનો શણગાર જુદી જાતનો છે. તેમાં તેજ છે, અર્થ છે, શક્તિ છે, વાચકના ઠેક હૃદય સુધી જઈ પહોંચવાનું સામર્થ્ય છે. વિષય ગમે તેટલો ગદન હોય તો પણ તેનું જ્ઞાન અસિદ્ધિત જહ્નનસમાજને આપવું એ ટિળકનું વૈશિષ્ટ્ય દોષો, 'કેસરી'માંની તેમની ભાષામાં અસરકારક સાદાઈ અને રોજના અનુભવનાં ધરગતુ દૃષ્ટાંત ઘણાં મળે છે. ટિળકે મદારાષ્ટ્રના મનનું ઘડતર કયું. તેની વીરવૃત્તિ જાગૃત કરીને સ્વરાજ્યપુદ્ધનો પડકાર કર્યો. આ પ્રવૃત્તિની સાથે તેમણે મરાઠી ભાષાને ગૌરવ પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યું. Orion અને Arctic Home in the Vedas આ તેમના અન્યો અંગ્રેજીમાં છે પણ તેનું ભાષાંતર મગદીમાં થયું છે. માંડસેના કારાગૃહમાં 'ગીતારહસ્ય' જે ૧૧ જહ્નમૂલ્ય અન્યનો અવતાર થયો. આ અન્યનો વિષય અસંત ગંભીર અને તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો છે. ટિળકની અસાધિક શુદ્ધિમતા, વિદ્યતા, ઉદ્ધમ, તર્કજ્ઞાન, પોતાના મનને પ્રતીત થએલું સત્ય નિર્ભયતાથી ત્રણ પૂર્વજો વિશે આદર મુક્ત

૧. આ મદારાષ્ટ્રનું અન્યનું સ્વ. ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદીએ કરેલું સરસ ભાષાંતર વાંચવા કોઈ પણ સંસ્કારી ગુજરાતીએ ચૂકવું નેહિ નહિ.—સં. મા.

ડીસે. '૩૮ અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મયનો અદ્ય પરિચય

ભાવના સહિત રપટ કરવાનું કૌશલ્ય ધત્યાદિ ગુણોનો ઉત્કર્ષ
'ગીતારદસ્ય'માં દેખાય છે. મરાઠી ગદ્યવાઙ્મયના તત્ત્વશાસ્ત્ર-
વિષયક વિભાગમાં આ પ્રગલ્ભ સંપન્ન અને યુગપ્રવર્તક
ગ્રંથનું સ્થાન અવિચલ છે.

—અપૂર્ણ

વડાણ કયાં જશે ?

આપણું જ્ઞાન એટલે અંગ્રેજોના એકાત્મક વિચાર; આપણો
સુધારો એટલે તેમનું બાલિશ અનુકરણ; આપણી કર્તૃત્વશક્તિ એટલે
પાલ્લભેટને બદલે સાવજનિક સખા; સેંટ પોલના ચર્ચને બદલે પ્રાર્થના-
મંદિર; ને ક્રિકેટને બદલે ક્રીડાભુવન ! એટલે ન ઈધરકે ન ઉધરકે એ
કહેવત પ્રમાણે આપણે નથી આપણા આચારવિચાર સંપૂર્ણપણે
સાચવી શકતા ને નથી પાશ્ચાત્યોની વિચારસરણી અપનાવી શકતા !
હિયોને ચઢેલું આપણું આ વડાણ કયાં જશે કોણ જાણે ? (ભાષાન્તર
રા. સા. શાંતિકાંત)

[‘આપણા દેશની સ્થિતિ’ (૧૮૮૧)]

—વિ. શા. ચિપળૂણકર

કષિ બંકિમચન્દ્ર^૧

આ મહાન પ્રાચીન રાષ્ટ્રનાં જૂતપૂર્વ ગૌરવરચાનો સંભારી વિલાપ કરાનરા એવા ધણાક છે, જે એમ જ બોલે છે કે પુરાતન કષિઓ, વિચાર અને સંસ્કારિતાના એ ઈશ્વરપ્રેરિત સંષ્ટાઓ, તે જાણે આપણા સુવર્ણ-વીરચરિત-યુગનો એક ચમત્કાર હતા, ને તેવા ફરી આગળના પતિત પુરુષોમાં આપણા કષ્ટકારી વર્તમાનમાં પાકવાના જ નથી. આ એક જૂસ છે-એક વાર નરિ પણ ત્રણ વાર. આપણી તો સનાતન જૂમિ છે, સનાતન પ્રજા છે, સનાતન ધર્મ છે. એનાં બળ, મહત્તા અને પવિત્રતા પર કદીક આવરણ ફેલાય, પરંતુ કાળુમર પણ એમનો મૂળગો નાશ ન જ થાય. વીરજન, કષિજન, સંતજન, એ તો આપણી દિંદ જૂમિનાં કુદરતી ફળો છે. કોઈ પણ એવો યુગ મળે નથી જેમાં એ ન પાક્યા હોય. આપણને દેવો સાક્ષાત્ સમક્ષ્યું છે કે નચકના જૂતકાલીન યુગના કષિ-ઓમાં આપણે તે પુરુષનું નામ મળવું જોઈએ કે જે પુરુષે નવા દિંદને દણુ પણ ધરે છે તે આપણને પુનર્જનિત કરતો, સંજ્ઞન મંત્ર-વદે માતરમ્ નો મંત્ર-આળો.

સંત કરતાં કષિ બિન્ન હોય છે. કષિનું જીવન સતૃપ્ત પાવિત્ર્યથી કે એનું ચારિત્ર્ય આદર્શ મૌર્યાની વિશિષ્ટ

૧. આ નામના, ૧૯૨૩માં પ્રગટતા, શ્રી અરવિન્દના દિબજનનું આશાન્તર.

ન પણ બન્યું હોય. પોતે કેવા હતા તેથી નહિ, પણ પોતે શું વાણીમાં ઉતાર્યું તેથી ઋષિનું મહત્ત્વ નિર્ભાય છે. એક રાષ્ટ્રને કે માનવસમસ્તને કોઈ મહાન ચેતનદાતા પયગામ આપવાને! હોય; તે પયગામના શબ્દો યોગ્ય સ્વરૂપે ઉચ્ચારવા માટે ઈશ્વર એ ઋષિ-મુખને પસંદ કરે છે. અતિ અગત્યનું કોઈ દર્શન દેખાડવાનું હોય; ત્યારે પરવરદિગાર એ ઋષિનેત્રને પહેલાં ઉઘાડે છે. પોતાને જે સંદેશ મળ્યો છે, તે પોતાને જે દર્શનની બક્ષીસ મળી છે તે પોતાનું સંપૂર્ણ બળ એકત્રિત કરી એ ઋષિ દુનિયાને જાહેર કરે છે; ને ઈશ્વરી પ્રેરણાની એક ઉન્નત પળે એ એને એવો શબ્દદેહ આપે છે કે જે બોલતાંવેંત જ મનુષ્યોના અંતરનાં ઊંડાણ હસ-મહી ઊઠે છે, તેમનાં માનસ વિશદ બને છે, હૃદય વિવશ થાય છે, અને એવાં કાર્ય કરવા એઓ પ્રેરાય છે કે જેવાં સામાન્યતઃ એઓને જીવનમાં અશક્ય જ હોય. એવો શબ્દદેહ તેનું નામ મંત્ર, જેને પ્રગટાવવા પોતાનો જન્મ મર્યો, ને ઋષિ તે એ મંત્રનો દર્શા.

એવું શું છે જે માટે આજે આપણે બંકિમનું નામ પૂજીએ છીએ? એણે આપણને શું સંદેશ આપ્યો છે, અને એવું તે કયું દર્શન જે એમણે કયું અને આપણને કરાવ્યું? એ મહાન કવિ હતા, સુંદર સુભગ વાણીના અધિપતિ હતા; કાવ્યના-ભૂમિની લાવણ્યમય ખૂણસૂરત સ્વપ્નમૂર્તિઓના સખ્તા હતા. છતાં અંગાળ આજ એમને માન દે છે તે કવિ, શૈલીકાર, કે નવલકાર તરીકે નહિ. સંભવ તો એવો છે કે ભવિષ્યનો સાહિત્યનિક્ષકાર 'કપાલ કુણ્ડલા,' 'વિપદક્ષ,' અને 'કૃષ્ણકાન્તનું' વિલ,' એ અંથોને એમની શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિઓ ગણશે, અને 'દેવી ચૌધરાણી,' 'આનંદમઠ,' 'કૃષ્ણચરિત,' કે 'ધર્મતત્ત્વ' વિશે પરિમિત પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કાઢશે. છતાં પણ અર્વાચીન હિંદના ધડનારામાં ગણતરી થશે તે તો આ પાછળ જણાવેલા અંથોના કરતાં બંકિમની, અને મહાન સર્જનાત્મક અંથમણિઓના કરતાં બંકિમની નહિ. પહેલાંના

બંદિમ માત્ર કવિ અને શૈલીકાર હતા— પછીના બંદિમ દ્રષ્ટા અને રાષ્ટ્રવિધાતા હતા.

પરંતુ કવિ અને શૈલીકાર તરીકે પણ બંદિમો પરમ રાષ્ટ્રિય અગત્યનું કાર્ય કર્યું— સમસ્ત હિંદ માટે કે માત્ર આડકતરી રીતે સમગ્ર હિંદ માટે નહિ, પણ બંગાળ માટે કે જે બંગાળ હિંદને દોરવા તથા રાષ્ટ્રિય વિકાસને મોખરે રહેવા નિર્માયું હતું. જે નવીન સ્વરૂપે પોતાનો વિકાસ પરિણમતો હોય તેને લાયક સંતોષકર વાણીસાધન વિના, પોતાના વિચારો તથા ભાવોને ચિરંતન આકાર આપે અને હરેક નવીન પ્રવૃત્તિને જલદીથી જન-જનકારપૂર્વક પ્રજાકીય એતનામાં તથા જીવનમાં મિલતી દે એવી બાબા વિના, કાર્મ પણ રાષ્ટ્ર વર્ધમાન થાય જ નહિ. બંદિમો હિંદની પહેલી મહાન સેવા કરી તે એ કે એમણે હિંદને રજુમોખરે ઊભેલી બંગપ્રજાને આવું સંપૂર્ણ સંતોષકારી વાણીવાદન આપ્યું. બંગાળી બાબાની પવિત્રતાને દ્વિત કરવા માટે બંદિમને કપડો આપવામાં આવ્યો છે; પણ પુરાણ કવિઓનું વિશુદ્ધ બંગાળી તો રૂઢિગદ્દ પ્રગતિહીન બંગાળને જ વાણીમાં મૂર્ત કરી શક્યું હોત. પ્રજા વિકાસ અને વિકાર પામતી જતી હતી; ને તેવા વિકાર અને વિકાસને પાત્ર બાબાવાદન પ્રજાને જોઈતું હતું. વળી પંડિતોના વાપરની હ્રિય સાહિત્યક્રમ બંગાળીને જલ્દે, નહિ પંડિતબાબા ને નહિ સારી લોકબાબા, એવી મિત્ર સાધારણપ્રિય બાબા વાપરવા માટે પણ બંદિમ કપડાપાત્ર ગણાયા છે. પરંતુ પંડિતોની દુર્બોધ અનમનચીસ બંગાળીના બોજ નીચે બંગાળી પ્રતિકાની વિકસતી નૈભવવિવિધતા અને ચપળતા ક્યદાઈ ગઈ હોત. આપણે જે બાબા જોઈતી હતી તે પ્રતાપી નિષંધો કે પાંડિતપૂર્ણ મનનો માટે નહિ. આપણે તો એવી બાબા જોઈતી હતી કે જેમાં સંસ્કૃતબાબાનાં જળ, ગૌરવ કે કેમલ સૌંદર્ય સાથે દેશ્ય બાબાની શક્તિ અને સમર્થતાનો સુમેળ હોય; જેમાં એક પાસ દેશ્ય-

ભાષાની રસોત્પાદકતા શક્ય હોય તો બીજી પાસ અત્યંત રણકાદાર ગાંભીર્ય પણ શક્ય હોય. બંદિમને આપણી આવશ્યકતાની દેવી આગાહી થઈ અને તે આવશ્યકતા મટાડવાની પ્રેરણા પણ થઈ-એમણે આપણને એવું ભાષાવાહન આપ્યું કે જે વડે બંગભૂમિ પોતાનો અંતરનો અવાજ પોતાને સંભળાવે. સ્વદેશનું ભવિષ્ય ધડવા માટેની ભાષા સંબંધી જરૂરિયાતની જેમ એમને આગાહી થઈ હતી, તેમ રાજકીય જરૂરિયાતની પણ થઈ હતી. આપણા મહાન જનહિતૈષીઓમાં પ્રથમ તેઓ રાજકીય સંશ્લુષ્ટિ અને સંમલનની પોતાના સમયમાં ચાલતી રીતોની નિઃસર્વતા તથા નિરુપયોગિતા સમજ્યા, અને નિર્દય કટાક્ષ વડે 'લોકરહસ્ય' તથા 'કમલાકાન્તનું દક્ષતર'માં એને ઉઘાડી પાડી. પરંતુ માત્ર દોષદર્શી ટીકાથી એમને સંતોષ ન હતો. દેશની ઉન્નતિ માટે શું જરૂરનું હતું તેનું એમણે સ્વનાત્મક દર્શન પણ કયું હતું. ઉપરથી રાજકર્તાઓ જે બળ વાપરે તેનો સામનો નીચે પ્રજામાંથી બળવત્તર પ્રત્યાધાત વડે થવો જોઈએ-દમનબળનો સામનો ઉછળતા રાષ્ટ્રીય બળ વડે થવો જોઈએ, એ એમને દેખાયું. એમણે આપણને રૂપમાળ્યું કે જ્ઞાનની રીત છોડી સિંહની રીત અખત્યાર કરો. એમને તો એવી સ્વભૂમિ-માતનું દર્શન થતું હતું કે જેના સાત દુ ચૌદ કરોડ હસ્તોમાં તીક્ષ્ણ તરવારો હોય-નહી કે માગણનું શકોઈ. 'આનન્દ મઠ' અને 'દેવી ચૌધરાણી'માં આવરણ રાખીને રૂપકોથી આપણને બોધ કર્યો છે તે આકરા બળધર્મનો. ભૌતિક બળની પાઠે જે નૈતિક બળ હોવું જોઈએ, તેનું પણ એમને ઈશ્વરપ્રેરિત નિર્ગમ દર્શન થયું હતું. એમને દેખાએલું કે નૈતિક બળનું પહેલું અંગ હોવું જોઈએ ભાગ-દેશ માટે સંપૂર્ણ સ્વાર્થભાગ અને મુક્તિ-કાર્યને સંપૂર્ણ સ્વાર્થભૂ. એમને મતે માતૃભૂમિના હાર્યકર્તાઓ અને યોદ્ધાઓ એટલે રાજકીય સંન્યાસીઓ-એવા કે જેમને માતા પ્રત્યેના સ્વકર્તવ્ય સિવાય બીજો વિચાર ન હોય, જેઓ

ખીજી સૌ પાછળ મૂકી નીકળી પડ્યા હોય, એમ સમજીને કે માતાથી કોઈ અદકું નથી ને માતા માટેનું આપણું કામ પત્યે ખીજી બધું ચર્ચ રહેશે. જાનને, કે જાપાને, કે દીકરાદીકરીને, કે માલમતાને જે કોઈ સ્વદેશથી અધિક ચાહે છે તેનું દેશાભિમાન ગળીખડું-અધૂરું છે. વળી એમને દેખાયું કે નૈતિક જાળનું ખીજી અંગ નિયમન અને વ્યવસ્થા હોયું જોઈએ. આ સત્ય એમણે બતાવ્યું છે તે સ્વકાર્ય માટે દેવી ચૌધરાણીની બહુશ્રમ-સિદ્ધ કેળવણીમાં, ‘આનન્દમઠ’ સંસ્થાના ઠંડક નિયમોમાં તથા એ પુસ્તકો આપે છે તે સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાના ચિત્રોમાં. છેલ્લે, નૈતિક જાળનું ત્રીજું અંગ એમને એ જણાયું કે દેશ-દિતનાં કાર્યોમાં ધાર્મિક લાગણી રેડવી જોઈએ. દેશભક્તિનો ધર્મ, એ જાંકિમનાં લખાણોની આત્મીય સર્વોપરિ બાવના છે. ‘દેવી ચૌધરાણી’માં એની કાંખી કપારની કરાવવામાં આવી હતી. ‘ધર્મતત્ત્વ’માં આપી એ વિચારની રૂપરેખા; અને ‘કૃષ્ણ-ચરિત’માં આપ્યું સમગ્ર બહુમુખી કર્મયોગનું રેખાચિત્ર-એ કર્મયોગ કે જેની પરાકાષ્ટા સ્વદેશકાર્ય અને સ્વજનકાર્ય જ ગણાય. ‘આનન્દમઠ’માં તો આ સંકલ્પ પુરતકસમરતની ચાવી જ છે, અને તેમાં જ તેનો સંપૂર્ણ ઊર્મિકાવ્યરૂપ આવિર્ભાવ થયો પેલા મદાગીતમાં કે જે સમરત દિંદનું રાષ્ટ્ર-ગીત બનેલું છે. આ દેશની જાંકિમે જાગૃત્તીની ખીજી મદાન સેવા તે એ કે એમણે દેશને સુકિતનો માર્ગ દેખાડ્યો અને દેશભક્તિનો ધર્મ શીખવ્યો. આજે રાષ્ટ્રને પુનરુત્થાન અને સ્વા-તંત્ર્યને પાંચે દોરે જાય છે એ નવીન ચેતનના પૂરનારા અને રાજકીય શુરુ તે જાંકિમ છે.

ત્રીજી અને સર્વોત્તમ સેવા જાંકિમે સ્વરાષ્ટ્રની કરી તે એ કે એમણે આપણને સ્વભૂમિમાતનું દર્શન કરાવ્યું. માતૃભૂમિની એ નવીન બુદ્ધિસૂક્ષ્મા પ્રતિપત્તિ પોતે જાતે કાંઈ મદાન પ્રેરક બગ નથી; સ્વાતંત્ર્ય છટ છે એવો સ્વીકાર માત્ર કાંઈ ઉત્તેજક

પ્રવૃત્તિહેતુ નથી. હાલમાં જવલ્લે જ એવા હિંદી હશે-પછી એ રાજપક્ષી હો, મધ્યમમાર્ગી હો, વા રાષ્ટ્રવાદી હો-કે જે ન સ્વીકારતાં હોય કે અમારા પર દેશનો હક છે અગર તો સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ (in the abstract) ઇષ્ટ વસ્તુ છે. પણ ત્યાં રાષ્ટ્રના હક અને બીજાના હક વચ્ચે પસંદગીનો સવાલ આવે છે ત્યાં આપણામાંનો મોટો ભાગ પ્રત્યક્ષ આચરણમાં દેશ-સેવા પસંદ કરતો નથી. અને જો કે બહુ જલુની ઇચ્છા હોય છે કે સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ થાય, તો પણ તેની સિદ્ધિ અર્થે પોતે કાંઈ કરવા ધારતા નથી હોતા. એવી બીજી વસ્તુઓ છે, જે આપણને વધારે વહાલી છે ને જે સ્વાતંત્ર્યના સંગ્રામમાં અગર તેની સિદ્ધિને પરિણામે રખે જોખમમાં આવી પડે, એવી બીજી આપણને છે. યોગક્ષેમના વહનની એ નિર્માલ્ય ચિન્તા તો માતૃભૂમિના અને તેની સેવાના પ્રેમની ચર્ચાહી આગમાં ત્યારે જ ભરમસાત્ થાય, અને ચમત્કાર કરી શકનાર તથા નષ્ટપ્રાય રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરી શકનાર દેશભક્તિનો જન્મ પણ ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે માતૃભૂમિ આપણા મનઃચક્ષુને પૃથ્વીના એક વિભાગ કરતાં કે વ્યક્તિઓના એક સમૂહ કરતાં કાંઈ વિશેષરૂપ છે એવું સમજાય અને ત્યારે સ્વદેશ આપણા આગળ એક મહાન દૈવી માતૃશક્તિ સ્વરૂપે એવો સૌંદર્યમય સ્વાંગ ધરે જે આપણા માનસનું સ્વામિત્વ મેળવે, મનનો અભિભવ કરે, અને હૃદયને વિવશ કરે. એવું દર્શન જાતે કરવું અને બીજા આગળ નિવેદિત કરવું, એ કોઈ પુરુષોને ભાગે નિર્માયું હોય છે. જત્રોસ વર્ષ પૂર્વે જાંકિમે તેમનું મહા ગીત લખ્યું અને કોકે જ તે સાંભળ્યું. પરંતુ જાગૃતિની એક પળે અચાનક જાગાળના લોક લંબા કાંળની ભ્રમનિદ્રામાંથી ઊઠ્યા, અને તેઓ સત્યની ખોજમાં આસપાસ જોતા હતા ત્યાં ત્રિધિનિર્મિત એક પળે કોઈકે ગાયું 'વહે માતરમ્' મંત્ર મળ્યો; અને એક જ દિવસમાં આખી પ્રજાએ સ્વદેશભક્તિના ધર્મનો અંગીકાર કર્યો. ગાનાંએ સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યું, અને જ્યાં લોકોને

એક વાર એ દર્શન થયું ત્યાં, જ્યાં સુધી માતાનું મંદિર રચાય નહિ, મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થાય નહિ અને બસિં ધરાવાય નહિ, ત્યાં સુધી ન હોય આરામ, કે ન હોય શાંતિ, કે ન હોય નિદ્રા એ દર્શન જે મહાન રાષ્ટ્રે કયું છે તે ફરીને કદી વિજેતાના પગ નીચે આવે જ નહિ.

૧. આ વર્ષસંખ્યા મૂળમાં છે તે રહેવા દીધી છે. મૂળ નિબંધ પ્રગટ થયો છે ૧૯૨૩માં; 'આનન્દમઠ'નું, પ્રકાશન ૧૯૮૨માં; 'વહે માતરમ્' તેની પણ પહેલાંનું, છે.—સં. મા.

ઈતિહાસસર્ગક કૃતિ

આ કૃતિ ['આનન્દમઠ'] ઈતિહાસના પાયા પર રચાયેલી નથી એટલું જ નહિ પણ એ તો ઈતિહાસમૂલકને બદલે ઈતિહાસસર્ગક નીવડેલી છે. ... કેમકે પણ ત્યારે જન્મી ન હતી. ... એને સમયે આવી હોયો હોયો ગાદ ભક્તિ જેવી અસ્મિતાનો હુદયને ભીંગવે અને ઠહમતાને ઉત્તેજે એવો બોધ, તથા એ અસ્મિતાના લાયક પાત્ર લેખે ભરતખંડને ઠેકાણે માલોમ બંજાળનો જ જય, આ પુસ્તકનાં વિલક્ષણ અને સર્જક વરનો છે, અને તે જ નવલને પ્રભતા માનસને ગોચ્ય થસણુ આપનારા એક ઐતિહાસિક બલનું ગારવ અર્પી રહ્યાં છે.

—ખ. ક. ઠાકોર

ગાંધી-ગ્રન્થસૂચી

[૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ ઉપાડેલી સત્યાગ્રહની લડત હજી પૂરી નહોતી થઈ એ અરસામાં એ મિત્રો સાથે મળી ગાંધીજીનાં અને ગાંધીજી પર લખાયેલાં પુસ્તકો અને લેખોની એક યાદી તૈયાર કરવાનો પ્રસંગ સાંપડેલો. એમાંનાં કેટલાંક, તુરત જ બહાર પડેલાં, પુસ્તકો અમારા હાથમાં આવતાં જતાં તેમ વાંચતા પણ ખરા. એ પછી અવારનવાર આ યાદીમાં સુધારાવધારા કરેલા-પણ નિયમિતપણે નહિ; અને ૧૯૩૦-૩૧ પછી તો ઘણું ઘણું બીત્યું છે. અને ગાંધીજીએ પણ ઘણું ઘણું લખ્યું અને કયું છે. વળી એમના વિચારોમાં પણ હહોં કહોં થોડાક ફેરફારો થયા છે. આ સર્વ હપ્તકર્તા ધ્યાનમાં રાખીને જ આ યાદીનો ઉપયોગ કરી શકાય.

ગાંધીજીના વિચારો, એમના સિદ્ધાંતો, વગેરે સંપૂર્ણપણે સમજવા હોય તો અર્વાચીન હિંદુ વિશે, હિંદુમાં ખ્રિષ્ટિય રાજ્ય વિશે, તથા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા પુરુષો વિશે પણ કાંઈ બહુવું જોઈએ એમ સમજ થોડાંક એ વિષયો પર લખાયેલાં પુસ્તકોનાં નામો પણ આપ્યાં છે.

આ વિષયમાં રસ લેતા માથો ખીન વધુ નામો સૂચવશે એવી આશા રાખું છું.—હીરાલાલ ગોદીવાળા]

૧. આ પહેલો ભાગ છે; અંગ્રેજ ગ્રન્થોની યાદીનો બીજો ભાગ આ અંકમાં સમાવી શકાયો નહિ તે માટે વિદ્વાન સંપ્રદાઈ અને વાચકોની કૃપા માગીએ છીએ. —સં. 'માનસી'

૧. ગાંધીજીના ગ્રંથો વગેરે

૧. નવજીવન પુસ્તક ૧-૨૧ (નવજીવન કાર્યાલય; પ્રસ્થાન કાર્યાલય) (' આત્મકથા ' અંદર આવી ગય)

૨. ધર્મમંથન.

૩. વ્યાપક ધર્મભાવના.

૪. અનાસક્તિયોગ (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ પ્રસ્તાવના સાથે) નવજીવન કાર્યાલય.

૫. સર્વોદય-રશિકનના Unto This Lastનો અનુવાદ

૬. આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન (સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય ૧૯૧૭) (અંગ્રેજીમાં 'Guide to Health')

૭. નીતિનાશનં માર્ગેઃ બ્રહ્મચર્ય અને સંતતિનિયમનના ઉપાયો એ વિષયો પર. (અંગ્રેજીમાં Self restraint vs. self indulgence) નવજીવન કાર્યાલય.

૮. હિંદ સ્વરાજ (ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં પ્રસ્થાન કાર્યાલય) (અંગ્રેજી Indian Home Rule-નવજીવન કાર્યાલય)

૯. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ભાગ ૧-૨ નવજીવન કાર્યાલય (અંગ્રેજીમાં Satyagraha in South Africa)

૧૦. ગાંધીજીની જુગ્ગાની (પંજાબની હંટર કમિટી સાથેનો બબ્બ ધાર્મિક સંવાદ.) (નવજીવન કાર્યાલય)

૧૧. આખરી ફેસલો ભાગ ૧-૨.

(સાચો શ્રમજીવી, તપસ્વીનાં તાતાં તીર, ધર્મયુક્તું રહસ્ય, યતવિચાર, ૫૨૫૩ મંદિરેથી, ૧૯૩૦-૩૧ નાં ગાંધીજીનાં ભાષણો અને બેખોનો સંગ્રહ) ગુર્જર ગ્રંથસ્તન કાર્યાલય.

૧૨. Young India: Vols...(1919-22; with introduction by C. F. Andrews Pub. Natesau,

Madras (with introduction by Babu Rajendra Prasad; Pub. Natesan, Madras)

૧૩. Speeches and Writings (1896-1922) (with introduction and geographical sketch by C. F. Andrews; Pub. Natesan Madras)

૧૪. My Experiments with Truth આત્મકથાનો અંગ્રેજી અનુવાદ શ્રી. મહાદેવ દેસાઈદ્વારા Macmillan & Co. (મરાઠી, હિંદી, ઉર્દૂ વિગેરે ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ થયા છે. Also Navjivan Prakashan Mandir.

૧૫. 'Harijan': Vols... (એ ઉપરાંત: પહેલાં આફ્રિકામાં 'Indian Opinion'માં લખાણો આવતાં તે; તથા છૂટાછવાયાં કોઈ પત્રોમાં તથા અંગત પત્રોમાં ગાંધીજીનાં લખાણો હશે તે. 'હરિજનગાંધી'ના અ કા.....

૨. ગ્રીક્ષ અન્યો

૧૬. પ્રભુદાસ ગાંધી: જીવનનું પરોઢ (ગાંધીજીના તથા એમનાં મિત્રોના દક્ષિણ આફ્રિકાના જીવનનો-ખાસ કરી શ્રીનિકસ આશ્રમનો તથા શિક્ષણપ્રયોગોનો-ત્યાં ઉછરતાં બાળકની દષ્ટિએ સુંદર ચિતાર 'કુમાર' ૩૬ (ચાલુ)

૧૭. લુગતરામ દવે: ગાંધીજી (બાળકો માટે) ગુજરાતી હિંદુ સંમંડળ, મુંબઈ.

૧૮. ડૉ. ડૉમસ: ઈશ્વરનું બલિદાન (ગાંધીજી પર લેખ) નવજીવન પ્રકાશનમંદિર.

૧૯. ગાંધી મણિ મહોત્સવ અંક: પ્રસ્થાન કાર્યોલય.

૨૦. ગાંધીકૃત આલ્બમ: પ્રસ્થાન કાર્યોલય.

૨૧. કનુ દેસાઈ ચંપારણમાં ગાંધીજી, ખેડાની લડત,

અસહકાર, કારાવાસની કહાણી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય.

૨૨. મગનલાલ દેસાઈ: સંપૂર્ણ દારુનિષેધ (ગાંધીજીના લેખો સાથે) મીઠા વેરા, ભાગ ૧-૨: પ્રસ્થાન કાર્યાલય

૨૩. ગિન્નુભાઈ: (બારડોલીની) હિજરત. ૧૯૩૦. પ્રસ્થાન કાર્યાલય.

૨૪. મહાદેવ દેસાઈ: એક ધર્મયુદ્ધ (મિલમજૂરોની લડતનો ઇતિહાસ) પ્રસ્થાન કાર્યાલય

૨૫. જયમુખલાલ મહેતા: પૂજારીને પગલે

૨૬. નારાયણ ત્રોરેશ્વર ખરેસંપાદિત આશ્રમ ભજનાવલિ નવજીવન કાર્યાલય. (અંગ્રેજીમાં ગાંધીજીએ કરેલો અનુવાદ: 'Songs from Prison' John Stogland એમણે સુધારાવધારા સાથે છપાવેલો Allen & Unwin London 1934

૨૭. હીરાલાલ મગનલાલ દેસાઈ: ગાંધીજીની શૈલી પર લેખ, 'ગુજરાત' (પહેલું વર્ષ: ૧૯૭૮-૭૯).

૨૮. મુનિકુમાર: ગાંધીજીની ગદ્યસેવા 'કૌમુદી' (પહેલું વર્ષ, ત્રૈમાસિક).

૨૯. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ: ગાંધીજી સાહિત્યકા: ખરા કે? ('જીવન અને સાહિત્ય' એ લેખસંગ્રહમાં)

નિકષ

“ પારિજાત ”

આપણા એક કવિએ છેક હમણાંની કવિતા સંબંધી દિલ-
ગીરી ખતાવનાર વિવેચકને ટકોર કરી હતી કે ‘કાવ્યમંગલા’
વા ‘ગંગોત્રી’ પછી તે તે કવિઓના નવા ફાલ વિશે અભિપ્રાય
ઉચ્ચારવો. ઉતાવળો ગણાય. સુન્દરમ્, ઉમાશંકર, રમેશ્વરસ્મિ
વગેરે પોતાનાં પ્રથમ પ્રકાશનો પછી શું લખી રહ્યા છે તે જાણવું
બહુધા અશક્ય છે, એટલે એમની કોઇ કોઇ છાપાંમાં આવતી
કૃતિઓ પરથી એમના વિકાસ અવિકાસ રતિ આદિ વિશે મત-
બાંધવો યુક્ત નથી. આ મર્યાદા સ્વીકારીને પણ અટકળ કરાય
ખરી કે ભવિષ્યમાં પણ ઉમાશંકર અને, પ્રગતિવાદના સિદ્ધાન્તો-
થી કલાદષ્ટિ ઝાંખી ન થાય તો, સુન્દરમ્ આપણા નવીન કવિ-
ઓને મોખરે રહેશે. ‘પારિજાત’ના કર્તાનું સ્થાન તેમની સાથો-
સાથ છે; વિલક્ષણ છતાં તેમના જોટલું જ સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ અને
ઉચ્ચ કવિજનનાં તેમના જોટલાં જ સુદમ-સુકુમાર લાગણી અને
તેજદાર કદમના શ્રી. પૂનલસાસનાં છે.

પ્રો. ઠાકોરે સરસ, ઘોતક અને કવિજનોએ ખૂબ મનનીય
ઉપોદ્ધાત લખી ‘પારિજાત’ને યોગ્ય મહત્ત્વ આપ્યું છે; તેમની
ભક્તિકવિતાની અપૂર્વતા અને તેમના કલાસર્જનનું વૈવિધ્ય
સ્પષ્ટ થયું છે. કવિતાવિવેચક, કવિતાશિક્ષક કવિના હૃદયમાં
ઘાડો નજ સમય અર્થ-રસને કેટલો સુગમ અને વિશદ કરે

છે તેનું પ્રે. ઠાકોરનું ' પ્રિયા કવિતાને ' નું અવલોકન નમૂનેદાર ઉદાહરણ છે. વિવેચક કવિનું વસ્તુ શેલીના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યવિષયથી જુદું પાડી જાણે ફરી સર્જે છે:

કવિતા ભાવનામય વિભૂતિ ય છે (શેલીમાં છે તેમ), કવિના વાસ્તવ કૃતિસંગ્રહમાં મૂર્ત થયેલ તત્ત્વ પણ છે. ભાવનામય મૂર્તિ લેખે એ આશાધ્ય અને સંપૂર્ણનીય છે. સર્જઈ ગયેલ અને સર્જવાની કૃતિઓના આત્મા કે તેમની મૂર્તિ લેખે એ સમભાવી સખી અને પ્રિય-તમા પણ છે. હર્ષમાં સધાઈ આવતી કૃતિઓ દરમિયાન કવિતા-મૂર્તિને કવિ સાથે આનંદતી, દુઃખી આર્ત પોકાર રૂપ કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે આક્રંદતી, કલ્પવામાં વિચિત્રતા કે અતિ-શયોક્તિ નજેવી છે.

X

X

X

આમ કવિતામૂર્તિના સાનુકૂળ સહવાસ સહચારમાં કવિનાં પ્રભાતો, કવિની સન્ધ્યાઓ અને રાત્રિઓ, કવિના વનોપવન ભ્રમણો, કવિની વસન્ત ઋતુઓ, અને વર્ષાઋતુઓ, દુઃખીઓ સાથે કવિના સહવાસસહ-ચાર વગેરે કવિનું આખું જીવન કેવી રીતે સુંદર પ્રેમોદ્દીપિત સફળોન્નવલ વહું જાય છે, તેનું જ આખી કૃતિ મુદ્દામય મુદ્દાપ્રેરક આલેખન છે.

કવિત તરફ શ્રી. પૂજનલાલની દૃષ્ટિ અતિશય પ્રેમની, ગાન-ભરી, ઉદાત્ત ગંભીર છે. કવિની કવિતાકમલા ગરીબના ઘરમાં સસંભ્રમ જાય છે પણ તેમની આંખ સૌમ્ય અને સમતાભરી છે; સંસા ના અન્યાયોથી ઉગ્ર નથી થતી. કવિતાની આ ઉદાત્ત ગંભીર દૃષ્ટિ નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, આદિની ભાવનાભક્તિનું રમરણ કરાવે છે, અને કવિતા સાથે રમત કરતા નવીન કવિઓથી પૂજનલાલની વિલક્ષણતા સ્પષ્ટ કરે છે.

તને પગપાળે કને હું જાની મુગ્ધ બોલાવતો
અરોઅડ ઉછંગમાં પ્રણયિની । લઈને તને
ક્યા મુજ પ્રવૃત્તિની શ્રવણ તાહરે રેડતો:-
તરંગ, કંઈ લીડણો, હૃદયભાવઉછાળ કું,
અપૂર્વ અનુભૂતિઓ સરળતાથી સુણાવતો.

ધરં તુજ સમીપ હું રજ્જિક જીવનાદરાને,
પ્રકુષ્ઠ તહીં તાહરે વદનબિંબ સોહી રહે.

x

x

x

* નરી કરુણ મૂર્તિ વિશ્વજન દુઃખથી દાઝતી
વિલાપ સૂણી આર્તના તું ઈશમાં વિધાઈ જતી.

ઉપોદ્ધાતમાં એકમે અર્ચારૂપદ બિન્દુઓ મને લાગે છે.
ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારણમાં લઘુથી દ્વંડા દ્રુત સ્વરો આગ્રહ
કરે છે. આ વાત સાચી છે. એ વાત પણ સાચી છે કે "મનહર
જાતિમાં અકારોમાંના ધણુખરાને 'દ્રુત' કરતાં ચીપીને એટલે
લગભગ દરેકને લઘુ વા એક માત્રના જ બોલવા પડે છે." પણ
બીજા છંદોમાં પણ આ રિયતિ છે જ.

અમીનજરથી પોઆ પુરુષાર્થી બનાવિયા,
પિતા સુગન શ્રદ્ધાનાં સ્વીકારવા ય ના રહ્યા.

ખટકે અંતરે એક ખીરો અજ્ઞાન કાળનો,
ખટકયા કરો નિત્યે બોળિયું છે તહીં સુધી.

ખરો પાનખરે ખરી જયમ પડે તે રીત દાદાતણા
ધોળા વાળ ખરી જઈ ચગકતી માથે પડી તાલણી

અહીં દ્રુત સ્વરને એક માત્રનો બોલવો પડે છે પણ
ભાષાના સ્વભાવની વિરુદ્ધ ચતું હોય એમ નથી લાગતું. કાં તો
મનહરજાતિ પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખે છે અને ગુજરાતીમાં પ્રયત્ન
બહુ મોળો હોય મનહરચના મનહર નથી લાગતી; કાં તો
વૈવિધ્યના પ્રયત્ન છતાં તેમાં એકતાનતા રહે છે તેથી તે ગામડી
ઢાલક વગાડતી લાસે છે.

અનુષ્ટુપી સોનેટો લખતાં અનુષ્ટુપની મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં
રાખવા સોનેટચરોને પ્રો. ઠાકોરે ચોમ્પ સૂચના કરી છે. સંભવ
છે કે શેક્સપીરિયન ધાટની સોનેટમાં છેલ્લી કરી લેખે અનુષ્ટુપ
મૂક્યે સારી સોનેટચના ચર્ધ શકે. પણ તેથી વિશેષ ચોમ્પતા

આ ઘાટને માટે અનુષ્ટુપની નથી લાગતી. આમ છતાં કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે સામાન્ય અનુષ્ટુપનું એકમ આઠ નહીં પણ ૮+૮ વર્ણનું જ ગણાય, સોળ વર્ણનું જ સંવાદિતાંની દૃષ્ટિએ એકમ થાય છે, અને ગાયત્રીનાં એકમોના કરતાં અનુષ્ટુપના આઠ વર્ણને અંતેનો વિરામ પણ ઓછો દઢ છે.

મુક્ત પદને માટે પૃથ્વી છંદની અદ્ભુત શક્તિઓ ખતાવી પ્રો. બલવન્તરાયે ગુજરાતી કવિતાને નવી કાયા ને વેગ આપ્યાં છે. એને લીધે હિન્દી મરાઠી યાંગાળા કવિતાને મુકાબલે ગુજરાતી કવિતામાં વિલક્ષણ સૌન્દર્ય આવ્યું છે. ભવિષ્યના કવિઓ માતખર રચનાઓ માટે પૃથ્વી છંદનો વધુ ને વધુ ઉપયોગ કરશે એમ ભાખી શકાય. આ નવી શક્તિનો સર્જક પોતે જ મુક્ત પદ તે અપદ ના ચર્ચ જાગ તે સારુ સુરપદ માર્ગદર્શન અને ચેતવણી 'પારિજાત' ના ઉપોદ્ધાતમાં આપે છે તે કવિઓએ અને પ્રયોગકારોએ વળાવળી વિચારનાં જોઇએ. આવી વિચારણા પર આપણી કવિતાનું લરિખ્ય અવલંબે છે.

૨

શ્રી. પૂજનલાલની કવિતા સંબંધી અમુક સંસ્કાર રહેશે છતાં 'પારિજાત'ને મેં કારસી લખે છેલ્લેથી વાંચવું શરૂ કર્યું. આનું પરિણામ ધણું સારું તો ના જ આવ્યું ગણાય. કનિની કાવ્યસિદ્ધિનાં એકે તકાકે ઉચ્ચતમ શિખરોનાં દર્શન ન થતાં, પ્રમાણમાં નીચાં શિખરો જોયાં અને તેમના અસંકારરૂપ ઉપવનાદિમાં ફર્યા. “ ‘પારિજાત’ માં આત્મિક જીવનનાં કાવ્યોને જ રચાન આપવું ” એ કવિના મૂળ વિચાર પાછળ શો હેતુ હતો તે સમજાવવું. કનિની અપૂર્વ સિદ્ધિઓ આત્મિક જીવનના કાવ્યોમાં જ છે એમ નહીં, પણ એમાં એમની શક્તિ અમર્યાદ અને સિદ્ધિ જાણે જન્મથી વરેલી લાગે છે. ખીન નિપયનાં કાવ્યો વાચનાં જૂનાનવા ગુજરાતી કવિઓની વધારે

હૃદયગમ કૃતિઓ સાંભરે છે અને પૂજાસાલની કલાની લીધુપો કંઈક સમજાય છે.

તેમનાં ગીતો અને ખંડકાવ્યોમાં મનોહારિતા ઓછી છે. છંદોગદ્ - કવિતામાં સુસ્વનતા અને માધુર્ય નવીનોમાંથી ધણ કરતાં અને જૂનામાંથી ઠાકોર, ખજારદર, બોટાદકર કરતાં ધણ વધારે તે સાચી થકે છે, પણ ગેય રચનામાં તે કામ આવ્યું સ.ગતું નથી. ગેય રચના રોમેન્ટિક સ્વભાવને વધારે ગોઠીતી દશે ? પૂજાસાલની કલાસિકલ ગતિમાં વિશ્વ માપવાને માટે પણ દૃઢતાથી ગંભીરતાથી ઉત્કૃષ્ટ કરે છે. તેમાં કલ્પનામાં તાલા-વેલી તરવરાટ સપસળાટ નથી. કેવી શાન્તિથી ગંભીર-તાથી પરિવ્રતાથી તે જીવનદેવીને સત્કારે છે ! ગેય કાવ્યોમાં 'માછીડો' 'વેચાતો રાખો' કાવ્ય લેખે સારાં છે, ગીત લેખે કીકા-હીક છે.

સુંદર સાશ્વત ધામે

બેઠો છે એક નિતારે નિમજ્જ બની નિજ કામે.

કાળનો પડદો દિશાની દિવાલે,

તે પર ચિત્રાલેખન ચાલે

બેઠે એનો કળવાની મતિ નથી કોઈ કપાલે.

આ તો કવિતા નથી લાગતી, પદે નથી લાગતું, ગદ્ય લાગે છે. "આવીશ આવીશ"નાં લક્ષ્મીના સાક્ષણિક, પ્રભુ પામવાની નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિનું સરસ આલેખન થયું છે, પણ તેમાં ગીત તરીકે માત્ર પહેલી કડી મનોરમ છે.

કવિનું રચિતંત્ર કલાસિકલ છે છતાં "સ્વાનંત્યના સૈનિકા" કે "રાજર્ષિ શિવાઈ"ની સફળતા મધ્યમ જ ગણાય. ભાષા પર પ્રભુત્વ અને વૃત્તનું ઔચિત્ય છતાં કાવ્યોમાં જીવ્ય કેમ લાગતી દશે ? કવિ લોહીતરસ્યાં યુદ્ધને આકર્ષક બનાવે એમ છે નહીં; પણ યુદ્ધને શુભાળી બનાવી દેતી દહીદોની વાતોની પ્રભાસિકાને તે અનુસર્યો છે, અને અહીં

યુદ્ધની નહીં પણ સ્વાતંત્ર્ય માટે વીરત્વથી પ્રાણ ત્યાગ કરનારની પ્રશંસા જ કરવા ચાહે છે. પણ વૈયક્તિક વીરતાનું યુદ્ધમાં હવે સ્થાન રહ્યું નથી. એટલે ‘ખરે! કદર વીર માત્ર વીર કેરી કરી શકે’ એ ભાવમાં વાસ્તવિકતાનો રણકાર નથી. “રાજર્ષિ શિવાજી”માં દ્વિતાની દૃષ્ટિએ અપ્રતીતિજનક અંશ આવે છે. જીતેલા ગઢના સૂઝાના અંતઃપુરથી લાઘેલી ‘મુઘા કે વધુ ફૂટડી’ જેની શિવાજીને ભેટ કરવા સેનાપતિએ ધાયું છે તેને કવિ જે રીતે લખ જવાતી વર્ણવે છે તે ઐતિહાસિક હકીકત હોય તો પણ કાવ્ય માટે ઔચિત્યહીન છે, અસત્ય છે.

ત્રીજા વિભાગનાં ઘણા કાવ્યો સામાન્ય જનને પણ રસપ્રદ લાગશે. તેમાં ઉપર જણાવેલ કાવ્યો ઉપરાંત ‘જન્મપૂર્વ’ પણ જે ગિરતણી અર્થસિદ્ધિ થઈ રકત અંતરે’ ને ‘માતૃભાષા’નું નિમંધકાવ્ય રચનાસૌક્યે, વર્ડ્ઝવર્થના “*Recollections of Immortality*”ની યદ આપે એવું પણ તેનાથી વિલક્ષણ વિચારણાવાળું ‘જન્મદિન’ અભિનવ કલ્પનાએ, હૃદય દ્રાવકતાથી ‘હવે’ અને કુટુંબપ્રિય જનને સ્વજનોની ભાસતી ચિત્રમાલા-રચના વિશે લાગતી ભાવમાલા-હોવાથી “પિતાજીને શ્રદ્ધાંજલિ,” “દાદા”, “આર્થ વિધવા” વગેરે રમણીય કૃતિઓ છે.

નાનાકાલના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યસાથે શ્રી પૂજાલાલની ‘પિતાજીને શ્રદ્ધાંજલિ’ સરખાવવાની લાલચને રોકું છું, કેમ કે એક તો ત્યાં ઉપર જૂનાનું કાણુ સ્પષ્ટ છે. વળી એવી મરખામણીથી દ્વિતીયક શ્રદ્ધાંજલિ રોમાન્ટિક શક્તિઓનું તારતમ્ય નીકળે એમ પણ પૂં માનતો નથી. એકે શૈલી સ્વયમેવ ઉચ્ચ કે ઊતરતી નથી. દાદા અને પિતા વિશેના કાવ્યો કરતાં “આર્થ વિધવા” કાવ્ય બીનું અને દ્રાવક છે; સમર્થ કલ્પનાએ દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થતું કરુણસુંદર આત્મેષન તેમાં પસરતી ભાવના વડે મનને ઊર્ધ્વ-ગામી કરે છે.

ન રંગલાની તવ અંગચુંદરી,
શશી-વિલોહી રજની સમેવડી !
નથી કરે કંકભુ કંકણુંતાં,
ન નૂપુરો કંકૃતિઓ મચાવે,
વિખૂટી યાતાં સરિતા સમુદ્રથી
ન મમરે, મૂક વ્યયાતલે ગરે.

*

*

*

અણુએ અણુએ તારે જ્વલંત નેત્ર શંખનું
સદા ખુલ્લું રહી શસ્ત્રીભૂત કામ બનાવતું.

આ અને ખીનાં ફેટલાંક “સૌન્દર્યોપભોગ” “મૃગમુંડક”
આદિ કાવ્યોમાં કલાપીનું ભાવેભાઈવ છે પણ પૂજાલાલની કાવ્યરીતિ
કલાપીથી જુદા પ્રકારની સહેજે સમજાશે, કેમ કે કોઈ પણ તરંગ
ભાવ કે વિચારને વાગોળવાનું વા વક્તાની હમે રજૂ કરવાનું
પૂજાલાલના સ્વભાવમાં નથી.

૩.

સોનેટોમાં તો આ કામ્યશિષ્ટીએ અપ્સરાઓ ધડી છે-
* સુંદર અને બરેલા દેહવાળી, અનેકવિધ ગતિસીલાએ પૃથ્વીની
પાટથી ગગનાંગણ આપણે વિહરતી રમચુંદરીઓ. “પાટણુની
ભરમ હિપર ગંગ ઉતારનાર દ્રોણ બગીચની વાંછના ધારતી
“ પુરાણ પાટણુના અવશેષોમાં ”, મુક્ત પહાડોમાં જન્મેલા
પહાણુની વતનમાં ગ્રાણ મુક્ત કરવાની છેલ્લી ઈચ્છા નિરૂપતી
સોનેટ એકત્રીસમી, જ્યાં “ મહાગણિ અપાય બક્ષિભર
અત્ર ને પ્રમુનો, પડાપડી કરે શક્તિઃ નરનારીઓ રંગમાં ” ત્યાં
નિવસતા સ્વાતંત્ર્યના પંખી વિશેનું ત્વરિત ગતિ, હિત્સાહુદ્રેક,
સંભ્રમ આદિ આ ગંભીર કાવ્યપાત્રમાં પણ ઊતરી શકે છે તે
દાખવતું સર્જન, સહસ્રાટ ઊંચે ચઢી જતી વિચારસમૃદ્ધ
“કાળી ચૌદશ” ની અભ્યર્થના, હિલોળા ખવરાવતી માતંગર “મેઘ-
કણમુક્તિ”, રમતિયાળ “ રજનીને પ્રશ્ન ”, મનોહર “લિઓ-

નાદોં દા વિઝ્યો " અને સર્વોત્કૃષ્ટ " અભિરમ્ યૌવન " વગેરે કૃતિઓ વિશ્વ, આત્મા, બ્રહ્મ, ભક્તિ આદિથી ભડકનારાઓને પણ ખડુ આહ્વાદ આપશે. સૌન્દર્યના પૃથક્કરણના શોખીનો સુશ્લેષતા ઔચિત્ય જાણુવા એક વર્ણપસંદગી જ નીચેના ખંડકોની તપાસે, એક એકને પડછે મૂકી જુઓ.

(૧) પોષ્યો પીયૂષ પાઈ, ખચિત ખલકના ખારથી આપ તો જે
હૈયે રાખ્યો, હુલાઓ હરખખર મને લાડધેલા તરંગે
(મેઘ-જાણુમુક્તિ)

(૨) અલિ રજનિ! અંદ્રમા વર પસંદ શાને કર્યો?
કલંકિત ગનેજ આપ, પરતેજથી રાજતો,
જણાય રમણીય કિંતુ કદવપ સાચે નર્યો;
(રજનીને પ્રશ્ન*)

(૩) સુવિશાળ બાલે કથી
રાકાય નવ એવી રેખ, અવહેલના કેં કરી
રહી જગત કુદ્રતાની! કરબેલડી શી નરી
સુદે લલિત રૂપમાં! ઉર જરા જરા લિછળી
ઉછાળી રહ્યું વિશ્વનું હૃદય.

"અભિરમ્ યૌવન" મને અતીવ સુંદર લાગ્યું છે. ભાવના-ભક્તિ, મૃદુ, આનુનમ યૌવનનું— ઝરણામાંથી ગિગિશનું રક્ષણ છોડી દર્ઢ વેગીલા અલવાન નદગજ થતા પ્રવાહનું— એ ગાંઘ યિત્ત છે. અર્થમાં યૌવનનો મહામન્ત્ર છે. શબ્દ અને લયથી "શિલાંગણ પરે નાયતું" બાલઝરણું, "પ્રવાહ કુધવન્ત" નદ-રાજ અને સિન્ધુની "નીલમગ્ગ છુતિસુન્દરી" પ્રત્યક્ષ થાય છે.

* આ કાવ્યના અંતનું વાક્ય લાંબુ છતાંદાર છતાં ટેટલું વિરાદ છે? પૃથ્વી અર્થને અતીવ પોષક નીવડ્યો છે.

* ભગ્ય સોનેટ "અગ્નિનું આવાહન" પણ કલાસિદ્ધિનું જાણું સિખર છે. 'ભલે રજનિ! આવ'ની ય ઉત્તમમાં જ ગાજતરી થાય.

એક ગમ કુટુંબ અને ખીજી તરફ ભાવનારમણીની વચ્ચે પ્રતાપી મૌલના આર. દીપા બેઠે છે.

૪

ઉપલા વિવેચનથી કવિની જીવનદૃષ્ટિ ઓછી જ સમજાઈ હશે. જેને જીવનના આત્મગત મૌલિક પ્રશ્નોની સૂઝ હોય છે તેમને એ દૃષ્ટિ સમજાવી સમજાવી કહિન છે. પૂર્વજાલના જીવનની પાયાની હકીકત એ છે કે તે ઊર્ધ્વપંથના યાત્રી છે. એટલે તેમનાં વિશ્વના રહસ્યની સમજ, જીવનધ્યેય, સાધના, મંથનનાં કાવ્યોમાં પ્રવેશ કર્યા વિના તેમના નિશે આપણી સમજ એકપક્ષી જ થાય; એકપક્ષી પણ ના થાય કેમ કે એમની પ્રપત્તિના મૂળમાંથી જ તેમના સમગ્ર સર્જનમાં પવિત્રતાનો રસ ફેલાયો છે.

પ્રમાણમાં પાર્શ્વ લાગણીવાળાં કાવ્યો ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય કે આ કવિના વિચારતંત્રમાં નિર્દોષી જે થોડું-ધણું શુદ્ધ પ્રેય આપે છે તે અવગણવા જેવું નથી. કલા સાધના જેવી, સૌન્દર્યનો રસ પીવા જેવો, માતા પિતા પત્નીનો રનેહ જીવનમંગલ ગણી વધાવવા જેવો, દેશપ્રેમ સ્વાતંત્ર્યભાવના ખીલ વવા જેવાં-આમ માનનારની ફિલસૂફી એકમાર્ગી નથી, વ્યાપક અને ઉદાર છે. શ્રી અરવિન્દની ફિલસૂફીનું એ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. માટીની મયોદાઓ જાણવા છતાં, એ મયોદાઓ વટાવવાની તૃપ્તિ છતાં, તે માણસને મહેણાં ચાળખા નથી મારતી; મરશિયા નથી માતી; ગાદી પ્રસાદ, દરમિયાનગીરીનો સ્વીકાર; કષ્ટવાસ, નરક, આત્મચિન્તક બંધતી સજા, ગેરે હાથે બિભા કરી નથી ખીન-રાવતી, નથી દૈન્ય આણતી; તો બિલક પક્ષે બુદ્ધિને છેતરી વાહ જીવન વાહ કરી રસિયાજી સાથે રંગભેર રમવા નોતરતી પણ નથી.

આદમનો શાપ એ તો રૂપક છે. કોઈ અકલ્પ્ય કારણે પૂર્ણ સુકત સમિચ્છાનંદ તત્ત્વ અંશતઃ અનેકાંશતઃ આપણામાંથી અને જડ જગતમાંથી તિરોહિત થયું છે. શાથી થયું? કીત્રાએ? એ કોણ કહી

શકે? આપણા સમિચદાનંદ સ્વભાવનું તિરોધાન તે આપણો, અને જડ જગતનો પણ શાપ છે. પણ શાશ્વત સ્વભાવની સ્મૃતિ એ ઇશ્વરની કરુણા છે, એ સોનાની સાંકળ છે; એ સ્મૃતિ વડે માટીની મર્યાદાઓ ત્રવગણી, વાસનાજનિત પ્રસોગનો છતી, મૂલ સ્વભાવ જાગૃત કરવો એ મનુષ્યધર્મ; એ જ્યોતિમાં રિથર થવું અને એ જ તેજને આપણા પાંચિર્વ જીવનમાં, મન અને મનોધર્મમાં, શરીર અને શરીરધર્મમાં પ્રગટ થવા દેવું એ જ જીવતી મુક્તિ. આપણે શાપિત નથી, આપણો તો દૈવી વારસો છે.

અલભ મનુજ દેહ લાભ પ્રાપ્તી
નહિ મરણોન્મુખ માટીમાંહી રાશું;
હૃદયભર ભરેલ જડય વાગી
અમૃત હું ચિન્મય રૂપ સાધું સાશું.
ક્ષાણભંગુર જોનિયે ચહું
પ્રગુની અદારતા ચિરંતના,
મરણાલયમાં ચ હું લહું
અમૃત પ્રાપ્ત અનાધનન્તના.

* * *

વદે "જનમગાઠ તો મરણયાંતરે બાધતી,
વિમૂઠ મનુજગને વિપમયેનગારે ગર્યા;"
પહું, અમૃત સાથ એ મૃત સ્વભાવને સાધતી,
અકાળ ગમ કાળને લઈ જતી મુદાગે વાપો.

(જન્મદિન)

વૈષ્ણવ ભક્તને વૈકુંઠ ગમતું નથી, કૃમ કે ત્યાં નંદકુંવર નથી; આ ભક્તને વૈકુંઠ નથી ગમતું કારણ ત્યાં પ્રગતિ નથી. શાશ્વત અસંતોષથી, 'જળદળ જંખનજાળ'થી જનમનો સતત પ્રપત્ન તેનો આનંદ અને પુરુષાર્થ છે. વસ્તુતાએ આનંદધામની યાત્રા એટલી સાંખી અને કઠિન છે કે મનુજ શાશ્વત અસંતોષ માટે જન્મ્યો લાગે એ એનું દુઃખ તેમ લ્હાવે છે; એ માર્ગે યાત્રના

છે તો વારાણસી પણુ જો જ માર્ગે છે. સમિચદાનંદ ઇશ્વરનું માનવને ઊંચું આમંત્રણ કે તારી જડતા, વાસના પાપ ત્યજી મને ભેટ, એ શાશ્વત અસંતોષનું એક ખીજ, તેની એક બાજુ છે:-

હુદ્ર કણી મૃત માટીની મારા ખોળામાં નાખે;
કાળજીની સઠં વેદના મને વેચાતો રાખે.

(વેચાતો રાખે)

તારે કાળે દ્વાર મારાં અનંત
ખુલ્લાં છે સર્વ દિશાએ સદાનાં;
ચાહે ત્યાંથી આવ, હે ભાગ્યવંત !
મારે ધામે આલ ના આપદનાં
(મારે હૃદયે આવ)

ભક્ત શ્રદ્ધાની દૃઢતાથી કહે છે:

આવીશ આવીશ તને શોધતો આવીશ હું
સુદૂર સોનેરી તારા ધામમાં !
વેદનાના પારાવાર ભેટમાં લાવીશ હું,
છલકાતા જીવનના નમમો.

ત્યાગ તપ સેવા ત્રિરહ આદિ સાધનાનાં કષ્ટ તે શાશ્વત અસંતોષનું ખીજું પાસું છે, આપણી વ્યક્તતામાં જે જડતા જડેલી છે તેને છોડ્યા વગર, તેના ધર્મોને જીત્યા વગર સિદ્ધિ નથી. સ્નેહનાં દુઃખથી સુખો, મમત્વો ને લાલચો, શંકા અને મતિબ્રમોથી ભક્તે પર થવું જોઈએ. (જુઓ 'પરમ ચુબ્ધક') આ પ્રયત્નમાં વારંવાર પીછેહઠ, ઇશ્વરની અવકૃપા વિરહ આદિ જુદેજુદે રૂપે દેખાય. તે સિધ્ધિમાં નામરટણુ ઇશ્વરસ્તવન અભિ-માનને ગાળી નાખે એવી આર્ત પ્રાર્થના ભક્તને લાંબી વાટે ટકાવી રાખે છે.

નથી ભવ્ય દ્વાર માત્ર છે બાકોચિયું રે,
કેમ સરશે ત્યાંથી આલ ખોળિયું,
વામન રૂપે કરને પ્રવેશ બહુબારણું.
(અતિથિ)

તું પ્રેર, શુભ પ્રેર, વેગમર પ્રેર, અગ્નિ! મને
ક્ષણે વિરમ ના, વિરામ મુજને ય ના દે ક્ષણે.
(અગ્નિનું આવાહન)

વિશ્વનું અધિષ્ઠાન, ગૂઢ તત્ત્વ, પરમ આનંદધામ વિશ્વદેવનો
અને આ દિક્ષકાળગત રચનાનો યોગ કેવોક તે દ્વિલક્ષ્મીનો ખીજો
મહાપ્રશ્ન છે. એ વિષય આપણા ગ્રેય પ્રદેશની બહાર એટલે
તેનું બે દૂ ચાર જેવું સમાધાન મળે જ શાનું? કવિની, ભક્તની
સાધકની કોઈ ક્ષણની પ્રેરણાએ, અંતઃસ્ફૂર્તિએ, અપ્રમેય
મનોઆપારે, કલ્પના યુદ્ધિ તથા લાગણીની યુગપત્તજગૃતિ અને
એકત્રિત બળે પ્રજ્ઞાએ જે જોયું અનુભવ્યું અને ભાંગીવૂટી
વાણીમાં ઉતાર્યું તે જ આ વિશ્વરચનાનું મૈધામૂલ સમાધાન.
સૂક્ષ્મ અસ્પષ્ટ સમજાએલી વાતને સમજાવવા લાતલાતનાં રૂપકો-
નો આશ્રય લેવો પડે; તે રૂપકોને વળગી રહીએ તો અર્થનો
અનર્થ પણ થાય; તેમાં અસંગતિઓ ય હોય. છતાં આ
વિષય પરત્વે આપણી અંતઃશક્તિને જગૃત કરવાનું દ્વિલક્ષ્મીની
કવિતા જ સાધન છે, કેવળ તર્કપરંપરા નથી. “શિવ,” “વિશ્વ-
દેવ,” “સનાતન શિશુ,” “ચિતારો,” વગેરે કાવ્યોમાં આ દૃષ્ટિ
યોગ્ય છે. વિશ્વદેવના મંદિરને આંગણે ઉપા સાથિયા પૂરે છે અને
સન્ધ્યા આરતી ઉતારે છે. ચિતારો ન્યોતિની પીંછીને આનંદ-
સિંધુમાં બોળી સીમામાં અસીમ રૂપ સળે છે. શ્રી અરવિંદની ભવ્ય
કલ્પનાના શિવ-તિરોહિતચેતન વિશ્વનું જડ મૂર્ત સ્વરૂપ—
“ભાસા ન્યોતિતણા અનાવૃત કરે ઓજસવી એ આકૃતિ,” અથવા
વિશ્વ સમુત્કાન્તિનો પ્રહાર—

સનાતન શિશુ-પ્રભુ કરે લીલા નીબનંદ લીન
અનંત બુદ્ધતણા આંગણમાં, મુકોમલ પાયે
માગલ્યની રેખા આંકે, નૂપુરિયાં નાચે નિરાદિન
અપૂર્વ સંગીતમૃદે, ચરાચર પુલકે ભરાયે
દ્વિધિયા નિદારકાના લઈ શીલુ કમનીય કરે
અજળ મારાને મૂક શીકરોએ છાઇ દે આકારા.

૩૦-૧૦-૧૯૩૮

વિધુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

સંસ્કૃતમાંથી બે ભાષાંતરો

૧. મેઘદૂતઃ ત્રિભુવન ગૌ. બ્યાસ. રાજકોટ; ૩. ૧)–૨. રઘુવંશઃ નાગરદાસ, અ. પંડ્યા, વડવાણ સિંધી; ૩. ૨)

કોઇ પણ ભાષાંતરની પ્રથમ આવશ્યકતા તે શબ્દ અને અર્થની કાલિદાસ કહે છે તેવી સંપૂર્ણતા. પણ મૂળમાંથી શબ્દને અર્થનો સંબંધ સ્વાયવીને કરેલ ભાષાંતર ઉત્તમ કોટિનું, થવાની શક્યતા ઓછી છે. શબ્દ અને અર્થની પાછળ રહેલ ભાગ પણ મધ્યાર્થ ઉતરવો જોઇએ. અને આ બધું. યથા પછી પણ મુખ્ય અને અગત્યની વસ્તુ તે, રસનિષ્પત્તિ. મૂળગ્રંથ વાંચતાં વાંચકને જે રસનિષ્પત્તિ સાંપડે તેવી જ રસનિષ્પત્તિ ભાષાંતર વાંચતાં થાય તો જ ભાષાંતરકારે પોતાના પ્રયત્નમાં સર્વાંગ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે તેમ કહી શકાય. ઉત્તમ ભાષાંતરની સૌથી સરસ કસોટી તો એ જ છે કે મૂળ ગ્રંથ તથા તેના ભાષાંતરને સાથે રાખી વાંચતાં કાલિદાસ કુમારસંભવમાં પાર્વતીનાં ચંચલ ધક્કણો વિષે કહે છે—તયા ગૃહીતં નુ મૃગાઙ્ગાનાભ્યસ્તતો ગૃહીતં નુમૃગાઙ્ગાભિઃ—તેવે ભાવ થવો જોઇએ. એટલે કે બન્નેમાં મૂળ ગ્રંથ કયો અને ભાષાંતર કયું તે જાણવું મુશ્કેલ થાય. આપણા ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ ભાષાંતરકાર સ્વ. કેશવ હર્ષદ દ્રુવનાં ભાષાંતરો—ખાસ કરીને એમનું ગીત ગોવિંદનું ભાષાંતર—વાંચતાં ઉપર્યુક્ત કથનનો સાચો ખ્યાલ આવી શકશે. યુરોપમાં પણ જર્મન કવિ રૂકર્ટનાં ભાષાંતરો—ખાસ કરીને મેઘદૂતનું એનું ભાષાંતર આવાં જ ઉત્તમ કોટિનાં ભાષાંતરો ગણાય છે.

કોઇ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથને ગુજરાતીમાં ઉતારતી વખતે આપણી મોટી મુશ્કેલી તે સંસ્કૃત ભાષાની વિપુલ શબ્દસમૃદ્ધિની સરખામણીએ આપણી ભાષા દીનતા, અને ખાસ કરીને ભાષાંતર સમશ્લોકી જ કરવાનું માથે લેવું હોય તો સંસ્કૃત સમાસોમાં સમાર્પ જતી અર્થઘનતાને સ્પષ્ટિ રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારવાની

લગભગ અશક્યતા—જેનું પરિણામ ઘણી વખત તો અર્થની કિલ્લિતામાં જ પરિણમે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં કવિશ્રી ત્રિભુવન ભાષની 'મેઘદૂત'ના ભાષાંતર માટે 'જૂલણા'ની પસંદગી ખરેખર યોગ્ય છે, ખાસ તો એટલા માટે કે કવિશ્રીનો જૂલણા ઉપરનો કાબૂ અપ્રતિમ છે. મેઘદૂતનાં અત્યાર સુધીમાં થયેલાં ભાષાંતરોમાં સ્વ. કિલાભાઈ ધનશ્યામનું ભાષાંતર મારે નમ્ર મતે અદ્વિતીય છે, પણ તેમનો પ્રયાસ સમશ્લોકી ભાષાંતરનો હોય એમની મુશ્કેલીઓ વધી છે. કેટલીક જગ્યાએ તો એમને મૂળ શ્લોકની ચાર લીટીનું ભાષાંતર અર્થસુશ્લિષ્ટતા માટે આઠ લીટીમાં કરવું પડ્યું છે. મૂળની અર્થગહનતાને બનેલાં સુધી મંદાકાન્તાની ચાર જ લીટીમાં ઉતારવાના તેમના હેતુથી તેમનું ભાષાંતર જો કે વિદ્વદ્ભોગ્ય દૃષ્ટિએ ધણું સુંદર હોવા છતાં આમ જનતાને તેટલી જ સહેલાઈથી ભોગ્ય બનતું નથી. આ દૃષ્ટિએ કવિશ્રી ત્રિભુવનભાષનું ભાષાંતર યુગ્મરાતી જનતાના નીચલા થરોને પણ કાલિદાસની વાણીનાં અમૃત સીંચી શકશે એમાં લેશ પણ શંકા નથી.

કવિશ્રી ત્રિભુવન ભાષની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ, મને લાગ્યો છે તે, પ્રસાદ છે. તેઓ જે કંઈ લખે છે તે એટલી પ્રાસાદિકતાથી લખે છે કે ભાષ્યને તેમાં ભાગ્યે જ રથાન હોઈ શકે. એમનો આ ગુણ મેઘદૂતના ભાષાંતરમાં પણ રુબર ભર્યો છે એમ વાચકને લાગ્યા વિના નહિ રહે. એકાદ બે દાખલા લઈએ:

આશાચન્ધઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશો હાલ્લનાનાં
સચઃપાતિ પ્રણયિહૃદયં વિપ્રયોગે રુણદ્ધિ ॥ પૂ. મે. ૯.

ખરે જતાં ઘડિકમાં પુષ્પ કોમળ સમાં
પ્રેમી હૃયાં ખરે ! નારિનાં શાં
વિરદના તાપમાં ઘણું કરી એમને
નજવે બાધિ નિજ બંધ આશા

તન્વી શ્યામા શિશુરિદશના પક્વવિમ્બાધરોષ્ઠી
મધ્યે ક્ષામા ચકિતહરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનામિઃ ।
'શ્રોણીમારાદલસગમના 'સ્તોકનમ્નાસ્તનામ્યાં
યા તત્ર સ્યાદ્યુવતિ વિષયે સ્પષ્ટિરાયેવ ધાતુઃ ॥

અધર કુળખિંબ સમ, દંત કૂંપળ સમા,
પાતજે અંગ ભર મૌવના એ,
ચકિત હરિણી દગે, મધ્યમાં કૃશ વળી,
નાભિ ગંભીર લીડી જણાયે,
સ્તન તણા પારથી સ્લેજ ઝુટી રહી,
મલપતી ચાલતી શ્રોણિભારે
યુવતિ એવી હશે ત્યાં પહેલી ધડી
અનુપ વિધિએ રચી નાર ન્યારે.

આ સિવાય પૂર્વ મેધના શ્લોક ૧૬-૫૨. ઉત્તરમેધ ૧-૨૫-
૩૪-૪૭ વગેરે શ્લોકોનાં ભાષાંતરો જોઈ જવાથી ઉપરનું કથન
સહ છે એમ જણાઈ આવશે.

આટલું કહ્યા પછી એકાદ નાનકડા દોષ તરફ અંગુલિ-
નિર્દેશ કરી લઉં. આવા સુંદર લયમય છંદગ્રવાહમાં પણ, ક્યાંક
ક્યાંક છંદતુટિઓ પ્રવેશી ગઈ છે... દાખલા તરીકે ઉપર્યુક્ત
શ્લોકમાં જ “યુવતિ એવી હશે ત્યાં પહેલી ધડી” “ત્યાં” ને
બદલે “ત્યાં જ” કરીએ તો જ છંદ બરાબર બેસે છે. આ સિવાય
પૂર્વ મેધ શ્લોક ૨, ૧૭, ૧૬ તથા ઉત્તરમેધ શ્લોક ૨૮ વગેરે
જગ્યાએ આવી તુટિઓ હવે પછીની આવૃત્તિમાં દૂર થવી ઘટે છે.

શબ્દ ને અર્થનો સુંદર સમન્વય, મૂળના ગાવોનું તેવું જ
સુંદર આલેખન ભાષાંતરમાં સારી રીતે ઉત્પન્ન છે એમ કહેવામાં
કંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી. કાલિદાસ જેવા સમર્થ કવિના
રસને ગુજરાતી ભાષાંતરમાં ઉતારવો એ કંઠિન વસ્તુ છે એ કબૂત્ર
કર્તા પછી પણ કવિશ્રી ત્રિભુવનભાષિતા ભાષાંતરમાં એ રસની
નિષ્પત્તિપણુ ધણે અંશે આવી શકી છે એ વસ્તુ ભાગ્યેજ કહે-

વાની જરૂર રહે છે. સંસ્કૃત નહિ જાણનાર વર્ગે પણ એમનું બાષાંતર વાંચીને ઉચ્ચ પ્રકારની રસતૃપ્તિ પ્રાપ્ત કરી શકશે એમ કહેવામાં દશી અતિશયોક્તિ નથી. એમનું આ બાષાંતર ગુજરાતી બાષાંતર સાહિત્યમાં એક સુંદર ઉમેરો છે.

કાલિદાસની સાહિત્યવાટિકાનું બીજું સૌરભભયું પુષ્પ તે રઘુવંશ. શ્રીયુત્ નાગરદાસભાઈએ કુમારસંભવને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા પછી આપણને રઘુવંશનું બાષાંતર આપ્યું છે. કુમારસંભવનું બાષાંતર મેં વાંચ્યું નથી પરંતુ અવલોકનો ઉપર આધાર રાખી શકીએ તો તેમની એ કૃતિ સદૃશ છે એમ જણાય છે.

એમનું રઘુવંશનું બાષાંતર જોતાં એ અચલ ઉચ્ચ કાવિનો તો ન જ કહી શકાય. સમશ્લોકી બાષાંતરમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ ખ્યાનમાં રાખતાં છતાં પણ કહી શકાય કે તેમનો આ અચલ બહુ સુંદર તો નથી જ. કાણુ જાણે કેમ પણ એમનું બાષાંતર વાંચવાથી કાલિદાસના વાંચન પછી થતી રસનિષ્પત્તિ થતી જ નથી. આનું કારણ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે તો કદાચ આ પ્રયાસની ઉતાવળમાં હશે. સ્વ. કિલાબાઈ ધનશ્યામના મેઘદૂતના બાષાંતર વિશે તેમના મિત્ર મણિલાલ છગારામ બટ્ટ પેતાના ઉપોદ્ધતમાં કહે છે કે સ્વર્ગસ્થે તેને ઘૂંટીને આપવામાં દશી ક્યાશ રાખી નથી. કાંઈપણ અંધના સુંદર બાષાંતર માટે પ્રથમ તે અંધને મૂળમાં જ ઘૂંટવો, સારી રીતે પચાવવો એ બહુ જ અગત્યની વસ્તુ છે. શબ્દ અને અર્થ બાષાંતરમાં ઉતારતાં જ બાષાંતર ઉત્તમ જતી જતું નથી. ઉપર કહ્યું તેમ મૂળના બાવોનું આલેખન પણ બહુ જ તાદૃશ્ય હોવું જોઈએ કે જેથી કૃતિના વાંચનને અંતે થતી રસનિષ્પત્તિ સંપૂર્ણ થઈ શકે. રઘુવંશના જે ત્રણ સુંદર મૂળ પ્રસંગો સાથે તે તે પ્રસંગોનું બાષાંતર સરખાવતાં રસનિષ્પત્તિ ખરાબ થાય છે કે નહિ તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. દાખલા તરીકે દિલીપે વસિષ્ઠની ધેનુની કરેલ રક્ષાનો પ્રસંગ, અજનો ધન્વન્તરીના મૃત્યુ પ્રસંગે

વિલાપ લક્ષ્મણદ્વારા વનમાંથી સીતાએ રામને પાઠવેલ સંદેશો વગેરે.

‘અનુકૂલતો’ (‘દ્વલજો પ્રાર્થના’ કહેતો સમીર અનુકૂલતો, સર્ગ ૧. શ્લોક ૪૨), ‘તિહારથી’ (તિહારથી આ ગિરિની ગુફામાં. સર્ગ ૨, શ્લોક-૩૮), જેવા પ્રયોગો,

“ આચાર્ય એ એક જ ધેનુવાળા
થીબહી શકે ક્રોધ ઉતારી એનો

(સર્ગ ૨, શ્લોક ૪૬)

જેવા કવિતાની દૃષ્ટિએ દૂષિત પ્રયોગો, બેબીત (તેણે ગ્રહી બેબીત ચક્રવાળી સર્ગ, -૨-શ્લોક, પર) જેવા ગ્રામ્ય ભાષાપ્રયોગો, ‘ખખેડાટ’ (રાજા ખખેડાટ રહિત મીઠા સર્ગ ૨, શ્લોક ૭૨) જેવા કાલિદાસને બવલ્લ્ય કર્કશ શબ્દપ્રયોગો, ઉમાવૃષધ્વજ, પ્રજ્વેશ, જેવા તદ્દન સંસ્કૃતશબ્દો, ‘માર્તંગ ચાતું મદનીયું જે રીતે’ (સર્ગ ૩ શ્લોક ૩૧) જેવા છંદોપો વગેરે અલગત થોડી જ ભૂલો એજ ઉતાવળનું પરિણામ હોય એમ જણાય છે, આટલું કહ્યા પછી પણ દ્વિતીય પંક્તિના બાપાંતર તરફે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવકારવા લાયક બાપાંતર તો આ અવશ્ય છે ન.

તા. ૨૭-૧૧-૩૮

દયાશંકર પેાપટલાલ નેશી

રંગદર્શી બુદ્ધિના ચમકારા

[અનુસંધાન ગતિકના પૃ. ૪૩૫થી ૫૩]

કોઈએ કહ્યું છે કે ધૂમકેતુ આગળ કલા બાજત કે જીવન બાજત સમન્વિત દર્શન નથી. મને ઊલટું લાગે છે. To make an art of life and to make life of an art આવું કર્યાંક મેં અંગ્રેજીમાં વાંચેલું તે એમનું ધ્યેય જણાય છે.

જીવન (જે અર્થમાં) કલા છે (તે અર્થમાં અભિનય) કલા જીવન છે.

—જીવનચક્ર, પૃ. ૧૨:

સામગ્રીની અતિશયતા અને દુનેદ્ધમરેલી જુદ્ધિની અતિશયતા — એ બંધાને મૂર્છા પમાડી, રસસમાધિ દ્વારા માનવને માનવ પાસે લાવવા માટે કવિતા (સાહિત્ય, સંગીત, કલા) છે. — સર્વિન૦, પૃ. ૧૮૮

એમને સીધો પ્રશ્ન પૂછીએ તો એ પોતે પણ ધ્યેયનું ચિત્ર આપશે— ધણી સગળ સૂચક શબ્દોમાં—કદાચ આ અંગ્રેજી કથનથી જુદી રીતે આપશે. પણ એમને ધ્યેય છે એ ચોક્કસ છે; દલન-શક્તિ છે એ ચોક્કસ છે. પણ જીવનના કોયડા આગળ કવચિત્ મતિ કુષિત્ થાય છે; અગર, જીવન સનાતન સમસ્યા છે; અથવા તો જીવન પોતે-અંતિમ સત્ય પોતે-એકરૂપ હોવા છતાં વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી વિવિધ રૂપે દર્શન દે છે, એમ દૃઢ મતિ થાય છે. તેને પરિણામે ધ્યેયપ્રાપ્તિના માર્ગ સંબંધી એક-મત્ય નથી.

અનંત સમુદ્રમાં એકાદ તેજમૂર્તિ ઓતી ધુપાયું હોય તેમ, અનેક વનરાજિઆમાં એકાદ જળ્યાએ કાઈ નાનું સુંદર પંખી ધુપધુપ બેઠું હોય તેમ, વિશ્વનું રહસ્ય શોધનારને માટે નિત્ય દાગર બેઠું છે, એના શોધનારની રાદ બેઠને... તે રહસ્ય તેની માર્ગત દુનિયામાં ફેલાય છે, ને પાણુ વિલીન થઈ જાય છે. ... કેટલીએ સાધારણુતાઓ એની ગળેને એ રહસ્ય શોધી રાકે નહિ. એ તો એકાદ એકાડી રાંકર કે કેન્દ્રને જ મનેરે કોઈ દી બીન્સીને દર્શન દે; કોઈ એરિસ્ટોટલ પાસે પ્રમટ થાય; કોઈ માર્ક્સ એન્ગેલ્સને મને.

૨૪ ફેબ્રુ, પૃ. ૪૧

એક જ આપણું કેન્દ્ર હોઈ રાકે; પરંતુ આપણા માર્ગો અનેક હોય.

જીવનચક્ર, પૃ. ૧૧૪.

આ માન બદલાતી મનોદશાઓનું પરિણામ નથી.

ધ્યેય માટે એમને એટલો બધો ઉત્સાહ છે, એની પ્રાપ્તિ માટે એટલી બધી ઉતાવળ છે, કે એમની જુદી સમત્તાની ગમે તેટલી દિમાયત કરે, પણ એમનું ચિત્ત અસતોત્રથી ઉમરાનું જ રહે છે, ને વ્યવહાર-જગતમાં સર્વત્ર સકારણુ અસતોત્રને પોષાનારું જ બનુ નગરે મટે છે. આશાનમાંથી જીતી પૂછી પર આવે છે ત્યારે

પીપ્પલ વાંસ વાંસ પાણીને સાથે રવાા હતા એમના માનસમા

ક્યાંય પણ સમાનતા નથી એવાં દંપતી ... .. મુંબઈના માળામાં રસોયો, કૈયો, શોકર, ને શોકાણી એ ચાર, આ જમાનાની અતિ અગત્યની વ્યક્તિઓ... .. બી. એ.માં લાણુતો લેવરફ ઇકરો ને શ્રીમંતની દોરાધારા કરવા જતી વહુવાર, મંદિરમાં, 'જે જે,' કરતી દોડતી વેવસી સ્ત્રી, અને મધરાતે વિપલા'માંથી નવરો યમને સ્ત્રીને સ્નેહ કરવા આવતો ગુજરાતી, રવિવારે એક કલાક રાજદ્વારી ભાષણ સાંભળીને 'પોલીટીકસમાં' પડવા મથતો સાહસિક 'જીવડો,' અને શ્રીમંતનાં બાળકોને ધમકાવતી નવી મા જેવી આધારો; મનુષ્યને રહે'સતો વેપારી ને આસામફાળામાં દશ હજાર દઈ દેવાની 'પરોપકાર વૃત્તિ'

જીવનચક્ર પૃ.૩૩-૩૪

ધૂમકેતુની નંજરે ચઢે છે. ' સમજણપૂર્વકની સહાનુભૂતિથી, એમને રજૂ કરવા એ મુશ્કે છે-પણ તે કલાકૃતિ નવલિકામાં. 'જીવનચક્ર'માં સમાજ વિભાગના તેમના ઘણા લેખો દિવ્ય અસં-તોષની આશુક્ષેપ મૂર્તિ સમા બની રહે છે. સાહિત્ય, ચિત્ર, અભિનય કે સંગીતની કલાની વ્યવહારજગતમાં થતી ઉપેક્ષા જોતાં જ એ અકબાઈ જોઈ છે. એ અકબાઈએ આપણને ઘણાં સંસ્મરણીય ચિત્રકથનો આપેલાં છે, જે ઠેરઠેર વેરાએલાં છે. તેમની શાન્ત પળે પણ કાંઈ થોડી નથી. ને એ શાંત પળેનાં-જોડા લાંગા આંતરિક શ્લેષ પછી નિત્ય જીવનની ખટપટ શુભાઈ ગઈ હોય ત્યારની કલ્પનાનિમગ્ન શાંત પળેનાં સર્જન ખરે આદ્લાદક હોય છે-વેદનાજન્ય આનંદનાં દાતા હોય છે.

ખડેરો !... માનવ માત્ર ખડેર છે એ ભણ્યા પછી તમારી આ હીન-હીન અવરથા માટે 'મને અંતરમાં લેશ પણ જ્ઞાનિ નથી કે તમારા ભજ રવરપનો શોક નથી.

જે જે પાંગરે તે પડે- એ અવિચળ નિમમ ભલે તમને પણ લાગુ પડયો.

જલ્દિ'દુ પૃ. ૮૭.

એ જગન્માયાનો નિયમ છે, કલાસમાધિનો-રસસમાધિનો નહિ. મારો સ્થાપેલો યુગ બદલાવાનો છે, એમ ગાંધી કે મુન્શી નહિ કહે, ધૂમકેતુ કહેશે. ગાંધી યુગધર્મની વાત નહિ કરે, ધૂમકેતુ

કરશે- કરે છે. છતાં કલાધર્મ સનાતન છે-સનાતન જન ધર્મ છે.

‘ક્ષેત્ર નવજનન પૂરે છે’ એ કથનથી શરૂ થતા સમાજ-વિભાજના લેખોને અંતે નીચેનું કથન છે.

રાષ્ટ્રીય ધર્મનું લક્ષ્યાક્ષ એના પંડિતો બણે રોમે: નૈનિક ગ્રામ્યો શુષ્ક નેદાંનીએ બણે ગ્રોષ્ઠ: એ મનુષ્યને ફરવનો દોષ તો સૌન્દર્ય મારફત - કલા મારફત- એને જીવનનો સંદેશ પદોંગ્યો કરે. પ્રજા-જીવનને કલાથી જીતો ને પ્રજા કલા પાછળ મરશે, જીવન ત્રણ રાખ્દોનું બનેલું છે, માટે ત્રણ રાખ્દોથી ફરે છે, — કલા: સૌન્દર્ય: સ્વત્થ.

Graceful women, Chosen men,

Dazzle every mortal

જીવનચક્ર, ૫, ૧૬૦

આ પરિવર્તનકારી કલા તે શું ? ઉત્તરમાં,

સમાજમાં સમન્વય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરનાર દરેક મનુષ્ય કલા-માર છે.
—રજકેળ, પૃ.૩૮

કવિનાને એ ‘રસ અને જ્ઞાનનો સમન્વય,’ કહે છે; કારખે ‘સંસ્કારી એકતા સાધવા માટે સાદિત્ય એ એક સાધન છે.’ તેથી પૃષ્ઠી હંદિયા કવિનાનો જ્ઞાનમાર એમને અમાન્ય છે. આમ એક જાણુ લોકના ઉદાર માટે સાદિત્યને લોકગમ્ય રાખ્યું છે, ને બીજી બાજુ સમાજને થોડા સુંદર આત્માએ ની જરૂર બારપૂર્વક બતાવવી છે. એ રેસ્ટોલ્સ કે બુધ્ધનો મધ્યમ પ્રતિષ્ઠાનો માર્ગ એમને સ્વીકાર્ય છે. સમન્વય એના રામાવમાં નથી તે ધૂમકેળની બુદ્ધિ સમન્વયને ‘ઠવે પછીના વિચારદાનો મદાન શબ્દ,’ કહે છે.

કુદિયામાં લેવકુદાણ એ જાણી છે, અતિમહાની અને અતિ-તર્કની. કુદિયામાં મૂળ પશુ જે પ્રાણના છે. બધું જ અન્ય છે એમ સમજવાના ને બધું જ અન્ય છે એમ માનવાના. —રજકેળ, પૃ.૭૪

કેવળ જાપના અને કેવળ બ્યવદાર એ બંને પરિસ્થિતિ બ્યવિતલ દષ્ટે છે; પેલા નિશ્ચિયતા સંજ્ઞાને, બીજી પેલી ક્રિયા ગ્રાંથનીને. ૫૭૪

‘જીવનચક્રને છેડે ‘પુરુષ અને સ્ત્રી— એક અનંત ચર્ચા’ એ વાર્તા જુઓ. ત્યાં એમણે મનન્વયની કેવી કાતીલ હાંસી કરી છે! છે તેવું જીવન તેમને ધ્યેય-દૃષ્ટિએ સંતોષ આપતું નથી એટલું જ નહિ; પણ એ અસંતોષ અનેક અકળામણુભર્યાં કથનોનો— અનેક પુણ્યપ્રકોપભર્યાં કથનોનો દાતા છે. છતાં જીવન તેમને કેયડો જ લાગ્યું છે— છે તેવું જ ટકનારું લાગ્યું છે. અંશતઃ તેવું ને તેવું ટકે તો અસુંદર નહિ બને એમ પણ એમને લાગ્યું છે.

મૂર્ખાઓ! તમને કોણે કહ્યું કે સંસાર કરતાં સ્વર્ગ વધારે સોહા-મણું છે?... સંસારમાંથી આ ત્રણને લઈ લઈએ— પરિશ્રમ, પ્રયત્ન, અને વેદનાને—તો સંસાર સ્વર્ગ જેવો બને ખરો— વિવિધતા વિનાનો, એકધારો આળસુ, ને બ્યાજ ઉપર જીવનારો. —રંગદર્શી, પૃ ૩૬

સોકકલ્પનાના સ્વર્ગથી એમનું સ્વર્ગ ન્યારું છે, પૃથ્વી પર હોય તો સારું, ને ન હોય તો કલ્પનાશૂભિમાં તો છે જ ને!

તમને આ મહાનુ આશ્ચર્ય નથી લાગતું? માનવની સૃષ્ટિમાં વાદળો, રંજબેરંગી સંધ્યા, નિઃસીમ આકાશ, જલનિધિ સમુદ્ર... નાનાં પંખીઓ, મનોહર ફુલો, પર્વતો, ઝરણાં, નદીઓ, રાત્રિ આદિ બધું રહેલું છે. અને છતાં માનવ એ વિશે કોઈ દિવસ વાત કરતો નથી, કોઈ દિવસ વિચાર પણ કરતો નથી.

આ આશ્ચર્ય પર વિચાર કરતાં યાદી બચ છે, ત્યારે કવિઓ ચંદ્રનાં અને જલનિધિનાં, સાગરનાં અને શરીનાં, પંખીનાં અને પર્વતનાં ગાન ગાય છે.

એ આશ્ચર્ય પર— માનવખંડેર પર વિચાર કરતાં કરતાં શું ધૂમકેતુ યાદી ગયા છે? બદલાતી મનોદયાઓમાં સિયર થએલી—સિયર થવા મથતી કોઈ મનોદયા ધૂમકેતુની છે કે કેમ? ‘જીવન ચક્ર’માં સાહિત્ય વિભાગને અતિ સઘળા સાહિત્યવિષયક બેળો પછી ‘એક ડોક્ટરનો એકરાર’ છે.

...એમ હું કાંઈ સત્યગુને સભા પૂં કે સોની ખાસ દેખરખ

રાખનો ચાલુ? મારી પાસે પુસ્તકો છે, પુસ્તકોમાં પ્રિન્સીપ્લન છે, હાં પાસે દર્દ છે. મારી પાસે દવા છે...

હું પણ માણસ છું. મારે દુઃખ છે. હું પણ છત્તું કે દર્દી બને. પણ પુસ્તક દર્દીને બચાવે નહિ, એમાં હું શું કરું?...

જેટલું થાય તેટલું કરું.

છતાં માણસો મારો કેડો ન મૂકે તો હું શું કરું ?

મેં કાંઈ ધર્મશાળા રાખી છે કે સ્નાને નિરાંને બેસાડીને વાતચીત સાંભળું ?

મેં કાંઈ કલ્યાણશાળા કાઢી છે કે સ્નાને માટે માનસિક વલણ સરખું રાખું ?

હું પણ તમારા જેવો જ છું.

હું પણ માણસ છું.

હું માનું છું કે આ પણ વેપાર જ છે. છતાં અછતાના બાપ આવીં પણ ચાલે. માણસો ન સમજે તેમાં હું શું કરું?

‘સાહિત્ય અને જીવન એ પરસ્પર ઉપકારી ક્રિયાઓ છે.’ એ કથનથી શરૂ થતા વિભાગમાં ‘સાહિત્ય લોકસમૂહમાં કેમ પહોંચે ?’ એ વિષય પર આઠ પાનાંનો નિર્ગંધ સખાયા બાદ તરત ઉપરનો ‘ડૉક્ટરનો એકરાર’ આવે છે; તે ગોડવળમાં ધૂમકેતુએ ઠાંધ સૂચવ્યું છે કે કેમ ?

કે પછી નીચેની મનોદશા રિયર થવા મથે છે ?

...આ કુદરત એવી ને એવી આંહીં વિલસી રહી છે. ફક્ત જેણે માનવત્વ શું થયું એ આપણને ખબર નથી, એમાં જીવનની બધાંકર કરૂણતા રહી છે; અને તમે સૌ બેઠા બેઠા ‘કે તું કવિ છે, તું કવિ છે !’...હું તો કવિ પણ નથી અકવિ પણ નથી. હું કાંઈ નથી.

માનવ જેઈને રાચનારો માનવ માત્ર છું ! જી.જી.જી. પૃ. ૯૯-૧૦૦

પણ આ મનોદશા પછટાઈ decadent પણ બની નહ બરીઃ નહિતર, આવી sophistry ક્યાંથી ?

મદભરેલી માનનીઓ-અને મદિરાની ખાલીઓ! કોણ કહેતું હતું કે તમે ખરાબ છો?... ક્ષેત્ર ને સંસાર વિસરાવી દો છો, શક્તિને કંઠિત કરી મૂકો છો- એમ કોણ કહેતું હતું?

...તમારામાં એકે દોષ નથી. તમે તો નિરાશ હૃદયોને બે ધડા આનંદ આપ્યો છે... તમે ન હો- અને કેવળ સંચાક્રમ, નિરાશા, નફટ ધંધાદારી હુઆઈ હોય... એના કરતાં તો મદભરેલી માનનીઓ ! અને મદિરાની ખાલીઓ ! તમે-તમે જ અમર રહો.

તમારામાં કંઈ દોષ નથી. કંઈ પણ વસ્તુમાં દોષ નથી. દોષ તો એના માનવે રચેલા-કરેલા હપથોજમાં રહ્યો છે. —જલપિંદુ, પૃ. ૮૫

વ્યક્તિત્વ+ સર્વદેશિત્વનો આ સરવાળો ! અજ્ઞેય શક્તિને બદલે આ નિર્જળતા ! સંવેદન માત્રથી જીવન માપવા જમ્મએ, કલ્પના તે પ્રેરણાની સૃષ્ટિને જન્મસિદ્ધ સંસ્કાર કરવા જમ્મએ ત્યારે અહીં આવીને ઊભા રહીએ; ધ્યેયક્ષીનો ઉત્સાહ-જીવાળ સબળો ઓસરી જાય અને નિરાશાવાચક કટાક્ષનું લક્ષ એ ધ્યેય પોતે જ જની જાય:

‘સમાજવાદ’ ગાંધી ‘વ્યક્તિવાદ’માં, ત્યાંથી ગોન્ટેસોરીમાં, ત્યાંથી ક્રોઈડમાં અને સૌ પુરુષના વિકાસમાં ચર્ચા આવી પહોંચી ...

ત્યારે આપણે એમ કરીએ તો. સમન્વય કરીએ.

...બુદ્ધિશાળી માળાપ હોય તો કેવાં છાકરાં થાય ?

...આ બુદ્ધિશાળી દંપતીને એકું સંતાન થયું.

...નિયમનપ્રયોગ કર્યા છતાં સંતાન થયું ?... ડૉક્ટરોએ કહ્યું કે બાળકને પુરુષત્વ અથવા સ્ત્રીત્વ બેમાંથી એકે ‘ત્વ’નો સમન્વય સધાય એવું ઓપરેશન કરવામાં આવે તો એનામાં શક્તિ છે તે સંપૂર્ણ વિકાસ પામે.

—જીવનચક્ર, પુરુષ અને સ્ત્રી-એક અનંત ચર્ચા

આમ જનસ્વભાવ, જનસમાજ અને તેના પ્રત્યોની સંકુલતાનું એમને ધણી વાર ખાન છે. છતાં ધણી વાર જે કવિ રોલીની

એટલા માટે માનવને સંસ્કારી બનાવવો જોઈએ. સર્જન. પૃ. ૨૧૦
(કારણ કે)

સૌન્દર્યનો સૌથી સારો ઉપયોગ ધર્મમાં અને પ્રેમમાં હોય છે.

પૃ. ૧૫૩

ધૂમકેતુને મન સંસ્કારિતા એ ધ્યેય છે કે સાધન ? કે જીવનદશા છે ? પ્રશ્ન થવાનું કારણ કે ઉપર જોયા મુજબ કેટલીક વાર કલા દ્વારા દુનિયામાં સ્વર્ગનો અવતાર કરવાની એમને હિમેદ છે.

મનુષ્ય લોક વિચારાં કલાના સૌન્દર્યની પાછળ ઘેસાં છે, કારણ કે એ ઘેસછાનું નામ જ જીવન છે. —જીવનચક્ર, પૃ. ૧૫૬.

પણ આ 'ઘેસછા' ને ધાર્મિકતાની ઘેસછાથી અત્યંત નિરાળી સમજીને, કારણ કે 'રજકણ, ના મુખપૃષ્ઠ પર

Beauty is the mean of all extremes એવો જોડાન પોલીમનો વિચાર ટાંકેલો છે, તથા 'સર્જન અને ચિંતન'માં કહ્યું છે:

પરિસ્થિતિ બાહ્ય એ મૂકી એ વિચારને સાંપ્રદાયિક અધ્યક્ષાથી ભજવામાં આવે, તો મનુષ્યમાં જે અદૃષ્ટિ આવે એ અદૃષ્ટિ અસુન્દરતા જન્માવે: એટલે કે, મધ્યમ માર્ગનો લોપ કરી ...સમતા શુભાવી બેસે.

પૃ. ૫૫

બીજો ઘેસછા દરો. ખરાં કલા સૌન્દર્ય ઘેસછાને ઝોળખતાં જ નથી.

કલાકૃતિઓ-સાહિત્યની, શિલ્પની, સંગીતની કે ચિત્રની...માનવની અણુદીઠી ભૂમિઓને રૂપરશ્મિ એ માનવને વધારે સંપૂર્ણ જીવનનો ખ્યાલ આપે છે...નવો અનુભવ આપે છે.

—સર્જન. પૃ.

એ ખ્યાલના અને એ અનુભવના સમાન સેવનમાં જ સંસ્કારિતા રહેલી છે. એ સંસ્કારિતાને ધૂમકેતુ જીવનધર્મ સમજે છે, જીવનધ્યેય સમજે છે.

જીવનનું ખરું અવલંબન દુઃખમાં કવિતા છે; અને સુખમાં પણ કવિતા જ છે. જીવનની જે પણ સુંદર દોષ છે તે સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ જવાબ છે... એ પણને સન્દર્ભમાં સરજવાની શક્તિ બહુ યોગ્યમાં દોષ છે. એ યોગ્યમાંથી પણ, સૌન્દર્યદર્શન વ્યક્તિગત અનુભવ ન રહેતાં સમાજનો સર્વવ્યાપી અંશ બને એવી રીતે કહેવાની શક્તિ તો વધુ વિરલ છે. —રત્નકલ્પ, પૃ. ૧૪૨.

કલાવલંબનવડે સામાજિક કે આર્થિક ઉદ્ધાર કરવાનો સંદેશો ગુન્દરાતને આપવા ધૂમકેતુ ઇચ્છે છે, પણ જનસ્વભાવની વિવિધતા તથા મંદુલતા લક્ષમાં રિયર થઈ હોય ત્યારે તો એ અતિ વ્યાવહારિકતાની—સીધતની અગત્ય સ્વીકારે છે. ‘ઈશ્વરનું સ્થાન’ને અંતે એ વ્યાવહારિકતાની હદ આવે છે.

ઈશ્વર દોષ કે ન દોષ—પણ માનવકલ્પનામાં રહેલી ઈશ્વરી ભાવના તો રહેવી જ નેઈએ. નારાયણ કે એનું અંતિમ પરિણામ પ્રેમ અને સત્ય સ્થાપે છે. —સર્જન પૃ.

આવા બુદ્ધિવ્યાપારમાંથી શ્રદ્ધા જન્મે ખરી કે ?

ધૂમકેતુને મન, જેમ રાજ્યતંત્ર ચલાવનારા યોગાક બુદ્ધિ-શાળી અમણીઓ દોષ તેમ-અગર તેમને જાહેસે જ-દુનિયાના જીવનતંત્રનું પ્રભુત્વ ધારણ કરનાર યોગાક સંસ્કારસ્વામીઓ જોઈએ, જે સ્વામીઓ વ્યવહારિક દૃષ્ટિ રાખીને જરૂરી સીધતથી વર્તમાન પત્રો તથા સાહિત્યપ્રકાશનો દ્વારા સંસ્કારિતા કકડે કકડે પીરસે,—અગર તો ઠાંઈ એવી જ ‘નવરચના’ કરી દે, જેમાં પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થાય કે સંસ્કારિતા વર્ગબેદ માટે નથી, પણ માણસમાં ગુપ્ત રહેલું બિંચામાં બિંચું ખમીર જાદાર સાવવા માટે છે. અને માણસ માત્ર કોઈ એવી, ‘એક મનોદશામાં’* આવી જાય કે રાજસાસન કે જીવનસાસન કરનાર નરપુંખનો આગળ નહિ—અને ખરું પણ ખરું—પણ એમની બનાવેલી કે એમની બનાવેલી કલાકૃતિ આગળ ‘ઓ મારા પ્રભુ’ કરી બેસી જાય કે રૂપો કરે; ફક્ત માણસ માત્ર આગળ ‘એ સૌન્દર્ય’ મૂર્તિ—અપરિ-

* જીવનચક્ર, પૃ.

ચિત છતાં ચિરપરિચિત હોય તેવી હરખળે હાજર રહે ને હૃદયને હૃદય રાખે.

સંસ્કારિતા વર્ગભેદ માટે નથી, પણ માણસમાં ગુણ રહેલું જાણ્યામાં જોડું ખમીર બહાર લાવવા માટે છે.

ત્યાં સુધી જીવ છે ત્યાં સુધી જીવિયામાં ઘણી જગ્યાએ ડેરડેમોના હશે. ત્યાં સધી ઓથેલો પણ હશે; ત્યાં સુધી ડેરડેમોનાને સાંભળીને માણસ મધુર આંસુ પાડશે અને એની કલ્પના પર, લાગણી પર, પ્રભા પર, આત્મા પર રોકસપિયર રાજ્ય ચલાવશે. —સર્જન, પૃ. ૧૩૭.

આ પ્રમાણે શેક્સપિયર આદિના શાસન નીચે રહેલું તેનું નામ 'એમર્સન જેને sketch an hour to eternity કહે છે તે અનંત જીવન.' સર્જન, પૃ. ૧૩૭.

કારણ કે,

મનુષ્ય-ખાસ કરીને તો કલાવીર-કાંઈ ધડિયાળ નથી કે એક કલાકમાં એક કલાક જોડલું જ જવે. —જીવનચક્ર, પૃ. ૧૨૯.

આ અનંત જીવન સૌને સુલભ થાય, સદૃશ 'થાય, એ ધૂમકેતુનું' સ્વપ્ન-સ્વપ્નસત્ય, અથવા સમન્વિત દર્શન. પણ એ સર્વદા એને વળગી શકતા નથી. જીવેના સ્વભાવ છે કે માયા-ભિમુખ રહેલું. તેમાં એનું જીવન છે. કલાભિમુખ થવું—અહા-ભિમુખ થવું, એ ઐહિક દૃષ્ટિએ પ્યેય છે: પરમાર્થદૃષ્ટિએ એ સત્ય જીવનદશા છે.

પણ શંકરના માયાવાદે સૌને સંતોષ નથી આપ્યો, તેનું શું?

પ્રજ્ઞરાય મુકુંદરાય દેસાઈ

સરળ ભાષામાં ક્ષયનિવારણ

મરુકુંજ (સંગરોગનું નિવારણ) મધુસૂદન ત્રિકમજી, (તપજીવત પ્ર. મંદિર; અમદાવાદ; શ. ૧૧)

ગુજરાતી ભાષામાં, સાધારણ ભણેલાને ઉપયોગી થઈ

પડે તેવાં વૈદ્યકીય વિષયનાં પુસ્તકો બહુ થોડાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને તેમાંનાં ધણાંખરાં, અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોનાં સીધાં ભાષાન્તર છે. આ પુસ્તક કોઈ બીજી ભાષામાં લખાયેલા પુસ્તક પરથી નથી. લેખકે આયુર્વેદ તથા એસોપથિક વૈદ્યકનાં પુસ્તકોનો આધાર લઈ, તેમાંથી જોઈતી સામગ્રી એકઠી કરી તેમ જ આ રોગ વિશેના ચોતાના અનુભવ ઉપરથી તેમને જે કાંઈ જાણવાનું મળ્યું તેનો ઉપયોગ કરી, પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. વૈદ્યકવિષયનાં ધણાંખરાં પુસ્તકો એવી અધરી ભાષામાં લખાયેલાં હોય છે કે તે ખાસ શોખ ધરાવનાર મનુષ્યો સિવાય બીજાને વાંચવાં મગે નહિ. બાઈથી મયુરદાસે આ પુસ્તક લખવામાં એવી કુનેદ વાપરી છે કે તે દરેકને વાંચવું મગે એટલું જ નહિ પણ વાંચનારને પુસ્તક સમજવામાં જરા પણ મુશ્કેલી પડે નહિ. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે “અજ્ઞાનમાં સુખ છે” પરંતુ આ કહેવત જિંદગીના બધા પ્રસંગો માટે ખરી નથી. જગતમાં દુઃખરોગનો ફેલાવો ધણા મોટા પ્રમાણમાં થયો છે તેનું વિશેષ કારણ મનુષ્યનું આ રોગ વિશેનું અજ્ઞાન છે. જે દરેક બાળકને નાનપણથી, આ રોગનો ફેલાવો થતો અટકાવવાનું જ્ઞાન આપવામાં આવે તો તેનો ઝડપથી ફેલાવો થતો જરૂર અટકે. બાઈથી મયુરદાસનું પુસ્તક આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતી વાંચનારી આસમને ધણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી અમારી ખાતરી પુસ્તક વાંચવાથી થઈ છે. પુસ્તકમાં અંગત સ્વાસ્થ્ય, અને જાહેર સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ આ રોગનું પૂરેપૂરું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લેખકે પ્રકાશ, તાજ દવા અને આદાર વિશેનાં પ્રકરણોમાં આ ત્રણ વસ્તુઓની અમલ વિશે ધણું લખ્યું છે. કોડલિવર આંધ્રસને જાહેર તાજ માખણ વાપરવાની સંખ્યકની મુશ્કેલી મળી જ ઉપયોગી છે. દુધરોગ દવા દવાઓ ખાવાથી સારો થાય છે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. લેખકે દુધરોગની ખરી દવા તે, દવાઓ નહિ પરંતુ નિયમિત

કસરત, ખુસ્તી હવા, પૌષ્ટિક અને પચે તેવો આહાર અને આરામ છે એમ બારપૂર્વક જણાવ્યું છે.

બાઇશ્રી મથુરાદાસ પોતે ડોક્ટર નહિ હોવા છતાં, તેમણે આ પુસ્તક વૈદ્યકીય દૃષ્ટિએ એવી સારી રીતે લખેલ છે કે ડોક્ટર પણ તેમને આ પુસ્તક લખવા માટે ધન્યવાદ આપશે. વધારામાં તેમણે આ પુસ્તક સાદી અને સમજાય તેવી ભાષામાં લખી, ડોક્ટરની ક્ષયના દર્દીઓને ક્ષયરોગ સંજ્ઞા સાવચેતીઓ આપવા માટેની મહેનત ઓછી કરી નાખી છે. કોઇ પણ ડોક્ટર અથવા વૈદ્ય આ પુસ્તક પોતાના ક્ષયના દર્દીને સલામત રીતે વાંચવા બલામણુ કરી શકશે. આ પુસ્તક અમે યુવાનવર્ગ અને શિક્ષકોને વાંચવા ખાસ બલામણુ કરીએ છીએ, કારણ કે ક્ષયરોગનો ફેલાવો યુવાનવર્ગમાં જ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં છે અને આ રોગ થતો કેમ અટકાવવો અને રોગ થયા પછી તેને માટે શા ઉપાયો લેવા તેનું સંપૂર્ણ તેમ જ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિશ્વાસપાત્ર વર્ણન પુસ્તકના પાને પાને નજરે પડે છે.

અમૃતલાલ હ. પટેલ

ખસો-પાંચસો શબ્દોમાં

આઠમી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ

મહીસુરને વિશે ૧૯૩૫ની આખરે આઠમી અખિલ ભારત પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ મળી હતી. તેનો સવાઅગિયારસો મોટાં પાનાનો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ^૧ આ વર્ષે મે માસમાં બહાર પડ્યો છે. પરિષદે સ્વીકારેલા ૨૦૧ નિબંધો અર્થાત્ નિવેદનપત્રોમાંના ૬૭ જ અખંડ કે સારાંશને રૂપે આ સંગ્રહમાં લેવામાં આવ્યા છે; બાકીના વિદ્વન્મયોનાં સામયિકોમાં છપાઇ

૧. એના એક વિસ્તૃત અંગ્રેજી અવલોકન પરથી આ નોંધ લખી છે.

૨. એ પ્રકારના 'મેપસ' માટેનો ડૉ. કાન્તિલાલ પૂંડ્યાનો શબ્દ.

ગએલા તેથી સંગ્રહ કરતાં એ છોડી દેવાયા છે!

છપાયલા નિવેદનપત્રોનું કાર્યક્ષેત્ર સિન્ધુતીરની સંસ્કૃતિ-થી માંડીને ટિપુ સુલતાનના અમલ હેઠળની રાજ્યની સંભવિત આવક સુધીના અનેક વિષયોમાં વિસ્તરેલું છે. એ સર્વમાં સરખું ધોરણુ જળવાયું ન હોય એ સમજી શકાય તેવું છે; એવા ય પત્રો અહીં છપાયા છે જે નથી કોઈ જૂના મહાપ્રશ્નો જોકેલતા કે નથી નવી માહિતી આપતા. આવા કેટલાકને છોડી દેવામાં કાંઈ ખોટું નહોતું.

વૈદિક વિભાગ: ડૉ. લક્ષ્મણસ્વરૂપે બારપૂર્વક એવો વાદ રજૂ કર્યો છે કે સિન્ધુતીરની સંસ્કૃતિ ઋગ્વેદકાલ પહેલાંની નહિ પણ પછીની છે તથા મળેલાં પ્રમાણો પરથી તેને દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ પણ ઠરાવી શકાય તેમ નથી.^૧ ઋગ્વેદનું પાપટ્ટિ તરફનું જે વલણ કેટલાક વિદ્વાનોનું ટીકાવિષય અન્યું છે તેનો પ્રતિવાદ કરી એક નિવેદનપત્રમાં ડૉ. રેવ. હેન્રી લેફેવેરે એ વેદમાંની ઋત કહેતાં વિશ્વનિયમની નૈતિક વિભાવનાની^૨ ભવ્યના પ્રત્યે શ્રોતાઓનું લક્ષ દોર્યું છે. રા. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહનો નિવેદનપત્ર વેદ-માંની રૂદ્રવિભાવનામાં રહેલા ખગોળવિષયક પ્રતીકત્વ ('સિન્ધો-સિઝમ') વિશેનો છે.

પરિમાર્જિત^૩ સંસ્કૃતવિભાગ: ડૉ. એમ. કે. દેના અધ્યક્ષીય વ્યાખ્યાનમાં વિદ્વાસમાજનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે કે અનુવૈદિક એટલે પરિમાર્જિત સંસ્કૃતના અભ્યાસની કેટલીક

૧. એ સંસ્કૃતિ પ્રાગૈવદિક છે તેમ જ દ્રાવિડ છે એવો વાદ ઈતિહાસ-વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. રાધાકૃમુદ મુખરજીએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કર્યો હતો.

૨. 'કન્સેપ્શન' માટેનો રા. રમણલાલ ન. વઝીલનો સબ્દ.

૩. 'પરિમાર્જિત' એ આ સદર્જના 'કલાસિકલ' માટે મરાઠીમાં વાંચેલો સબ્દ છે.

શાખાઓ જે હજી ઉપેક્ષિતાઓ છે તેમાં નૃત્યકલા અને નાટ્ય, પદ્યરચનાનું શાસ્ત્ર^૧ અને કામગીમાંસાનો ('એરોટિક્સ'નો) સમાવેશ થાય, માટે તે તે વિષયોનાં અન્વેષણ કરી તેના ઇતિહાસો રચાતા જોઈએ. ભર્તૃહરિને ધણા વિદ્વાનો બૌદ્ધધર્મ માને છે; એ વાદનો પ્રતિવાદ રા. રામસ્વામી શાસ્ત્રીના પત્રમાં થયો છે.

તત્ત્વદર્શનવિભાગઃ પ્રા. દિરિયેણુએ અધ્યક્ષપદેથી હિન્દુ અને બૌદ્ધ ધર્મે પ્રબોધેલાં જીવનદર્શનો કે જીવનમાર્ગો વચ્ચેનો ભેદ સામર્થ્યપૂર્વક નિરૂપ્યો છે. ગદ્યત્વના નિવેદનપત્રોમાંનો એક તે પ્રા. એન. બી. પુરોહિતનો,^૨ જેમાં, એક એવી 'દેશને બલ થીઅરી' કે શંકરાચાર્યના ગુરુત્વ ગૌડપાદ બૌદ્ધ હતા, તેનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે.

ઇતિહાસ અને પ્રત્યક્ષત્વના વિભાગોમાં અધ્યક્ષો તથા નિગંધીઓએ નિવેદિત કરેલાં લખાણોમાં પ્રાચીન આર્ય રાજાઓ અભિષેકસમયે જે પ્રતિજ્ઞાઓ લેતા તે તેમની પાસે પળાવવાની કરી બંધારણીય યોગાધરી હતી નહિ; શંકરાચાર્યનો સમય, એક નિગંધી રા. શ્રીકંક શાસ્ત્રીના મતાનુસાર ઈ.સ. ૬૨૫ હતો (એટલે, સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણેનો સાતમી-આઠમી સદીઓનો સંધિકાળ એ એમનો સમય નહોતો.); સરકારી પ્રત્યક્ષવાધિકારીના કહેવા પ્રમાણે આ કાર્યોને સરકાર-મદદ વધુ મળવી અશક્ય માટે ખાનગી સંસ્થાઓ, મુનિવર્સિટીઓ અને દેશી રાજ્યોએ એ કામ ઉપાડી લેવું-વગેરે વિષયો હતા.

૧. આ વિષય ગુજરાતમાં વદન ઉપેક્ષિત નથી એમ આપણે સ્વ. દિ. બ. કેશવલાલ મુવનો નાગરીમાં (ને તેથી, ઇતર પ્રાંતોમાંના કેટલાકની સમવડ સચવાય તેનો રીને) છપાવેલો મન્યમણિ 'મધ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના' બતાવીને કદી સમીચે.

૨. પૂરા નામને અમારે અટકળ જ કરવાની રહે છે કે આ વિદ્વાન તે બદાવદ્વીપ કોલેજના સંસ્કૃતનો પ્રાધ્યાપક અને કૌટુંબ નાટ્યેતિહાસના સાપ્તાહિક દર્શક.

કલાવિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. શહીદ સુહાવદીએ હિંદી કલાનાં વિવેચનો ઊર્મિલ ગને છે તે યોગ્ય નથી એમ કહી કલા-કૃતિમાં રહસ્ય કે ગૂઢાર્થ જોવાની પ્રયા પ્રત્યે અચ્ચુમ્બો દર્શાવી, “art is form” એ મતનું પ્રતિપાદન કરતાં, કલાનો ઇતિહાસ જુદેજુદાં કલાસ્વરૂપના અભ્યાસ તરીકે, આયોજન (‘ટેકનિક’) તરીકે થવો જોઈએ એમ સૂચવ્યું હતું.

પંડિતપરિષદમાં એના અધ્યક્ષ પ્રો. એમ. એમ. કુપ્પુ સ્વામી શાસ્ત્રીએ પંડિતોની જૂની પરંપરાની રીતેનો અર્વાચીન અન્વેષણપદ્ધતિની સાથે સમન્વય કરવાની ઉપયોગિતા સમજાવી હતી.

—વિ.

પરિચાયિકા : ૧

ગુજરાત સાહિત્યસભાની ૧ ઠાંચીવહી, ૧૯૩૭-૩૮ (અમદાવાદ, ૩૧. ૦૧).—આશરે સુવાત્રણસો પાનાંનો ચતુર્વિભાગી, મોટા ભાગે ઉપયોગી લખાણસંગ્રહ. પહેલા વિભાગનાં સોથી થ વધુ પાનાંમાં પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ ૧૯૩૭ના સાડાત્રણસો અન્યોની સમીક્ષા અનુકરણીય શ્રમશીલતાથી, જગૃત કર્તવ્યજુદ્ધિથી, મર્મગામી વિવેક-દૃષ્ટિથી, નિર્ભયતા અને પ્રિયત્વનો સુયોગ સાધીને, ગૌરવભરી તેટલી જ રસાળ શૈલીમાં કરીને આ વાર્ષિકાવલોકનોની મોટી ઉપયોગિતા (વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્ય કાળને માટે) કરી એક વાર સિદ્ધ કરે છે. બીજા વિભાગ સંસ્થાએ અપાવેલાં ભાષણોનો છે. એમાંની પાંચમી જે ચર્ચા છે તેના વિષયનો અમે સ્પર્શ નથી કરતા. ચીન વિશેનું ‘છાપાંગરું’ અને આત્મ-

૧. સાહિત્યનું કામ કરનારી આ સંસ્થા ભાષાશુદ્ધિને પોતાના કાર્યક્રમમાં ગણતી હોય, તો હવેથી તેણે (૧) ‘સાહિત્યસભા’ શબ્દ તોડીને નહિ પણ સમાસ તરીકે જ છાપવો ધટે; (૨) ‘માનદ મંત્રીઓ’માંનું વિરોધણ ખોટું છે ને એ વિશે અગાઉ ‘વસન્ત’માં વિવાદ પણ થઈ ગયો છે, ‘માનાર્થ’ કે ‘માનાર્દ’ શબ્દ વાપરવો ધટે; (૩) ‘મુલ્ય’ જેવી ખોટી ભેડણી ચાપડીને આરંભે જ વર્ષોવર્ષ કાયમ કરવી ન ધટે (આ છેલ્લી બાબત સંબંધી પહેાર અમે લખેલું ડીસેંબર ‘૩૭ના અંકમાં, પૃ. ૭૬૫મે;—પણ એ નકામું ગયું છે.)

સત્ર વિશેનું એ મહાવિષયને અછડતો જ ચર્ચનારું; એ બે ગ્રન્થાકારને પાત્ર નથી. આથી 'રહાં એ બંને સારાં છે: 'સ્થાપત્યનું' આધુનિક રૂપ' (ગ્રન્થન વિ. પાઠક); અને 'ધ ફિલોસોફી ઓફ યોગ' (સ્થા. જ્ઞાનાનન્દજી). ત્રીજા વિભાગનું મૂલ્યવાન અંગ તે, ગુજરાતીમાં જે વિષય થોડો જ નિરૂપાયો છે—અતિહાસિક નવલકથાનું સાસ્ર—તેનું રા. સુમીલાલ વ. શાહે ('સાહિત્યપ્રિયે') કરેલું સુવિચારિત અને જવાબદારીભર્યું નિરૂપણ. ચોથા વિભાગનાં સો પાનાં રંગભૂમિપરિવદના સંપૂર્ણ અહેવાલને અપાયાં છે. એ પ્રસંગનાં સર્વ લાઘવો અહીં 'સુબદ્ધ સ્વરૂપ'માં રહ્યું થયાં અને સચવાશે એ તો ધણું સાચું થયું છે; પરંતુ એ જ પ્રસંગે નાટ્યમંદિરની જે મોટી વાતો થયાનો આ જ અહેવાલ સાક્ષી છે, તેને વિશે પરિવદ પછી કે 'થયું' લાગતું નથી અને કાર્યવહીતું નિવેદન પણ આ બાબતમાં અર્થસૂચક મૌન ધરે છે એ જોઈને ખેદ થયા વિના રહેતો નથી. રંગભૂમિસુધારણાની ચર્ચા તો ૨૩-૨૪ વર્ષ પર પણ 'વસન્ત' માં એસ.સ. સત્યેન્દ્રશાવ દિવેટિયા, રણજિતરામ, અને સન્મુખલાલ પંડ્યાએ ઘણી કરી હતી, સારી રીતે કરી હતી; પરંતુ 'અમલી કામ' અને 'રચનાત્મક કામ'ને માટે ઈતિહાસમાં અમર થઈ જવા તલસી રહેલો આજનો યુગ પણ ચર્ચારૂપી જ અમલ અને ચર્ચારૂપી જ રચના કરવાનો છે કે શું? —વિ.

[અનુસન્ધાન ધ્વનિખંડગત નિકષપૂર્તિમાં]

સ્વીકારનોંધ

[અહીં નોંધેલા ગ્રન્થોમાંના કેટલાક વિશે વધુ હવે પછી]

૧. રંગલહરી: કનુ દેસાઈ, અમદાવાદ: આઠ ચિત્રોનો સંપુટ, ડો. જોસ કઝિન્સના અંગ્રેજી પુરોવચન સાથે અને ગુજ. ચિત્રપરિચય-લેખ સાથે.—૨. અજીતરાત્નાસોમ (અર્ચાત્મતત્વાલોક:) મુનિ ન્યાયવિજયજી; પ્રાકૃતમાં પ્રસ્તાવના અને અંગ્રેજી બાબાન્તર સહિત (પ્રવેતામ્બર મૂર્તિપૂજક શ્રી જૈન સંઘ નમનગર).—૩. મારી જીવન-

૧. માર્ગશીર્ષ ૧૯૭૨થી કાર્તિક '૭૩ના અંકોમાં જુદે જુદે ચાર વખતે. તેવામાં જ રા. રમણીયરામ ગો. ત્રિપાઠીએ 'સમાલોચક' માં (ફેબ્રુ. ૧૯૧૬) પણ આ વિષય અર્ચ્યો હતો.

સ્મૃતિ તથા નોંધપોથી: સ્વ. સૌ. કનુબહેન દવે; સ્વ. સર રમણભાઈના આમુખ તથા ડૉ. મંજુલાલ દવેના નિવેદન સહિત (ડૉ. સૌ. પુષ્પલતા રંજિતલાલ પંડ્યા, મુંબાઈ; ડા. ૨).-૪. કીર્તિદાને કમળના પત્રો: બૃહ-
લાઈ લમરવાડિયા: અર્વાચીન ગુજ. સાહિત્ય વિરોના આઠપત્રો (ડા. ૧૧).
-૫. ઉપાહરણ, વીરસિંહકૃત: ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા (કોર્પ્સ ગુજ. સભા, મુંબાઈ).-૬. પારિજાત: પૂનલાલ ર. દલવાડી, પાંડિચેરી ડા. ૨).
-૭ સ્વંવાદો: સ્વ. વ્યોમેશચન્દ્ર જ. પાઠકજી. નર્મવિનોદયુક્ત ખાર સંવાદો (શ્રી. જયમનગૌરી પાઠકજી, સુરત; ડા. ૧).-૮. લલિતકાવ્ય-
સંશ્લેષ: કવિ લલિતાશંકર લા. વ્યાસ (પ્રસન્નરાવ લ. વ્યાસ. સુરત; ડા. ૧).-૯ કુંપળા: સ્વ. તરુણેન્દ્ર મજમુંદાર (શ્રી દમયંતી ચ. મજમુંદાર, સુરત).-૧૦ સોનમાં સમજાવું, ભા. ૧: ડાહ્યાલાલ હ. ભની, વઢવાણ શહેર (પાંચ આના). -વાર્ષિક વૃત્તાંતો વગેરે: (૧)
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબાઈનો ત્રેવીશમો (૧૯૩૭-૩૮ નો)
વાર્ષિક રિપોર્ટ: ચરોતર એજ્યુ. સોસાયટીનું ૧૯૩૭-૩૮નું નિવેદન;
શ્રી એચ.સાધક અધિકારી વર્ગ, મુંબાઈના સરકારસવપ્રસંગનાં (તા.
૮-૧૦-૩૮) ગીતોની પુસ્તિકા. -દીપિકા: આગલા અંકે કરતાં સર્વથા
સારી પ્રગતિ દર્શાવતો, ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલના સામયિક પત્રનો
નવો. ' ૩૮નો અંક.

‘ મરાઠી વાક્યમય ’ લેખનું શુદ્ધિપત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૭૭	૬	એટલું જ	એટલું
„	૨૩	સંસ્કૃતજીવી	સં. જીવી
૫૮૦	૨૩	લાઠિક	લૌકિક
„	૨૪	તણ	પણ
„	„	આદર યુક્ત	આદરયુક્ત

દેવનિ

[નં. ૧વાળી નોંધ ગતાંક માટે તૈયાર થએલી, પણ એમાં સમાઈ નહોતી. આ વખતે લખવાની નવી નોંધોમાંથી કેટલીક આવશ્યક પ્રાસંગિક નોંધો લખવી જ બાંધ રાખવી પડી છે.]

ભાષા અને સાહિત્ય

૧

બે-ત્રણ અગત્યના પ્રશ્નો

અંગ્રેજ વાહુમયસેવકો માટેના 'રોયલ લિટરરી ફંડ'ના કાર્ય વિશે આ પૃષ્ઠોમાં બે વર્ષ પર^૧ અછડતો ઉલ્લેખ થએલો એ કેટલાક વાચકોને યાદ હશે. આ વર્ષે (૧૯૩૮માં) પણ જીવન માસના પૂર્વાર્ધમાં એ પ્રવૃત્તિઅંગેનો વાર્ષિક (૧૪૮મો) ભોજન-સમારંભ ના. પ્રિન્ટનરેશના નાનાભાઈ ડચુક ઓફ કેન્ટના પ્રમુખ-પદે થયો હતો. એ પ્રસંગે એમના વ્યાખ્યાન ઉપરાંત 'લિટરેચર'-

૧. 'માનસી'ના થોથા (અખાત્રીજ ૧૯૨૨ના) અંકમાંની નોંધ 'ચેતવું' હોય તે ચેતે. 'યાદ' આપવાની જરૂર પડે છે કે એ ચેતવણી બ્યવહારમંદુ ગુજરાતીઓના બહેન કાને સાંભળી જ નથી અને જો તેમાં હથારો હતો તેણે કશું 'આકર' પગલું' દુનિયા સામે ભરવાને બદલે, હમણાં તો, દુનિયાથી દારીને નોકરીબાઈના શરણાગત બનવું પડ્યું છે.

ની સલામતી લેવડાવતાં ગ્રેટબ્રિટનના લોર્ડ ચેન્સેલરે તથા ફ્રંક તરફથી ઉત્તર વાળતાં, વિદ્યમાનોમાં કદાચ સર્વાંગણી બ્રિટિશ સાહિત્યવિવેચક રા. ડેરમંડ મેક્કાર્થીએ વાઙ્મયજીવનના અગત્યના પ્રશ્નોમાંથી ખેત્રણ પર બાષણો કર્યાં હતાં.

પોતાનો વાચનપ્રેમ પોષવાની ખાતરમાં, આજના વાચકો કરતાં અઢારમા શતકનો અંગ્રેજ સદ્ગૃહસ્થ કેટલો વધારે સુખી અને અવકાશવન્ત હતો એ વિશે તુકેચિની કર્યાં બાદ પ્રમુખ-શ્રીએ કહ્યું હતું:

તે ખરેખર વાંચી શકતો; અને વાંચ્યું વિચારવા માટે પોતાને ધણો સમય મળે તેમ છે એમ પણ તે બણતો હોવાથી, એવી રીતે ધ્યાનપૂર્વક વિચારી પણ તે બણતો. આજે તો આપણે અન્યમાંની કંડિકાઓનું પહેલું ને છેલ્લું વાક્ય વાંચી લીધું, એટલે બહુ તેનો જીડો અભ્યાસ કર્યો હોય તેવી રીતે તેને વિશે વાતો કરવા માંડીએ છીએ.

જિંથી કોટિના સાહિત્યના અન્યો કેટલીક વાર એ અન્ય-કારોના જીવનકાળમાં પ્રજા તરફથી પૂરતો આદર પામતા નથી એ જગતના સંસ્કારજીવનની એક જૂની મુસીબતને યાદ કરી તેમણે કહ્યું હતું:

સાહિત્યની-કલાત્મક વાઙ્મયની સુન્દરતમ કૃતિ પહેલી વાર પ્રકટ થાય ત્યારે, જે પ્રશંસાને પાત્ર એ હોય તે એને જવલ્લે જ મળે છે; ઘણી વાર આ પ્રશ્ન એવીકૃતિને બરાબર દિશ્વકમાં ગોઠવવાનો હોય છે.

આ ખરું છે-ખાસ કરી, હાલના જમાના માટે. આ જમાનાનું એકંદર વાતાવરણ એટલું કાલાહલપ્રિય છે કે ખીન્ન ક્ષેત્રોની જેમ વાઙ્મયક્ષેત્રમાં પણ કૃતિ કેવી છે એ જોવા કરતાં કર્તા કેણુ છે એ જોવાની ટેવ આપણને વધારે અંશે પડી છે. અંથ-વિવેચનો ધણે ભાગે અંથકર્તાની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિના માપે મપાઇને રચવામાં આવતાં હોવાથી, મધ્યમ કનિષ્ઠ અધમ કે અધમાધમ લખાણોનો ચઢાવો, વિવેચકને હાથે, ઉત્તમ કે ઉત્તમોત્તમના વર્ગમાં સહેજે થઇ જાય છે. એવો અવળો ચઢાવો એક ખીન્ન કારણે

યતો પણ આપણે વારંવાર જોઈએ છીએ: મધ્યકાલના સાહિત્ય-કારોને માથે જેમ એવો આક્ષેપ હતો કે તેઓ રાજાની બાટાઈ સિવાય બીજું થોડું જ કરતા, તેમ આજના ધણા સાહિત્યકારો અને વિવેચકનામી વિવેચકો, પ્રજાપ્રતિનિધિમંન્ય વિવેચકો, પ્રજાને માટે શું સારું છે તેના પોતાના પંડને એ હૃદય ધમર-દાર-સમજનાર માની લઈને, ધણી વાર પ્રજાની બાટાઈ કરવામાં પણ ઓછા ઊતરતા નથી. સાહિત્યકારે પ્રજાહૃદય ઓળખવું એ એક વાત છે; સાહિત્યકારે પ્રજાના હૃદયત્વને હરી સેવું એ બીજી વાત છે. હૃદયત્વનું એ હરણુ પ્રજાને અનીતિ રૂપાળી કરી બતાવવામાં કે કોઈ કાચેકાચી પરદેશી ભાવના પ્રજાને ગળે ઓળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં—અને તે પણ, ત્યાં પરદેશમાં તો એ પાછી પડવા માંડ્યા છતાં, પાછી પડવા માંડ્યા પછી પણ !—રહેલું છે. વધારે ખૂબીની વાત તો એ છે આવી કુપ્રવૃત્તિઓનો મહિમા પુણ્યપ્રવૃત્તિ તરીકે ગવાતો પણ સાંભળીએ છીએ. આવા વાતાવરણમાં સુંદર ચિરંજીવ સાહિત્ય રચાય કયાંથી? અને જે થોડું રચાતું હોય તેને યથાયોગ્ય દષ્ટિક્ષકમાં ગોઠવી તેનું વાજબી મૂલ્યાંકન થાય કયાંથી?

કલા કે ધંધો?

આ યુગમાં સાહિત્ય એ કલા મંદીને ઉલ્લોગ-ધંધો વધારે અંશે બનતું જાય છે, લેખનવ્યવસાયને ઉપજીવિકાના સાધન તરીકે સ્વીકારનારા પ્રતિવર્ષ વધે છે ને તેથી રોયલ સિટરરી ફંડ જે અશક્ત બનેલા કે અસહાય સાહિત્યકારોને મદદ આપવાનું સેવાકાર્ય માથે ઉઠાવે છે તે ઉપરનો ભાર પણ વર્ષે વર્ષે વધતો જાય છે એ પ્રમુખશ્રીનાં વ્યાખ્યાનનું બીજું મહત્ત્વનું બિન્દુ હતું; એની વિગતવાર ચર્ચા ટૂંકામાં કરવી અશક્ય હોવાથી એટલું જ કહીશું કે સાહિત્યસર્જન કલા તરીકે ઉપાસના પામતું મંદી જાય અને ઉલ્લોગ કે ધંધાનાં પથ-હાલ બને છે

તેમ--નહારાં તત્ત્વોને વધારે પ્રમાણમાં અપનાવતું જાય એ સ્થિતિ દુઃખકર છે; તુર્તમાં એનો ઉપાય પણ જાણ્યે થઈ શકે; પણ હરેક સન્નિધ સાહિત્યકાર એટલું તો જરૂર કરી શકે કે પોતાની કલાભક્તિના વિષયમાં નિત્યજાગૃતિ રાખવી તથા તેમાં ઉદ્યોગ-ધંધાપણાતું સ્થાન પહેલું નહિ પણ બીજું રાખવું (છેલ્લું પણ રાખવું, જે વચ્ચે બીજાં કેાઈ તત્ત્વોને માટે અવકાશ મેળવવાનો હોય તો), આછામાં આછું જરૂરપૂરતું રાખવું અને બે લાં લગી, બે તેટલી વધુ, સાત્ત્વિકતાવાળું રાખવું.

(૧) સાહિત્ય ઉચ્ચ પ્રતિભા હોવાની કસોટી એ છે કે તેની સમક્ષ પ્રણિપાત કરવાનું મન આપણને થાય; અને, (૨) ધંધે લેખક નહિ તેવા પ્રતિષ્ઠાવંત કે પૈસાદાર માણસો લેખક બનીને ધંધાર્થી લેખકો પ્રત્યે ખૂટલ ('ખલેક લેગ') નીવડે છે : આ બે બાકીના બે વક્તાઓએ અનુક્રમે ગંભીરતાથી અને રમૂજમાં કરેલાં મુખ્ય વિધાનો હતાં. —વિ.

નાટક અને ચલચિત્ર

૨

સદ્ગત સ્ટેનિસ્લાવસ્કી

ગયા ઓગસ્ટમાં ગુજરેલા જગવિખ્યાત અભિનેતા તથા સૂત્રધાર^૧ અને મોસ્કો આર્ટ થીએટરના સ્થાપક રા. કોન્સ્ટેન્ટિન સર્જેયેવિચ સ્ટેનિસ્લાવસ્કીના નામથી તો વાચકો અગાધ નથી, પણ તેમની કામગીરીની જાણ આપણી બાજુ, 'શિક્ષિત' વર્ગમાં સુદ્ધાં, બહુ થોડી હોવા સંભવ છે. આ કારણે એક ઈંગ્લિશ વર્તમાનપત્ર-માંની અવસાનનોંધ પરથી અહીં એ વિષય પર અહીં થોડું લખ્યું છે.

સ્ટેનિસ્લાવસ્કી (૧૮૬૩-૧૯૩૮) વાલી^૧ નામે ફ્રેંચ અભિ-નેત્રીના પુત્ર હોવાથી રંગભૂમિના સંસ્કાર તેમણે ગળથૂથીમાં જ

૧. 'પ્રિડયુસર' માટેનો રા. ચન્દ્રવદન મહેતાનો ચબ્દ.

પીધા હતા એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. એમના પિતા મોસ્કોમાં વેપારી હતા અને એ જ શહેરમાં તેમનો જન્મ થયો હતો.

પોતે કિશોરવયમાં કરેલા અભિનયના પ્રયોગો, ધણા સાચા કવિઓના પણ પ્રારંભિક કાવ્યપ્રયોગોની જેમ, બીજા નટોના અનુકરણ તરીકે થયા હતા. પણ—એક બાબત એવી સ્થિતિ કે એ નટો અને નટીઓની કલા અત્યંત ઔપચારિક, રૂઢિવશ બનેલી ને બીજી બાબત એવી સ્થિતિ કે માત્ર રૂઢિઉપચારથી સંતોષાય નહિ તેવી સર્જક પ્રતિભાને અંતઃકરણમાં પોષતો આ ભાવિ નટરાજ આવું બને ત્યાં ચલણી કથાનામી કલા સામે થયા વિના પ્રતિભાવન્તથી રહેવાય જ કેમ? જીવન કોન્સ્ટેન્ટિનથી પણ રહેવાયું નહિ. પોતે રૂઢિવશોની એ જડતાભરી શૃંખલામાંથી કેવી રીતે વેળાસર છૂટ્યા તેનું વર્ણન તેમણે ઝીણવટથી પોતાની આત્મ-કથામાં કર્યું છે. એવી મુક્તિ અતિમોડું થયા પહેલાં મળવાને લીધે જ તેમણે અભિનયકલાને ધર્મપદે સ્થાપી, પોતે રશિયાના નટશિરોમણિ બની શક્યા અને અનુગામી નટોનાં પ્રતિભામુકુલ-ને પૂર્ણ પ્રકૃષ્ટતાએ વિકસવાનું, જેઓ પ્રતિભાવન્ત નહિ ને મેધા-વન્ત હતાં તેમની મેધાને પણ શક્ય તેટલી વધુમાં વધુ સિદ્ધિ સાધવાનું, અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જી શક્યા.

એ સર્વ સિદ્ધિની આદિસાધના થઈ હતી એક ખજાની હાપરીમાં—મોસ્કોપડોચના પુષ્કિનામાં આવેલા તેના સ્ટેનિસ્લાવસ્કીના ઘરને લગતા ખેતરમાં. આ સ્થાને, ત્યારની જૂની રંગભૂમિથી કંટાળ્યા પછી થોડાં જીવન મિત્રોની સહાયતાથી તેમણે નવી રંગભૂમિની નાની પણ મનોહર માંડણી ઊભરબેર કરી. ઊગતા નાટ્યકારોની એ બાળમંડળીમાં નાટ્યપ્રયોગો થતા, એની પર વાદવિવાદ થતા, વિવાદમાં જન્મેલા તત્ત્વબોધના પ્રકાશ ફરીથી વધુ પ્રયોગો થતા. એ પ્રવૃત્તિને નાટ્યરસિકોનું ઠીકઠીક ઉત્તેજન મળતાં, સ્ટેનિ-સ્લાવસ્કીએ પોતાના એ સાથીઓ કોમિસર્યેવ્સ્કી તથા ફેડો-

ટોફના સહકારથી ૧૮૮૮માં 'સોસાયટી ઓફ આર્ટ એન્ડ લિટરેચર' તથા ૧૮૯૮માં ' મોરકો આર્ટ થીએટર'ની સ્થાપના કરી. એ સાદસોના શરૂઆતના વખતમાં તો આખી ય પ્રવૃત્તિની ખીજ બધી તેમ મુખ્ય આર્થિક જવાબદારી પણ તેને માથે હતી.

રશિયન રંગભૂમિએ જે વ્યાપક અસર ગયા ચાર દાયકામાં એ દેશમાં તેમ જ બીજા દેશોમાં કરી છે તે ઘણે ભાગે આ મહાન અભિનેતાની ભાવનાઓ તથા પરિપક્વ ઉત્સાહને આભારી છે. વળી તેમણે જ ચેકોવની ઉમદા સર્ગશક્તિને સૌથી પહેલી પારખી હતી હતી અને તેનાં રચેલાં નાટકો પોતાની રંગભૂમિ પર યથાયોગ્ય સજ્જવટથી ઉતાર્યાં હતાં. ખંને કલાનુરાગીઓની કક્ષામાં સોવિયેટ ક્રાંતિ પહેલાંના રશિયન જીવનનું—એ જીવનના ઠાલાપણા અને આળાપણાનું, તેની કરુણાજનક નિર્બળતાનું, તેની વિચિત્ર ગતપ્રાણ આધ્યાત્મિકતાનું, દેશને માથે ઝઝૂમી રહેલી વિપત્તિ સામે સૌ નિઃસદાય છે એવા જ્ઞાનનું, પોતાના એ ખંડીકરણ સમક્ષ મૂઢ પ્રારબ્ધવશતાથી શિર ઝુકાવવાનું આવાં એ જીવનનું—પ્રતિગિમ્બ ઝીલાયું છે.

સ્ટેનિસ્લાવસ્કી ખુલ્લી રીતે કે ઝાઝું સક્રિયપણે ક્રાન્તિવિરોધી નહોતા અને જનતાં લગી સોવિયેટ સરકાર જોડે સારાસારી રાખતા. એ સરકાર પણ એમની અભિનય-કલાધીશ તરીકેની આન્તરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાને કારણે એમને નભાવી લેતી. બાકી એમનું સાચું તાદાત્મ્ય તો ક્રાન્તિપૂર્વની જે સમાજરચનાનું પોતે ફક્ત હતા તેની જીવનપ્રણાલી સાથે છે એમ ઘણી વાર વર્તીઈ આવતું. એમના અવસાનથી જગતે જેમ એક જિંદી કાટિનો કલાસ્વામી ખોયો છે તેમ એક ભવ્યાકૃતિ અને ધૃતિમાન, ઉદાર અને આત્મભોગી પુરુષ પણ ખોયો છે.

કેળવણી

૩

ઈલાકાની માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદ

મુંબઈ ઈલાકા માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદનું તેરમું અધિવેશન સુરત મુકામે સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલમાં ઓક્ટોબર તા. ૧૭થી ૧૯મી સુધી ભરાયેલું. તેના પ્રમુખ તરીકે પૂનાના ગોખલે ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ પોલિટિક્સ એન્ડ ઇકોનોમિક્સના પ્રિન્સિપલ શ્રીયુત ડી. આર. ગાડગિલ, એમ. એ; એમ. લિટ. (કેમ્બ્રિજ) એમની વરણી થઈ હતી અને સ્વાગતસમિતિના અધ્યક્ષસ્થાને દિવાન બહાદુર સુનીલાલ માણેકલાલ માંધી, બી. એ; એલએલ. બી. એડવોકેટ હતા.

આ અધિવેશનને અંગે તા. ૧૬મી ઓક્ટોબરે કેળવણી-વિષયક એક પ્રદર્શન પણ યોજાયું હતું, જેની ઉદ્ઘાટનક્રિયા પ્રિન્સિપલ કે. એસ. વકીલે કરી હતી.

આર દિવસનો કાર્યક્રમ ભરચક હતો અને જે રીતે તે પાર જિત્યો તે બેતાં યોજનાશક્તિ અને જહેમત માટે કાર્યકરોને ખૂબ ધન્યવાદ જરૂર આપી શકાય. કાર્યક્રમ જોટલો ભરચક હતો તેટલો જ સુંદર અને વ્યવસ્થિત પણ કહી શકાય અને એ સર્વ સરસતા તથા વ્યવસ્થાની પાછળ કોઈ એક ખાસ વ્યક્તિના વિચાર-શક્તિ અને કાર્યશક્તિની નોંધ-ધ્યાયપૂર્વક લઈ શકાય તો તે અધ્યાપક માધમી ચંદ્રવદન સુનીલાલ શાહની, અને આર્થિક વ્યવસ્થા માટે દિ. બ. ગાંધીની.

રવિવાર તા. ૧૬મીએ સવારમાં ફેડરેશનની કાઉન્સિલની સભા થઈ તેમાં પરિષદ સમક્ષ મેલવાના ઠરાવો નક્કી થયા બાદ સાંજના પાંચ વાગે પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા અંગે પ્રિન્સિપલ વકીલનું બાપણુ થયું જેનો મુખ્ય સૂર એ હતો કે પુસ્તકિયા જ્ઞાન-

ને સ્થાને વસ્તુજ્ઞાન, વિવાદને બદલે વર્તન અને નિષ્ક્રિય લાજુતરને સ્થાને સક્રિય કેળવણી, તેમાં જ પ્રદર્શનની ઉપયોગિતા. પ્રદર્શનમાં જુદા જુદા વિભાગો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા જેમ કે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે; અને દરેક વિભાગ માટે અલગ અલગ ખંડ અને પ્રદર્શકો હતા. સામાન્ય રીતે જને છે તેના ફરતાં વિશેષ રસ આ પ્રદર્શનમાં સર્વ પ્રેક્ષકોએ લીધો હતો. પ્રદર્શનનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માટે તા. ૧૭ મીએ સાંજનો સમય કાબલ રાખવામાં આવ્યો હતો તેથી ખરું જોતાં પ્રદર્શન માટે એક નહિ પરંતુ બે દિવસ પ્રેક્ષકોને મળેલા અને તેનો લાભ સારા પ્રમાણમાં લેવાયો હતો. રાતના સાડાઆઠથી કેળવણીવિષયક આમોદાન રેકર્ડ તથા ટોકીઝની યોજના હતી. આ માટે જાપાનના કોન્સલ વગેરેની મદદ હતી.

તા. ૧૭મીએ રહવારમાં સંધ્ય(ફિડરેશન)ની કાઉન્સિલનો ફોટો લેવાયો અને અધિવેશનની શરૂઆત દિ. બ. ગાંધીના સ્વાગત-ભાષણથી થઈ. સુરત શહેરની પ્રાચીન જાહેજલાલીતું વિદ્યાગાવ-લોકન કરી તેમણે સાર્વજનિક સોસાયટીનો કેળવણીના ક્ષેત્રમાંનો જે ખાસ દિસસો તેતું વર્ણુન કર્યું અને શિક્ષકોના સંગઠનની આવ-સ્થકતા દર્શાવી; સહકાર, સેવા અને પ્રમાણિકતાથી કામ લેવા સમજાવ્યું. પ્રિન્સિપલ ફેમ્પ્ટને જીવન ખેલી જાણનારને શોભે એવી સરસ છતાં સમર્થ ચૈલીથી ગયા વર્ષના કામનો અહેવાલ તથા કેળવણી અને શિક્ષકો સંબંધી અમુક વિચાર આપ્યા હતા. માંગલિક પ્રવચન પ્રેફેસર કે. ટી. શાહે કર્યું હતું. તેમની વક્તવ્યશક્તિએ સર્વને મુગ્ધ કર્યા હતા અને તેમનાં વચનો પણ અર્થગંભીર છતાં વિનોદી તથા માર્મિક હતાં. શિક્ષણમાં સ્વાતંત્ર્ય અને શિક્ષકો-ના ચારિત્ર્ય પર તેમણે ભાર મૂક્યો હતો. બાદ સ્વાગતસમિતિના ઉપા-ધ્યક્ષ પ્રિન્સિપલ શાહનું પ્રવચન અને પ્રિન્સિપલ ગાડગિલનું પ્રમુખ-રથાનેથી ભાષણ યથું હતું; ચોધાર અને વિચારપૂર્ણ એ હતું. જોષી-સમિતિ અને હોડો-સમિતિના રિપોર્ટની જાંડી, ઘસનાત્મક સમીક્ષા;

કેળવણી એ નૂતન રાષ્ટ્રસર્જનના પાયારૂપ હોષ એ ક્ષેત્રમાં બહુ બહુ, ધીરગંભીર વિચારની આવશ્યકતા; પ્રયોગ અને અનુભવની તીવ્ર અને સાચી કસોટી સિવાય સિદ્ધાંતો અને મત-તંત્રોની અશક્તતા; શિક્ષકોની જવાબદારી; નૂતન યુગને પિછાનવાનું અને કટિબદ્ધ થવાનું આવાહન વગેરે શિક્ષણને લગતા વિધવિધ વિષયો પરની તેમની સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિનું તેમાં દર્શન કરી સર્વને અનેરો આનંદ અને અનેરો માન ઊપજ્યાં હતાં. માધ્યમિક શિક્ષણ, વિશેષ પ્રિન્સિપલ, ગાડગિલનો સીધો અનુભવ નહિ જોડેલો તથાપિ તેમણે એ વિષય પર જે પ્રકાશ ફેંક્યો તેનાથી બલબલા અનુભવી આશ્ચર્યચકિત થયા અને ઇચ્છવા લાગ્યા કે ગાડગિલસાહેબ જેવા પ્રમુખ તેમને હમેશાં મળતા રહે.

અગિયાર વાગે ફેડરેશનની રીટાયરિંગ કાઉન્સિલની સભા મળી અને બપોરના ત્રણથી રાતના આઠ વાગ્યાં સુધીના સમયમાં પ્રદર્શન તથા કેળવણીવિષયક વિધવિધ વસ્તુઓનાં વિકેતાના મંડળોની મુલાકાત, અલ્પાહાર, તથા કોડક કંપનીની ફિલ્મો જોવાનું આદ્ય. રાત્રે નવથી અગિયાર સુધી સૂરતની જૂદી જૂદી શાળાઓ તથા મંડળોની બાળાઓએ સુંદર ગરબા ગાયા.

તા. ૧૮ તથા તા. ૧૯મીના રોજ કાર્યક્રમમાં સહવારે સાડાસાતથી સાડાઆઠ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ તરફથી વોલી બોલ વગેરે રમતગમતો રમાઈ, અને (૧) કેળવણીવિષયક આપણી રચના કેવી છે અને કેવી હોવી જોઈએ (૨) શાળાનિરીક્ષણ તથા દેખરેખ અને (૩) પરીક્ષાઓ એ વિષયો પર પ્રોફેસર આર. પી. પંજ્યા, શ્રીયુત બી. પી. દલાલ અને જે. એમ. ઉપાધ્યાય, તથા શ્રીયુત હરભાઈ ત્રિવેદી તરફથી ચર્ચા ચાલેલી.

શ્રીયુત એસ. આર. બીસે, એસ. યુ. શુક્લ, વી. કે. જોષી તથા શ્રીયુત દામજે એમણે (૧) કેળવણીની પુનર્રચનાની વિવિધ ચોગ્ગનાઓની સમીક્ષા અને (૨) અભ્યાસક્રમની બદલારની પ્રવૃત્તિઓ એ વિષયો પરત્વે ટૂંકા વિવેચનો કરેલાં.

તા. ૧૯મીએ (૧) અધ્યાસકમંચેજના (૨) આપણી કુળવંશીની રચનાને રાષ્ટ્રીય કવી રીતે બનાવી 'શકાય (૩) માધ્યમિક શાળાઓમાં હુન્નરી તાલીમ અને (૪) 'દસ્થ' શિક્ષણ એ વિષયો પર ત્રીયુત મળમુદાર, શુકલ, પરીખ, ટારકર, ઠાકર, બીસે તથા હરસેકર એમણે ચર્ચા કરી હતી. આ સર્વ ચર્ચાઓની અંદર દરેકનું કંઈક મૂલ્ય તો હતું જ પરંતુ કાંઈક ખરેખર સારબૂત, મૌલિક અને સાચક મળ્યું હોય તો તે માત્ર શ્રી હરભાઈ અને શ્રી બીસે પાસેથી બાકીની વાતોની કાટિ સાવ સામાન્ય હતી.

પરિષદે પસાર કરેલા ઠરાવોમાં નીચેના મુદ્દાની ખાસ નોંધ લેવી ઘટે છે:-

(૧) આપણા ઇલાકાની માધ્યમિક શાળાઓમાં કાંમ કરતા શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિ વિષે વિશ્વાસપાત્ર આંકડા મેળવવા પરિષદે એક વગદાર સંગિતિ નીમી છે.

(૨) જોષી-સમિતિના નિવેદન પર બીજી 'એક' સમિતિ સંપૂર્ણ વિચાર કરી પોતાનું નિવેદન તૈયાર કરશે.

(૩) અંગ્રેજી સિવાયના સર્વ પ્રશ્નપત્રો અંગ્રેજી ઉપરાંત ગ્રાંતીય ભાષાઓમાં છાપવાની પરિષદે મુબાઈ વિદ્યાપીઠને બલામણુ કરી છે.

(૪) માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોને સેનેટમાં ખાસ પ્રતિનિધિત્વ મળે એ માટે ૧૯૨૮ના યુનિવર્સિટી એક્ટમાં સુધારો કરી માધ્યમિક શિક્ષકોને એક મતદારવિભાગ બનાવવાનો પરિષદે સરકારને આગ્રહ કર્યો છે.

ઉપરાંત શિક્ષકો માટે પ્રોવિડન્ટ ફંડની યોજના, રજા, પગાર, કાયમી નોકરી, વગેરેનાં વાજબી ધોરણુ, એકપક્ષી કરારોની નાબૂદી છૂટા કરવાનાં સ્પષ્ટ કારણો લેખી રૂપે જણાવવા વગેરેની માગણીઓ થઈ છે. મુબાઈમાં સરકાર તરફથી જોલવામાં

આવનાર શારીરિક તાલીમની સંસ્થામાં માત્ર ટ્રેડ્યુએટોને નહિ પરંતુ અન્ડરટ્રેડ્યુએટોને, પણ દાખલ કરવા અને એવી ખાનગી સંસ્થાઓને આર્થિક મદદ આપવા પરિષદે સરકારને વિનંતિ કરી છે.

આપણે ઇચ્છીશું કે સર્વ ઠરાવોનો થોડો ખર્ચો અમલ થાય. તા. ૧૯મીએ પરિષદના પ્રમુખ શ્રીમુત ગાડગિલનું સમાપ્તિવચન અણધારી પણ સ્વાભાવિક રીતે હૃદય કક્ષાએ પહોંચ્યું અને લગભગ દોઢ કલાક સુધી તેમણે પોતાના સંયોગ સ્પષ્ટ વિચાર અને વાણીપ્રવાહમાં શ્રોતાઓને તક્ષીન રાખ્યા. એ ભાષણનો મુદ્દો હિંદુસ્તાનીનું દરજ્જાત શિક્ષણ એ હતો. સામાન્ય પ્રણાલિકાથી જુદા પડી તેમણે કહ્યું કે મુખ્ય અને સામાન્ય શિક્ષણ તો માતૃભાષાનું જ હોવું જોઈએ; રાષ્ટ્રીયભાવના તેથી વધશે અને નહિ કે હિંદુસ્તાનીથી. જેમને પોતાના પ્રાંતની બહાર કામ કરવાનું હોય કે વ્યવહાર હોય તેમને માટે જ એક વ્યવહારભાષા તરીકે હિંદુસ્તાની જરૂરની છે; પરંતુ એવા કેટલાક? એમની અપેક્ષાએ અદ્ય સંખ્યાને માટે સમસ્ત પ્રજાની શક્તિ અને સમય પર વગરવિચાર્યો જોજો ન જ પડવો જોઈએ. જેમ અંગ્રેજોના બાર દરેક પર ન હોવો જોઈએ, તેમ માતૃભાષાએ હંમેશ પહેલી જ, મુખ્ય અને સર્વસામાન્ય; અંકારણું બુદ્ધિબેદ નહિ જ; નૂતન કેળવણીનું ઘડતર ઉતારણથી ન થાય, ખૂબ ધીમ રખાય અને પૂર્ણ વિચાર થાય એ એમનો પ્રેરક સૂર હતો.

તા. ૧૯મીએ સર્વ મહેમાનો તથા સ્વાગત-સમિતિના સભ્યો માટે જમણ રખાએલું. તે દૈન્ય સ્નેહમયું એકતામયું લાગતું હતું. છેવટના કાર્યક્રમમાં શિક્ષકોએ જે સંગીત સંબંધાળ્યું અને પાઠ બજાવ્યા તેમાં તેમની સેવાવૃત્તિ માટે તો બે મત હોઈ ચકે જ નહિ પરંતુ વુલ્ફીનાં વિલાપનું શેકરપીપર-રચિત અંગ્રેજી સંભાષણ અને એક અતિશય વિનોદી પાઠ ન થઈ હોત તો

સારું કહેવાત. આવા પ્રસંગે પાઠો યોગ્ય એ અલખત ૪૪ છે, પરંતુ તે માટે અનુભવીઓની સલાહ અને યોગ્ય પાત્રોની અને પાઠોની પસંદગી થવી જોઈએ.

મનોરંજનના કાર્યક્રમમાં બહેન કુસુમ દેસાઈનું મધુરનૃત્ય, બહેન નલિની જોગજેકરનાં ગીતો તથા અમુક શિક્ષક ભાઈઓનું સંગીત અને અભિનય ખાસ પ્રશંસાપાત્ર લેખાય.

એકંદર તો સૂરતને આંગણે પરિષદે મળવાનું સ્વીકાર્યું, ૨૫૦ જેટલા મહેમાનો બહારથી પધાર્યા, પરિષદના કાર્યમાં સેંકડો નરનારીઓએ રસપૂર્વક ભાગ લીધો, એ સર્વને માટે સુખકર સગવડમયું વાતાવરણ અને વ્યવસ્થા જામ્યાં, લગભગ બધાને એમ લાગ્યું કે અપૂર્વ સફલતા પરિષદને મળી એ સૂરતના સ્વયંસેવકો, શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે શાભામયું અને ગર્વમયું છે.

દિનકરરાય જાદવરાય વૈષ્ણવ

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

૪

‘આર્ય’ અને ‘જૈન’ સમાનાર્થ

પ્રાસ્તાવિક :

શ્રી અરવિંદની ‘આર્ય’ની બાવનાનું બાધાંતર કરવા માટે સદ્ગત વાઘીલાલ મોતીલાલ શાહ શા માટે પ્રેરાયા હતા તે વાતનો સ્ફોટ તો તેઓએ તેમની આ ટૂંકી નોંધ દ્વારા કરેલો જ છે. સાચી વાત તો એટલી જ છે કે જે અર્થમાં શ્રી અરવિંદ ‘આર્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે લગભગ તે જ અર્થમાં વા. મા. શાહે ‘જૈન’નો બાવ સમજાવ્યો છે. ખીજી બાજુએ એ વાત પણ ખરી જ છે કે વિચારક

૧. આ નોંધના લખાણની નેડણી, સંપાદકની ઈચ્છાનુસાર, તેમની હાયપ્રતમાં છે તે જ રાખી છે.—સ. ‘મા.’

વાડીલાલે સ્વીકારેલો એ 'જૈન' શબ્દ જ જનતામાં ગેરસમજ ઉપભવનાર થઈ પડ્યો છે. એ શબ્દનો સાચો બાવ સમજવાની ખરેખરી ગરજ જોને હોય તેણે તેની કિંમત બારવા તરીકે એ સદૃગત ચિંતકનાં નીચે જણાવેલાં લખાણોને અભ્યાસવાં ધટે છે. 'જૈન હિતેચ્છુ'માં પ્રગટલાં એ લખાણોનો નામનિર્દેશ નીચે મુજબ છે:

૧. 'જૈન બનવાથી હણી થતી મુશ્કેલીઓ' : લેખક 'ઉમેદવાર જૈન' [જૈન હિતેચ્છુ : સને ૧૯૧૪, અનુચારી : પૃષ્ઠ ૮૦-૮૮]
૨. 'એકાંતની પ્રેરણાઓ અથવા અંગત અનુભવો' : લેખક 'સમયધર્મ' [જૈ. હિ. : સને ૧૯૧૪, સપ્ટેમ્બર : પૃષ્ઠ ૭૨૧-૭૨૭]
- ૩ 'જૈન શાસનનું વિશાળ કર્તવ્યક્ષેત્ર' લેખક 'સમયધર્મ' [જૈ. હિ. : ૧૯૧૪, મે : પૃષ્ઠ ૩૩૬-૩૪૩]
૪. 'જૈન રૂતિ' (Spirit of Jainism) લેખક 'સમયધર્મ' [જૈ. હિ. ૧૯૧૫, અનુચારી : પૃષ્ઠ ૧-૧૨]
૫. 'નૂતન સંવત્સરી પત્રિકા' : લેખક 'સમયધર્મ' [જૈ. હિ. ૧૯૧૫, સપ્ટેમ્બર : પૃષ્ઠ ૨૩૩-૨૩૮]
૬. 'જૈન અને જૈનેતર જગત' લેખક : વા. મો. શાહ [જૈ. હિ. ૧૯૧૭, જુન : પૃષ્ઠ ૨૨૦-૨૩૧]
૭. 'જૈન પ્રવ્રજો મૃત્યુધંટ' : એ અવાજના મૂળની તપાસ : વા. મો. શા. [જૈ. હિ. ૧૯૧૮, મે : પૃષ્ઠ ૧૯૦-૭૧૧]
૮. 'હજી પણ વાડીલાલ જૈન નામને કેમ વગળી રહ્યો છે ? શું એ પંથમોહ નથી ?' લેખક : વા. મો. શાહ [જૈ. હિ. ૧૯૨૦, સપ્ટેમ્બર : પૃષ્ઠ ૫૬-૬૩]
૯. 'જૈન દીક્ષા : પ્રથમ ખંડ' : [પ્રથમ આરૂતિ સને ૧૯૨૯]

આ બધાં લખાણોનાં મનનપૂર્વકના અધ્યયન પછી અભ્યાસક્રમે આગો-આપ સૂઝી આવશે કે આજના કહેવાતા 'ધર્મ' કે કહેવાતી 'નીતિ' નામની કોઈ ચીજનો ઉપદેશ કે મર્મ એ વા. મો. શાહના 'જૈન' શબ્દના પેટા-

૧. 'ઉમેદવાર જૈન' અને 'સમયધર્મ' : એ વા. મો. શાહે પોતા માટે થોળેલાં અનેક તખ્તસો માંદેના, છે. — જિ. વી. હેમાબ્દી

જમાં છે જ નહિ; વાડીલાલ શાહનો, જૈન એટલે તો પ્રકૃતિથી-શુભથી 'જન' માત્ર નહિ, પણ 'જૈન' હોય એવો મનુષ્ય; એ 'જૈન' સામાન્ય મનુષ્ય નહિ, પરંતુ ' મનુષ્યવિરોધ ' હોય; એ જૈન એટલે જ્ઞાન અને હિમાચલી બાબે 'માત્રાઓ' જેના પર ચડી ચૂકી હોય, એવો 'જન' અથવા મનુષ્ય. દુઃકમાં એ 'જૈન' શબ્દનો ઉપયોગ સમૂહસ્પર્શક અર્થમાં નહિ પણ લાવનારૂચક અર્થમાં તેઓ કરતાં એ વાત સમજવા માટે તેમનાં 'જૈન હિતેચ્છુ'નાં મુખપૃષ્ઠ પર અપાતાં મુદ્રામંત્રોનો ઉતારો કરી લેવો વધુ ઠીક યદ્યપડશે :

“ દુનિયા સરમાં જટલાં જટલાં જૈનત્વ જૂપાયેલું [જૈણતામાં રહેલું=Unevolved] હોય તટલાં તટલાંથી તહેને બહાર લાવનારૂં અને માત્ર 'જૈનત્વ'ને જ [નહિ કે જૈન પંથ કે શીરકા કે સમાજને કે ક્રિયાને] પૂજનારૂં પત્ર. ”

‘ An organ that aims at nothing but searching for, finding, admiring the Will-to-Power from all quarters, friendly as well as inimical. ’

‘ જીવલું એ કીડાનું લક્ષ્ય : જીતલું એ જૈનનું લક્ષ્ય. ’

‘ A friend of the Lover of Victory whoever he may be. ’

જેતપુર: તા. ૨૩-૮-૧૯૩૮

—ત્રિ. વી. હેમાણી]

મહેં જિંદગીનું લક્ષ્ય ‘ જૈનત્વ ’ અર્થાત Will-to-Victory અથવા Will-to-Conquer-વિજિગિષા એ જ માન્યું છે; મહેને સહમજ્જયું છે કે આર્યાવર્તી કે જે દુનિયાની સધળી પ્રજાઓ કરતાં તત્ત્વજ્ઞાન-અધ્યાત્મશાસ્ત્રને સગતી શોધખોળમાં વધારે આગળ વધેલો દેશ છે, તેના સર્વોત્તમ પૂર્વોચાર્યોએ એ તત્ત્વ પર જ સૌથી વધારે બાર મૂક્યો છે; અને આધુનિક યુરોપના સર્વોત્તમ વિચારક ક્રેડરિક નિત્શેએ પણ એ જ તત્ત્વને શોધીને લોકપ્રિય કરવામાં જિંદગીની આહુતિ આપી હતી. જેમ જેમ મહારૂં વાંચન વિસ્તાર પામતું જાય છે તેમ તેમ મહારી આ માન્યતાને વધારે ને વધારે ટેકા-અનુમોદન-મજબૂતી મળે છે.

હમણાં 'આધુનિક' વિચારકોમાં શિરોમણિ એવાં શ્રી અર-
બિંદો ઘોષિના ઇ. સ. ૧૯૧૪માં 'સંખ્યાએલા એક લેખનો' મહત્તે
પરિચય થયો, જે વળી સવિશેષપણે મહારી માન્યતાને યુષ્ટિ આપ-
નાર હોવા ઉપરાંત 'આર્ય' નામથી ઓળખાતા સમસ્ત વર્ગનું
'જૈન' નામથી ઓળખાતા સમગ્ર વર્ગ સાથે સગપણ મેળવી
આપનાર લાગ્યો. આ નીચે આપેલા 'લેખના' વિચારો પરથી
રહમત્તશે કે આર્ય અને જૈન સમાન અર્થસૂચક શબ્દો છે :

“ હિંદના લોકો, 'આર્ય' શબ્દમાં રહેલો બાવ ભૂલી ગયા
છે. પાશ્ચાત્ય શબ્દશાસ્ત્રે 'આર્ય' શબ્દને માત્ર અમુક જાતિ
(Race) સૂચક અર્થ આપ્યો છે. હમણાં હમણાં શબ્દશાસ્ત્રીઓમાંના
પણ કેટલાક ઉંડા શોધકોએ એ શબ્દને એક જાતિને બીજી જાતિથી
ભિન્ન બતાવવા માટે નહિ પણ એક સંસ્કૃતિ (Culture) ને દુનિયા-
ની બીજી સંસ્કૃતિઓથી ભિન્ન બતાવવા માટે યોગ્યતા
શબ્દ તરિકે પિછાનવાની શરૂઆત કરી છે. એમ કરવાનું કારણમાં
તેઓ કહે છે કે વેદમાં 'આર્ય' પ્રજા એ નામ એવા વર્ગ
માટે વપરાયું છે કે જે વર્ગમાં અમુક પ્રકારની જ સંસ્કૃતિ હતી,
અમુક જ પ્રકારના આચાર-વિચાર હતા, અમુક જ પ્રકારની
માન્યતાઓ અને ભાવનાઓ હતી.

છેલ્લું કેટલુંક થયાં 'આર્ય' શબ્દ અમુક નૈતિક અને
સામાજિક ભાવના સૂચવવા માટે વપરાવા લાગ્યો છે, કે જે ભાવના-
માં સુબ્યવસ્થિત જીવન, સંરંજતા, સભ્યતા, મહત્તા, પ્રમાણિકતા,
હિંમત, નમ્રતા, પવિત્રતા, દયા, અશક્તની રક્ષા, ઉદારતા,
સામાજિક કર્તવ્યોનું પાલન, માનની પ્રિપાસા, ડાહ્યા અને મોટા
તરફ માનની લાંબણીઃ ઇત્યાદિ ગુણોનો સમાવેશ થતો હોય. બીજા
શબ્દોમાં કહીએ તો બ્રાહ્મણની લાંબના (Ideal) અને
ક્ષત્રિયની ભાવના એ બન્નેનો સરવાળો તે આર્યત્વ એમ
મનાવા લાગ્યું છે. આ ભાવનાથી જુદી જાતની ભાવનાને માન-

નારા-એટલે જૂઠું, સખ્તાર્ધ, શક્તા, કૂરતા, ઇત્યાદિનો. જહેમાં સમાવેશ થતો હોય એવી ભાવનાઓને માનનારાને 'આર્થ' મનાય છે.

તુલનાત્મક શબ્દશાસ્ત્રના પ્રાથમિક સમયમાં વિદ્વાનો શબ્દોના ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રજનો પુરાણો ઇતિહાસ મેળવવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેઓએ એવી 'કલ્પના' કરી હતી કે આર્થ શબ્દ અર્ એટલે ખેડવું એ ઉપરથી થયો છે, માટે તેઓ ખેતી કરતા હોવાથી એમનું નામ 'આર્થ' પડેલું. આ કલ્પનાને સત્યનો ટેકો નથી, તથાપિ જે આધ્યાત્મિક અર્થમાં ખેતી શબ્દને વિચારીએ તો આત્માની ખેતી કે વિકાસ કરવાના કામને પ્રાધાન્ય આપનાર પ્રજા તરીકે આર્થ શબ્દ અર્ ખેતી કરવી એ શબ્દ પરથી નીકળ્યો હોવાની 'કલ્પના'ને સ્વીકારવામાં બહુ હરકત નથી. પણ ખરી હકીકત જુદી જ છે.

આર્થ શબ્દનું વધુ સંબંધિત મૂળ અર્ એટલે લડવું એ ઉપરથી ચોક્કો, વીર, બહાદુર એ જણાય છે. એ જ ધાતુ ઉપરથી ગ્રીક લોકોનો યુદ્ધનો દેવ આરીસ (Ares) કલ્પવામાં આવ્યો હતો. એમાં પ્રથમ શારીરિક યુદ્ધ કરવાની શક્તિ અને પછી આધ્યાત્મિક યુદ્ધ કરવાની લાવના સમાવેશી છે.

'આર્થ' તે છે કે જે બહાદુર-વીર હોઈ એક પછી એક પ્રદેશ (આધ્યાત્મિક પ્રદેશ-'ભૂમિકાઓ'-ગુણરચનાકો-stages -planes) પ્રાપ્ત કરતો કરતો ઉચ્ચતમ પ્રદેશ પહોંચવા જૂઝે છે, કશાથી ડરતો નથી, થપ્પડ વાગતાં પણ અટકતો કે પાછો ફરતો નથી, બુદ્ધિ મુંઝાઈ જાય એવી ગહન બાબતમાં પણ બુદ્ધિનો યત્ન છોડતો નથી, બાન ભૂંઝાઈ જાય એવી બાબતમાં પણ આત્માનો યત્ન અળસાવતો નથી, હિંમત અને શક્તિ ખૂટી જાય એવી બાબતમાં પણ પ્રયત્ન ઢીલો કરતો નથી, દેવી ચોદાની માફક દરેક સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ વસ્તુની સહામે લડીને વિજય કરતો આગળ ધપે જ જાય છે, એવો વીર Divine Fighter and Vic-

tor, the noble man, aristos, best, the shres-
htha of the Gita. *

છેક પ્રાયમિક અર્થમાં, આર્થ એટલે પ્રયત્ન, હિત્યાન, જય, આર્થન એટલે એવો મનુષ્ય કે જે પ્રગતિમાં વચ્ચે આવતી એવી જે જે ચીજો ત્હેની અંદર તેમજ ત્હેની બહાર હયાતી ધરાવે છે તે સર્વ ચીજો પર જય મેળવે છે. પોતા પર જય મેળવવો એ એની પ્રકૃતિનો પહેલો મંત્ર હોય છે. પૃથ્વી અને શરીર પર પણ તે જય મેળવે છે અને સામાન્ય મનુષ્યોની માફક સુસ્તી, નિષ્ક્રિયતા, ગતાતુગતિકપણું, મર્યાદા, તૃપ્તિ, એ ચીજોને તે ખમી શકતો નથી, એમના તાળામાં રહેવાની તે ના કહે છે. જિંદગીની જરૂરિયાતોની પણ ગુલામી તે સહી શકતો નથી, ત્હેના સ્થાને પણ બળવો કરે છે અને વિજય મેળવે છે. મન કે જે મનુષ્યને વારસામાં મળેલી 'ભાવનાઓ' તેમજ સમાજમાંથી મળેલી 'ભાવનાઓ' અને ક્ષણિક આકર્ષણથી હિતબળ યતી ભાવનાઓ ઇલાદિનું સંમહરયાન છે ત્હેની પણ તાબેદારી સ્વીકારવા તે ના કહે છે અને હુંદરા-શોષવા, પસંદ કરવા, હુસનાત્મક અને સ્વતંત્ર કિંમત આંકવા સાદસિક પ્રયત્ન જાતે પોતે જ કરે છે. કાષ્ટની બ્યાખ્યાથી કરાની 'કિંમત' નહિ આંકતાં દરેક ચીજની કિંમત પોતે પોતાના ગ્રીહ ઉચ્ચ-વિકસિત સ્વતંત્ર ધોરણથી આંકે

* અરબિક ખાણતી 'આર્થ'ની આ ભાવના ફ્રેડરિક નિત્સોની 'મહાવીર' (Superman)ની ભાવનાને અક્ષરશઃ મળતી છે, [આ વિધાન પ્રકાશપદ છે. -સં. 'માનસી'] અને 'જૈન હિતેચ્છ'ના સને ૧૯૧૮ના મે માસના અંકમાં "તમે ક્યાં હતા છો ?" એ લેખમાં 'યુગપ્રધાન' શબ્દ વડે જે ભાવના સમાજમાં સૌક્રિય કરવા મેં દર્શાવ્યા કરી છે તે ભાવના પણ આને બીલકુલ બંધબેસતી છે. વિરોધ સતોષનો વિષય તો એ છે કે મેં પસંદ કરેલો 'યુગપ્રધાન' શબ્દ જૈન શાસ્ત્રોમાં પરિચિત છે અને યોગ્ય મહિનાઓથી ગુજરાતી રાજદ્વારીઓના લેખોમાં કવચિત્ કવચિત્ એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો જણાય છે. વા. મો. શાહ

છે અને દરેક ચીજમાં સારી-તેમજ :નરસી કહેવાતી, બસી તેમજ દુષ્ટ કહેવાતી દરેક ચીજમાં-કયે ખૂણે અને કેવા રૂપમાં પ્રૌઢતા તેમજ શક્તિ અને સત્ય છે તે જોવા શોધવા પાછળ સખળી શક્તિઓ ખર્ચે છે.

For always the Aryan is a worker and a warrior. He spares himself no labour of mind or body whether to seek the Highest or to serve it. He avoids no difficulty, he accepts no cessation from fatigue. Always he fights for the Coming of the Kingdom within himself and in the world.^૧

પૂર્ણતા પામેલો આર્ય, એતું નામ અહંત.

વાટકોપર સને ૧૯૨૦, સપ્ટેમ્બર

વાઠીલાલ માતીલાલ શાહ

વિજ્ઞાન

૫

દ્રષ્ટિ અને તેને સહાયકારી-કૃત્રિમ સાધનો

પ્રકાશના ક્ષેત્રમાં અનેક નાનાં મોટાં સંશોધનો માટે સુવિખ્યાત હોર્ડ રેલેએ આ વર્ષના (૧૯૩૮ના) સપ્ટેમ્બર માસમાં હેમ્બ્રિજમાં

---

૧. સરખાવો આ વિચારો ત્રણાં 'નમ્ર સત્ય' માંના વિચારો સાથે, તેમજ સ્થળે સ્થળે 'જૈન' શબ્દ માટે આપેલાં વિવેચનો સાથે, તેમજ સરખાવો આ વિચારોને નિત્યોના 'બિયોન્ડ ગુડ એન્ડ ઇવિલ' (Beyond Good & Evil) માંના વિચારો સાથે. I am really proud to have unconsciously harmonised the three philosophies : the Jain, the Vedantic & the Nietzschean, through my various writings written during

મળેલી ધ્રિષ્ટિશ વૈજ્ઞાનિક પરિવદના પ્રમુખસ્થાનેથી, મનુષ્યની દષ્ટિ અને તેને વિસ્તારવામાં મદદરૂપ વૈજ્ઞાનિક સાધનો પરત્વે, સમસ્ત દષ્ટિવિજ્ઞાનનું, અવલોકન કરતું વ્યાખ્યાન આપ્યું.

ઈન્દ્રિયો વડે મેળવાતી સર્વ માહિતી વસ્તુસ્થિતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરાવે છે કે નહિ તે વિષય વ્યાખ્યાનની શરૂઆતમાં ચર્ચાતાં લોડ રેડેએ કહ્યું કે મધ સદીના ધણા વૈજ્ઞાનિકો કહેતા કે સામાન્ય રીતે સીધું ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન ક્રાંતિકારક હોય છે. આના પુરાવામાં તેઓ જણાવતા કે રથૂલ કદમાં જણાતી સર્વ વસ્તુઓનું કદ ધણું સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તેથી વિશ્વનું ખરું રૂપ જે ઝાઝે ભાગે શન્ય-મય છે તેને ખદ્દમે અદ્યતિત રથૂલ સ્વરૂપે દેવાનો ભાસ થાય છે. પણ આ વૈજ્ઞાનિકો ભૂલી જતા કે કોઈ ઈન્દ્રિયો, જીવનમાં ધીમે ધીમે થયેલી ઉત્ક્રાંતિના પરિણામરૂપે છે અને તે બીજા પ્રાણીઓની જેમ મનુષ્યમાં પણ તેની મૂળ જરૂરીઆતો-ખોરાકની શોધ અને જીવ માટે દુશ્મનો સાથે લડવા માટે જ સરખાએલી છે. નૈસર્ગિક સર્વ ઘટનાની સમજ આપવા કે તે માટેનાં સંશોધનો કરવા ઈન્દ્રિયો સરખાએલી નથી. તેનાથી જે કાંઈ ઓળખાત તેનો ખરો અર્થ તો ઉચ્ચ કોટિએ ચઢેલી મનુષ્યની બુદ્ધિ જ કરી શકે. નવાં સંશોધનો કરવા તે બુદ્ધિ મૂળ ઈન્દ્રિયોને મદદરૂપ નવાં સાધનો ઉત્પન્ન કરી શકે અને તે રીતે પહેલી નજરે લાગતી ભૂલભ્રમભણીમરેલી દુનિયામાં કુદરતે રચેલા માગો શોધી શકે. આંખ અને ચરમાં

આમ મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલાં સાધનોમાં, આંખને મદદરૂપ અનેક યંત્રો રચાયાં છે, જેના વડે આપણી દષ્ટિ વિશ્વના ખૂણે-

various stages of my own thought-development. And the wonder of wonders is that the task accidentally falls upon one who has read very little of the Jain Scriptures or the Vedas. —વા. ગો. શાહ.

ખૂણામાં ફરી વળવા સમર્થ નીવડી છે. પણ તે મંત્રાને સમજવા પહેલાં આંખની અદ્ભુત રચના સમજવી જરૂરની છે. પ્રાણી-સૃષ્ટિને અપાયેલી આ કુદરતની મોંઘી બક્ષીસ વડે સાધારણ રીતે આપણે આપણી સામેના અર્ધગોળ ક્ષેત્રમાં એક સાથે નજર કરી શકીએ છીએ, અને વેગથી ચાલી રહેલા સર્વ ફેરફારો આંખો વડે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. દિવસના સફેત પ્રકાશમાં જે રંગ સૌથી વધુ પ્રમાણમાં છે તેજ રંગ આંખને સૌથી વધુ ઉત્તેજિત કરી શકે છે. પહેલાં કહ્યું તેમ મનુષ્યની મુખ્ય જરૂરત—ખોરાકની શોધ અને દુશ્મનોથી સાવચેતી,— એ જાને કામ કરવા આ રીતે રચાયેલી આંખ સંપૂર્ણ છે. આંખના આ ગુણો—ખાસ કરીને સાદી આંખે જાણાતા વિશાળ ક્ષેત્રનો ભોગ આપીને, કેટલાક નવા ગુણો—આંખને સંશોધનોમાં મદદ કરવા મેળવી શકાય. આંખના કુગ-કાચની રચનામાં કૃત્રિમ ઉમેરો કરી આપણે અત્યંત દૂરની કે અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોઈ શકીએ.

પ્રકાશના જે રંગો આંખ જોઈ શકે છે તેના કરતાં સેંકડો-ગણા આંખના નેત્રપટ(Retina)ને બદલે ફોટોગ્રાફની પ્લેટનો ઉપયોગ કરવાથી જોઈ શકાય છે. વળી નેત્રપટને ઠેકાણે પ્રકાશથી ઉત્તેજિત થઈ વિદ્યુતપ્રવાહ ઉત્પન્ન કરતા 'ફોટોઇલેક્ટ્રીક સેલ'ના—ઉપયોગથી, નેત્રતંત્રીઓને ઠેકાણે તે સેલને જોડેલા તારથી અને મગજને ઠેકાણે પ્રવાહ માપતા ગેલ્વેનોમિટરના ઉપયોગથી, સાદી દૃષ્ટિએ મેળવેલી મનની છાપને ઠેકાણે આપણે કાગળ ઉપર ચોક્કસાઈથી માપી શકીએ તેવી છાપ મેળવી શકીએ છીએ. પ્રકાશ-કણો અને તેની શક્તિ તેના વડે માપી શકાય. પરમાણુની રચના વા ભેદ તેનાથી જાણી શકાય, દર પળે નવું પામતા સ્વયં-સુરક્ષ 'રેડીઓ એક્ટિવ' પદાર્થોનું નિરીક્ષણ કરવા પણ તે ઉપયોગી થાય અને મૂળ તત્ત્વોના પરસ્પર સંબંધોને ઓળખવા પણ તે આપણને સદાપતા આપે.

દષ્ટિને અતિશય સહાયકારી એવી અવૌચીન વિજ્ઞાનની આ સિદ્ધિઓને આપણે જાણીએ તે પહેલાં નેત્રની રચના વિશે કાંઈક ઉદ્દેશ્ય કરીએ. આંખમાં સળી અને શંકુ (rods and cones) એ બે પ્રકારનાં પ્રકાશથી ઉત્તેજિત થતાં મહત્ત્વનાં તત્ત્વો છે. સળીઓની મદદથી અંધારામાં રાત્રે જોવાનું શક્ય બને છે. રંગો તેનાથી જાણખી શકાતા નથી. નિશાચર પ્રાણીઓની આંખમાં આ સળીઓ મનુષ્યઆંખો કરતાં, અંધારું ભેદવા વધુ સમર્થ હોય છે. શંકુઓ દષ્ટિ સમક્ષના મધ્યભાગને તીવ્ર રીતે બતાવવા માટે છે. રંગોના ભેદ પણ શંકુઓની સહાયતાથી જ સમજાય છે, ડોળાની અંદરના ભાગના દરેક શંકુ મગજમાં જતાં ગ્લાનતંતુથી જોડાએલું હોય છે. ખીજી તરફ, નેત્રપટને જોડતી નસો ઉપરનાં તંતુઓ તપાસતાં જણાય છે કે આંખમાંના સાખો શંકુઓમાંના દરેકને નિરાળું તંતુ જોડતું નથી, એક તંતુ લગભગ ૨૦૦ શંકુઓને પૂરું પડે છે. નેત્રપટના તંતુઓ ઉત્તેજવાથી તેઓ આંખ સામેની છાપનો સંદેશ મુખ્ય ચક્ષુનાડી મારફત મોકલાવે છે અને એ ક્રિયા પૂર્ણ થતાં આપણે નજર સામેનું ચિત્ર જોઈ શકીએ છીએ.

પ્રથમ 'લેન્સ' કાચ (આગિયો કાચ) કાણે શોધ્યો તેની આપણને ખબર નથી, પણ તેનો પહેલો ઉપયોગ એ વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું પગલું હતું. આપણે જાણીએ છીએ તેવાં ચક્ષુમાંનાં લેન્સ મધ્યયુગમાં લગભગ ઇ.સ. ૧૨૮૦માં શોધાયાં હતાં. રોજર બેકન સરખા કાંઈક વિચારક અને પ્રયોગશીલ વીરે કે અજણવા કાંઈ આમકારીગરે પહેલું લેન્સ બનાવ્યું તેની કશી ચોક્કસ માહિતી નથી. પાણીથી ભરેલા કાચના ગોળાના ગુણનું નિરીક્ષણ કરવાથી લેન્સની બનાવટ સૂચવાઈ હશે એમ તો ચોક્કસ જણાય છે, કારણ કે પ્રાચીન કાળમાં આવા ગોળાઓ આગિયા કાચ તરીકે વપરાતા એમ જાણવામાં છે. ઝીણા અક્ષરો લેખવા આવા ગોળાના ઉપયોગનો ઉદ્દેશ્ય તો સેનેદાએ ક્યો

છે. પણ ગમે તે રીતે થએલી લેન્સની આ શોધ પછી, પહેલાં ચક્ષુમાં અને પછી દૂરગ્નિન શોધાયાં; કારણ કે હાયન્સે કહ્યું છે તેમ ભૌતિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અને નિયમોને જ આધારે લેન્સની શોધ તો કોઈક મનુષ્યાતીત યુદ્ધિ જ કરી શકી હોત.

દૂરગ્નિન અને સૂક્ષ્મદર્શક

નેત્રપટ જેના ઉપર દ્રવ્ય વસ્તુની આકૃતિ પડે છે તેની રચના કેનવાસપટ પરનાં છિદ્રો સરખી છે. કેનવાસ ઉપર જે કોઈ આકૃતિ ભરવી હોય તો તે આકૃતિની ઝીણવટ કેનવાસનાં છિદ્રોથી નાની હોવી જોઈએ નહિ. સઘળી ઝીણવટ જે કેનવાસ ઉપર ચોક્કસાઈથી બતાવવી હોય તો આકૃતિ અથવા તો તેનો થોડો ભાગ વિસ્તૃત રૂપે તેટલા જ કેનવાસ ઉપર બતાવવો જોઈએ. આ જ રીતે જે કોઈ વસ્તુની બારીકી જોવી હોય તો તે વસ્તુની આકૃતિનો ભાગ નેત્રપટની સળા અને શંકુઓ ઉપર મોટા બનાવવો જોઈએ. આમ કરવાથી દષ્ટિક્ષેત્ર સંકુચિત તો થાય જ, પણ તેટલો ભાગ આધ્યાત્મી નજર સામેની વસ્તુની બારીકાઈનો અભ્યાસ કરવાનો સાબ આપણને મળે છે. જે દૂરની વસ્તુ આ ગ્રમાણે જોવી હોય તો આંખના દર્શકાચને બદલે લાંબા કેન્દ્રનો કાચ આપણે વાપરવો જોઈએ. પણ આંખમાંનો કાચ કાઢી શકાય તેમ નહિ હોવાથી તેની અસર એક બીજો અંતર્ગોળ (Concave) કાચ મૂકી નાબૂદ કરી શકાય. આમ કયાં પછી નેત્રપટના ચિત્રને મોટું કરવા આપણે ગમે તેટલા લાંબા કેન્દ્રનો બીજો કાચ (Objective, દૂરની વસ્તુની પ્રતિમા પાડવા વાપરી શકીએ. આંખ પાસેના કાચ (eyepiece) થી તેનું અંતર પ્રતિમાને તીવ્ર બનાવે તેટલું રાખવું જોઈએ તે તો દેખીતું છે. આ ગ્રમાણે તૈયાર થયેલું યંત્ર ગેલિલિઓએ પ્રથમ બનાવેલ સાદા દૂરગ્નિન સરખું થાય છે. ચિત્રને સ્પષ્ટ રાખવા દૂરનો કાચ લાંબા કેન્દ્ર સાથે મોટા દંદનો પણ જોઈએ જ, નહિ તો નેત્રપટ ઉપર પડતી તેની આકૃતિ ઝાંખી અને અસ્પષ્ટ થઈ જાય.

બહુ જ પાસેની જો કાંઈ વસ્તુ જોવી હોય તો આપણે તેને નીચી દૃષ્ટિએ ધારીધારીને જોઈએ છીએ. ટૂંકી નજરનો માણસ આ કામ બહુ સફળતાથી કરી શકે, પણ આંખના દગ્ગ-કાચ આગળ ખીંજે કાચ મૂકી, આપણી નજરને કૃત્રિમ રીતે ટૂંકી બનાવીએ તો આંખને વધુ પાસે લાવી, નેત્રપટ ઉપર પડતા પાસેની વસ્તુના પ્રતિબિંબને આપણે 'મોટું' કરી શકીએ. આ મદદરૂપ કાચને આપણે સાદું સૂક્ષ્મદર્શક કહી શકીએ અને તેનાથી આગલા કાચે પાડેલી પ્રતિમા જોઈ શકાય. જો મૂળ વસ્તુ કરતાં પહેલી પ્રતિમા (આગલા કાચથી પડેલી) મોટી હોય તો આ સઘળી રચનાને મિશ્ર સૂક્ષ્મદર્શક (Compound microscope) તરીકે ઓળખી શકાય.

સાધારણ માન્યતા એવી છે કે સૂક્ષ્મદર્શકના આંખની પાસેના અને દૂરના એ બંને કાચોની યોગ્ય પસંદગી અને તેમની વચ્ચેનું અંતર વધષ્ટ કરવાથી સૂક્ષ્મદર્શકની શક્તિ ગમે તેટલી વધારી શકાય. પણ વસ્તુરિચિતિ તેમ નથી. દિવસના અજવાળામાં કે વિદ્યુત પ્રકાશની મદદથી સૂક્ષ્મદર્શકમાં જે વસ્તુ જોવામાં આવે તેની રચનાની ખારીકાઈ પ્રકાશની ઊર્મિની લંબાઈથી ઓછી હોવી જોઈએ નહિ. હવે હમણાં જણાવ્યા પ્રમાણેના પ્રકાશની ઊર્મિની લંબાઈ સાધારણ રીતે એક ઇંચના લાખગણુ ભાગ કરતાં ઓછી હોતી નથી. ગમે તેટલી નાની લાગતી આ લંબાઈ, જીવવિદ્યા અને મિષ્ટગુવિદ્યામાં મદદરૂપની કેટલીક વસ્તુઓ—(નાનાં જીવાણુઓ વગેરે)ની અંતરરચના સાથે સરખાવતાં ઘણી મોટી છે, અને તેમ હોવાથી આ પ્રકારનાં નિરીક્ષણ માટે ગમે તેટલું સુધરેલું સાધારણ અર્વાચીન સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર યોગ્ય નથી.

પણ અમાં થોડાં વર્ષોમાં વિદ્યુદણુઓ(Electrons અથવા Cathode rays)ના ગુણો આપણે વધારે સારી રીતે જાણતાં શીખ્યા છીએ, અને તેઓ પદાર્થરૂપ હોવા છતાં પ્રકાશ સરખી શક્તિ

ખતાવતાં કાષ્ઠ ભર્મિરે પશુ વહે છે એમ જણાયું છે. સાધારણ પ્રકારની ભર્મિની લંબાઈ કરતા વિદ્યુદ્ધત્વની ભર્મિઓની લંબાઈ દુર્ભરોગણી ઝોછી હોય છે, તેટલું જ નહિ પણ તેના પ્રવાહનો વેગ વધારી-ધટાડીને તેમની લંબાઈ ઉપર ઇચ્છા મુજબનો કાબુ રાખી શકાય છે. આમ હોવાથી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓના નિરીક્ષણ માટે સાધારણ દ્રશ્ય પ્રકાશ જે વિદ્યુદ્ધત્વના કરતાં પ્રમાણમાં રચૂળ છે, તેને ગદ્યે વિદ્યુદ્ધત્વની સહાયતાથી ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ અને ખારી-કીથી ભરપૂર વસ્તુનો અભ્યાસ અવિષ્યમાં થઈ શકશે એમ આશા રહે છે. આ રીતનું ઇલેક્ટ્રોન સૂક્ષ્મદર્શક બનાવવામાં મુશ્કેલીઓ તો હજી ઘણી છે. હવામાં વિદ્યુદ્ધત્વનો પ્રવાહ ચાલી શકે નહિ એટલે આખા યંત્રમાંથી પહેલાં તો હવા કાઢી નાંખવી જોઈએ, વળી કાચને બદલે વિદ્યુત-કિરણોને કેન્દ્રિત કરવા વિદ્યુત્તમ તારનાં ગૂંચળાં કે ચુંબકનાં લેન્સો તેમાં વાપરવાં જોઈએ. આ બધું ક્યાં પછી આતનાબ્લુક જે વસ્તુ જોવાની હોય તેને વેગવાન 'કેથોડ' કિરણોના બીધણુ આક્રમણથી મુક્ત રાખવી એ પણ અવિષ્યના સૂક્ષ્મદર્શકશાસ્ત્રી માટે ગંભીર વિષય છે.

રંગદર્શન

રંગો ઝોળખી શકવાની આંખની શક્તિ એ કુદરતની આશ્ચર્ય પમાડે તેવી એક ઘટના છે. આપણે તે શક્તિથી એટલા બધા પરિચિત છીએ કે તેમાં કશી નવાઈ આપણને લાગતી નથી. ગમે તે માણસ લીલા છોડ ઉપરના લાલ ફૂલને ઝોળખી શકે એમ આપણે માની લઈએ છીએ, અને જે તેમ ન કરી શકે તેવા રંગદોષવાળા આંખના મનુષ્યને હસવાનું મન આપણને થાય છે. પણ અત્યારની સર્વ જ્ઞાનસિદ્ધિ, કુદરતે આ બહુ શી રીતે કર્યું છે તે કહેવા શક્તિમાન નથી. રંગદર્શન (Colour Vision)ના પ્રયોગોથી જણાય છે કે મૂળ ત્રિરંગો- (લાલ, પીળો ને વાદળા)થી ઉત્તેજિત થતાં આંખનાં તંતુઓ એકબીજાથી નિરાળાં હોય છે. વળી આમળ કહ્યું તેમ નેત્રપટ

ઉપરનાં શંકુઓ જ એ ત્રણ રંગોથી ઉત્તેજિત થતા આંખના આ શંકુઓના ત્રણ પ્રકાર હજી પાડી શકાયા નથી, તેમ રંગદોષવાળા તેમ જ સામાન્ય આંખની રચનામાં શું ફેર છે તે પણ હજી કળી શકાયું નથી.

રંગ પારખવાની શક્તિ આંખ કરતાં વધુ રીતે, કૃત્રિમ ઉપાયોથી મેળવી શકાય કે નહિ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રકાશ પૃથક્કરણની આખી વિદ્યા આવી જાય. જો કોઈ વસ્તુનો પ્રકાશ એક કરતાં વધુ રંગનો હોય તો તેને ત્રિપાશ્વર્વ (Prism) થી જોવો જોઈએ. તેમ કરવાથી તે વસ્તુની બિન્નબિન્ન રંગની આકૃતિઓ જણાય. જો પ્રકાશિત વસ્તુ અનેક રંગોથી પ્રકાશિત હોય તો ત્રિપાશ્વર્વમાંથી લેતાં તેની તેટલી જ રંગીન આકૃતિઓ એક બીજા ઉપર ચઢી જતી અને અરપટ્ટ રેખાવાળી જણાય. દરેક રંગ જુદો પાડવા ત્રિપાશ્વર્વમાં જતાં કિરણની પહોળાઈ એટલી બધી સાંકડી કરવી જોઈએ કે જેવટ ન્યારે તે વસ્તુની આકૃતિઓ આપણે જોઈએ ત્યારે દરેક રંગ તો સારી રીતે છૂટો પડી ગયો જણાય, પણ આકૃતિઓ એટલી બધી સાંકડી થઈ ગયેલી હોય કે મૂળ વસ્તુ સાથે સરખાવતાં તે પ્રમાણમાં નહિ જેટલી જ જણાય. પ્રકાશપૃથક્કરણની આ રીતથી સૂર્ય, તારા અને ગ્રહોની પરિસ્થિતિ તેમ જ પરમાણુરચના વિશે આપણું જ્ઞાન ઘણું વધ્યું છે, પણ તે વિષયની ચર્ચા અહીં અરચાને ગણાય.

બહુરંગી પ્રકાશિત વસ્તુનો આકાર કાયમ રાખી જો તેને કોઈ એક જ રંગમાં જોવી હોય તો ત્રિપાશ્વર્વમાંનાં બીજાં કિરણો ઢાંકવા આંખ પાસે એક પડદો રાખવો જોઈએ. પછી પ્રકાશ આપતી વસ્તુ ઉપર ઝડપથી સાંકડા કિરણદાર (Slit) ને ફેરવવામાં આવે તો તે વસ્તુના દરેક ભાગો આંખ સમક્ષ એક પછી એક આવતાં, આખી વસ્તુ સિતેમાના ચિત્રની માફક સળંગ અને ચાલતી દેખાય છે. આવી કરામતનો ઉપયોગ સૂર્યદર્શક યંત્ર—સ્પેક્ટ્રોહિસ્ટોરોગ્રાફ—બનાવવામાં થયો છે. તેનાથી સૂર્યમાં

ઉજળતી સાખો. ગાઇલ જિંચી આતશરંગી હાઇડ્રોજન ભાગા-
ઓનું નિરીક્ષણ થઇ શકે છે, જે ખીજી રીતે સંપૂર્ણ સૂર્ય-
પ્રદલ્પ થાય ત્યારે જ જોઇ શકાય છે.

અત્યાર સુધી આપણે આપણી દૃષ્ટિને, સાદી આંખે દેખાતી
બહુ નાની, અથવા તો દૂરની ચીજો જોવા માટે, અથવા તો
સાધારણ રીતે ન દેખી શકાતા રંગો જોવા માટે, શા શા પ્રકારનાં
સાધનોની સહાયતાથી ખીલવી શકીએ તે જોયું. આ સાધનોમાં
આંખના દગ્ગાચને વધારના ઠાવોથી કે ત્રિપાથ્યથી સભગ કરવા-
માં આવે છે. આ પ્રકારની સહાયતા નેત્રપટને આપવી અશક્ય
છે, પણ કેટલીક બાબતોમાં કુદરતી નેત્રપટને બાબુએ મૂકી,
બનાવટી નેત્રપટ અથવા તો ફોટોગ્રાફની પ્લોટોનો ઉપયોગ થઇ
શકે, જે ધણી વખત કુદરતી નેત્રપટ કરતાં વધારે સારી રીતે
'જોઈ' શકે છે.

કૃત્રિમ નેત્રપટ

પ્રકાશનાં કિરણો ધણી વસ્તુના રંગમાં ને તેથી તેમની
અલ્પરચનામાં ફેરફાર કરી શકે એ હકીકત બહુ જૂના વખતથી
જાણીતી છે. ધણા રંગો સૂર્યના તરંગમાં આંખ પડી જાય
અથવા તો તદ્દન જિડી જાય એ સામાન્ય નિરીક્ષણ છે. તેથી જ
રીતે હવાના કેટલાક કારણે પ્રકાશમાં રાખવાથી તેમાં રાસાયનિક
ક્રિયાથી ફેરફાર થાય છે, જે અમુક પદાર્થોની દાનરીમાં, પ્રકાશ
પામેલા કારના ભાગને કાઢો બનાવે છે, ને પ્રકાશ ન મળ્યો હોય
તેવા ભાગને સફેદ રાખે છે. આ ક્રિયા ફોટોગ્રાફ પાડવાની કળામાં
જાણીતી છે. રૂપાના કારના આ ગુણથી માત્ર સફેદ પ્રકાશનાં
ખૂરાં અને જાંબુરંગી કિરણો જ નહિ પણ તેનાથી એ ટૂંકી જમિ-
લંબાઈનાં અદૃશ્ય અલ્ટ્રાવાયોલેટ અને 'એક્સ' કિરણો, ફોટોગ્રાફ-
ની પ્લોટ ઉપર સખગ અસર કરી શકે છે, અને તેવા કિરણો વડે
અત્યાલેહી વસ્તુ, જે સાધારણ રીતે આંખે દેખી શકાતી નથી
તે આ કૃત્રિમ નેત્રપટથી જોઈ અને કાચમ માટે સંબંધી રાખવી

શક્ય બને છે. અતિશય મહત્વની આ શોધનાં મૂળ ૧૮૦૨ની સાલમાં કરાપલા વેગ્નુડ અને ડેવીના પ્રયોગોમાંથી મળે છે. વિજ્ઞાનની ખીલવણીમાં એને દરરોજની સામાન્ય વપરાશમાં ફોટોપ્લેટની કિંમત સર્વત્ર સુવિદિત છે. એક જ દૃષ્ટાંત તેનું મહત્વ જાણવા પૂરતું છે. સુવિખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અ. ઇનરસ્ટાઇનના સાપેક્ષતાવાદના ક્રાંતિકારી નિર્દાનોનો સમજ પુરાવો ફોટોગ્રાફ પ્લેટ જ આપ્યો છે. સૂર્યગ્રહણ વખતે સૂર્યની બાજુઓના તારાઓના લેવાયલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી જાણાય છે કે, સાપેક્ષતાવાદના નિર્દાનોના નુસાર પ્રકાશ પણ સૂર્યના ગુરુત્વાકર્ષણથી માર્ગચલિત થઈ, સૂર્ય નજદીકના તારાઓના સ્થાનને ગણતરી પ્રમાણે ચલિત થએલું બતાવે છે.

ખીજી તરફ, જૂરાં અને જાંબુરંગી પ્રકાશ ફિરલો સિવાયનાં લીલાં, પીળાં, રાતાં અને રંગપટને ખીજે છેડે આવેલાં વધુ લંબાઈનાં 'ઇન્ફ્રારેડ' ફિરલો વડે પણ રૂપાના ક્ષારને અસર કરવાનું અર્વાચીન ફોટોકેમિકલ એ શક્ય બનાવ્યું છે. આ પ્રકારની પ્લેટો રંગોથી ઉત્તેજિત થતી હોવાથી પેનક્રોમેટિક પ્લેટ તરીકે ઓળખાય છે. રૂપાના ક્ષારમાં બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં અમુક રંગોનું મિશ્રણ કરવાથી, તે ક્ષાર ગમે તે પ્રકારનાં દૃશ્ય કે અદૃશ્ય (ઇન્ફ્રારેડ અને અલ્ટ્રાવાયોલેટ) ફિરલોથી આગળ જાણ્યા વ્યા પ્રમાણેનો ફેરફાર કરી શકે છે. આવી પ્લેટો ઉપર લેવાયલા પ્રહોના રંગપટના ફોટોગ્રાફથી ત્યાંની અનોખી સૃષ્ટિનાં ચિત્ર આપણને સાંપડ્યાં છે. શુક્રમાં કૌબોનિક વાયુનાં વાદળો ને ગુરુ, શનિ, યુરેનસ ને નેપ્ચ્યુનમાં એમોનીઆ અને મીથેન વાયુનાં ગાદા આવરણો, માનુષી બનાવટની આ પેનક્રોમેટિક પ્લેટ શોધી કાઢ્યાં છે. દિવ્યચક્ષુ અથવા ફોટોઇલેક્ટ્રિક સેલ

ફોટોગ્રાફની પ્લેટ સિવાય ખીજું કૃત્રિમ કે માનવીની દિવ્ય-બુદ્ધિએ ઉપજાવેલું નેત્રપટ ફોટોઇલેક્ટ્રિક સેલ (કાચ) છે. પ્રકાશનાં અલ્ટ્રાવાયોલેટ ફિરલો જો જસંતની ચક્રચકિત પ્લેટ ઉપર પડે તો

જે જે પદાર્થો કે નવી રચના શોધાઈ છે, તે શોધતી વખતે સંશોધન-કારોને સ્વયં પણ ખ્યાલ નહોતો કે તેમની શોધનો કેવો ઉપયોગ થશે. જો એમ કહેવામાં આવે કે અધમ કક્ષાએ પહેલેથી વિવેક-બ્રહ્મ માનવી હવે નવી શોધનો ઉપયોગ કરવા લાયક નથી અને તેથી દુનિયાભરમાં યતાં વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણોને કશું ઉત્તેજન ન આપવું, તો તેના જવાબમાં કહી શકાય કે એ પ્રમાણે નહિ બની શકવાનાં બે કારણો છે: પહેલું એ કે આપણામાંના દરેકમાં વધતે અશે જોછે અગાતને જાણવાની મહેત્ત જ હંમેશાં હોય છે અને આમાંના ઘણા ગમે તે વિધોથી પણ પાછા હઠતા નથી, કારણ કે તેમની શોધનો ઉપયોગ જે ઘણી વખત તેમના મૃત્યુ પછી થઈ શકે શકાય છે, તે વિશે તેઓને કશી દરકાર હોતી નથી. બીજું એ કે દુનિયા, વિજ્ઞાને આપેલી ભેટો પોતાના સ્વાર્થને ખાતર લેવા હંમેશાં આતુર હોય છે; તેથી ભેટોનો દુનિયાએ કયા પ્રકારે ઉપયોગ કરવો તેની સલહ જો વૈજ્ઞાનિક દુનિયાને આપવા જાય તો તેને કેાઈ સાંભળે નહિ. સંશોધનોને આમ એક તરફથી નિઃસ્પૃહ સેવકો, અને બીજી તરફથી સ્વાર્થ અને સત્તાની શોખીન પ્રજ્ઞઓ તેમને નેતાઓ, ઉત્તેજન આપે જાય છે અને તેથી તે બંનેના અર્થો સરે છે. આમ હોવાથી, ભવિષ્યમાં યુદ્ધ ન થાય અથવા તો યુદ્ધમાં સંહારનાં ઘેર સાધનો ન ગપરાય એ વાત તો બનવી લગભગ અશક્ય લાગે છે.

ભદ્રસુખ ક. વૈદ્ય

અન્યપ્રકાશન

૬

ગો. મા. ત્રિ.ના ગ્રંથોની આવૃત્તિઓ.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’થી માંડીને ‘સાક્ષરજીવન’ સુધીની એમની કૃતિઓમાં સૌથી વિશેષ જાણીતી અને લોકમાનીતી કૃતિ તો, જેને આનંદસંકર ભાઈ “હિંદુસંસારનું મહાભારત” કહે છે તે-

એમતી નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર' જ છે. 'સ્નેહમુદ્રા,' 'લીલાવતી-જીવનકલા' કે એમનાં બીજાં પુસ્તકો એટલાં લોકપ્રિય કેમ નથી એનાં કારણો દેખીતાં જ છે, છતાં 'લીલાવતી-જીવનકલા'ની ત્રણ, અને 'સ્નેહમુદ્રા'ની ૪ આવૃત્તિઓ થઈ છે, એ નોંધવા જેવું છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર'નો ૧૬૦ ભાગ ઈસ. ૧૮૮૭માં ગુજરાતને મળ્યો. ત્યાર પછીની અડધી સદીના આગામી એની ૯ આવૃત્તિઓ (ને ૩૦,૦૦૦ નકલો) થઈ. બીજા ભાગની ૭ આવૃત્તિઓ (ને ૨૨,૦૦૦ નકલો); ત્રીજાની ૬ આવૃત્તિઓ (અને ૧૮,૦૦૦ નકલો); ને ૪-થાની ૫ આવૃત્તિઓ (ને ૧૫,૦૦૦ નકલો) થઈ.

એ પુસ્તકને હિંદીમાં ઉતારવા કોઈક ગૃહસ્થે અલ્લાહાબાદથી થોડાં વર્ષો ઉપર પૂછાવેલું; પણ ગમે તે કરણસર એ વાત એટલેથી જ અટકેલી. એવું મરાઠી ભાષાંતર થયેલું: ૧લા ભાગની ૧લી આવૃત્તિ પણ પૂરી ખપેલી નહિ ને છેવટની નકલો જીર્ણ દશામાં મુંબઈના કુટપાથ ઉપર બબ્બે આને વેચા-યલી. એના બીજા ભાગનું ભાષાંતર, 'ગુણસુંદરી' એ નામે કાંઈક સ્વતંત્ર નવલકથા રૂપે છપાવેલું ને તે ખપી ગયેલું; હવે કુબ્રાખ છે, ત્રીજે ને ચોથા ભાગ તો મરાઠીમાં ઊતર્યા જ નથી.

અને આ વસ્તુસ્થિતિ જોયા પછી, આજે ન્યારે આપણે વાંચીએ છીએ કે અમુક ઈંગ્લિશ કે ફ્રેંચ કે અમેરિકન પુસ્તકની જે કે ત્રણ વર્ષમાં ત્રીસ કે ચાલીસ આવૃત્તિઓ થઈ, જે કે ત્રણ લાખ નકલો ખપી ગઈ, ને જગતની લગભગ બધી મુખ્ય ભાષાઓમાં એનાં ભાષાંતરો થયાં—ત્યારે એને મુકાબલે ગુજરાતી સાહિત્યના આ એક સૌથી લોકપ્રિય પુસ્તક સંબંધી ઉપર બતાવ્યા તે આંકડા કંઈક એટલે અને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. એનાં કારણોમાં અત્રે નહિ ઊતરીએ; પણ એ એક હકીકત છે એટલું જ અત્રે નોંધીશું.

ગોવર્ધનરામ પછી ધણાં લેખકો થયા અને નવા યુગનો સાહિત્યદાસ પણ ઠીક ઠીક ઉતરતો જાય છે. એમાં ચે બહુ પ્રતિભા-શાળી ને ઉચ્ચ કોટિનાં નામો ગણાવી શકાય. છતાં આજે ચે—

જ્યારે ગુજરાતના લગભગ દરેક સંસ્કારી ઘરમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' પહોંચી ગયો છે ત્યારે—એનું વાર્ષિક વેચાણ ત્રણ હજાર રૂપિયાની આસપાસ રહે છે એ આછાપાતળા સંતોષની વાત કહેવાય. એના કારણોની સમીક્ષા રહેવા દઇએ: પણ ગોવર્ધનરામની ધીરગંભીર શૈલી, એમનું અતિ વૈવિધ્યભર્યું ને મનોહર પાત્રાલેખન, ને હિંદુ સંસ્કારનો એમણે આપેલો દૃઢ ચિતાર—એ લોકપ્રિયતાના મૂલ્યમાં રહેલાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી બીજું ઘણું ભૂલાઇ જશે પણ સુવર્ણપુર ને મનોહરિયું, રત્નનગરી અને સુંદરગિરિનાં શિખરો સહેલાઈથી નહિ ભૂલાય. અને એ સમર્થ સાહિત્યકારની કલ્પનાનાં સંતનો— ગુણસુંદરી અને સૌભાગ્યદેવી, ચંદ્રકાંત અને ગંગાભાભી, સુંદરગૌરી અને ચંદ્રાવલી મૈયા, કુમુદ અને કુસુમ ચિરંજીવ રહેશે.

પરમસુખરામ ઝ. પંઠ્યા

નિકષપૃત્તિ

એક કબીરવડની કથા

ન્યુબિલી કો-ઓગેરેશન બોલ્ડયુમ: સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી, સુરત.

કદે દેખાવે એ, અચરતી જણાયે જગતમાં,
ખરે એ ગદોરાંનો, મગજળ રહે દેશ નવ કાં ?
મનાયે સત્સંગે પવિતર સુવિદ્યા-ભગતમાં,
પ્રજની વૃદ્ધિએ, નિત અમર કહેવાય નવ કાં ?

... .. And a seed was sown in Surat that was destined to grow into a KADIRVAD—The Sarvajanic Education Society... .. The Banian tree on the

૧. 'સુવિદ્યા-ભગતમાં' = મૂળ કાવ્યના 'કબીરાભગતમાં' 'દ'. સંયોજિત ('એડિટેડ') પાઠાન્તર.

Tapti which we now behold in expansive foliage and ramification was planted by a saint of education. (pp. 2 & 20).

શિક્ષણસૃષ્ટિના એ સન્ત એટલે ચુનીલાલ ઘેઘાભાઈ શાહ (૧૮૬૬—૧૯૨૮). સન્તોની ખરી પૂજા એમની ભાવનાશક્તિ જ હોય છે; આ સન્તની જીવનકથા અને જીવનસિદ્ધિ પણ એ સત્યનું એક વધુ પ્રમાણ છે. તેઓ શારીરિક સ્થિતિએ હતા હમેશના દુર્બળ; સામાજિક સ્થિતિએ, અસ્પર્ધન એક માધ્યમિક શિક્ષકના પુત્ર; શિક્ષણસ્થિતિએ, માત્ર ગ્રીવિયસ પાસ. પરંતુ આ મર્યાદાઓની સામેના પલ્લામાં મૂકાય તેવી મદાશક્તિ તેમના હૃદયમાં હતી: તેમની ઊંડી દેશદાઝ, તેમની અખંડ શિક્ષણપ્રીતિ, તેમની ધીરજ તથા દાર્પકુશળતા; અને સૌથી વધુ તો, આત્મ-ભોગની તેમની અમોઘ શક્તિ. ચિત્તને શુદ્ધ અને આત્માને ઉન્નત કરે તેવી આ સર્વ ભાવનાઓથી પ્રેરાઈને, અને સરકારે જાણે પ્રજાની સ્વાર્પણ તથા વ્યવસ્થાની શક્તિને કરેલું આહવાન ઉપાડી લઈને, સૂરના રૂપે: સ્વ. ચુનીલાલ શાહ તથા એમના નર્મદ-ભક્ત મિત્ર જોડીસનદાસ અઢાવાળાએ જે બીજ સને ૧૮૮૮ના જીનમાં બસો રૂપિયા ને માત્ર અગિયાર વિદ્યાર્થીવાળી 'ધી સુરત ઈંગ્લિશ સ્કૂલ' ૧ રૂપે વાળ્યું હતું, અને જે આજે રૂપિયા વીસ લાખની અસકમામત, અઢીસો જેટલા જીદી જીદી કક્ષાના કાર્પકરો અને ત્રણ હજારથી વધુ વિદ્યાર્થીઓ ખરાવનાર સાર્વજનિક એન્જ્યુ-કેશન સોસાયટીની સંસ્થાઓરૂપી ધીંગા કબીરવડ તરીકે તાપીના પવિત્ર તટે કૂલ્યુંદાલ્યું છે, તેની અદ્વિતરસિક કથા આ ગ્રન્થમાં પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીએ પચીસ ટૂંકાં ટૂંકાં રસપદ પ્રક-રણોમાં, જેમ અભ્યાસપૂર્વક તેમ અભ્યાસસામગ્રીના ભારે દળાત્ર ગયા વિના બહુકે અભ્યાસવિષયના અંગેઅંગને યથાયોગ્ય દષ્ટિ-દ્રશ્યમાં ગોઠવીને, સુપ્રવાહી ગૌરવશીલ અને ઉન્માદન્ત શૈલીમાં

હતી છે. ધડતરદયાના કાળમાં રૂસને, ૧૯૧૨માં સોસાયટી રચ-
પાછ ત્યારથી તેને, ૧૯૧૮માં કોસેજ શરૂ થઈ ત્યારથી તેને, કેવી
રીતે વારંવાર સદ્ભાવ્યોએ નાણાંરૂપે દ્રવ્યભાગ અને કાર્ય-
કરોને રૂપે બુદ્ધિભાગ યતો જ રહ્યો છે તેનો આ ઇતિહાસ માગ
ગુજરાતના નહિ પણ આખા ય ઇલાકાના, કદાચ હિન્દુઓના
શિક્ષણિતાસત્ત્વ એક યશોભજ્જ્વલ પ્રકરણ છે અને એ ક્ષેત્રના
કાર્યકરોને લાંબા વખત સુધી પ્રેરણાદાયી નીવડશે.

સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીના હેડમાસ્તર રા. ધિજરતનલાલ
જ. અછટે આપેલી એ શાળાની યાદગાર ઇતિહાસરેખા,
પ્રો. કાળીદાસ લ. દેસાઈએ લખેલી સોસાયટી સાથે સંબંધ
ધરાવતી મુખ્ય વ્યક્તિઓની ચરિત્રરેખા અને તુલનાત્મક
આંકડાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું ઉપયોગી એવાં વિદ્યાર્થીસંખ્યા
વગેરેને લખતાં સંખ્યાબંધ કોષ્ટકો, શિક્ષકો-પ્રાધ્યાપકો વગેરેનાં
પ્રકાશનોની યાદી : આ સર્વ ગ્રંથનાં વધુ અંગો છે.

રૂપરંગે પણ સુંદર, અનેક પ્રસ્તુત છબિઓ વડે નવનમો-
દર, એવું આ પ્રકાશન ગ્રંથધડતરની દૃષ્ટિએ પણ નમૂનેદાર
છે એમ કહેતા આનંદ યાપ છે. —વિ.

પાંચ પ્રેરણામૂર્તિઓ

[સાર્વજનિક એન્જીનેરિંગ સોસાયટીની લાખી અને યાદગાર ઇતિ-
હાસ દરમિયાન તેના ધડતરમાં જે પાંચ ભવનાશીલ અને કાર્યદક્ષ
પુરુષોએ અસાધારણ અગત્યનાં કામ લાંબાં છે તેમની બુદ્ધિમત્તા અને
જીવ્ય ચરિત્રોને પરિચય આપતા નીચેના પદ્ધિરૂઢ ઉપયુક્ત ગ્રંથમાંના
પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદીના લખાણમાંથી લીધા છે. સંસ્થાના કાર્યની વધારે
સચ્ચ વિગત એથી ઘણી વધુ માનીએ ખાતે.]

C. G. Shah : He was a disciplined soul and
demanded discipline from all under him. He
was an idealist but not a dreamer of dreams,
lying supine on a lovely meadow and waiting

for the fruit to drop from the Kalpa-vriksha. Firm and persevering, he laboured for his ideals. Such a man knows no defeat. As a teacher he was perhaps a hard task-master, but not without paternal tenderness. (pp. 32).

T. N. Malvi: There is no nobler name in its [the S. E. Society's] story than Malvi's; he made the Society his greatest care, helped it all his life, helped it even when fortune was unkind to him ... '... We remember Malvi with pride and gratitude. Of the Society he was a great patron, and there were numerous public bodies to which he extended his ever-helping hand. By his death in 1935 Surat and Bombay lost a public servant of the highest order. (pp. 14,15).

Prin. D. R. Gadgil: We soon recognised in him a brilliant wit (a type we are familiar with in English literature), a charming speaker and a scholar. He was a sportsman besides. He cultivated familiar intercourse without losing an ounce of dignity. He was young, very young indeed for the post he occupied, but he had the mental poise and physical bearing of a man of long and varied experience of life. And what was most important from our point of view, he had come with a resolve to *serve an Educational institution of Gujarat.* (pp. 45)

સાહિત્યની ઉપેક્ષિતા

તા. ૨૭મી નવે: બર્મિલા (મિસિસ લક્ષ્મણજીવિ) જેમ 'કાવ્યેર ઉપેક્ષિતા ' છે તેમ, ઉપરકહી ચોપડી ' પાવંતીકુંવર-આખ્યાન 'એ જરા જુદીરીતે, આપણા અર્વાચીન સાહિત્યની ઉપેક્ષિતાઓમાંની એક છે. નર્મ-દ્યુતની સ્મરણપાત્ર પણ વીસરાયથી જે ચોડી સારી ચોપડીઓ છે તેમાંની એ એક. આચારના શિષ્ટ સાહિત્યના વાચકોમાંથી કેટલાકને તેની નાજ સયાજી સાહિત્યમાળામાંના મહીપતરામચરિત્ર દ્વારા અથવા પ્રા. ઠાકોરે કરેલા એકાદ વલ્લેજ દ્વારા (' ઈતિહાસદિગ્દર્શન ' પૃ. ૭૧.) દોષ તો દોષ. મહીપતરામે લખેલું પોતાનાં પત્નીનું એ સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર સાચરિત્ર, સાદી કલાનો નમૂનો છે. સુધારક પતિને એમની સુધારાપ્રવૃત્તિમાં એ સતી નારીએ કેટકેટલા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં નાને મોટે સર્વ પ્રસંગે, કેટલી અડત દિ'મતથી અને ધીરજને ખૂટવા દીધા સિવાય, સાચ આપ્યો દત્તો તેની આજે પણ રસ પડે તેવી કેટલીક મદદગારી વિગતો એ મહીપતરામના લાક્ષણિક ગદ્યમાં લખાયેલી પુસ્તિકામાં આપણે વાંચીએ છીએ. ... ' પ્રતાપ ' નાટકવાળા મદેતાજી જીવનરામ રામરામ બહે પાત્ર ' પાવંતીકુંવર-ચરિત્ર ' પદ્યમાં લખ્યું છે; પણ એનું નામ જ દજ સુધી તો એક મન્યવાદી દ્વારા નહીં પડ્યું, ચોપડી એઈ નથી.

હાવડ' સાહેબોએ તથા 'સરકારે મળી આપેલી.) બીજા ચોખ્ખાચાર દબરથી પણ વધુ રૂપિયા મુખાર્થના જે શેઠિયાઓએ પૂરા પાડ્યા તેમાં પંદરેક પારસીઓનાં, ૩. ૨૫)થી ૩. ૧૩૧) આપનારનાં, નામ આપણે વાંચીએ છીએ. ... સાહિત્યવિષયમાં પણ બંને પ્રભુઓનો સહકાર ત્યારે હતો તેટલો અત્યારે નથી: નર્મદને ઉપરાઉપર મોટી રકમો અને છાપખાનાની સગવડો આપનાર નાનાબાઈ રસ્તમજી રાણીના-નાનું પ્રતિરૂપ આજના સમયમાં 'મળવું' અશક્ય છે. આ સ્થિતિ તરફ જુદા રાજ્યોમાં 'કાન્તમાતા'ના સંપાદક તરીકે પ્રા. ઠાકોરે (પૃ. ૪૧૬) ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે.

વિવેચક વળી સર્જક હોય ?

૨૮મી: હા, હોય; અને આમ હું જ નથી કહેતો, ૨૯. કાન્ત પણ એક પત્રમાં (પત્રધારા: પત્ર ૧૨મો) કહે છે: "બધા વિવેચકો સ્થા છે." પણ એ કવિવિવેચકના એક ગુણાનુરાગી 'વિવેચકકવિ આ મત સ્વીકારતા નથી એમ આપણે થોડા માસ પરનાં જ ચંક્રમણે ચઢેલાં 'પ્રસ્થાન' પૃષ્ઠોમાંથી નવ્યું છે. એ મોટા પ્રકારે આવી નાની નોંધમાં અર્થવાનું દુ:સાહસ નહિ કરતાં, જેમને રસ હોય તેમને ૨૯. નરસિંહ-રાવના અભ્યાસીઓને સુપરિચિત એક પરિચ્છેદની યાદ ('મનોમુકુર' અં. ૧; પૃ. ૩૩૭-૩૮) આપીને જ વિરમવું પડશે કે કવિ અને વિવેચક એ બંને જોડિયા ભાઈ તરીકે સ્વીકારાયા હોવાથી, અને અમુક ભેદો છતાં "કવિની નહિ પણ કવિના જેવી પ્રતિભા અને કલ્પના વિવેચકનામાં પણ આવશ્યક" હોવાથી, વિવેચક પણ એ રીતે સર્જક છે જ છે. આ સત્યને આપણામાંથી કોઈ નકારવા ધારે તો નકારી રાકે છે; પણ એમ કરવા સાથે જ, એ સાહસિક પુરુષ અર્વાચીન મુદોપીઅન વિવેચનોના મોટા અને માનનીય ભાગને નકારી નાંખવાનું ભારે જોખમ ખેડે છે, એમ પણ સખેદ બહેર કરવું પ્રાપ્ત થાય છે.

સરળતાના પૂતારીઓને સમર્પણ

'મનોમુકુર' ના એ જ નિબંધ 'નવલરામ'માં (પૃ. ૩૪૨) આ હિતારે 'નવલગ્રન્થાવલી'ના બીજા ભાગમાંથી છે.

"જે કોઈને એમ લાગે કે મારા વિષયને બેચી ભાષાની જરૂર છે. અને લોકના જે વગને ઉદ્દેશીને હું લખું છું તે તો મારી ભાષાને સમજી રાકશે તો ભલે તે બેચી ભાષા લખે. એક દેશમાં એક કાળે અનેક શૈલીઓ મારે જોઈએ તેટલી જગા હોય છે."

આ હેલુ' વાક્ય હું સ્થૂળ છાપું છું તે મારી અને મારા જેવા બધા ય ' સાક્ષરો ' લેખકોની વધીલાત કરવા. નિરક્ષરો સાંભળતાંવેંત અને અક્ષરો વાંચતાંવેંત સમઝ બધ તેવા ગુજરાતીની આપણા હાલના સમયને પહેલાં કરતાં વધારે જરૂર છે એ વાત સ્વીકાર્યા પછી પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું બહુ જોખ્યા કરવાનું છે કે એનાથી જુરો રીલી માટે પણ આ ને આ જ દેશકાળમાં પૂરતો અવકાશ છે; તેથી, પહેલી નજરે જ આપણને હંમેશા સમજાય નહિ તેવું લખાણ થતું હશે ત્યારે એ સકારાત્મક અને આવશ્યક હોવાથી જ યાચ છે એ કહી પણ ભૂલાતું નેહ્યે નહિ.

આઘ વિવેચક કોણ ?

૨૬મી : આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દશપંદર વર્ષ પર, 'નવલરામ જ' એનો અપાતો; પણ કેટલીક મહત્વની, વગરવિચારે કે અભિપ્રાયે ૨૬ બનેલી આપણી માનીનતાઓ (માન્યતાઓ; પણ આ મુદ્દ બનેલ ચબ્દ સાચો નથી એનો એક પક્ષ છે એની અભિપ્રાયોને ભણ કરવા જ એ પક્ષે જૂનાં 'વસન્ત'માં કોઇક વાર સૂચવેલા 'માનીનતા'તાએ કર્યો છે.)-માનીનતાઓનું પુનરીક્ષણ ('રીવિસ્ઝન' માટે શ. બાઈ વિશ્વનાથ નો રાબ્દ.) કરવાની ફરજ પાડનાર પ્રા. કાકોરે કવિ નર્મદાશંકરને એ પદની એનાયત કરવાની સમજણ સૂચના એક કે એ વાર કરેલી, (ક્યાં ? ન-રમરે; આ ક્રિયાપદનો ગણ અને પદ અર્થો ખોટું 'વપ-શાયુ' દોષ તો પણ એ જૂન એને 'ન-બને' જેવું બનાવવા ભણીને જ કરેલી ગણવી.) એ આપણે ભણીએ છીએ. પરંતુ, આઘ વિવેચક કવિ નર્મદાશંકર હતા એ મતને ૨૪. સર રમણભાઈ અને ૨૪. મહુ-ભાઈ કાઠાવાળાનો પણ દેકો છે તેની ધ્યાને અબર નહિ દોષ. તેમના માંના પહેલાએ નર્મદાશંકરને વિવેચનનાં બીજા રીપનાર કર્યા છે ('કવિતા અને સાદિત્ય' આ. ૨૭, પૃ. ૩; પૃ. ૧૬૭) અને બીજાએ એ જ વિવેચનાઓને ' સાચો વલરપર્યાં અને બૂઝ ભણનારી' તરીકે ઓળખાવીને નર્મદાશંકરને આઘ વિવેચકને પદે સ્થાપ્યા છે ('નર્મદ-સત્યાગ્રહ' પૃ. ૨૫૬)...પણ એજ લેખમાંએલી એક નાની બહુ મુધારી લેવાની જરૂર છે. હવે જેક વિસરાયલા ત્યારના સામયિક 'દીકાકાર'ને યાદ કરીને ત્યાં કહ્યું છે " 'દીકાકાર'માં પણ, નવલરામનો સાદિત્યપ્રદેશમાં જન્મ થયો તે પહેલા પુસ્તકોની સમાલોચના આવતી. " આ વિધાન માત્ર રસુતિ પાથી થયું હશે અને એ રમુતિ રમુતિપરને વફાદાર રહી નથી;

કારણ, નવલરામની પહેલી સમાલોચના ('કરણવેલા 'ની) ૧૮૬૭માં લખાઈ અને 'દીકાકાર'નો સાહિત્યપ્રદેશમાં જન્મ ૧૮૬૮માં થયો હતો. આ છેલ્લા વિધાન માટે તા. ૧૫મી જુન ૧૮૬૮ના 'ડાંડિયા' માંના પૃ. ૨૫૪ મા ઉપરના નાચેના કથનનો આધાર છે: " ડાંડિયાની શાંતિ અમદાવાદીઓએ " દીકાકાર " નામે પત્ર કાઢાડ્યું છે. અહીં અમારા મિત્રના જન્મથી બહુ ખુશી થયા છે. " દેખીતું છે કે 'દીકાકાર' ૧૮૬૮ના મે અથવા જુનમાં શરૂ થયું હોય એમ અને આ તેની ' ડાંડિયા 'એ લખેલી પહેલી જ સત્કારનોંધ છે... કાલક્રમે ઉપલી ચર્ચાનું નર્મદને જ આદ્ય વિવેચક ઠરાવાતું તારણ આ સુગળ નીકળશે:

(૧) ૧૮૬૫ : નર્મગદ્યમાંનો દલિ-કવિતા નિબંધ ને ચરિત્રો.

(૨) ૧૮૬૭ : નવલરામની પહેલી સમાલોચના.

(૩) ૧૮૬૮ : ' દીકાકાર 'નું પ્રાકટ્ય.

એક વધુ હકીકત પણ નોંધવા જેવી છે. 'નર્મકવિતા'માંનું સ્વ-કાવ્યવિવેચન, એ કાવ્યસર્જનોનો જેમ જ, ૧૮૫૫-૧૮૬૬ના ગાળાનું છે. એમાંનાં કેટલાંક વિવેચન નર્મદની (જેમ વિચિત્રતા તેમ) વિવેચક-રાજી છતી કરે તેવાં હોઈ, નવલરામની પ્રવૃત્તિ શરૂ થયા પહેલાં જ એ બધાં આટોપાયાં હોઈ, તેને આદ્યવિવેચકપદ અપાવે છે. ...વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવા છતાં નવલરામ એ પદના અધિકારી ગણાયા. તેણે બનવાનો ખુલાસો સોધતાં જણાવ્યું છે કે તેમણે એ કામ એક વાર શરૂ કર્યા બાદ વીર-એકવીશ વર્ષ ચાલુ રાખ્યું અને રૂઢી રીતે ચાલુ રાખ્યું, પણ નર્મદ તો ઉપર કહ્યા જેમણે વિવેચનપ્રયોગો પછી એ ક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્ત થઈ કોશકાર ધર્મવિચારક વગેરે બનવામાં પડેલા; પરિણામે એનું થોડું પણ સંગીન વિવેચનકાર્ય ટંકાઈ ગયું, તે લોક-દષ્ટિ સમક્ષ ચોચતાઈવંક રહ્યો બીજા જ કારણે. નવલરામનું કાર્ય, મુખ્ય અને દીર્ઘજીવિતાપાત્ર કાર્ય, વિવેચનો લેખે જ થયું તેથી અનુ-ગામી વિચારકો અને વાક્યમયગ્રંથોની નજર આગળ દીપતું ને દીપતું રહ્યું. નર્મદનાં વિવેચનો કરતાં નવલરામનાં વિવેચનો જગ્યામાં વધારે હતાં એ એક, અને વધારે વ્યાપક તથા જીવંત અસર કરે તેવાં બહુધા સમકાલીનોનાં હોવાથી-હતાં એ બીજું: આ વધુ કારણો પણ એ સવિરોધ દીપ્તિમતા માટે ગણાવાય.

—ધિ.

સ્વીકારનોંધ-પૂર્તિ

શ્રી સયાજી-સાહિત્યમાળા

૧. ધર્મનાં ઉત્પત્તિવિકાસ : અ. ક. ત્રિવેદી (શ. ૧)-૨. કેળવણીની કળા: પાઠક અને વ્યાસ (શ. ૧-૨-૦)-૩. વિજ્ઞાનના વિધાયકો: ડા. બા. પુરાણી (શ. ૧૧૧)-૪ મહારાષ્ટ્રીય ઈતિહાસનાં મુખ્ય વલણ: મ. મો. પોટા (શ. ૧-૫-૦) ૫. હિંદુસ્તાનમાં જુદા જુદા શક: મં. સો. દવે (શ. ૦૧૧)-૬. વિદ્યુત-દે. મ. ચાસ્તી. (શ. ૧)-૭. આણ્ડીઓનાં શુભાશુભ લક્ષણો: લ. વિ. ઝવિ (શ. ૦-૧૦-૦) ૮. વડનગર: ક. ભા. દવે (શ. ૦૧) ૯. ભીષ્મ: વિ. વિ. મજમુદાર (શ. ૦-૬-૦)-૧૦. ગુલતાન બહાદુરશાહ-એમ. એફ. લોખંડવાળા (શ. ૦-૬-૦)-૧૧. સૌધખોળની વાતો-કુ. વિ. મજમુદાર (શ. ૦૧) -૧૨. શ્રી સૂર્યનમસ્કાર-ફ. હ. મનોહર (શ. ૦૧)-૧૩ આર્ય આણ્ડિ પાશ્ચાત્ય નીતિધ્યેય: ચિં. ગ. કવે (શ. ૧૧)-૧૩. ધર્મ: ઉદ્દગમ આણ્ડિ વિકાસ: કુ. પા. કુળકર્ણી (શ. ૧૧)-૧૫. બરોદે: વિ. સ. વાકસકર (શ. ૦-૬-૦)-૧૬. શ્રી ક્ષેત્ર નાશિક: રા. ગ. હર્ષ (શ. ૦-૬-૦)-૧૭. ગંગાવતરણ : વિ. લા. ભેષી: (૦-૬-૦).

સ્મૃતિ અને દર્શન: ૨. મો. ત્રિવેદી. અમદાવાદ (શ. ૧૧)-પતંગપુરાણ-હીરાલાલ ૨. કાપડિયા, સુરત (શ. ૦-૧૦-૦) શ્રી કચ્છ લોહાણા કેળવણી ફંડને ૧૯૯૨-૯૩નો અહેવાલ.

દિવાળી અંકો: લોકવાણી (વાર્ષિક), પ્રતાપ, દાંડિયો (નવ-લિકા અંક), ગાંધીવ, દેશીમિત્ર; નવચેતન, શારદા, ગુણસુંદરી; ગુજરાતી, બે ધડી મોજ; નૂતન બ્રહ્મદેશ, આદુતિ: આ સર્વ તરફથી મળેલા મનહર અને-અથવા મનભર હીપોતસવીઅકો માટે તેમને અભિનંદન આપી, સર્વનો આભાર સહિત સ્વીકાર કરીએ છીએ.

કેલેન્ડરો : મેસર્સ ત્રિપાઠી કં. (મુંબાઈ), ગુજરાતી સાપ્તાહિક (મુંબાઈ), મેસર્સ મનમુખલાલ શુભલાલ એન્ડ કં. (મુંબાઈ), દેશીમિત્ર (સુરત) અને ગુમાન્તર કાર્યાલય (સુરત) આ સર્વેએ મોકલેલાં ૧૯૩૯નાં કેલેન્ડરો માટે દરેકના આભારી છીએ.

ધ્વનિ-પૂર્તિ

વિવેચન અને સ્વાતંત્ર્ય

ગયા અંકની એક વાસરિકાનોંધમાં આ વિષયનો સ્પર્શ

થયો હતો એ વાચકોને યાદ હશે. તત્ત્વે કેંક ગંભીર પણ બાહ્ય સ્વરૂપે એકંદરે અગંભીર એવા એ સ્પર્શને જરા અતિગંભીર રીતે સ્વીકારી લઇને ચારેક સ્થળે? એ બાબતની ચર્ચા થઇ છે. તેમાંનું એક લખાણ આ લખનારનું જ હોવાથી એ ચર્ચા-પત્રમાંના વિચારોની પુનરુક્તિ અહીં કરવાની જરૂર નથી; જે થોડું લખવું છે તેમાં પણ સિદ્ધાંતદષ્ટિએ કેટલાંક ચર્ચાબિન્દુ ટપકાવવા અને થોડાક બનેલા લખલા ટાંકવા સિવાય આ પ્રસંગે બીજું કે થઈ શકે તેમ લાગતું નથી.

૧. અત્યારના ગુજરાતમાં સમકાલીન સાહિત્યકારોની કૃતિઓનું તેમ જ પ્રવૃત્તિઓનું વિવેચન કરવામાં આડે નડતી મુશ્કેલીઓની આ આખી ચર્ચા છે.

૨. સાહિત્યકારો સાહિત્યનગરમાં વસતા હોય અને વિવેચકો વિવેચનપુરીમાં જુદા વાસો કરતા હોય તેવું બનતું નથી; મનોવૈજ્ઞાનિક વસ્તુચિંતિ એ છે કે એ બંને વર્ગોના વ્યક્તિગત, સામાજિક અને આર્થિક હિતસંબંધો એક કરતાં વધુ રીતે પરસ્પર સંકળાયેલા છે.

૩. આર્થિક બાબત પછી જોઇએ; પણ માત્ર નૈતિક દષ્ટિએ વિચારતાં પણ એવું વારંવાર બન્યું છે કે અમુક સાહિત્યકાર વિશેની વિવેચકે કરેલી પ્રતિકૂળ ટીકાથી, ટીકામાં અંગત તત્ત્વ લેશમાત્ર ન હોય પણ સિદ્ધાંતચર્ચા જ હોય તથા કડકાઇ લખાણમાં આવી હોય તો સિદ્ધાંતભક્તિને કારણે જ આવી હોય ત્યારે પણ, એ વિવેચક સામે એ સાહિત્યકારને અંગતભાવે માફ લાગી ગયા વિના રહેતું નથી.

૪. જ્યારે વિવેચક જુએ છે કે અંગતભાવી દૂભણ

૧. 'પ્રબંધ' માં (તા. ૨૭મી અને ૨૭મી નવેમ્બર); 'ગુજરાતી'માં (તા. ૪મી ડીસે.) અને 'લોકવાણી'માં (તા. ૧૮મી ડીસે.)

કરવાની પોતાની ઇચ્છા નહોતી ને હેતુ નહોતો છતાં એવી દુઃખજન થાય તો છે જ ત્યારે, એવા કેટલાક સ્વાનુભવના બનાવો બન્યા પછી, તેણે એ તેમ જ એવા સાહિત્યકારોની કૃતિ વિશેના પોતાના વિવેચનમાંથી સ્વાતંત્ર્યનું તત્ત્વ કમી કરવું જ પડે છે; કેમ કે, અત્યારના ગુજરાતી સાહિત્યસમાજની રચના તથા ઉપર-કલા હિતસંબંધો વગેરે બેતાં વિવેચકે સાહિત્યકાર સાથે, હરકોઈ સંબંધોમાં અને સત્ય તથા સ્વાતંત્ર્યને ભોગે પણ કેટલીક વાર, મીઠાશ જ રાખવી-તેની બેઠે 'બગાડવું' નહિ-એવી મનોવૃત્તિ સમસ્ત શિક્ષિત સમાજમાં ફેલાયલી છે.

૫. એ મનોવૃત્તિની પાછળ છે તો ચે:ખેચોખ્ખું, સાત પાણીએ ધોયલું, ખીકણપણું જ; પણ વ્યવહારવિદ્યાવિશારદ ગુજરાતી પ્રજા એ ખીકણપણાને 'વ્યવહાર'નું રૂડું નામ આપવામાં ગૌરવ માને છે.

૬. એક ખીજ વદતોવ્યાધાત જેવી સ્થિતિ પણ પ્રવર્તે છે. "અમે તો સાચદિલ સ્વતંત્ર ટીકા માગીએ જ છીએ" એમ કહેનાર યુવાન કવિઓ પણ, એવી ટીકા એમને પીરસવામાં આવે ત્યારે એને ક્ષણવાર પણ જીરવી શકતા નથી. આ મતલબનું બહેર કયન જ આપણા એક માનનીય વિવેચકે મુંબાઈનું ઉપનગર છોડી ગુજરાતના પાટનગરમાં વસવા જતી વેળાના બાપણમાં દોઢ વર્ષ પર કરેલું એની યાદ વાચકોને આપીએ છીએ.

૭. એ તો દાખલો છે એક જ. પણ ખીજ ય કેટલાક એ પ્રકારના દાખલા બને છે કે એક બાળુથી ઉપલી કલમમાં નોંધ્યા છે તેવા અનુભવો થતા હોય અને ખીજ બાળુથી એ જ અબાકૂળા કવિજનોની રચનાઓની જરૂર વિવેચકને પોતાના સામયિક માટે પડતી હોય, અથવા તો પોતાની (વિવેચકની) કોઈ ચોપડી બહાર પડે ત્યારે, કુભાયલો પેલો સાહિત્યકાર જ વિવેચક બનીને કોઈ છાપાખાપામાં 'છોલી' નાંખે નહિ એ ચોપડીને, માટે પણ તેને ટાઢો મીઠો રાખવાની પોતાને ગરજ.

હોય; અથવા તો માત્ર એવું હોય કે સાહિત્યકારની ઐત્રીનો લોભ, ઉભયના કેવળ વ્યક્તિગત જીવનમાં, વિવેચકથી છોડાતો ન હોય.

૮. આ તો છે પુરાણ, એટલે કલમવાર ટૂંકા નોંધમાં અર્ધી કયા ય આલેખાવાની નહિ; એટલે આર્થિક બાબતોને થોડું સ્પર્શતી જ હમણાં તો અટકીએ.

૯. અન્યકારતું નામ 'ક' ને 'વિવેચકતું' નામ 'ખ'. એવું બને છે કે 'ક'ની ચોપડી વિશે 'ખ'એ પોતાનો પ્રામાણિક અને સ્પષ્ટવક્તા-પણુ લેશમાત્ર અંગતભાવી કડવાશ વિનાનો-અભિ-પ્રાય લખી છપાવ્યો. હવે 'ક'એ શું કયું ? તેણે 'ખ'ની ખોદણી તો કરી જ, પણ એની સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં તેને હાનિ થાય, બીજી રીતે પણ તેને ધણીક નિરર્થક માનસિક વ્યથા થાય, તેવાં ચક્રો ચલાવતાં વાર લગાડી નહિ; અને તેમાં તેણે 'ગ'ની મદદ માગી, જે પૂરેપૂરી મળી કેમ કે અગાઉ એ જ 'ગ'ની અજાણતાં 'દૂભણુ' 'ક'થી પોતાની નિઃસ્વાર્થ વિવેચન-પ્રવૃત્તિને અંગે, થઇ ગયેલી.

૧૦ 'ધ' છે ગરીબ અને આખાખોલો પણ સિદ્ધાંતી સાયદિલ નિર્ભય વિવેચક. તેણે પ્રસંગોપાત્ત પૈસાદાર અને પદવી-ધારી સાહિત્યકારો 'ચ' 'છ' 'જ' વગેરેની ટીકા કરી. એ કડવી પણ સત્યશીલ ટીકા કોઈ વાર અન્ય વિશે હોય, કોઈ વાર એ લોકોની ભારે ખામીભરી વાસ્તવિક પ્રવૃત્તિઓ હોય. આટલું બન્યા પછી 'ચ' વગેરે પોતાના પૈસા અને મોટી લાગવગને આધારે ગરીબ 'ધ'ને વધારે ને વધારે ગરીબ બનાવવા પોતાને હસ્તકનાં સતાવધિ પડ્ય-ત્રો છોડી મૂકે તથા પેલાને સમાજની નજરમાં અનેક રીતે હલકો-તે ખરી રીતે હલકો નથી એવી પોતાતે જરાબર જણાવતાં-પાડવા તથા પડાવવા, બને તો તેને વાસ્તવક્ષેત્રમાંથી હાંકી જ કાઢવા, અનેક તદ્દબીરો રચે.

૧૧. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય ત્યાં, અર્ધગંભીર રીતે પણ, એમ સૂચવવામાં વળી ખોડું શું છે કે સાહિત્યકારોના તરેહ-

તરેહના ભયત્રાસની નીતિના ભોગ યતતા સત્યવાદી વિવેચક પાસે કાં તો બે લાખ રૂપિયાનું ફંડ હોવું જોઈએ, કાં તો (અને આ તો પૂર્ણ ગંભીર રીતે કહેવાનું) તેને માત્ર ૨ કોષ્ટક 'જન્મભૂમિ' કે 'અન્નબંધુ'નું પીઠળાગ હોવું જોઈએ ?

—વિ.

સૂરતની વાહ્મયપ્રવૃત્તિ

નવેમ્બર

પંદરમી તારીખે રાષ્ટ્રભાષા-અધ્યાપનમંદિર ખોલવા માટે રા. કિશોરલાલ મશરુવાળા આવ્યા હતા. ત્રણ વર્ષથી અહીં હિંદી વિદ્યામંદિર તો ચાલે જ છે અને તેનો મુખ્યત્વે યુવાન સૂરતીઓ સારા પ્રમાણમાં લાભ લે છે. આ ઉત્સાહનો લાભ લઈ ડો. ઘીઆ, પં. પરમેષીદાસ જીન અને રા. વલ્લભદાસ અમ્મડના કુશળ નેતૃત્વ હેઠળ કાર્ય કરના સ્થાનિક હિંદી પ્રચારક મંડળે અધ્યાપનમંદિરની નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી છે તે માટે એમને અભિનંદન આપતાં આનંદ થાય છે. એ પ્રસંગે રા. મશરુવાળાએ આપેલું વ્યાવહારિક વિચારશીલનાવાળું વ્યાખ્યાન “ રાષ્ટ્રભાષાકી પઢાઈ ” ટીસેંબરના હિંદી ‘ સર્વોદય ’માં છપાયું છે અને એ આ વિષયમાં રસ લેનાર દરેક જણે ધ્યાનથી વાંચવા જેવું છે. હિન્દુસ્તાનીના પણ પ્રાન્તો પરત્વે ઉપભોગ ગતી ગયા છે (આપણે જેને ‘ સંસ્કૃત ’ કહીએ તેને ઉત્કલમાં ‘ અનુષ્ઠાન ’ કહે; આપણે ‘ ગ્રામોદ્યોગ ’ આન્ધ્રમાં અને ‘ ગ્રામસૌભાગ્ય ’ ગોરે.); ગુજરાતીઓ હિંદી બોલતાં જે જૂલો કરે છે તે તરફ ધ્યાન તથા ગુજરાતીઓએ પોતાને હિંદી આવડે છે એમ મિથ્યાભિમાન પૂર્વક માની લીધું છે તેને બદલે તેમણે તેનો રીતસરનો અભ્યાસ મહારાષ્ટ્રીઓ તથા તામિલોની જેમ કરવો ધટે એવી સ્પષ્ટ વાણી; અને ભાષાઅભ્યાસી ચારિત્રશીલ હોવો જોઈએ સૌથી પહેલો, એ ગાંધીજીના અભિપ્રાયનું અવતરણ : આ એ વ્યાખ્યાનનાં સૌથી મુખ્ય બિન્દુઓ છે.—એક ગુજરાતી યુવાન હિંદીમાં બાપણ કેટલી છટાથી કરી શકે છે તેનો અચ્છો.

નમૂનો પણ આ પ્રસંગે રા. વલ્લભદાસ અક્કડે કરેલા નિવેદન-રૂપે શ્રોતાઓએ આનંદ અને આશ્ચર્યથી જોયો હતો. એ જ દિવસે સવારે સાહિત્યમંડળ તરફથી રા. મથુરાલાલ સાથે વાર્તાલાપ રા. રતનલાલ ખાંડવાળાને ત્યાં રાખવામાં આવેલ ત્યારે મૂઢીમજૂરી, રાષ્ટ્રવ્યાપી લિપિ, સાહિત્યશોધન વગેરે પર રસિક પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી.

ડીસેમ્બર

તારીખ બારમીને રોજ ના. ગવર્નરે એમ. ટી. ખી. કોલેજ-ને લગતી, સિત્તેર હજાર રૂપિયાના સત્તર હજાર અન્યોવાળી લાયબ્રેરીનું નવું મકાન-દેવેથી, 'લેડી કીકાભાઈ પ્રેમચંદ લાય-બ્રેરી'—શ. ૧૧) હજારની કિંમતનું, ખુલ્લું મૂક્યું હતું. સરતને આ લાભ તેના એક સંપૂર્ણ અને સાર્વજનિક એનયુફેશન સોસાયટીના પ્રમુખ સર કીકાભાઈ પ્રેમચંદની હિદાયતને લીધે મળ્યો છે એ સદૃષ્ટિ ગવર્નના વિષય છે.

'રેનેહરશ્મિ'એ ઝોગણીસમી તારીખે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ 'મારાં ગીતો' વિશે પ્રો. વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે ખોલતાં ફેટલીક રસ પડે તેવી આત્મકથાત્મક માહિતી આપી હતી અને સંખ્યાબંધ ગીતો મીઠી દલકે ગાઈ સંભળાવ્યાં હતાં.

નાતાલ નજીક આવતાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના વાર્ષિક રેનેહસંમેલન પ્રસંગે મુંબાઈથી શ્રી. સોફિયા વાડિયાને નોતર્યાં હતાં. એ પ્રસંગનું તેમનું બાપણ જેમ મનમોહક વક્તૃત્વ-વાળું તેમ વિદ્યાર્થીઓને તેમનામાં રહેલી-માણસમાત્રમાં રહેલી-અખૂટ આધ્યાત્મિક સંપત્તિ, તેના વિકાસ અને યથાયોગ્ય ઉપયોગનું પ્રબોધનાર હતું. એ જ દિવસે સવારે સાહિત્યમંડળ તરફથી શ્રીમતી વાડિયાએ આપેલા બાપણમાં, (૧) સાહિત્યમાં સંખ્યા કે પ્રમાણ નહિ પણ ગુણવત્તા એ મુખ્ય વસ્તુ છે; (૨) સાહિત્યકાર જેમ સત્તાધારીથી કબાવેલો ન હોવો જોઈએ તેમ હાથે તેમ કલમ દલાવનાર બેજવાબદાર માણસ પણ ન હોવો

જોઈએ, (૩૩) પી. ઈ. એન. ઇન્ટર્નેશનલ ક્લબ (જેના ભારતીય કેન્દ્રનાં સ્થાપક તેઓ છે, તે) સાહિત્યશુદ્ધિ અને સાહિત્યસ્વાતંત્ર્યના તેમજ સાહિત્યદ્વારા દેશ દેશ વચ્ચે બ્રાતૃભાવ કેળવવા ચાહે અને મથે છે તેના આદર્શોની ધારાવાહી ભાષામાં સમજૂતી : આ ગુપ્ત ગિન્દુઓ હતાં.

બાપજી પછીની રા. ચન્દ્રવદન શાહને ત્યાંની વાર્તાસાપત્તી સભામાં એક સભ્યે જ્યારે ખેદ દર્શાવ્યો કે બ્રાતૃભાવ વિશે આપણે ખોલીએ બસે પણ આપણી ભાવનાઓનો અમલ અશક્ય છે, ત્યારે શ્રી વાડિયાએ ઉત્તર આપેલો કે ઇંગ્લંડની પી. ઈ. એને હિટલરપીડિત એક લેખકોને આર્થિક મદદ કરી હતી.

જાન્યુઆરી

તા. ૨૧-૧૨-૩૮ને રોજ ૭૪ની વયે રાયબરેલીમાં અવસાન પામેલા સમર્થ હિંદી વાઙ્મયસેવક પં. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીના પુણ્યરમરણાર્થે પ્રા. હકકુરના પ્રમુખપદે હિંદી પ્ર. મંડળ તરફથી : ભરાયલી સભામાં તા. બીજીએ સદ્ગતના જીવન અને કવન, પત્રકારત્વ અને વિવેચકત્વ વિશે જાણુવાળોગ બાપજો અને શોકનો ઠરાવ થયાં હતાં.

—વિ.

ઉપ-ધ્વનિ

‘ હંદોરચના ‘ઠારતુ’ બહુમાન

“ બીજી એમની સઘન સાહિત્યસેવા તે ... .. કાવ્યસાસ-વિષયનો અન્ય ‘ હંદોરચના. ’ આ ગ્રંથ મરાઠીમાં જ નહિ પરંતુ સમસ્ત હિન્દના વાઙ્મયમાં અદ્વિતીય ગણાય એવો છે. ” જે અન્યનો પરિચય આ રાખ્દો વડે આશાદે બે વર્ષ ૧૯૨૧ રા. મનુભાઈ

૧. ‘ માનસી ’ના બીજા વર્ષના બીજા અંકમાંના મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલન વિશેના લેખમાં, પ્રા. પટવર્ધન વિશે વધુ માહિતી પણ એ જ લેખમાં આપી છે.

ક. દેસાઈએ આ પત્રના વાચકોને કરાવ્યો હતો, તેને માટે હમણાં થોડા જ વખત પર પ્રા. માધવરાવ યટવર્ધનને (એમનો ગયા વર્ષમાં 'માનસી'એ છાપેલો રાજકવિ તાંબિ વિરોનો લેખ પણ વાચકોને યાદ હશે જ.) સુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ 'ડોક્ટર ઓફ લિટરેચર'ની પદવી આપી તેમનું બહુમાન કયું છે. વડોદરામાં જન્મેલા એ ગુજરાતી-મહારાષ્ટ્રી વિદ્વાનની કદરનારાસી આટલી સરસ રીતે યએલી જોઈ આપણને સોને ઘણો આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. 'મહારાષ્ટ્ર-સાહિત્યપત્રિકા' (નવ્યુ.-૩૯) લખે છે તેમ, આ પદવી આપવાનો ઉપક્રમ અત્યારે ચાલતા નવા મન્વંતરનું સુચિહ છે: "પ્રતિભા, વિદ્વતા વ બ્યાસંગ ચા હુમિલ ગુણાંચા સમુચ્ચ માધવરાવાંત પ્રકર્ષને આદળતો." એમ એ સહયોગીએ એમની યોગ્યતાની પિછાન સુધ્ધ સંક્ષેપે કરાવીને ઉમેર્યું છે તે યોગ્ય જ છે કે તેમને આ પદવી આપીને યુનિવર્સિટીએ તેમની યોગ્યતામાં ઉમેરો કરવા કરતાં પોતાનો ગુણગ્રાહકતા વધુ અંશે પ્રકટ કરી છે. ગુજરાતના પણ જુદા અને પ્રૌઢ (ડૉ. યટવર્ધન માત્ર ૪૪ વર્ષના છે.) સુપાત્ર વિદ્વાનોને એ પદવી હવે તો પ્રાપ્ત થવા માટે એ ઈષ્ટ છે એવી ધમ્મજા આ પ્રસંગે દર્શાવ્યા વિના કેમ રહેવાય ?

પં. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી

'દ્વિવેદી-અભિનંદનમંથ'માંના સમકાલીન હિન્દી સુકવિ સુમિત્રા-નંદન ચંતતા એક સુંદર કાવ્યના કેટલાક ભાગનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે: "ભારતેન્દ્ર બાહુ હરિશ્ચન્દ્રે જે ભારતીવીણાનું નિર્માણ કરી તેનું સ્વરસંધાન અમર સ્પર્શીયો કર્યું હતું, તેનો પ્રથમ સ્વર્ણજંકાર દ્વિવેદીજીએ કરીને આખા દેશનો વાણીને એક આકાર આપ્યો. તેમણે મૂંગા દેશને ફરીથી વાચ્યા આપી: 'રૂપરંગરો પૂર્ણ કર દિયા છણું રાષ્ટ્રકંકાલ.' " રાષ્ટ્રના જૂના હાડપિંજરને એમ નવાં રૂપ-રંગે ભર-પૂરનાર એ પ્રસિદ્ધ વાકમયપુરુષના થોડા દિવસો પર યએલા અવસાનની નોંધ લેતાં એદ થાય છે. આજથી પાંચેક વર્ષ પર પ્રગટલા પૂર્વોક્ત અભિનંદનમંથના વિદ્વાન પ્રસ્તાવનાકારો કહે છે તેમ ત્યાર પહેલાંનાં ત્રીય (આસાદે, સને ૧૯૦૪-૧૯૦૪) વર્ષ દરમ્યાન દિંદોનાં ભાષાસાહિત્ય પર, સદ્ગતના તંત્રીપણા હેઠળ ચાલતા

૧. સૂરતમાં અલભ્ય એવો આ મંથ સુલભ કરી આપવા માટે અમે અહીંના હિન્દી પ્રચારક મંડળના આભારી છીએ.

દેસાઈના એક વિધાનની, તથા એની પર 'મોડર્ન' રીબ્યુ 'કારે' કરેલી ચર્ચાની સાધાર સમીક્ષા કરતો લેખ કાશીથી પ્રગટતા 'હંસ'ના હીસેંબર અંકમાં પ્રા. હીરાલાલ ગોદીવાળાએ લખ્યો છે. તેમણે નર્મદદલપત, મ. ન. દિવેદી અને 'સરસ્વતીચન્દ્ર' કારમાંથી અવતરણ કે ઉલ્લેખ આપી સ્પષ્ટપણે બતાવી આપ્યું છે કે ઉપર્યુક્ત વિધાન બરાબર નથી કેમ કે આ સર્વ સાહિત્યસેવકોએ સ્થિતિશ અમલની ટીકા-કેટલીક વાર ઘણી છૂટથી પાળ-કરી જ દીધી. એ લેખ થોડા સમયમાં વાચકોને એના અસલ ગુજરાતી સ્વરૂપે 'માનસી' દ્વારા મળી રહે ત્યાં સુધીમાં ત્રિફાસુઓ એની 'હંસ'માંની ત્રિ'દી આદિતિનો પૂરતો લાભ ઉઠાવશે જ એવી ઉમેદ રાખીએ છીએ.

—વિ.

સ્ત્રીકારનોંધ-પૂર્તિ : ૨

પથિકના પત્રો, ગુચ્છ ૨: અંબાલાલ પુરાણી (શ્રી અરવિંદ કાર્યા. આણંદ; ૩૧. ૦૧)—હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ, સ્ત. દાદાશાઈ નવરોજીદત્ત: ગોપાલદાસ છ. પટેલ (૩૧. ૦-૧૪-૦); અને હિમાલયનો પ્રવાસ, દિપ્તિવાળા આ. પત્રો: દ. બા. કલેલકર (૩. ૧): બનેના પ્રકાશક નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ)—ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું વાર્ષિક નિવેદન (૧૯૩૭-૩૮) અને ૩૧. વીસ હજાર માટેના વાર્ષિક ફાળા માટેની વિનંતિ, એ વિનંતિ વાચકોએ વર્તમાનપત્રોમાં વાંચી હશે જ, “આટલી નાની રકમ ગુજરાતનાં ભાઈ-બહેનો વિદ્યાપીઠને આંગણે” સત્વર પહોંચાડે એવી અમારી પણ સર્વે વાચકોને આગ્રહભરી વિનંતિ છે.—વર્ધા કેળવણીનો અયોગ: ન. દ્વા. પરીખ (નવજીવન પ્ર. મંદિર; છ આના)

મન્દિરનો ઘંટનાદ

૧. ગતાંક પાછી એક જુદા પ્રકારની વિશેષ મદદ મળી છે. એક ગુમેચ્છકે આપેલી લોનના રૂ. ૧૫૦) બાકી દતા. તેમાંના રૂ. ૫૦) અમે નિયમ મુજબ હીસેંબરમાં લઈ ત્યાં આરે તેમણે ગુરાખબર આપ્યા કે બાકીના રૂ. ૧૦૦) પોતે માંગી વાળે છે.

૨. આ રીતે, ગઈ વખતે નેચિલ્લ રૂ. ૮૫૦)નું લોનોનું દેવું રૂ. ૭૦૦) પર હવે ભય છે.

૩. ૧૯૩૮ની 'માનસી'ની કુલ ખોટનો આંકડો તો મોટો થવા

મંજૂષા

નવસ્રવિશેષ

હિન્દુસ્તાની પ્રવેશિકા

‘ મંજૂષા ’નાં પૃષ્ઠો પ્રેસમાં જવાને સમયે જ બહાર પડેલા આ પુસ્તકનો સત્કાર કરતાં આનંદ થાય છે. તેના લેખકો સૂરતના અથાક હિંદીપ્રચારકો પં. પરમેશીદાસ જૈન અને રા. વલ્લભદાસ અક્કડ છે. તેઓ ભૂમિકામાં કહે છે તેમ “ હિન્દુસ્તાનીનો પદ્ધતિ-પુરઃસર અભ્યાસ કરવા માટે તેમ જ ભાષાશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય ગણાય એવા પુસ્તકનો અભાવ ગુજરાતમાં હતો જ. ” જેઓ ગુજરાતી વાહનદ્વારા હિંદુસ્તાની શીખવા હચ્છે છે તેમને માટે આ પ્રવેશિકા ઘણી ઉપયોગી થશે. દસ જ આનાની કિંમતમાં અને પોણાગસો પાનાંમાં, તેમાં, મુખ્યત્વે આ વિષયોનો સમાવેશ થયો છે; હિન્દુસ્તાની ભાષા વિશે સર્વસામાન્ય માહિતી; પ્રારંભિક પણ શાસ્ત્રીય સદૃષ્ટાંત વ્યાકરણ; ૧,૮૦૦ હિંદી શબ્દોનો કોશ; મહત્વના ભાષાદોષ, દોષનિવારણ માટેના શુદ્ધ પ્રયોગો સહિત; નિર્ગમલેખન, પત્રલેખન અને ભાષાંતર વિશે માર્ગ-સૂચન; કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો. સારી પ્રવેશિકાનાં સર્વ અંગો ધરાવતું આ પુસ્તક સારો લોકાદાર પામે એમ હચ્છીએ છીએ.

પં. સાંકૃત્યાયનની સારસ્વત યાત્રા

[હિન્દુ તા. ૬-૧૦-૩૮]

સુપ્રસિદ્ધ પંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયને ગયા મેથી ઓફ્ટોબરના

પાંચ માસ ગધ્ય-તિમેટમાં ગાળાને પોતાની ત્યાંની એ ચોથી મુલાકાતને પરિણામે કેટલીક વધુ સામગ્રી ભારતવર્ષમાં પાછી આણી છે. ત્રીજી મુલાકાતવેળા, જેનાં માત્ર નામે ચીની અને તિબ્બતી બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મળતાં હતાં તે ગ્રંથોની હાથપ્રતો તેઓ લાવેલા. આ વખતે તેઓ જિદારસરકારની આર્થિક અને જિદાર ઍડ ઓરિસા રીયર્સ સોસાયટીની હતર સહાયતાથી એ સારસ્વત યાત્રાએ ગયા ત્યારે તાડપત્ર પર લખાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથો, ભારતીય કલાની અસર દાખવતાં જૂનાં ચિત્રો તથા શિશ્વરથાપત્યાદિના નમૂના મળાને એ દબ્બર વસ્તુઓની છત્રી ઉતરાવી એ સર્વ અભ્યાસસામગ્રી તિમેટના સાડાચાર માઇલની ઊંંચાણએ અ.વેલા એકાંત મઠોમાંથી બંગાળજિદારનાં વિદ્યાધામેના ઉપયોગ માટે લાવી શક્યા છે. તેમાં સૌથી વધારે મદત્તના જે ગ્રંથો છે: (૧) હસવી આદ્ય ૧૦૦ શતકન અંતમાગમાં મુનશી નામે વિદ્વાને આગ બાગમાં રચેલો ન્યાયશાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ; (૨) બૌદ્ધ ધર્મી ભાવનાવાદીઓના યોગાચાર-સંપ્રદાયના સ્થાપક અસંગે રચેલો એક ગ્રંથ. કેટલાક વિદ્વાનોના ગત પ્રભાવો, આ ગ્રંથને આધારે શંકરાચાર્યે પોતાનો અદ્વૈતમત ઘડ્યો છે અને તેથી જ તેઓ 'પ્રવજ્ઞ બૌદ્ધ' કહેવાયા છે.

૧. આ મંજૂષીની 'માગ' નો સુવર્ણ અર્થ લેવો શક્ય છે-સરખાવો: "એમના [શંકરાચાર્યના] જ પૂર્વાવતાર જેવા મીઠાગ પુષ્ટિ જે ધર્મ-પ્રેરણા ફેલાવી હતી તેના માગ દિમાલખની પેલી પાર [તિમેટમાં] શંકરાચાર્યના ગમ્મનમા પડેલા જ હતાં. શંકરાચાર્યને તો પુણ્યના ઉપદેશને ન્યાસ્તિકપના પુટ મઠાવી એને રાષ્ટ્રીય બનાવવો હતો. શંકરાચાર્યને પ્રચલિત બૌદ્ધ કાલી એમના વિરોધીઓએ એમની નિન્દા નથી કરી. પણ એમના કાર્યની પરંપરા અને મદત્ત જ બતાવી છે." (૬. ભા. કાંતકાર: 'દિમાલખનો પ્રતાપ' આ. ૪થી; પૃ. ૨૫૨).

—સં. 'માનસી'

ટોલ્સ્ટોય અને અત્યારનું રશિયા

['હિન્દુ' તા. ૬-૧૦-૩૮]

ટોલ્સ્ટોય જન્મેલા ૧૮૨૮માં, એટલે આ વર્ષે આવેલી એમની ૧૧૦મી જયંતીનો ઉત્સવ સોવિયેટ પ્રકાશનમંદિરોએ એમના ગ્રન્થોની દસ લાખ જેટલી નકલો છાપીને ઊજવ્યો છે. ક્રાન્તિપૂર્વેના રશિયામાં, ૧૮૯૭-૧૯૧૭નાં વીશ વર્ષ દરમ્યાન, એ ગ્રન્થોની જેટલી પ્રતો છપાયલી, તેટલીયો લગભગ એવડી એટલે કે એક કરોડ ને સિતેર લાખ પ્રતો ગયાં એકવીશ વર્ષોમાં (૧૯૧૭-૩૮) છપાઇ હોવાની ગણતરી થઇ છે. આ રીતે ઝાર-યુગના એ સાહિત્યકારની લોકપ્રિયતા સોવિયેટ-યુગના રશિયામાં પણ ગોઠીથી (જે જાતે સોવિયેટપક્ષી બનેલો તેનાથી) માત્ર બીજે નંબરે આવે છે. હિપર જે આંકડો (૧,૭૦,૦૦૦,૦૦) આપ્યો છે તેમાંનાં ૧, ૫૦, ૦૦૦, ૦૦ રશિયન ભાષામાં જ પ્રગટેલી; બાકીની વીશ લાખ, સોવિયેટ સરકારની હકુમત હેઠળ જે બીજી બાબત ગિનરશિયન ભાષાઓ પ્રચરિત છે, તેમાં. ટોલ્સ્ટોયનાં નાટકોમાંનું એક મુખ્ય "લિવિય, કોર્સ" (સજીવ રાજ) આજે પણ તેનાં લોકપ્રિય નાટકોમાંનું સૌથી માનીતું છે. તેની પ્રખ્યાત નવલો 'એના કેરેનિના' અને 'રીસરેકશન' (ગુજરાતી અવતારે, 'નવો અવતાર') પરથી ગતારાવલાં નાટકો જગપ્રસિદ્ધ મોરકો આર્ટ થીએટરમાં હજી બજવાય છે.

બ્રિટિશ લાઇબ્રેરી એસોસિએશનની પરિપદ

જુનમાં ટ્રેટ્સિટનની લાઇબ્રેરી એસોસિએશનની પરિપદ સાહિત્યસી ખાતે મળી ત્યારે ચએક્કી ચર્ચાઓમાં તથા ચાર ગિન્ડુઓ બજવાજોગ હતાં; (૧) કેટલાક વિષયો એવા છે જેના પર લખાયેલા ગ્રન્થોની વાચકો માગણી કરે છે પણ તે લખાયા હોતા જ નથી, માટે એવી મગણીઓને આધારે ગ્રન્થપાલોએ એ પ્રકારના ગ્રન્થોની માદી કરવી જોઇએ તથા એ માટે લેખકો-પ્રકાશકો શોધી કાઢીને પ્રગતના વાહનમયની એ ખોટ પૂરવી જોઇએ; (૨)

વાચકોએ અન્યપાલને મળવું-દળવું બહુ મુશ્કેલ થાય છે એ રિયલિટી ગરાગર ન ગણાય માટે અંયાસમાં તેની કોટડીની પર 'ખાનગી' શબ્દ નહિ પણ 'અન્યપાલ' શબ્દ હોવો ધટે, જે વાંચીને એના ગ્રાહકો વિનાસકાંચ તેની મુલાકાતે જઈ પોતાની સર્વ મુશ્કેલીઓ રજૂ કરી શકે; (૩) પરિપત્તને ચીનાઈ સરકાર તરફથી એવી ગતલખનાં વિગતિ યમ દની કે જાગનીઝ બોમથી નાથ પામેલાં ચીનાઈ અંયાસયોગાંના પશિમની વિલાકસા વિશેના અન્યો પરા પાડામાં ચીનનાં અન્યોને મદદ કરવા માટે પરિપત્તે સમિતિ નીમરી ધટે; (૪) ઇરિપતાસોમાં વંચાઈ આવેલા અંયા જાંતુમય હોવાના બચે તેને ત્યાથી આવ્યા બાદ અંયાસયો-માં અલગ રખવાની મુશ્કેલ સામે એક વાંચો એવો રજૂ થયો હતો કે સારી રિયલિટનાં લોકોનાં ઘરોમાં પણ અંયાનો ઉપયોગ પળી વાર એવી રીતે થાય છે કે તેને મુક જલે ઇરિપતાસોમાં યતો ઉપયોગ આરોગ્યદષ્ટિએ અનુકૂળો વધારે સુધક સંભાળ-બંધો હોય છે.

ભાષા-ભાષાનાં ભાષાન્તરો

'ટાઈમ્સ સિદ્ધ. સૂપ.' ના (તા. ૧૦-૬-૩૮) જાણાવવા મુજબ, 'ઈન્ડિયન ટ્રાન્સલેશન' નો જે અંક ૧૯૩૮ના ત્રીજા ચરખામાં પ્રગલ્યો છે તેની અંદર, સુરપની મુખ્ય ભાષામાં બીજી ભાષાઓમાંથી ઉનારાપલા અંયાની સંખ્યા આ રીતે આપવામાં આવી છે:

બીજી ભાષાઓમાંથી	કુલ લિપનમાં...	૧૩૮
"	ચેકોસ્લોવાકિયનમાં ...	૧૧૧
"	જર્મનમાં...	૧૫૬
"	ફ્રેન્ચમાં ...	૫૬૧
"	રશિયાની ભાષાઓમાં ...	૫૮૧
"	પોલિશમાં ...	૫૩૮
"	રૂમમાં ...	૪૪૧

”	”	હગેરિયનમાં	૪૫૨
”	”	સ્વીડિશમાં	૪૧૯
”	”	ઈંગ્લિશમાં	*૩૧૦

સા મ યિ કે માં થી

લોંકાશાહ જયંતી

[સુ. ૧. શાહ: 'પ્રબળધુ' (તા. ૧૩-૧૧-૩૮.)]

લોંકાશાહ જે કાળમાં થયા હતા તે કાળ જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં ખળભળાટવાળો હતો. તે પૂર્વે વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં ચૈત્યવાસી સાધુઓની ક્રિયાશિથિલતા સામે શ્રી જિન-વલ્લભસૂરિએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો તેમ ત્યાર પછી પાંચસો વર્ષે-સત્તરમી સદીમાં, એકલા લોંકાશાહે જ નહિ પણ પાર્શ્વચંદ્ર-સૂરિએ, હડુવા નામના એક આવકે અને આનંદવિમલસૂરિએ પણ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને તેમણે સાધુઓની ક્રિયાના ઉદ્ધાર માટેની આગ્રાઓ ફરમાવી હતી. આ ક્રિયોદ્ધારને કારણે લોંકા-શાહનો એક જુદો ગચ્છ નિર્મોણ થયો હતો ... પણ તે સંપ્રદાય ન હતો. આજે સાંપ્રદાયિકતા વધી પડી છે ... સત્તરમી સદીના એ ક્રિયોદ્ધારકોને પ્રતાપે જ આજે જૈનો કેંક વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ટકી શક્યા છે.

આચાર્ય શંકાકૃષ્ણનનો સન્દેશ

[ગ૦ 'ન્યાયતિર્થ' : તા. ૩૧-૧૨-૩૮)]

પશ્ચિમ અને પૂર્વનાં તત્ત્વજ્ઞાન, આધ્યાત્મિક ધોરણો, જીવન પરત્વેનો દષ્ટિબેદ, જીવનના મહાપ્રશ્નોના ઉકેલનું માર્ગદર્શન

*આમાંના ૧૨૯ 'સાદિત્ય અને કલાઓ' એ વિષયના છે.

૧. એ પ્રસંગ તા. ૭-૧૧-૩૮ ને રાજ અમદાવાદમાં ઉજવાયે ત્યારના પ્રમુખભાષણનો આ સારાંશ છે. ખીન બાપણોના સારાંશ પણ એ જ 'પ્ર. વં.' માં છે. લોંકાશાહ વિષેનું રા. ત્રિ. વી. હેમાળી-નું 'વખાણ' માનસી ના ચોથા ત્રયમાં પહેલી તકે છપાયે.

"	"	હજેરિયતમાં ૪૫૨
"	"	સ્વીડિશમાં ૪૧૯
"	"	ઈંગ્લિશમાં *૩૧૦

સા મ યિ કો માં થી

લોંકાશાહ જયંતી^૧

[ચુ. વ. શાહ: 'પ્રખખંધુ' (તા. ૧૩-૧૧-૩૮.)]

લોંકાશાહ જે કાળમાં થયા હતા તે કાળ જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં ખળભગાટવાળો હતો. તે પૂર્વે વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં ચૈત્યવાસી સાધુઓની ક્રિયાધિયિલતા સામે શ્રી જિન-વલ્લભસૂરિએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો તેમ ત્યાર પછી પાંચસો વર્ષે-સત્તરમી સદીમાં, એકલા લોંકાશાહે જ નહિ પણ પાર્શ્વચન્દ્ર-સૂરિએ, હકુવા નામના એક શ્રાવકે અને જ્ઞાનંદવિમલસૂરિએ પણ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને તેમણે સાધુઓની ક્રિયાના ઉદ્ધાર માટેની આગાઓ ફરમાવી હતી. આ ક્રિયોદ્ધારને કારણે લોંકા-શાહનો એક જુદો ગચ્છ નિર્માણ થયો હતો ... પણ તે સંપ્રદાય ન હતો. આજે સાંપ્રદાયિકતા વધી પડી છે ... સત્તરમી સદીના એ ક્રિયોદ્ધારકોને પ્રતાપે જ આજે જોનો કેંક વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ટકી શક્યા છે.

આચાર્ય^૨ રોધાકૃષ્ણનનો સન્દેશ

[ગ૦ 'જ્યોતિર્ધર' : તા. ૩૧-૧૨-૩૮)]

પશ્ચિમ અને પૂર્વનાં તત્ત્વજ્ઞાન, આધ્યાત્મિક ધોરણો, જીવન પરત્વેનો દષ્ટિકોણ, જીવનના મહાપ્રશ્નોના જોડેલું માર્ગદર્શન

*આમાંના ૧૨૯ 'સાહિત્ય અને કલાઓ' એ વિષયના છે.

૧. એ પ્રસંગ તા. ૭-૧૧-૩૮ ને રાજ અમદાવાદમાં ઉજવાયો ત્યારના પ્રમુખભાષણનો આ સારાંશ છે. જીન^૩ બાપણોના સારાંશ પણ એ જ 'પ્ર. વ.' માં છે. લોંકાશાહ વિષેનું રા. ત્રિ. વી. હેમાન્તી-નું લખાણ^૪ માનસી ના ચોથા વર્ષમાં પહેલી તકે છપાયો.

વગેરેનો ઊંડો અભ્યાસ કરી, એ બંને ખંડના તરત્સાહિત્યના બંડારમાં ભરેલા ગૂઢ વિચારોનો સમન્વય કરીને સ્પષ્ટ અને સુંદર રીતે રજૂ કરવાનું કાર્ય જેટલું સર સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણને ક્યું છે તેટલું અત્યાર સુધી કોઈએ ક્યું નથી. તેમની વિદ્વતા, અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રભુત્વ, વિષયનિરૂપણ કરવાની સરળપદ્ધતિ, વક્તૃત્વ અને વિશાળ દષ્ટિની કદર અત્યારે યુરોપમાં, ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં બહુ સારી રીતે થઈ રહી છે..... એમના એ [અમદાવાદ ટાઉન હોલમાંના] વ્યાખ્યાનમાં જે વિચારો રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા, જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન, જીવન પ્રત્યેની ઉન્નત ગંભીર દષ્ટિ, જગતના અત્યારના કોંસાદસ, સ્વાર્થ, રથૂલ પદાર્થો પ્રત્યેની મમતા, જીવનમાં સિદ્ધાન્ત અને આદર્શના અભાવથી થી ઈશ્વરની અસ્વરથ સ્થિતિ વગેરે વિશે એમણે જે ગંભીર વિચારો રજૂ કર્યા હતા તે ઊંડા ચિન્તનના પ્રેરક હતા. The world does not belong to the worldly એ એમનું સૂત્ર અત્યારના સમયમાં ખૂબ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

નવા ભારતીય ગ્રન્થો

શાન્તિનિકેતનમ્નુઃ ભા. ૧

રવિબાબુ દર બુધવારે શાન્તિનિકેતનમાં જે ધર્મવિષયક પ્રવચનો કરે છે, તેનું આ તેલુગુ ભાષાંતર શ્રી આકૃતિ કૃષ્ણ-મૂર્તિ અને તેમના ભાઈએ કરેલું છે. 'ઊંકાર' નામે પહેલા પ્રવચનમાં ઊં અને પરમ સત્યનું એકત્વ સમજાવ્યું છે; બીજા બેઠા મળી ત્રણ છે ત્યાં પ્રાણોના પ્રાણમાં જ પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એ યતાં સુધી જ જીવનપ્રભો વિશે અસ્તિ કે નાસ્તિની ભાવના રહે છે પણ પછી રહેતી નથી તેમ જ એ એકત્વની ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી જ જીવનસમન્વય શક્ય છે એનું વિશેષ નિરૂપણ પણ ક્યું છે. વચ્ચેનાં કેટલાંક પ્રવચનોમાં, નદિ શાસનની અને નદિ સંદાગની એવી, સંવાદિતાવાળા અને આત્મા-

પૈશ્વયુક્ત કર્મની 'જીવનદિલસૂરી રમૂ કર્યા પછી 'તપોવન' એ છેલ્લા પ્રવચનમાં, વાલ્મીકિ રામાયણ, મુખ્ય કાલિદાસ કૃતિઓ વગેરે પ્રાચીન સાહિત્યની સમીક્ષાદ્વારા કવિપ્રવચનકારે આર્ય સંસ્કૃતિની પશ્ચાદ્ગત કેવી હતી તે સ્પષ્ટ કર્યું છે. તેમ કરતાં તેમણે એ સાહિત્યમાંની ભાવનાઓ સાથે શેકસ્પીઅર ને મિલ્ટનની શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓ સરખાવી છે. આર્ય પ્રભાએ કુદરત પર સત્તા ચલાવવાનું કે પોતાનાં ભૌતિક સુખસગવડ માટે તેનો ઉપયોગ કરવાનું નહિ પણ તેની સાથે સંવદનમય અભેદમય જીવન જીવવાનું કેવી રીતે પસંદ કર્યું છે તે એ પ્રવચનમાં નિરૂપ્યું છે. માનવની મહત્તા તો છે પોતા સિવાયની સૃષ્ટિ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની તેની શક્તિમાં; અને તેથી, વનતા સનાતન સંગ્રામમાં-તેને આધારે-આપણી રાષ્ટ્રીય ઈશ્વરચીનો પાયો રચાવો જોઈએ એવું ઉદ્દેશોધન પણ ગુરુદેવે કર્યું છે.

બાપાંતર જંગળીને બહુ જ વળગી રહીને થયું છે એ જરાજર નથી. જંગળીનું સંસ્કૃતતત્ત્વ હમેશાં તેણીના સંસ્કૃત-તત્ત્વદ્વારા જ ઊતરતું જોઈએ તેવું નથી; કારણ જાને બાપાઓના રૂઢિપ્રયોગ અને વાક્યરચના નિરનિરાળાં હોવાથી પરિણામ કોઈવાર કંઠગું આવે છે. (' હિંદુ ' : ૩૧-૭-૩૮)

‘ આર્ય એંડ આર્ટીઓલોજી એબોડ ’

ભણીતા પ્રત્નતત્ત્વવિદ ડૉ. કાલિદાસ નાગકૃત આ અન્ય કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પ્રકાશિત કર્યો છે. તેઓ ન્યુયૉર્કની એક સંસ્થામાં ‘ વિજિટિંગ પ્રોફેસર ’ તરીકે કાર્ય કરવા ગયા હાલે યુરપઅમેરિકાનાં જુદાં જુદાં વિદ્યાકેન્દ્રોમાં તેમણે આર્ય સંસ્કૃતિ વિશે જેમ પ્રવચનો કરેલાં તેમ એ સર્વ સ્થળો વિશેની સંસ્કાર-વિષયક માહિતી પણ મેળવી હતી. એ દેશોમાં કલા અને પ્રત્ન-તત્ત્વના વિષયોનાં અન્વેષણનું કાર્ય શી રીતે થાય છે, તેઓ આવાં કાર્યો માટે કેટલી છૂટથી નાણું વાપરી ઇતિહાસવિષયક

સસંશોધ ને સંસ્કૃતિયોગ્ય ભાટે કેટલી કાંળજી રાખે છે તેનો આ વીચ સુંદર ચિત્રોવાળો પ્રન્ય આ વિષયમાં સર્વ તદ્દિદાને ધણો ઉપયોગી થાય તેવો બન્યો છે. (' આર્યન પાથ ' : જુલાઈ ૧૯૩૮)

ગ્રંથસ્થ ચિન્તન

કેશવચન્દ્ર સેન (૧૮૩૮-૧૮૮૪)

[અર્વાચીન ભારતવર્ષના આ એક મહાપુરુષની જન્મરાજીબી મધ તા. ૧૬મી નવેમ્બરને રોજ હતી. યુવરાતમાં તો ' નયોતિર્ધર ' (તા. ૧૭મી તથા ૫મીના વ્રજુમાર અડો) મિત્રાય ખીલ કોઈના કર્તવ્ય પ્રદેશમાં એ પ્રસંગ આવ્યો જન્માતો નથી. એ વિસ્તૃત લેખમાંથી અજ્ઞતા વાચકોને ઘણું નવું અને પ્રેરક બજવાનું મળશે. એની તાલીમ સરખી પૂર્વ તરીકે આગે ના. એની કાંઈક (ચબ્દો કેસવના પોતાના જ છે,) એમના કુટુંબી ન હો. પ્રશાન્તકુમાર સેને રાજાબીનિમિત્તે પ્રકટ-વેલા ચરિત્રગ્રંથમાંથી, ઉતારીએ છીએ.]

અન્તર્જાન સૌને માટે છે.

અરું છે કે અન્તર્જાન અથવા સદગ્નેપલબ્ધિ, ' ઇન્ડિયન ઇશન ')ની દિલસૂરીની સમગ્રજી અદ્યપરંપરાનાં માણસોમાં મપોદિત દોષ ન, કેમ કે દરેક માણસ દિલસૂર નથી, પણ અન્તર્જાન પોતે તો છે સાર્વજનિક ગિતકત; એનાં સત્યો-એની અનુભૂતિની શક્યતા-એ તો આપી ન મનુષ્યાનુભૂતિનો વારસો છે. એ સત્યોની ગમિ માટે-એના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને માટે-દિલસૂરના નેવી તાલીમની જરૂર અનિવાર્ય નથી. આપણા શ્રદ્ધાન્વિત માર્ગમાં પ્રવેશ પામના માટે પાંડિત્યની અગત્ય નથી. પ્રકૃતિ એ જ આપણે ગુરુ, આ જો મર્ગદર્શક. વિશ્વ આપણું મંદિર, પ્રકૃતિ આપણે મહાગુરુ. પ્રત્યેક મનુષ્ય, પછી ને અગળ માનવિયો દેશ કે મદન દિલસૂર દોષ, સિંદાસનરથ મહારાજ દોષ કે સોધરેદાન મરુદેશ દોષ, પુરોહીઅન દોષ કે દિંદીવન, પદેલી સદીનો દોષ કે આગળીસમીનો-એ પ્રત્યેક પોતાના

પિતા સમીપ પહોંચી શકે છે, તેને શ્રદ્ધા તથા પ્રેમથી પૂજી અને સેવી શકે છે.

જૂનું સોનું

[આ નવા વિભાગમાં, 'જૂનું' તે સુનું' એ કહેતીને ખરી કરાવે તેવાં અર્વાચીન ગુજરાતી વાક્યમયનાં દુર્લભ સામયિકો તથા મન્યોમાંથી નાનીમોટી કંડિકાઓ આપવામાં આવશે.]

હિંદીપ્રચારની આવશ્યકતા

[ફાંડિયો ૧ : તા. ૧લી માર્ચ સને ૧૮૬૮]

ખુશીની વાતછે કે પ્રાંત પ્રાંતની બાષા સારીપેકે ખેડાવા માડીછે દક્ષિણી, ગુજરાતી, બંગાલી વગેરે બાષામાં ગદ્ય પદ્યના પુસ્તકો થવા લાગ્યાંછે એ ખુશીની સાથે આ દલગીગી પણુ-છે કે એક બાષાના વિદ્વાન બીજી બાષાથી કેવલ અજ્ઞાન રહે છે જ્યાં સુધી એકમાંથી બીજામાં તરગુ'મા નથી થવા લાગ્યા ત્યાંહ સુધી દરેક બાષામાં એક મોટી ખોડછે એમ સમજવું. એકે પ્રાંતની બાષા સુધરવાથી તે તે પ્રાંતના લોકને લાભછે. દેશને નથી. વળી એક પ્રાંતના લોકને બીજા પ્રાંતના લોક ગાથે જુદી જુદી બાષાને લીધે વેહેવાર રાખવામાં થણી અડચણ પડેછે. કોઈ ગુજરાત દક્ષિણીમાં કે હિતરમાં પ્રવાસ કરવા નીકળ્યો તો તે જુદી જુદી બોલી બોલતા લોકની સાથે ભગુ વુડું ઉરદુ બોલી કામ ચલાવેછે પણુ મનમાનતી રીતે મનની વાત જણાવી શકતો નથી. માટે આખા હિંદુસ્તાનની ગામાન્ય બાષા એક હોવી જોઈએ ને તેને સાફ હિંદી સદુને સુતરી પડે તેવીકે. હિંદી બાષા જાણનારને હિંદુસ્તાનના કોઈ પણુ ભાગમાં પોતાના વહેવારમાં અડચણ પડતી નથી. પોત પોતાના પ્રાંતની બાષામાં મલે પુસ્તકો

૧. એના દેહલાક અકો દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મે. હવેરીના મન્ય-સંમદમાંથી એવાનો લાભ અમને મળ્યો હોઈ, તેમાંથી આ ઉતારો કર્યો છે. બેડણી, ડાપમૂકો વગેરે મૂળ લખાણમાં છે તેમ રાખ્યું છે.

સખાયાં કરે પણ સર્વ હિંદુઓના સામને અરથે જે પુસ્તકો સખાય તે દિંદી બાપામાં ને દેવનગરી લીપીમાં સખાવાં જોઈએકે તેજ આખા હિંદુસ્તાનમાં વંચાય. દરેક વિદ્વાંને ચોતાની જન્મ બાપાની સાથે સારી પઠે હિંદી, કામ જોટલી સંસ્કૃત અને ધણી ધણી વાતની જાણ આપતી મળે માટે સારી પઠે અંગ્રેજી બાપા જાણવી જોઈએ કેટલાએક વિદ્વાને તો અંગ્રેજી બાપામાંજ નિપુણ થવું જોઈએ કે જેથી તે દેશીયોના કુખ સરકારને સારી રીતે જાણાવી શકે પણ એ થોડાથી જાને તેવું છે માટે ધણાખરાઓએ-તો હિંદીમાં સખવું જોઈએ. દુર્ભાગેતો આવે વિચારછે કે જેમ અંગ્રેજી કાલેજમાં લેટીન સંસ્કૃત વગેરે બાપા શીખવામાં આવેછે તેમ અમદાવાદ ને પુણા ટ્રેનીંગ કાલેજમાં હિંદી બાપા શીખવવામાં આવે ને એને સાક્ષી આગરા અલાદ્યાદ તરફથી શુદ્ધ હિંદીને માટે કાંઈ સારો શિક્ષાગ્રહ ગોલાવવો જોઈએ.

આગ જેવી ભાષાની ઉપયોગિતા

[પા. મો. સાદ: 'જૈન ટિપ્પણ' સપ્ટે. ૧૯૧૭; પૃ. ૬૨૨-૨૩]

સમાજની આજની દશા જોતાં એને સૌથી વધારે અસર-કારક થઈ પડે એવી ભાષા પ્રચારકની ભાષા છે. સમાજ એવો નિમ્નુર-મંદ લાગણીવાળો-તણાઈ થઈ ગયો છે કે તેને સાચીય કે સુચારની કે નિર્બંધકારની ભાષા અસર જ કરી શકતી નથી, એવી 'શક્તિમાં સખાયણું' એક આખું પુસ્તક વાંગી જવા છતાં વાંચનારના મન પર અસર રહી જવા પામતી નથી, કદો કે તેણે શુ વાંચ્યું એવું એને 'ભાન' પણ હોતું નથી. આગ જેવી-નીજળી જેવી-ડંખવાળી ભાષા એના હૃદય પર આઘાત કરે છે અને એને ભયભીત કરી 'જમાડે' છે; ભયથી

૧. રા. ત્રિ. વી. દેખાણીએ કરી મોકલેલો હતારો. આનિયાં વિવેચનની ચર્ચા સાથે હું તેમાં આ ચિનત્રારી દમખાં ખાસ કરીને પ્રિયજ્ઞવચક જાને છ.

બહાર પડ્યું છે.

વિશ્વદર્શન

સંગ્રાહક

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર બી. એ.

ઉમી આઈ વેજ પૃષ્ઠ ૫૦૦ પાકું પુસ્તક દિલ્લી બેંક

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

આ પુસ્તકનો આમુખ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વિખ્યાત અર્થ-
શાસ્ત્રી પ્રો. સી. એન. વડીલે લખ્યો છે.

અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતી Year Book ની ધારી પર લખાયેલ આ
પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યના અણુખેડાયેલ પ્રદેશમાં પ્રવેશ
કરે છે. આપું વિવિધ માહિતીપૂર્ણ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં
હવે એક પણ પ્રસિદ્ધ થયું નથી એટલે તે ક્ષણ પહેલું પુસ્તક
હોવાનો મશ આ પુસ્તક ખાતરી બબ છે.

માત્ર હિંદ સંબંધી નહિ પણ આખા જગત
સંબંધી વિવિધ માહિતી એક જ પુસ્તકમાં મેળવવી હોય તો
આ પુસ્તક તમારે અરીફ કરવું જ પડશે. જીવનના દરેક
ક્ષેત્રમાં પડેલ વ્યક્તિને એકસરખું હિપચોગી થઈ પડે તેવું આ
એક જ પુસ્તક છે. વેપારી સંસ્થાઓને આ પુસ્તક વિના
ચાલશે નહિ.

બહુ યોદી નહોલો ઉપાવેલી હોઈ તમારી નકલ સાર
મેળવી લેવા માટે લખો:

સંગ્રાહકને વાંકાનેર (કાઠિયાવાડ)

અથવા

ભારતી સાહિત્યસંઘ: પાનકોર નાકા: અમદાવાદ તથા
મુંબાઈ, સુરત, કરાંચી તથા રાણપુરની તેની શાખાઓને.

‘જાગેજુ’ તે હૃદય પછી બેયનું કારણ શોધવા પ્રેરાય છે. અને એ શોધ કરવા જતાં પેલા પ્રચારકના લેખમાંના સિદ્ધાંતો (Truths) આપોઆપ એમાં ધુસી જાય છે. આવા ‘લેખકો’ કોઈ ધરાદપૂર્વક એવી ભાષાનો ઉપયોગ કરતા હોતા નથી; પરંતુ, જેમ અતિ ગરમી વરસાદનાં ઝાપટાંને જે લાગી લાવનાર થઈ પડે છે, તેમ, સમાજની અતિ શિથિલ દશા અમુક અમુક વ્યક્તિઓમાં એવી જ શેલી પ્રેરનાર થઈ પડે છે, જેદની તે લેખકને પણ ખબર હોતી નથી; તે તો માત્ર *unconsciousness* પોતાની આંતરપ્રેરણા (Instinct) ને અનુસરે છે, પણ તે આંતર-પ્રેરણાની પાછળ પ્રેરકતત્ત્વ સમાજની દશા દોષ છે. એનું એને ‘માન’ પણ હોતું નથી.’

સ્વીકારનોંધપૂર્તિ : ૩

નવજીવન પ્ર.મંદિર

ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો:

ગાંધીજીના સામાજિક લેખોનો સંગ્રહ, રા. ૦-૧૨-૦

વિરાજ વાહુ:

ચરદાસપ્રણીત, અનુવાદક મહાદેવ દરિબાઈ દેસાઈ, રા. ૦-૧૦-૦

કૃષ્ણવર્ણીનો કોયડો:

મોદનદાસ કરમચંદ ગાંધી, રા. ૧-૦-૦

નીતિનાશને માર્ગ:

મોદનદાસ કરમચંદ ગાંધી, રા. ૦-૪-૦

અપંગની પ્રતિભા:

અનુવાદક મગનભાઈ ખુદાસ દેસાઈ, રા. ૦-૧૨-૦

વિશ્વસાંતિ:

ગિરધારજી વેળી, રા. ૦-૨-૦

સંગીતની પ્રાથમિક માહિતી:

સ્વ. નારાયણ મોરેશ્વર ખરે, રા. ૦-૨-૦

કાર્પસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ-નાં પુસ્તકો

જો-પાઠશાળાઓ-ને ઈનામ માટે તેમ જ પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ માટે

કિંમતની ગોઠવણ

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાએ સરકારી, દેશી રાજ્યોનાં તેમ જ મ્યુનિસિપલ બોર્ડોનાં કેળવણી ખાતાં, અભ્યાસ તથા વાચનદ્વારા અને ઈનામો દ્વારા કે નિમ્નાંગો તથા સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રચાર જનતા સહેલાઈ અને સસ્તાઈથી કરી શકે તે માટે એ સહુ સંસ્થાઓને જણાવેલાં પુસ્તકો માત્ર અર્ધા કિંમતે વેચાતાં આપવાની અનુમતિ આપી છે. આમાંથી સાગ ૧-૨, એ બે અથવા તે ૨૦ ટકાના કમીરાનથી મળશે. બે પુસ્તક કે તેથી વધારે પાર્સિયનો અર્થ જૂદો આપવો પડશે.

આ ખાતત પત્રવ્યવહાર કરવાનું કે આખાલાલ બુ. જાની, બી એ સહી કરી ગુ સભા, ૩૬૫, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભામંદિર, કોંગ્રેસ હાઉસ સામે ફોલ રોડ, મુંબઈ નં ૪

સૂચના: સભાનો પાતર કિંમતે પુસ્તકો વેચાતો નિયમ હોવાથી મૂળ કિંમત થી ઓછી રાખેલી છે માત્ર જ્ઞાનપ્રસાન્ના ઉચ્ચ હેતુ માટે જ આ ગોઠવણ કે

મુંબઈ સરકારી કેળવણી ખાતાની મંજૂરી મળેલો ૩૦ પુસ્તકો

ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ તરફથી અમદાવાદ ૨૭ ના પત્ર નં ૧૭૭૨૮ થી, તથા તા ૮-૧૧-૩૭ના પત્ર નં. ૧૦૬૧૬થી જમણે છે, 'સાથેની (નીચેની) યાદીમાં જણાવેલા પુસ્તકો, વિભાગી (ગુજરાતી) લેખની જાણમણ ઉપરથી યાદીમાં જણાવાયેલા હેતુસર આ ઇલાકામાં મંજૂર થઈ છે, અને એ મંજૂરી "ગુજરાત શાળાપત્ર"માં સમયસર જાહેર કરવામાં

(૧) મહાભારત (ગુજરાતી પદ્ય) સાગ ૧ લો: હરિદામનુ આદિપર્યવસન સભાપર્વ, ઉપોદ્યાત અને ગીતા સાથે, સ ગ ગ કેશવરામ કા ૧-૪-૦.

(૨) મહાભારત (ગુજરાતી પદ્ય) સાગ ૨ જો (આરણ્યક (વન) પર્વ ઉપોદ્યાત સાથે), મ ગ રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, મૂ ૩. ૧-૦-૦

(૩) મહાભારત સાગ ૩ જો, વિરાટપર્વ અને ઉદ્યોગપર્વ દીકા અને ૯ દી. રા રા કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી મૂ ૩ ૧